

**СІЧЕНЬ-
КВІТЕНЬ
2018
№ 1-2 (139-140)**

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
В. О. Дятлов
М. К. Бойко
О. Г. Самойленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Лунак
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Остряк
С. О. Павленко
В. М. Половець
Г. В. Палакін
С. М. Савітович
Т. В. Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І. М. Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболев
О. П. Рєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 8 від 1 березня 2018 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Веремейчик О. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся	3
Мицик Ю., Циганок О. З листування Гнєзненського суфрагана 1707 р.	20
Філіпова Г. Організаційні особливості та адміністративний апарат земельних володінь князя О. Меншикова в Україні	24
Дзира І. Праслов'янська антропонімна спадщина в Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 року	33

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Бондар О. «Palazzo en fortezza» на Гончарівці в Батурині	41
Герасько М. Заміська резиденція К. Г. Розумовського	50
Ігнатенко І. Інший «город Чернигов»	61
Пиріг П., Коноплія Ю. Школа села Карпівки	69
Кириченко В., Пилипенко В. До легенди про будинок капітана Г. К. Остапенка	93

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Рига Д. Історіографія питання дослідження створення та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. у працях дослідників та науковців XIX–XXI століття	100
Михеєнко Н. Моніторинг температурно-вологісного режиму Іллінської церкви XII ст. у Чернігові	112

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 9)	119

Дятлов В. Гетьман Мазепа і події Північної війни в Україні (1708 – 1709) на сторінках газети «Віннершес діаріум»	163
Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 1) (коментар та підготовка до друку Ю. Мицика)	175

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Яворський С. ЕCHO GŁOSU... [ЛУНА ГОЛОСУ...] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука)	197

СПОГАДИ, МЕМУАРИ

Полтавський діарій (витяги із щоденника священика Смоленського кавалерійського полку Йохана Шемана за 1708 – 1709 рр.). Переклад та коментар О. Берзверхнього	235
СНУМ та антикомуністичний молодіжно-опозиційний рух на Чернігівщині в 1989 – 1991 рр. – з чого все починалося?	246

РОЗВІДКИ

Іваницька С. Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії поколінь»	259
Коропатник М. Українська революція 1917 – 1921 років: погляд із сьогодення	273
Студьонова Л. Антибільшовицький опір на Чернігівщині (1917–1938 рр.)	289
Салтан О. Специфіка організації навчального процесу у народних школах Харкова у період нацистської окупації 1941 – 1943 рр.	301
Маврін О. Розвиток теорії і методики української радянської археології в 1960–ті роки в загальносоюзному контексті	312
Половець В. Олександр Андрійович Безбородько (1747 – 1799)	322

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Павленко С. Прижиттєві зображення племінника гетьмана І. Мазепи А. Войнаровського	332
Киричок Б. Народний герой Югославії Г. Охріменко	337

ЮВІЛІЇ

Забіяка І. Європеець з українською душею. До 165-річчя Василя Горленка	343
Вересоцька В. Казакова Л. Чернігівська обласна бібліотека для дітей: 120 років у житті Чернігівщини.	356

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

Селянські повстання та діяльність отамана Галаки на півночі Чернігівщини в 1919–1921 роках: факти, джерела, оцінки.	361
Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість	363
Баров В. Дніпро в тактичних планах повстанців Північної України 1919–1921 рр.	369
Бельман С. Свідчення поза часом	376
Стужинская Н. Янка Галак. Гісторія ваявання і персона: агляд крыніц	382
Мятлицька В. Пагромныя акцыі атамана Галака ва ўпрыняцці гамяльчан	388
Демченко Т. Отаман Ангел – знакова постать повстанського руху на Чернігівщині доби Української революції (1918–1919 рр.).	395

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Горох М., Демченко Т. Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро / Упорядник-автор А. Бондарчук. Київ, 2017.	402

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 902(477.51)

Олена Веремейчик

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті розглянуті етапи вивчення середньовічних сільських поселень X–XIV ст. Чернігівського Полісся.

Протягом першого етапу (друга половина XIX – початок XX ст.) відбувався процес накопичення інформації про різні категорії археологічних пам'яток, у тому числі й про сільські поселення давньоруського часу. Величезне значення у вивченні сільських пам'яток X–XIV ст. відіграв XIV Археологічний з'їзд.

Протягом наступного етапу (перша половина – середина XX ст.) вивчення регіону Чернігівського Полісся пройшло шлях від мозаїчного обстеження районів навколо Чернігова, Сосниць та Остра до масштабних археологічних робіт у Чернігові та Любечі та спеціальних досліджень археологічних пам'яток, у тому числі й сільських поселень уздовж берегів Десни та Дніпра та їхніх доплив – річок Білоус, Стрижень, Снов, Убідь та інших. На початкових етапах в обстеженнях брали участь співробітники місцевих музеїв, а у повоєнний період до робіт у регіоні долучилися науковці з Інститутів археології Києва, Ленінграда та Москви.

З середини 70-х і до початку 90-х рр. тривав третій етап досліджень, який характеризується суцільним обстеженням значних територій Чернігівського Полісся та археологічними дослідженнями сільських поселень (Автуничі, Ліскове, Криниця, Овранків Круг, Шумлай та інших). В дослідженнях брали участь як місцеві краєзнавці та археологи – Г.О. Кузнєцов, О.В. Шекун, В.П. Коваленко та інші, так і дослідники з Інституту археології НАНУ – О.П. Моця та інші. В результаті накопичені різні категорії артефактів та узагальнена інформація про галузі господарства, планіграфію, житлобудівництво, майнову та соціальну диференціацію сільського населення.

З початку 90-х рр. XX ст. розпочинається четвертий етап досліджень, який характеризується поглибленим вивченням окремих сільських пам'яток в зоні робіт археологічних експедицій Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – Шестовицької, Любецької, Лиственської, Виповзівської та інших.

Ключові слова: сільські поселення, Чернігівське Полісся, археологічні дослідження.

Історія вивчення сільських поселень Чернігівського Полісся пройшла складний і тривалий час від простого переказу літописних згадок та спроб локалізації літописних селищ до повномасштабного вивчення пам'яток регіону. У своєму розвитку дослідження цих середньовічних старожитностей Чернігівщини пройшли ряд етапів, пов'язаних з державно-політичними змінами у суспільстві, які наклали певний відбиток на об'єм

© Веремейчик Олена Михайлівна – доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

та характер досліджень. Виявлені особливості в цілому співпали з етапами досліджень сільських поселень Східної Європи. Зважаючи на вищезазначене, вивчення регіону, на нашу думку, варто розділити на ряд періодів: до першого відносимо другу половину XIX – початок XX ст.; до другого – першу половину XX – середину XX ст.; до третього середину 70-х рр. – початок 90-х рр. і до останнього, четвертого – початок 90-х рр. XX ст. – до наших днів.

Чернігівське Полісся охоплює територію на лівобережжі Дніпра від місця впадіння у Дніпро р. Десни на заході і до впадіння в Десну р. Убеди на сході. Своєрідним стрижнем, що розподіляє на нерівні частини цю географічну зону, є р. Десна.

Вивчення сільських поселень у другій половині XIX – на початку XX ст.

Численні згадки про села навколо Чернігова у літопису при описанні подій середини XII ст. привернули до себе увагу дослідників у другій половині XIX – на початку XX ст. Ототожнення літописних сіл з назвами, що збереглися на географічній карті, змінюються першими спробами винайдення сільських поселень.

Початком археологічного вивчення сільських поселень Чернігівщини, безсумнівно, можна визнати підготовку до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові у 1908 році. Вперше це коло питань було оприлюднене у планах археологічних робіт по підготовці Археологічного з'їзду, опублікованих у «Трудах Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС». Найповніше на той час описав проблему вивчення селищ та перерахував дослідницькі завдання професор Д.Я. Самоквасов у «Плане археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда» [82, с. 13–15], деякі з них і досі залишаються актуальними. Д.Я. Самоквасов вважав доцільним вивчати князівські, боярські та монастирські села, очікуючи, що на них можуть бути багаті знахідки, подібні до тих, що виявлені на «Княжій Горі» поблизу с. Пекарі [82, с. 14]. Тому він звернув окрему увагу на урочище «Княгиня», розташоване в дачах с. Козел (нині М.-Коцюбинське. – **О.В.**) поблизу Чернігова, і разом зі збиранням свідцтв про розташування селищ, дворич, монастирищ та церквищ запропонував окремим пунктом дослідити поселення «Княгиня», де місцеві жителі виорювали різноманітні речі. Спроби локалізувати поселення увінчалися успіхом: на місці урочища, назва якого досі збереглася, автором цього повідомлення у 1984 р. було виявлене давньоруське поселення.

У листуванні по організації XIV Археологічного з'їзду були пропозиції В. Ляско-ронського про необхідність дослідження південного порубіжжя Чернігово-Сіверської землі в межах нижньої течії р. Десни та течій рр. Остра та Сейму [20, л. 57 об]. Певним підсумком проголошених заходів у пошуках сільських поселень стали опубліковані поверхові дані про 7 поселень із території Чернігівського Полісся [107, с. 87, 91–92].

З кінця XIX – початку XX ст. збереглися відомості й про поховальні пам'ятки, бо курганні могильники мали наземні ознаки, тому легко розпізнавалися навіть не спеціалістами [107, с. 73–93]. Ця інформація, зафіксована у матеріалах XIV Археологічного з'їзду, нині безцінна, адже курганні могильники протягом XX ст. суттєво постраждали в результаті господарської діяльності, деякі знищені повністю, а інші збереглися частково. Курганні могильники регіону були частково досліджені В.Б Антоновичем, М.Ю. Бранденбургом та Д.Я. Самоквасовим [27, с. 28–35; 31; 83].

Уже після XIV Археологічного з'їзду, у 1909 р. П.М. Добровольський, В.Л. Модзольський, В.А. Шугаєвський та інші представники Чернігівської Архівної комісії дослідили багатошарове поселення «Татарська гірка», розташоване на лівому березі р. Десни, неподалік від Чернігова [64, с. 89]. Результати досліджень були викладені В.А. Шугаєвським на засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії та відображені у його статті, а виявлені матеріали розкопок зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (колекція № А 4/4) [106; 72, с. 3, 95, с. 16]. Старожитності давньоруського періоду з поселення були представлені типовими для сільських поселень того часу речами – пірофілітовими пряслицями та хрестиком,

мідним хрестиком, ножами, фрагментом скляного браслету, бубонцем, скляними намистинами та іншими предметами. З нетипових речей, що зустрічаються на поселеннях, можна назвати бронзове зображення архангела Михаїла [95, с. 16].

У 1912 р. представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії – Є.О. Корноухов і В.А. Шугаєвський, попри те, що з різних причин того року розкопки не проводилися, тричі виїздили по археологічних пам'ятках губернії. Метою однієї з поїздок було обстеження поселення поблизу с. Гориця Чернігівського повіту, де протягом кількох років місцевий житель Ф. Любенко збирав та передавав до Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського різні знахідки [73, с. 8]. Колекція речей, зібрана на початку XX ст. (принаймні до 1928 р.) поблизу с. Гориця, зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (№ А 1/1) [96, с. 53].

Уривчасті відомості про знахідки, що походять, вірогідно, з сільських пам'яток, містяться в каталозі Чернігівського об'єднаного музею, виданому в 1915 р. Це, як правило, знахідки випадкові, передані до музею приватними особами. На піщовому розсипу поблизу с. Гуцин знайдені залізні цвяхи, частини кілець, металеві прикраси та намистини (№ 142–144), на ланах с. Хмільниця виявлене пірофілітове пряслице (№ 147), поблизу с. Кирієвки Сосницького повіту знайдені намистини та фрагменти дроту (№ 149), ціле жорно та частина верхнього жорна походять з околиць с. Підгірне (№ 222, 223) [95, с. 11–12]. В музеї збереглися речі, знайдені поблизу с. Гуцин (колекція № А 13/13), зібрані В.В. Неродою. О.В. Черненко вважає, що це частина інвентарю з поховання, здійсненого за обрядом кремації [96, с. 28].

Протягом середини XIX – початку XX ст. навколо Чернігова виявлені випадкові знахідки та скарби жіночих прикрас. Це золотий змійовик (чернігівська гривна) та скарби жіночих срібних прикрас біля сіл Льгів та Низківка. Зважаючи на відсутність поблизу місць знахідок давніх міст чи городищ, з певною долею імовірності вважаємо за можливе пов'язувати ці випадкові знахідки та скарби з сільськими поселеннями.

Золотому змійовику XI ст. із зображенням архангела Михаїла, знайденому в 1821 р. на березі р. Білоус, присвячена численна література [70, с. 49–51]. Вважається, що змійовик належав Володимиру Мономаху та був знайдений в місцях полювання князя [80, с. 19]. Однак береги нижньої течії р. Білоус були щільно заселені у X–XIII ст. Цілком імовірно, що на одному з поселень знаходилась заміська князівська садиба, з якої і походив змійовик.

Скарби жіночих прикрас, знайдені біля с. Льгів та Низківка, датуються пізнішим часом – серединою XIII ст. Обставини їхнього виявлення ретельно зафіксовані у листуванні, яке зберігається у фонді Імператорської Археологічної комісії [41].

Старожитності с. Льгів, неподалік від Чернігова, стали відомі науковій спільноті завдяки випадковій знахідці скарбу срібних жіночих прикрас, який складався з двох колтів, 10 дужок від очілля та 50 колодочок від рясен. Скарб був переданий до Ермітажу 15 липня 1884 р. Описання скарбу та малюнки окремих знахідок з нього (колт та дві дужки від очілля) опубліковані в покажчику Ермітажу, складеному Н.П. Кондаковим [60, с. 270–272]. Скарб згадується і в інших виданнях того часу [71, с. 131; 93, с. 115–116]. Його опис та фотографія надруковані в «Памятниках художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв.» [48, с. 66, табл. XII]. 1932 р. скарб був відісланий до Харківського історичного музею і вважалось, що загинув під час Другої світової війни [59, с. 138; 66, с. 135; 81, с. 316.]. Але останнім часом відбулася атрибуція депаспортизованих під час Другої світової війни речей з Харківського історичного музею. Так, серед жіночих прикрас були виділені шість випрямлених бусинних дужок від очілля (Харківський історичний музей, інв. 5648 ЛБС – 96, інв. 5688-5692 ЛБС – 502-506) та срібний колт з каймою (інв. 5654 ЛБС – 18), які походять з Львівського скарбу [61, с. 108–111].

Вивчаючи черневу справу Давньої Русі, Т.І. Макарова висловила припущення, що колти з обнизю з крупних кульок, до яких належать і колти з Львівського скарбу, типові для скарбів Чернігова та Чернігівської землі і тому ймовірно їх місцеве виробництво [66, с. 52]. Це підтвердилося розкопками на території різних частин давнього Чернігова за останні 20 років. При дослідженні дитинця знайдений скарб з колтами,

а неподалік – матриця для виготовлення обниси цих колтів [56, с. 122]. На території посади Чернігова виявлені як окремі знахідки матриць для колтів [94, с. 62], так і залишки ювелірної майстерні. В заповненні майстерні, яка загинула в пожежі середини XIII ст., серед численних бронзових матриць знайдені й матриці для виготовлення колтів та рясен кількох типів [53, с. 84; 68, с. 151, 155]. На одній із них, погано збереженості (Національний архітектурно-історичний заповідник Чернігів стародавній, ДА № 16175), – аналогічне Львівському колту зображення птаха з хвостом у вигляді плетінки.

Уже з початку XX ст. поблизу с. Львів було відоме велике давнє поселення. У працях XIV Археологічного з'їзду священик О. Єфимов сповіщав, що тут знаходили багато уламків кераміки, глиняні та пірофілітові пряслиця, хрести, схожі на енколпіони, маленькі кам'яні хрестики, намистини, стремена, сокири та інші предмети. Також були зафіксовані залишки якоїсь будови, можливо, побудованої з плінфи [50, с. 91]. Вірогідно, мова йде про поселення в урочищі Львівка, яке неодноразово обстежувалося та досліджувалося протягом середини – другої половини XX ст. Саме зі старожитностями цього поселення, культурний шар якого містить значну кількість прикрас, предметів спорядження коня, побутових речей, знарядь праці, пов'язаних із господарством та ремеслом, вважаємо можливим пов'язати походження Львівського скарбу [41, с. 29–31].

Зі східної частини Чернігівського Полісся походить скарб срібних прикрас, знайдений у 1908 р. поблизу с. Низківки. Він був придбаний Д.Я. Самоквасовим та нині зберігається в Історичному музеї в Москві.

Скарб був опублікований у посмертному виданні Д.Я. Самоквасова [84, с. 33–40, рис. 1–4, 6–13]. Він складався з пари великих колтів; сережок трибусинних (15 екз.); двох рясен по 35 колодочок у кожній; двох рясен з крупнішими колодочками (по 25 колодочок у кожній); браслета витого; двох пластинчастих браслетів та трьох перснів.

Округа с. Низківки за рівнем археологічного обстеження значно поступається попередньому регіону. Вона розташована на вододілі між правим берегом р. Десни та лівим берегом р. Снові з системою озер у «блюдецвидних» западинах. Цілоком імовірно, що потрапити з Десни у Снов, проминувши гирло р. Снові та давній Сновеськ (локалізується на місці сучасного Седнева), можна було через систему річок правого берега р. Десни (р. Мена, її права притока р. Дягова), озер поблизу с. Низківка та лівої притоки р. Снові. У цьому районі зафіксоване поселення X–XIII ст., розташоване по берегах озера Чучино, площею 10 га. Упевнено співвіднести знахідку скарбу з названим поселенням важко, оскільки, з одного боку, ця ділянка Чернігівського Полісся слабо обстежена, а з іншого – є певні розбіжності в інформації про місце знахідки скарбу. Тим не менш, існування в цьому районі значного за площею, насиченого артефактами, сільського поселення свідчить про важливість цього пункту [41, с. 34–35].

Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувався процес накопичення інформації про різні категорії археологічних пам'яток, у тому числі й про сільські поселення давньоруського часу. Для становлення археологічної науки на Чернігівщині відіграв величезне значення XIV Археологічний з'їзд. Він був відправним пунктом і в дослідженні сільських поселень регіону.

Сільські поселення в роботах науковців першої половини XX ст. – середини XX ст.

У першій половині XX ст. розпочалося мозаїчне обстеження території Подесення. Спочатку співробітники музеїв включилися в археологічні роботи в регіоні, а в середині XX ст. на Чернігівщині розпочали активну діяльність дослідники з наукових установ тодішнього СРСР – співробітники Інституту археології АН УРСР, Інституту археології АН СРСР, Інституту матеріальної культури АН СРСР.

Серед значних наукових місцевих осередків того часу, які брали участь у виявленні археологічних пам'яток, можна виділити Чернігівський, Сосницький та Остерський музеї.

Східна частина Чернігівського Полісся (територія сучасних Сосницького та Менського районів Чернігівської області) була в полі зору співробітників Сосницького музею на чолі з Ю.С. Виноградським. Після створення влітку 1920 р. Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею [58, с. 335; 92 с. 130] розпочалося обстеження середньої течії р. Десни з допливами. За 30-річний період роботи в музеї Ю.С. Виноградський поряд з пам'ятками попередніх епох і давньоруськими городищами та курганными могильниками на території Сосницького району виявив 14 селищ домонгольського часу та ще 5 за межами району [44, с. 162–168; 45, с. 124–125; 46, с. 92–93].

Серед значних робіт археологів Чернігівського історичного музею у 20-30-і рр. XX ст. безперечно потрібно назвати розкопки Шестовицького могильника протягом 1925–1927 рр. під керівництвом П.І. Смолічева. Публікація матеріалів розкопок могильника викликала значний інтерес наукової спільноти до пам'ятки [86, с. 178–180; 87, с. 56–64], привернувши таким чином увагу в цілому до старожитностей Чернігівської околиці. У польових роботах на Шестовицькому могильнику, окрім П.І. Смолічева, брали активну участь його колеги по роботі у Чернігівському державному музеї – С.Г. Баран-Бутович, М.Г. Вайнштейн та В.А. Шугаєвський. В останні роки перші дослідники Шестовицького комплексу пам'яток викликали низку окремих розвідок, що вилились у публікації, які базуються на поглибленому вивченні матеріалів архівів та фондів різних установ – Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Інституту археології НАНУ, Інституту історії матеріальної культури РАН. [43, с. 71–75; 57, с. 84–101; 89, с. 27–31; 96, с. 49–62.]

Своєрідним підсумком попереднього періоду вивчення старожитностей різних епох Чернігівщини стало видання під редакцією М.С. Грушевського у 1928 р. збірки наукових праць «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали» [97]. В збірку ввійшли матеріали робіт археологів та істориків, які освітлювали різні аспекти археології та історії регіону. Серед низки публікацій узагальнюючого характеру важливими, на наш погляд, є статті, присвячені безпосередньо археологічним дослідженням в околицях Чернігова (П.І. Смолічев) та Сосниці (Ю.С. Виноградський), результатами розкопок Чернігівського Спаського Собору (М.О. Макаренко). Не менш важливими є дослідження Успенського собору Єлецького монастиря (І. Моргилевський), Старогородської «божниці» (М.О. Макаренко) та речей із Чернігівського історичного музею і нумізматичних знахідок в Чернігові (В.А. Шугаєвський).

Пізніше в західній частині Чернігівського Полісся у 1940-х рр. значні роботи по обстеженню та виявленню нових пам'яток різних епох, у тому числі і давньоруських поселень та синхронних їм курганных могильників, проводив О.О. Попко (1934–1946 рр. – співробітник Чернігівського історичного музею, 1946–1956 рр. – співробітник Інституту археології АН УРСР) [67, с. 187]. Ним у перші повоєнні роки обстежений басейн середньої та нижньої течії р. Десни та ділянки поміж Черніговом та Любечем, в басейнах правих доплив р. Десни – Білоусом та Стрижем. У звіті О.О. Попко за 1947 р., який був додатком до звіту В.А. Богусевича, зберігається кілька документів по археологічних розвідках на Чернігівщині: «Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова 1947 г.»; «Археологические памятники по Десне в районе Чернигова»; «Археологические памятники по Днепру в районе Любеча»; «Древний вал на р. Десне». У короткому звіті за 1947 р. О.О. Попко відзначив, що в цьому регіоні обстежено приблизно 150 різночасових пам'яток археології, серед яких 20 городищ, 28 селищ і 40 могильників [8, с. 2]. У короткому звіті автор перераховує тільки населені пункти та басейни річок, де проведені обстеження та дається сумарна оцінка результатів. У звіті по результатах робіт поблизу Чернігова автор уже називає 32 селища [7, с. 21]. В звіті, присвяченому археологічним пам'яткам в районі Любеча, поряд з пам'ятками епохи бронзи та раннього залізного віку, а також городищами та могильниками давньоруської епохи згадуються сільські поселення цього часу [10, с. 8, 13]. В архіві Інституту археології НАНУ зберігаються і 16 планів городищ та могильників досліджуваного регіону, складених О.О. Попком [9]. Щоденники по обстеженню пам'яток нижньої Десни та описання знахідок (зошити в клітинку з схематичними

малюнками та окремі аркуші з надписами) зберігаються у Національному заповіднику «Чернігів стародавній» [26]. Вивчаючи архівні документи та матеріали звіту, оцінюючи кількість виявлених різночасових пам'яток, здається, що у звіт за 1947 р. О.О. Попко включив не тільки роботи за цей рік, а і всі попередні обстеження, можливо, за роки напередодні Другої світової війни та відразу ж після неї.

Певним узагальненням археологічних досліджень О.О. Попка у Подесенні було видання статті «Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни», в якій знайшла відбиток частина наукового доробку дослідника [76, с. 129–140.].

Цілком вірогідно, саме вражаючи результати робіт О.О. Попка привернули увагу дослідників з Інституту археології АН УРСР до старожитностей Чернігівщини. Так, у 1948 р. В.К. Гончаров провів обстеження та невеликі розкопки в різних частинах Любеча, який напередодні обстежив О.О. Попко [47, с. 134–138], а Д.І. Бліфельд у 1949 р. звернув увагу на низку пам'яток поблизу Чернігова, на правому березі р. Десни, і у щоденнику та звіті Деснинської експедиції є посилання на відомості від О.О. Попка [2, л. 4; 1, с. 5, 12].

Велике значення по обстеженню пам'яток давньоруської доби регіону мала Деснянська експедиція Інституту археології АН УРСР 1949 р. під керівництвом Д.І. Бліфельда. Завдання були сформульовані у передмові до звіту, в якій він оцінив рівень вивчення території Дніпровського Лівобережжя та зауважив, що попередники більшу увагу звертали на східну частину регіону, розташовану в басейні верхньої течії Десни, Сейму, Сули та Ворскли, а західна – поступалася рівнем вивченості. Серед завдань експедиції було визначено виявлення пам'яток скіфського та ранньослов'янського часу, які майже не відомі у Подесенні. Крім того, автор звіту звернув увагу на уявлення про переважання серед пам'яток давньоруського часу городищ, що не відповідало дійсності. Тому серед важливих дослідницьких завдань Д.І. Бліфельд визначив «виявлення характеру давньоруських сільських поселень, так би мовити, периферії, районів більш-менш віддалених від основних міських центрів і головної водної магістралі – р. Десни» [1, с. 2].

У цілому, серед знайдених, обстежених та досліджених експедицією Д.І. Бліфельда різночасових пам'яток в басейні р. Білоус (від с. Старий Білоус і вверх за течією до сіл Табаївка та Рогоща) та в нижній течії р. Стрижень (від північної околиці Чернігова до с. Півці) було 8 сільських поселень давньоруського часу, 5 курганных могильників, 2 городища, поряд з якими також зафіксовані поселення. У висновках було зазначено, що переважною частиною пам'яток на дрібних річках у давньоруський час були відкриті селища [1, с. 44–45]. Наслідки археологічних робіт експедиції 1949 р. були оприлюднені в спеціальній студії [28, с. 12–21].

Після Другої світової війни археологічними пам'ятками Подесення зацікавилися представники наукових установ Москви і Ленінграда. Вивчаючи пам'ятки більш раннього часу або працюючи в рамках окремих проектів, дослідники попутно виявляли і сільські поселення давньоруського часу в регіоні. Так, Я.В. Станкевич (1946 р.) і Д.І. Бліфельд (1948 р., 1956–1958 рр.), досліджуючи старожитності с. Шестовиці, виявили кілька поселень Шестовицької округи [88, с. 14–15; 29, с. 5].

Окремо слід відзначити діяльність експедицій І.І. Ляпушкіна в Подесенні. Дніпровська Лівобережна експедиція під керівництвом І.І. Ляпушкіна на теренах Чернігівщини здійснювала розвідки двічі – у 1947 р. і у 1961 р. Завдяки цим розвідкам у 1947 р. були обстежені пам'ятки вздовж нижньої та середньої течій Десни, у 1961 р. – вздовж Снові, від гирла її і вгору за течією на північ.

Матеріали археологічних досліджень І.І. Ляпушкіна на Чернігівщині були предметом спеціальних досліджень [37, с. 33–39; 40, с. 40–47].

Маршрут експедиції 1947 р. охоплював немовби колом територію України на лівому березі Дніпра – від гирла Десни, її нижньою та середньою течіями до гирла Сейму. Потім маршрут пролягав річками Сейм, Оскол, Орель до Дніпра, далі лівим берегом Дніпра до Десни. І.І. Ляпушкін відмічав, що обстеженню підлягали пам'ятки в більшості відомі за літературою, хоча значна їхня частина була відкрита і безпосередньо в ході експедиційних робіт. Уся наукова документація експедиції (щоденники, науковий звіт,

негативи фотографій та відбитки) зберігається в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург) [22; 23]. Колекція матеріалів (№ 63, складається з 20 ящиків) та облікові картки (в середину карток вкладені колекційний опис матеріалу, інколи фотографії пам'яток та малюнки найцікавіших знахідок) обстежених пам'яток – у фондах та архіві ІА НАН України [55, с. 295] і, як виявилось в результаті дослідження, частково матеріал з Чернігівської області зберігається в фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

У нижній течії Десни маршрут експедиції пролягав уздовж лівого берега річки і розпочався з обстеження городища в с. Крехаїв, літописного «Остерського городця», розташованого в с. Старогородка (нині м. Остер). Археологи обстежили поселення біля с. Виповзів, далі – «Татарську Гірку» біля с. Анисів, відому в літературі завдяки публікації В. Шугаєвського [106]. Після огляду та дослідження останньої експедиція І.І. Ляпушкіна вирушила у Шестовицю, де обстежила городище та поселення в урочищі Коровель і випадково у стінці протитанкового рову виявила залишки кремації у керамічній посудині Х ст. [37].

Після вивчення Шестовицьких старожитностей та городища в с. Гуцин експедиція відвідала Чернігів та історичний музей.

Далі маршрут експедиції пролягав на схід, уздовж правого берега р. Десни, де була обстежена низка давньоруських пам'яток від Чернігова до Сосниці. Матеріали робіт І.І. Ляпушкіна 1947 р. були оприлюднені у 1952 р. [65].

Удруге експедиція І.І. Ляпушкіна перебувала на Чернігівщині у 1961 р. Цього разу привернула увагу дослідника територія вздовж р. Снові, від устя річки, де розташоване городище в с. Брусилів, обстежене 1947 р., і на північ до м. Новозибків (Брянська область). Вивчені залишки низки городищ та селищ, розташованих поряд (Старі Боровичі, Нові Боровичі, Седнів, Горськ, Городок) [23].

На старожитності регіону звернув увагу і Б.О. Рибakov. Матеріали з Чернігівщини, які зберігаються у Державному історичному музеї в Москві, де працював учений протягом 1931–1950 рр., значною мірою були використані при написанні робіт «Ремесло Древней Руси» та «Древности Чернигова» [78; 79]. А у післявоєнні роки саме Чернігів та Чернігівщина були у полі зору дослідника. Розкопки Благовіщенської церкви у Чернігові 1946 р., а пізніше і тривалі дослідження у Любечі протягом 1957–1960 рр. привернули увагу до особливостей регіону наукової спільноти. Саме роботи в Любечі сприяли вивченню не тільки центральних пам'яток, а і територій навколо населеного пункту. 1958 р. було започатковано розвідкові роботи у заплаві Дніпра від Любеча до Радуля. У результаті, поряд з поселеннями епохи бронзи та раннього залізного віку виявлено кілька пунктів з матеріалами давньоруського часу та досліджено 5 курганів в урочищі Високе Поле [12, с. 52–53, с. 70–75; 13, с. 86–94].

Підсумком попереднього періоду вивчення археологічних пам'яток було видання археологічної карти, до якої увійшли дані вже про 24 сільські поселення давньоруського часу на Чернігівщині, хоча в реальності їх відкрито було набагато більше [49, с. 32, 34–35].

Процес накопичення інформації про археологічні пам'ятки Чернігівщини тривав і далі протягом 60–70 рр. ХХ ст. У першу чергу це відбувалося завдяки зусиллям науковців академічних установ, які займалися пошуками пам'яток різних епох і водночас виявляли давньоруські поселення.

У 1960-х рр. дослідження курганних старожитностей у західній частині регіону продовжувала експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом С.С. Ширинського. Водночас при обстеженні навколишніх ділянок були знайдені сільські поселення, що знаходилися поряд з могильниками. У 1962 р. та 1964 р. досліджувалося по 4 курганних могильники та обстежено по 1 селищу, 1965 р. досліджено 3 курганних могильники [17, с. 1–12; 18, с. 1–9; 19, с. 3–7; 105].

Відповідний вклад у виявлення археологічних пам'яток різних епох внесла робота експедиції Інституту археології АН УРСР у зоні будівництва Київського водосховища [15, с. 48; 16, с. 25–29; 11, с. 15–21].

Окремо слід відзначити роботи на Чернігівщині різних експедицій Інститутів

археології на той час АН УРСР, АН СРСР та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, які протягом середини – другої половини ХХ ст. займалися пошуками ранньослов'янських пам'яток у басейні р. Десни і попутно відкривали та обстежували відомі раніше давньоруські городища, курганні могильники та поселення. Е.А. Симонович обстежив нижню течію річок Стрижень та Снов [14, с. 3]; П.Н. Третьяков і Є.А. Горюнов відкрили кілька пам'яток в середньому Подесенні та по правому берегу Снові [24, с. 9–10; 25, с. 9; 21, с. 1–6, 10–12]; Є.В. Максимов і Р.В. Терпиловський – ділянки навколо Чернігова і Седнева [3, с. 3; 4, с. 2–3; 5, с. 7]; А.М. Обломський розвідками охопив басейн р. Мени у середній течії р. Десни [6, с. 1–13].

Таким чином, протягом першої половини – середини ХХ ст. вивчення регіону Чернігівського Полісся пройшло тривалий шлях від мозаїчного обстеження районів навколо Чернігова, Сосниці та Остра до масштабних археологічних робіт у Чернігові та Любечі та спеціальних обстежень археологічних пам'яток, у тому числі й сільських поселень уздовж берегів р. Десни та Дніпра та також їх доплив – р. Білоус, Стрижень, Снов, Убідь та інших. На початкових етапах в обстеженнях брали участь співробітники місцевих музеїв, а після Другої світової війни до робіт у регіоні долучилися науковці з Інститутів археології Києва, Ленінграда та Москви. Саме завдяки цьому давньоруські старожитності регіону знову, вдруге після робіт Д.Я. Самоквасова, стали в центрі уваги наукової спільноти.

Вивчення сільських поселень Чернігівського Полісся в середині 70-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

З початку 70-х рр. ХХ ст., окрім представників академічних установ та співробітників місцевих музеїв, у роботу по виявленню пам'яток археології у регіоні активно включаються чернігівські краєзнавці та археологи, зусиллями яких ретельно були обстежені найближчі округи Чернігова, Любеча, Седнева, басейни річок Білоуса, Стрижня, правобережжя Снові.

Цю роботу започаткували представники Чернігівської спелео-археологічної секції, утвореної при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури на чолі з Г.О. Кузнецовим, які спочатку на суспільних засадах працювали в регіоні, а пізніше з їхніх рядів вийшли професійні дослідники. Поряд з роботами по упорядкуванню Антонієвих печер в Чернігові розпочалася кропітка та довготривала робота по обстеженню та паспортизації археологічних пам'яток Чернігівщини. З цього часу відомі й перші археологічні дослідження членами секції спочатку курганів давньоруської доби, а пізніше і поселень [108].

У результаті розвідкових робіт Г.О. Кузнецова протягом 1974–1975 рр. відкриті численні поселення та курганні могильники в околицях Чернігова та в західному і північному від міста напрямках (1974 р. – 9; 1975 р. – 8). У 1982–1987 рр. дослідник зосередив свої зусилля на обстеженні околиць міста у північному, південно-західному та східному напрямках, приділивши велику увагу заплаві р. Десни поблизу с. Новоселівка та ділянці в районі Лісковиці (1982 р. – 4; 1983 р. – 4; 1984 р. – 1; 1985 р. – 10) [62].

Перші археологічні дослідження сільських поселень було також започатковано Г.О. Кузнецовим у 1975 р. Того року представники спелео-археологічної секції під його керівництвом дослідили напівземлянкову житлову споруду ХІІ–ХІІІ ст. на поселенні Гора поблизу с. Павлівка. Вдруге Г.О. Кузнецов звернувся до досліджень сільських поселень разом з Ю.М. Ситим у 1985 р. Їх зацікавило поселення Селище, розташоване у заплаві лівого берега р. Десни, поблизу Чернігова, де розкопано 134 кв. м площі та досліджено садибу ХІІ–ХІІІ ст. [63].

З рядів Чернігівської обласної спелео-археологічної секції при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури вийшов відомий дослідник археологічних старожитностей Чернігівщини О.В. Шекун. Зі створенням у 1981 р. відділу охорони та вивчення пам'яток археології в Чернігівському історичному музеї він починає працювати в цьому закладі [110, с. 32].

У зоні уваги співробітників з самого початку були давньоруські старожитності – літописні міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Листвен, Оргощ, Сновськ, Моравійськ, Лутава, Блестовит, Всеволож та інші – які становили основу наукових інтересів завідувача відділу охорони та вивчення пам'яток археології В.П. Коваленка, а пізніше А.Л. Козакова. Дослідження протягом 80-х рр. XX ст. в різних частинах Чернігова, городищ в с. М. Листвен та с. Рогоща (літописні Листвен та Оргощ), посаді Любеча та інших призвело до бурхливого накопичення фактичного матеріалу та створило базу для порівняння артефактів з різних категорій пам'яток у регіоні [111; 109, с. 173].

Разом з тим відділ проводив роботу по паспортизації археологічних пам'яток Чернігівщини. Протягом 1976–1992 р. О. В. Шекуном проведена величезна робота по виявленню та обстеженню пам'яток різних епох, у тому числі і давньоруських поселень та курганних могильників (1976 р. – 8; 1977 р. – 8; 1978 р. – 7; 1979 р. – 8; 1980 р. – 6; 1982 р. – 1; 1983 р. – 13; 1984 р. – 5; 1987 р. – 4; 1988 р. – 11; 1989 р. – 7; 1990 р. – 19; 1991 р. – 61). Одним з напрямків наукової роботи О.В. Шекуна було дослідження сільських поселень Чернігівщини. Ретельне обстеження басейну річок Білоуса та Стрижня з притоками поміж Черніговом та Любечем протягом середини 70-х – початку 90-х рр. XX ст. дозволило О.В. Шекуну виявити щільну мережу сільських поселень та курганних могильників давньоруського часу, що лягло в основу складеної археологічної карти межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра [99]. Одночасно ним проводилися розвідкові роботи і в східних частинах Чернігівського Полісся – у басейні Снові та в басейні середньої течії р. Десни. Підсумком обстежень цього регіону було оприлюднення археологічної карти давньоруських пам'яток території Сосницького опілля [100].

З ім'ям О.В. Шекуна пов'язані масштабні археологічні дослідження на різних пам'ятках регіону – містах, городищах, курганних могильниках та поселеннях, дослідження яких розпочалося майже одночасно, починаючи з 1976 р. Досліджувалися курганні могильники біля с. Звеничів, с. Воробйово, с. Товстоліс, с. Красківське, с. Галків, с. Клонів, с. Незаможне, с. Шестовиця. Разом з тим О.В. Шекун почав досліджувати поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. У перші ж роки археологічних досліджень на поселенні Ліскове стало зрозуміло, що уявлення про давньоруське сільське поселення у загальноприйнятому на той час розумінні не відповідає дійсності. Дослідження показали його як складний організм із соціально строкатим населенням, насичений значною мірою престижними предметами, виготовленими не тільки у містах Давньої Русі, а й часто завезеними з інших країн. Археологічні дослідження поселення Ліскове тривали щорічно протягом 1976–1992 рр. і супроводжувалися ретельним обстеженням усього комплексу пам'яток у верхів'ях р. Білоус. У результаті на поселенні по обох берегах р. Білоус досліджено 13 825 кв. м площі та виявлено 462 археологічні об'єкти.

Щорічні дослідження на поселенні Ліскове, накопичення артефактів та інформації за рахунок неодноразового обстеження окремих поселень в окрузі Чернігова та розкопки на інших поселеннях, хоча не таких масштабних, як на Лісковому, суттєво скоригували уявлення про сільське поселення. Водночас виявилось, що серед поселень не існує й однорідності: вони різняться як за зовнішніми ознаками, важливими серед яких є, в першу чергу, територія розповсюдження культурного шару та його потужність, так і за насиченістю і різноманітністю артефактів тощо. Своєрідним підсумком про дослідження на поселенні був вихід монографії «Давньоруське поселення Ліскове» [102].

Окрім Ліскового, О.В. Шекун дослідив ще низку поселень, на яких розкопана площа перевищує 1 000 кв. м: Деснянка (1982 р.), [98], Клонів (1987 р.), Криниця (1989 р.) [103], Рів 2 (1983 р.) [104] та ряд інших (Вереміїв Рів, Заплава, Петрушин, Селище, Юрківщина), з меншою вивченою площею.

З початку 1980-х рр. обстеженням та дослідженням сільських поселень регіону займалися співробітники спочатку відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею, а з 1989 р. і співробітники археологічного центру Лівобережжя. Роботи проводилися в двох напрямках – обстеження виявлених раніше

поселень та відкриття нових, а також археологічні дослідження поселень. У рамках першого напрямку роботи автором цих рядків були обстежені ділянки корінних терас та заплав Десни, Замглаю та басейни річок Білоус і Стрижень та виявлено і обстежено ряд відомих раніше пам'яток (1983 р. – 7; 1984 – 12; 1986 – 14; 1987 – 8; 1988 – 8;). Водночас проводилися археологічні дослідження ряду поселень – Овраменків Круг (1985 р.) [33], Кезі-3 (1986 р.), Козарки (1987 р.) [35], Льгівка (1989 р.), Рудка (1986 р.) [34, с. 264–265], Шумлай (1991 р.) [36, с. 18], Сомів Хвіст (1995 р.) (разом з Г.В. Жаровим). Переважна більшість археологічних досліджень цього періоду проводилася з охоронною метою – в зоні будівництва шляхів, меліоративних систем, відводів під кар'єри тощо. В окремих випадках досліджувались археологічні об'єкти, частково зруйновані антропогенними або природними факторами. Тому вибір місця проведення археологічних досліджень часто не залежав від наукових інтересів автора розкопок.

У заплаві Замглаю та на правобережжі Снові археологічні обстеження проводили Г.В. Жаров та А.Г. Пильник, найближча округа Седнева обстежена В.В. Простантинвою [69] та А.О. Мултаненом. Археологічні обстеження цієї частини Чернігівського Полісся дозволили скласти карту археологічних пам'яток X–XIII ст. правого берега Снові [51; 74].

Серед інших науковців, які внесли вагомий внесок в обстеження регіону, слід відзначити Ю.М. Ситого, який зосередив свою увагу на лівобережній частині Чернігівського Полісся, на території так званого літописного «Задесення». Його роботи протягом 1980–1990 рр., а також обстеження В.В. Мултанен та А.О. Мултанена в цій частині Чернігівщини дозволили скласти карту археологічних пам'яток X–XIII ст. лівого берега середньої та нижньої течій р. Десни, де Поліська зона межує з лісостеповою, у рамках літописного Задесення [90].

З 1987 р. у роботу по дослідженню сільських поселень на території Чернігівського Полісся активно включилися співробітники середньовічного відділу Інституту археології НАНУ під керівництвом О.П. Моці. Ці дослідження були своєрідним продовженням наукових інтересів науковців відділу на території Чернігівщини. Так, курганний загін під керівництвом О.П. Моці, який працював у складі експедиції Інституту археології АН України та Чернігівського історичного музею 1983 р., проводив рятівні дослідження курганів поблизу с. Шестовиця та с. Гуштин, 1985 р. дослідження були зосереджені в с. Табаївка та с. Клонів [112, с. 219–220].

Вивчення сільських поселень давньоруського часу на матеріалах Південної Русі було визначене як окремий пріоритетний напрямок дослідження відділу середньовічної та давньоруської археології. Для його виконання, окрім співробітників Інституту археології, були залучені науковці з різних установ і міст України. Протягом 1987–1997 рр. спільна експедиція середньовічного відділу Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педінституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка розгорнула роботи на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці. Підсумкам перших років дослідження на поселенні був присвячений польовий семінар «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі», який відбувся у серпні 1992 р. У доповідях приділялася увага не тільки різноманітним питанням вивчення поселення Автуниці, але й іншим важливим проблемам вивчення середньовічного села [77].

За роки досліджень на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці досліджено загалом 26 000 кв. м площі та понад 630 об'єктів. У зоні уваги опинився і курганний могильник, розташований поряд з поселенням.

Дослідження поселення Автуниці переконливо довели, що усталені уявлення про сільськогосподарський вигляд давньоруського села не відповідають дійсності. На поселенні виявлений гончарний центр XII–XIII ст.

Таким чином, в залежності від характеру природних умов оточуючого середовища, населення сільських поселень могло займатися ремісничою діяльністю, зокрема, гончарною справою. Результати багаторічних досліджень на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці оприлюднені в низці статей та узагальнюючих монографіях, але повної публікації матеріалу досі не вийшло [75, с. 34–69; 85].

Але, незважаючи на пильну увагу дослідників до території Чернігівського Полісся, вона обстежена вкрай нерівномірно. Поряд з добре обстеженими ділянками є регіони, де планомірні дослідження з метою виявлення археологічних пам'яток майже не проводились. Деякі поселення неможливо локалізувати за згадками у літературі (відсутні точні прив'язки на місцевості), відомі селища з неповною інформацією (відсутні свідчення про площу розповсюдження культурного шару та датування пам'ятки тощо). Тим не менш, підсумовуючи результати археологічного вивчення давньоруських сільських поселень Чернігівського Полісся впродовж 70-х рр. – початку 90-х рр. XX ст., слід зауважити, що цей період був найрезультативнішим у накопиченні потужної джерельної бази. За цей час у кілька разів збільшився фактичний матеріал. Серед важливих показників цього матеріалу слід відзначити відомості про кількість поселень у регіоні та їхні якісні характеристики за зовнішніми ознаками – умови розташування, площа, насиченість культурного шару, час побутування. Значно поглибили наші знання про сільське поселення археологічні розкопки значної їхньої кількості.

Західна частина Чернігівського Полісся (басейни рр. Білоус та Стрижень) відрізняється кращим станом обстеження території та більшою кількістю досліджених пам'яток (17 поселень), серед яких поселення Ліськове, розташоване у верхів'ях р. Білоус, розкопана площа якого протягом 1977–1992 рр. становить близько 14 000 кв. м [102]. Окрім цього, ще на ряді пам'яток досліджені значні ділянки.

У північно-східній частині Чернігівського Полісся, на поселенні Автуничі досліджена площа становить понад 26 000 кв. м [75, с. 41]. Окрім цих масштабних досліджень, у регіоні частково розкопані поселення Рудка (Зелені Рви-2) [34, с. 264–265], та поселення Даньки [32]. Східна та південна частини Чернігівського Полісся значно поступаються попереднім регіонам як за рівнем обстеження території, так і за рівнем археологічного вивчення поселень.

Такому стану вивчення саме в цей період є кілька пояснень. По-перше, того часу на паспортизацію археологічних пам'яток щорічно виділялися кошти, що стимулювало їхнє виявлення [110]. З іншого боку, в Чернігові завдяки спелео-археологічній секції та відділу охорони та вивчення пам'яток археології в Чернігівському історичному музеї, а пізніше і створеному археологічному центрі Лівобережжя були кваліфіковані спеціалісти, силами яких проводились обстеження районів Чернігівської області. Археологічні установи Чернігова тоді ж активно здійснювали й охоронні археологічні дослідження різних категорій пам'яток, у тому числі й сільських поселень, що призвело до накопичення різних категорій артефактів та інформації про галузі господарства, планіграфію, житлобудівництво, майнову та соціальну стратифікації сільського населення.

Дослідження теренів Чернігівського Полісся у 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Створення України як незалежної держави та економічна криза другої половини 90-х рр. XX ст. призвели до організаційної перебудови попередніх інститутів, що пригальмувало розвиток різних галузей науки. Це значною мірою торкнулося і археологічної науки в Україні того часу. Деякі археологічні експедиції припинили своє існування, інші значною мірою скоротили обсяги робіт та існували скоріше за інерцією з попереднього часу. 1992 р. О.В. Шекун припиняє археологічні дослідження поселення Ліськове. Значно скорочуються об'єми досліджень Давньоруської археологічної експедиції НАН України на поселенні Автуничі, останній польовий сезон якої припадає на 2000 р. У Чернігові 1998 р. перестав існувати археологічний центр Лівобережжя, інші археологічні установи скоротили обсяги археологічних робіт у місті та області. Такі негативні явища значною мірою позначилися на кількості та якості археологічних обстежень у регіоні та вивченні сільських поселень давньоруського часу.

Серед осередків, що займались у цей період обстеженням території Чернігівщини, потрібно назвати Чернігівську інспекцію з охорони пам'яток історії та культури, яка проводила розвідки з метою землевідводів. Але матеріали цих досліджень, за пооди-

нокими випадками [52, с. 116–118], не введені до наукового обігу і в пропонованому дослідженні не враховуються.

Однією з наукових установ, що продовжувала археологічні обстеження та дослідження давньоруських пам'яток на теренах Чернігівського Полісся, була експедиція Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка на чолі з В.П. Коваленком та Ю.М. Ситим. Протягом 1996–1997 рр. відбулось обстеження археологічних пам'яток в західній частині регіону, в басейні лівого берега р. Дніпро, в зоні, що постраждала від аварії на Чорнобильській АЕС. Метою обстежень була локалізація та моніторинг відомих археологічних пам'яток. Попутно також виявлені поселення та курганний могильник давньоруського часу.

Помітне поживлення археологічних обстежень у південно-східній частині регіону пов'язано з діяльністю Батуринської міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції під керівництвом Ю.М. Ситого та В.П. Коваленка протягом 1995–1997 рр. та 2000–2017 рр. Поряд з археологічними дослідженнями пізньосередньовічного Батурина відбувалось обстеження нижнього Посем'я, в результаті чого були виявлені нові поселення XII–XIV ст. [91].

З 1998 р. починає працювати спільна Шестовицька міжнародна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка. Метою роботи експедиції було вивчення комплексу пам'яток в урочищі Коровель – городища, посаду, подолу та курганного могильника. У рамках роботи експедиції автором у 2006 р. були проведені археологічні дослідження поселення Заплава другої половини XIII–XIV ст., розташованого неподалік від досліджуваного комплексу [38; 39]. Звернення до старожитностей другої половини XIII–XIV ст. співпало з загальним зацікавленням науковцями пам'ятками та артефактами цього періоду. Поживлений інтерес до старожитностей другої половини XIII–XIV ст. на території Русі значною мірою пов'язаний з накопиченням археологічного матеріалу цього періоду в різних регіонах. Незважаючи на труднощі виділення комплексів та знахідок середини – другої половини XIII ст. з давньоруських культурних нашарувань, кількість пам'яток з матеріалами другої половини XIII–XIV ст., в тому числі й на теренах Чернігівського Полісся поступово збільшується [42]. Складність виявлення пам'яток цього періоду у регіоні пояснюється їхніми невеликими розмірами, бідним культурним шаром у порівнянні з попереднім часом та тим, що культурні шари другої половини XIII–XIV ст., у більшості випадків, перекриті більш пізніми культурними нашаруваннями або знаходяться під сучасною забудовою, в той час, як пам'ятки X – першої половини XIII ст. значною мірою знаходяться за межами сучасної забудови та розоряються [101, с. 115].

Створення 2009 р. у Чернігівському педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка Виповзівської експедиції під керівництвом В.М. Скорохода та Любецької археологічної експедиції під керівництвом автора стимулювало вивчення археологічних старожитностей цих регіонів, у тому числі і спонукало до виявлення нових поселень. Так, 2008 р. та 2010 р. проведено обстеження низки археологічних пам'яток нижньої течії р. Десни, вздовж давнього сухопутного шляху Чернігів–Київ [54].

Протягом 2009–2017 рр. в Любечі та його окрузі знайдені нові археологічні пам'ятки та проведений моніторинг відомих раніше.

Ряд археологічних пам'яток X–XIII ст. – городищ, курганних могильників та поселень західної частини Чернігівського Полісся – обстежені О.М. Бондарем у 2010–2016 рр., що дозволило з'ясувати сучасний стан пам'яток [30].

Таким чином, з початку XX ст. і до теперішнього часу сільські пам'ятки Чернігівщини викликають постійний інтерес науковців. З часом змінилися дослідницькі завдання, постали нові проблеми, але і досі важливими залишаються два напрямки у вивченні поселень – виявлення та картографування нових пам'яток і дослідження поселень.

Обстеження різних частин Чернігівського Полісся дозволили виявити та нанести на археологічну карту регіону 644 пам'ятки, в тому числі і 456 сільських поселень. Дослідження 20 поселень широкою площею зробили регіон найбільш вивченим на території Південної Русі.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд експедицій:

1. № 1949/7. № 1054. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснинської археологічної експедиції 1949 року.
2. № 1949/7. № 1554. Бліфельд Д. І. Щоденник Деснинської експедиції 1949 р.
3. № 1975/24. Максимов Е.В. и др. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции.
4. № 1976/21. Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. и др. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г.
5. № 1977/4. Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Отчет о работах Среднеднепровской раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г.
6. № 1981/54. Обломский А.М. Отчет об исследованиях, проведенных в Менском районе Черниговской обл. в 1981 г. разведовательным отрядом Новгород-Северской археологической экспедиции.
7. № 1947/20. Попко А.А. Археологические разведки в Черниговской области в 1947 г./ Приложение к отчету Богусевича В.А.
8. № 1947/20 а. № 548. Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова
9. № 1947/20 а. № 754. Попко А.А. Планы [16] к журналу археологических разведок в районе Чернигова 1947 г.
10. № 1947/20 а. № 882 Попко А.А. Археологические памятники по Днепру в районе Любеча.
11. № 1966/1. № 4577. Попко А.А. Дневник научного сотрудника разведочного отряда Киевской экспедиции ИА АН УССР.
12. № 1958/25. Рыбаков Б.А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече.
13. № 1960/37. Рыбаков Б.А. Отчет Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. (раскопки в Любече).
14. № 1960/26. Сымонович Э.А. Отчет о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г.
15. № 1962/15. Телегин Д.Я., Березанская С.С., Митрофанова В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г.
16. № 1966/1. Телегин Д.Я., Круц В.А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г.
17. № 1962/56. Ширинский С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР.
18. № 1964/60. Ширинский С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР.
19. № 1965/31. Ширинский С.С. Отчет о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г.

Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук. Рукописний архів.

Ф. 4. Московское археологическое общество (1865–1920 гг.).

20. 1905. № 54. XIV Археологический съезд в Чернигове. Переписка по организации съезда и поданию его материалов. Протоколы Предварительного комитета съезда 1905 – 1908 гг.
- Ф.35. Институт истории материальной культуры
- Оп. 1**
21. 1970. № 16. Горюнов Е.А. Отчет об археологическом обследовании поречья р. Снов на участке с. Брусилов – с. Горск Черниговской области в 1970 г.
22. 1947. № 31. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. по обследованию памятников в бассейне р. Сейм, нижнего течения р. Десна и левого берега Днепра Киевской, Курской, Полтавской, Сумской, Харьковской областях.
23. 1961. № 21. Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г.
24. 1966. № 64. Третьяков П.Н. Отчет об археологических обследованиях на территории Черниговской области в 1966 г.
25. 1970. № 14. Третьяков П.Н. Отчет о работах Деснинского археологического отряда 1970 г.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

Документальний фонд

26. КН-771/1, дф 620. № 1. Попко А.А. Дневник археологических разведок 1947 г.

27. Антонович В.Б. Дневник раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г. // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. М., 1906. Вып. 1. С. 28–35.

28. Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1955. Т.V. С. 12 – 21.

29. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К. : Наукова думка, 1977. 234 с.

30. Бондар О.М. Розвідки в Чернігівському та Ріпкинському р-нах Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011. К., 2012. С. 482–484.

31. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского. СПб. : т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. 224 с.

32. Васюта О.О. Дослідження археологічного комплексу біля с. Мошонка на Чернігівщині // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2006. С. 20–25.

33. Веремейчик Е.М. Работы Селищного отряда // Археологические открытия 1985 года. М., 1987. С. 315–316.

34. Веремейчик Е.М., Казаков А.Л., Коваленко В.П. и др. Работы Чернигово-Северской экспедиции // Археологические открытия 1986 года. М., 1988. С. 261–266.

35. Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990. С. 76–83.

36. Веремейчик О.М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 18.

37. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX–XI ст.). Чернігів, 2006. С. 33–39.

38. Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. Київ, Запоріжжя, 2007. С. 105–108.

39. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007. С. 366–379.

40. Веремейчик О. М. Розвідувальна експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2008. № 6. С. 40–47.

41. Веремейчик О. М. Скарби жіночих прикрас та археологічні пам'ятки Льгова та Низківки // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 26–36.

42. Веремейчик О.М. Поселення XIII–XIV ст. округи Чернігова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. Чернігів, 2009. С. 91–103.

43. Веремейчик Е. В. Шугаевский и исследования 20-х гг. XX в. в Шестовице // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Київ-Чернігів, 2012. С.71–75.

44. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. К.: Державне видавництво України, 1928. Т. XXIII. С. 146–168.

45. Виноградський Ю. До історії колонізації Середньої Чернігівщини. II. Залюднення, колонізаційні рухи та культурні впливи за часів найдавніших // Історико-географічний збірник. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – Т. IV. – С. 109–143.

46. Виноградський Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания) // Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. Киев, 1955. Вып. 5. С. 86–93.

47. Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам'ятки. К., 1952. Т. III. С. 134–138.

48. Гушин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X – XIII вв. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 83 с.

49. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра // САИ. 1962. Вып. Д1–12. 75 с.

50. Ефимов. А. Олегово поле // Труды IV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. Т.III. С. 89 – 92.

51. Жаров Г.В. Округа селища Автуничи в 1–2 тыс. н.э. // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова*. Чернігів, 1993. С. 76–78.
52. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Археологическая разведка на Черниговщине // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* К., 2002. С. 116–118.
53. Жаров Г.В., Коваленко В.П., Козаков А.Л. Нові дослідження на чернігівському передгородді в 1998–1999 рр. // *Археологічні дослідження в Україні 1999 р.* К., 1999. С. 82–84.
54. Козаков А.Л., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Ситий Ю.М., Скороход В.С. Літописний «шлях Мономаха»: археологічні реалії // *Археологія*. 2014. № 1. С. 61–72.
55. Каталог колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Київ: Академперіодика, 2007. 356 с.
56. Коваленко В.П. Скарб Ольговичів // *А се его серебро* К., 2002. С. 117–138.
57. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, 2003. С. 84–101.
58. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. Український історик, археолог, етнограф, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху першої половини XX ст. // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ: Рідний край, 1991. С. 335–336.
59. Корзухина Г.Ф. Русские клады X–XIII вв. М.–Л.: Из-во АН СССР, 1954. 156 с.
60. Кондаков Н.П. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. – С.-Петербург, 1891. 369 с.
61. Конюшенко Ю.А. Срібні жіночі прикраси доби Київської Русі в колекції Харківського історичного музею // *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2013. Вип. № 6. С. 108–111.
62. Кузнецов Г.А. К изучению Лесковицкой поймы // *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова*. Чернігів, 1995. С. 14–17.
63. Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова // *Чернігівська старовина*. Чернігів: Сіверянська думка. С. 34–41.
64. Курас Г., Яшуева-Омельянчик Р. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // *Київська старовина*. 1995. № 5. С. 88–96.
65. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947–1948 рр. // *АП УРСР*. Т. III. К., 1952. С. 285–300.
66. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. М.: Наука, 1986. 156 с.
67. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 205 с.
68. Моця О., Козаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній Світ, 2011. 314 с.
69. Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць // *Містечко над Сновом*. – Ніжин, 2007. С. 12–25.
70. Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. М.: Наука, 1991. – 121 с.
71. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // *Записки императорского Русского археологического общества*. Т. VIII. Вип. 1–2. С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1896. 236 с.
72. Отчет о деятельности Черниговской архивной комиссии за 1911 г. Чернигов: Типография губернского земства, 1912. 31 с.
73. Отчет о деятельности Черниговской архивной комиссии за 1912 г. Чернигов: Типография Г.М. Веселовой, 1913. 19 с.
74. Пильник А.Г. Правобережье Поснов'я в X–XIII ст. // *Минуле Сосниць та її околиць*. Чернігів, 1990. С. 30–33.
75. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). К., 1997. 180 с.
76. Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // *Середні віки на Україні*. К., 1971. Вип. 1. С. 129–140.
77. Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. 90 с.
78. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. 792 с.
79. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // *МИА*. № 11. М.–Л., 1948. С. 7–92.

80. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков // САИ. Вып. Е 1–44. М.: Наука, 1964. 48 с.
81. Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный узор. С.-Петербург: Издательство С.-Петербургского института истории РАН, 2005. 384 с.
82. Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. Вып. 1. М., 1906. С. 1–21.
83. Самоквасов Д.Я. Могила русской земли. М.: Синодальная типография, 1908. 276 с.
84. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. М., 1916. 104 с.
85. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). К.: Шлях, 2003. 232 с.
86. Смоличев П. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. 1926. Кн. 1. С. 178–180.
87. Смоличев П. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історико-краєзнавчої секції. Чернігів, 1931. С. 56–64.
88. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. 1962. Вып. 87. С. 6–30.
89. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII–XIII ст. біля с. Шестовиця // Скарбниця української культури. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 27–31.
90. Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів, 1998. С. 38–50.
91. Ситий Ю. Зміни занять населення нижнього Посем'я після монголо-татарської навали // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 34–38.
92. Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30 рр. XX ст. // Скарбниця української культури. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 129–139.
93. Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности в памятниках искусства. Вып. V. С.-Петербург, 1897. 167 с.
94. Черненко О.Є., Козаков А.Л. Охоронні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. К., 2004. С. 62–63.
95. Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1915. 86 с.
96. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.): Скарбниця Української Культури. Вип. 9. Спецвипуск 1. Чернігів, 2007. 136 с.
97. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під редакцією М. Грушевського. Т. XXIII. К.: Державне видавництво України. 1928. 531 с.
98. Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // АО 1983 г. М., 1985. С. 374–375.
99. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 93–110.
100. Шекун А.В. Памятники Сосницкого ополья IX–XIII вв. // Минуле Сосниці та її околиць. Чернігів, 1990. С. 22–29.
101. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12 – 17 ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 114–115.
102. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів: Деснянська правда, 1999. 184 с.
103. Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятники IX–XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 40–49.
104. Шекун О. Садиба кінця XII – першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. Чернігів, 2006. С. 211–217.
105. Ширинский С.С. Курганы X в. у деревни Пересажа // КСИА. 1969. Вып. 120. С. 100–106.
106. Шугаевский В.А. «Татарская горка» близ города Чернигова // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV АС в Новгороде. М., 1911. С. 244–258.
107. Уварова П.С. Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического

комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П.С. Уваровой // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. Вып. 1. М., 1906. С. 73–93.

108. Яснoвська Л.В. Невтомний дослідник рідного краю // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнєцова. Чернігів, 1995. С. 5–13.

109. Яснoвська Л.В. З історії археологічного вивчення Любеча // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 171–174.

110. Яснoвська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.) // Скарбниця Української культури. Вип. 2. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. С. 32–42.

111. Яснoвська Л.В. Археологічні дослідження дитинця середньовічного Чернігова у 70 – на початку 90-х рр. XX ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007. С. 402–415.

112. Яснoвська Л.В. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010. Вип. 1. С. 216–225.

Archaeological researches of medieval settlements Chernihiv Polissya

O.M. Veremeychuk

The article deals with the stages of studying the medieval rural settlements of the X-XIV centuries of Chernihiv Polissya.

During the first stage (second half of the XIX – early XX centuries) there was a process of accumulating information about different categories of archaeological sites, including rural settlements of ancient times. The XIV Archaeological Congress had great significance in the study of rural monuments X-XIII centuries.

During the next stage (the first half – mid XX centuries) the study of the Chernihiv Polissya region went from a partial survey of the areas around Chernigov, Sosnitsy and Ostra to large-scale archaeological works in Chernihiv and Lyubech, and special studies on archaeological sites, including rural settlements along the shores of Desna and Dnieper and their tributaries – the rivers Belous, Strizhen, Snov, Ubud and others. At the initial stages the survey involved employees of local museums, and in the post-war period, scientists from the Institutes of Archeology of Kyiv, Leningrad and Moscow joined the research in the region.

From the mid-1970s to the beginning of the 1990s, the third stage of research continued, characterized by a full survey of significant areas of Chernihiv Polissya and archaeological research of rural settlements (Autunichi, Liskovoe, Krynica, Ovramenky Krug, Shumlay and others). Investigators included local historians and archaeologists – G.O. Kuznetsov, A.V. Shekun, V.P. Kovalenko and others, as well as researchers from the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine such as O.P. Motsa and others. As a result, there were accumulated different categories of artifacts and generalized information on the branches of economy, planning, housing construction, property and social differentiation of the rural population.

From the beginning of the 1990s the fourth stage of research begins, which is characterized by an in-depth study of some rural monuments in the work area of archaeological expeditions of the Chernigov National Pedagogical University named after TG Shevchenko such as Shestovitskaya, Lyubetskaya, Listvenska, Vipovsivskaya and others.

Keywords: rural settlements, Chernihiv Polissya, archaeological research.

о. Юрій Мицик, Ольга Циганок

З ЛИСТУВАННЯ ГНЄЗНЕНСЬКОГО СУФРАГАНА 1707 р.

У статті публікуються в оригіналі і у перекладі українською мовою виявлені у Варшаві п'ять листів гнєзненського суфрагана до одного з князів Радзівілів. Матеріали вводяться у науковий обіг і проливають світло на дипломатичні справи 1707 р., зокрема про визнання королем Речі Посполитої Станіслава Лещинського.

Ключові слова: суфраган, листування, Станіслав Лещинський.

Спочатку треба пояснити, що означає слово суфраган, тим більше, що воно вживається тільки римокатоликами. Суфраганами називають вікарних біскупів, самостійних біскупів провінції, які, однак, знаходяться в певній залежності від митрополита (або арцибіскупа).

Під час архівних пошуків у Польщі в АГАД (Архів Головний Актів Давніх у Варшаві) у фонді «Архів Радзівілів» (далі – АР) у п'ятому відділі (1) ми виявили п'ять розлогих листів 1707 р. гнєзненського суфрагана до одного з князів Радзівілів, який схилився до шведів і був у цей час прибічником короля Станіслава Лещинського. Але до якого з князів писалися листи? В цей час діяли і підтримували короля Станіслава Кароль Станіслав (1669-1719), який був литовським канцлером з 1698 р., брати Миколай Фавстин (1688-1746), литовський чашник, та Ян Миколай (1681-1729), віленський каштелян. Усе ж схилиємося до кандидатури першого з них. Складно із суфраганом, оскільки він не підписався під жодним листом. Гнєзненським арцибіскупом – першим серед польських біскупів (примасом) був тоді (у 1706-1721 рр.) Станіслав Шемберг. Але він не став би підписуватися титулом суфрагана, бо вище його стояв тільки римський папа. Можливо, суфраганом був Федір Потоцький, який став примасом пізніше (у 1723-1738 рр.).

Тут наводимо тексти всіх п'яти листів (один повністю, інші – у вигляді реґестів). У них ідеться про дипломатичні справи, насамперед про визнання королем Речі Посполитої Станіслава Лещинського на противагу союзнику Росії Августу II Англією та Австрійською імперією і переговори у Лейпцігу наприкінці 1707 р. В них згадуються ряд правителів тогочасних європейських держав, по яких містяться короткі відомості в коментарях. Хоча інформація листів досить лаконічна, однак вона проливає світло на деякі важливі події Північної війни. Сподіваємося, що вона буде цікавою тим, хто досліджує добу гетьмана Мазепа та Північну війну.

Щиро дякуємо за дружні поради пану Сергію Павленку.

Пропуски у тексті викликані ушкодженнями оригіналу по можливості відтворені в квадратних дужках. Нерозбірливі слова або незначні фрагменти позначені знаком (...)*. Авторські скорочення розшифровуються наступним чином: ich m., m. p. p. – їх милість, милостиві панове; ich mśc – їх милість, j. k. m., – його королівська милість; j. m. – його милість; k[r]. j. m. – король його милість; ks.- ксьондз; m. p. p. – милостиві панове; p. – пан.

Джерела та література:

1) АГАД.–Ф.»АР». – Відділ V.–№ 4328)

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м.Київ);

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук (м.Київ).

* * *

№ 1

1707, березня 8. – Лист гнєзненського суфрагана до князя Радзівіла.

«Monseigneur.

U nas tu codzienne de incursu moskwy w Prusy i w Wielką Polsce nowiny everberant aures i że w Torumiю na dziesięć tysięcy zakładać mają magazin. Druga ich partia miała minąć Mniejów ex adverso in selatium (?) na gwarancją już podpisały colligares potentiae i dziś ma być przy publicznej audiencyi recognitia principis nostris od cesarza j. mł. I to pewna, że moskiewski poseł niewielkiem z Wiednia odprawy ukontentowaniem, kiedy mu dehortanti od recognicy, sam cesarz j. mł. odpowiedział, że to już uczynił, a nie tylko to uczynił, ale trzymać będzie króla j. mł. Stanisława tak, jako król szwedzki. Łedwo nie podobną odebrał poseł w Anglii odprawę, kiedy groził, że żeby (?) przyjęli na się traktatu gwarancją, tedy car j. mł. na morzu będzie zabierał ich okręty i tak (?) rwał commercią. Któremu repositum, że się tego nie tylko nie obawiają, ale proszą carza j. mł., aby to zaczął robić. Co doniosszy, do nóg upadam w. ks. młci, p. i dobrodziej, i zostawam w. ks. młci wiernie życzliwym i najniższym sługą.

Ks. s[uffragan]».

* * *

«Мсьє.

У нас тут щоденно доходять до вух новини про напад Москви на Пруси і на Великопольщу і що в Торуні мають облаштовувати склад на десять тисяч. Друга їх частина мала проминути Мніїв. Як компенсацію (?) на гарантію вже підписали об'єднані сили і сьогодні має бути при публічній аудієнції визнання нашого короля від цезаря й. м. I то певна річ, що московський посол мав у Відні незначний успіх посольства, коли його відмовляли від визнання, сам цезар й. м. відповів, що вже то вчинив, а не тільки це вчинив, але буде підтримувати короля й. м. Станіслава так, як і шведський король. Майже подібну отримав відповідь посол в Англії, коли погрожував, що коли (?) приймуть на себе гарантію миру, тоді цар й. м. буде на морі захоплювати їхні кораблі і так (?) руйнувати комерцію. Котрому відповіли, що не тільки не бояться цього, але просять царя й. м., щоб він почав це робити. Що доповівши, падаю до ніг в. кн. мості, пана і добродія, і залишаюсь в. кн. мості вірно зичливим і найнижчим слугою.

Ксьондз с[уфраган]».

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 4328. – С. 13. – Тогочасна копія)

№ 2

1707, березня 8. – Уривок з листа гнєзненського суфрагана до князя Радзівіла.

«[...]Dnia onegdajszego mieliśmy wiadomość z kancelary szwedzkiej, że królowna j. mł. angielska nie tylko recognovit (...)» naszego, ale i gwarancją przyjęła traktatu. Więc i mści kolligaci nie wątpimy, że jako morum primi sequentus? melius od króla j. mł. pruskiego był[...]».

* * *

««[...]Позавчора ми мали відомість зі шведської канцелярії, що англійська королева її м. не тільки признала (...)» нашого, але й прийняла гарантію трaktату. Отже, й поєднані мості не сумніваються, що перший за моралю краций (?) був від й. м. прусського короля [...]».

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 4328. – С. 16–17. – Тогочасна копія)

№ 3

1707, квітня 13. – Уривок з листа гнєзненського суфрагана до князя Радзівіла.

«[...] zjachali byli na termin naznaczony strony: j. mł. pan obozny in persona, od ex adverso submissa j. mł. pani Czarnkowska [...] ks. j. mł. biskup warmiński od dni kilka stanął tu dnia wczorajszego in comitatu pana naszego pojechał do króla j. mł. szwedzkiego z okazy interventus jego jak rzeczy ordinabunt i insze wacanse pójdą non datur [...] J. mł. pani wojewódzina ruska od dni kilka i z nią j. p. wdzyina bełska stanęły (...)» w Wrocławiu odezwały przez umysłny [...] j. m.p. Brzutawisz (?) z Berlina odezwał się królowi j. mł., tak tuszy, że przejeżdżającemu królowi j. mł. occuret w Lipsku [...] do króla j. mł. szwedzkiego j. mł. pana Przebédowskiego umyślnie

przysłany j. ks. Arcenberski (?) [...] j. mć. król August pisał do króla j. m. naszego [...], aby (...)»
in dominatu życziwego uznał[...].»

P.S. Moskwa aby (...)» atakowała Gdańsk, chopiwszy Elbing, nie tuszę, gdziez twardy chleb
na ich żęby[...].»

* * *

«[...] зїхалися на призначений час сторони: й. м. пан обозний власною персоною, з іншої сторони послана й. м. пані Чарнковська. [...] Кс. й. м. біскуп вармінський прибув сюди кілька днів тому, а вчора у супроводі нашого пана поїхав до й. м. шведського короля з okazji його прибуття, як справи будуть облаштовані й інші вакансії підуть, не дано [знати?]. Її м. пані воеводина руська і нею її м. пані воеводина белзька стали тут кілька днів тому (...)» у Вроцлаві відізналися через спеціальний [...] й. м. п. Бжута́віш (?) з Берліна відізнався до й. м. короля, вважає, що з й. м. королем, який проїжджає, зустріне́ться в Лейпцігу [...] до й. м. шведського короля й. м. пана Пшебендовського спеціально присланий й. м. ксьондз Арценбезький (?) [...] й. м. король Август писав до й. м. нашого короля [...], щоб (...)» в пануванні зичливого признав [...]».

P.S. Не думаю, що московіти атакують (...)» Гданськ, взявши Ельбінг, бо буде твердий хліб для їхніх зубів[...].»

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 4328. – С. 22–25. – Тогочасна копія)

№ 4

1707, грудня 25. – Лист гнєзненського суфрагана до князя Радзівіла.

«[...]Tegoż dnia po wyjeździe w.ks. mśc. zaraz odebraliśmy wiadomość, że król j. mć. August stanął w Lipsku. Czego i dnia wczorajszego odebraliśmy ratyfikacją d. 17 currentis godzinie 9 w noc stanął na przedmieściu w Lipsku, potym incognito, płaszczem się zarzuciwszy, do miasta do zwyczajnej rezydency swojej zwyczajnej wszedł i tam przenocował. Nazajutrz wszystkim innotuit jego przyjazd, gdyż tegoż dnia publice wyjechał do króla j. m. szwedzkiego, który mu w puł drogy i occurrit. Jako się witali, częstowali z sobą, nocowali i (...)» autographam dla utwierdzenia wszystkich po niemiecku posyłam rzetelniejszą relatią ode dworu naszego jak odbiorę, nie omieszkać przesłać [...]»

* * *

«[...]Цього ж дня зразу після виїзду в. кн. мості ми отримали відомість, що король й. м. Август зупинився в Лейпцігу. Вчора ми отримали ратифікацію дня 17 поточного о 9 годині вночі став на передмісті в Лейпцігу, потім інкогніто, обгорнувшись плащем, пішов до міста до своєї звичайної резиденції і там переночував. На другий день всім став відомий його приїзд, бо цього ж дня публічно виїхав до й. м. шведського короля, котрий йому і поспішив назустріч на півдороги. Як віталися, частувалися з собою, ночували і (...)» автограф для відома всіх німецькою мовою посилаю ретельнішою реляцією від нашого двору, як отримаю, тут же пришлю [...]»

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 4328. – С. 31–33. – Тогочасна копія)

№ 5

1707, грудня 27. – Лист гнєзненського суфрагана до князя Радзівіла.

«27.Xbra

Monseigneur.

Continuując cursum dalszej korespondencji, to co supernevit donoszę w. ks. mći: we wszystkim zgadza się terazniejsza poczta z przeszłemi wiadomościami w tym tylko variat, że nie w drodze potkali się ci monarchowie, ale król j. mć. August przejechał kareta do j. p. graffa Pipera, a król j. mć. szwedzki był w ten czas u króla j. mći naszego na kwaterze j. p. podskarbiego l(itewskiego). Jak mu tedy cicho powiedziano o przybyciu króla Augusta, odprowadził się z królem j. mćią naszym i to mu powiedział i pobiegł zaraz do p. Pipera, tam się tedy witali i komplementowali. Post primus zaś amplexus prosił z sobą król j. mć. szwedzki i że konia nie miał, król August swego bachmata offerarat, a sam od officiera wziął pod się konia. To superaddit, że traktat serio executiori demandat i że królewicze ich mś. już byli w Dreznie, gdzie do nich posłał król j. mć. szwedzki sekretarium statu [...] i nasi także pojechali posłowie, p. Majerfeld także ordinowany [...]»

* * *

«27 грудня.

Мсьє.

Продовжуючи хід подальшого листування, те що дізнався, доповідаю в. кн. мості. У всьому згоджується нинішня пошта з колишніми відомостями, тільки в тому різниця, що не в дорозі зустрілися монархи, але король й. м. Август приїхав каретою до й. пана графа Піпера, а король й. м. шведський був тоді у й. м. нашого короля на квартирі й. пана литовського підскарбія. Коли йому тоді тихо сказали про прибуття короля Августа, вийшов з й. м. нашим королем і це йому сказав і помчав зараз до п. Піпера, там тоді вітали й говорили компліменти. А після перших обіймів просив з собою й. м. шведський король і що коня не мав, то король Август свого арабського коня запропонував, а сам у офіцера взяв коня для себе. Це додав, що трактат передає серйозному виконавцю, і що королевичі їх мость вже були в Дрездені, де до них послав й. м. шведський король державного секретаря [...] і наші також поїхали послы, п. Маєрфельд також посланий [...]»

(АГАД. –АР.–Відділ V.–№ 4328.– С. 34–35.–Тогочасна копія)

Коментар

№ 1

«московський посол мав у Відні». Йдеться про Йогана Христофора Урбина (1653-1715), російського посла в Австрії в 1707-1712 рр.

«цезар». Йдеться про імператора «Священної Римської імперії» Йосифа I (панував у 1705-1711).

«короля й. м. Станіслава». Йдеться про Станіслава Лещинського, претендента на корону Речі Посполитої 1704-1709 рр.

«шведський король». Йдеться про Карла XII, короля Швеції у 1697-1718 рр.

«посол в Англії». Йдеться про Олександра Артемоновича Матвеева (1666-1728), російського посла в Англії в 1707-1708 рр.

№ 2

«пруського короля». Йдеться про Фрідріха I, що панував у 1688-1713 рр., з 1701 р. король.

«англійська королева». Тоді англійською королевою була Анна Стюарт, що панувала у 1702-1714 рр.

№ 3

«воєводина белзька». Белзьким воєводою був тоді (1693-1710) гетьман великий коронний Адам Миколай Сенявський. Тут ідеться про його дружину.

«король Август». Август II, король Речі Посполитої у 1697-1733 рр.

№ 5

«Піпера». Йдеться про Карла Піпера (1647-1716 рр.), шведського державного діяча, дипломата, графа. З 1689 р. був державним секретарем, королівським радником. Вів переговори з Річчю Посполитою, Саксонією, підписав Альтранштадтський мир 1706р., внаслідок якого Август II розривав союз з Росією і переходив на бік Швеції. Після Полтавської битви 1709 р. потрапив у російський полон, де й помер.

В статье публикуются в оригинале и в переводе на украинский язык обнаруженные в Варшаве пять писем гнезненского суфрагана к одному из князей Радзивиллов. Материалы вводятся в научный оборот и проливают свет на дипломатические дела 1707 г., в частности, речь идет о признании королем Речи Посполитой Станислава Лещинского.

Ключевые слова: суфраган, переписка, Станислав Лещинский.

In the article, the letters of the Sufragan of Gniezno to one of the princes of Radziwil were published (in the original and translated into Ukrainian). The letters were discovered in Warsaw. The materials are introduced into scientific circulation. They shed light on the diplomatic affairs of 1707, in particular, the recognition of the King of the Polish–Lithuanian Commonwealth, Stanisław Leshchynsky.

Key words: Sufragan, Correspondence, Stanisław Leshchynsky.

Ганна Філіпова

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ АПАРАТ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ КНЯЗЯ О. МЕНШИКОВА В УКРАЇНІ

Статтю присвячено формуванню, організації та управлінню українських володінь відомого російського діяча з оточення царя Петра I – князя Олександра Меншикова. З залученням архівного матеріалу, значна частина якого не публікувалася раніше, автор на локальних прикладах розкриває актуальну проблематику взаємодії української автономії з Російською імперією, а також окреслює малодосліджені сторони діяльності Меншикова в Україні.

Ключові слова: О. Меншиков, Почепська справа, адміністрація, дворянство, Російська імперія, Гетьманщина.

Цікавлячись півднем Російської імперії, вельможі петровського часу дотримувалися загальних тенденцій, притаманних впливовим російським землевласникам першої половини XVIII століття. Першими на українські землі звернули увагу наймогутніші сановники та старші чини офіцера, котрим у зв'язку з їхнім статусом та близькістю до військових сил було легше не тільки отримувати нові володіння, а й зламувати опір козацької старшини та вільних козаків, котрих закономірно обурювало те, що їх віддають у залежність росіянам власні гетьмани [23, с. 326].

Посиленню цієї тенденції значною мірою сприяли військові події на території України, у зв'язку з якими ряд сподвижників Петра I отримували в нагороду земельні наділи. Особливо яскраво дана закономірність проявилася після 1709 р., коли за сприяння гетьмана І. Скоропадського Петро I розподілив нагороди за участь у антишведських бойових операціях та Полтавській битві. Володіння на території України отримали й такі помітні політичні фігури з оточення російського царя, як канцлер Г. Головін, генерал-фельдмаршал Б. Шереметєв, київський генерал-губернатор Д. Голіцин, сенатор П. Апраксін, дипломат С. Рагузинський-Владиславич тощо [23, с. 325; 10]. Та, користуючись підтримкою царя, власним статусом незмінного фаворита і «правої руки» Петра, а також – енергійністю, здатністю до безперервної політичної діяльності, Меншиков дуже скоро відтіснив конкурентів із терен української політики, розгорнувши на території Гетьманщини експансивну активність. Тому, вважаючи його найяскравішим представником покоління сподвижників Петра I і маючи на увазі особливу зацікавленість цього діяча в українських справах, сконцентруємо увагу на формуванні його володінь.

Меншиков отримав Почепську та Ямпільську сотні в середині липня 1709 р. за наказом Петра I та за відповідним універсалом гетьмана Івана Скоропадського, котрому було конче необхідно посилювати свої позиції за рахунок налагодження приязних стосунків з російськими можновладцями, і він закономірно вирішив розпочати з милості першому та наймогутнішому фавориту царя. Царському улюбленцю дісталися всі маєтності у цьому регіоні, що раніше належали до гетьманських

*Князь Олександр Меншиков.
Невідомий художник. Портрет з
зібрання Державного історичного
музею у Москві. 1710–1720-ті рр.*

та ратушних володінь – і це було підтверджено відповідним універсалом. Та поки що вільними залишалися приватні садиби і козаки. Ця обставина рішуче не влаштовувала Олександра Даниловича і залишала його незадоволеним подарунком. Відтак він почав настирливо вимагати від гетьмана, щоб той закріпив за ним право закріпачувати козаків та переймати до своїх володінь чужу приватну власність. Скоропадський вагався – з одного боку, тиск був доволі сильним, з іншого – гетьман боявся піти проти споконвічних звичаїв, згідно з якими козак не міг належати якомусь землевласнику та, тим паче, кріпитися до землі. Та в червні 1710 р. було видано гетьманський універсал, який підтверджував відповідні права князя. Тепер козаки Почепської та Ямпольської сотень виключалися з військових реєстрів та повністю переходили до княжого підданства [22, с. 275].

Тож розгляд адміністративної системи у вотчинах О. Меншикова варто розпочати з міста Почеп, яке на довгі роки стало каменем спотикання у площині української політики князя. Вже після опали та заслання Меншикова жителі міста відправили до царя Петра II чолобитну, де викладали історію міста та порівнювали своє життя під егідою гетьманства та за княжої влади. Подібні документи дозволяють пролити світло на особливості адміністрування тих володінь Меншикова, котрі знаходилися на території Стародубського та Ніжинського полків, і вивести з цього деякі узагальнення, порівнюючи з іншими – наскільки взагалі відомо про їхнє офіційне внутрішнє життя протягом 1710–1720-х рр.

Спочатку Почеп належав до Стародубського полку і його жителі сплачували стандартні оброки порівняно з іншими містами. Коли ж місто стало ранговим володінням гетьмана Івана Мазепи, з'явилися нові статті до сплати, котрими городяни та жителі сотні були вкрай незадоволені. У 1708 р. Петро I заборонив додаткові побори і в той же час відібрав Почеп у Мазепи, дізнавшись, що гетьман перейшов на бік Карла XII. Більш того, цар суворо заборонив почепським городянам та козакам слухатись наказів «зрадника» та вставати на його бік, підтримуючи шведів [4].

Та раділи жителі Почепи недовго. Як уже зазначалося вище, влітку 1709 р. місто дісталось новому господарю. Першим, що зробив Меншиков, ігноруючи будь-які розпорядження Петра I, стало систематичне підвищення поборів, вигадкування нових. Загалом князь став усіляко збільшувати власний потенційний дохід з дарованих земель. У результаті такої політики козацькі землевласники почали масово розорюватися, певна частина населення знялася з місць та розійшлася сусідніми сотнями шукати кращої долі (хоча, в подальшому княжі прикажчики діставали їх і там). Купецтво намагалося оминати Почеп своїми візитами, і міські ярмарки майже перестали проводитися [4, арк. 364 зв.].

У середньому Меншиков наказав потроїти суми всіх гетьманських зборів, котрі вже стали для жителів Почепської сотні більш-менш звичними, а у порівнянні з новими тарифами і зовсім здалися цілком прийнятними. Так, утричі збільшився земельний оброк з четверті та ярмарковий збір, збільшилися або ж виникли заново податки на винокурні, броварні, вітряки, торговельну діяльність, рибні ловлі. Мостівщина та куничний ясак (тобто натуральний збір «м'яккой рухлядью») стали «против прежнего несносны».

У період, коли Почепщина належала Мазепі, городяни віддавали гетьману в якості оброку 100 рублів на рік, придворні села та Ратуша – 600 рублів 31 копійку. Тепер міські жителі мали сплачувати в княжу казну 912 рублів 48 копійок. З Ратуші, у минулому – придворних гетьманських сіл та слобод збирали 4674 рублі.

За часів Мазепи деякі найбагатші городяни сплачували податок «на сердюкщину», тобто на утримання та озброєння гетьманської гвардії. Меншиков, у свою чергу, наклав однаково важкий податок на всі двори без винятку (за переписом 1715 р.). Також за гетьманської влади нічого не сплачувалося з земель магістрату, з гостей, що приїздили до Почепу з інших міст, з мостів. За Меншикова з усіх вищеназваних статей почали збирати фіксовані суми грошей. З «градської» землі тепер брали на рік по 2 рублі 88 копійок за десятину. Громадянські тягла, котрі раніше мали на увазі лише утримання двох ратушних сторожів за рахунок громади, змінилися тяглом на караул, коли міщани забезпечували заробітну платню всім, хто стояв на караулі, і повністю оплачували постійну охорону волосної управи та канцелярії управителя Гаврила Лукіна.

З винокурень на рік збирали 20 рублів 16 копійок, з риболовлі – 21 рубль 10 копійок. За гетьманської влади з вітряків на військову потребу брали півдіжки житньої муки. Меншиков увів податок у розмірі 4, 8 та 20 рублів у залежності від розмірів вітряка. Існував якийсь особливий індукт для всіх, що становив 62 рублі 48 копійок на рік. Бортники сплачували в гетьманську казну 15 копійок на рік, а в казну Меншикова стали платити на 29 рублів більше [4, арк. 372 – 373].

Особливу увагу Меншикова привернули «торги пенечные и олейные», тобто одні з найбільш дохідних традиційних промислів жителів Почепу та околиць. За Мазепи торги відбувалися в самому Почепі та інших містах за сталою натуральною ціною, понижувати яку заборонялося. Меншиков наклав суворе табу на будь-яку торгівлю даними товарами і почав створювати чергову власну монополію. Було найнято наглядачів, котрі суворо слідкували за виконанням княжих розпоряджень і накладали штрафи на порушників. Ціна тепер подавалася згідно з завищеним окладом [4, арк. 373, 374].

Постраждали від адміністрації Меншикова і стрілецькі слободи. Маючи 15 чвертей 1 третину орних земель, за Мазепи вони не платили за утримання млинів і тільки на гетьманський двір відбували повинність «зверями и птицами». За переписом 1715 р., стрільці платили за землю і млини, всього з них збирали 14 рублів 55 копійок на рік.

З бобильських неорних дворів та земель у часи гетьманської влади збирали по 4, 6, 10, 12 копійок у залежності від статків. Меншиков наказав зрівняти суму оброку до 22 копійок з двору, не враховуючи можливості платників.

За час, протягом котрого Меншиков володів Почепом, до його землеволодінь тільки офіційно, без урахування незаконних межувань, було додано 837 чвертей землі. Загальна сума обмірів становила 1657 чвертей 1 третину 4 десятки [4, арк. 374]. Обов'язковим для всіх мінімальним тарифом на одну чверть землі тепер стала сума у 88 копійок. За загальними підрахунками, за 12 років володіння Почепською волостю Меншиков отримав з неї тільки документально фіксований прибуток у розмірі 67 808 рублів 13 алтин 2 деньги [4, арк. 373 зв.].

Окремо жителі сотні відмічали, що раніше, за гетьманської влади, їм час від часу вдавалося апелювати перед Мазепою до власної бідності, аргументуючи таким чином неможливість сплати потрібних сум у тих об'ємах, які вимагав власник землі. Іноді це спрацьовувало, і Мазепа знижував тарифи. Та за нового власника податки почали збиратися «безо всякого отлагательства и с пристрастием». Меншиков знав, що йому було потрібно від власних володінь, і не збирався йти на якісь поступки – його люди методично вибивали з місцевого населення кожну полушку [4, арк. 364 зв.].

Тож у 1710 р. не тільки всі селяни та міщани, а й козаки перейшли до власності князя. З таким зміцненням влади Меншикова у Почепі своє значення фактично почав втрачати магістрат – маємо перед собою в своєму роді унікальне явище, коли впливовий землевласник доволі швидко знищив дію Магдебурзького права на підвладних йому землях. Відтепер у Почепі не було війта – на його місце прийшов «бурмістр», першим із котрих став Іван Губчиць, переведений до цієї посади з сотників. Магдебурзьке право було відновлено у Почепі тільки в 1741 р. [22 с. 302–303].

Адміністратори Почепу все більше демонстрували шану та покірність Меншикову (хоча би у зовнішніх проявах). Наприклад, в 1723 р. Іван Губчиць окремо цікавився

у Малоросійської колегії та Петербурга, скільки козаків з рушницями потрібно для вшанування салютом іменин князя, «когда тогда управитель Почепскій востребует... ку почтению особы Его Светлейшества» [13, арк. 3]. З великою вірогідністю мова тут могла йти і про 50-річний ювілей Меншикова.

Яскравою рисою політики князя щодо українських володінь було прискіпливе та ретельне ведення реєстрів. Відомо, що відразу після офіційного приєднання тих чи інших адміністративних одиниць до володінь Олександра Даниловича, відбувалися переписи. Вони стосувалися всіх – від людей військового звання та старшин до посполитих людей та рядових селян. Причому, до списків включалися як землевласники, так і безземельні і бобилі. Їхні імена фіксувалися у домовій канцелярії Меншикова його прикажчиками і використовувалися для сплати князю щорічного платежу [18, арк. 8–8 зв.].

З документів відомо, що такі переписи на землях Меншикова проводилися у 1710, 1713, 1714, 1715, 1716, 1718, 1720, 1722, 1724, 1725, 1729 рр., тобто у середньому кожні два роки. Інтервали між ними є набагато меншими, ніж інтервали між державними переписами [18, арк. 11–11 зв.; 11, арк. 88 зв.; 3, арк. 98 зв.–100]. Завдяки такому пильному веденню облікової документації до нашого часу дійшли докладні реєстри деяких земельних наділів Меншикова. Наприклад, реєстр Шептаківської волості, де за кожен рік вказано кількість населених пунктів, дворів у них та податків, котрі з них збиралися.

Князь Меншиков отримав Шептаківську волость «в наследное владение» в 1727 р., наприкінці правління цариці Катерини I [16, арк. 12; 20, с. 465]. Однак восени 1726 р., коли волость ще перебувала у складі гетьманських наділів, її було умовно підпорядковано потребам заводу вітрильного полотна, котрий належав князю, тому, на нашу думку, говорити про приєднання Шептаківської волості до маєтностей Меншикова варто з цього часу [16, арк. 9 зв.]. В рамках волості Олександр Данилович отримав орні та неорні землі, млини та 23 села з загальним населенням 2698 чоловік. Дворів у волості станом на 1726 р. було 3037, вони розташовувалися у селах таким чином: Шептаки – 197; Печеніги – 124; Форостовичі (Хворостовичі) – 172; Ларинівка – 108; Яківка – 103; Машів – 127; Старожадів (Старий Жадів) – 183; Погорільці – 104; Жадів – 103; Костобобра – 162; Архипівка – 147; Бузки – 164; Андрійковичі – 103; Житра – 88; Камінь – 145; Кам'янка – 47; Стаси – 245; Мамекін – 72; Бирин – 68 тощо. З цих дворів у 1726 році зібрали податок, що становив 5967 рублів та 5465 четвертей хліба [16, арк. 7–9]. Існує також список населених пунктів Шептаківської волості, датований 1724 р. До нього входять такі села: Шептаки, Хворостовичі, Флевка, Машів, Погорільці, Костобобр, Бучки, Костер, слобода Кашенська, Буда, Лизанівка, Архипівка, Печеніги, Ларинівка, Бугринівка, Старий Жадів, слобода Фадова, Андрійковичі, Камінь, Воробйовка, Машекін [1, арк. 313 зв.–314]. У ряді цих місць розпочалося активне будівництво, особливості якого допоки є малодослідженими через нестачу джерел.

З Шептаківською волостью пов'язано і типові суперечки між управителями Андрієм Гудовичем та Гаврилом Лукіним, з одного боку, та Малоросійською колегією з іншого. Управителі жалілися цариці, що колегія проводить на території волості власні переписи. Як виявилось, чолобитну було подано дарма – адже колегіальний перепис дуже відрізнявся від того, котрий було здійснено служителями Меншикова. Як і варто було очікувати, меншиковський перепис містив згадки про ті населені пункти, які офіційно до волості не належали, проте підлягали збору податків. Наприклад, серед таких населених пунктів фігурувало село Давидівка, яке було відібрано у козака Івана Свічки та передано у володіння стольнику Федору Протасьєву [16, арк. 15–21 зв.].

Уривчасті переліки населених пунктів, котрі підпали під владу Меншикова, містять й інші документи, зокрема, все ті ж судові справи. Так, супліка на коменданта Сафонова перелічує володіння князя в околицях Ямполь: «Село Орловка слобода Шалимовка з млином деревня Белица з двома млинами село Рублев з двома млинами две слободки: одна Герасимовка а другая Перехристовка два хуторы в Белогоще село Падонное Драговка» [19, арк. 6].

Зображення міста Поча з мапи середини XVIII ст.

Генеральний підскарбій Яків Маркевич згадує у своєму щоденнику під 18 жовтня 1724 р. про належність Меншикову села Дронівка, де «управители разрушение делали». Під управителями малися на увазі дронівські піддячі, які служили князю [6, арк. 59 зв.].

Утім, варто зазначити, що люд, котрий потрапляв у княже підданство та числився в його реєстрах, отримував і певні переваги. Серед таких слід виділити передусім гарантований захист у судових справах та будь-яких інших конфліктних ситуаціях, який отримували люди Меншикова в державних установах. Свого часу кілька прикладів подібних судових справ опублікував історик Г. Єсіпов [21, с. 103]. Серед документів, що містяться у фонді Генеральної Військової канцелярії, нами було знайдено нові справи такого характеру.

Так, наприкінці 1725 р. велася справа про «отягощени» почепських підданих Меншикова з боку місцевої влади, а саме – полкових торговельних комісарів. Справа почалася з донесення капітана глухівського гарнізону Хрущова, котрий вів розслідування утисків, котрі полкова влада чинила підданам Меншикова. Це розслідування тривало майже рік, і, врешті-решт, у листопаді наступного 1726 р. до Поча були відправлені козацькі сотники Антон Сребрянський та Михайло Забіла, котрі повинні були звітувати перед Хрущовим за свій внесок до справи. Очевидно, це було доволі принизливо для української старшини, незважаючи на те, що сотники мали проїзний лист, згідно з яким їм давалося утримання та квартири. Та полковник Іван Левенець не міг нічого вдіяти і суворо велів сотникам рапортувати про свої дії до Малоросійської колегії.

У Почепі з сотниками мав справу вже згаданий Гаврило Лукін. З протоколу його запитань до прибулих знаємо, що їх фактично конвоював поручик Кусліков, котрому колегія видала інструкцію. Далі на старшину чекало чергове приниження – Лукін заявив, що їх донесення він не може розглянути швидко «за премногими делами Его Высококопняжеской светлости». Нарешті сотники повернулися додому ні з чим. З розглядової справи невідомо, чи викликали їх знову, але ми вбачаємо це дуже ймовірним та типовим для показної російської бюрократичної тяганини [15, арк. 1–7].

Відомі випадки, коли піддані Меншикова без посередництва подавали чолобитні полковникам та гетьманові на представників козацького стану [12, арк. 1–2]. Той факт, що захист княжих підданих був одним з основних векторів адміністративної політики місцевих управителів, було нами розглянуто в окремій публікації на прикладі кар'єри управителя Ямполья Михайла Таріцина [25, с. 340–343].

Можна помітити, що у наведених вище справах активну участь брали адміністратори, котрі служили князю в його українських володіннях. Дійсно, кадрова політика та управлінська система у відношенні вотчин Меншикова являє собою цікавий зріз соціального життя деяких регіонів гетьманської держави, а також демонструє економічні, політичні й навіть побутові особливості того нового життя, яке почалося для місцевих жителів в результаті Північної війни.

Дані про діяльність управителів Меншикова на українських землях починають з'являтися в офіційній документації приблизно з 1708 р. Постійними ці згадки стали з кінця 1710-х рр.

У вересні 1708 р. Іван Сафонов, майбутній комендант Ямполя, вже працював на Меншикова – про це свідчить його лист із Києва, опублікований С. Турбіним. У Києві Сафонов комплектував гарнізон мундирами за наказом князя [24, с. 917]. 20 листопада 1718 р. до резиденції Скоропадського було викликано прикажчика Орловської вотчини князя на ім'я Григорій Євреїн. Нам невідомо, у зв'язку з чим було зроблено цей виклик і чи доїхав прикажчик до Глухова – він сильно захворів по дорозі і 5 грудня ще «пребывал в малом здравье» як повідомляв почепський комендант Богдан Радіонов [8, арк. 1–3].

У документах фігурують одні й ті ж особи, які в різний час «відзначилися» своїми нахабними зловживаннями в різних містах, сотнях і навіть полках. Ці люди з їхньою діловою хваткою, жорстокістю та користолобством є гарними прикладами для демонстрації особливостей кадрової політики князя Меншикова. Серед найпомітніших діячів, що мали стосунок до формування меншиківських вотчин в Україні, можна віднести: дяка-межувальника Івана Лосєва, управителя Почепи Андрія Гудовича, його колегу Гаврила Лукіна, його ж помічника Якова Ілейка, а також управителя Ямполя Михайла Таріцина [25; 26, с. 45–51].

Після 1709 р. коменданти та управителі Почепи фактично отримали право чинити самосуд над місцевим козацтвом, у тому числі і заможним, втручаючись у справи сусідніх сотень. Наприклад, у сина колишнього мглинського сотника Романовського Петра було відібрано родові маєтності у селі Старому. Разом з товаришами, такими ж постраждалими козаками, він намагався звертатися за допомогою до капітана Єпішкова, але це не принесло бажаного результату, незважаючи на те, що Романовський посилався на старі кріпосні документи та описи. Єпішков і комендант Радіонов поставили свої підписи на наданих паперах, згодом відвезених капітаном до Сенату, та зі смертю Петра І розгляд справи було припинено. До того ж, ще у 1722 р. Петро Романовський був змушений відправитися до Низового походу, і його дружина Ганна Романовська не могла справитися з утисками. У 1725 р. вона надіслала гетьману Данилу Апостолу чолобитну, де, посилаючись на грамоту Петра І на землеволодіння, просила посприяти поверненню Старого. До того ж, жінка апелювала до нового опису маєтностей, складеного підполковником Ісаєм Сухарєвим за царським наказом у Почепській волості, і прохала, щоб Сухарєв не вписував мглинські слободи та села до складу Почепської сотні, як того хотів Меншиков [5, арк. 1–1 зв.].

Іноді до управлінського апарату світлішого князя інтегрувалися досить одіозні особи, котрих варто було б назвати авантюристами. Яскраво характеризує це явище історія родини Журманів, що судилася за батьківські маєтності з іноземцем Германом Синяком (Синяковським). У 1722 р. Василь Журман подав цареві Петру І виразну чолобитну, що починалася такими словами: «От глубины сердца моего и от несносного воздыхания облившихся кровавыми слезами прекладаю яко наипоследнейший раб Вашему Императорскому Величеству иже неимеючи... жадного заступления и нечекаючи отиного кого защищения». Справа полягала в тому, що дід Василя, обозний Дмитро Журман, ще у 1687 р. отримав від царів Іоана і Петра жалувану грамоту на село Старе Задубення, підтверджену універсалом Мазепи. Згідно з документами, право на село мали нащадки обозного. Дмитро Журман помер майже одночасно зі своїм сином Матвієм, від якого залишилося двоє синів – Василь та Михайло. Окрім них, на частину майна претендували донька обозного і його вдова. Однак невдовзі після смерті чоловіка обозничиха вийшла заміж удруге. Її чоловіком і став Герман

Синяк, у минулому – слуга родини. Користуючись приязним ставленням своєї літньої дружини, Синяк переїхав до Задубення, таємно від родичів Журмана отримав від обозничих велику кількість родинного срібла і почав розпоряджатися у вотчинах Журманів як хазяїн. Порушивши положення царської жалуваної грамоти, обозничиха віддала чоловікові права на нерухомість.

У 1714 р. вона померла. Герман Синяк, будучи, за словами Василя Журмана, «легко мысленником», дійсно показав себе не надто талановитим управлінцем. Не маючи притулку в Україні, він виявився гульвісою і задля поліпшення свого фінансового становища почав шукати «сильної руки». Йому вдалося знайти протектора в обличчі князя Меншикова, який у цей час чинив активний наступ на Стародубський полк і вочевидь був зацікавлений у приверненні на свій бік вірних людей задля представництва на місцях. Таким чином, незважаючи на те, що формально Старе Задубення було розділене на чотири частини між спадкоємцями обозного Журмана, Синяк отримав княжого універсала на все село з прилеглими територіями і почав розвивати його як слободу, заселяючи новими жителями.

Мабуть, брати Василь та Михайло не залишилися осторонь і намагалися силою відбити дідищину, тому що дуже скоро Синяк звернувся до почепської канцелярії, щоб коменданти надали йому допомогу у вигляді солдатів та жолдаків. Отримавши підкріплення, новий хазяїн Задубення підстеріг Василя Журмана на шляху до Почепу і побив його з подальшим ув'язненням. На щастя для постраждалого, через кілька днів його викупили з тюрми родичі.

У короткий термін Герман Синяк прогуляв статки Журманів і був змушений закладати те, що залишилося, у тому числі мав намір закласти й Старе Задубення. І тільки написання у 1722 р. чолобитної до царя допомогло нащадкам обозного вигнати Синяка і отримати назад свої землі. Щоправда, через кілька літ село все ж перейшло до сина Андрія Гудовича, Михайла, таким чином залишившись серед володінь прихильників Меншикова [2, арк. 1–1 зв.; 22, с. 269–270]. Сам Герман Синяк зустрічається у тому ж 1722 р. у документах, пов'язаних зі звинуваченням його у «бесчесті» імені покровителя, про що йдеться в одному з донесень до Петербурга від імен Гудовича та Лукіна, де Синяка названо «цирульником»: «В прошлом 1722 году в январе месяце будучи в Почепе Стародубского полку казак Герман Синяковский в квартире господина полковника Давыдова извещал ему полковнику при нас и при многих посторонних людех... поносил много как светлейшего князя: говорил именно что сын его светлости хуже последнего казака. И такими своими словами он фамилию его светлости обесчестил». Якщо вірити чолобитникам, винуватець «был скован и к бывшему гетману Скоропадскому за бесчестие его гетманское» [9, арк. 33]. Можливо, саме зіпсовані стосунки з Меншиковим і стали вирішальним фактором, завдяки якому Синяк програв судовий процес.

Подібним чином поводити себе і менш вагомі особи, котрі належали до адміністративного апарату Меншикова. 26 лютого 1726 р. було подано скаргу імператриці Катерині І від жителя села Стародубського полку Білого Колодязя Іллі Страшичкова та міського козака зі Стародуба Анікіти Тимофєєва. Вони жалілися на прикажчика князя Меншикова Петра Євстрат'єва: «Поехали мы с домов своих в Города Вкрайские для покупки жита февраля 22 приехали в деревню Русь и просилися в Человека на двор...» Вийт села Русь доніс людям Меншикова, і прикажчик князя почав допитувати подорожніх: «Зачем вы чужаки приехали?». Вони відповідали, «что приехали жита купить и больше нас не прошучи ничего стал бити по щекам за волосы драл и ногами бил и увез в деревню Драновку и привязал и стал бить...» Після побиття, до якого приєдналися ще четверо чоловік, Євстрат'єв забрав у полонених гроші, коней та весь товар [14, арк. 1–3]. Характерно, що після такої типової історії, дуже вже схожої на описані нами вище, винними визнали саме чолобитників і в Глухові покарали побиттям батогами [14, арк. 3]. У 1727 р. на свого управителя за такі само утиски жалілися козаки села Прохонь [17, арк. 1–3].

Подібна політика управителів жорстко регулювалася згори. Меншиков, перебуваючи у Петербурзі чи Москві, пильно слідкував за діяльністю своїх управителів та

комісарів, вів із ними постійне листування. Князь вимагав, щоб почепські управителі періодично особисто приїздили до нього задля передання відомостей про доходи з вотчин та щоб надати особливо важливі «обстоятельные ведомости». Так, у листопаді 1722 р. Меншиков наказав управителям приїхати не пізніше Різдва 1723 р. Варто пам'ятати, що саме в цей час становище Меншикова знаходилося у небезпеці в результаті того, що гетьман Скоропадський добився від царя та Сенату остаточного перегляду Почепської справи. І про гостроту ситуації свідчить різкий, майже грубий тон листів: «а ежели по тому неисполните... в москву небудете то конечно будете от нас штрафованы». У своїх розпорядженнях Меншиков апелював до відповідних наказів царя, котрий вимагав звітності відносно доходів з Почепської волості [7, арк. 1–1 зв., 3–4].

Звісно, випадків, подібних наведеним вище, безліч. Матеріали, використані нами для даного дослідження, насправді становлять лише невелику частину документів, котрі можна віднайти у 51 фонді ЦДІАК (фонд Генеральної військової канцелярії), а також у 84 фонді СПБ ІІ РАН (канцелярія князя О. Меншикова). В українських та російських архівах відклалися величезна кількість документації, пов'язаної з наступом адміністрації Меншикова на землі Стародубського полку, з Почепським межуванням та діяльністю тих чи інших осіб, що інтегрувалися до управлінської вертикалі, створеної улюбленцем Петра І задля задоволення власних владних амбіцій. Та все ж у якості висновку зазначимо, що, хоча у пропонованій статті прямо не йдеться ні про загальний перебіг Північної війни на території полкової України, ні про Полтавську битву, саме ці події зіграли роль вирішального поштовху до розгортання російської економічної експансії, передусім – на Сіверщині, і зумовили посилення уваги такої одіозної особи, як князь О. Меншиков, до українських справ. Подальше студіювання цієї тематики дає змогу заново осмислити основні вектори взаємодії української автономії та російського імперіалізму, роль особи самого князя Меншикова у рамках складної та сповненої протиріч української історії початку XVIII ст., а також вплив, що його справила на цю історію Північна війна 1700–1721 рр. Усе це є надзвичайно актуальним і навіть злободенним у світлі нелегкої сучасності, коли Україна заново переживає деякі колізії, легко впізнавані з першого погляду на історичну ретроспективу.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 55453-55580.
2. ІР НБУВ, ф. І, спр. 59451.
3. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55962-56060.
4. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57015-5797.
5. ІР НБУВ, ф. І, спр. 60691.
6. ІР НБУВ, ф. XII, спр. 1.
7. Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії Наук (СПБІІ РАН), ф. 84, оп. 1, спр. 81
8. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 309.
9. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 497.
10. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 597 а.
11. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 626.
12. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 678.
13. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 907.
14. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2051.
15. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2197.
16. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2249.
17. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2598.
18. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 9879.
19. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19045.
20. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетманських ранго-

вих маєстностей (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.).// Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. Вип. 18, 2014. – С. 460–474.

21. Есипов Г. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. Книга по печатным изданиям: Г. Есипов. Люди старого века. – СПб, 1880., Г. Есипов. Тяжелая память прошлого. – СПб., 1885. – СПб.: Издательский дом «Аваллонъ», Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.

22. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. – Киев, типография К.Н. Милевского, 1888. – 420 с.

23. Троицкий С. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. – М.: Издательство «Наука», 1974. – 400 с.

24. Турбин И. Птенцы гнезда Петрова. // Русская старина. Т. V. Июнь 1872. – С. 903–951.

25. Філіпова Г. Нарис з життя Ямполья першої половини XVIII століття (за матеріалами тогочасних судових справ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, № 25. – К., 2016. – С. 340–343.

26. Філіпова Г. «Протекціант» князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя російської адміністрації в Україні після Північної війни // Наукові записки з Української історії, № 38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 45–51.

Анна Филипова.

Организационные особенности и административный аппарат украинских земельных владений князя А. Меншикова

Статья посвящена формированию, организации и управлению украинских владений известного русского государственного деятеля из окружения царя Петра I – князя Александра Меншикова. С привлечением значительного объема архивного материала, значительная часть которого не публиковалась ранее, автор на локальных примерах раскрывает актуальную проблематику взаимодействия украинской автономии с Российской империей, а также очерчивает малоисследованные стороны деятельности Меншикова в Украине.

Ключевые слова: А. Меншиков, Почепское дело, администрация, дворянство, Российская империя, Гетманщина.

Hanna Filipova.

Organizational features and administrative apparatus of the Prince A. Menshikov's Ukrainian land holdings

The article is devoted to the formation, organization and management of Ukrainian possessions of the famous Russian statesman from the entourage of Tsar Peter I – Prince Alexander Menshikov. With the involvement of a significant amount of archival material, much of which was not published earlier, author reveals the actual problems of interaction of Ukrainian statehood with the Russian Empire on local examples, as well as outlines the little-researched aspects of Menshikov's activities in Ukraine.

Key words: A. Menshikov, Pochep case, administration, nobility, Russian empire, Hetmanate.

Іван Дзира

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА АНТРОПОНІМНА СПАДЩИНА В РЕЄСТРІ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 РОКУ

У статті проаналізовано етимологічний склад, сортимент і частоту вживання слов'янських автохтонних імен і похідних від них прізвищевих назв, які представлені в Реєстрі Війська Запорізького Низового 1756 р. Зроблено висновок, що, незважаючи на тенденцію до майже повного зникнення, праслов'янські імена продовжували існувати в українській антропонімній системі XVIII ст. у вигляді прізвищевих назв.

Ключові слова: праслов'янська антропонімна спадщина, антропонім, особове власне ім'я, прізвищева назва.

Вичерпне уявлення про еволюцію антропонімної системи на завершальному етапі розвитку староукраїнської мови неможливе без детального аналізу праслов'янської антропонімної спадщини. Він дасть змогу з'ясувати обставини остаточного занепаду звичаю вживання слов'янських автохтонних особових власних імен, особливості процесу перетворення їх на прізвищеві назви, а також уточнити критерії розмежування прізвищевих назв, утворених від нехрещених власних імен і отриманих з різних мотивів. Унаслідок вивчення праслов'янської складової української антропонімної системи XVIII ст. «можна буде точніше і конкретніше відповісти на питання: якою мірою сучасні прізвища українців зберігають давньоруську ономастичну спадщину і в антропоосновах, і в формантах, і в самих моделях» [18, с. 137].

Мета цієї статті полягає в дослідженні слов'янських особових власних імен і похідних від них прізвищевих назв, які представлені в офіційному джерелі середини XVIII ст. Автор поставив завдання з'ясувати етимологічний склад, сортимент, частоту вживання та історичну долю праслов'янського антропонімного фонду в українській мові XVIII ст. Для досягнення поставленої мети застосовано синхронно-описовий та порівняльно-зіставний методи, а в окремих випадках – елементи діахронії та прийом статистичного аналізу.

Предметом дослідження є слов'янські автохтонні особові власні імена та похідні від них прізвищеві назви.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорізького Низового (далі РВЗН. – **І. Д.**), а також додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок. Крім політичних мотивів, поява цієї групи взаємопов'язаних між собою документів була викликана потребою виконати повноцінну калькуляцію призначеного Війську Запорізькому грошового й матеріального забезпечення та скасувати митний податок за товари, що ввозилися в Запоріжжя й вивозилися звідти. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими паланками відомостями й описами близько 15000 найменувань запоріжців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений багатством антропонімного матеріалу, точністю фіксації та широтою охопленої території. Оскільки донедавна РВЗН не був опублікований, дослідники-ономасти не приділяли йому на-

© Дзіра Іван Ярославович – професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну Київського національного університету технологій та дизайну, кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

лежної уваги, залучаючи до своїх праць лише вибірково, здебільшого під час вивчення історичної антропонімії Нижньої Наддніпрянщини [7].

У сучасній антропонімічній літературі склався традиційний поділ слов'янських автохтонних особових власних імен на імена-комpozити, імена відкомpozитного та відапелятивного походження.

На сторінках РВЗН нами виявлено лише одне давнє слов'янське особове ім'я-комpozиту – *Володимир* (2 носії), що виступає в різних графічних і фонетичних формах: *Владимєр* і *Володимєрь*.

У досліджуваній пам'ятці зустрічається також єдине відкомpozитне слов'янське автохтонне ім'я – *Борисъ* (5 носіїв), утворене від імені-комpozити *Борислав* шляхом часткового усічення постпозитивного компонента зі збереженням його початкового приголосного.

При цьому варто відзначити, що як *Володимир*, так і *Борис* належать до церковно-календарних імен. Оскільки князя-страстотерпця Бориса разом із його братом Глібом було канонізовано ще 1072 р., а на середину XIII ст. припадають найдавніші згадки про поминання в церквах Володимира Святославича, то на час складання РВЗН ці імена давно вже втратили свій язичницький характер.

Відомо, що імена, які проходять кілька етапів у процесі еволюції, зовні нерідко бувають віддалено схожі на свої оригінали. Іноді зміни є настільки суттєвими, що виключно за структурними ознаками неможливо зіставити певний антропонім з тим чи іншим слов'янським іменем-комpozитою або ж із християнським офіційним ім'ям. На сторінках РВЗН натрапляємо на два такі випадки. Йдеться про суфіксальні форми імен, твірною основою яких виступає один склад особової назви. Наприклад, антропонім *Радко* (18 носіїв) можна розглядати і як відкомpozитний дериват, утворений за допомогою суфікса – *ко* < *ько* від слов'янських автохтонних імен типу *Радивой*, *Радислав*, *Радимир* або ж як народну форму, що виникла з церковного хрещеного імені *Радивонъ* (< *Радионъ*). Так само варіанти *Яришъ* (1 носій), *Яргъшъ* (7 носіїв) і *Ярошъ* (5 носіїв) можна співвідносити з низкою слов'янських автохтонних імен, таких як *Ярослав*, *Ярополк* та ін. або ж із християнськими іменами *Ярема* (< *Иеремия*) чи *Ярохтей* (< *Ерофей*). На нашу думку, саме через відсутність неканонічних власних імен у матеріалі РВЗН є більше підстав пов'язувати наведені скорочення різної етимології з християнськими, ніж слов'янськими автохтонними іменами. До того ж, *Ярема* (53 носії) належить до часто вживаних у РВЗН народних варіантів церковно-християнських імен, що становить приблизно 0,35% від загальної кількості найменувань. Інші форми – *Еремъ* та *Еремъ* фіксуються по одному разу. Проте, якщо йдеться про словотвірні моделі, то в даному випадку зв'язок згаданих суфіксальних хрещених імен з праслов'янською спадщиною очевидний. «Благодаря тому, – справедливо зазначають Г.В. Суслова й О.В. Суперанська, – что сокращённые формы русских имён сохранились с древнейших времён, а позже они соединились в сознании народа с новыми полными именами, эти последние были приняты нашим языком. Позже новые, похожие на эти сокращения были созданы для других заимствованных полных имён по образцу всё тех же древнерусских» [12, с. 110].

На відміну від документів XVII ст., зокрема Реєстру Запорізького Війська 1649 р., у РВЗН цілком відсутні слов'янські автохтонні імена відапелятивного походження, котрі б функціонували як перший ідентифікаційний елемент у двочленних іменуваннях, тобто в ролі власних імен. Так само не вживається ця категорія антропонімів і під час одночленної ідентифікації особи.

Як свідчать студії з ономастики, значна частина праслов'янських іменних лексем лягла в основу українських прізвищ і спадкових прізвищ XIV–XVIII ст. Яскравим підтвердженням цього служить і РВЗН, на сторінках якого неозброєним оком видно ряд давніх слов'янських антропонімів, що виступають другим ідентифікаційним елементом серед двочленних іменувань.

Наприклад, у чотирьох випадках до церковно-християнського імені додається власна назва, що являє собою давнє слов'янське ім'я-комpozиту: *Іванъ Богданъ* [2, с. 83], *Іванъ Богданъ* [2, с. 185], *Василь Касимърь* [2, с. 182] та *Іско Станиславъ* [2, с. 86].

Хоч імена *Станіслав* та *Казимир* і мають слов'янське походження, проте у католиків уже з XV і XVII ст. вони потрапили до розряду календарних. До складу козаків Івонівського куреня вписаний *Иско Богонось* [2, с. 158]. З одного боку, його прізвищу назву можна виводити від слов'янського власного імені-комполіти [5, с. 61], а з іншого – від іменника *богоносець* «носящий Бога» [4, с. 122] або прикметника *богоносний* «який в серці своїм носить Бога» [8, с. 112].

Дещо більше серед прізвищевих назв запорозьких козаків збереглося давніх слов'янських імен відкомполітного походження. Не виключено, що прізвище *Рогъ* [2, с. 180] етимологічно пов'язане з антропонічним дериватом, утвореним шляхом усичення постпозитивного та збереження в ролі особового власного імені препозитивного компонента імені-комполіти *Роговолодъ* чи *Рогдай* [5, с. 60]. Хоча, швидше за все, у цьому випадку маємо справу з антрополексею відапелативного походження. Ймовірно, що прізвищева назва *Гудымъ* [2, с. 159] є дериватом з частково усиченим постпозитивним компонентом (*Гудимъ* < *Гудим[иръ]*) [5, с. 62]. Проте, наявність в українській мові діалектизму *гудим* «той, хто гуде» [6, с. 613] не дозволяє нам робити категоричний висновок щодо етимології цього антропоніма.

Переважає більшість відкомполітних дериватів, що виступають у прізвищевих назвах РВЗН, утворені за допомогою суфіксів:

а: *Ступа* (2 носії) < *Ступогнѣвъ* [5, с. 60, 83]; *Сулима* (1 носій) < *Сулимиръ* [5, с. 83];

ак – ъ: *Ступакъ* (13 носіїв) < *Ступогнѣвъ* [5, с. 83];

(я)ан – ъ: *Бѣланъ* (3 носії) < *Белизаръ*, *Белославъ*, *Белимиръ* і под. [5, с. 64]; *Драганъ* < *Драгомиръ*, *Драгомилъ*, *Драгорадъ* [5, с. 62, 73]; *Стоянъ* (*Стоян*) (2 носії) < *Стоимиръ*, *Стойгнѣвъ* [5, с. 63, 83];

аш – ъ: *Бѣлашъ* (1 носій) < *Белизаръ*, *Белославъ*, *Белимиръ* і под. [5, с. 64]; *Святашъ* (2 носії) < *Святогоръ*, *Святополкъ*, *Святославъ* [5, с. 81];

к – а: *Ступка* (1 носій) < *Ступогнѣвъ* [5, с. 83];

к – о: *Бойко* (*Боико*) (91 носій) < *Бои[славъ]*, *Бои[миръ]*, *Добро[бои]* і под. [14, с. 70–73]; *Гудко* (1 носій) < *Гуди[миръ]* [5, с. 62]; *Мирко* (3 носії) < *Миронѣвъ*, *Мирославъ*, *Ладомиръ* [5, с. 63, 78]. Але не виключено, що в останньому випадку маємо справу з народним варіантом церковного імені *Мирон*; *Собко* (1 носій) < *Собеборъ*, *Собеславъ*, *Собимыслъ* [5, с. 82].

уш – ъ: *Богущъ* (1 носій) < *Богуславъ* [5, с. 64, 90].

Однак, враховуючи не лише лінгвістичні критерії етимологізації, а й екстралінгвістичні фактори, що проливають додаткове світло на січову традицію творення прізвищевих назв, на наш погляд, доцільніше пов'язувати походження таких антропонімів, як *Білан*, *Білаш*, *Ступа*, *Ступак* і *Ступка* не з майже забутою на середину XVIII ст. праслов'янською спадщиною, а із сучасними ім'япелативами. Наприклад, слово *білаш* як назва білого хліба, що вживалася серед жебраків, фіксується словником Б. Грінченка [4, с. 106]. В найменуваннях *Тимѣшъ Бѣланъ* [2, с. 278] і *Тишко Бѣланъ* [2, с. 68] другий ідентифікаційний компонент швидше за все зберігав своє апелативне значення (пор. у Б. Грінченка: *білан* «блондин» [4, с. 106]). Підтвердженням цього може служити той факт, що полковник Бугогардівської паланки *Демко Бѣлій* [2, с. 283] у деяких документах фігурує як *Демко Бѣланъ* [2, с. 321]. На сьогодні важко сказати, яке саме значення апелатива *ступак* («конная мельница», «конь, хорошо идущий шагом», «перекладина в лопате или заступе для упора ноги при копании» [4, с. 1837–1838] дало життя відповідній особовій назві. Ще складнішою виглядає ситуація зі встановленням етимології антропоніма *Ступа*, оскільки словник Б. Грінченка дає тлумачення аж шести значень іменника *ступа* [4, с. 1837]. Крім цього, не треба виключати й можливість одержати прізвище за виявом внутрішньої якості (пор. фразеологізм «дурний як ступа»).

Відомий український мовознавець М.Л. Худаш вибудував досконалу з погляду лінгвістичної аргументації гіпотезу походження антрополексеми *Бойко*. Поширення ще із сивої давнини особової назви *Бойко* та похідних від неї утворень в антропонімії не лише українського, а й інших слов'янських народів, а також членування її на корінь **-бой-** і демінутивний спільнослов'янський суфікс **-к(о)-** дозволяє досліднику говорити про утворення цього антропоніма внаслідок усичення постпозитивного компонента таких

слов'янських імен-комполит, як *Боиславъ*, *Боиводъ*, *Боимиръ* тощо. Також антропонім *Бойко* міг виникнути й від демінутивних форм імен-комполит зі складовим членом **-бой-** у постпозиції: *Будибой* > Будибойко > Бойко; *Добройой* > *Добройойко* > *Бойко* [14, с. 66–73]. На перший погляд, система доказів М.Л. Худаша виглядає бездоганною, проте нас не може не насторожити відсутність у вітчизняних джерелах імен-комполит з елементом **-бой-** на тлі різкого зростання кількості носіїв прізвищевої назви *Бойко* в середовищі українського козацтва протягом XVII–XVIII ст. Так, якщо в Реєстрі 1649 р. антропонім *Бойко* зустрічаємо 13 разів (0,0395%), а *Бойченко* – тричі (0,0074%), то в Реєстрі 1756 р. уже 91 раз (0,6%) і відповідно 6 разів (0,04%). Загалом, прізвищева назва *Бойко* є однією з найбільш розповсюджених у Запорозькій Січі середини XVIII ст. Знову ж таки, непереконливою виглядає й відетнонімічна версія її генези, оскільки в матеріалах РВЗН не фіксуємо власних іменувань, які б віддзеркалювали у своїх основах будь-які інші назви корінного населення українських Карпат. Можливо, ключ до розгадки етимології прізвищевої назви *Бойко*, котра фігурує на сторінках РВЗН, слід шукати в діалектній лексиці української мови XVII–XVIII ст., де знаходимо такі значення слова *бойко*, як «забіяка» [6, с. 186] та «хорошо» [4, с. 124].

Ще одну групу цього словотвірного типу прізвищевих назв складають антропоніми із заперечною часткою **не-**: *Некраса* (1 носій); *Нельтъ* (1 носій), *Нельпа* (9 носіїв) < *Лѣпославъ* [17, с. 144–145]; *Немира* (*Немира*) (3 носії) < *Не[зна]миръ* [5, с. 93–94], *На[да]миръ* [17, с. 146].

І, нарешті, кілька давніх слов'янських імен відкомполитного походження знаходимо в основах патронімічних особових назв РВЗН: *Бойкъвъ* (1 носій), *Бойченко* (6 носіїв), *Борисенко* (1 носій), *Станкевичъ* (1 носій) (*Станко* < *Станиславъ*, *Станимиръ* або *Добростанъ* [5, с. 63, 82]).

Лексичним матеріалом для творення прізвищевих назв РВЗН слугували також слов'янські автохтонні імена відапелятивного походження. Але намагаючись пов'язати етимологію прізвищевих назв XIV–XVIII ст. зі слов'янськими відапелятивними іменами або їхніми різноманітними дериватами, дослідник натрапляє на серйозні труднощі. Адже в основі однієї й тієї ж прізвищевої назви може лежати як слов'янське відапелятивне ім'я, що постало через якісь забобонно-містичні мотиви, так і побутове прізвище, створене з метою дати влучну номінативну характеристику особі за допомогою асоціативних властивостей метафоризації або метонімізації. Тому, як справедливо наголошує Н.І. Рульова, «Сьогодні практично неможливо встановити, чи конкретна апелятивна лексична база походить від спадкового прізвища, яке колись було некалендарним іменем, а чи від вуличного індивідуального прізвища, даного особі в дитячому чи навіть у зрілому віці» [10, с. 32].

Намагаючись розв'язати це питання, М.Л. Худаш пропонує відносити до нехрещених власних імен-прізвищ ті особові назви, що давалися відразу після народження або в дитинстві й мали побажальний, охоронно-відстрашувальний чи профілактичний характер, а також нейтральні імена, котрі вказували на обставини й черговість народження дитини, ставлення до цієї події батьків та деякі зовнішні або внутрішні особливості малюка. На його думку, «особові назви – генетично автохтонні власні імена-прізвища – слід було б класифікувати за забобонно-містичними ознаками, а побутово-вуличні прізвища – за побутовими мотивами прозивання» [16, с. 116]. Крім того, на належність до праслов'янської спадщини вказують «масовість, хронологічна повторюваність і територіально велике поширення (іноді навіть загальнослов'янське або загальносхіднослов'янське)» [16, с. 127]. Точку зору М.Л. Худаша в цілому підтримує й І.Д. Фаріон. До основних критеріїв розмежування вона зараховує емоційно-експресивну конотацію побутових прізвищ, їхній місцевий діалектний характер та відсутність побутово-містичних мотивів номінації [13, с. 109].

Щоб відповісти на питання про існування генетичного зв'язку між прізвищевими назвами РВЗН і слов'янськими автохтонними іменами відапелятивного походження, треба, перш за все, з'ясувати загальні умови виникнення й функціонування прізвищевих назв у середовищі запорозького козацтва. Особливо цінними при цьому є ті джерела, що дають змогу пролити світло на мотиви надання й етимологію найменування тієї чи іншої особи.

За давньою традицією прийнятий до січового товариства повинен був прибрати собі нове прізвисько, під яким його записували до реєстрів. «Эта перемена фамилии, – зауважує Д.І. Яворницький, – делалась в виду того, чтобы скрыть прошлое новопоступившего в Сичь: часто на запрос русского или польского правительства, нет ли в Сичи какого-нибудь Иванова или Войновича, Запорожский кош отвечал, что таких лиц в Сичи нет, а есть Задерыхвист или Загубы-колесо, поступившие в число козаков приблизительно в то время, о котором спрашивали московские или польские люди» [19, с. 148]. Цікаво, що від спадкових прізвищ вимушені були відмовлятися навіть особи шляхетського стану. Так, син правобережного шляхтича Андрія Солецького Павло записаний до складу Васюринського куреня під прізвищем *Чорный* [2, с. 196, 312]. Щоправда, у XVIII ст. деякі представники правобережної шляхти й лівобережної та слобідської старшин намагалися зберегти на Січі свої родові прізвища. Однак, такі випадки траплялися не часто. Отримані січовиками «прозванія» набували на теренах Запорозьких Вольностей адміністративно-правової чинності. Підтвердженням цього служать, зокрема, атестати, видані запорожцям, котрі залишали службу й оселялися в Гетьманській чи Слобідській Україні. У цих документах козаки зазвичай носять не старі прізвищеві назви, а прізвиська, якими вони користувалися на Січі [1, с. 439–542].

Хоч процес творення прізвищевих назв у запорозькому середовищі мав стихійну природу й у кожному конкретному випадку міг залежати від різних обставин, та все ж справжні причини їхньої появи частіше за все варто шукати в тих чи інших рисах характеру, поведінки, зовнішнього вигляду людини або деталях її біографії. У козацьких прізвиських нерідко яскраво відображалась схильність запорожців до жарту та гумору, через що вони первісно носили експресивне та емоційно-оцінювальне забарвлення. Ось що розповідав запорозький козак-довгожитель Микита Корж: «Козаки...имели, по обычаю своему, великую склонность к шутке и насмешкам, так что с самого малейшего случая, или поступка, или походки козака...прикладывают прозвища один другому... случаю и поступкам соответствующие. ...если который ходит согнувшись от немощи или от природы, того называют Горбачем... Если который козак необычно мал ростом, того называют Махиною, а который самого великого роста, того называют Малютою... если который неуклюж и ходит нескоро, того называют Черепахою; а который худ лицом и безсилен, того называют Гнидою...» [9, с. 34–35]. «...мой отец Сидор Пересунька, – згадує інший січовик, – воспитывал меня до 9 лет... После взяли меня в Сичь, где я при пану кошевом был молодыком, а в 20 лет мене взяли и записали в войско... В войске называли меня Журбою...ибо я всё молча работал, а после за то, что на чате проглядел, як поляки нашу добычу отняли, называли меня Иваном Прислипою...» [11, с. 261]. Як бачимо, запорозькі прізвиська вказували на якусь найбільш специфічну рису зовнішності або вдачі людини, хоча деякі з них за своїми внутрішніми властивостями могли виражати ознаку, протилежну названій.

Нерідко траплялися випадки, коли той самий запорожець користувався кількома прізвищами, що вживалися на рівних правах в офіційних паперах. Більше того, іноді одна особа виступає під різними найменуваннями на сторінках окремо взятого документа. Наприклад, у свідченнях затриманого гайдамаки, колишнього козака Корсунського куреня, читаємо таке: «Матвей, сын Иванов Ляшенков, он же Бобошко и Крепак...» [3, с. 184]. А завершується документ реченням: «К сему допросу Матвѣй Иванов Ляшенко своеручно подписался» [3, с. 185]. Таким чином, крім патронімічних форм з різними суфіксами, тут присутні ще й два найменування апелятивного походження.

Підтвердженням відсутності суворої регламентації під час ідентифікації особи в РВЗН служить використання поряд з одночленими, двочленими й тричленими власне антропонімічними найменуваннями ще й мішаних або антропонімно-апелятивних.

Отже, переважна більшість уживаних у Новій Січі прізвищевих назв були не спадковими чи родовими, а отриманими вже у зрілому віці. Через це вони не могли виникнути від антропонімів, які беруть свій початок від слов'янських автохтонних від-апелятивних імен. Ті запорозькі прізвиська, що були дані за певною рисою характеру, темпераменту, поведінки або прикметною ознакою зовнішності людини, вже не мали

побажальних чи профілактичних мотивів номінації (*Величко* (4 носії), *Мовчань* (32 носії), *Рева* (13 носіїв) і под.). До того ж, значна частина подібних найменувань одержала іронічне забарвлення, вказуючи не на справжню ознаку, а на її протилежність. Саме неприховану насмішку, а не вплив забобонів чи факт каліцтва мусимо вбачати в таких антропонімах, як *Безногий* (1 носій), *Глухий* (49 носіїв), *Сльотий* (10 носіїв) і под., адже зрозуміло, що особи з такими фізичними вадами не могли належним чином зносити весь тягар військової служби. Так само, через іншу мотивацію не походять від давніх слов'янських відапелятивних імен і ті прізвиська козаків Нової Січі, котрі були почерпнуті з номенклатури представників тваринного й рослинного світу, назв органів і частин людського тіла, страв і продуктів харчування, різноманітних предметів побуту тощо. Як доводить М.Л. Худаш, «назви із тваринного і рослинного світу...присвоювали не лише за зовнішньою подібністю, а найчастіше під впливом різних забобонів. До таких особових назв можна віднести, наприклад *Бик, Баран, Вовк, Медвідь, Соболь, Цап; Ворона, Лунь, Сова; Карась, Судак, Щука, Полоз, Жаба; Комар, Муха, Оса; Граб, Дуб, Калина; Гречка, Кукіль, Мох*» [16, с. 127]. До речі, 17 антропонімів із наведеного переліку фігурують на сторінках РВЗН. Виправдано поширюючи свою версію на реалії XIV–XVI ст., М.Л. Худаш разом з цим робить слушне уточнення стосовно середовища Запорозької Січі й деяких цехів XVII–XVIII ст. [15, с. 126]. Маючи змогу в ряді випадків з'ясувати обставини виникнення конкретних прізвищевих назв цього типу, отримуємо вагомий підстави пов'язувати їх з перенесенням ознак і властивостей одного явища на інше. Так, один запорожець отримав прізвисько *Баран* через те, що у стані значного сп'яніння вибивав у шинку двері головою [19, с. 148]. За припущенням М.Л. Худаша, назви різних видів їжі надавалися новонародженим як нехрещені власні імена з метою «побажання благополуччя у житті, а щодо тих важких майже завжди голодних для простолюддя часів – побажання постійно бути ситим, мати достаток у харчах або хоча б у якійсь конкретній їжі» [16, с. 174]. «Але могли бути випадки, – продовжує дослідник, – коли назва страви була дана людині насправді як вуличне прізвисько вже в зрілому віці за якоюсь іншою причиною, у першу чергу за уподібненням чи порівнянням, іноді згідно з народною традицією присвоювати назви деяких страв та продуктів харчування для порівняння з ними людей за якимись зовнішніми чи внутрішніми рисами» [16, с. 174]. Стосовно відповідних прізвиськ запорожців Нової Січі, то тут, очевидно, маємо справу саме з останніми мотивами вибору. «Я, – свідчив Микита Корж, – с молодых лет был очень проворен и резв; раз ехав из Новых Кодак до Сичи...мы вошли на могилу, и поглядевши с оной сюды и туды начали опять возвращаться вниз, товарищи мои пошли по тропинке, а я бросился напростец, а как могила была весьма крутая и по оной сухой камыш...то я поскользнувшись упал и с самой вершины горы боком катился до низу, як корж, и от того случая товарищи мои разсмеявшись, назвали меня Коржом» [9, с. 36].

Тому до запорозьких прізвиськ, що зберігають зв'язок зі слов'янськими автохтонними особовими іменами з упевненістю відносимо лише ті, в основах яких відображено ставлення батьків до новонародженого: *Жадань* (6 носіїв), *Жадко* (2 носії), *Нечай* (2 носії), *Нечаянный* (1 носій) і патронім *Нечаєнько* (1 носій). З певним застереженням сюди ж можна зарахувати й прізвиська, в основах яких зафіксовані назви, котрі вказували на обставини народження малюка й були спрямовані на збереження його життя (*Найда* (19 носіїв), *Найдонь* (1 носій), *Ненаш* (1 носій), *Нетреба* (2 носії) та патронім *Нетребенко* (4 носії)) або свідчили про черговість народження дитини (*Первак* (2 носії), *Третьак* (20 носіїв), патроніми *Третьков* (1 носій) і *Третьченко* (2 носії), *Четверня* (*Четверня*) (4 носії), *Шостак* (4 носії) і патронім *Шостаков* (4 носії). Ми згадали про застереження тому, що словом *третяк* ще могли називати «животное, котрому три года», «третий по времени рой из старого улья», «трехсаженный отрубок древесного ствола», «младшего пастуха при чабані и личмані» (найбільш підхоже, на наш погляд, тлумачення етимології прізвиська. – І. Д.), «род колена в танце» й «породу чеснока» [4, с. 1896–1897]; слово *четверня* означало «четверка» [4, с. 2075], а *шостак* – «имеющий шесть пальцев на руке» або «монета в три копейки (шесть грошей)» [4, с. 2123].

Усвідомлюючи, що виявлена нами в матеріалах РВЗН кількість не відповідає реальній кількості слов'янських автохтонних імен та утворених від них прізвищевих

назв, котрі забезпечували номінативні потреби українського етносу XVIII ст., все ж таки спробуємо зробити деякі висновки. Найперше впадає в око той факт, що з усієї маси слов'янських автохтонних імен в українській мові XVIII ст. продовжували функціонувати лише ті, які були узаконені церквою й потрапили до святців. Усі ж інші слов'янські автохтонні імена на той час уже були повністю забуті й не вживалися в ролі особових власних імен. Тому наявні у пам'ятці антропоніми *Радко* та *Ярош* треба розглядати не як свідчення існування залишків праслов'янської антропонімної спадщини, а як наслідок зміни морфологічної структури хрещених імен *Родионъ* та *Иеремия* або *Єрофей*. Значно більше широковживаних у минулому слов'янських автохтонних імен збереглося у XVIII ст. у вигляді прізвищевих назв. На сторінках РВЗН прізвищеві назви, утворені від слов'янських особових імен-комполит, зустрічаються надзвичайно рідко. Причому, одна з чотирьох антрополексем має сумнівну етимологію, а в основах двох лежать імена, занесені до католицьких святців. Найбільшу групу становлять прізвищеві назви, які беруть початок від слов'янських автохтонних імен відкомполитного походження. У РВЗН нами зафіксовано 24 найменування цієї групи. Щоправда, серед них є десять таких, основи яких можна витлумачити як назви відапелятивного походження, а одна могла виникнути від народної форми церковно-християнського імені. Враховуючи обставини виникнення й функціонування прізвищевих назв у Новій Січі, а також спираючись на свідчення очевидців щодо мотивів їхнього вибору й надання, можемо стверджувати про відсутність безпосереднього генетичного зв'язку між запорозькими прізвищами, сформованими з лексики «*nomina impersonalia*», та праслов'янськими іменами чи іменами-прізвищами. Про первісну залежність можна говорити лише стосовно тих прізвищевих назв розряду «*nomina personalia*», в основі яких відображено ставлення батьків до появи дитини, прагнення зберегти її життя й, можливо, черговість народження.

Таким чином, опинившись на межі повного зникнення, праслов'янські особові власні імена продовжили своє існування у вигляді прізвищевих назв як невід'ємна складова української антропонімної системи XVIII ст.

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П.С. Сохань та ін. – К.: Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1998. – Т. 1/ [упоряд.: Гісцова Л.З. та ін., наук. ред. Бутич І.Л.]. – 696 с.

2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П.С. Сохань та ін. – К.: Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Л.З. Гісцова (ст. упоряд. тому), І.Л. Бутич (наук. ред.). – 528 с.

3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів / Під ред. І.Л. Бутича та Ф.П. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1970. – 670 с.

4. *Гринченко Б.Д.* Словарь украинского языка / Б.Д. Гринченко. – Берлін: ДВУ, 1925. – 16, 2178 с.

5. *Демчук М.О.* Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М.О. Демчук; Відп. ред. М.Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.

6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / О.С. Мельничук та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 631 с.

7. *Льченко І.І.* Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон) / І.І. Льченко // Дис.канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 254 с.

8. Історичний словник українського языка / За ред. Є.К. Тимченка. – Харків; Київ: ВУАН, 1930. – Т. 1. – XXIV, 528 с.

9. *Корж Н.Л.* Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Н.Л. Корж. – Одесса: В городской типографии, 1842. – 6, 96 с.

10. Рульова Н.І. Прізвища як один з антропонімних класів: Навч. посібник / Н.І. Рульова. – Чернівці: Рута, 2004. – 90 с.
11. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива / А.А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1846. – Ч. 1. – 370 с.
12. Суслова А.В., Суперанская А.В. О русских именах / А.В. Суслова, А.В. Суперанская. – Л.: Лениздат. – 220 с.
13. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І.Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
14. Худаш М.Л. Антропонім *Бойко* і питання його генезису / М.Л. Худаш // Мовознавство. – 1978. – №1. – С. 66–73.
15. Худаш М.Л. До питання класифікації українських прізвищевих назв XIV–XVIII ст. / М.Л. Худаш // З історії української лексикології / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 96–160.
16. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
17. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів: (відантропонімії утворення) / М.Л. Худаш, М.О. Демчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 267 с.
18. Чучка П.П. Давньоруські особові імена і сучасні прізвища українців / П.П. Чучка // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Збірник наукових праць / В.В. Німчук (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 133–139.
19. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д.І. Яворницький; Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

В статье проанализированы этимологический состав, сортимент и частота употребления славянских автохтонных имён и производных от них фамильных названий, представленных в Реестре Войска Запорожского Низового 1756 г. Сделан вывод, что, несмотря на тенденцию к почти полному исчезновению, праславянские имена продолжали существовать в украинской антропонимной системе XVIII в. в виде фамильных названий.

Ключевые слова: праславянское антропонимное наследие, антропоним, личное собственное имя, фамильное название.

*The article deals with analysis of the etymological staff, assortment and frequency of the Slav autochthonic names and derivative from their family names, listed in the 1756 Register of the Zaporozhian Host. Since from the whole quantity of the Slav autochthonic names in the Ukrainian language XVIII cen. continued functioning only those which were legalized by church, the antroponims **Радко** and **Ярош**, which are available in the source, it is valid to regard them not as evidence of existence of the remains of the original Slav anthroponimic heritage, but as consequence of the change of morphological structure of the Christian names **Родионъ** and **Иеремия** or **Єрофей**. The family names, which are formed from the Slav personal names-composites, happen in register very seldom. The register contains twenty four denominations which originate from original Slav names from composite origin. Taking into account the circumstances of the rise and functioning of family names in New Sich, and also taking into account eye-witness evidences about motives of the choice, it is possible to affirm absence of direct genetic connection between Zaporozhian nicknames formed from vocabulary «nomina impersonalia», and original Slave names. Primary dependence can only be affirmed about those family names of the type «nomina personalia», the stem of which reflected in the parents attitude to the childbirth, aspiration to save its life, perhaps, the sequence of the birth. The results of the study have shown, that despite of the tendency to almost total disappearance, the original Slav names continued to exist in Ukrainian anthroponimic system in the XVIII cen. as the family names.*

Key words: the original Slav anthroponimic heritage, anthroponim, personal name, family name.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК (477.53) «16/17»

Олександр Бондар

«PALAZZO EN FORTEZZA» НА ГОНЧАРІВЦІ В БАТУРИНІ *

Стаття присвячена реконструкції топографічної структури унікального оборонно-архітектурного комплексу – резиденції гетьмана Івана Мазепи в Батурині на Гончарівці. На основі зображальних, археологічних та писемних джерел вдалося створити графічний варіант реконструкції планувальної системи садиби, остаточно спростувати припущення про декоративність її оборонних споруд. Навпаки, вдалося довести те, що фортифікації садиби виконані з використанням тогочасних новітніх європейських досягнень оборонно-інженерної справи. Також наведено основні аналогії подібних садиб на території тогочасної Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщини, Іван Мазепа, Батурин, Гончарівка, палац, голландська система фортифікації.

На сьогодні питання про укріплені резиденції козацької старшини на території України, за деяким винятком, залишається малодослідженим. Утім, актуальність даного питання зростає з кожним роком. Цьому сприяє як сучасний підхід до вивчення проблем української урбаністики, так і накопичення нового фактичного матеріалу з даної проблематики.

Перш за все постає питання витоків даного типу укріпленого поселення. Вірогідно, що ці витoki треба шукати в західно-європейській фортифікаційно-житловій традиції. Так, на території сучасної Італії у XVI ст. з'являється такий тип укріплень як «palazzo en fortezza», що дослівно можна перекласти як «палац і фортеця». Він поєднував у собі риси палацового комплексу з оборонними функціями. У XVI ст. класичні замки як такі вже не відповідали функціям оборонно-житлових споруд. Швидкий розвиток артилерії сприяв тому, що старі замки та нові палаци оточувалися новим типом фортифікацій, котрий був представлений бастейними укріпленнями. Першопочатково такі палаци укріплювалися за староіталійською системою, тобто вали та бастей облицьовувалися каменем [12, с.19]. Такі укріплення набули поширення на території Правобережної України та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського [13, 60-61; 28, с. 134].

На початку XVII ст. на території Речі Посполитої та Великого князівства Литовського відбуваються трансформаційні процеси, пов'язані з переформатуванням житлово-фортифікаційних споруд. У XIV–XVII ст. на території Польщі мав широке

* Статтю про укріплення заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи в Батурині на Гончарівці мав велике бажання написати Володимир Петрович Коваленко. Про це ми з ним якось довго говорили влітку 2016 року... На жаль, передчасна смерть не дала йому цього зробити. Тож я взяв на себе сміливість виконати його задум.

© Бондар Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

розповсюдження такий тип житлово-оборонних комплексів, як «двір оборонний». В основі своїй такі комплекси мали дерев'яний або мурований будинок, оточений простими оборонними спорудами у вигляді паркану або гостроколу, іноді підсилені в'їзною брамою або баштами [31, с. 68-69]. Утім, уже на початку XVII ст. цей тип споруд вважався застарілим, оскільки під час серйозних бойових дій такі укріплення не мали жодного шансу вистояти проти тогочасної артилерії, а невеликі муровані споруди та дерев'яні будинки вже часто не відповідали статусу власника й тогочасній архітектурній моді. На зміну їм і прийшов «palazzo en fortezza». Одним із перших таких «palazzo en fortezza» в Україні був замок, побудований за проектом В. Скамоцці для укріпленої резиденції князів Збаразьких [22, 86-92]. Загалом дані типи укріплень активно розвивалися на Правобережжі України, вони були резиденціями можновладців та магнатів.

Дещо по-іншому виглядала ситуація на Лівобережжі та Сіверщині. Ці території в архітектурно-оборонному плані хронологічно відставали від Правобережних аналогів. У першій половині XVII ст. на території Сіверщини та кордону зі Степом виникла ціла низка укріплених замків та замочків, що більш нагадували класичні «оборонні двори». Вони будувалися шляхтою на новоприєднаних землях. Головною їхньою функцією залишався захист майна власника від «наїзду» сусідів та раптових нападів татар. Такі замочки мали досить просту структуру, що складалася з житлового будинку, кількох господарських споруд, оточених гостроколом або парканом, іноді навіть без башт. До таких «оборонних дворів» або «замочків» можна віднести укріплення в Волосківцях, Блисові, Мені, Березні та ін. [5]

Утім, з середини XVII ст. ситуація на території Гетьманщини почала різко змінюватися. Козацька старшина, що прийшла до влади в результаті Національно-Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, почала будувати власні резиденції. Найпершою відомою нам такою резиденцією була садиба Б. Хмельницького в Суботові. Майданчик укріпленої частини мав неправильну підпрямокутну форму, оточену по периметру валом з дерев'яними конструкціями довжиною 175 м, а шириною від 80 до 125 м. Загальна площа укріпленої частини становила близько 2 га. Завдяки археологічним дослідженням тут були виявлені об'єкти середини XVII ст., що пов'язані з часом функціонування замчища Б. Хмельницького: підвал мурованої з каменю та цегли споруди (оборонна вежа-донжон?), кам'яні підмурки дерев'яної в'їзної вежі, два підклітки від споруд, курінь-вартівня, господарські споруди та близько 10 господарських ям. Знахідки репрезентовані переважно виробами з кераміки: різноманітний посуд, кахлі, фрагменти полив'яної черепиці та жолобчастої цегли [15, с. 128-130]. Утім, дослідження показують, що ця резиденція радше нагадувала оборонні двори, а не оборонно-палацеві комплекси. Подібні резиденції мала і козацька старшина того часу.

Утім, першим оборонно-житловим комплексом на території Лівобережжя, що можна було б класифікувати як «palazzo en fortezza», вірогідно, слід вважати заміську резиденцію І. Мазепи в Батурині на Гончарівці.

На сьогоднішній день уже накопичено значний пласт джерел різноманітного походження, щоб у певних рисах відтворити загальний вигляд гетьманської резиденції станом на момент її загибелі у 1708 р. Без сумніву, перше місце серед цих джерел посідають результати археологічних робіт, що проводяться тут з 1995 р. [16, 17, 18, 19, 20] Інший пласт – це зображальні джерела. Вони представлені на сьогодні всього двома зображеннями. Перший – це малюнок руїн Мазепиного палацу на Гончарівці, зроблений у 1744 р., що зберігається в Стокгольмському Національному музеї [8, с. 186; 21, с. 243-244]. Другий – недатований план Батурина та Гончарівки, з якого зроблено копію у 1862 р., він зберігається у Картографічному відділі Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (рис. 1) [2]. Інформативними також є і свідчення писемних джерел. По-перше, це перша згадка палацу Мазепи у Літописі Самійла Величка під 1700 р. про «*столовий гетьманський дім на Гончарівці*» [7, с. 603]. Опис 1726 р. засвідчує: «*Двір із садом на Гончарівці, в якому Мазепа сам жив, у цьому дворі муровані палати порожні, розбиті, там же церква дерев'яна ціліла, з деякою частиною іконостасу; у цьому дворі гай березовий, і поблизу поле орне*» [21, 239]. Співставлення даних усіх цих джерел дає можливість відтворити гіпотетичний варіант зовнішнього вигляду гетьманської

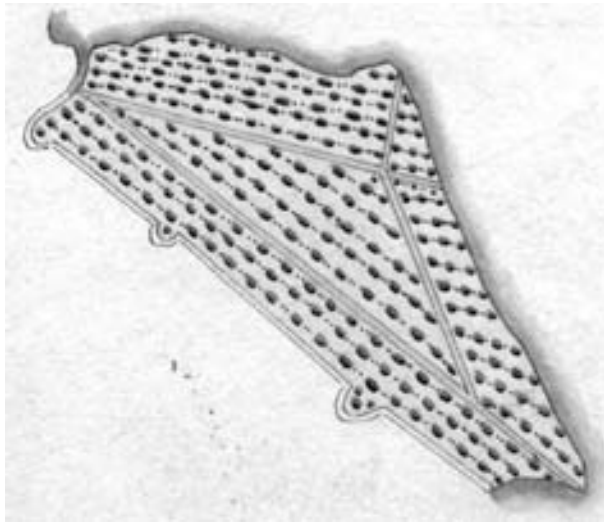

Рис. 1. Фрагмент плану городища в урочищі Гончарівка в Батурині з розплануванням території, 1862 р.

сторони комплекс упирався в корінну терасу р. Сейм висотою до 12 м. З північної – відділявся від плато природним руслом струмка. Майданчик городища рівний (не враховуючи частину площі, котра на сьогодні пошкоджена кар'єром). В історіографії якийсь час панувала думка, що оборонні споруди на Гончарівці несли винятково декоративний характер [1, с. 19]. Перша згадка саме про оборонні споруди на Гончарівці відноситься до 1708 р. у доносі В. Кочубея «А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатным валом для якоиш неведомой причины» [24, с. 210]. Навряд чи «декоративні» фортифікації здивували б В. Кочубея, який був військовою людиною. Сучасний аналіз укріплень також засвідчує про хибність цієї думки. Із північної та західної сторін комплекс оточував штучний рів. Під час досліджень 1995 р. було з'ясовано, що його ширина складає 5 м, а глибина до 2 м. Рів мав складний профіль, контрескарп висотою до 1,8 м ближче до низу мав уступ, ескарпна сторона рову була більш пологою, але довшою. Загалом, рів мав так звану «пунічну» форму, що було характерним для європейської фортифікації XVII–XVIII ст. Стратиграфічні спостереження показують, що між валом та ровом знаходилася неширока, до 1–1,3 м, берма. За бермою починався вал. Сучасна висота валу становить місцями до 2 м, ширина до 9 м. Перед ровом з південної та південно-західної сторін прослідковуються залишки гласісу. На жаль, він майже весь був знищений кар'єром. Біля бастіону № 4 його висота становить близько 0,8–1 м від рівня материка.

По периметру майданчика з напільного південного боку було насипано 5 бастіонів-барбетів. Повноцінними бастіонами дані земляні споруди назвати не можна в силу їхніх розмірів та конструктивних особливостей. Однак через те, що вони дещо вищі від рівня висоти валу, то їх можна з упевненістю віднести до бастіонів барбетного типу для ведення артилерійського бою [11, с. 88-89]. Розпочинаються укріплення з бастіону № 1 (Північний). Він має трапецієвидну форму (25x10–20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика – 3 м. Із заходу та півночі бастіон оперізував рів глибиною близько 3 м. Від північного кута бастіону на південь відходить вал (висота 1,0–2,0 м, ширина підосви – 10 м) та рів (глибина 1,8–3,0 м, ширина 10–15 м). За 7 м від попереднього розташований бастіон № 2 (Західний), що знівельований до рівня майданчика (20x7–15 м). За споминами старожилів, це відбулося вже у XX ст. для спрощення заїзду на територію комплексу. Від цього бастіону вал та рів повертають на південний схід. На відстані близько 160 м від Західного бастіону, за планом XIX ст., знаходився т. зв. «Центральний» бастіон. Його розміри відповідали розмірам бастіону № 1. Однак зараз він повністю зруйнований кар'єром. За 160 м від нього лежить бас-

резиденції початку XVIII ст.

Обрання місця під резиденцію було не випадковим. Урочище Гончарівка знаходиться за 2 км від батуринської фортеці, а поряд проходив шлях Батурин-Конотоп [26, с. 43]. У 2015 р., під час археологічних досліджень тут були виявлені залишки поселення гончарів першої половини XVII ст. [20, с. 15]. Разом з тим сама резиденція будувалася на відрозі тераси, не зайнятої забудовою, а якщо якась забудова й існувала на цьому місці, то вона була ліквідована.

Саме місце для спорудження будівель було обрано досить вдало. Зі східної

тіон № 4 (Південно-Західний), що також має підтрапецієвидну форму (10–30х35 м), заввишки 1,8 м. Верхівка цього бастиону була зрізана, а на його майданчику в XIX – на початку XX ст. знаходився житловий будинок. Від цього бастиону вал та рів зберігають свою попередню орієнтацію протягом ще 110 м, а потім повертають на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм знаходиться бастион № 5 (Південний). Він має підовальну форму (20х35 м) та висоту 4 м. Аналізуючи стан збереженості та параметри бастионів № 1 та № 5, можна зробити висновки, що вони височіли над основною куртиною ще на 1–1,5 м. Це було зроблено в першу чергу для того, що б гармати могли стріляти нижче лінії горизонту вздовж гласісу, при такому варіанті стрільби це збільшувало дальність пострілу. Вірогідно, що інші три бастиони також мали подібну конструкцію. Слід допустити, що на цих бастионах-барбетах могло знаходитися не більше ніж по 2 гармати. Утім, їх вдале розташування створювало майже ідеальні сектори обстрілів для прикриття куртин та сусідніх бастионів. Так, бастион №1 прикривав бастион № 2, бастион № 3 потрапляв до сектору обстрілу бастиону № 4 і т. д. Таке розташування не

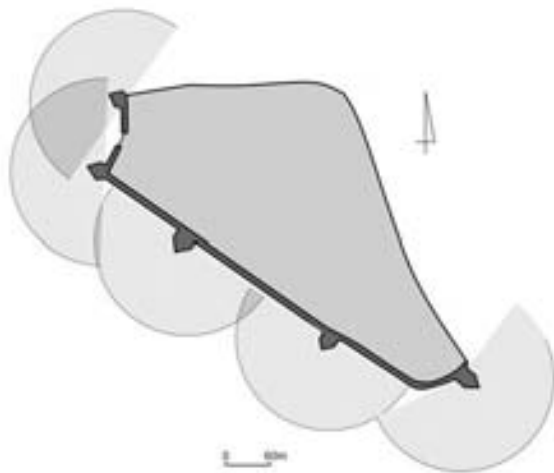

Рис. 2. Схема-план артилерійського бою (картежню) з бастионів укріпленої садиби І. Мазепина Гончарівка в Батурині.

дерев'яних конструкцій поверх валу та по краю бастионів. На жаль, проведені археологічні роботи по розрізу валу, а також дослідження бастиону № 4 не виявили жодних конструктивних елементів, що можна було пов'язати з дерев'яними фортифікаціями [1, с. 19]. Вірогідно, що слідуючи західноєвропейським тенденціям голландської школи фортифікації, дерев'яні конструкції, як такі, були відсутні. Основний упор робився на відбиття штурму укріплень за допомогою артилерії та завдання нею атакуючим якнайбільших втрат, а також на активну оборону. Для цього потужні дерев'яні конструкції були не потрібні. Починаючи з кінця XVI–XVIII ст., стаціонарні укріплення все більше ставали схожими на польові, що в першу чергу пов'язано зі статикою облоги, котра ставала більш динамічнішою [27, с. 123-127]. У XVIII ст. по валах ставилися рогатки або тури-габіони, котрі затримували живу силу атакуючих, поки їх розстрілювала артилерія та стрілки [10, с. 15]. Також досить цікавий тип дерев'яних укріплень, пов'язаних із земляним валом, можемо спостерігати у Прилуцькій фортеці 1740-х рр. [4, с. 65]. Він являв собою земляний вал, в напільну сторону якого горизонтально було вбито кілки. Утім, більш за все, по валу на Гончарівці проходив невеликий земляний бруствер для прикриття стрілків, сліди якого вже неможливо простежити або ж у разі потреби по валу швидко споруджувалися тури-габіони. Гармати з розрахунками на бастионах, вірогідно, також прикривалися в час небезпеки брустверами та габіонами.

На сьогодні також не вирішене питання з розташуванням воріт палацово-оборонного комплексу Гончарівки. На думку Ю. Ситого, вони знаходилися біля бастиону № 3. Усе ж детальне вивчення топографії пам'ятки в поєднанні з результатами вивчення

залишало мертвих зон (рис. 2). Цим можна пояснити і відсутність бастиону на південному куті укріплень. Він повністю потрапляв під дію артилерії з четвертого та п'ятого бастионів.

Рів (ширина 8–12 м, глибина – 1,5–2 м) та вал (висота 1,5–2 м при 10–15 м завширшки) біля Південного бастиону зберегли свій первісний вигляд. Уздовж краю тераси (з боку заплави) виявлені сліди ескарпування схилу. Проте через ерозію та зсуви точно вирахувати висоту підрізки на сьогодні майже неможливо. Слід лише сказати, що вона була не менше 4 м.

Поки що залишається відкритим питання про наявність

вже загадуваного плану XIX ст. та фортифікаційними традиціями Європи й України дає змогу висунути альтернативну версію. На плані XIX ст. внутрішні доріжки починаються від північно-західної куртини. Під час обстежень 2015 р. саме в цьому місці було виявлено пробій у валу шириною до 10 м. За ним наявний підквадратний майданчик, заглиблений до 0,3–0,4 м. Цей пробій знаходиться майже по центру між першим та другим бастіонами. Тобто простір між цим пробоем має відразу подвійне прикриття з обох бастіонів, та й сама лінія рову дещо увігнута усередину майданчика. Якщо допустити, що саме тут знаходився в'їзд до комплексу, то тоді стає зрозумілим і рівний пробій у валу, і майданчик за валом, і потужний фланкуючий сектор обстрілу відразу з двох бастіонів. Ще в 2010 р. до цієї думки схилився і М. Андрієвський у своїй розвідці, присвяченій бастіонним укріпленням Гончарівки [1, с. 19]. Можливо, тут знаходилися дерев'яні ворота у вигляді кількакамерної споруди з «тунелем». Наявність воріт між двома баштами або двома бастіонами – традиційна практика європейської школи фортифікації XVI–XVIII ст. [9, с. 246]. Найяскравішим прикладом такого розташування брами можуть бути в'їзні ворота до Чигиринського замку. Вони зображені на плані П. Гордона 1678 р. Там ворота знаходилися по центру куртини, прикриті з обох боків бастіонами. Вже під час бойових дій, для посилення цих воріт, поряд з ними було збудовано дерев'яну башту відкритого типу [8, с. 125-126]. Також прикладом такого розташування воріт може бути Крупицько-Батуринський монастир, де в'їзна брама фланкувалася сильно винесеними вперед відкритими баштами [3, с. 126]. Аналогічну конструкцію можна спостерігати і на прикладі Троїцького монастиря в Чернігові, де Іллінські ворота фланкувалися двома винесеними кутовими баштами.

Питання з внутрішнім розплануванням палацевого комплексу також, імовірно, може бути вирішене за допомогою плану XIX ст. На ньому центральна вулиця починається майже від центру північно-західної куртини й проходить на південь до бастіону № 5 майже паралельно західній куртині. Відразу від імовірних воріт вулиця роздвоюється, від неї веде відгалуження на схід паралельно до північної тераси. Майже аналогічна вулиця розпочинається й з півдня і паралельно східній терасі прямує на північ. Вулиці перетинаються, утворюючи майже трикутник, з вершини якого під кутом 90 градусів знову розходяться. Не викликає сумнівів, що дане розпланування було заздалегідь спланованим, така структура характерна для садово-паркових комплексів. Однак постає питання, коли ж саме виникло це розпланування? Навряд чи це сталося після погрому XVIII ст. Навряд це відбулося й у XIX ст., коли тут розташовувалися пасіки. Вірогідно, що це трасування збереглося з початку XVIII ст. Як уже зазначалося, сам план не датований, 1862 р. позначена його копія. Тож до якого часу відносився оригінал, залишається невідомим. Можна лише сказати, що він складений після 1799 р. (час побудови Воскресенської церкви в самому Батурині, оскільки вона позначена на плані міста). Тож не можна виключати той факт, що тут ми бачимо розпланування початку XVIII ст. Незважаючи на деякі неточності та візуальні деформації цього плану, при накладці на сучасну топографічну зйомку 2015 р. з розкопаними об'єктами, бачимо досить інформативну картину (рис. 3). По-перше, сітка доріг чітко відтворює підтрикутну геометричну форму всього майданчика. Початок вулиці на північному заході співпадає з уже згадуваним вище пробоем у валу. Вершина «трикутника» вулиць майже ідеально співпадає з залишками колодязя. Споруда палацу потрапляє до «малого трикутника» вулиць, на північ від якого знаходиться церква, а на південь т. зв. «покоєва хата». Таке випадкове співпадіння археологічних даних з картографічними матеріалами видається малоімовірним. Вірогідно, що вже навіть після зруйнування палацу та церкви планувальна структура з доріжок та алей на території комплексу деякий час зберігалася та була зафіксована картографами кінця XVIII – першої половини XIX ст., а згодом потрапила на копію плану 1862 р. Унікальність регулярного розпланування оборонно-палацевого комплексу Гончарівки полягає в тому, що на початку XVIII ст. ще не сформувалися основні постулати створення т. зв. «англійських парків» на території садів, цей процес розтягнеться на все XVIII ст. Тому садибу на Гончарівці якоюсь мірою можна вважати експериментальною для свого часу.

Зважаючи на вищенаведені дані, можна графічно відтворити певну структуру забудови оборонно-палацевого комплексу. В'їзд до садиби знаходився з північно-

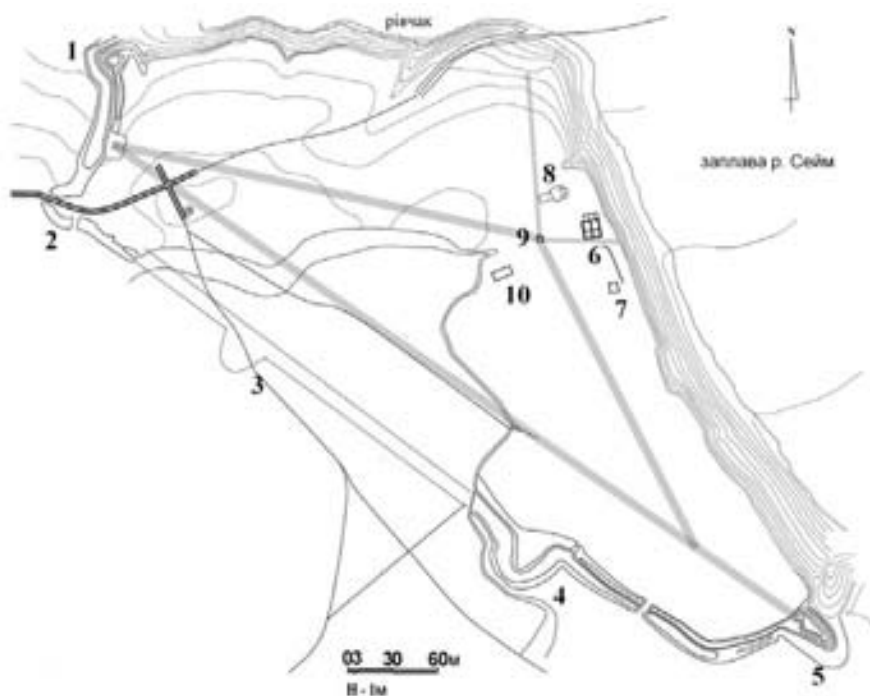

Рис. 3. План городища в ур. Гончарівка в Батурині 2015 р. з накладкою розпланування з плану 1862 р. та позначенням археологічних об'єктів:

1 – бастіон № 1 «Північний»;	4 – бастіон № 4 «Південно-західний»;	8 – церква (?);
2 – бастіон № 2 «Західний»;	5 – бастіон № 5 «Південний»;	9 – колодязь;
3 – бастіон № 3 «Центральний»;	6 – залишки палацу;	10 – «курінь-вартівня».
	7 – «покоєва хата»;	

західної сторони. Від нього починалося дві дороги – одна з них проходила через весь комплекс і вела до п'ятого бастіону, розділяючи садибу на дві половини. Інша дорога також розпочиналася від воріт і вела до колодязя, який виконував роль «розподільного пункту» формування доріжкової системи. Перед колодязем археологічно було зафіксовано рештки споруди, що отримала умовну назву «вартівні». Від колодязя під кутом 90 градусів до дотичних доріжок розпочиналися ще дві менші доріжки, одна з яких вела до т. зв. «покоєвої хати», інша – до «церкви». Загалом система алей та доріжок зводилася до складання прямокутних трикутників. На жаль, поки що не вдалося знайти подібних аналогій розпланування садиб, але в своїй основі вона дуже схожа на систему розпланування т. зв. «англійських парків», де площа садиби ділилася на квадрати або прямокутники, котрі в свою чергу були поділені на трикутні ділянки. Про місця, де знаходилися згадані у описі «*гай березовий, і поблизу поле орне*», можна лише здогадуватися. Вірогідною, що березовий гай міг бути з північної сторони, вдовж тераси струмка, що відділяв поселення гончарів від палацу. Візуально це не дозволяло жителям поселення бачити, що відбувається на території гетьманської резиденції. Орне поле, можливо, було розташоване в південно-західній частині садиби між головною дорогою комплексу й куртиною з третім і четвертим бастіонами. За синхронними аналогіями, можна припустити існування біля кожного бастіону невеличких наземних споруд-караулень, де розташовувалася залога бастіонів під час несення караульної служби (рис. 4.). На жаль, поки що також не виявлено господарської частини садиби, де мали б міститися господарські споруди, зернові ями, конюшні та ін.

На сьогоднішній день можна припустити, що архітектурний комплекс на Гончарівці не був завершений до 1708 р., а були збудовані лише його основні житлові та

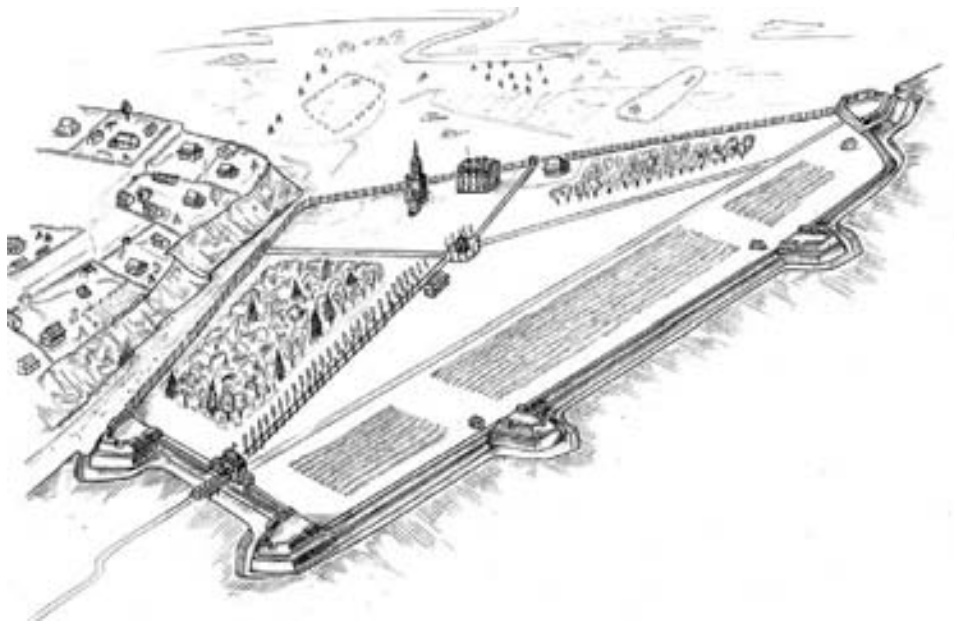

Рис. 4. Варіант реконструкції укріпленої садиби І. Мазепи на Гончарівці в Батурині станом на початок XVIII ст. Малюнок О. Бондаря.

господарські споруди. Загалом уся територія комплексу і не мала бути забудованою, якщо взяти до уваги більш пізні аналогії, то під забудову відводилося до 10-15% загальної площі садиб.

Також слід відзначити, що уфортифікований палацовий комплекс на Гончарівці не був єдиною подібною спорудою в регіоні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У селі Великий Листвен (Городнянський район Чернігівської області) на початку XVIII ст. знаходилася укріплена резиденція генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Її планувальна структура була дещо іншою. Сама садиба була підквадратної форми площею близько 4 га. У центральній її частині знаходився двоповерховий будинок, до якого від воріт з півдня вела вулиця. По ліву руку від воріт розташовувалася мурована церква, що одразу виконувала роль оборонної башти воріт. Резиденція, вірогідно, не мала бастионних або баштових укріплень. Однак з південно-східного боку замість кутової башти знаходилася двоповерхова потужна кам'яниця. Судячи з розташування відомих на сьогодні споруд, ця резиденція також мала розплановану заздалегідь структуру. Але за розмірами центрального будинку (судячи за зображенням його руїн 1830-х рр.) площею та особливістю фортифікацій ця садиба поступалася Гончарівці [32].

На сьогодні відомі також заміські резиденції початку XVIII ст. В. Дуніна-Борковського та П. Полуботка в Чернігові [6, с. 104-106]. Утім, навряд чи буде правильним порівнювати їх із Гончарівкою. Наприклад, за зображенням на Абрисі Чернігівському 1706 р., садиба П. Полуботка має в своїй основі цегляний двоповерховий будинок, оточений мурованим парканом. Жодних даних про існування там земляних оборонних конструкцій немає. Цікавим є також, що церква в більш пізніх садибах, як і на Гончарівці, розташовувалася ліворуч від лицьового фасаду головного будинку. Так, наприклад, це було в заміській резиденції Чернігівського архієпископа у XVIII ст., де церква стояла ліворуч від будинку, а вся житлова, господарська, культова частини займали всього 5-6% від території садиби, все інше було «садом и роущею» [6, с. 106]. Церкву ліворуч від будинку-кам'яниці можна побачити і на території садиби-резиденції Лизогубів у Седневі [23, с. 145-148] та укріпленій садибі полковника Самойловича 1680-х рр. у с. Василівка (Лебединський район Сумської області) [25, с. 27-30]. Тож такий варіант розташування церкви можна вважати традиційним для Гетьманщини другої половини кінця XVII–XVIII ст.

Таким чином можна зазначити, що на сьогодні заміська резиденція гетьмана І. Мазепи на Гончарівці в Батурині є, вірогідно, першим зразком такого типу житлово-оборонних комплексів як «palazzo en fortezza» на території Лівобережної України. Поєднання кількох видів джерел та багаторічні археологічні дослідження дозволяють в загальних рисах відтворити планувальну структуру цього комплексу, збудованого за заздалегідь продуманим планом, остаточно зруйнувати історіографічні міфи, як, наприклад, про «декоративність» укріплень тощо. Все це дає можливість стверджувати, що українська містобудівна культура запозичувала із Західної Європи найкращі тогочасні зразки будівництва, підлаштовуючи їх під регіональні потреби та надаючи їм місцевого колориту. Також залишається відкритим питання про долю укріпленої садиби під час оборони Батурина в листопаді 1708 р. Чи оборонялася залога? Або ж вона була переведена для посилення основних укріплень Батурина. Де знаходився господраський двір? На ці питання відповіді зможуть дати лише подальші археологічні роботи.

1. Андрієвський М. Bastionні укріплення заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали IX Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2010. С. 18-20.
2. Батурин. Пространство местностей занимаемыми... // Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Відділ картографії. № 19290.
3. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. К. : Видавець Олег Філюк, 2015. 178 с.
4. Бондар О. План Прилуцької фортеці 1745 р. у альбомі Ф. Ласковського // Сіверянський літопис. 2016. №6. С. 63-66.
5. Бондар О., Пилипенко В. Укріплені поселення Менського району Чернігівської області за часів Речі Посполитої (1618–1648 рр.): до постановки проблеми // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 187-193.
6. Бондар О.М. Чернігівське «Застриження» у XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 7. Київ-Глухів, 2014. С. 104-106.
7. Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Том 2. К., 1991. 642 с.
8. Вечерський В. Гетьманські столиці України. К.: Наш час, 2008. 320 с.
9. Виолле-ле-Дюк Э.. Крепости и осадные орудия. М., 2007. 255 с.
10. Вобан де С. Книга о атаке и обороне крепостей. СПб, 1744. 184 с. + XXXII табл.
11. Войтяховский Е.Д. Полная наука военного укрепления, или Фортификация. М. 1809.
12. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). К., 2009. 124 с.
13. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : Энциклопедия. Мн., 2009. 312 с.
14. Губайдуллин А. Фортификационный словарь. Казань, 2003. 104 с.
15. Кілессо С. Резиденція Богдана Хмельницького // Наука і культура України. 1979 р. К., 1980. С. 127-130.
16. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Дослідження Гетьманської столиці у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. К., 2010. С. 188-191.
17. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Дослідження гетьманської столиці // Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ-Полтава, 2011. С.181-182.
18. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Дослідження гетьманської столиці Батурина // Археологічні дослідження в Україні 2011. К., 2012. С. 495-498.
19. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Археологічні дослідження в Батурині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 году. Чернигов, 2012. С. 35-39.
20. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина 2016 р. Керамічні оздобы палацу Мазепи.

21. Ленченко В. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. К., 2008. С. 236-247.
22. Липа К. Під захистом мурів. К., 2008. 184 с.
23. Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1965. 288 с.
24. Мищик Ю., Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О.О. Лазаревського // Сіверянський літопис. № 6 (126). 2015. С. 202-217.
25. Осадчий Є., Коротя О. Замки та фортеці Сумщини XVII – XVIII століть. К., 2015. 155 с.
26. Саєнко Н. Батуринська Гончарівка в XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. № 6 (126). 2015. С. 42-49.
27. Теляковский А. Фортификация. Учебныя руководства для военно-учебных заведений. СПб., 1848. 225 с. + 54 черт.
28. Ткачев М.А. Замки Белоруси. Мн., 2002. 200 с.
29. Холостенко Н. Основные этапы развития Украинской архитектуры // Архитектура СССР. 1940. № 3. С. 45–53.
30. Яковлев В. История крепостей. СПб, 2000. 400 с.
31. Adamczyk J.L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku. Kielce, 2004. 248 s.
32. Bondar A. The Fortified Manor of Dunin-Borkowski at the end of the 17th–18th centuries in Velikiy Listven // Gardarika, 2016, Vol. (8), Is. 3, pp. 130-136.

Olexandr Bondar

«Palazzo En Fortezza» to the Goncharivka in Baturyn

The article is devoted to the reconstruction of the topographical structure of the unique defensive and architectural complex of the residence of Hetman Ivan Mazepa in Baturin in the Goncharivka. Unfortunately, this complex has not survived to our days in its original form. Ground structures were destroyed in the second half of the 18th century, and the fortress itself suffered in the 20th century. Due to the works of the Baturin's Ukrainian and Canadian archeological expedition from 1995 to 2017, today we have important results for the reconstruction and understanding of the development of this architectural complex.

This complex was founded around the 1690's. It was situated 2 km from the fortress Baturin. The palace, the wooden church, ancillary farms were on the territory of the manor and altogether made a unique architectural ensemble. A graphic reconstruction of the manor design Goncharivka was made on the basis of pictures, archaeological and written sources. The basis of this reconstruction was laid in the plan of the Goncharivka 1862. This plan was combined with modern topographic survey and archaeological data. This work has yielded very interesting results.

The article suggested that Ivan Mazepa's homestead on Goncharivka was the first manor house with a regular layout on the territory of the Left Bank of Ukraine in the late 17th – early 18th centuries.

Finally, the myth about the decorative constructions of the manor's fortifications is debunked. It has been proven that the fortification works on Goncharivka were made using the new European achievements in the fortification case. Fortification elements of the manor were planned in the Dutch system of earthworks: a straight earth walls, bastions in the form of barbets, entry between the bastions and polygonal planning. The defense system of the manor relied on the cross fire of artillery. The article also shows the main analogues of similar manors on the Hetmanat territory.

Keywords: Hetmanate, Ivan Mazepa, Baturin, Goncharivka, palace, Dutch fortification system.

Марина Герасько

ЗАМІСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ К.Г. РОЗУМОВСЬКОГО

Стаття присвячується дослідженню замиської резиденції К. Г. Розумовського на території Батурина.

Ключові слова: Батурин, гетьман, Кирило Розумовський, Гончарівка, замиська резиденція.

Дана праця є черговою спробою внести ясність у питання, що стосується маєтків гетьмана України Кирила Розумовського (див. фото № 1) у Батурині. Очевидним є той факт, що на території гетьманської столиці у Кирила Григоровича їх було кілька, проте замиська резиденція була одна. Завдяки описам подорожуючих маємо можливість уявити картину тогочасного міста та визначити географію розташування цих будинків гетьмана.

У травні 1787 року Україною подорожував видатний латино-американський політичний і військовий діяч Себастьян-Франсиско де Міранда-і-Родрігес. Будучи людиною військовою, він лаконічно занотовував усе побачене і почуте, надаючи особливого значення топографічним назвам, відстаням між населеними пунктами та прізвищам людей. Уся його праця вмістилася в 24 томах. Рухався подорожуючий з Києва через Ніжин і Борзну. А оскільки до Батурина Міранда в'їздив по борзенькому шляху, то він потрапив на Києво-Московську вулицю і першим будинком Розумовського, який він бачив, був той, що знаходився за 300 м. від шляху (на території сучасної ЗОШ ім. Григора Орлика). Бачачи цей будинок, Міранда зазначив, що розташування його було невдалим і висловив припущення, що в Батурині були кращі і мальовничіші місця, де б можна його було розмістити¹. Ми розділяємо думку подорожуючого, адже Києво-Московська вулиця ніколи не була спокійною, бо розміщувалася на поштовому тракті, де завжди в усі пори доби та року в обидва боки жваво рухалися хури. Далі іноземець подає опис

1. Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського генерал-фельдмаршала.
П. Батоні. 1766. Рим

© Герасько Марина Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу науково-просвітницької роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

ще одного будинку гетьмана в Батурині, де йому довелося зупинитись. І саме в цих записях іде мова про заміську резиденцію Розумовського.

На сьогодні вищезазначеного будинку із заміської резиденції не існує, але ми намагатимемось відтворити його вигляд, історію будівництва і занепаду. Перш за все необхідно заглибитись в історичні події та розставити їх за хронологічним порядком.

Уперше гетьман відвідав Батурин 14 вересня 1751 року, а незабаром «Осмотря положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»². Разом з цим гетьман обрав місце для своєї майбутньої гетьманської столиці.

Не є секретом, що Кирило Григорович полюбляв природу, особливо живописні куточки Батурина, де завжди знаходив тишу і душевний спокій. Наприкінці XIX ст. ще існували залишки такого кам'яного моста³. Краєзнавець В. Бондаренко зазначав: «відсутність скупченості, тяжіння до вільного розселення підкреслюється тим фактом, що гетьманський двір розташовувався за межами міста, за півтора-два кілометри на південь, існуючого зараз села Шовковиці»⁴. До речі, вся та місцевість звалася Гончарівкою аж до того часу, коли у 1760 році⁵ Розумовський подарував земельну ділянку Теплому і вона отримала назву «Тепловка» (див. фото № 2).

2. План старого Батурина

Облюбувавши місце для своєї резиденції, К.Г. Розумовський підбирає архітектора для будівництва. Його вибір зупиняється на італійцю Антоніо Рінальді (див. фото № 3). Ймовірніше за все, «Ринальді едет в далекую Россию весной 1752 года», адже, відправлений ним лист до Вівантеллі від 27 січня 1752 р. свідчить про те, що на той час Рінальді ще перебував в Англії⁶. Прибувши до Росії, архітектор відразу ж вступив на службу до К. Розумовського. Трохи раніше в січні цього року граф М.І. Воронцов

у листі до графа В'єльке згадував про угоди з Рінальдї. Зокрема, відповідно до одного з пунктів «искусный архитектор обязался отправиться на Украину и выполнить поручение Разумовского». Також Воронцов наголосив В'єльке на тому, що Рінальдї «может надеяться на особые милости гетмана, по мере того, как он даст последнему доказательства своего искусства и своего хорошего поведения»⁷. Навесні 1752 р. Рінальдї прибув до Батурина, де перед ним було поставлене важливе завдання – побудувати резиденцію гетьмана України. Особливістю творчості архітектора було вміння «выбрать место для строений и связать их с окружающим ландшафтом». «Впервые Ринальди мог проявить себя в городе Батурине... который надлежало превратить в столицу Малороссии»⁸. У 1752-1753 рр. архітектор був зосереджений на будівництві гетьманського будинку⁹. У листі з України до свого вчителя Л. Вівантеллі 2 листопада 1752 р. архітектор писав: «... сей час

3. Архітектор Антоніо Рінальдї

для проживання гетмана в Батурине мне велено выстроить из дерева, на каменном фундаменте, в один этаж, загородный дом с садом. Я живу в деревянном доме, в трех горницах и особливо боюсь пожаров, кои нередки здесь...»¹⁰.

Д. А. Кючаріанц у своїй праці «Антоніо Рінальдї» зазначала, що ми можемо лише уявити, якими були ескізи палацу, павільонів та парку, але з упевненістю можемо сказати – «он разрабатывал нечто значительное»¹¹. Адже, «разоренный и сожженный Батурин, по мысли гетмана, должен был превратиться в «регулируемый», хорошо обстроенный город, действительную столицу Малороссии ...»¹².

У Петербурзі зрозуміли, що витрати на втілення в життя задуму потребують значних коштів, тому будівництво резиденції було відкладено на незначний час, але, без сумнівів, цей проект був високо оцінений у вищих колах. Він послугував у подальшому приводом для доручення відомому архітектору робіт в Орієнбаумі¹³. «У реєстрі витрат похідної канцелярії гетьмана К. Розумовського зберігся запис за 3 грудня 1754 р. про те, що архітектору Рінальдї за перше півріччя цього року було сплачено 800 рублів»¹⁴, – зазначав О. Путро. За існуючими джерелами, «в 1754 году Ринальди уехал в Петербург»¹⁵, і вже незабаром почав будівництво імператорського палацу¹⁶. Починаючи з 1755 р., протягом 5 років А. Рінальдї будував садибу «Ново-Знам'янська» М.І. Воронцову¹⁷. І очевидно, що на роботу до Батурина архітектор уже не повертався.

У серпні 1752 р. «Разумовский посетил и Батурин, где в то время постройки быстро подвигались. В Городке был выстроен огромный деревянный дом, вокруг дома стояли флигеля для гостей (за свидетельствами О. Васильчикова, один из них был споруджен для графини С. Апраксиной)¹⁸, а перед домом вал. На валу стояли пушки, из которых палили в разных торжественных случаях»¹⁹. Також у цих двох окремих двоповерхових будинках облаштували кімнати для обслуги, співаків та музикантів²⁰.

Підтвердженням тому, що в цей час роботи по будівництву гетьманської резиденції хоч і повільними темпами, а все ж таки рухалися, видно з листа К. Розумовського до Колегії Іноземних справ про направлення військового інженера підполковника І.Ф. Фон Еттингера до Батурина для будівництва гетьманської резиденції у середині літа 1752 р.²¹. Він давав технічні консультації та розраховував необхідну кількість печей для опалення гетьманського палацу²², при облаштуванні яких виникла проблема щодо замовлення кахлів. Батуринський сотник Д. Стожок звернувся з цього приводу до Експедиції батуринського та глухівського будівництв: «.... меру в ширину, в вышину и в довжину, а каким цветом оние печи и фигурами и здешней ли работы, или ка-

лужской, о том от инженер-подполковника не показано»²³.

На разі невідомо, якими методами дерев'яного зодчества користувався Антоніо Рінальді будуючи замиську резиденцію, але, на нашу думку, місцеві майстри не гірше за інших знали на дерев'яному будівництві²⁴.

Чи використали зодчі при будівництві замиської резиденції Розумовського креслення палацу Мазепи авторства Берхгольца, наразі невідомо, але між цими двома зображеннями є щось спільне, на нашу думку²⁵ (див. фото № 4).

У червні 1757 року сотник Д. Стожок отримав наказ від його ясновельможності про зведення при батуринському будинку прибудови на кам'яних фундаментах, для чого потрібно було знайти чоловік 15 мулярів, «бо без них робота стоїть на місці». Необхідну кількість майстрів негайно було направлено до Батурина. І в цьому ж місяці розпочалися роботи по будівництву прибудови на кам'яному фундаменті²⁶. А вже 16 серпня 1757 р. сотник Д. Стожок просить у Розумовського прислати робітників для зведення господарських споруд при батуринському будинку, а особливо два житлові флігелі, сарай для колясок та конюшню, для будівництва котрих необхідна чимала кількість пиляного дерева²⁷. Адже Розумовського завжди супроводжувала велика кількість обслуги. Так, наприклад, на початку травня 1752 р. для оглядин Гетьманщини необхідно було 140 коней. Така кількість коней розподілялася наступним чином: під карету французьку – 10, під дві спальні коляски – 12, для пана лікаря – 6, пана архітектора – 3, ординарцю – 4, під гардероб – 3, камердинерам – 8, тафелдекеру та муншенку – 3, канцеляристу – 3, під напої – 6, під срібло – 3, поміщикам – 3, під палатки, столи, стільці, ліжка та інше – 20, кухмістеру – 3, під кухню – 18, м'яснику – 3, кухарям – 3, під конюшню – 10, егерю – 3, лакеям, гайдукам, скороходам – 4 та ще для деяких осіб з оточення. Власне, штат обслуги гетьмана нараховував 252 чоловіки, які прибули до Батурина також великою кількістю коней. Окрім цього, у святкові дні на урочисті прийоми та бали гетьман скликав понад 1000 гостей²⁸, які теж до столиці приїздили на конях. Саме тому виникала необхідність у спорудженні великих сараїв для розміщення карет та коней.

До речі, моду на карети в Батурині запровадив гетьман І. Самойлович. До того ж, у той час віддавали перевагу англійським каретам, які, скоріше за все, славилися більше за інші своєю якістю і практичністю²⁹.

За рекомендацією М. Воронцова, в листопаді 1757 р. до Батурина прибули італійські майстри для кам'яного будівництва. Це були Джузеппе³⁰ Венероні та Франческо Бартоліані, проте «події розгорталися всупереч бажанням гетьмана. Він чекав на цих гезелів (авт. – помічників зодчого – суч. прораб)³¹ влітку, але вони приїхали невчасно, саме тоді, коли листопадові погодні умови найменше сприяли будівництву нової кам'яної резиденції. А оскільки, дерев'яний палац з невідомих причин не задовольнив К. Розумовського, гетьман вирішив перебудувати цей будинок. Отже, новоприбулі

4. План палацу І. Мазепи на Гончарівці та його руйни (малюнок із колекції Ф.-В. Берхгольца. 1744 р.)

фахівці були залучені до перебудови дерев'яного одноповерхового гетьманського будинку, побудованого в Батурині у 1751-1753 рр. по проекту їхнього співвітчизника Антоніо Рінальді»³². Італійські фахівці відразу ж зосередилися на перебудові палацу.

У березні 1760 р. Розумовський лише навідався в Україну, а після скасування гетьманства у 1764 р. повернувся до Батурина тільки 1776 р.³³.

Поряд з тим будівництво резиденції тривало. Урвища й пагорби рельєфу навколо гетьманського маєтку були вміло використані для створення затишного куточка відпочинку. У ньому радували око невеличкі ставки та кілька кам'яних мостів³⁴, які завжди сполучали дві частини однієї гори. У Батурині з'явилися красивий липовий парк та великий сад, в якому, за даними 1772 р., налічувалося понад 700 фруктових дерев і кущів та понад 200 декоративних кущів і дерев³⁵, серед яких були й пірамідальні тополі. Сад був обнесений цегляною огорожею³⁶, стіни якої висотою 9 м та товщиною 1 метр з лишком³⁷. Вірогідно саме для її будівництва на Гончарівці у 1765 році із цегельні було відпущено 5480 штук цегли, а для кладки використовували вапно із мезенських копалин³⁸. Ймовірно, що багато цього будматеріалу йшло також на кам'яні мости та греблі, яких у маєтку було кілька. Залишки цієї стіни існували ще у 1911 р.³⁹. Цікавим є той факт, що величезна кількість цегли використовувалася на різні побудови, проте житлові приміщення були дерев'яними.

Життя у колишній гетьманській резиденції через деякий час набуло інтенсивних обертів: сюди приїхав великий почт слуг та дворових. Граф облаштовував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці-резиденції стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї⁴⁰. Саме в цьому гончарівському палаці Розумовського, на запрошення його сина Олексія, зупинився Ф. Міранда (про нього мова йшла вище). Він зазначив, що залишився на гостину в дерев'яному палаці неподалік від колишнього Мазепиного маєтку.

Про сам палац подорожуючий повідомляв, що він цілком дерев'яний і в архітектурному сенсі нічим непримітний, проте разом з тим він був надто просторим, адже в господаря ніколи не буває менше півтисячі гостей. Головна зала грандіозна і вирізняється хорошими пропорціями. Гість звернув увагу на наявність у домі книжкових шаф, чого не спостерігав у будинках інших вельмож. Також зазначив, що тут була велика кількість портретів. Є відомості, що у Батурині, в усі часи не гребували гетьмани та козацька старшина азартними іграми⁴¹, здебільшого вельможі віддавали перевагу картярським іграм⁴². Наприклад, Мазепа грав у: пікет, льомбар, памфіль, кабригія, сенкілія⁴³, а за Розумовського, як зазначав Міранда – грали переважно у віст⁴⁴, та й сам гетьман був запеклим картярем⁴⁵.

Далі Міранда описує, що біля палацу була влаштована російська лазня та приміщення для занять музикою, адже саме в Батурині зародилася відома школа «ріжечників», якою на той час опікувався і розширював її князь Потьомкін.

Унизу поблизу палацу протікає р. Сейм, до якої подорожуючий пан Міранда дістався пішки. Далі він зазначав, що переправа через річку в цьому місці була погано налагоджена.

Проживаючи в Батурині, Кирило Григорович не зраджував своїм уподобанням, полювання було одним із них. Велика кількість лісів та луків поблизу Батурина лише сприяла цьому. Недарма до штату батуринського маєтку гетьмана входили 2 єгері та 13 мисливців⁴⁶.

Заміська резиденція К. Г. Розумовського, очевидно, була найкрасивішою серед батуринських будівель, адже в «Кратком топографическом описании Новгород-Северского наместничества» за 1787 р. зазначається, що саме будинок К. Розумовського, розташований у південній частині Батурина, був справжньою окрасою міста⁴⁷. Особливо неповторний вигляд цей маєток мав з боку р. Сейм, що й бачимо на картині «Загальний вигляд Батурина, маєток К. Розумовського» (із книги «Старые годы») (див. фото № 5).

На картині перед палацом зображена водойма. Вона існує й до сьогодні і в народі має назву «старе русло ріки Сейм», але, на нашу думку, то є штучно викопаний

5. Загальний вигляд Батурина, маєток К. Розумовського (із книги «Старые годы».

ставок правильної форми. Ісаєнко зазначав, що Розумовський у різних місцях проводив канали, на одному з яких навіть зробив для проходу суден розвідний міст та шлюзи, також на притоках Сейму будував млини та ін.⁴⁸ Ця водойма сполучається з руслом ріки хіба що тоді, коли буває повінь, а в інші пори року вона – самостійна і має стоячу воду. Флора і фауна цієї місцини до сих пір вражають. Улітку ближче до опівдня поверхня водойми вкривається квітами білого та жовтого латаття (в народі лілії) (див. фото № 6). Також вона багата на рибу, холонокровних та різноманітних співочих й хижих птахів, тут гніздяться чаплі, лелеки і журавлі. Сам ставок досить глибокий з прозорою водою. У недалекому минулому поблизу нього був розміщений літній табір для випасу худоби. Будь-якої пори року ця місцевість людна – тут завжди є відпочиваючі.

Облаштовуючи свої маєтки, Кирило Григорович завіз в Україну до тих пір невідому тут рослину і вперше посадив її у Батурині, поблизу своєї замиської резиденції, на берегах річки, що звалася Шовковиця (мабуть, тому так звалася, що вода в ній була ніби шовкова). Ще за сто років (1666 р.)⁴⁹ до будівництва Розумовським замиської резиденції ця водойма тут існувала і мала саме таку назву. Не можна не брати до уваги те, що рослина ця могла бути названа на честь території, де була висаджена – шовковиця. Адже в багатьох місцевостях вона і в наш час зветься тутове дерево (назва походить від личинки тутового шовкопряда, з кокона якого добувають шовк).

У 1794 р. К. Розумовський у черговий раз повернувся в Україну разом із племінницею С. Апраксіною⁵⁰. Майже щорічно фельдмаршал об'їжджав усі свої володіння, але справді його резиденцією залишався Батурин. Гетьман все ще проживав у великому дерев'яному будинку на кам'яному фундаменті. В той час він вже був частково зруйнований, адже споруджувався на початку гетьманування Розумовського за проектом А. Рінальді⁵¹ і разом «с другими гетманскими маестностями и самим Батурином был ему подарен Екатериной в 1764 г.»⁵².

Назавжди оселившись у Батурині, вже не маючи ніяких ілюзій, Кирило Григорович частенько був сумний⁵³. Він провів тут останні роки свого життя⁵⁴, не покидаючи колишньої резиденції. Часто про її славне минуле гетьманові нагадували підсіпані вали з гарматами, що стояли навпроти палацу⁵⁵. Проте нічого не стало на заваді Розумовському жити тут своїм звичайним життям. Про гостинність старого вельможі говорили далеко за межами Батурина і довго згадували навіть після його смерті⁵⁶.

Як правило, впливові урядовці у власних маєтностях будували свої церкви⁵⁷. Не став винятком і Кирило Григорович. Тим паче, що місце церкви було визначене від початку будівництва замиської резиденції. Адже приєднавши до неї територію Ма-

6. Лілії на старому руслі ріки Сейм. Фото 2017 р.

зеиноного Городка, існуючу домову церкву Мазепи, Розумовський з'єднав галереєю⁵⁸ зі своїм будинком. Наразі відомостей про її назву не знайшлося, але «примечено, что граф Кирилл Григорьевич, где у себя ни строил по воле своей церкви, везде посвящал или Воскресению Христову, или Захарию и Елизавете: преданность похвальная к имени той владычицы, которая развела род их и рассыпала на него свои щедроты!»⁵⁹.

До церкви, яка знаходилась на сусідньому пагорбі з будинком, літнього графа привозили по галереї (аварійний стан якої надто непокоїв сина Андрія⁶⁰ вже в 1800 р.), потім на руках переносили і садовили в крісло, в якому він слухав Службу Божу. Наразі невідомо, яку церкву на увазі мав Андрій, але щоб потрапити до церкви на сусідній пагорб, необхідно проїхати містком чи греблею.

Саме в цій домовій церкві у 1802 році вінчалися онука К. Розумовського Варвара з графом Миколою Репніним-Волконським⁶¹. Шлюбна урочистість була одним з найкращих подарунків для хворого дідуся.

Пройде не одне десятиліття, і ймовірно саме на місці «гончарівської» домової церкви Розумовського військовими царської імперії, табори яких тут були розміщені, буде облаштована каплиця (див. фото № 7). Адже в ті часи було заведено завжди на місці зруйнованої церкви чи престолу споруджувати каплицю.

Отже, домову церкву Мазепи Кирило Григорович зробив своєю домовою церквою, а на місці Мазепиноного палацу він, мабуть, також облаштував певні споруди, але основна будівля замиської резиденції однозначно була не на цьому місці. Варто зазначити, що в попередніх наукових працях, які стосувалися дослідження маєтків Розумовського в Батурині, була помилково висунута та версія, що замиська резиденція гетьмана знаходилася на тій же горі, що і Городок Мазепи. Таке припущення мало місце через опис О. Васильчикова, який, не бувавши в Батурині, не взяв до уваги те,

7. Каплиця на території військових таборів. Батурин. Фото кін. XIX – поч. XX ст.

що гору, де розташована Гончарівка, розділяє на дві частини яр. Тому насправді виходить так, що замиська резиденція Розумовського на Гончарівці була розміщена на двох пагорбах, проте власне будинок був розміщений на горі, протилежній тій, де знаходився Мазепин Городок. Між цими двома пагорбами існував і є нині глибокий яр, по якому під час повені стікають талі води з навколишніх полів та ставка, що має місцеву назву Білінне. М. Шугуров називав цей яр «высохшим ручьем»⁶², а І. Іноземцев вважав, що то були води річки, яка протікала мимо Городка в Сейм⁶³.

У 1926 році ще існувала кам'яна гребля на Гончарівці, але чомусь її помилково вважали Мазепиною⁶⁴. На сьогодні вищезгадана гребля існує також, але вигляд її суттєво змінився, вона розміщена приблизно на 210-му км магістралі Київ – Кіпті – Бачівськ у районі перетину цієї магістралі шляхом Конотоп – Батурин.

Також унизу під горою, неподалік замиської резиденції існували пристань та паромна переправа. Пристань була ймовірно на відста-

ні приблизно 1 км вище за течією Сейму від паромної переправи, про яку згадував Міранда. Вона була розміщена навпроти замиської резиденції К. Розумовського. На пристань приходили баржі, що привозили різні товари та будматеріали (вапно, крейду, піщаник, дерево) з Путивля, Глухова та Новгорода-Сіверського. Цікавим фактом є те, що в середині ХХ ст. на одному з пагорбів (де був розміщений будинок замиської резиденції) був споруджений вітряк. Сама ця місцина серед мешканців Батурина звалася Пристань, тут був млин, хоча він і стояв на високому пагорбі.

У 1811 році через 7 років після смерті Розумовського його маєток на Гончарівці відвідав граф Август де Лагард. Подорожуючи з Москви до Відня проїздом, побував в Батурині і зазначив, що замиська резиденція К. Розумовського мала безладний та хаотичний вигляд колись чудового палацу. У палаці та садах Батурина відчувається відсутність хазяйської руки, але вони все ще несуть на собі відгук їхнього шляхетського призначення. Від колишньої величі тут лишилися глибока самотність; ожина, яка росте поряд з трояндами; ці чудові алеї, які перетворилися у зарослі, і краєвиди більше не пропонують свого шарму; соловей не співає про своє кохання; замки руйнуються; і в цих великих апартаментах, де колись панували радість банкетів і сміх мешканців, зараз можна почути тільки звук кроків, шум вітру і крик зозулі. Де Лагард також зазначав, що за життя гетьмана в цьому маєтку життя вирувало, як у арабських казках. Тут поєднувалися азіатська пишнота та європейський смак і велич: бали, спектаклі, турніри, полювання з факелами, обіди на сто приборів, ілюмінації, феєрверки, що безперервно слідували один за одним. Частенько тут було чути гуркіт артилерійських канонад⁶⁵.

Колекціонер С.Р. Мінцлов зазначав, що у палацах Розумовського було багато різного антикваріату, але в Батурині не залишилися нічого, бо все, що мало цінність: меблі з палаців Розумовського та ін. старовина – все це через перекупщиків потрапило на початку ХХ ст. в Київ, а потім за кордон. Одних тільки меблів було відправлено з Батурина кілька возів⁶⁶.

Із кін. ХІХ і навіть до 30-х рр. ХХ ст. на території в Батурині були дислоковані кінні військові частини, для яких на Тепловських та Гончарівських пагорбах були влаштовані літні військові табори, а попід цими пагорбами на рівнинній заплаві річки Сейм провадилися кінні військові навчання та показові виступи, глядачами яких були місцеві жителі.

Наприкінці ХІХ ст. було зруйновано один з палаців гетьмана К. Розумовського, пишний кам'яний під'їзд до цього палацу і частину кріпосного муру. Матеріал, узятий з цих будівель, було використано для будівництва будинків для офіцерів та стайні для коней військових таборів, що були розміщені на Шовковиці⁶⁷. Кореспондент газети «Рада», в якій була опублікована дана стаття, вважає, що цей кріпосний мур належав до фортифікаційних споруд Мазепи, проте ми схильні до тієї думки, що даний мур належав Розумовському і мав висоту 9 м, як зазначалось вище.

Підсумовуючи дослідження про замиську резиденцію Розумовського на Гончарівці, варто зазначити, що впродовж довгого часу хибним було твердження, висунуте О. Васильчиковим про її розміщення саме на місці Мазепинового городка. Проте, дякуючи подорожнім записам Ф. Міранди, нам вдалося встановити правильне місце розташування гетьманської резиденції. Тому, оперуючи такими аргументами, можна з упевненістю констатувати, що вона була розміщена на території, що знаходиться між Городком Мазепи та сучасним палацом Розумовського (Тепловкою). На даний час неподалік цього місця розміщений готель «Гетьман», заправка та шиномонтаж, що по вулиці Бутка. Якби замиська резиденція гетьмана вціліла б до сьогодні, її дуже добре було б видно проїжджаючим автомагістраллю Київ – Бачівськ, адже вона знаходилася праворуч магістралі, тобто на протилежному пагорбі від палацу К. Розумовського, що на Тепловці.

Отже, замиська резиденція К. Розумовського, що на Гончарівці в Батурині, ще дуже мало вивчена і потребує подальшого дослідження.

1. Зозуля С. Кілька нотаток про Батурин / Сергій Зозуля // «Слово «Гетьманської столиці». – № 4(55). 2016. – С. 3.
2. Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине. – И. Иноземцев // Исторический вестник. – 1903. – Т. ХСIV. – С. 945.
3. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – С. 288.
4. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А.Блажко, Л.Г. Кіашко. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2011. – С. 17-18.
5. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – С. 223.
6. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 10.
7. Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., № 87, 2012. – С. 9.
8. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 11.
9. Дробязко Н. Участь родини Воронцових у розбудові Батурина в середині XVIII ст. / Н. Дробязко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 71.
10. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 406-407.
11. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 12.
12. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга / Федор Горностаев – М.: «Образование». 1914. – В. 8 – С. 28.
13. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 12.
14. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч. I. – К., 2008. – С. 56.
15. Козьмян Г.К. Чарлз Камерон («Зодчие нашего города») / Г. Козьмян – Л.: Лениздат, 1987. – С. 141.
16. Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., № 87, 2012. – С. 9.
17. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди / Д. Кючарианц – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 160.
18. Кіашко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині / Л. Кіашко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. – С. 72.
19. Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине. И. Иноземцев // Исторический вестник. – 1903. – Т. ХСIV. – С. 945.
20. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина / С. Павленко // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 386.
21. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – С. 165.
22. Терех М.І. Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині / М. Терех // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. В. 5. – Київ – Глухів, 2012. – С. 216.
23. Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» на початку 50-х рр. XVIII ст. / С. Токарев // Сіверянський архів. – Випуск 2. – Чернігів, 2008. – С.106.
24. Герасько М.О. Архітектура Батуринських урядових будівель XVIII століття / М.О.Герасько // Народна творчість та етнологія. – № 3 (367), травень-червень. – К., 2017. – С. 85.
25. Gerasko Marina. The Estate of Kyrylo Rozumovskyi from the Unkown Drawing / Marina Gerasko // Gardarika.- 2015, Vol. (3), Is. 2. – s. 50.
26. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – С. 168-169.

27. Там само. – С. 171.
28. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 375, 377.
29. Свербигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства // Володимир Свербигуз. – К. «Києво-Могилянська академія». 2008. – С. 27.
30. Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., № 87, 2012. – С. 9.
31. Герасько М.О. Архітектура Батуринських урядових будівель XVIII століття / М.О.Герасько // Народна творчість та етнологія. – № 3 (367), травень-червень. – К., 2017. – С. 85.
32. Пасько І.В. До історії Батуринського палацу (На матеріалах листування К.Г. Розумовського з М.І. Воронцовим) / І.В. Пасько // Український археографічний щорічник. Випуск 3/4. – К., 1999. С. 257.
33. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 378, 386.
34. Там само. – С. 386.
35. Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині / Л. Кіяшко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. – С.72.
36. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 386.
37. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Вид. 2-е, доповн. Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2012. – С. 392.
38. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 105.
39. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2012. – С. 392
40. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 386.
41. Свербигуз Володимир. Батурин. – С. 55.
42. Зозуля С. Кілька нотаток про Батурин / Сергій Зозуля // «Слово «Гетьманської столиці». – № 4(55). 2016. – С. 3.
43. Свербигуз В. Батурин. – С. 55.
44. Зозуля С. Кілька нотаток про Батурин / Сергій Зозуля // «Слово «Гетьманської столиці». – № 4(55). 2016. – С. 3.
45. Герасько М.О. Деякі уподобання та смаки Кирила Розумовського / М.О. Герасько // Сіверщина в історії України. – В. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С. 218-219.
46. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Васильчиков А.А. – СПб., 1880. – Т. I. – С. 466.
47. Коваленко О., Петrenchенко І. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 155.
48. Исаенко М. Батурин – местечко Черниговской губернии / М. Исаенко // Черниговские Губернские ведомости. – № 11. – 1860. – С. 76.
49. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 71.
50. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга / Федор Горностаев – М.: «Образование». В. 8. 1914. – С. 35.
51. Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині / Л. Кіяшко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. – С. 72.
52. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 198.
53. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 386.
54. Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского / МСХА. – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. – С. 42.
55. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. – С. 386.
56. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 198.

57. Павленко С. Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії / С.Павленко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 43.
58. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А.Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2011. – С. 151; Павленко С. Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії / С.Павленко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 43.
59. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 226-227.
60. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Васильчиков А.А. – СПб., 1880. – Т. I. – С. 747.
61. Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині / Л. Кіяшко // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. – С. 74.
62. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 288.
63. Там само. – С. 303
64. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2012. – С. 502.
65. Там само. – С. 269-270.
66. Там само. – С. 424.
67. Там само. – С. 388.

Марина Герасько

Загородный дом К.Г. Разумовского в Батурине

Данная статья посвящается исследованию загородной резиденции К.Г. Разумовского на территории Батурина.

Ключевые слова: Батурин, гетман, Кирилл Разумовский, Гончаровка, загородная резиденция.

Maryna Gerasko

The suburban residence of K.G. Rozumovskyi in Baturyn

The work is dedicated to the suburban residence of K. Rozumovskyi in Baturyn.

Key words: Baturyn, hetman, Kyrylo Rozumovskyi, Goncharivka, suburban residence.

Ігор Ігнатенко

ІНШИЙ «ГОРОД ЧЕРНИГОВ»

Стаття присвячена пошуку зв'язків фортеці Чернігів, котра існувала у XVI ст. на території нинішньої Архангельської області Російської Федерації, з українським містом Черніговом. Автор пропонує гіпотезу, згідно з якою російський Чернігів збудували вихідці із українського міста Чернігова. На думку автора, в першій чверті XVI ст., після інкорпорації Великим князівством Московським Чернігово-Сіверщини, московський уряд перевів групу військових поселенців із цього регіону на недавно приєднані землі Новгородської республіки. Військові поселенці із Чернігово-Сіверщини заснували фортецю на ймення Чернігів для оборони північно-східних кордонів Московщини та контролю над місцевою людністю. Протягом XVI ст. в північному Чернігові осіла група переселенців із Новгорода Великого, котра шукала тут порятунку від репресій московських правителів. У результаті злиття цих двох груп населення на теренах російської Півночі формується новий літературний жанр – білини так званого «Київського циклу».

Ключові слова: Чернігів, фортеця, Сольвичегодськ, Новгородська республіка, Велике князівство Московське, XVI століття, білина.

Протягом більш ніж тисячолітньої історії Чернігова не раз траплялося таке, що нашим землякам доводилося з різних причин покидати рідні домівки і поселятися деінде. На це, зокрема, вказують назви населених пунктів, котрі походять від імені обласного центру. Різні «Чернігівки» розкидані по немалій частині Євразійського континенту, від Далекого сходу до Миколаївщини. Однак ці поселення з'явилися на мапах відносно недавно, біля півтора століття тому. У представлений розвідці мова піде про «гóрод Чернигов» – фортецю, котра існувала в XVI ст. на території Архангельської області нинішньої Російської Федерації.

На сторінках одного з джерел по історії російської Півночі – Сольвичегодського літописця, що дійшов до нас у списках другої половини XVIII ст., автор натрапив на такі рядки: «В лета прежняя вверху реки Вычюгды был город Чернигове на устье реки Черныя на реке на Вычюгде, а в которые годы поставлен, того неведомо. А в нем церковь Иоанна Предтече, а над вратами градными проезжими стояла икона Нерукотворенный образ Господа нашего Иисуса Христа, а над другими воротами проезжими стояла икона мученика Георгия, а на ней бо позади надъписано: «Написана сия икона лета 7051-го (1546) октября в 8 день. А писал ю Андрей Васильев дияк Фроловской старосте Ермоле святому Георгию стояти над враты входящему во град и исходящему просити милости и избавления прещения, от иноплемеников, и от междусобных брани, и от набразных смерти, и молитися со смирением, и кротостию, и милостынею, и постом, то есть Богу и святому Георгию сидячи во граде и будет, его же просите»... «В лето 7054-е (1549) у Соли згорел город Чернигов, и Казянь взята того же году» [1, с.228-230].

Ким же і коли була збудована ця фортеця і чи має вона хоч якесь відношення до Чернігова на Десні? На думку автора, між цими двома однойменними містами може існувати безпосередній зв'язок. Спробуємо розібратися в аргументах за і проти цієї гіпотези, а для цього пошукаємо відповіді на кілька питань.

Що ми знаємо про Чернігів на Солі? Найгрунтовніші дані про Чернігів на Солі залишив Сольвичегодський краєзнавець другої половини XVIII–початку XIX ст. Олексій Соскін. Він вивчав не тільки писемні джерела, до котрих мав доступ як ратман місцевого магістрату, а й особисто спостерігав «археологічні» рештки північного Чернігова. Рукописна праця цього краєзнавця, присвячена історії міста Сольвичегодська, в котрій неодноразово згадується Чернігів на Солі, була складена при житті імператриці Катерини II. Доповнення до розлогої частини роботи згаданого дослідника датоване 1794 роком [2, с.170]. Ось що писав О. Соскін про інший Чернігів: «В Соливычегодском летописце упоминается, а равно и по словесным известиям здешняго города старожилов, согласно утверждающих, что выше ныне состоящего города Соли Вычегодской, на правой стороне реки, на восточной стороне, разстоянием в трех верстах, на усть текущей речки, называемой Черной, был древний город Чернигов, на высоком горнем месте. Что самое доказывает и оставшее местоположение. Но ныне того городского места есть мало, а прочее черниговское местоположение сметало рекою Вычегдою. И в оставших развалинах от осыпающагося к реке Вычегде берегу видно в песку мелкое зженое дресвяное каменье, ломаной кирпич, щебень, развалившаяся печная глина, горшочное черепье, согнившее в земли погребенное деревянное строение, головни и уголье, а частию находимо бывает и железное гвоздь. А позади от того места к северной стороне означается, якобы был копанный ров. И в город уповательно была дорога и чрез него мост» [2, с.18].

«А в которые времена и кто сей город Чернигов построил и населил в летописце не упоминается, а также и народ о том словесным повествованием не сказывает, а только есть в народе баснь, якобы до начала города Чернигова жил на том месте и в окрестностях оного пришедший из других мест народ, называемый чудь, немалое время, но пришедший славянский народ из северной России, то есть новгородский, их, чудь, с оных мест прогнав, а иных противящихся взял к себе в плен в рабы. Которой чудской народ якобы воевал даже на самую новгородскую, славянскую землю, и причинял сопредельных новгородской земле, а особливо по рекам Вычегде и Двине великие напасти и грабежи поселянам. И по очищении оного места из тех пришедших новгородцев многие для жительства на том месте черниговском поселились, видя пространство и пажитность около реки Вычегды мест, никем не обитаемых...» [2, с.18]

«И еще есть повествование в народе, якобы святой Прокопий, Христа ради юродивый, Устюжский чудотворец, отиде из Новагорода, проходя, и доиде в сей город Чернигов. Но малые дети гражданские, ругаясь ему, блаженному, чинили озлобления. Он же, нестерпе, изыде из города, доиде до реки Вычегды. Неразумнии же дети за ним гнашеся с ругательствами до самага берега. Он же, блаженный, не требуя перевоза, по воде за реку Вычегду преиде, и уиде в город

Устюк. В истории же жизни его сие не упоминается. И ежели то есть правда, то памянутой город Чернигов уже обитаем народом был назад тому с пятсот лет. И того города Чернигова оставшее место из давних лет заросло лесом и никто на нем ныне не живет; которое называется «Куричьим бором». В летописце написано 7054(1546) году, что тот старинный город Чернигов згорел. ... В летописце написано 7065 (1557) году, что поблизости бывшего стариннаго города Чернигова основан храм святых великих царей Константина и Елены» [2, с.18-19].

Також О.Соскін повідомляє, що згадана церква була зведена Сольвичегодським посадським жителем Тарасієм Ігнат'євим і згоріла вона 30 серпня 1560 р. Але, за даними «писцовых книг» Солі Вичегодської, у 7094 (1586) році на місці згорілого Чернігова стояли дві церкви: «На старом городище усть реки Черные на Вычегде храм теплой святого Иоанна Предтечи да храм святых царей Константина и Елены. А на погосте две келии, а в них поп черной да два старца» [2, с.18].

Після припинення існування «города Чернигова» його колишні жителі на відстані півтори версти від покинутого Чернігова на тій же річці, нижче за течією, побудували замок Выбор. Цей форт, так само як і Чернігів північний, страждав від повеней: «Подобно и вода сия сколько нанесла обиды черниговским гражданам, принудивши

переселится на другое место. Но хотя они новый город Выбор и построили вместо поминаемого Чернигова, но тот новостроенный город не мог постоять и десяти лет» [2, с.24] «В 7102 (1594) году город Выбор згорел». А образ Спасов Нерукотворенный, званием Черниговской, стоящий в башне над воротами от пожара, взят отнесен и поставлен у Соли Вычегодские на посаде в церковь Спаса Нерукотворенного образа, называемого обыденную, состоящую на берегу реки Вычегды» [2, с.75].

Згідно з «Короткої виписки з історії міста Солі Вичегодської ...», складеної тим же О. Соскіним, місто Сольвичегодськ, котре існує в Росії й донині, було заселене переселенцями з Чернігова на Солі: «Город Соль Вычегодская ... восприявший начало переселения города Чернигова в 14-е столетие по Рождестве Христове: а в который год, в чие царство или княжество в России, по какому повелению основаны и населены народами оные города еще неизвестно. Который Чернигов был от ныне состоящего города на восточной стороне в двух верстах, коего местоположение малая часть и ныне есть: село Гордище с церковью святого Иоанна Предтечи, и называемый Куречей бор, лесопорослый. Таковое черниговцов на новое место переселение последовало, во-первых, по изобретению соляных промыслов: а во-вторых, по повреждению рекою Вычегдою Черниговских берегов и в нем бывших пожаров, ибо последние онаго граждане после случившегося в 1546 году пожара перешли в Соль Вычегодскую, да и новопостроенную ими гражданами в одной версте от онаго деревянную с воротами и башнями крепость названную Выбор чрез 9 лет рекою же Вычегдою снесло. В коей было деревянного строения две церкви ..., да 20 анбаров с казенными, военными, огнестрельными снаряды, и посадских людей с коммерческими товарами. И сии публичных здания в Соль Вычегодскую перенесены в 1590 году. И так с вышеписанного времени города Чернигов и крепость Выбор уничтожились. ...» [2, с.170]

«До населения города Соли Вычегодской черниговским народом место было пустое, порослое лесом великим и малым так, что из того выросшего леса могли пользоваться строением церквей и домов. А по речке Усолке есть солонцы и озеро Соленое, круглое, состоящее длины и ширины по примечанию не более 40 сажень; которое в древние годы было вокруг обросшее лесом и на оное как из города Чернигова, так и ис прочих его селений повадилася скот по природной своей натуре на те солонцы и озеро завсегда ходить и, напившись того росолу, тут и спал. И тем скучал своим хозяевам, которые жители почасту по него ходили. И с того времени они, черниговские граждане, заприметили сей предмет вод солеразсолных. Действительно начали узнавать и радовать в надежде, что от того может им последовать немалая прибыль. И по тогдашнему времени, по...малоимению соляных промыслов, начали вокруг того соляного озера строить для варения соли варницы с соляными трубами и промысловые селения. Итак, оттого самого времени стали те промыслы умножаться. Черниговские граждане, видя от оных промыслов происходящую себе пользу обогащения, да колми паче еще потому, что и город Чернигов рекою Вычегдою мечет, начали к тем промыслам переселяться, местоположение очищать и церкви божий созидать» [2, с.27]. «А как оставшийся город Чернигов в 7054 (1546) году згорел и новопостроенный город Выбор рекою Вычегдою сметало. И по сим последним несчастным приключениям оставшиеся черниговские и выборские обыватели поселились к своим согражданам на новоизбранное место» [2, с.27].

Коли був збудований Чернігів на Солі?

Спираючись на переказ про новгородського юродивого Прокопія, О. Соскін припустив, що північний «город Чернигов» мав бути заселений XIV ст. Однак реальні звістки про це місто відносяться до XVI ст. Наскільки можливе існування північної Чернігівської фортеці протягом двох століть, до моменту фіксації писемними джерелами? Із повідомлень того ж Сольвичегодського краєзнавця ми знаємо, що «город Чернигов», окрім пожеж, страждав від підмивання річкою, яка спричиняла обвали і змиття берега: «ныне того городского места есть мало, а прочее черниговское местоположение сметало рекою Вычегдою». Власне, повені примусили чернігівців

покинути своє місто: «и вода сия сколько нанесла обиды черниговским гражданам, принудивши переселиться на другое место» [2, с.24].

Наступним прихистком мешканців північного Чернігова стала фортеця Вибір, котра проіснувала лише 9 чи 10 років і також була змита річкою, після чого покинута жителями. О. Соскін вважав, що причиною руйнування згаданих замків була якість ґрунту. Краєзнавець зазначав, що хоча згадані замки були побудовані на високих і сухих місцях, але ґрунт під ними не кам'яний, а слабкий піщаний і глиняний [2, с.24].

Страждало від водної стихії й місто Сольвичегодськ, котре побудували переселенці з північного Чернігова: «подобный сему жребий несчастья знаменовательно довольно уже видим и город Соль Вычегодская, ибо от самого переселения из вышеписанного города Чернигова до ныне тою же рекою Вычегодою снесло земли городской боліе половины, хотя берега и укреплены были обрубками и отводами. Как-то видны под городом в воде и песках, камни и щебень и ветхия деревья» [2, с.24]. Отож у приведених О. Соскіним переказах ми бачимо послідовне переселення колоністів з одного місця на інше, на довготривале осіле перебування. Скоріш за все мешканці Чернігова на Вичегді спершу будували замки, спираючись на свій попередній досвід, у таких місцях, де зазвичай засновували населені пункти в інших місцевостях (південних), однак природні реалії Півночі призвели до серії переселень. Урешті, з третього разу, поселенці змогли обрати більш захищене місце й до того ж привабливе з економічної точки зору, з цієї причини Сольвичегодськ уже стоїть більше чотирьох століть. Таким чином, на нашу думку, Чернігів на Вичегді був заснований у XVI ст. незадовго перед першими його згадками в писемних джерелах.

Хто заснував північний Чернігів?

О. Соскін однозначно вважав засновниками Чернігова вихідців з Новгороду Великого. «Пермская земля новгородцами давно была известною. И баснь в Чернигове, что по покорении на том месте кочующей чюди, или чюдского народа, по красоте бывшего того городского местоположения, и по обширности уезда, и весьма способных к обитанию пустых лежащих земель, может истинною быть в населении новгородцами того Чернигова» [2, с.46]. На його думку, згадані землі «населились народами волно пришедшими ...болшею частию из Великого славного Новгорода...» [2, с.170], тобто дослідник не відкидав можливості участі в колонізаційному процесі людей з інших регіонів.

Причиною, чому новгородці переселилися на береги ріки Вичегди, О. Соскін називав їхні «несчастные приключения» – репресії проти новгородців з боку царя Івана Грозного. Причому краєзнавець у своєму оповіданні плутає московсько-новгородські війни 1471 й 1477-1478 рр., що відбувались за часів Івана Васильовича III, із Новгородським походом 1569 р. й подальшими репресіями царя Івана Васильовича IV Грозного. Дослідник зазначав, під час війни Івана Грозного (sic!) з Марфою посадницею (Борецькою) було вбито 12 тисяч новгородців, багатьох узятих у полон цар повелів стратити, а інших по городах розіслав [2, с.53]. Цар Іван Васильович наказав своїм ратним людям рубати новгородців усіх підряд, чоловіків, жінок і дітей, у перший день було вбито 2770 новгородців [2, с.55-56]. А в 1487 р. великий князь Іван Васильович більше тисячі значніших людей і бояр виселив з Новгороду до Москви, Володимира, Нижнього Новгороду, Ростова, Костроми та інших міст, а натовість послав до Новгороду з Москви та інших міст дітей боярських і купців [2, с.59].

Також згаданий сольвичегодський краєзнавець описав історію поселення Лали, що входило до складу передмістя Чернігова на Вичегді. За його даними, посад Лали був заснований втікачами із Новгороду Великого, що рятувались від репресій Івана Грозного. Дослідник вважав переселення новгородців на річку Лалу першим свідомим колонізаційним процесом, й переніс цю модель і на Чернігів на Вичегді [2, с.43-46,171]. При цьому лишається незрозумілою причина, з якої вихідці із Новгороду Великого мали назвати новий колоніальний форт, поставлений на землях «іногородців», саме Черніговом.

Чи є свідчення про контакти між мешканцями Чернігова на Десні й жителями російської Півночі в давнину?

Звичайно, за доби Київської Русі між Черніговом і Новгородом Великим існували тісні зв'язки, новгородці запрошували до себе на князювання Ольговичів, котрі не тільки захищали новгородські землі від ворогів, а й виступали посередниками в боротьбі новгородських партій та впроваджували закони про регулювання торгівлі. Дійсно, у новгородських літописах часто згадується Чернігів та навіть трапляються автентичні, не повторені більш ніде згадки про нього. Однак у післямонгольський період про такі контакти нічого невідомо, та й навряд чи в XIV-XV ст. багату Новгородську республіку могло цікавити бідне провінційне місто, в яке перетворився Чернігів у цю добу.

Але існує ще один аспект питання про південноруські контакти з Новгородщиною, науковці вже давно звернули увагу на певні закономірності розповсюдження на теренах Східної Європи історичних пісень, котрі в XIX ст. отримали назву «билин».

Цільне місце серед цих епічних пісень займають билини так званого «Київського циклу», в котрих фігурує місто Київ, а також трапляються згадки про Чернігів. Серед витворів народної поезії, що оспівують Чернігів і його мешканців, найвідоміші билини про Іллю Муромця, де йдеться про те, як богатир захищав Чернігів від татарів, як він по дорозі з Чернігова в Київ переміг Солов'я Розбійника [3, с.54-61]. Існує кілька варіантів билини про «Руську кріпку заставу» (згадайте картину В. Васнецова «Три богатиря», яка також відома під назвою «Богатирська застава»), згідно з нею богатирська застава знаходилась між Києвом і Черніговом [4, с.52-56].

У билинах про молодого героя Вольгу Святославича, котрий протиставлений князю Володимирі «Стольнокиївському» [3, с.17-22], проглядається мотив протистояння князя Олега Святославича чернігівського Володимирі Мономаху. Відомі билини про визволення Ставра Годиновича його дружиною Василисою Микулішною, причому Ставр Годинович у різних варіантах пісень виступає то як чернігівський боярин, то як чернігівський гість (купець) [3, с.241-250]. У билині про купця Чурила Пленковича цей персонаж хвалиться, що має стільки золота, що купить «стольний Київ град і Чернігів град» [3, с.283]. В іншій билині купці Дюк Степанович і Чурило Пленкович тримали парі, поручниками за Чурила Пленковича виступали міста Київ і Чернігів, а за «молодого боярина» Дюка Степановича тримав поруку його хрещений батько – чернігівський владика [3, с.301-302]. До цієї пісні близькі за змістом Онезькі та Печорські билини про Івана Гостиного сина, котрий брав участь у кінних перегонах між Києвом і Черніговом [5, с.102-113]. Етнографами були записані й билини, котрі стосуються післямонгольського періоду історії Чернігово-Сіверщини, коли столиця землі перемістилася з Чернігова до Брянська. У них Дмитрій Брянський разом із двома братами захищає Брянськ від поганих, очолюваних Імбалом-царем [5, с.169-174, 230].

З середини XIX ст., коли почалося інтенсивне збирання билин, була відмічена повна їхня відсутність в Україні, в найбільшій же кількості варіантів билини були зафіксовані в межах російської Півночі, в районах, що нині входять до Архангельської і Вологодської областей та Карельської АРСР. Одними з перших почали збирати билини в районі Олонця, Онеги і Печори П.М. Рибніков, О.Ф. Гільфердінг, П.В. Кірієвський. У XIX ст., на момент запису етнографами, билини Київського циклу траплялися в різних регіонах, але найширше побутовали саме на півночі Європейської Росії. За підрахунками автора «Истории Русской Словесности» О.Д. Галахова, із чотирьохсот виявлених різними етнографами билин Київського циклу 34 були записані в Архангельській губернії і ще 300 у сусідній з нею Олонецькій губернії [6, с.143].

Факт переважного виявлення билин Київського циклу саме на російській Півночі поставив перед ученими цілий ряд запитань, і перш за все – коли, звідки і яким чином епічні пісні потрапили в ці райони, адже те, що билинні сюжети в основній своїй частині склалися не тут, а були сюди занесені, у величезної більшості дослідників не викликає сумнівів. Усіма зазначалося, що билини містять у собі занадто явні відгомони дуже давніх історичних подій; у них знаходять імена історичних осіб, що

діяли в давно минулі часи, назви старих центрів історичного життя – таких, як Київ, Чернігів, Галич та ін. У билинах також, нарівні з рисами північної природи і побуту, зустрічаються риси, які могли виникнути тільки в південних районах, – опис степових просторів, могутніх дубів, яких північний житель не міг знати.

Певні сумніви висловив ще Всеволод Міллер, який указав, що далеко не всі билини, дія яких відбувається у Києві і пов'язані з іменем князя Володимира, дійсно київського походження. Частина з них він був схильний вважати новгородськими. Однак київське походження якоїсь частини билинного епосу В. Міллером не відкидалося. Відомий історик літератури, фольклорист, професор Харківського університету М.Г. Халанський вважав, що об'єднання билин у Київський цикл було завершене наприкінці XVI ст. на Московщині, ці билини поширились на російську Північ шляхом передачі, а не імміграції [6, с.144-145]. Так само ряд пізніших російських науковців, що вивчали билини (А. Архангельський, С. Шамбинаго), дотримувались положення про пізній час складання билинного епосу, що сформувався в межах Московської держави.

На думку відомої радянської дослідниці А.М. Астахової, ряд билинних пісень був відомий на півдні. Вона, зокрема, наводить у приклад згадку про богатира Іллю Муромця та Солов'я Будимировича (також героя північних билин) у листі оршанського старости до каштеляна Остафія Воловича, що датований 1574 р. [7]. А фольклорист В. Чернишов ще на початку XX ст. звернув увагу на особливості мови співців билин, деякі слова та вимова звуків котрих мали паралелі з українською мовою [5, с. XXXVII- XLV]. Отож можливо, що билинний епос сформувався на території Московської держави у XVI ст., але через безпосередній контакт з носіями південних пісень і казок, котрі в результаті захоплення території Сіверщини опинилися у складі Московщини.

Чи могли чернігово-сіверці переселитися на Північ?

У 1500 році володар Чернігова князь Семен Іванович Можайський присягнув Великому князю Московському Івану Васильовичу III. Однак вважати, що саме з цього моменту починається панування Московії в Чернігові, є перебільшенням. Чернігів, як й інші землі Семена Можайського, продовжували лишатися його власністю, становище цього князівства на початку XVI ст. правильніше назвати Московським протекторатом. Російський історик М. Кром вважає, що у містах, котрі належали С. Можайському – Чернігові, Стародубі, Гомелі і Любечі, та Василю Івановичу Шемячичу – Новгороді-Сіверському, Рильську, жителі ніяк не відреагували на приєднання до іншої держави, оскільки вирішальна роль у політичних справах у цих містах належала місцевим удільним князям [8, с.200].

Лише після смерті Василя Семеновича Стародубського (Можайського) у 1518 р. московський князь Василь III, скориставшись нагодою, ліквідував Стародубське князівство на Сіверщині (до складу якого входив Чернігів) – один із останніх залишків колишньої удільної системи [9, с.209]. А 1523 року в Чернігові вперше з'являється великокнязівський намісник. Однак закріплення Москви на Сіверщині не було міцним. Хід Стародубської війни 1535–1537 рр. показав, що московська держава не може спиратися на місцеве боярство, бо воно в будь-який момент може знову перейти на бік Литви.

Показовим прикладом цього твердження стала втрата Москвою Гомеля у 1535 р. М.М. Кром, спираючись на тогочасні джерела, довів, що падіння Гомеля на другий день облоги сталося через те, що в місті і волості не були поселені поміщики з російських земель, котрі б стали опорою московської влади. Воскресенський літопис про цю подію пише так: «прибылые люди в город не поспели, а были тутошние люди немногие, гомьяне» [10, с.200]. Однак Станіслав Гурський у своєму описі Стародубської війни зазначає, що захисників міста було немало – 5 тисяч, вони були місцевою знаттю й, принісши клятву, піддалися самі разом з фортецею і всією тією областю під владу короля. Отже, як бачимо, причина падіння Гомеля полягала не в чисельності захисників [11, с.51]. Без значного супротиву гомельські бояри після

більш ніж 30-річної перерви повернулися разом з містом в литовське підданство [8, с.230]. І це, незважаючи на те, що на Чернігово-Сіверщині вже йшов процес «іспоміщення» – надання земель в умовне володіння в обмін на службу Великому князю Московському. Скрізь у містах північної Сіверщини, які увійшли до складу Московської держави в 1493-м і 1500 рр. іспоміщення лише трохи відставало за часом від моменту їхнього приєднання до Московії [8, с.252].

Інша картина спостерігалася на землях, що належали удільним Сіверським князям Можайським (Стародубським) та Шем'ячичам: Стародуб, Гомель, Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль помітно відставали. Тут іспоміщення, до ліквідації уділів Василя Стародубського і Василя Шем'ячича, не проводилося [8, с.252]. Цей процес почався в пізніший час, вже після скасування тамтешніх уділів. У 20-х же роках XVI ст. в протестах литовської сторони мова йде вже про поміщиків сіверських міст – брянських, гомельських, стародубських. Перша згадка про новгород-сіверських дітей боярських відноситься до 1538 р. Сюди були переселені служиві люди з «корінних» московських повітів. Діти боярські, іспоміщені на західних рубежах, ставали активними провідниками наступальної політики московського великокнязівського уряду [8, с.253-254].

Одночасно із заселенням Чернігівщини «москвичами» мало відбуватися переселення чернігівців в інші регіони Росії. Ця практика широко вживалася протягом XVI ст., вона зафіксована по відношенню до різних земель анексованих Великим князівством Московським, однак щодо Чернігово-Сіверщини поки письмово не підтверджена.

Таким чином, на думку автора, «город Чернигов» на території Пермської п'ятини з'явився у XVI ст., коли Новгородська республіка потрапила під кормигу Москви. Будівництво цієї фортеці на північно-східному кордоні новгородських володінь припало не на період найвищого підйому республіки, а в момент її занепаду, а отже, це дає нам підстави припустити, що ініціатором зведення Чернігова на Вичегді був саме московський уряд. Москва в такий спосіб посилювала власні кордони й контролювала анексовану новгородчину. Для заселення прикордонного замку на російській Півночі могли бути залучені діти боярські з Чернігово-Сіверщини, котрих за звичною для тих часів московською практикою колективно переселяли на інше місце і наділяли помістями. Можливо, кількість таких переселенців з Чернігівщини не була великою, але вона могла бути причиною назви новозаснованого замку на честь своєї малої батьківщини. Поступово в північному Чернігові відбулося злиття колоністів із Сіверщини з новгородськими втікачами. Взаємні контакти дали поштовх для розповсюдження білин Київського циклу в Архангельському краю, де стояв новий Чернігів, та на прилеглих територіях.

1. Сольвычегодский летописец как историко-архитектурный и географический источник // Вспомогательные исторические дисциплины, Л.: 1991. -Т.XXII.–С.218-230.

2. Соскин Алексей. История города Соли Вычегодской. Подготовка текста к изданию А.Н. Власова. Ответственный редактор А.А.Амосов. Сыктывкар: изд. Сыктывкарский университет, 1997. – 189 с.

3. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым : Ч. 1: Народные былины, старины и побывальщины : собственность собирателя. – Москва : Типография А. Семена, 1861. – 524 с.

4. Песни, собранные П.В.Кириевским. Изданы обществом любителей словесности. М.: Тип. А.Семена, 1860. – 882 с.

5. Печорские былины / Н. Е. Ончуков. – СПб. : типо-лит. Н. Соколова и В. Пастор, 1904. – X, XLVI, 424 с. – Отд. оттиск т. 30-го «Записок по Отделению этнографии Императорского Русского географического общества». – В содерж. также: Заметки о языке «Печорские былины» / В. Чернышев.

6. Былины // Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Энциклопедический словарь. Т.V, Буны – Вальтер, СПб, Тип.И.А. Эфрона, 1891. – 494 с.

7. Астахова А.М. Происхождение северной эпической традиции // Интернет-ресурс. – Режим доступа: https://studopedia.su/12_26624_am-astahova-proishozhdenie-severnoy-epicheskoy-traditsii.html
8. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. /М.М.Кром. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с. + илл.
9. Зимин А.А. Россия на пороге Нового времени. (Очерки политической истории России первой трети XVI в.) М.: Мысль, 1972. – 452 с.
10. ПСРЛ, том VIII. Издание 1-е. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859. – 302 с.
11. Кром М. Стародубская война. 1534-1537. Из истории русско-литовских отношений. М.: Рубежи XXI, 2008. – 140 с.

Игорь Игнатенко (Чернигов)

Иной «город Чернигов»

Статья посвящена поиску взаимосвязей между крепостью Чернигов, которая существовала в XVI в., на территории нынешней Архангельской области Российской Федерации, и украинским городом Черниговом. Автор предлагает гипотезу, согласно которой российский Чернигов построили выходцы из украинского города Чернигова. По мнению автора, в первой четверти XVI в., после инкорпорации Великим княжеством Московским Чернигово-Северщины, московское правительство осуществило переселение военных поселенцев из этого региона в недавно присоединенные земли Новгородской республики. Военные поселенцы с Чернигово-Северщины основали крепость под названием Чернигов для обороны северо-восточных границ Московии и контроля местного населения. В течение XVI ст. в северном Чернигове осела группа переселенцев из Новгорода Великого, которая искала здесь спасения от репрессий московских правителей. В результате слияния этих двух групп населения на территории русского Севера сформировался новый литературный жанр – былины так называемого «Киевского цикла».

Ключевые слова: Чернигов, крепость, Сольвычегодск, Новгородская республика, Великое княжество Московское, XVI век, былина.

Ihor Ihnatenko (Chernihiv)

Another «castle of Chernigov».

The article is devoted to the search for interconnection between the fortress of Chernigov, which existed in the 16th century, on the territory of the Arkhangelsk region of the Russian Federation, and the Ukrainian city of Chernihiv. The author suggests a hypothesis according to which the Russian Chernigov was built by natives of the Ukrainian city of Chernihiv. According to the author, in the first quarter of the 16th century, after the accession of Chernihiv-Sivershchyna to the Grand Duchy of Moscow, the Moscow government moved a group of military settlers from the Chernihiv region to the recently annexed lands of the Novgorod republic. Military settlers from the Chernihiv-Sivershchyna region founded a fortress called Chernigov to defend the northeastern borders of Muscovy and control the local population. During the 16th century, in the fortress Chernigov of the Arkhangelsk region settled a group of migrants from Novgorod the Great, who was looking for salvation here from the repressions of the Moscow rulers. As a result of the merger of these two groups of the population, a new literary genre was formed on the territory of the Russian North – the epic so-called «Bylina of the Kiev cycle».

Key words: Chernihiv, fortress, Grand Principality of Moscow, Solvychevodsk, Novgorod Republic, 16th century, Bylina.

Петро Пиріг, Юрій Конопля

ШКОЛА СЕЛА КАРПИЛІВКИ*

У пропонованому дослідженні на основі широкого використання унікальних джерел, виявлених в архіві та рідкісних періодичних виданнях, уперше в історіографії відтворюються на тлі розвитку вітчизняного освітнього процесу основні віхи історії освіти в Карпилівці Козелецького району (входила до складу Остерського повіту й району) від появи шкільництва в селі у XIX столітті до наших днів.

Найбільше уваги приділяється старій школі, сторінки історії якої випали з поля зору дослідників і є на сьогодні практично забутими, маловідомими, а то й зовсім невідомими.

Ключові слова: *Остерщина, Карпилівка, народна школа, церковно-приходська школа, земство, земська школа, сучасна школа, учитель, учні, XIX століття, XX століття, XXI століття.*

В умовах сьогодення вже крилатими стали слова: «Є школа – є село, немає школи – немає й села». Відрадно, що в Карпилівці школа існує. Цього року відзначили її 80-літній ювілей. Ще під час святкування подібного ювілею 10 років тому на місцевому й районному рівнях було поставлено питання про написання цілісної історії навчального закладу. Проте час іде, а вона відсутня й досі. Тож метою пропонованого дослідження є заповнення певною мірою існуючої прогалини.

Слід зазначити, що Карпилівська школа має давню історію, яка сягає своїм корінням уже далекого XIX ст. То був період (особливо друга половина століття) бурхливого розвитку капіталістичних відносин у всіх сферах суспільного життя Російської імперії, що було характерним і для України.

Відомо, що головною продуктивною силою, виробником матеріальних благ у будь-якому суспільстві є людина. У зазначений час держава вимагала все більшої й більшої чисельності людей освічених, до певної міри ознайомих із процесами виробництва. Це досягалося завдяки створенню відповідної системи освіти в країні. Передусім ця система забезпечувала принцип послідовності в навчанні. Елементарна освіта надавалась у школах грамоти та церковно-парафіяльних школах, де учні опановували початкові навички читання, письма, рахунку. Значна увага приділялася заучуванню церковних молитов.

У літературі ці школи часто ототожнюються, хоча між ними існувала певна різниця.

Перші приходські школи в селах Чернігівщини були відкриті Міністерством державних маєтностей у 1840 р., а в 1860 р. духовне відомство відкрило в губернії 88 шкіл при православних приходських церквах (із них 70 – сільських) [1].

В одній із сучасних історико-краєзнавчих публікацій є згадка про те, що в 1860 р. існувала школа і в селі Карпилівка на Остерщині (12 учнів) [2]. На думку автора, вона була церковно-приходською. Можливо, й так. Але джерельне підтвердження цього наразі нам з'ясувати не вдалося. Відомо лише, що це була народна школа. Такою вона зафіксована в документах 1860-х років [3]. Про відкриття ж «народних шкіл под ведением духовенства» йшлося ще в 1836 р. [4].

Голова Остерської земської управи на основі матеріалів проведеного ним спільно з членом училищної ради М. Солониною і гласним Шаргородським інспектування шкіл 1869 р. зазначав у своїй доповіді наступне:

«Карпиловская школа. Помещение удовлетворительно. Классныя принад-

***** Статтю підготовлено за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮРКОН».

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

лежности есть. Жители к делу образования своих детей оказывают полное сочувствие. Мальчики, начавшие ходить в школу в конце января, оказали (к маю месяцу) весьма хорошие успехи. Школу, по моему убеждению, следует оставить. Письменных материалов отпустить для школы ранее 1 января нет надобности».

Загалом результати діяльності школи виглядали, як бачимо, непогано.

Принагідно ознайомимо читача зі станом справ інших подібних шкіл Остерського повіту. Тим паче, що їх було тут не так уже й багато. Отож:

«Дубеченская. Помещение сносно, но тесно. Успехи учеников отличны; заметно большое усердие учителя и сочувствие волостного начальства. По моему мнению, необходимо послать в школу письменные принадлежности и дать из остатков суммы вознаграждение учителю от 15 до 25 рублей.

Жукинская. Помещается в волостном правлении довольно удобно. Успехи весьма удовлетворительны благодаря личному влиянию учителя, ходят учиться девочки. Школа обещает хорошие результаты в будущем...

Калитянская. Осмотрена мною в половине апреля сего года. Помещение плохо. Учитель, занимавшийся своим делом усердно, в конце апреля сего года оставил свою должность. Жители с. Калиты заявили мне, что желают, чтобы дети их учились и в течении лета. В виду этого последнего обстоятельства и большего населения с. Калиты считал-бы нужным командировать временно в с. Калиту г. Бориса Тарновского, так как мальчики в с. Сорокошичах и летом заниматься не будут.

Моровская. Помещение отдалено от центра местности, что вследствие большой грязи весной и осенью крайне неудобно. Впрочем помещение для школы строится и можно надеяться, что это неудобство будет устранено. Ни в одной из осмотренных школ я не видал таких блестящих успехов, какие сделали моровские ученики; 5-6 летние мальчики читают хорошо. Учитель Бражник занимается своим делом с любовью и даже нанимает от себя за 30 р. в год помощника, в видах большого дела обучения.

Сваромская. Помещение, по желанию наставника, в его доме, хотя есть особое помещение для школы. Успехи учеников достаточны.

Сорокошичская. Помещение для ничтожного числа посещающих школу удовлетворительно. Строится новое помещение. Наставник Борис Тарновский объясняет это тем, что жители не сочувствуют образованию своих детей и волостное правление не убеждает их в необходимости грамотности. Равнодушие это заметил и я в беседах с жителями. По всем этим обстоятельствам следовало бы закрыть школу, как стоящую денег и не приносящую пользы. Но имея в виду, что для школы будет готовое здание и что с прекращением обучения в Сорокошичах в целой Сорокошичской волости не будет ни одной школы, я предполагал-бы необходимым назначить в Сорокошичи испытанного учителя, если возможно, с увеличенным содержанием и вместе с тем просить училищный совет обратит посредством своих членов особое внимание на эту отдаленную волость, где грамотности вовсе не существует.

Тарасовичская. Помещение превосходно, для обучения есть все удобства. Учащиеся ходят исправно и между ними есть девочки; успехи учеников удовлетворительны. Осенью нужно послать в школу письменные принадлежности. По моему мнению, нужно было бы открыть в Тарасовичах не мужскую, а женскую школу. К заключению этому я пришел по следующим причинам: а) в Тарасовичскую школу ходят девочки и, конечно, будут посещать ее еще охотнее, если место учителя займет учительница; б) школьное здание обширно и будет удобно как для занятий, так и для помещения учительницы; в) вблизи Тарасович находятся 3 мужские школы в сс. Сваромье, Дубечне и Жукини; поэтому, если-бы мальчики не пожелали обучаться в женской школе, то могли-бы на зиму поместиться в соседних школах и там продолжать учение»[5].

Оскільки в селах, де функціювали зазначені навчальні заклади, існували храми, можна припустити, що ці школи були церковними.

Відтоді сліди Карпилівської школи зникають. Принаймні, документів, де б вона згадувалась, нам виявити не вдалось.

Подібна доля спіткала й інші школи. Кількість їхня катастрофічно зменшувалась. І в 1910 р. лише шкіл грамоти в Остерському повіті було тільки 10, а за іншими даними і

того менше. Залишалися вони в таких населених пунктах, як: Білики (30 учнів), Бобрик (8 учнів), Кашани (24 учні), Нижча Дубечня (23 учні), Олбин (29 учнів), Савинка (16 учнів), Русанів (38 учнів).

Не вирішували справу й школи, що існували в «селениях помещиков», а також училища, що перебували у віданні Міністерства державних маєтностей. По-перше, останніх було дуже мало. В Остерському повіті вони функціонували лише в Булахові, Гоголеві, Літках, Моровську і Сваром'ї [6]. По-друге, вони не забезпечували належного рівня знань учнів. «В них вивчивалось грамоте едва такое число учеников, какое необходимо было для замещения писарских должностей в сельских и волостных расправах; остальные же учащиеся – или вовсе выходили безграмотными, не выучившись даже простым молитвам, или выносили из них несколько механически-вытверженных страниц «часослова», которые тотчас же и забывались» [7].

Загалом школи подібного типу не достатньою мірою сприяли поширенню грамотності серед народу. В Остерському повіті, за свідченням джерел, «школы и училища эти находятся повсеместно в неудовлетворительном состоянии. Последние, хотя и достаточно снабжены всеми нужными для них средствами, но успехи до крайности слабы. Школы же, открытые в приходах, не имеют совсем почти ни средств к существованию, ни удобных помещений; непрочность этих школ заключается, главным образом, в безвозмездном труде преподавателей» [8].

Становище змінювалося на краще після запровадження в країні земських установ (1864 р.), які докладали чимало зусиль щодо налагодження й покращення народної освіти. Значною заслугою їх було передусім те, що вони відкривали нові школи. Рівень активності губернського та повітових земств у справі шкільництва багато в чому залежав від позиції уряду щодо цього питання й суспільно-політичної ситуації в державі. В залежності від цього можна виділити кілька етапів формування мережі земських шкіл. На початковому етапі (1865–1874 рр.) відбувалося зародження й організаційне становлення освітньої діяльності земств Чернігівщини. Саме тоді земські школи губернії були засновані в переважній більшості [9].

У 1866 р. вирішувалося питання про відкриття земських шкіл і в Остерському повіті. Цікаво, що на той час він був найбільшим за територією серед усіх повітів Чернігівської губернії. До його складу входили 184 населені пункти, у тому числі 4 містечка (Бровари, Гоголів, Літки, Моровськ), 55 сіл, 67 деревень, 58 хуторів та інших дрібних поселень. У восьми волостях повіту мешкали казенні селяни, у п'яти – селяни, які вийшли із кріпосної залежності [10].

На повітовому земському зібранні пропонувалось «открыть в уезде 3 народных школы собственно земских, с отнесением всех издержек по содержанию оных на счет общаго, со всех сословий земского сбора, в местах более многолюдных – в местечке Гоголеве, местечке Летках и селе Жукини – на следующих основаниях: 1) в каждую из этих школ назначить по одному учителю и по одному законоучителю, с назначением содержания в год первым по 300 р. каждому, а последним по 60 р.; 2) нанять для них помещения, для чего, а равно и для отопления оных ассигновать на каждую школу по 48 р. в год; 3) на учебныя пособия ассигновать для каждой школы по 40 р. в год, а на наем сторожей по 24 р. также для каждой школы, а всего на все издержки по содержанию школ 1416 р. ежегодно; 4) предметы преподавания в этих школах, по мнению управы, следовало бы ввести следующие: а) краткую священную историю и краткий катехизис; б) русскую грамматику; в) арифметику; г) краткую русскую историю и основные начала естественной истории; д) русскую географию; е) чистописание; ж) чтение книг: «Училище благочестия»; з) закон о земстве и судопроизводстве; 5) для каждой из этих школ выписывать для чтения учителей, и в праздничные дни на домах учащимися, за счет сумм на учебные пособия, – журнал «Народная Беседа» в каждую школу по одному экз.; 6) курс для обучения встановить трехгодичный; 7) в школы принимать мальчиков и девочек всякого возраста, по желанию родителей или заступающих их место; 8) определение и увольнение учителей этих школ и определение ответственности по личным служебным их действиям присвоить земской управе и 9) непосредственное наблюдение за действиями преподавателей в этих школах возложить на членов училищного совета от земства и на членов управы» [11].

Згідно з постановою зборів, земські училища мали відкритись у таких населених пунктах, як Гоголів, Тарасовичі, Максим [12].

Реально ж вони з'явилися у 1867 р. в Гоголеві й Тарасовичах. Мешканці цих населених пунктів (і не тільки) виявляли безсумнівне бажання навчати своїх дітей. У зв'язку з цим за досить короткий термін чисельність учнів істотно зросла: у Гоголівській школі з 50 до 65, а Тарасовицькій – з 9 до 34 [13].

Крім того, на кошти повітового земства мали утримуватись згадувані вище училища в Булахові, Літках і Сваром'ї, «бывшие в ведении министерства государственных имуществ». Училище в Гоголеві було ліквідовано в зв'язку з відкриттям там земської школи, а Мороське не працювало через відсутність приміщення для навчання, яке згоріло в результаті пожежі в червні 1868 р. [14].

Сітка земських шкіл швидко розширювалась. У 1868 р. земські збори Остерщини прийняли рішення про одночасне відкриття в повіті аж 19 шкіл [15]. І час не гаяли. Уже наступного, 1869 року, вступили в дію 10 чоловічих і одна жіноча школи. Останню відкрили найпізніше – 15 квітня [16]. Запрацювала земська школа і в селі Карпилівка.

Роботу проведено істинно гігантську. Як зазначалось у тогочасних документах, це було «дело по своему принципу довольно хорошее, могущее, без сомнения, принести большую пользу народному образованию, в котором ощущается большой недостаток».

Починання дійсно було дуже гарне. Та справа виявилась доволі складною. І вже через 5 місяців під час проведення перевірки організованих шкіл «можно было заметить достоинства и недостатки этого учреждения».

Головним недоліком, як з'ясувалося, був незадовільний склад учителів, які «во многих местах зарекомендовали себя далеко не с хорошей стороны, что доказывается ... жалобами на учителей со стороны сельских обществ» [17]. І не лише скарги свідчать про це. Досить плачевним виявилось становище Карпилівської школи. Ось що повідомляв із цього приводу у своїх звітах Остерській училищній раді та земському зібранню інспектор, член зазначеної ради від земства, гласний Шаргородський:

«В с. Карпиловке исправлял должность учителя несовершеннолетний сын казака Мельников. По отзыву местных жителей он не пользуется уважением ни учеников, ни их родителей. Отлучается часто в с. Соколовку, где живут его родители; а от этого занятия идут плохо, на что ропщут родители. Учащихся было 10 мальчиков. Учителя Мельникова я не застал в школе, а от того и мальчиков не мог видеть» [18].

Зрозуміло, що такий учитель не мав морального права надалі залишатися на своїй посаді. Здоровий глузд підказував про негайну його заміну. Проте справа дещо ускладнювалась і вирішити її досить швидко не було можливості:

«В виду существующих пререканий между училищным советом и земскою управою по поводу учителя Мельника, земское собрание, согласуясь с правилами об училищных советах, постановило: так как уездный училищный совет властью своею не может увольнять учителей, а представлять об этом должен губернскому училищному совету, то следовательно, раз признав учителя достойным сего звания, увольнять или переводить его из одной школы в другую он права не имеет.

Земская управа, как представительница общества, дающего деньги на школы, естественно может наблюдать за занятиями учителей, прекращать содержание тем, которые не удовлетворяют своему назначению, и назначать на место учителей лиц, выдержавших испытание в училищном совете и получивших от него свидетельство на право обучения» [19].

Подолавши певні перепони, учителя Мельникова згодом звільнили, а на його місце був призначений студент Чернігівської духовної семінарії Любович [20].

Слід зазначити, що земство особі шкільного вчителя приділяло посилену увагу, ставило до нього високі вимоги. В документах Остерського повітового земства можна прочитати, зокрема, таке:

«Школа имеет своею целью распространять в народе грамотность и по мере возможности иметь влияние на нравственную сторону народа, следовательно учитель должен быть не только грамотным, но и в нравственном отношении он должен стоять гораздо выше народа, чтобы своим собственным примером мог побудить своих питомцев

к нравственному усовершенствованию; должность сельского учителя слишком велика; в его лице сосредоточивается и учитель, и инспектор, и наконец надзиратель, а во многих местах и законоучитель, почему он должен быть человеком настолько развитым, чтобы мог удовлетворять всем этим условиям» [21].

Ставилося питання про поліпшення матеріального становища шкільних учителів, про підвищення їм заробітної плати, для чого навіть пропонувалося скорочення чисельності земських шкіл до восьми, тобто по одній при кожній волості «с наймом на счет земства в них помещений», і «тогда из теперешних учителей можно будет выбрать 8 человек, которые могли бы оправдать на деле свое назначение» [22].

Проблема народного вчителя не втрачала своєї актуальності і в подальшій роботі земств у галузі освіти.

Крім того, висувався наступний аргумент відносно доцільності скорочення чисельності земських шкіл. Між деякими селами точилися суперечки з приводу того, чому школа відкрита в іншому селі, а не в їхньому, адже кожне з них має на це однакові права, сплачуючи земські податки на утримання школи і віддаючи на користь учителя по гарнцю хліба з двору. У випадку ж, якщо школи залишаться лише при волостях, ці протиріччя легко буде подолати. Тоді ця ворожнеча зникне, й багато поселян із задоволенням віддаватимуть своїх дітей на навчання до чужих сіл в надії на те, що їхні діти «будут учиться при порядочных учителях и при том на виду сельского и уездного начальства, которое бывает часто по волостям и может контролировать школы и т. о. содействовать быстрому и успешному процветанию школ» [23].

На наш погляд, читачеві цікаво буде знати й про інші земські школи Остерщини, започатковані в 1869 р. Тож варто запропонувати знайомство з їхнім становищем принаймні в конспективному, схематичному порядку, не вдаючись до подробиць. Отже:

- Броварська чоловіча школа – у всіх відношеннях перебуває в задовільному стані; приміщення тісне, будується нова школа.
Учитель: Зеньковський, благонадійний.
Учні: 28 хлопчиків і 4 дівчинки; кількість учнів збільшувалась.
- Броварська жіноча школа – приміщення через свою тісноту незручне.
Учитель: Тищенко, благонадійна.
Учні: 14 дівчат.
- Требуховська школа – становище задовільне, приміщення зручне.
Учитель: Яворський-молодший, переведений до м. Семиполки, а на його місце призначено студента Київської духовної семінарії Набокова.
Учні: 30 хлопчиків.
- Гоголівська школа – перебуває в задовільному стані; приміщення зручне.
Учитель: Коваленко, згодом переведений до с. Вовчок, а на його місце призначений Симонович, який закінчив курс Київської духовної семінарії.
Учні: 74 хлопчики.
- Семиполківська школа – становище досить задовільне; приміщення через свою тісноту незручне. Учитель: Яворський-старший, благонадійний, старанний, за-слуговує суспільної довіри.
Учні: 40 хлопчиків.
- Бобрицька школа – має тісне приміщення.
Учитель: Машевський, звільнений; під час перевірок на своєму робочому місці був відсутній; замість нього призначений ніжинський козак Помадон, який витримав випробування на звання вчителя в Ніжинській гімназії.
Учні: 10 хлопчиків.
- Калитянська школа – приміщення невпорядковане через невлаштованість печей.
Учитель: Троцький – син дякона, студент Чернігівської духовної семінарії; своєю справою займається задовільно.
- Савинська школа – має приміщення в селянському будинку.
Учитель: Добровлянський, старанний.
Учні: 12 хлопчиків.

- Літківська школа – влаштована в будинку місцевого диякона Троцького; приміщення незручне для занять.
Учні: 36 хлопчиків, успіхи задовільні.
- Морівська школа – перебуває в задовільному стані; приміщення тісне.
Учитель: Бражник, старанний, успішний, наймає собі помічника [24].

Та як би там не було, в 1870-1871 рр. на Остерщині працювало вже 20 земських шкіл: 17 чоловічих і три жіночі, у яких навчалося понад 500 учнів. Кількісний показник досить високий. А от якістю навчальні заклади похвалитися не могли. В цьому відношенні картина виглядала доволі плачевно. Інформуючи про стан справ Чернігівську губернську училищну раду, інспектор народних училищ повідомляв наступне:

«В январе месяце сего года (1871. – Авт.), обзревая начальныя земскія школы Остерскаго уезда, я нашел их, за немногими исключениями, в очень жалком состоянии. Все почти училища имеют неудобные помещения – тесные, грязные, сырые и холодные. Нигде при училищах нет сторожей. Все училища не только не имеют необходимых учебных пособий, но нуждаются даже в бумаге и чернилах; кроме букварей, никаких книг для первоначального чтения я нигде не встретил; даже Св. Евангелие можно встретить в училищах в одном, а много в двух экземплярах. Обучение грамоте идет во всех училищах не по звуковой методе, а по старой; да ни в одном училище нет и руководства к обучению грамоте по звуковой методе, нет разрезной азбуки. Учители очень часто меняются или же перемещаются из одного училища в другое, поэтому и успехи учеников очень неудовлетворительны. Закон Божий во всех училищах преподают учителя, местные же священники отказываются от преподавания, не получая за свои труды никакого вознаграждения. Чтение везде плохо: ученики не умеют пересказать того, что прочитают» [25].

У цій ситуації провина покладалася на сільські товариства, які мали надавати допомогу, передусім фінансову, земствам у справі організації й утримання шкіл. Однак на практиці вони були бездіяльними. «Как оказалось на деле, общества ничего не делают для устройства и содержания училищ», – зазначалося в документах [26].

А ось що діялось у Карпилівці:

«В селе Карпиловке для училища общество нанимает очень неудобную избу, между тем уже четвертый год приготовлен материал для постройки училища, отпущенный для этой цели из казенных лесов. Этот же факт показывает и то, насколько равнодушны к делу народного образования и гг. мировые посредники, которые могли бы своим влиянием побудить общества к выполнению принятых ими на себя обязательств по устройству и содержанию училищ. При этом нужно заметить, что один из мировых посредников, в участке которого находится село Карпиловка, есть также член училищного совета со стороны земства. Два члена училищного совета – г. штатный смотритель и г. Солони-на усердно посещают училища и принимают все зависящие от них меры к улучшению училищ, но, не имея в своем распоряжении средств материальных и не имея влияния на общества, не могут оказать, при всем своем усердии, желаемой поддержки училищам. Со стороны учебной деятельность этих полезных членов училищного совета несколько парализуется тем, что учителя перемещаются и вновь назначаются земскою управою без согласия училищного совета» [27].

Слід зазначити, що проблема шкільних приміщень була для земств, так би мовити, каменем спотикання протягом усього періоду діяльності їх на ниві народної освіти. Особливо відчутним це було на перших порах. Дійшло навіть до того, що Остерське повітове земське зібрання 26 вересня 1871 р. прийняло постанову, згідно з якою в наступному році відкривати школи дозволялося тільки в тих населених пунктах, які матимуть зручні для навчання приміщення, забезпечені опаленням, необхідними меблями і сторожем.

З'ясувалося, що такі вимоги змогли витримати далеко не всі школи, навіть ті, які вже працювали. В результаті цього в 1872 р. чисельність їх різко скоротилась. У цьому році діяло лише 11 чоловічих шкіл (у Морівську, Сорокошичах, Тарасовичах, Бобрику, Гоголеві, Євминці, Зазим'ї, Літках, Вовчку, Калиті і Карпилівці) та дві жіночі (у Броварах і Острі), у яких навчалося 338 хлопчиків і 77 дівчаток.

Ці школи отримували певну допомогу від сільських громад і перебували в більш менш задовільному стані.

На вищий щабель піднявся рівень підготовки вчителів. Їхні посади займали переважно люди, які закінчили духовні семінарії, а також ті, хто витримав певні випробування й отримав дозвіл на право навчання дітей. Так, наприклад, у с. Сорокошичах учителем працював місцевий священик Кучинський; учителька Остерської жіночої школи А. С. Водоп'янова закінчила Київський інститут шляхетних дівчат, а її помічниця М. І. Пригоровська виховувалась у Чернігівському духовному училищі.

У деяких із названих шкіл забезпечувався належний рівень навчання, і успішність учнів була непогана. Про інші ж цього не можна було сказати з причин того, що учні відвідували школу, як правило, у вільний від домашніх робіт час, і в цьому випадку успішність їхня була досить низькою [28].

Однак у найближчий час становище зі шкільною справою в Остерському повіті (і не тільки) набуло по суті катастрофічного характеру. Коли у відповідь на запит Чернігівської губернської управи (квітень 1875 р.) щодо з'ясування ситуації відгукнулося 13 повітів, постала наступна картина.

Таблиця 1 [29]

Кількість шкіл та учнів у Чернігівській губернії (1874 р.)

Повіт	Кількість шкіл	Кількість учнів	
		Хлопців	Дівчат
Борзнянський	18	1172	83
Глухівський	28	1610	81
Козелецький	18	1014	43
Ніжинський	16	900	56
Стародубський	15	618	36
Кролевецький	14	832	40
Конотопський	11	815	20
Новозибківський	8	474	27
Чернігівський	7	308	29
Городнянський	6	327	19
Остерський	4	79	8
Мглинський	3	208	1
Суразький	3	142	3

У цьому списку, як кажуть, пасе задніх і Остерський повіт, де в зазначений час було лише 4 школи.

Як з'ясувалося, на Чернігівщині рівень грамотності населення був нижчим у порівнянні з іншими губерніями. Одна школа припадала на 6730 душ, а один учень – на 87 душ, або 1,1%. Для досягнення ідеального рівня не вистачало 417 шкіл [30].

Тож для виправлення становища Чернігівське губернське земство для будівництва шкільних приміщень почало надавати відсоткові позики й навіть безповоротні субсидії, які виділялись із так званого шкільного фонду, започаткованого в 1874 р. Його накопичення відбувалося досить повільно, але впевнено. У 1874 р. до фонду було відраховано 5000 руб., у наступному році – 3000 руб. Потім надходження припинились і відновились лише 1894 р. Тоді до нього надійшло 50000 руб., наступного року – 75000 руб., а через рік – аж 300000 руб. [31].

Про те, який був вплив «шкільного фонду» на шкільне будівництво, певною мірою можуть свідчити наступні дані.

Таблиця 2 [32]

Збудовано шкіл

До 1865 р.	10 шкіл, або 1,7%
1865–1880 рр.	137 шкіл, або 23,5%
1881–1890 рр.	190 шкіл, або 32,7%
1891–1895 рр.	152 школи, або 26%
1896–1897 рр.	64 школи, або 10,9%
Невідомо коли	31 школа, або 5,2%

Допомогу від губернського й повітових земств школи отримували й раніше, однак для задоволення всіх їхніх потреб їй не вистачало. Так, наприклад, у 1871 р. суму в розмірі 2400 руб. було асигновано Моровській, Сорокошицькій, Новосільській, Вищедубечанській, Сваромській, Євминській, Булахівській, Семиполківській, Димерській, Гоголівській, Літківській, Броварській, Гнідинській, Заминській, Требухівській, Калитянській, Омелянівській, а також Карпилівській школам [33]. Однак такої суми не вистачало. Всю її було витрачено на заробітну плату вчителям.

Безсумнівно, лівова доля витрат на школи припадала на земства. За свідченням одного з документів, у Чернігівській губернії, за даними 1880 р., «из числа существовавших за 1880 г. 428 начальных школ земство содержит 328; затем, приходы – 31, министерство народного просвещения – 21, частные лица – 19, городские общества – 15, а, затем, остается 14 школ церковно-приходских; земство содержит 77% общего числа школ» [34].

Комісія, обрана губернськими зборами, на засіданні 12 жовтня 1881 р. під час розгляду питання про стан освіти на Чернігівщині прийшла до висновку, що «при каждой школе могло бы быть устроено местное попечительство из избираемого земством попечителя школы, законоучителя, учителя и 2-х выборных членов от местного сельского общества» [35]. Попечительство мало опікуватись якраз пошуком і покращенням матеріальних засобів школи. Достеменно невідомо, чи було воно в Карпилівці. Імена ж попечителів земських шкіл Остерщини документи зафіксували. Попечителем Карпилівської школи у 1876 р. було обрано батальйонного писаря Микиту Осиповича Сулима [36].

Наступного, 1877 р., «для ближайшего наблюдения за порядком и успехом в училищах вообще и за благосостоянием училищ в материальном отношении в особенности, земское собрание (Остерського повітового земства. – **Авт.**) избирает на следующее трехлетие нижеозначенных лиц попечителями:

... Карпиловского – свящ. И. Д. Макковейского» [37].

Джерела донесли до нас деякі відомості про останнього.

Ларіон Макковейський у 1872 р. згадується як священник Остерської Іоаннівської церкви [38]. Був також земським гласним. Після смерті в пам'яті сучасників він поставав як «честный труженик, сделавшийся жертвою ревностного исполнения своих обязанностей» [39]. У знак доброї згадки про священника на зборах Остерського земства 15 лютого 1883 р. гласний Є. Шрамченко заявив, що «в виду предстоящей коронации Государя Императора, он считает долгом просить зем. собрание об учреждении в память этого торжества стипендии для обучения одного из мальчиков в каком-нибудь учебном заведении по усмотрению собрания и о назначении этой стипендии сыну покойного священника Макковейского» [40].

Збори постановили наступне: «согласиться с предложением И. Шрамченко и ходатайствовать об учреждении в память священного коронования Государя Императора Александра III стипендии в 300 р., а вопрос об ассигновании этих денег на стипендию и о предоставлении ее сыну покойного священника Макковейского отложить до следующего очередного заседания» [41].

Справа затягувалась. Стипендію Макковейському то призначали, то відміняли:

«1883

Слушан доклад управы о назначении стипендии сыну умершего священника Ил. Макковейского, в размере 300 руб. в год на воспитание сына покойного Макковейского в одном из средних учебных заведений, до окончания им курса или до выхода из заведения. Выдачу этой стипендии начать со второй половины будущего года, для чего ассигновать сумму в половинном размере [42].

1884

По докладу управы о не согласии г. министра народного просвещения с постановлением прошедшего очередного земского собрания о назначении стипендии сыну умершего священника Макковейского в ознаменование Священного коронования их Императорских Величеств, собрание постановило: остаться при прежнем постановлении по настоящему предмету, не присваивая, однако же, означенной стипендии предложенного раньше

наименования, при чем выразить от лица земского собрания сожаление, что, не располагая в настоящее время необходимыми средствами, оно не может придать этому акту благотворительности то значение, которое было им предложено и которого он в действительности заслуживает» [43].

Згодом з'явилися й інші претенденти на отримання стипендії:

1887

«Слушано прошение двор. Герасима Любенка о назначении сыну его Матвею, воспитаннику 1-го класса Киевского железнодорожного технич. училища, стипендии в 200 рублей в течении 3-х лет; собрание постановило: прошение передать в комиссию смет и раскладов.

По предложению комиссии собранием ассигновано 200 р. [44].

1889

Выслушав прошение двор. Герасима Любенка о продолжении сыну его стипендии до окончания им курса наук в Киевском железнодорожном техническом училище, собрание постановило: ходатайство Любенка передать в комиссию смет и раскладов.

В заседании, 8 декабря, собрание постановило: продлить эту (120 руб.) стипендию еще на один год» [45].

Невідомо, в якому навчальному закладі навчався син покійного священика, але стипендія була призначена і йому, хоч, правда, і не до кінця навчання:

«1890

«Слушан доклад управы о прекращении стипендии Макковейскому и Безпалому и об оставлении стипендии одному Любенку. После продолжительных прений, собрание постановило: согласиться с докладом управы относительно прекращения стипендии только одному Макковейскому, оставив по прежнему стипендию для Любенка и Безпалого» [46].

Слід зазначити, що в справі організації народної освіти в Остерському повіті поступово досягли значних успіхів. Показовим є той факт, що в 1889 р. власні школи мали тут уже практично всі населені пункти. Свідченням цього є подана нижче таблиця.

Таблица 3 [47]

Назва училища	Волость	Дата заснування	Учнів	Учителів
Вишенське	Броварська	1878	97 хлопчиків, 4 дівчинки	2
Гоголівське	Гоголівська	1880	138 хл., 17 д.	3
Євминське	Остерська	1881	69 хл.	2
Зазим'євське	Броварська	1879	71 хл., 7 д.	2
Літківське	Семиполківська	1876	82 хл., 16 д.	2
Сваром'євське	Жукинська	1876	80 хл., 12 д.	2
Бобрицьке	Семиполківська	1868	46 хл., 8 д.	1
Броварське	Броварська	1882	47 хл., 15 д.	1
Вовчківське	Вовчківська	1886	36 хл.	1
Воскресенсько-Слобідське	Броварська	1885	26 хл., 4 д.	1
Вигурівське	Броварська	1885	33 хл., 7 д.	1
Дударківське	Гоголівська	1878	62 хл., 4 д.	1
Димерське	Семиполківська	1877	60 хл., 2 д.	2
Жукинське	Жукинська	1885	33 хл., 7 д.	1
Калитянське	Семиполківська	1879	88 хл., 8 д.	2
Красилівське	Гоголівська	1877	65 хл., 7 д.	1

Олбинське	Вовчківська	1885	33 хл., 6 д.	1
Ошитківське	Жукинська	1883	50 хл., 5 д.	1
Пухівське	Броварська	1879	36 хл., 2 д.	1
Русанівське	Гоголівська	1877	52 хл., 2 д.	1
Семиполківське	Семиполківська	1873	78 хл., 6 д.	1
Смолинське	Моровська	1879	41 хл., 2 д.	1
Сорокошицьке	Сорокошицька	1869	48 хл., 8 д.	1
Требухівське	Гоголівська	1877	83 хл., 4 д.	1
Троєщинське	Броварська	1886	32 хл.	1
Хотянівське	Жукинська	1878	22 хл., 9 д.	1
Чернинське	Жукинська	1883	22 хл.	1

Крім того, три училища функціонувало в Острі: міське двокласне, міське однокласне початкове чоловіче та міське однокласне початкове жіноче [48].

Зазначена кількість шкіл зберігалась у 1890 й 1892 рр. [49].

Цікаво зазначити, що, за даними тогочасних соціологічних досліджень, мешканці 21 населеного пункту ставились до школи «дружелюбно», «співчутливо» або ж «повністю співчутливо» і лише 6 – «равнодушно» або «безразлично». Головною причиною цього було отримання пільг щодо військової повинності й бажання «видеть дітей поющими в церковном хоре» [50].

Однак і така кількість навчальних закладів не задовольняла запити населення в освіті. У селах, що мали школи, грамотних було лише 6,5% [51].

У середині 1890-х років Чернігівське губернське земство ставило питання про необхідність введення загальної початкової освіти в губернії. У зв'язку з цим воно мало надавати школам субсидію пропорційно величині певних населених пунктів. Слабкіші з них мали отримати більші кошти на утримання й навпаки [52]. Тож у 1895–1896 рр. в Остерському повіті працювали вже 33 народні школи [53]. Їхній список у порівнянні з 1889 р. поповнили Княжицька, Бортницька, Нікольсько-Слобідська (Броварська волость), Димерсько-Березинська (Вовчківська волость), Святильнівська (Гоголівська волость), Тарасовицька (Жукинська волость) школи.

Після певних дебатів у 1897–1898 рр. земство відхилило всі плани практичного здійснення загальної початкової освіти в губернії, й невдовзі це питання «сошло со сцени» [54].

Відтоді кількість шкіл в Остерському повіті не те що не збільшилась, а, навпаки, зменшилася до 29 [55].

З початком XX ст. картина докорінно змінилась. У зв'язку з прийняттям 3 травня 1908 р. закону про освіту, який передбачав запровадження загального навчання, кількість земських шкіл почала стрімко зростати. В Остерському повіті планувалося відкрити найближчим часом аж 95 нових шкіл, у той час як на здійснення проекту загальної освіти відводилося 10 років. Передбачалося також звільнення селянських товариств від утримання навчальних закладів і введення у всіх школах безкоштовного навчання [56].

За статистичними даними, у 1910 р. на Остерщині працювали 52 земські школи [57], а наприкінці 1913–1914 навчального року земських початкових шкіл у повіті було 75 (у той час як шкіл грамоти та церковно-приходських – 61, а міністерських – 8), про що засвідчують подані нижче дані.

Таблиця 4 [58]

Волость	Школи				Учнів
	Земські	Міністерські	Церковні	Всього	
Сорокошицька	4	-	3	7	459
Броварська	4	2	1	7	766
Вовчківська	6	-	5	11	469

Нікольсько-Слобідська	8	2	4	14	1282
Гоголівська	10	1	3	14	1475
Семиполківська	9	1	7	17	1304
Моровська	12	-	8	20	936
Остерська	9	1	17	27	1693
Жукинська	13	1	13	27	1733

У всіх цих школах навчалося 10119 учнів, 6225 із яких були учнями земських шкіл.

Учителів у земських школах було: штатних – 151, запасних – 3; із них 44 учителі і 110 учительок.

За освітою вчителі розподілялися так: закінчили духовне училище – 56, гімназію – 46, учительську семінарію – 5, духовну семінарію – 4, жіночий інститут – 1, сільськогосподарське училище – 2, двокласну учительську школу – 3, прогімназію – 1, чотири класи реального училища – 1 і за випробуванням отримали право на звання учителя – 35 [59].

За чисельністю земських шкіл могло б бути ще більше. Та стримував зростання їхньої кількості закон від 22 червня 1909 р. про утворення при Міністерстві народної освіти шкільного будівельного фонду, який обмежував фінансові можливості земств щодо шкільного будівництва. «Эти новые правила весьма существенным образом изменяют все прежние финансовые расчеты земств и городов по постройке школьных зданий и вносят в это дело такое крупное сокращение, при котором и самая постройка новых школ представляется уже для земств и городских общественных управлений вопросом, довольно трудно разрешимым на практике [60].

Загалом система земської освіти проіснувала в Україні до 1919 р. Однак далеко не всі земські школи витримували випробування часом і діяльність їхня була порівняно нетривалою. До таких належить і Карпилівська школа. Згадки про неї обриваються в документах кінцем 1870-х років. Тож маємо всі підстави вважати, що цей навчальний заклад саме тоді припинив свою діяльність. Цікаво знати, що Карпилівська, як й інші земські школи, започатковані в Остерському повіті 1869 р., відкривалась, як зазначалося в тогочасних документах, у порядку експерименту [61]. Тривалість останнього для Карпилівської земської школи вимірюється довжиною в понад десятиліття. Саме стільки проіснувала ця школа.

Подальший розвиток шкільництва в Карпилівці пов'язаний із функціонуванням церковно-парафіяльної школи, яка зійшла на Олімп освітнього процесу села в 1880-х роках.

Слід зазначити, що такі школи існували в Україні ще у XVIII ст. Вони влаштовувалися православним духовенством майже при кожній церкві й мали окремі приміщення. Учителями в них були, як правило, дяки (тому школи називають «дяківськими» або «церковно-парафіяльними»), які навчали учнів власне грамоті: читанню, письму; крім цього, вчили псалтир і часослов [62].

Ці школи були чи не єдиними навчальними закладами для більшості населення й на Чернігівщині.

Теплов у проєкті для гетьмана К. Розумовського з приводу відкриття університету в Батурині (1760 р.) зазначав наступне: «К склонности народа малороссийского к учению и наукам ни малого сомнения нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенныя школы, не имея никакого к себе содержания, а учащиеся и по силе обученные никакого одобрения, не токмо по сіе время не ослабевают, но еще по временам число учеников большее оказывается» [63].

Однак наприкінці XVIII ст. вони зникли. «Куда девались эти школы впоследствии, об этом, кажется, нечего и говорить: вместе с закрепощением украинского посольства и разными переменами в быту козацкого сословия, оне исчезали мало по малу (...) Память об этих школах сохранилась, впрочем, и до сих пор: в некоторых старинных местечках (например, Олишевке Козелецкого уезда) дома, где живут дячки, называются в народе и теперь «школами» [64].

На початку XIX ст. народна освіта в Чернігівській губернії виглядала досить жалюгідно. З 1804 по 1820 рр. в губернії було відкрито всього-навсього три офіційні сільські школи, які невдовзі закрились [65]. А до 1860 р. в приходах Чернігівської єпархії функціонувало лише 20 шкіл [66].

Відродження церковно-приходських шкіл на Чернігівщині розпочалося з початком 1860-х рр. і пов'язане воно було з ім'ям чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського (1859–1866 рр.). Саме завдяки йому відбувалося нечуване досі поширення цих шкіл. Так, у 1860 р. «вновь заведено приходских школ при церквах Черниговской епархии 769, в них учащихся: мальчиков – 5777, девочек – 1292» [67]. А в 1863 р. шкіл, відкритих духовенством, значилось тут 848; у них навчалось 17076 учнів обох статей.

Після смерті архієпископа Філарета Гумілевського почалося різке скорочення кількості церковно-приходських шкіл. І вже в 1869 р. їх нараховувалося в єпархії, без Ніжинського й 13 волостей інших повітів, 338 (1532 учні), у 1874 р. – 172 школи (2597 учнів), а в 1876 р. – лише 130 (1995 учнів) [68].

Вважалося, що «причиной быстрого исчезания теперешних церковно-приходских школ служит именно то, что они возникли по распоряжению епархиальной власти, а не по инициативе местного духовенства, и кроме того, по своему характеру не могли удовлетворять потребности нового времени» [69].

На думку сучасних дослідників, ці школи поступово наближалися до високого рівня земських шкіл [70]. Існувала навіть своєрідна конкуренція їх з останніми. І з виникненням земських функціонування шкіл церковних повністю не припинилося. Більше того, з'являлися навіть нові парафіяльні школи.

У довідковій літературі зазначено, що вони «відкривалися згідно з правилами 1884 і 1891. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду... В церковно-парафіяльних школах викладалися: закон божий, читання та письмо (церковне і світське), початкові арифметичні дії, церковні співи. Містилися в селянських хатах, церковних сторожках, волосних правліннях. Учителювали священники, дячки та семінаристи» [71].

Однією з таких шкіл була й Карпилівська.

У 1886–1887 рр. в Чернігівській єпархії налічувалося 140 шкіл (96 власне церковно-парафіяльних і 44 школи грамоти), у яких навчалось 2763 учні. Розподіл шкіл по повітах був наступним: Чернігівський – 17, Остерський – 15, Новгород-Сіверський – 13, Новозибківський – 11, Стародубський – 11, Сосницький – 10, Суразький – 10, Городнянський – 9, Козелецький – 9, Ніжинський – 8, Конотопський – 8, Глухівський – 6, Мглинський – 6, Борзенський – 4, Кролевецький – 3.

Як свідчить статистика, переважна більшість цих шкіл не мала зручних для занять приміщень. 19 із них тіснились у будинках священників, 24 – псаломщиків, 44 – в громадських будинках, 35 – у селянських хатах, 4 – в громадських збірнях, 7 – у церковних сторожках і стільки ж – у будинках землевласників.

Однак діти з задоволенням відвідували школи, хоча час їхнього навчання був обмежений у зв'язку з сільськогосподарськими роботами. Особливо їм подобалися співи. Церковні пісні вони співали навіть удома й під час польових робіт [72].

Питання про відкриття церковно-приходської школи в Карпилівці вирішувалось у високих церковних колах. Можливо, що воно назріло під час відвідання місцевої Покровської церкви Його Преосвященством Веніаміном – єпископом Чернігівським і Ніжинським 26 серпня 1887 р. [73]. Про остаточне його вирішення засвідчує документ, який подаємо нижче:

«1887 года ноября 5 дня в заседании совета под предводительством Преосвященного Афанасия участвовали члены: ректор семинарии протоиерей Н. Марков, протоиерей Ф. Ладухин, священники – И. Платонов и В. Митькевич и преподаватель семинарии А. Вишневский.

... 3. Слушали: рапорт Благочинного Вокруга Остерского у... коим свидетельствую, что священник села Карпиловки с церковным старостою склонили прихожан подарить для помещения церк. прих. школы 2 общественныя избы и приблизительно на четверть

десятины земли для двора, испрашивает благословения на открытие приходской школы при церкви села Карпиловки; постановили: просить Его Преосвященство благословить открытие школы, а жертвователям и лицам, содействующим приобретению собственного дома для школы, объявить благодарность епархиального совета» [74].

А 3 лютого 1888 р. Карпилівська школа прийняла вже своїх перших учнів.

Слід зазначити, що в 1880-х рр. з'явилась переважна частина церковно-приходських шкіл Остерського повіту. У 1891 р. їх налічувалося тут 16. Також на цей час було 22 школи грамоти. Всього – 38 шкіл церковного відомства [75].

За іншими даними, у 1890–1891 рр. на Остерщині працювали 33 такі школи. 13 із них мали власні шкільні будинки, 12 – наймані, 7 – містились у приватних квартирах, а одна – в церковній сторожці. Зручних для занять приміщень було 11, а незручних – 22. Отже, проблема шкільних приміщень не була вирішена [76].

У школах навчалося православних дітей: 9651 хлопчик і 9840 дівчат [77].

Школи існували за рахунок допомоги від церкви (230 руб.), від Єпархіальної училищної ради або Єпархіального Братства (95 руб.), від приходських попечителів – 415 руб. [78].

У 1895 р. в Чернігівській єпархії було вже 113 церковно-приходських шкіл.

Таблиця 5 [79]

Кількість церковно-приходських шкіл у повітах Чернігівської губернії (1895 р.)

Повіт	Кількість шкіл
Борзенський	5
Глухівський	7
Городнянський	12
Козелецький	9
Конотопський	7
Кролевецький	2
Мглинський	3
Новгород-Сіверський	6
Новозибківський	10
Ніжинський	12
Остерський	17
Сосницький	2
Стародубський	6
Суразький	7
Чернігівський	8

Наведені дані засвідчують, що найбільше шкіл (17) було в Остерському повіті. Лише в Морівській волості їх налічувалося 6: Морівська, Соколівська, Максимська, Бондарівська, Виповзівська і, звичайно ж, Карпилівська [80]. Подана нижче таблиця дає таку інформацію про школи Остерщини.

Таблиця 6 [81]

Церковно-приходські школи Остерщини (1895 р.)

Назви церковно-приходських шкіл	Приміщення	Час відкриття	Учителі і їхній освітній ценз	Щорічне фінансування
Старогородська, в с. Старогородка.	Квартира псаломщика.	10 листопада 1884 р.	Псаломщик Григорій Свистельник, закінчив двокласне міське училище.	Не отримує.
Булахівська, в с. Булахові.	Громадське приміщення.	23 жовтня 1888 р.	Священик Іоанн Зосимович.	Не отримує.

Бобруйківська, в с. Бобруйках.	Церковний будинок.	23 жовтня 1884 р.	Олександра Спиридонова, закінчила єпархіальне жіноче училище.	72 руб. 50 коп.
Борківська, в с. Борках.	Церковний будинок.	28 березня 1887 р.	Анна Пригоровська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	60 руб.
Пархимівська, в с. Пархимові.	Церковний будинок.	4 грудня 1884 р.	Омелян Чорностам, закінчив двокласне міське училище і має свідоцтво на звання учителя.	10 руб.
Котовська, в с. Котові.	Церковний будинок.	16 листопада 1892 р.	Марфа Блохіна, має свідоцтво на звання учителя.	Невідомо.
Надинівська, в с. Надинівка.	Церковний будинок.	3 жовтня 1883 р.	Євгеній Елланський, закінчив Чернігівську духовну семінарію.	100 руб.
Руднянська, в с. Рудні.	Громадське приміщення.	3 грудня 1891 р.	Марія Никифорова, закінчила єпархіальне жіноче училище.	95 руб.
Омелянівська, в с. Омеляново.	Громадське приміщення.	1 грудня 1886 р.	Виконуючий обов'язки вчителя – псаломщик Ігор Грушинський, освіта домашня.	15 руб.
Крехаївська, в с. Крехаєві.	Приміщення власне.	23 листопада 1884 р.	Священик Венедикт Промислов, закінчив духовну семінарію.	25 руб.
Рожнівська, в с. Рожнівка.	Наймане приміщення.	15 січня 1886 р.	Псаломщик Стефан Корзюков, із двокласного міського училища.	9 руб.
Рожнівська, в с. Рожни.	Власне.	15 січня 1886 р.	Петро Шалоплут, закінчив двокласне міністерське училище і має свідоцтво на звання вчителя.	20 руб.
Новосельська, в с. Новосельськ на Дніпрі.	Власне.	Невідомо.	Никодим Осмолівський, закінчив Чернігівську духовну семінарію.	100 руб.
Глибівська, в с. Глибове.	Наймане.	Невідомо.	Софія Рубановська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	100 руб.
Виповзівська, в с. Виповзів.	Невідомо.	1888 р.	Священик Феодор Єзерський.	Невідомо.
Карпилівська, в с. Карпилівка.	Власне приміщення.	3 лютого 1888 р.	Федір Троїцький, закінчив Чернігівське духовне училище.	70 руб.

З наведених даних бачимо, що лише чотири навчальні заклади мали власне приміщення. Серед них і школа села Карпилівки.

За два роки картина значно змінилась. Істотно зросла кількість церковно-парафіяльних шкіл. У Чернігівській єпархії їх стало аж 208. В Остерському повіті налічувалося 19 шкіл. Власне приміщення мали вже 10 із них.

Таблиця 7 [82]

Церковно-приходські школи Остерського повіту (1897 р.)

Назви шкіл	Приміщення	Вчителі	Фінансування
Старогородська	Наймане.	Олена Неводовська, закінчила приходське жіноче училище.	Від Священного Синоду – 104 руб., від земства – 10 руб.
Булахівська	Громадське.	Диякон П. Голишкін, закінчив духовне училище.	Від Священного Синоду – 126 руб.
Бобруйківська	Власне.	Клавдія Блохіна, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 126 руб., від церкви – 50 руб.
Борківська	Власне.	Парасковія Рубановська, закінчила єпархіальне жіноче училище. А в другому півріччі – Віра Френкель, домашня освіта.	Від Священного Синоду – 127 руб.
Котовська	Власне.	Марфа Блохіна, закінчила училище при Ніжинському жіночому монастирі, має звання учителя.	Від Священного Синоду – 114 руб., від земства – 10 руб.
Пархимівська	Власне.	Ємеліан Чорноштан, закінчив міське двокласне училище і має звання вчителя.	Від Священного Синоду – 114 руб., від земства – 10 руб.
Надинівська	Власне.	Анна Васютинська, а в другому півріччі – Марія Васютинська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 117 руб., від церкви – 20 руб.
Руднянська	Власне.	Неоніла Романовська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 104 руб.
Семиполківська	Власне.	Олександра Неговська, а в другому півріччі – Наталія Радкевич, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 104 руб.
Омелянівська	Власне.	Священик Д. Красін, закінчив духовну семінарію; псаломщик П. Грушинський, із середнього відділення духовного училища.	Від Священного Синоду – 70 руб., від церкви – 25 руб., від земства – 5 руб.
Крехаївська	Громадське.	Диякон Г. Михайловський, закінчив духовне училище, псаломщик Г. Ніколаєнко, закінчив трикласне міністерське училище.	Від Священного Синоду – 126 руб., від церкви – 25 руб.
Погребська	Церковне.	Псаломщик Аркадій Гладкий, із другого класу духовної семінарії.	Від Священного Синоду – 101 руб.

Рожнівська (с. Рожнів)	Церковне.	Псаломщик П. Шалоплут, закінчив двокласне міністерське училище і має звання учителя.	Від Священного Синоду – 102 руб., від земства – 5 руб.
Рожнівська (с. Рожнівка)	Приватний будинок.	Псаломщик Стефан Корзюков, із другого класу міського училища.	Від Священного Синоду – 100 руб., від земства – 5 руб.
Новоселківська	Церковне.	Надія Осмоловська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 115 руб., від сільського товариства – 100 руб.
Глибівська	Церковне.	Софія Рубановська, закінчила єпархіальне жіноче училище.	Від Священного Синоду – 80 руб., від церкви – 100 руб.
Осетчинська	Громадське.	Григорій Хляб, закінчив двокласне міністерське училище.	Від Священного Синоду – 21 руб., від церкви – 30 руб., від сільського товариства – 60 руб., від попечительства – 30 руб.
Виповзівська	Власне.	Псаломщик П. Нагорський, із третього відділення міського училища.	Від Священного Синоду – 70 руб., від земства – 10 руб.
Карпилівська	Власне.	Анна Бондаревська, закінчила прогімназію.	Від Священного Синоду – 70 руб., від церкви – 70 руб., від земства – 5 руб.

Подані вище дані певною мірою проливають світло на джерела існування церковно-приходських шкіл. Значна частина коштів на їхнє влаштування і утримання надходила від Священного Синоду. Допомогу надавали також сільські товариства, церковні попечительства, церкви, єпархіальна училищна рада, місцеві управи, приватні особи: священики, землевласники тощо [83].

Цікавим є те, що в забезпеченні функціонування зазначених навчальних закладів важливу роль відігравали деякі земства, надаючи їм певну матеріальну підтримку.

Вище зазначалося, що між церковно-приходськими й земськими школами існувала певна конкуренція. Справа полягала в тому, що перші були лише початковою ланкою отримання освіти. Вони надавали її учням у міру свого покликання. Земські ж школи завершували освіту, тому мали стояти значно вище церковно-приходських. Однак на практиці картина виглядала таким чином, що далеко не всі вони могли забезпечити відповідний рівень знань. Тож непоодинокими були випадки, коли церковне начальство (і не тільки) навіть забороняло відкривати земські школи в тих населених пунктах, де існували школи церковно-приходські. Вважалося, що земська школа «будет открыта в подрыв церковно-приходской школе». Це мало місце в Глухівському, Кролевецькому, Новозибківському повітах [84]. Подібна ситуація спостерігалась і на Остерщині, про що свідчать наведені нижче витяги з документів зібрань повітового земства:

«1889

Слушан доклад комиссии смет, по ходатайству упр., об открытии в с. Осокорках земского начального училища в общественном доме. Собрание постановило: соглашаясь с мнением комиссии, ходатайство отклонить, в виду неимения средств и открытия церковно-приходских школ.

1889

Слушан доклад комиссии смет, по докладу управы, об открытии в с. Крехаеве земского начального училища. Собрание постановило: ходатайство это отклонить, в виду существования церковно-приходской школы в с. Крехаеве и недостатка средств земства» [85].

Це було не що інше, як спотворення циркуляра міністра народної освіти від 14 серпня 1884 р., згідно з яким відкриття земських шкіл у місцевостях, де вже були церковно-приходські школи, мало здійснюватися за узгодженням із місцевими «преосвященными». Закону ж, який би зовсім забороняв робити це, не існувало [86].

Цілком справедливо вчиняли земства, які, маючи за мету позбутися конкуренції, надавали субсидії церковно-приходським школам, дбаючи водночас про розширення програми своїх шкіл [87].

У числі таких земств знаходимо й Остерське. Результати, що стосуються підтримки ним церковно-приходських шкіл, наступні.

Таблиця 8 [88]

Роки	Кількість церковно-приходських шкіл, яким було надано матеріальну допомогу земством
1883	1
1884	1
1885	3
1886	3
1887	7
1888	10

Однак до цієї справи земства підходили досить повільно й обачливо. Подібне стосувалося й Остерського повітового земства. Так, коли в 1887 р. до нього надійшло клопотання про надання фінансової підтримки Карпилівській, Борківській, Бортницькій, Котовській, Омелянівській церковно-приходським школам, земські збори постановили: «Вопрос об ассигновании пособия пяти новым церковно-приходским школам, о котором ходатайствуется в настоящее время, оставить открытым до разрешения общего вопроса об отношениях земства к церковно-приходским школам» [89].

І далі:

«1889

Собрание, выслушав доклад комиссии смет, по докладу земской управы, о назначении пособия церковно-приходским школам сс. Пархимова и Карпиловки по 75 р. каждой, – постановило: соглашаясь с мнением комиссии, ходатайство управы отклонить [90].

1889

Слушано прошение свящ. Корсакевича о выдаче церковно-приходской школе с. Бобруек пособия от земства. Собрание постановило: ходатайство это отклонить, в виду неимения средств.

1890

Собрание слушало доклад управы по поводу ходатайства Бобруйковской церковно-приходской школы о пособии ей в 120 руб. В виду решения этого вопроса предыдущим собранием в отрицательном смысле, собрание постановило: настоящее ходатайство отклонить» [91].

У 1891 р. Остерське земство надало субсидії 16 церковно-приходським і 22 школам грамоти, у яких навчалося 999 учнів (948 хлопчиків і 51 дівчинка) [92].

Наступного року священик с. Крехаєва звертався до земства за допомогою в розмірі 75 руб. місцевій церковно-приходській школі, а священик Прокопій Кучинський прохав призначити 2000 руб. для надання допомоги всім церковно-приходським, а також школам грамоти. Останній переконливо вказував на успіхи, яких досягли церковно-приходські школи, й відсутність у них засобів для належного функціонування. Під час земського зібрання думки щодо цього розділилися. Гласний В. Калиновський повністю приєднався до клопотання священика Кучинського. Гласний Домонтович наполягав на необхідності виділення на допомогу незначної суми. А Д. Вишневський заявив, що спершу потрібно переконатись у користі цих шкіл, а вже потім обговорювати питання про допомогу їм. «Земство и без того уже тратит большие суммы на земские и министерские училища. Поэтому я бы предложил приостановиться с назначением какой-либо суммы в пособие этим школам впредь до выяснения пользы их существо-

вания. Земство не гарантировано еще и тем, что оно во всякое время может прекратить это пособие. Оно раз уже сделало ошибку, приняв участие в открытии министерских училищ, на содержание которых обязательно для земства вносит известную сумму, между тем как хозяином в этих училищах оно не может быть», – сказал гласный.

Рішення зборів було наступним: «ассигновать пособие церковно-приходским школам в виде опыта огульную сумму 500 р.» [93].

У подальшому, як свідчать документи, допомога церковно-приходським школам з боку земств надавалась. Отримувала її й Карпилівська школа.

У 1910 р. на Остерщині діяло 25 церковно-парафіяльних шкіл.

Таблиця 9 [94]

Назва населеного пункту	Кількість учнів у школах
Нікольська Слобідка	58
Позняки	52
Кухм. Слобідка	52
Гнідин	78
Погреби	70
Котов	40
Пархимів	24
Надинівка	46
Гоголів	97
Сваром'є	55
Чернин	42
Ошитки	40
Осетчина	50
Воропаєв	86
Вища Дубечня	55
Новоселки Десновські	72
Новоселки Дніпровські	46
Сувид	43
Старосілля	21
Карпилівка	90
Моровськ	47
Бондарі	64
Короп'є	51
Виповзів	55
Соколівка	70

Цікаво, що в цьому списку фігурують і церковно-приходські школи, перейменовані із шкіл грамоти, за своїми властивостями вони «не подходят под церковно-приходские школы, а представляют из себя тип тех же школ грамоты».

Тож під час обговорення на земських зборах питання про включення до шкільної сітки 26 нових церковно-приходських шкіл пропонувалося це врахувати. Гласний Мацко наполягав на тому, щоб «не включают названных школ в школьную сеть до выяснения, какие из них можно причислить к церковно-приходским» [95].

З боку інших гласних пропонувалося таке: «Не включая в настоящее время церковно-приходских школ в сеть, возбудить ходатайство о передаче этих школ в ведение земства и лишь в случае отказа в этом со стороны духовного ведомства, подвергнуть обсуждению ходатайство епархиального училища совета о включении их в школьную сеть» [96].

Та напевно, всі ці нові школи були включені до розряду церковно-приходських, адже в джерелах, де зазначається про кількість останніх у 1910 р., можна зустріти й цифру 50, а разом із школами грамоти нараховувалося 60 шкіл [97].

У наведеному вище списку значиться й Карпилівська церковно-парафіяльна школа. У 1909 р. її завідувачем працював Е. Марковський, а церковноучителем – Павло Іванович Яхонтов, який закінчив духовну семінарію, мав духовне звання. Водночас він був священиком Покровської церкви в селі Карпилівка й з 1910 р. викладав у Лутавському земському училищі. У 1916 р. П. Яхонтова призначили священиком 151-го піхотного полку, а його місце в Карпилівці на посаді священика церкви й законоучителя місцевої школи зайняв Василь Васильович Одинцов, який отримав освіту в духовній семінарії, мав духовне звання. В Карпилівку він прибув з с. Максим, де викладав у земському училищі (раніше був також законоучителем земської школи в с. Гнилуша) [98].

Цікаво, що син Одинцова Андрій також був священиком, закінчив духовну семінарію, мав духовне звання й викладав закон Божий у Богданівському земському училищі [99].

У 1913 р. Карпилівська школа одержала нове приміщення [100].

Слід зазначити, що частина карпилівських дітей здобувала знання в земській школі містечка Моровськ, а також в Остерському повітовому училищі, що функціонувало з 1816 р. (до 1833 р. з дворічним, а відтоді – з трирічним курсом навчання); у 1872 р. воно було перетворене на міське училище. А дехто з карпилівців навчався в чоловічій гімназії міста Остер (виникла в 1917 р.).

У горнілі революційних подій 1917–1920 рр. до влади прийшли більшовики, які заходилися створювати нову школу й систему освіти загалом. Головним лейтмотивом останньої було запровадження на основі постанови Народного Комісаріату Освіти УСРР від 4 липня 1920 р. єдиної трудової школи з семирічним терміном навчання. Нижчою її ланкою була початкова школа (4 роки навчання).

Школи нового типу створювалися в Україні повсюдно. Як свідчать архівні матеріали, в Остерському повіті таких шкіл станом на грудень 1920 – початок березня 1921 рр. нараховувалося 89. У них навчалось, за різними даними, від 7284 до 8317 учнів. У повіті було 109 населених пунктів, у яких проживало 157485 чол. [101].

У волостях картина виглядала таким чином:

- Вовчківська – 8 шкіл (12 населених пунктів, населення – 10235 чол.) [102];
- Семиполківська – 13 шкіл (12 сіл, населення понад 25000 чол.) [103];
- Сорокошицька – 5 шкіл (8 поселень, населення – 11928 чол.) [104];
- Жукинська – 15 шкіл (15 сіл, населення – 29134 чол.) [105];
- Гоголівська – 11 шкіл (населення понад 30000 чол.) [106];
- Остерська – 24 школи (44 населені пункти, в яких проживало 25000 чол.) [107];
- Броварська й Нікольсько-Слобідська – 15 шкіл (16 населених пунктів, населення – 36191 чол.) [108];
- Моровська – 13 шкіл (20 населених пунктів, населення – 22000 чол.) [109].

Щодо останньої волості оперуємо наступними даними.

Таблиця 10 [110]

Назва школи	Кількість груп (класів)	Чисельність учителів	Чисельність учнів
Бондарівська	5	2	160
Виповзівська	4	4	100
Гнилуська	4	2	80
Карпилівська	3	1	65
Короп'євська	3	2	80
Лутавська	4	3	65
Максимівська	3	2	50
Моровська	5	4	140
Отрохівська	5	3	60
Смолинська	5	3	115
Соколівська	4	4	115

Старокарпилівськогутська	3	2	75
Сукачівська	4	1	80
Всього	52	33	1185

Учителем школи в с. Карпилівка певний час працював виходець із козацького роду Стефан Семенович Поповиченко [111].

У 1928–1929 рр. у Карпилівці було зруйновано церкву, а розібраний матеріал частково використали для будівництва нової двоповерхової школи, яку було зведено в 1937 р. [112]. Вона стала семирічною. За розміром приміщення це була найбільша школа в районі. У цьому приміщенні вона функціонує й до сьогоднішнього дня.

У жовтні 1943 р. тут було відкрито військово-польовий хірургічний госпіталь 60-ї армії, в якому розпочинав гартувати свій лікарський талант і знаменитий вітчизняний хірург Микола Михайлович Амосов [113].

Згодом школа перетворилася на середню загальноосвітню. Вона стала однією з кращих у районі за якісними показниками, досягнутими в навчально-виховній роботі. Путівку в життя тут отримали вже цілі покоління карпилівців.

Величним здобутком школи було започаткування в роки хрущовської відлиги Музею бойових та трудових традицій Задесення. Біля його витоків стояли відомі в селі ветерани війни офіцери Петро Ілліч Музика, Володимир Ілліч Сулим, Микола Олександрович Шкурко, Василь Якимович Юрченко. Згодом до них приєдналося багато інших ентузіастів в особі вчителів, учнів, активістів села. Їхніми зусиллями створено оригінальний культурно-освітній осередок.

Музей складається з чотирьох відділів: історії села, історії школи, героїзму й патріотизму (період Великої Вітчизняної війни) та етнографічно-археологічного. Вони налічують більше 800 експонатів, 100 з яких мають неперевершену цінність (знахідки доби неоліту, часів Київської Русі, козацькі люльки тощо). Музей відомий далеко за межами села. Про нього знають навіть за кордоном. Почесними його відвідувачами були, зокрема, правнучка Героя Радянського Союзу молодшого лейтенанта Максима Кириловича Пугача (помер 1943 р. в Карпилівському госпіталі) Віолета Проценко (м. Находка, РФ), віце-консул Польщі в Києві доктор Марек Волинський, делегація німецького містечка Ребле [114].

Великий внесок у розбудову школи зробила сім'я Козелів. У ній працював відомий педагог і вчений Іван Гетьман-Кравченко. Здобутки навчального закладу значно примножила його керівник Алла Петрівна Бондар. Саме завдяки їй тут було запроваджено кабінетну систему навчання. Кращими в школі є кабінети історії, географії, зарубіжної літератури, української мови та літератури, німецької мови. Гарно оформлені кабінети фізики, групи продовженого дня, обслуговуючої праці тощо.

Загалом педагогічний колектив Карпилівської школи I–III ступенів зібрав, без перебільшення можна сказати, справжніх ентузіастів своєї справи. «У нас усі вчителі талановиті, творчі, справжні майстри своєї справи», – не без гордості зазначала А. П. Бондар. Кращі серед них: Петро Лавренчук – учитель історії, Наталія Рябчук – учитель зарубіжної літератури, Інна Юрченко – вчителька німецької мови. Остання, зокрема, доклала багато зусиль для оформлення кабінету німецької мови, для згуртування учнівського колективу, організації позакласної та позашкільної роботи. Та й що там говорити, всі вчителі школи знаходяться в постійному творчому пошуку.

Слід зазначити, що учнями школи є не лише мешканці свого села. В ній навчаються також діти з сіл Лутава, Короп'є. Навіть був випадок, що її закінчував житель Соколівки, розташованої за 25 км від Карпилівки.

Багато учнів після закінчення школи продовжують навчання. У 2005 р., наприклад, із 24 випускників 12 вступили до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, а ще шість – до професійно-технічних училищ [115].

У різний час Карпилівську школу закінчили люди, які досягли висот у певних галузях. Вони по праву становлять її золотий фонд. Гордістю школи є, зокрема, такі її випускники:

- Василь Федорович Костенко – кандидат економічних наук;
- Петро Ілліч Музика – відмінник освіти України;
- Іван Федорович Смоляр – відмінник освіти України;
- Іван Єгорович Хоменко – генерал-полковник Російської армії;
- Василь Петрович Грек – викладач Київського Національного медичного університету імені О. О. Богомольця;
- Михайло Музика – заслужений лікар України;
- Микола Руско – поет та інші [116].

Сучасна Карпилівська школа, як бачимо, є прямою наступницею церковно-приходської школи села. Сподіваємося, що подальші наукові пошуки дадуть змогу виявити ще багато «білих» плям її тривалої історії.

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 466.

2. Гузій В. Містечко Карпилівка // Опис землі Козелецької. (Науково-популярне дослідження з минушини рідного краю) / За ред. В. М. Гузія, А. Г. Пенського. – К.: Вид-во «Брама», 2011. – С. 308.

3. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – №4. – Приложения. – С. 11 (Далі: Свод постановлений...).

4. Домонтович М. Указ. соч. – С. 469.

5. Свод постановлений... – С. 11–13.

6. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 26, 27, 54, 78, 79, 81.

Отчет Остерской Уездной Земской Управы за 1910 год. – Остер, 1911. – С. 29–38.

Свод постановлений... – С. 6.

7. Домонтович М. Указ. соч. – С. 469.

Див.: Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – №2–3. – С. 93.

8. Свод постановлений... – С. 2.

9. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882. Издание Черниговского Губернского Земства. – Одесса: Типография В. Кирхнер, 1884. – С. 205.

Потій Н. М. Розвиток земської початкової освіти в Чернігівській губернії (1865–1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2011. – С. 15.

10. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: В типографии В. Безобразова и Комп., 1867. – С. 724.

11. Свод постановлений... – С. 2–3.

12. Там само. – С. 3.

13. Див.: Клеппер А. Указ. соч. – С. 95–96.

14. Свод постановлений... – С. 6–7.

15. Див.: Клеппер А. Указ. соч. – С. 96.

16. Свод постановлений... – С. 14.

17. Там само. – С. 16.

18. Там само. – С. 15.

19. Там само. – С. 18–19.

20. Там само. – С. 15.

21. Там само. – С. 17.

22. Там само.

23. Там само. – С. 18.

24. Там само. – С. 14–15.

25. Там само. – С. 20.

26. Там само. – С. 21.

27. Там само.

28. Народные школы, земская медицина, натуральные повинности и положение

других отраслей земского хозяйства в Остерском уезде (Из отчета Остерской Уездной Земской Управы за 1871/72 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. – №10. – С. 133–135.

29. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 68–69, 73.

Див.: Потій Н. Початковий етап формування мережі земських народних училищ у Чернігівській губернії (1864–1874 рр.) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 103.

30. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5–8. – С. 109. (Далі: Народное образование...).

31. Роль Черниговского Губернского Земства в деле начального народного образования за последние годы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №10. – С. 118–119. (Далі: Роль Черниговского Губернского Земства...).

32. Там само. – С. 123.

33. Ведомость о суммах, ассигнованных губернским и уездными земствами Черниговской губернии на народное образование за 1871 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. – №10. – С. 84.

34. Холмский А. И. Указ. соч. – С. 205.

35. Там само. – С. 205, 209.

36. Свод постановлений... – С. 32.

37. Там само. – С. 37.

38. Там само. – С. 25.

39. Там само. – С. 58.

40. Там само.

41. Там само.

42. Там само. – С. 64–65.

43. Там само. – С. 68.

44. Там само. – С. 87.

45. Там само. – С. 93.

46. Там само. – С. 95–96.

47. Складено за: Памятная книжка Киевского учебного округа. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1889. – Часть IV. – Черниговская губерния. – С. 23–31. (Далі: Памятная книжка...).

48. Там само. – С. 22–23.

49. Памятная книжка... – К.: Тип. Высоч. утверж. Т-ва печ. дела и торгов. И. Н. Кушнерев и К° в Москве, 1890. – Ч. IV. – С. 25–31.

50. Див.: Клеппер А. Указ. соч. – 118.

51. Там само. – С. 120.

52. Роль Черниговского Губернского Земства... – С. 111.

53. Памятная книжка... на 1895–96 учебный год. – К.: Типо-литография Высочайше утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1895. – Ч. IV. – С. 31–36.

54. Роль Черниговского Губернского Земства... – С. 111.

55. Там само. – С. 116.

56. Див.: Кулябко Н. Г. Введение всеобщего обучения в Остерском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – №1. – С. 84–86.

57. Отчет Уездной Земской Управы за 1910 год. – Остер, 1911. – С. 14–21.

58. Начальное народное образование в Остерском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – №3. – С. 5.

59. Там само. – С. 6.

60. Добровольский П. М. Закон 22-го июня 1909 г., его применение в Чернигове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – №2. – С. 87.

61. Свод постановлений... – С. 16.

62. Народное образование... – С. 101–102.

63. Там само. – С. 103–104.

64. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях. – Основа. – 1862. – №5. – С. 82–89.

65. Народное образование... – С. 106.
66. Черниговские епархиальные известия. – 1864. – №23.
67. Черниговские епархиальные известия. – 1864. – №2.
- Див.: Горобець С. М. Земські школи Чернігівського району. 1868–1918. – Чернігів, 2005. – Кн. 1. – С. 18–19.
68. Народное образование... – С. 104–105.
69. Там само. – С. 105.
70. Горобець С. М. Вказ. праця. – С. 21.
71. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – С. 846.
72. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886–87 учебный год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1887. – №23. – С. 809–811.
73. Черниговские Епархиальные Известия. – 1887. – №15. – С. 550–551.
74. Журнал Черниговского Епархиального Училищного Совета // Черниговские Епархиальные Известия. – 1887. – №23. – Часть официальная. – С. 798.
75. Свод постановлений... – С. 113.
76. Отчет о приходе, расходе и оставке сумм Черниговского Епархиального Училищного Совета за 1890–91 учебный год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1892. – №3. – Часть официальная. – С. 150–151.
77. Там само. – С. 148–149.
78. Там само. – С. 152–153.
79. Ведомость о церковно-приходских школах Черниговской Епархии за 1894/95 учебный год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1895. – №2. – Приложения. – С. 1–27. (Далі: Ведомость...).
80. Список поселений Черниговской Губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №10–11. – С. 27–30.
81. Ведомость... – С. 1–27.
82. Ведомость... за 1897 год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1898. – №17. – С. 582–586.
83. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886–87 учебный год // Черниговские Епархиальные Известия. – 1887. – №23. – С. 811.
84. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII сс.). Выпуск III. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903. – С. 1307–1308. (Далі: Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XIX–XXXV сессий)...). – С. 1307–1308.
85. Свод постановлений... – С. 93–94.
86. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XIX–XXXV сессий)... – С. 1307.
87. Клеппер А. Указ. соч. – С. 120.
88. Свод постановлений... – С. 123.
89. Там само. – С. 87.
90. Там само. – С. 94.
91. Там само. – С. 95.
92. Там само. – С. 123.
93. Там само. – С. 113–114.
94. Складено за: Отчет Остерской Уездной Земской Управы за 1910 год. – Остер, 1911. – С. 29–33.
95. Очередные уездные земские собрания Черниговской губернии 1910 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – №1. – С. 137–138.
96. Там само. – С. 138.
97. Отчет Остерской Уездной Земской Управы за 1910 год. – Остер, 1911. – С. 11.
98. Там само. – С. 62–65.
99. Там само. – С. 60–61.
100. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р–942. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 105. (Далі: ДАЧО).

101. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 42–43.
102. Там само. – Арк. 63.
103. Там само. – Арк. 44, 46.
104. Там само. – Арк. 66 (зв.).
105. Там само. – Арк. 72.
106. Там само. – Арк. 76.
107. Там само. – Арк. 79–80 (зв.).
108. Там само. – Арк. 54 (зв.) – 57.
109. Там само. – Арк. 77.
110. Там само. – Арк. 78 (зв.).
111. Там само. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 4683. – Арк. 6 (зв.).
112. Див.: Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки // Сіверянський літопис. – 2017. – №1–2. – С. 131.
113. Лавренчук П., Колінько Ю. Село Карпилівка: історична довідка // Новини Придесення. – 2005. – 3 вересня. – С. 5.
114. Шкільний музей – центр національно-патріотичного виховання // Новини Придесення. – 2005. – 3 вересня. – С. 5.
115. Лавренчук П., Колінько Ю. Вказ. праця // Новини Придесення. – 2005. – 3 вересня. – С. 5.
- Пенський А. На благо учня, на благо держави // Новини Придесення. – 2005. – 3 вересня. – С. 5.
- Пенський А. Улюблена вчителька // Новини Придесення. – 2005. – 1 жовтня. – С. 4.
116. Лавренчук П., Колінько Ю. Вказ. праця // Новини Придесення. – 2005. – 3 вересня. – С. 5.
- Гузій В. Вказ. праця. – С. 311.

В предлагаемом исследовании на основе широкого привлечения уникальных источников, выявленных в архиве и редкостных периодических изданиях, впервые в историографии воссоздаются на фоне развития отечественного образовательного процесса основные вехи истории образования в Карпиловке (входила в состав Остерского уезда и района) с момента появления школы в селе в XIX веке и до наших дней.

Главное внимание уделено старой школе, страницы истории которой выпали из поля зрения исследователей и есть на сегодня практически забытыми, малоисследованными, а то и вовсе неизвестными.

Ключевые слова: Остерщина, Карпиловка, народная школа, церковно-приходская школа, земство, земская школа, современная школа, учитель, ученики, XIX столетие, XX столетие, XXI столетие.

This article is about history of education in Karpyliwka village. The research is based on published and archival materials.

Keywords: Oster region, Karpyliwka village, education, school, pupils, teacher, 19th century, 20th century, 21st century.

Владислав Кириченко, Володимир Пилипенко

ДО ЛЕГЕНДИ ПРО БУДИНОК КАПІТАНА Г. К. ОСТАПЕНКА

У публікації представлений архівний документ – послужний список уродження Чернігова капітана Г. К. Остапенка. За популярною у Чернігові легендою, саме йому належав на Хлібопекарській вулиці будинок, який нині є однією із туристичних принад міста. Але послужний список доводить, що це лише вигадка.

Ключові слова: капітан Г. К. Остапенко, послужний список, легенда, туристична принада.

Кожне місто створює власні історії та легенди. Іноді з часом вони навіть перетворюються на туристичну принаду міста. За тринадцять віків у Чернігові назбиралося багато власних цікавих історій, легенд та переказів. Деякі з них сягають корінням сивої давнини, а деякі – відносно молоді. До останніх належить історія про помешкання капітана Остапенка на Хлібопекарській вулиці. Сам будинок є пам'яткою архітектури міста і прекрасним зразком житлового будівництва початку ХХ ст. Історія будинку добре відома. Він був збудований 1906 р. та був житловим до розпаду Російської імперії. До Другої світової війни у ньому містився готель обкому компартії. Під час німецької окупації тут розмістилася біржа праці німецької окупаційної адміністрації. Після війни до 1960-х рр. – житловий будинок, у 60-90-ті рр. там розташувався міський відділ ЗАГСу, а зі здобуттям незалежності споруда використовується обласним осередком товариства «Просвіта»*. Але останнім часом пам'ятку архітектури усе частіше починають згадувати у зв'язку із курйозною історією про дивацтва начебто його власника – капітана першого рангу Григорія Косьмича Остапенка. У туристичній та навколоісторичній літературі тиражують розповідь про те, що власник будинку замовив архітектору круті гвинтові сходи, що надавало будинку схожості із кораблем. На цьому дивацтва власника не закінчувалися: вітальню він називав кают-компанією, кухню – камбузом, повара – коком, слугу – вістовим, туалет – гальюном**. А запрошуючи гостей до себе, змушував їх підніматися на другий поверх через балкон. Це мало б йому нагадувати про роки, проведені на флоті на службі Російської імперії. Окрім очевидної абсурдності цієї історії, без відповіді залишається й питання, чи був Остапенко власником цього будинку. Не з'ясованим залишається і походження цієї легенди.

Робота з архівними документами дозволяє вказати на кілька невідповідностей, що значно підважують популярну історію про власника будинку. Невідповідність хронологічна: Григорій Остапенко звільнився із армії влітку 1911 року в чині штабс-капітана. За час служби Г. Остапенко був у різних військових частинах, але не на флоті, тому капітаном першого рангу він на момент звільнення не був. Станом же на 1911 рік, він служив у 21 Туркестанському стрілковому полку. По-друге, у послужному

* Усольцева А. За примхою хазяїна гості видряпувалися на другий поверх цього будинку по шторм-трапу // Чернігівський вісник. – 2001. – 1 березня. – С. 11.

** Назаренко В. Прodelки в старинном духе // Семь дней. – 2004. – 13 жовтня. – С. 14.

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

© Кириченко Владислав Віталійович – методист (Центр туристсько-оздоровчої та виховної роботи з дітьми та молоддю).

списку на питання «Есть-ли за нимъ, за родителями его или, когда женатъ, за женою недвижимое имущество, родовое или благопріобрѣтенное» він вказав, що не має нерухомої власності (пункт XII). Одночасно зі списків домовласників Чернігова нам відомо, що будинок на Хлібопекарській вулиці був збудований у 1906 році. В цей час сам Остапенко перебував у запасі, але вже у лютому 1907 року повернувся добровольцем до армії. По-третє, не співпадають і указані у документах власники будинку. Так, у списку домовласників Чернігова указано, що будинок належить дружині почесного громадянина міста Остапенко. А Остапенко Г. у послужному списку (1911 рік) відзначив, що він вдовець. Чергова невідповідність – фінансова: будинок на Хлібопекарській вулиці був одним із найдорожчих житлових будинків Чернігова 1906 р. Його ціна становила 3725 крб. Для порівняння ціна будинку міського голови В.М. Хижнякова на Стриженській вулиці – 2635 крб. А жалування штабс-капітана, згідно із послужним списком, із усіма надбавками на харчування та оренду квартири – 1719, 42 крб. на рік.

Наведені аргументи дозволяють стверджувати, що Григорій Косьмич Остапенко не був власником будинку на Хлібопекарській вулиці. Як сталося, що ім'я капітана Остапенка пов'язали із цим будинком і чому виникла курйозна історія – предмет окремого дослідження. Нижче друкуємо «Послужний список» капітана:

Министерства военного
ГЛАВНАГО ШТАБА

8 отделения 2 стола

№ 318

Объ увольнении отъ службы съ производствомъ въ следующий
чинъ штабсъ-капитана
Остапенко.

Началось 16 Сентября 1911 г.
Кончилось 30 Сентября 1911 г.
На тринадцати (13) листахъ.

Всепріисветлѣйшій, Державнѣйшій, Великій Государь Императоръ
Николай Александровичъ,
Самодержецъ Всероссійскій, Государь Всемиловитѣйшій

Просить штабсъ-капитанъ 21-го Туркестанскаго
стрілковаго полка Григорій Косьмич Остапенко.

Разстроеныя домашнія обстоятельства лишаютъ меня возможности продолжать службу Вашего Императорскаго Величества, и потому всеподданнѣйше прошу: к сему

Дабы повелѣно было произвести меня в слѣдующій чинъ съ увольненіемъ отъ службы. Лагерь урочище Тышканъ. Іюля «6» дня 1911 года. Къ подаіію надлежитъ по командіѣ. Сіе прошеніе со словъ просителя писать писарь Пречъ. прощению 21-го Туркестанскаго стрілковаго полка штабсъ-капитанъ Григорій Остапенко руку приложилъ.

Полсужной списокъ
штабсъ-капитана
21-го Туркестанскаго стрілковаго полка
ОСТАПЕНКО.

Полсужной списокъ
штабсъ-капитана
21-го Туркестанскаго стрілковаго полка
ОСТАПЕНКО.

Составленъ Іюля «6» дня 1911 года.

I Чинъ, имя, отчество и фамилія.	Штабсъ-капитанъ Григорій Косьмичъ Остапенко.
II Должность по службѣ.	Начальникъ пулеметной команды.
III Ордена и знаки отличія.	Имѣет ордена: Св. Станислава 3-й ст. съ мечами и бантомъ, Св. Анны 4 ст. съ надписью «за храбрость», Св. Анны 3 ст. съ мечами и бантомъ, Св. Станислава 2-й ст. съ мечами, Св. Анны 2-й ст. съ мечами и Св. Владимира 4 ст. съ мечами и бантомъ; медали: серебрянную въ память военныхъ событій въ Китаѣ въ 1900-1901 г.г., свѣтлобронзовую медаль въ память Русско-Японской войны 1904-1905 г.г.
IV Когда родился.	1-го Февраля 1874 года.
V Изъ какого званія происходитъ и какой губерніи уроженецъ.	Сынъ отставного фельдфебеля Черниговской губерніи.
VI Какого вроисповѣданія.	Православнаго
VII Гдѣ воспитывался	Въ Черниговской духовной семинаріи и въ Чугуевскомъ пѣхотномъ юнкерскомъ училищѣ по 1-му разряду.
VIII Получаемое на службѣ содержаніе.	Жалованья 948 р. Добавочн. 420 р. Столовыхъ 180 р. Кварт. 171 р. 42 к. [Читаль штабсъ-капитан 21-го Туркестанскаго стрѣлковаго полка ОСТАПЕНКО]

IX

ПРОХОЖДЕНИЕ СЛУЖБЫ

Когда въ службу вступилъ и произведенъ въ первый офицерскій чинъ; производство въ слѣдующіе чины и дальнѣйшая служба: военная, гражданская и по выборамъ, переводы и перемѣщенія изъ одного мѣста служенія или должности въ другую, съ объявленіемъ по какому случаю: волѣ начальства или по собственному желанію; когда отправился и прибылъ къ новому мѣсту службы; награды: чинами, орденами, знаками отличія, ВСЕМИЛОСТИВѢЙШІЕ рескрипты, ВЫСОЧАЙШІЯ благоволенія.

Въ службу вступилъ рядовымъ на правахъ вольноопредѣляющагося 1-го разряда въ 18-й пѣхотный Вологодскій полкъ	Годы 1893	Мѣсяцы Окт.	Числа 11
Прибылъ в полкъ	//	//	19
Командированъ въ Чугуевское пѣхотное юнкерское учи- лище для прохожденія курса наукъ	1894	Август	13
Произведенъ в унтер-офицеры	//	//	16
Переименованъ въ юнкера	//	//	28
По домашнимъ обстоятельствамъ отчисленъ отъ училища	1895	Іюля	25
Прибылъ въ полкъ Старшим унтеръ-офицеромъ	//	Сент.	8
Командированъ въ то же училище для держанія офицер- скаго экзамена	1896	Апр.	2
По выдержаніи экзамена по 1-му разряду прибылъ въ полкъ	//	Іюня	5

Приказомъ 5-й піхотной дивизіи 1896 г. за № 59, переименованъ в подпрапорщики	//	Іюля	23
Высочайшимъ приказомъ состоявшимся двадцать шестого января 1897 г. произведенъ въ подпоручики съ переводомъ въ 3-й Варшавскій кріѣпостный піхотный полкъ	1897	Января	26
Со старшинствомъ	1896	Сент.	1
Исключенъ изъ списковъ полка	1897	Февр.	5
Зачисленъ въ списки 3-го Варшавского кріѣпостного піхотного полка	//	//	//
Прибыль къ мѣсту службенія	//	//	15
Выполниль условіе на полученіе обыкновеннаго офицерскаго приза за состязательную стрѣльбу изъ винтовки, въ чемъ имеетъ свидѣтельство за № 9181.	//	Іюня	19
Назначенъ завѣдывающимъ полковой швальней	//	Август	23
Приняль эту должность	//	Сент.	3
Сдалъ должность завѣдывающаго швальней	1899	Апр.	22
Высочайшимъ приказомъ, состоявшимся въ 9-й день Іюля 1900 г. переведенъ въ 5-й Восточно-Сибирскій стрѣлковый полкъ	1900	Іюля	9
Прибыль и зачисленъ в списки 5-го полка	//	Сент.	23
Назначенъ полицмейстеромъ русской части кріѣпости Бейтана	//	Окт.	9
Высочайшимъ приказомъ, состоявшимся въ 15 день апрѣля 1901 г. произведенъ въ поручики	1901	Апр.	15
Со старшинствомъ	1900	Сент.	1
Высочайшимъ приказомъ, состоявшимся въ 15-й день іюня 1901 г. за отличіе въ дѣлахъ противъ Китайцевъ награжденъ орденомъ Св. Станислава 3-й ст. съ мечами и бантомъ	1901	Іюня	15
Имѣетъ право ношенія на груди серебрянной медали, утвержденной 1901 г. 6 мая въ память военныхъ событій въ Китаѣ въ 1900-1901 г.г.	//	Окт.	20
Высочайшимъ приказомъ, состоявшимся четвертаго февраля тысяча девятьсотъ третьяго года зачисленъ въ запасъ стрелковыхъ частей.	1903	Февр.	4
Поступилъ добровольцемъ изъ запаса стрелковыхъ частей на службу въ 11-й Восточно-Сибирскій стрѣлковый полкъ куда по полученіи документовъ зачисленъ призваннымъ изъ запаса.	1904	Февр.	17
Назначенъ младшимъ офицеромъ во 2-ю роту	//	//	//
Начльникомъ пішей охотничьей команды.	1904	Апр.	9
Приказомъ войскамъ Маньчжурской арміи 18 мая 1904 г. за № 323, награжденъ за отличіе въ делахъ потивъ Японцевъ 17 и 18 апрѣля 1904 г. подъ Тюренченомъ орденомъ Св. Анны 3 ст. съ мечами и бантомъ	//	Мая	18
Орденъ Высочайше утвержденъ	//	Іюля	23
Призванъ быть воспіемникомъ Его Императорскаго Высочества Государя Наследника Цесаревича и Великаго Князя Алексія Николаевича. % Приказъ войскамъ Маньчжурской арміи 12 августа 1904 г. за № 600%	//	Авгус.	12
Приказомъ войскамъ Маньчжурской арміи 8 Сентября 1904 г. за № 654, награжденъ за разновременныя дѣла съ Японцами съ 14 по 24 іюня 1904 г. орденомъ Св. Станислава 2 ст. съ мечами	//	Сент.	8

Орденъ Высочайше утверждень	1905	Марта	23
Приказомъ главнокомандующаго всѣми сухопутными и морскими вооруженными силами дѣйствующими противъ Японіи 27 Ноября 1904 г. за № 184, награждень за отличіе въ рекогносцировкѣ 14-го октября 1904 г. орденомъ Св. Анны 4 ст. съ надписью «за храбрость»	1904	Ноябрь	27
Высочайше утверждень	1905	Іюля	30
Приказомъ главнокомандующаго всѣми сухопутными и морскими вооруженными силами, дѣйствующими противъ Японіи отъ 13 Января 1905 г. за № 81, за отличія въ дѣлахъ противъ японцевъ произведенъ въ штабсъ-капитаны	1905	Янв.	13
Со старшинствомъ	1906	Марта	25
Высочайше утверждень	//	Январ.	12
Приказомъ главнокомандующаго всѣми сухопутными и морскими вооруженными силами, дѣйствующими противъ Японіи, отъ 15 ыюня 1905 г. за № 1036, за отличія въ дѣлахъ противъ Японцевъ награждень орденомъ Св. Анны 2-й ст. съ мечами	1905	Іюня	15
Орденъ Высочайше утверждень	1906	Марта	11
Приказомъ главнокомандующаго всѣми сухопутными и морскими вооруженными силами, дѣйствующими противъ Японіи, отъ 29 сентября 1905 г. за № 2082, за разновременныя отличія въ дѣлахъ противъ Японцевъ, награждень орденомъ Св. Владимира 4-й ст. съ мечами и бантомъ	1905	Сент.	29
Высочайше утверждень	1910	Февр.	7
На основаніи приказа по 3-му Сибирскому Армейскому корпусу 1905 н. за № 193 §3 % телеграммы дежурнаго генерала 1-й Маньчжурской арміи за №№ 5821 и 5836 % уволенъ запасъ стрѣлковыхъ частей	1905	Нояб.	21
Высочайшимъ приказомъ состоявшимся 3 февраля 1907 года опредѣленъ на службу въ 5-й Западно-Сибирскій стрѣлковый баталіонъ изъ запаса стрѣлковыхъ частей по Черниговскому уѣзду	1907	Февр.	3
Зачисленъ въ списки 5-го Западно-Сибирскаго стрѣлковаго баталіона	//	//	26
Прибыль к баталіону	//	Марта	12
Вр. командующій 1-й ротой съ	//	Мая	19
.....по	//	Сент.	20
Начальникомъ пулеметной команды	//	Сент.	21
Комендантомъ города Копала	//	//	13
Вр. и. об. заведывающаго охотничьей команды... съ	//	Сент.	11
.....по	//	Сент.	20
Командированъ въ качествѣ защитника въ вр. Туркестанскій окружной судъ въ гор. Копалѣ..... съ	1908	Мая	12
..... по	//	//	18
Командированъ въ Закаспійскій саперный баталіонъ для обученія сапернаго дѣла съ	//	Іюня	2
..... по	//	Авг.	5
На повѣрочномъ испытаніи въ саперномъ баталіонѣ получилъ отмѣтку «Отлично»	//	Окт.	17
Командированъ въ гор. Вірны для участія въ полѣвыхъ поѣздкахъ	1909	Іюля	5
..... по	//	//	20

(Приказъ 1909 г. № 186) Награжденъ обыкновеннымъ приказомъ за состязательную стрілбу изъ револьверовъ, сдѣлавъ квадратъ 206	//	Авг.	3
Членомъ баталіоннаго суда	1910	Янв.	3
Баталіонъ вошелъ въ составъ 21 Туркестанскаго стрілковаго полка въ каковой и зачисленъ начльникомъ пулеметной каманды	1910	Авг.	18

Х. БЫТНОСТЬ ВНѢ СЛУЖБЫ

а) во временныхъ отпускахъ: когда уволенъ, на какое время и явился-ли въ срокъ, а если просрочилъ, то сколько именно и признана-ли просрочка уважительною; б) для пользованія ранъ: гдѣ именно, по чьему разрѣшенію, съ какого и по какое время; в) въ безсрочномъ отпуску и запасѣ, не состоя на гражданской или общественной службѣ: съ какого и по какое время; г) по роду оружія, безъ исполненія службы; д) въ плѣну: когда и гдѣ взятъ и когда возвратился на службу, и е) въ отставкѣ: когда уволенъ и когда вновь прибылъ на службу.

Въ 28 дневномъ отпуску съ сохраненіемъ содержанія съ по	Годы 1987 //	Мѣсяцы Апр. Мая	Числа 10 7
Изъ отпуска прибылъ однимъ днемъ ранее срока			
Въ 14 дневномъ отпуску съ сохраненіемъ содержанія съ по	1898 //	Авгус. //	7 20
Изъ отпуска прибылъ въ срокъ			
Въ 11 мѣсячномъ отпуску по домашнимъ обстоятельствамъ безъ сохраненія содержанія съ по	1900 //	Янв. Дек.	3 3
Изъ отпуска прибылъ на четыре мѣсяца ранѣ срока	//	Іюль	16
Въ 2-хъ мѣсячномъ отпуску по болезни въ Японію съ сохраненіемъ содержанія съ по	1901 902	Декаб. Февр.	5 5
Прибылъ в срокъ			
Состоялъ въ запасѣ стрѣлковыхъ частей по	1903 1904	Февр. //	4 17
Состоялъ въ запасѣ стрѣлковыхъ частей по	1905 1907	Нояб. Февр.	21 3
Въ безсрочномъ отпуску, для пользованія ранъ, по роду оружія, въ плену и отставкѣ не былъ.			
Въ 2-хъ мѣсячномъ отпуску во всѣхъ городахъ Россійскрей Имперіи съ сохраненіемъ содержанія съ опозданіемъ на 3 дня просрочку считать уважительною.	1908 //	Авг. Окт.	5 6

XI	Вдовъ
Холостъ или женатъ, на комъ; имѣетъ-ли дѣтей; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей; какого они и жена вѣроисповѣданія.	
XII	Не иметъ
Есть-ли за нимъ, за родителями его или, когда женатъ, за женою недвижимое имущество, родовое или благопріобрѣтенное.	
XIII	Не подвергался
Подвергался-ли наказаніямъ, или взысканіямъ, соединеннымъ съ ограниченіями въ преимуществахъ по службѣ ког- да и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ.	

XIV Бытность в походах и дѣлахъ противъ непріятеля, съ объясненіемъ, гдѣ именно, съ какого и по какое время; оказанія отличія и полученныя в сраженіяхъ раны или контузіи; особыя порученія сверхъ прямыхъ обязанностей по Высочайшимъ повелѣніямъ или отъ Начальства.	Въ походахъ противъ Китайцевъ въ 1900-1901 г.г. въ составѣ войскъ Печилийского отряда ... съ по	Годы	Мѣся- цы	Числа
		1900	Сент.	23
	и въ составѣ войскъ Южно- Маньчжурскаго отряда съ до окончанія военныхъ дѣйствій	//	//	//
	Находился в составѣ дѣйствующихъ противъ Японцевъ войскъ 1-й Маньчжурской арміи.. съ по	1904 1905	Февр. Нояб.	17 20

Въ службѣ сего оберъ-офицера не было обстоятельствъ, лишающихъ его права на полученіе значка отличія безпорочной службы или отдающихъ срокъ выслуги по оному знаку.

Командиръ полка, полковникъ [підпис]

Полковой адъютантъ, поручикъ [підпис]

И того въ семь послужномъ спискѣ пронумеровано, прошнуровано и казенной печатью припечатано девять (9) листовъ.

Лагерь уроч. Тышканъ «9» Іюля 1911 г.

Полковой адъютантъ,
поручикъ [підпис]

Российский государственный военно-исторический архив, м. Москва
Ф. 409 «Послужные списки, аттестации и наградные листы офицеров русской
армии», Оп. I, Д. 191422, л/с 1026

В публикации представлен архивный документ – послужной список уроженца Чернигова капитана Г.К. Остапенко. В соответствии с популярной в Чернигове легендой, ему принадлежал жилой дом на Хлебопекарской улице, который сейчас есть туристическим объектом. Но послужной список доказывает, что это – лишь легенда.

Ключевые слова: капитан Г.К. Остапенко, послужной список, легенда, туристическая достопримечательность.

The publication presents the archival document – captain G.K. Ostapenko's military C.V. According to the popular legend in Chernihiv, he owned the house, which is now a popular tourist attraction. But C.V. proves, it's just a fiction.

Key words: captain G.K. Ostapenko, military C.V., the tourist attraction, the legend.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51)

Данило Рига

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НОВГОРОД- СІВЕРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ 1785–1797 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ТА НАУКОВЦІВ XIX–XXI СТОЛІТТЯ

У статті мова йде про історіографію питання дослідження створення та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. у працях дослідників та науковців XIX–XXI століття.

Ключові слова: Новгород-Сіверська єпархія (1785–1797 рр.), історичні дослідження, релігійне життя.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії помітно зростає інтерес до історії Православної церкви та її інституцій, які відігравали важливу роль у житті українського суспільства, але донедавна перебували поза увагою дослідників. Це стосується, зокрема, Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., створеної наприкінці XVIII ст. на терені Північного Лівобережжя у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, які ознаменували остаточну ліквідацію Української козацької держави.

Комплексне вивчення історії цієї церковно-адміністративної структури, яка включала до свого складу низку монастирів та духовну семінарію, дозволить відтворити цілісну картину розвитку регіону в переломний момент його історичного розвитку.

Актуальність саме цієї теми дослідження обумовлена вивченням історії взаємовідносин Російської держави з українськими єпархіями і передусім Новгород-Сіверською єпархією 1785–1797 рр. Дана тема також представляє інтерес для історичних, історико-юридичних та історико-церковних досліджень.

Розгляд релігійної політики Катерини II сприяє більш повному розумінню духовного життя кінця XVIII ст., представляє інтерес процесу виникнення, розвитку та функціонування церковно-адміністративних інституцій: монастирів, церков та духовної семінарії при новоствореній єпархії. Територія останньої охоплювала значну північно-східну частину Лівобережної України.

Історіографія з історії Новгород-Сіверської єпархії на півночі України останньої чверті XVIII ст. до нашого часу була маловивченою, включаючи у себе роботи, присвячені як безпосередньо різним аспектам церковного минулого краю, так і релігійній історії Російської імперії. При цьому було б некоректно стверджувати, що історія православної церкви у регіоні є вже достатньо вивченою. Адже, крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної у них

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

інформації, вона в абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження з тематики, що нас цікавить, відсутнє.

Проблемою є існування традиційної джерельної бази, ґрунтування досліджень на матеріалах, які вже давно введені до наукового обігу. При цьому великі масиви архівних документів з теми дослідження і досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі «темні плями» у тих дослідженнях, які стосуються російської церкви у цілому, окремих аспектів розвитку православ'я на теренах всієї імперії, тож є необхідність опрацювання, систематизації опублікованих, у першу чергу, законодавчих джерел з історії нашого краю останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Активізація досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі праць із різних аспектів історії церкви в Україні, дає деякі можливості для більш точного визначення рівня специфічності чи, навпаки, ординарності процесів і подій релігійного життя на півночі України.

Досягнення мети й вирішення завдань дослідження повинно опиратися на свідчення історичних джерел.

Увесь масив використаних історичних писемних джерел поділяється на такі основні види: актові матеріали (укази, документи Синоду); діловодні документи (діловодна документація органів церковної влади); описово-статистичні джерела (церковні реєстри, списки священників); наративні матеріали (пам'ятки XVIII ст.); епістолярні джерела (кореспонденція та ін.).

Опубліковані законодавчі джерела, до яких відносяться укази, законодавчі акти, допоможуть відтворити складний процес діяльності влади й Синоду. Ця категорія джерел дозволить детально розглянути комплекс політичних заходів, які отримали законодавче оформлення. За допомогою важливих матеріалів можна визначити основні риси законодавчого процесу в сфері релігійної політики.

Для реконструкції структури діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. потрібно розглянути систему церковних відносин. Вона дозволить деталізувати уяву про структуру функціонування єпархіальних інституцій, а також розкрити механізми відносин української церкви з російською. Велику цінність для реконструкції діяльності єпархії представляють документи з її діяльності: церковні реєстри, списки священників, різного роду звіти, прикази, розпорядження, які дозволяють розкрити діяльність єпархіальних структур та окремих церковних осіб.

Не менш цінною групою є епістолярні джерела. Кореспонденція має значну інформацію щодо єпархіального життя. Вона дозволяє прослідкувати формування релігійно-політичних поглядів імператриці Катерини II.

До найчисельнішої групи опублікованих матеріалів з церковної історії монастирського життя на Чернігівщині відносяться публікації у місцевих періодичних виданнях: «Киевская старина», «Вера и жизнь», «Черниговские губернские ведомости», «Черниговские епархиальные известия», а також друковані джерела у місцевих календарях-довідниках, що висвітлювали переважно історію розвитку монастирів.

Вивчення стану наукової розробки з історії заснування Новгород-Сіверської єпархії на півночі України в останній чверті XVIII ст. вимагає розгляду «проблемної історіографії», тобто сукупності літератури, яка має відношення до зазначеної проблематики, не просто у формі анотованого покажчика найбільш значущих робіт і переліку авторів робіт, внесок яких у дослідження теми є менш вагомим, але зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції в історичній науці, специфіку історіографічного процесу та історіографічної ситуації.

Опрацьовану наукову літературу можна умовно поділити на групи: 1) праці, основна увага в яких приділена різноманітним аспектам безпосередньо історії православ'я на півночі України; 2) дослідження з церковної історії всієї Російської імперії та її окремих частин.

Крім цього, є сенс при специфічності і в той же час неоднорідності кожної з окреслених груп в історичному процесі умовно розділити доробок дослідників на три основні періоди:

1) XIX ст. – кінець 20-х рр. XX ст.;

2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.;

3) розробки з питань проблем церковної історії, кінець 1980-х рр. до сьогодення.

Першу з них становлять студії з регіональної історії, автори яких висвітлювали окремі сюжети з історії Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Оскільки кожен період принципово відрізнявся від інших і має деякі спільні характеристики для всіх трьох груп історичних досліджень, є сенс при розгляді історіографічних проблем поєднати хронологічний і тематичний принципи викладення матеріалу.

Зважаючи на специфіку церковної проблематики, традиційна періодизація на «дорадянський – радянський – пострадянський» етапи в розвитку історіографії, твердження про принципові відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів мають сенс не лише з огляду на відмінності політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, на зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, на досягнення кожного з етапів, але значною мірою і зважаючи на трансформацію світоглядних імперативів на суттєві зміни «релігійності мислення».

При всій несхожості особистих світоглядних позицій переважна більшість авторів, які творили до кінця 1920-х рр., були релігійними людьми, які мислили в християнських категоріях, що значно вплинуло на зміст праць, на характер висновків, які були зроблені. Разом із тим релігійність дослідників зовсім не означала обов'язкову і безоглядну апологетичну спрямованість їхніх робіт.

Питання заснування та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., стали об'єктом наукового вивчення у середині XIX століття.

Першою спробою систематизації і об'єктом наукового вивчення у середині XIX століття інформаційного матеріалу з життя та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. стала робота «Опис колишньої Новгород-Сіверської єпархії» ієромонаха Никодима. На сторінках часопису «Чернігівські губернські відомості» їм було зроблено ґрунтовний опис колишньої Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. [1].

У своєму описі він прослідкував найвизначніші події, пов'язані з життям та діяльністю єпархії, подав інформацію стосовно діячів єпархії, дав оцінку визначним діячам з власної точки зору. Крім цього, він надав інформацію про монастирі єпархії.

Потрібно зазначити про те, що у своїй роботі ієромонах Никодим спирався на ті дані, які він мав у своєму розпорядженні. Спираючись на укази, прикази та інші документи, він детально та ґрунтовно проаналізував таку визначну подію як утворення Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Фактично його робота являє собою подані за хронологією інформаційний опис про найвизначніші, на думку автора, події з її життя.

Значимою є стаття «Відкриття Новгород-Сіверського намісництва 1782 р. січня 8-17 дня» В. Китченка на сторінках «Чернігівських губернських відомостей». Вона подає інформацію про умови запровадження намісництва. Ця інформація важлива тому, що допомагає повніше зрозуміти аспекти суспільно-релігійного життя у намісництві [2].

Характерно, що серед авторів, які зверталися до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому – природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій працювали самі священнослужителі та ченці; наявність, що називається, «під рукою» матеріалів для дослідження; заохочення і єпархіального керівництва, і окремих членів духовенства до написання церковної історії.

Серед цих представників духовенства на особливу увагу заслуговує архієпископ Філарет Гумілевський, роль якого у вивченні регіональної історії вже ставала предметом низки досліджень, що з'явилися упродовж останнього десятиліття. Займаючи посаду єпархіального архієрея, Філарет цікавився подіями місцевої історії та мав вільний доступ до архівних матеріалів. Він опрацював і опублікував цікаві відомості про деякі населені пункти, які входили до складу колишньої Новгород-Сіверської єпархії. Також він розглядав проблеми церковної історії та монастирського життя на Чернігівщині. Фактично першою науковою працею з цієї тематики стала його робота, у якій було систематизовано церковну історію імперії до 1825 р. Автору довелося зі-

штотхнутись з незадоволенням Синоду деякими критичними висловлюваннями на адресу самого цього органу вищої державної влади щодо положення парафіяльного духовенства та єпископату. З огляду на цензуру, архієпископу довелося виключити цілу низку місць із своєї роботи. У наступних редакціях «Історії російської церкви» Філарет уже більш відкрито виклав свої погляди.

Аналізуючи джерела та доробки наукового спрямування XIX ст., дослідники значну увагу приділяли історичним та економічним описам міст і сіл нашого регіону, а також монастирів. Тому архієпископ Філарет Гумілевський у III та IV томі своєї ґрунтовної праці «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» [3] розглядав діяльність Новгород-Сіверської єпархії, її монастирів, зокрема, він подавав інформацію про кількість будівель у Спасо-Преображенській обителі, про кількість земельних угідь, які належать їй. Крім цього, він зробив опис інших монастирів, які ввійшли до складу Новгород-Сіверської єпархії.

Потрібно зазначити, що Філарет Гумілевський детальніше у VI томі зробив опис Новгород-Сіверського та його релігійного та світського життя [4].

Процеси, які відбувались на півночі України в останній чверті XVIII ст., сприяли формуванню розуміння особливостей цього краю, посиленню інтересу до його історії, розвитку місцевого патріотизму. На цій хвилі поява «Черниговских епархиальных известий» ознаменувала початок систематичної і різноаспектної роботи з дослідження минулого краю. Важливим напрямом стало вивчення церковної історії. На сторінках цього часопису були опубліковані дослідження та праці науковців, які висвітлювали переважно факти з історії окремих монастирів єпархії, деякі помітні події релігійної історії краю.

У 1860-х роках газета «Черниговские епархиальные известия» фактично залишалась єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувались північноукраїнські дослідники місцевої церковної історії.

Посилення в середині XIX ст. негативних для офіційної церкви процесів підштовхнуло духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством. «Черниговские епархиальные известия» почали виходити з друку у липні 1860 р., таким чином ставши першим подібним виданням на території Чернігівської губернії. Невдовзі встановився формат видання, що виходило з періодичністю два рази на місяць.

«Чернігівські єпархіальні відомості» складались із офіційної і неофіційної частин (остання тривалий час носила назву «Прибавления»), виступаючи офіційним органом єпархіальної влади. Вже повідомляючи про дозвіл Синоду на започаткування видання, Чернігівська духовна консисторія у березні 1860 р. запросила «всіх вчених священнослужителів», щоб вони, згідно з програмою, надсилали до редакції свої статті, описи церков, майна, ікон, вартих уваги старожитностей, урочищ, відомих історичними переказами тощо.

Уже у перші роки існування «Черниговских епархиальных известий» на їхніх сторінках з'явилася велика кількість статей, присвячених місцевій церковній історії. Згодом доля таких робіт у матеріалах видання дещо знизилась, але через певний час кількість історичних публікацій знову зросла. Тобто статті в часописах «Черниговские епархиальные известия» та «Черниговские губернские ведомости» значно доповнюють окреслену тему дослідження.

Аналізуючи історичні дослідження дожовтневого періоду, підкреслимо, що вчені не виділяли окремо історію монастирів Новгород-Сіверської єпархії, а розглядали її в контексті загальноісторичного розвитку. Характерно, що дослідження з церковної історії були досить нерівними за повнотою і рівнем науковості, достовірності, за методологічними підходами, використаними при їхній підготовці. Давались взнаки як загальна історіографічна ситуація в Російській імперії, так і принципи формування редакцією неофіційної частини «Відомостей».

Деякі роботи з церковної історії краю друкувались також у журналі «Киевская старина», у публікаціях якого матеріали з етнографії та релігійного минулого українських земель становили помітний відсоток. Дослідник П. Єфименко у статті «Шпитали

в Малоросії» подав цікаву інформацію про заснування у Максаківському монастирі Новгород-Сіверської єпархії вперше в Україні у 1787 році закладу для лікування психічних хворих на 24 місця [5].

Ф. Терновський у статті «Зайві малоросійські монахи в 18 ст.» надає зміст указу Катерини II Синоду від 10.04.1786 р. про упорядкування церкви в Україні зі штатами Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій. «Під час зрівнювання малоросійського чернецтва з великоросійським неодмінно мусило послідувати закриття багатьох монастирів та залишення поза штатом багатьох монахів». Усього було закрито 42 монастирі, у за штат переведено 466 ченців та 510 черниць. [6].

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півночі, також з'являлися на сторінках інших видань.

Сам науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій. Тож на сторінках солідних центральних часописів переважно розміщувались статті, написані у кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі. Там же, де планка не стояла так високо (переважно – у місцевій пресі) і де формат видання не дозволяв вміщення розлогих ґрунтовних статей, друкувались, головним чином, замітки про окремі цікаві факти з церковного минулого, і рівень науковості таких заміток залежав від здібностей і самокритичності їхніх авторів. Широко практикувався передрук статей або їхніх уривків з інших видань. Роботи, присвячені церкві у нашому регіоні, з'являлися не лише у часописах, але й окремими виданнями (зараз не йдеться про передрук матеріалів, раніше виданих на сторінках часописів).

Саме слідування за джерелами розглядалось згідно з домінуючим позитивістським підходом як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилося на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі Російської держави в розвитку православ'я в цей період.

Перебуваючи у структурі православної церкви Російської імперії, церква у період існування Новгород-Сіверської єпархії відчувала на собі всі ті процеси, що відбувались у державі в цілому. Тож для адекватного відтворення церковного минулого краю принципово важливим є вивчення групи робіт, присвячених історії православ'я у імперії. У цих працях про події, які відбувались у Чернігово-Сіверському краї у кінці вісімнадцятого століття, як правило, не велося, а якщо і згадувалось, то побіжно. Висновки та узагальнення робились на матеріалах інших, у першу чергу центрально-російських, регіонів. На це слід зважати при використанні інформації, наведеної у таких дослідженнях.

До середини XIX ст. дослідники переважно лише готували ґрунт для вивчення Синодального періоду в історії російської православної церкви. На зростання інтересу до церковної історії значною мірою вплинули події часів підготовки і проведення Олександрійських «Великих реформ» (використання цього терміну з нашого боку не є оціночним і обумовлене лише міцною традицією його застосування в історіографії).

Тоді і духовенство, і широка громадськість отримали можливість більш вільного обговорення як становища духовного відомства, його впливу на суспільство, так і шляхів виправлення ситуації, що склалась. На сторінках часописів і в окремих виданнях стали обговорюватись «гострі» питання церковного управління, устрою і побуту духовенства. Цим був підготовлений ґрунт для створення більш узагальнюючих праць з історії церкви.

При висвітленні питань з історії Новгород-Сіверської єпархії використовувались також праці істориків XIX – початку XX ст., у яких розглядалась загальнотеоретична характеристика розвитку церкви і монастирського життя.

Докладне вивчення наукових доробків дало можливість з'ясувати місце і роль українських монастирів у суспільно-політичному та культурному житті Російської імперії. При висвітленні питань, пов'язаних з функціонуванням Новгород-Сіверської єпархії у рамках релігійного життя імперії, потрібно зосередити увагу на вплив постатей Катерини II та Павла I.

Окремо заслуговує на увагу робота німецького історика А. Брикнера [7]. Цей автор у цілому давав негативну оцінку релігійної політики імператора. Потрібно сказати, що у цілому на початок XX століття у істориків не склалось цілісної картини з релігійної політики Павла на відміну від релігійної політики Катерини II.

У роботах дожовтневого періоду, зокрема у роботі І. Покровського [8], час Павла включається у загальний хід російської історії як продовження продворянської політики. Фактично при Павлі I релігійну політику автори не розглядали. Можна відмітити лише згадування про становище православної церкви у цей період. Питання релігійної політики у роботах цього періоду фактично не розглянуті.

К. Харлампович у своїй ґрунтовній праці «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя» [9] досліджував відносини між ченцями російських монастирів і прийшов до висновку, що культурний вплив українців на життя російських монастирів був обумовлений низьким освітнім та моральним рівнем московського духовенства і чернецтва тієї доби.

Комплексний підхід до розгляду історії Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр. вимагає дослідження її у визначений нами період як окремого унікального явища. Варто зазначити, що монографічних розвідок з історії і діяльності Новгород-Сіверської єпархії на цю тему практично не існує, однак ті праці, що є, дають змогу простежити становлення та розвиток єпархії як складової частини української православної церкви в рамках загальноросійської. Практично не вивчене питання діяльності при єпархії семінарії – як освітньо-культурного центру. Вчені та дослідники різних років фактично окремо не вивчали єпархію як явище. Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалося написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії.

Потрібно звернути увагу на те, що дореволюційна історіографія залишила поза увагою питання про закономірність, своєчасність і значимість Павловських перетворень для вирішення найактуальніших завдань державотворчої політики.

Деякі дослідники підкреслюють позитивні риси правління Павла I, зокрема це стосується В. Ключевського, котрий, характеризуючи мотиви перетворень, відмічав, що плани виникали «из недобрых источников, либо из превратного политического понимания, либо из личных мотивов» [10].

У XIX – на поч. XX ст. питання релігійних поглядів і релігійної політики Павла розглядаються в роботах, присвячених історії релігії в Росії. Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського. Базуючись на великому масиві головним чином опублікованих джерел і літератури, він звернувся не лише до проблем духовної освіти (що великою мірою обумовлювалося професією дослідника), але й до інших великих «блоків» церковної історії, в першу чергу – історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Логічно побудовані, досить вдало структуровані, чіткі у висновках, певною мірою навіть надмірно деталізовані праці П. Знаменського справили значний вплив і на багатьох сучасників, і на представників наступних поколінь науковців, для яких саме ці роботи стали відправною точкою і в той же час зразком наукового дослідження з церковної історії Росії [11].

Роботи дослідника про становище православного духовенства в другій половині XVIII століття подають аналіз релігійної політики Павла I. П. Знаменський у своїй праці механічно відтворював сприйняття та відгуки сучасників про діяльність імператора Павла, тому він не може перебороти їхнього суб'єктивізму в оцінках подій кінця XVIII ст.

Деякі дані стосовно церковно-адміністративного устрою південноукраїнського краю поміщено у фундаментальній роботі І. Покровського «Російські єпархії в XVI – XIX ст. Їх виникнення, склад та межі...». Ці загальні праці сприяли при вивченні проблеми краще розуміти церковну специфіку тогочасного суспільства.

Разом із тим з'явилися праці, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії інших регіонів імперії. Ознайомлення з ними дає можливість більш точно визначити ступінь специфічності ситуації в тій чи іншій сфері церковного життя північного краю, простежити тенденції, які були спільними в розвитку північноукраїнського та інших регіонів держави.

Як і на півночі України, серед авторів досліджень релігійної історії у цілому і церковного минулого окремих регіонів значний відсоток становили духовні особи і ті, хто тісно співпрацював з підлеглими духовного відомства.

Окремо хотілось би виділити працю дослідника В. Пархоменка. Він у своїй роботі «Нариси історії Переяславсько-бориспільської єпархії (1733–1785) в зв'язку з загальним ходом малоруського життя того часу» [12] досліджував різнобічну діяльність церковної інституції. Ця праця представляє цінність тому, що у ній надається інформація про видатних діячів новоствореної єпархії. Крім цього, вона цінна тому, що більшість діячів, включаючи єпископа Іларіона, були переведені у новостворену Новгород-Сіверську єпархію у 1785 р. Саме тому можна прослідкувати доленосні події у житті церковних діячів.

Меншим був такий відсоток серед авторів робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до історії створення Новгород-Сіверської єпархії останньої чверті XVIII ст. Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, та ж релігійність світогляду авторів зумовили дуже широку і різноманітну історіографію цієї групи робіт. Звернемо увагу лише на ті тематичні блоки, які є найціннішими з точки зору наявності інформації, необхідної для реконструкції історії Новгород-Сіверської єпархії.

Великий блок становлять роботи, які мали за головну мету висвітлення соціально-економічного розвитку регіону. Факти стосовно храмів, духовенства, навчальних закладів, духовного життя знаходимо в роботах про окремі населені пункти Півночі.

Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних напрямів. Самі праці, які стосувались Північної України, навіть якщо не згадували про церкву та духовну сферу, є надзвичайно важливими для розуміння умов, у яких розвивалось релігійне життя краю.

Зі встановленням панування марксистської ідеології на теренах України і всього Радянського Союзу почався якісно новий етап у дослідженні церковної історії. Етап, який позначився не лише відчутним зниженням інтересу до відповідної проблематики, але й засиллям нетипового для попередніх часів атеїстичного підходу. Якісно новим був цей етап і за соціальним складом дослідників: тепер серед авторів, які друкуються на релігійну тематику, абсолютно домінують світські особи. Пануючий раніше апологетично-православний підхід до висвітлення проблем змінюється на діаметрально протилежний.

Аналіз досліджень радянського періоду з історії української православної церкви та монастирського життя показав їхню нерівномірність та упередженість, зумовлену відповідними обставинами історичного розвитку країни. Церковна проблематика у радянський час не була пріоритетною. Жорстка антирелігійна політика більшовиків не сприяла вивченню історії церкви, тому у 20-х на початку 30-х років XX ст. історія української православної церкви ще досліджувалась фрагментарно. Втім, упродовж другої половини 30-х початку 50-х років XX ст. історія української православної церкви і зокрема діяльності монастирів Лівобережної України, в тому числі Чернігівщини, вже практично не досліджувалася.

Зазначені тенденції стали причиною того, що до кінця 80-х рр. XX ст. майже не маємо більш-менш серйозних досліджень, присвячених яким-небудь аспектам історії створення та діяльності єпархії у Новгороді-Сіверському в останній чверті XVIII ст.

В узагальнюючих дослідженнях, які публікувались у Радянському Союзі, спостерігався досить тенденційний підхід і до підбору, і до тлумачення фактів, зумовлений апріорною необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, їхній негативний вплив на розвиток демократичних рухів. Яскравим прикладом такого підходу стала робота професора М. Никольського «Історія російської церкви», вперше видана в 1931 р. [13], яка, як зазначено в анотації до третього видання, стала першою в радянській історичній науці спробою висвітлити минуле російської церкви з позицій марксизму-ленізму. Войовничо-атеїстична спрямованість цієї роботи дала підстави І. Смоличу писати про неї, що вона не має наукового значення, будучи типовою антирелігійною пропагандою.

Між тим, можна погодитися з М. Гордієнком, що дослідження М. Никольського більше п'ятдесяти років залишалось єдиною марксистською узагальнюючою монографією з історії російської православної церкви, старообрядництва і російського сектантства: колективна монографія 1967 р. «Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.) Критичні очерки», хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем.

На противагу дослідникам XIX – початку XX ст., які у своїй більшості акцентували увагу на незадовільному матеріальному стані духовенства, науковці Радянського Союзу відстоювали тезу про привілейоване становище цієї верстви, яка жила «за рахунок експлуатації народу».

Дослідження радянського періоду з історії української православної церкви та монастирського життя показало, що політика більшовиків не сприяла вивченню релігійних і церковних відносин. Потрібно сказати, що з 20-х років XX ст. з'являються фундаментальні праці М. Слабченка [14], П. Федоренка [15], у яких досліджується економічний розвиток окремих монастирських господарств, характеризується стан земельної власності Лівобережної України, подається загальна структура розвитку галузей сільського господарства.

З 50-х років XX ст. з'являються історичні розвідки, в яких на основі архівного матеріалу аналізується господарська діяльність монастирів Чернігівщини. Таким чином, у зазначений період дослідження українських монастирів носить здебільшого загальнокультурний і загальноекономічний характер.

Характерною рисою історіографії кінця 1920-х – кінця 1980-х рр., присвяченої історії православної церкви у Росії, був значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології, вдалося багато у чому зробити більше, а ніж ученим Радянського Союзу. На надрукованих матеріалах побудував свою «Історію російської церкви» російський історик і богослов А. Карташев (1875 – 1960), який з 1919 р. знаходився на посаді професора Духовної академії в Парижі. Щоправда, подіям після 1775 р. у його роботі відведено досить скромне місце [16].

Серед праць, що вийшли за кордоном, фундаментальністю відзначається «Історія російської церкви» І. Смолича [17], у якій розглядається період XVIII – початку XX ст. Народжений у 1898 р. у Умані, Ігор Корнелійович у 1920 р. як білий офіцер залишив батьківщину. Впродовж десятиліть проживаючи в Німеччині, І. Смолич вивчав релігійне минуле Росії. Вершиною його наукової діяльності якраз і стала праця з історії синодального періоду, перший том якої побачив світ у 1964 р., а другий – уже після смерті автора, у 1991 р. Працюючи за часів формування нових напрямів методології історії, Смолич не сприйняв їхні засади, дотримуючись традиційного позитивістського підходу, перейнятого ще в молодості від викладачів-емігрантів із Росії. Перебування в еміграції зумовило певну обмеженість джерельної бази: І. Смолич не мав доступу до архівних матеріалів, що зберігались на території Радянського Союзу, і був змушений задовольнятися опублікованими джерелами. При цьому науковий рівень їхнього опрацювання є високим: далися взнаки і фахова підготовка, і багаторічна копітка робота з систематизації доступних матеріалів.

При намаганні уникати безапеляційних тверджень І. Смолич не виступає безпристрасним спостерігачем: глибоко релігійна людина, він засуджує принижено-підпорядковане положення архієреїв по відношенню до держави, безправність парафіяльного духовенства. Авторська позиція чітко проглядає і при висвітленні освітньої та місіонерської діяльності духовенства. Варто відмітити, що при всій глибині дослідження глибина його тематичних, географічних і хронологічних рамок не дала можливості приділити достатньо уваги кожному аспекту історії православної церкви (зокрема лише кілька сторінок відведено історії військового духовенства, та й факти, використані при цьому, підібрані не досить вдало), окремим регіонам. До того ж, робота є незавершеною: деякі сюжети І. Смолич просто не встиг до неї включити. Між іншим, сюди не увійшла історія чернецтва, до якої Ігор Корнелійович звертався раніше і яка мала скласти кілька окремих глав в «Історії російської церкви».

Поряд зі статтями та тезами в останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. вийшло з друку кілька монографій, які стосуються церковної історії. Автори І. Підкова, Р. Шуст у своїй праці «Довідник із історії України» [18] приділили увагу біографічним даним єпископа Іларіона. Це, щоправда, більшою мірою зробив О. Оглоблин у праці «Люди Старої України» [19], він досить детально описав біографію єпископа Іларіона.

Як беззаперечно позитивний аспект більшості із згаданих монографій варто відмітити звернення їхніх авторів до неопублікованих раніше архівних джерел, а не обмеженість лише переказом фактів, які містяться в роботах XIX – початку XX ст. У той же час навіть ті дослідники, які звертаються до історії не окремої, а кількох обителів, обрали нарисовий шлях викладення інформації, систематизуючи наявні дані, головним чином, не за проблемним принципом, але викладаючи історію спочатку одного, потім іншого монастиря. Це не дало можливість зробити належні узагальнюючі спостереження щодо розвитку монастирської мережі і тенденцій в історії чернецтва краю.

Звернемо увагу і на те, що хронологічні рамки монографій виходять за верхню межу першої половини XIX ст., тому в багатьох випадках наголос робиться на більш пізніх подіях, стосовно яких архівні матеріали збереглися набагато краще.

У першій половині 90-х років XX ст. у науковців виникає інтерес до минулого української церковної історії. Нові перетворення сприяли переосмисленню ролі церкви у суспільстві у минулий історичний час. На основі широкого документального масиву провідні історики О. Крижанівський, С. Плохій [20], В. Уляновський [21] присвятили свої дослідження соціально-економічній і культурній діяльності церкви і монастирів. Тому всебічне висвітлення діяльності монастирів Новгород-Сіверської єпархії допоможе з'ясувати їхню роль у культурному житті краю.

Серед значної кількості загального матеріалу по історії української православної церкви і монастирів слід відзначити наукові доробки вченого І. Огієнка, написані у 20-х роках. Зокрема його робота «Українська церква: Нариси з історії української православної церкви» [22] надає загальну картину церковного життя. Дослідник одним із перших глибоко проаналізував процес розвитку і діяльність православних монастирів.

Відомий дослідник церковного життя І. Власовський у третьому томі «Нарисів з історії Української Православної Церкви» [23] розглядав питання діяльності і заснування нових єпархій в Україні в досліджуваній історичний період. Не обійшов він увагою і питання заснування Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр.

Д. Дорошенко у своїй статті «Новгород-Сіверський» [24], яка надрукована у журналі «Сіверянський літопис», прослідкував найвизначніші події з життя Новгород-Сіверського, і згадував, щоправда лише фрагментарно, діяльність при Новгород-Сіверській єпархії семінарії, яка була розташована у Спаському соборі.

У статті А. Тимошенка «Героїчне минуле, прекрасне майбутнє» у газеті «Рад. Полісся» [25] подається цікава інформація про суспільно-релігійне життя при намісництві на той час.

Книга автора З. Хижняк «Києво-Могилянська академія» [26] дає нам змогу зробити порівняти систему організації навчального процесу та дослідити процеси навчального характеру. Це важливо передусім тим, що переважна більшість діячів новоствореної єпархії закінчувала Київську академію. Крім цього, на початку діяльності семінарії у неї було переведено частину учнів та викладачів з Київської академії.

Л. Медвідь у своїй праці «Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні» [27] прослідкував історичні етапи становлення національної освіти. Характерно, що він згадував про духовну семінарію, відкриту у Новгород-Сіверській єпархії. Але, об'єктивно говорячи, цьому питанню приділено було мало уваги.

Автор С. Сірополко у книзі «Історія освіти в Україні» [28] також ґрунтовно досліджував процеси освіти в Україні у різні часи. Як й інші автори він також торкався питання не довготривалого існування духовної семінарії у Новгороді-Сіверському.

Такі дослідники, як В. Матяк [29], П. Соса [30], І. Чемерис [31], подають цікаву інформацію про життя непересічного церковного діяча Новгород-Сіверської єпархії Мельхіседека Значко-Яворського. Наводяться визначні дати з життя цієї людини, у тому числі й епізоди, які мають відношення до Новгород-Сіверського періоду його життя.

Сучасні українські вчені та дослідники торкаються різних питань з життя церкви і релігійного життя в Україні і які пов'язані і співпадають у часі з періодом існування Новгород-Сіверської єпархії, використовують першоджерела та історичні документи, що допомагають у розв'язанні невідомих сторін релігійного життя саме того історичного часу.

Таким чином, обрана проблема лише фрагментарно відображена в історіографії. Наші попередники у кращому разі принагідно згадували про діяльність Новгород-Сіверської єпархії, не завжди висвітлювали всі сторони її діяльності. Дослідники приділяли увагу переважно діяльності намісництва, обходячи увагою єпархіальне новоутворення.

Підсумовуючи підкреслимо, що, незважаючи на наявність певних історичних досліджень по окремих аспектах діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785–1797 рр., в цілому проблема до сьогоднішнього часу залишалась маловивченою.

Посилення загального інтересу до історії православ'я знайшло втілення і в збільшенні кількості матеріалів, які стосуються зазначеної проблематики, в роботах, присвячених іншим аспектам минулого північного регіону. Причому таке збільшення спостерігається як за відносними показниками – на духовне життя звертається все більше уваги в працях із соціально-економічної, політичної тематики, біографічних працях тощо, так і за показниками абсолютними, оскільки зростає кількість самих досліджень, які стосуються нашого часу.

Таким чином, історіографія з історії Новгород-Сіверської єпархії на півночі України останньої чверті XVIII ст. до нашого часу була маловивченою, включаючи у собі роботи, присвячені як безпосередньо різним аспектам церковного минулого краю, так і взагалі релігійній історії Російської імперії. При цьому було б некоректно стверджувати, що історія православної церкви у регіоні є вже достатньо вивченою. Адже, крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної у них інформації, вона у абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження відсутнє (мова не йде про нариси й огляди).

До цього часу великі масиви архівних документів з теми дослідження досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі лакуни і у тих дослідженнях, які стосуються російської церкви в цілому, окремих аспектів розвитку православ'я на теренах всієї імперії, тож є необхідність опрацювання, систематизації і опублікування, у першу чергу законодавчих, джерел з історії нашого краю останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Активізація в Україні досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі праць з різних аспектів історії церкви.

1. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии / Никодим. // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1858. – № 42 – 47.
2. Китченко Ф. Открытие Новгород-Северского наместничества 1782 г. января 8-17 дня / Ф. Китченко // Черниговские губернские ведомости. – 1848. – № 1. – С.4; № 2. – С.4; № 3. – С.4-5.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов.: Изд. Губернская типография, 1873. – Т.3. – 392 с.
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов.: Изд. Губернская типография, 1873. – Т. 4. – 256 с.
5. Ефименко П. Шпитали в Малороссии / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – № 4. – Т. 5. – С. 726-727.
6. Терновский Ф. Излишние малороссийские монахи к.18 в. / Ф. Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 329-337.
7. Брикнер. А. История Екатерины II. / А. Брикнер. – М.: АСТ, 2002. – 843 с.
8. Покровский И. Русские епархии в XVI-XIX вв.; их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического и географического исследования. / И. Покровский. – Казань., 1897. – Т. 2. – С. 717-718.

9. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. / К. Харлампович. – Казань.: Изд. Губернская типография, 1914. – Т. I. – 980 с.
10. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций в 3 кн. Кн. 2. / В. Ключевский. – М., 1995. – 584 с.
11. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. / И. Знаменский. – М., 1880. – 186 с.
12. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. / В. Пархоменко. – Полтава, 1910. – 186 с.
13. Никольский Н. Очерки Русской церкви. / Н. Никольский. – Минск.: Изд. Политической литературы, 1985. – 448 с.
14. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 3-х т. / М. Слабченко. – К., 1923. – Т.3. – 189 с.
15. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст. / П. Федоренко. // Записки істор.-філол. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 2.
16. Карташев А. История Русской Церкви. / А. Карташев. – М.: Терра, 2000. – Т. 2. – 782 с.
17. Смолич И. История Русской Церкви: 1700-1917. / И. Смолич. // История Русской Церкви. – М.: изд. Валаамского Спасо-Преображенского монастыря, 1996. – Кн.9. – 799 с.
18. Підкова І., Шуст Р. Довідник із історії України. / І. Підкова, Р. Шуст. – К., 1955. – Т. II. – С. 290.
19. Оглоблин О. Люди Старої України. / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959.
20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. / О. Крижанівський, С. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. – 334 с.
21. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Т. I. – 249 с.
22. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 283 с.
23. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. / І. Власовський. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. III. – 359 с.
24. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський. / Д. Дорошенко. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 81-84.
25. Тимошенко А. Героїчне минуле, прекрасне майбутнє / А. Тимошенко. // Рад. Полісся. – 1999. – 21 серпня.
26. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. / З. Хижняк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 173 с.
27. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. / Л. Медвідь. – К., 2003. – 335 с.
28. Сірополко С. Історія освіти в Україні. / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
29. Матях В. Мельхіседек Значко-Яворський / В. Матях // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 243-250.
30. Чемерис І. Мелхиседек / І. Чемерис. // Голос України. – 1991. – 1 берез. – С. 12-13.
31. Соса П. Ігумен Мельхіседек: участь в організації повстання / П. Соса. // Народні рухи України в історії, мові та літературі. – Черкаси, 1993. – С. 43-44.

В статтю входить об'єкт історіографії питання дослідження створення та діяльності Новгород-Северської єпархії 1785–1797 рр. в працях дослідників та учених XIX–XXI століття.

Ключові слова: *Новгород-Северська єпархія (1785–1797 рр.), історичні дослідження, релігійне життя.*

Riga D. *In the article it is a question historiography and research activities creation Novgorod-Seversky diocese 1785-1797 In the writings of scholars and scientists of the XIX-XXI century.*

Keywords: *Novgorod-Seversky diocese (1785-1797), Historical research, religious life.*

At the present stage of development of national historiography markedly increased interest in the history of the Orthodox Church and its institutions played an important role in Ukrainian society, but until recently researchers were ignored. This applies, in particular, «Novgorod-Seversky diocese 1785-1797».

Created in the late eighteenth century. on the territory of North Left Bank in connection with the administrative and territorial transformations that marked the final liquidation of Ukrainian Cossack state.

Comprehensive study of the history of this church and administrative framework comprised of a number of monasteries and seminary, will recreate a complete picture of the region in a turning point of its historical development.

The relevance of this research topic, due to the study of the history of the relationship of the state with Ukrainian dioceses, and especially «Novgorod-Seversky diocese 1785-1797 years». This topic is also of interest for history, historical, legal, historical and religious studies.

Modern Ukrainian scientists and researchers deal with various issues in the life of the church and religious life in Ukraine, and are associated and the same time period of the existence of Novgorod-Seversky diocese, using primary sources and historical documents to help in solving the unknown aspects of religious life namely, that historical time.

Thus, only fragments of the subject is reflected in historiography. Our predecessors at best in passing mentioned the activities of the Diocese of Novgorod-Seversky not always covered all aspects of its operations. Researchers paid attention mainly Activities province, avoiding the attention of diocesan tumors.

Increased general interest in the history of Orthodoxy embodied in the increasing number of materials relating to issues specified in papers on other aspects of the past of the northern region. Moreover, there is an increase both in relative terms – in the spiritual life drawn increasing attention in the writings of socio-economic and political issues, biographical works, etc., and for absolute performance as the most growing number of studies related to our time.

Thus, the history of historiography «Novgorod-Seversky diocese» in northern Ukraine last quarter of the XVIII century., Our time was poorly understood, including in a work devoted either directly to various aspects of the church past the edge, and in general the religious history of the Russian Empire. In this case, it would be incorrect to say that the history of the Orthodox Church in the region is already sufficiently studied. After all, except that historians work includes quite different in terms of research, verification of their information, she represented the vast majority of works on local issues, while no generalized study (we are not talking about essays and reviews).

By this time large amounts of archival documents on the research topic still remained undeveloped. On the other hand, there are fairly large gaps in those studies relating to the Russian Church as a whole, certain aspects of the Orthodox Church on the territory of the empire, so is the need for processing, systematization and published, primarily legal sources of our history edge last quarter XVIII – early nineteenth century. Activation of Ukraine, research on regional history found expression in the emergence of papers on different aspects of the history of the church.

Наталія Михеєнко

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО- ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ XII ст. У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму Іллінської церкви у м. Чернігові як одного з засобів, необхідних для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, що сприяють нормалізації мікроклімату у споруді храму.

Ключові слова: Іллінська церква, температура та відносна вологість повітря, регулювання та нормалізація мікроклімату та моніторинг.

У західній частині Болдиної гори в Чернігові, над заплавою лівої притоки Дніпра – р. Десни, в оточенні давньоруських курганів розташовано величний ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря, а біля підніжжя гори побудована у кінці XI ст. – на початку XII ст. маленька Іллінська церква, яка є найдавнішою пам'яткою монастирського ансамблю. Споруджена біля входу в Антонієві печери, вона спочатку виконувала функції хрестильні й була тридільною, однобанною, мініатюрних розмірів, складалася з прямокутних бабинця, нефу та напівкруглої апсиди. Із заходу до бабинця прилягав невеликий притвор [12, с. 263].

Під час монголо-татарської навали церква зазнала руйнувань. У кінці XVI ст. її стіни були увінчані карнизом. Над апсидою і бабинцем спорудили невеликі бані, і церква перетворилася на трибанну. З півдня до апсиди прибудували ризницю. Суттєвих перебудов пам'ятка зазнала і в середині XVII ст., коли стараннями ігумена Іллінського монастиря ієромонаха Зосими Тишкевича, коштом чернігівського полковника С.Подобайла було проведено ремонтні роботи. Замість розібраного притвору зведено великий гранчастий об'єм, що значно збільшив площу храму. Збудовано багатоярусний верх над центральною банею. Розібрано баню над старим бабинцем і зведено нову над прибудовою. У результаті цих перебудов пам'ятка набула рис українського бароко. Церкву змуровано з плінфи, більш пізні об'єми – з керамічної опаленої цегли. У плані споруда однонавова з прямокутним притвором і напівкруглою апсидою. Підкупольний барабан центральної глави несуть підпружні арки, що включені в товщу стіни. Зовні і всередині храм потиньковано і пофарбовано. Фасади храму членовані лопатками. Первісні фасади були потиньковані з розграфленням на квадрати. Загальна площа приміщень церкви становить 128,3 кв. м, площа забудови – 174,1 кв. м, товщина стін 1,1 м [3, с. 1-3]. Сучасний вигляд Іллінської церкви – результат перебудов XVII – XVIII століть.

В інтер'єрі церкви домінує висотний принцип розкриття внутрішнього простору. Головною особливістю архітектури інтер'єру є використання елементів візантійської хрестово-купольної системи з безстовпною композицією храму, що характерна для дерев'яного зодчества. Первісний декор інтер'єру втрачено. Не збереглася ні фреска, ні підлога з полив'яних керамічних плиток. Окрасою є іконостас 1774 року, виготовлений у стилі рококо, в якому інтерпретовано коринфський ордер [12, с. 264].

Реставрована Іллінська церква за проектом архітектора М. М. Говденко в 70-ті

© Михеєнко Наталія Анатоліївна – молодший науковий співробітник відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

роки XX століття. По закінченні вона набула свого сучасного вигляду [12, с. 263-268].

Іллінська церква як пам'ятка архітектури національного значення знаходиться під охороною держави, її охоронний № 818/1. Задля охорони та збереження пам'ятки систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму споруди за допомогою портативного цифрового термомітрометра Testo 605-H1. Щодня у центральній наві та алтарній частині фіксується температура й вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Наприкінці кожного місяця складаються графіки стану температурно-вологісного режиму пам'ятки [Таблиця 1-2]. Раз на місяць, на основі щоденних даних, визначається середньомісячна температура й вологість, а також складається річний графік [Таблиця 3-4]. На підставі цих показників визначаються заходи по нормалізації температурно-вологісного режиму пам'ятки.

Здійснюється щоденна фіксація й погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму церкви [16, с. 207-216].

Щодо мікроклімату Іллінської церкви, то споруда не опалюється, використовується як музей Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». На сьогодні вхід відвідувачів до церкви призупинено, що обумовлено необхідністю виконання робіт з посилення та захисту будівлі.

Задля регулювання мікроклімату потрібно здійснити низку заходів, необхідних для регулювання мікроклімату природними засобами: своєчасно підготувати споруду до осінньо-зимового періоду (уцілювати вікна, двері тощо), проводити провітрювання приміщень згідно зі спеціально розробленою Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній» інструкцією для Іллінської церкви, обмежити відвідування [11, с. 1-2]. У разі недотримання визначених заходів у храмі спостерігається погіршення повітряних та кліматичних параметрів, збільшується залежність внутрішнього мікроклімату від зовнішніх факторів (швидкості осіннього «остигання» внутрішнього повітря та захисних конструкцій, зниження температури повітря у холодну пору року, уповільнення процесів прогрівання й просихання споруди у весняний перехідний період) [1, с. 326-330, 539]. Аби запобігти конденсації вологи, у церкві проводиться провітрювання у сухі дні, коли температура в храмі і надворі близька за своїми показниками. У спекотні дні провітрювання не рекомендується. Коливання температури під час провітрювання не перевище $2 - 3^{\circ}\text{C}$ [10, с. 1-2].

Як показали спостереження температурно-вологісного режиму 2013–2015 рр., мікроклімат Іллінської церкви має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з загальним технічним станом пам'ятки (протягом останніх років вона знаходиться в аварійному стані), що обумовлено впливом несприятливих природних факторів. Іллінська церква розташована на схилі Болдиних гір, на ділянці, для якої характерна активна зсувна діяльність. У 90-х роках XX ст. було проведено науково – дослідні роботи щодо інженерно-геологічних вишукувань для реставрації Іллінської церкви [9, с. 1-46], розробка заходів інженерного захисту пам'ятки та прилеглої території [8, с. 1-18], технології ліквідації аварійного стану Іллінської церкви [6, с. 1-48], технічної документації для відновлення нижнього ярусу Антонієвих печер [7, с. 1-42]. Дослідження проводились Донецьким науково-дослідним вугільним інститутом (МП «Прогрес»), Українським зональним науково-дослідним та проектним інститутом з цивільного будівництва. У результаті досліджень було виявлено значні вертикальні тріщини на північній та південній стінах церкви у місцях примикання прибудови XVIII ст. до більш древньої XI-XVII ст. Основною причиною їхньої появи є деформація західної частини фундаменту Іллінської церкви та прилеглої території денної поверхні [8, с. 13-18].

Важливою умовою для збереження та довговічної експлуатації пам'ятки є вологісний стан кладки стін, а саме кладки стін «огороджувальних» конструкцій. За умови незадовільного вологісного стану кладки неможливо уникнути прогресуючого процесу розповсюдження таких негативних чинників, як висоли, мікологічного ураження штукатурного оздоблення та глибинної деструкції будівельних матеріалів [17, с. 5-12]. Оптимізація температурно-вологісного стану внутрішніх приміщень

пам'ятки має пряму залежність від стану «огороджувальних» конструкцій будівлі – вологісного стану кладки стін. У 2008 р. Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») м. Києва були виконані заміри вологості кладки стін пам'ятки за допомогою приладу-воломіру Hydromette UNI-2. Результати досліджень показали, що по всьому периметру цокольної частини споруди (як на зовнішніх, так і на внутрішніх поверхнях стін) вологісний стан кладки незадовільний. Середні показники вологості місцями перевищували 13,0%, що вдвічі більше допустимої норми. Вологість мала тенденцію до розповсюдження на висоту до 1,5 м по фасадах та на 1,0 м в інтер'єрі [Таблиця 5]. Середні показники вологості знаходилися в межах 9,5 – 13,0%. На сьогодні стіни будівлі постійно знаходяться у зволоженому стані. Аналізуючи характер розподілу вологи по висоті кладки, можна дійти висновку, що основне джерело замокання – підсмоктування вологи з ґрунту по капілярному механізмі [4, с.1-53]. Таким чином, усі ці чинники призводять до зниження теплозахисних та морозостійких властивостей огороджувальних конструкцій та впливають на мікроклімат у церкві.

Враховуючи всі вищезазначені чинники, моніторинг температурно-вологісного режиму Іллінської церкви показав наступні результати. Взимку всередині церкви протягом грудня встановлюється «негативна» температура повітря $-1-3^{\circ}\text{C}$ при відносній вологості повітря 65-70% (норма для Іллінської церкви 55-60%). Пік «негативної» температури припадає на кінець січня – лютий та становить $-2-5^{\circ}\text{C}$, при цьому відносна вологість повітря залишається на тому ж рівні, що зумовлено погодними умовами. Протягом зими відбувається «остигання» захисних конструкцій. У березні в церкві стає холодніше, ніж назовні. Відносна вологість повітря збільшується до 70-80%. Температурні показники тримаються в межах $+4+7^{\circ}\text{C}$. У середньому період утримання «негативних» температур внутрішнього повітря становить 35-40% протягом року з незначними відхиленнями. Внутрішні поверхні конструкцій храму продовжують віддавати холод до кінця травня. При цьому, з початку квітня внутрішнє повітря повільно прогрівається та відповідає нормативним показникам $+8+12^{\circ}\text{C}$. Швидкість прогрівання церкви в цей період залежить від масивності захисних конструкцій, зовнішньої температури та дотримання правил провітрювання [15, с.103-118]. Щодо показників відносної вологості повітря, то суттєвих змін не спостерігається. Вологість поступово знижується лише на 1-2%, що не нормалізує температурно-вологісний режим церкви в цілому. Щоб запобігти конденсації вологи, в приміщеннях церкви проводиться провітрювання в суху та ясну погоду за умови, що різниця внутрішньої і зовнішньої температури не перевищує 2°C , а відносна вологість зовнішнього повітря становить не більше 55%. Однак нестабільні погодні умови, які спостерігаються останнім часом, не дають змоги регулярно проводити провітрювання. Як показали спостереження, найсприятливіші погодні умови для регулярного провітрювання церкви та нормалізації температурно-вологісного режиму приміщень з'являються влітку та на початку осені. У теплий час року, коли повільно підвищується температура внутрішнього повітря, з кінця липня до кінця серпня спостерігається загальна тенденція зниження відносної вологості всередині споруди. У вересні температурно-вологісний режим приміщень церкви найсприятливіший та тримається у межах норми. З кінця жовтня поступове зниження температури внутрішнього повітря супроводжується поступовим підвищенням відносної вологості. Якщо зовнішні метеорологічні умови стабільні, то добове коливання температури та відносної вологості повітря становить не більш 5%, що не впливає на стан будівлі в цілому [14, с.207-216].

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що температурно-вологісний режим Іллінської церкви несприятливий. Відносна вологість повітря в будь-яку пору року тримається в межах 65-80% (за винятком вересня 45-55%) та має пряму залежність від температури та відносної вологості зовнішнього повітря. Можна припустити, що основною причиною ситуації, що склалася, є аварійний технічний стан пам'ятки, що підтверджується дослідженнями Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») та

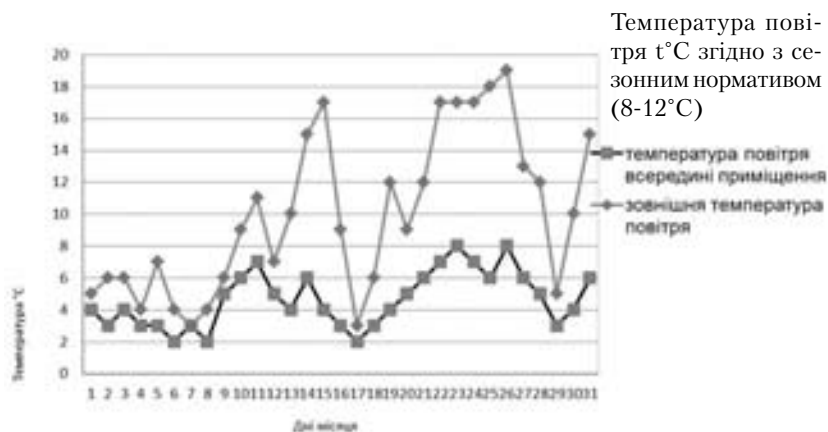
Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій (ДП НДІБК) м. Києва. З метою ліквідації аварійного стану Іллінської церкви необхідно виконати детальне комплексне обстеження будівлі, а саме:

- візуальне та інструментальне обстеження конструкцій стін, склепін та фундаментів;
- інженерно-геодезичні спостереження за деформаціями будівлі та прилеглої території;
- інженерно-геологічні дослідження ґрунтів основи;
- виявлення причин пошкоджень будівлі (просадки ґрунтів, зсувові явища тощо) на підставі аналізу результатів обстежень та розрахунків;
- розроблення конструктивних рішень щодо посилення конструкцій стін, склепін та фундаментів, а також рекомендацій щодо захисту будівлі при її подальшій експлуатації [5, с.1-20].

Тільки за умови виконання детального комплексного обстеження Іллінської церкви та проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт можливо створити умови для оптимізації температурно-вологісного режиму всередині пам'ятки.

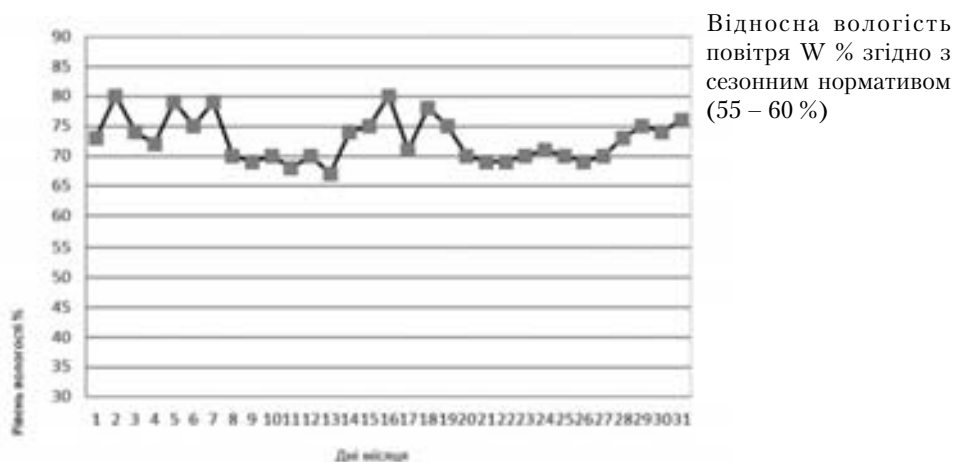
Таблиця 1

Графік температурного стану Іллінської церкви за березень 2014 р.

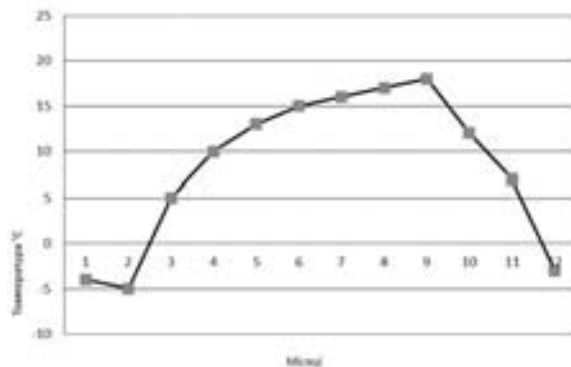
Таблиця 2

Графік вологісного стану Іллінської церкви за березень 2014 р.

Таблиця 3

Графік температурного режиму Іллінської церкви за 2014 р.

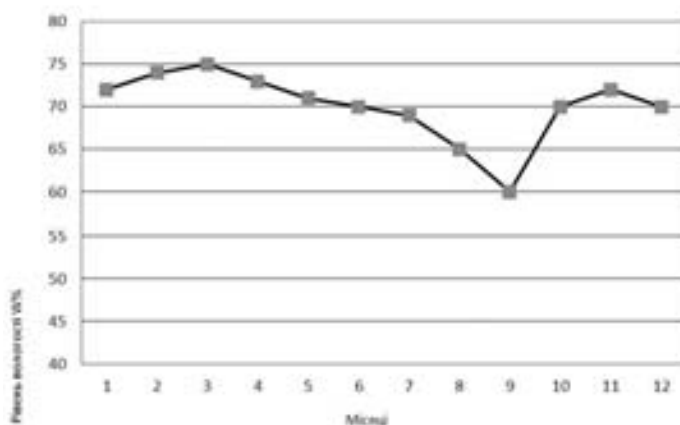

Температура повітря
t°С згідно з сезонними
нормативами

- в холодний період
року 8- 12°С
- в теплий період року
18-20°С

Таблиця 4

Графік вологісного режиму Іллінської церкви за 2014 р.

Відносна вологість
повітря W % згідно з
сезонним нормативом

- в холодний період
року 55- 60%
- в теплий період року
50- 55%

Таблиця 5

Заміри вологості кладки стін Іллінської церкви в липні 2008 р.

№ з/п	Фасади				
	Вологість, висота від рівня існуючої відмостки				
	0,3 м	0,5 м	1,0 м	1,5 м	2,0 м
1	2	3	4	5	6
Північний фасад					
1	12,8%	11,9%	10,0%	8,7%	7,2%
2	10,4%	9,2%	9,3%	8,2%	6,0%
3	10,7%	9,3%	8,0%	5,2%	7,1%
4	9,0%	10,9%	10,3%	9,8%	6,4%
5	10,9%	9,7%	9,2%	8,4%	6,3%
Західний фасад					
6	11,0%	10,3%	9,7%	8,1%	6,7%
7	13,2%	11,8%	12,0%	10,1%	7,2%

8	11,8%	12,0%	10,0%	8,9%	6,7%
9	10,5%	9,4%	9,1%	7,8%	6,7%
10	12,4%	11,0%	9,8%	9,0%	5,7%
Південний фасад					
11	11,7%	11,2%	9,9%	8,3%	7,2%
12	11,5%	10,0%	10,5%	7,5%	8,0%
13	10,6%	11,6%	11,0%	8,9%	7,0%
14	9,8%	11,2%	9,0%	8,4%	7,8%
15	10,3%	9,5%	9,5%	8,4%	7,4%
Східний фасад					
16	12,4%	12,2%	10,9%	11,3%	8,3%
17	10,9%	10,0%	10,5%	7,5%	5,1%
18	10,6%	9,8%	9,0%	7,8%	5,8%
19	9,3%	8,6%	8,5%	7,5%	6,2%
20	10,2%	10,0%	8,4%	8,4%	7,3%

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія : посібник / Фрідріх Вайдахер; [пер. з нім. В. Лозинський та ін.]. – Л. : Літопис, 2005. – 629 с.

2. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України. // <http://skaz.com.ua/cultura/3432/index.html>.

3. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, інв. справа Іллінська церква по вул. Гліба Успенського, буд. 33-А в м. Чернігів. – Чернігів, 2009. – 3 арк.

4. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XI ст. Церква Святого Іллі в м. Чернігові. Науково-проектна документація на ремонтно-реставраційні роботи. Т. 1. Звіт про науково-технологічне обстеження: Технологія виконання ремонтно-реставраційних робіт / Л.П. Войтко / Держ.наук.-техніч.центр консервації та реставрації пам'яток. – К., 2008. – 53 арк.

5. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Соковніна Н.Х. Робочий проект. м.Чернігів. Заходи по забезпеченню нормалізації вологісного стану пам'ятки архітектури Іллінської церкви та благоустрій прилеглої до неї території / Н.Х. Соковніна/. НДПІмістобудування. – К., 2008. – 20 арк.

6. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Фейвищенко А.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Разработка технологии ликвидации аварийного состояния памятников архитектуры XI-XVIII веков Антониевых пещер и Ильинской церкви в г.Чернигове / А.Г. Фейвищенко / Донецкий науч.-исслед угольной ин-т. – Донецк, 1990. – 48 арк.

7. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Фейвищенко А.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Разработка технической документации на восстановление нижнего яруса Антониевых пещер в г.Чернигове / А.Г. Фейвищенко / Донецкий науч.-исслед угольной ин-т. МП «Прогресс», – Донецк, 1991. – 42 арк.

8. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Киришнер Б.М. Разработка мероприятий по инженерной защите и повышению эксплуатационной надежности памятника архитектуры Ильинской церкви и Антониевых пещер в г.Чернигове. / Б.М. Киришнер / Украинский зональный науч.-исслед. и проектный ин-т по гражданскому строительству, К., 1993. – 18 арк.

9. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Солуян В.А. Техническое заключение об инженерно-геологических изысканиях для реставрации Ильинской церкви и пещер по ул. Г. Успенского в г. Черни-

гове и горного отвода. / В.А.Солуян / АО «Черниговстройизыскания», – Чернигов, 1995. – 46 арк.

10. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [Рукопис]. – [Чернігів], 2007. – [2] арк.

11. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень пам'ятки архітектури національного значення Іллінської церкви Троїцько-Іллінського монастиря, що входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» [Рукопис]. – [Чернігів], 2014. – [2] арк.

12. Говденко М. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація / М. Говденко // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 263–268.

13. Девина Р.А. Микроклимат церковных зданий / Р.А. Девина. – М. : ГосНИИР, 2000. – 120 с.

14. Жданова Д.А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Д.А. Жданова, І.І. Масалова // Могилянські читання : зб. наук. пр. – 2004 : Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. – К., 2005. – С. 207–216.

15. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры : [справ. пособие] / И.А. Игнаткин. – Киев : Высшая шк., 1990. – 223 с.

16. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М., 1984. – 151 с.

17. Кроплау Е.К. Температурно-влажностный режим музейных зданий / Е.К. Кроплау. – М. : [ГБЛ], 1977. – 51 с.

Наталия МИХЕЕНКО

Мониторинг температурно-влажностного режима Ильинской церкви XII в. в Чернигове

Статья посвящена мониторингу температурно-влажностного режима Ильинской церкви XII в. в г. Чернигове, который осуществляется с целью сохранения памятника. Охарактеризовано комплекс мероприятий, с помощью которых регулируется микроклимат здания.

Ключевые слова: Ильинская церковь, температура воздуха, влажность воздуха и мониторинг.

Nataliia MYKHEIENKO

The Monitoring of Temperature and Humidity Conditions in St Illia's Church in XII century in Chernigiv

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in St Illia's Church in Chernigiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: St Illia's Church, air temperature, air humidity and monitoring.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (частина 9)

У публікації представлені документи Самойловича та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації цих документів уже говорилось у попередніх публікаціях).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 57 документів, у т. ч. 8 у вигляді реєстрів. Тут явно переважають документи XVII ст. Це пояснюється тим, що ми намагалися увести до наукового обігу давніші документи, яких збереглося менше і які важче читати. Вони зберігаються переважно в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Окремі документи були виявлені у відділі рукописів (далі – ВР) та відділі мікрофільмів (далі – ВМ) Національної бібліотеки у Варшаві (далі – НБ), Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі – Ч.), музеї Національного університету Києво-Могилянська Академія.

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.» і «Український Православний Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто документи гетьманів та іншої старшини, а також документи вищих ієрархів Православної Церкви. Тут представлені документи гетьманів Івана Самойловича (всього 6), Данила Апостола (1), Війська Запорозького (1), генеральних суддів Михайла Вуяхевича і Сави Прокоповича (1), генерального бунчужного Якова Лизогуба (1), генерального хорунжого Івана Ломиковського (1), полковників: київських Г. Коровки-Вольського, К. Солонини (2), прилуцького Дмитра Горленка (1), стародубського Петра Рославця (2); сотників: батуринського Дмитра Стожка (1), дівицького Йосипа Шендюха (1) та чернігівського Стефана Силича (1). До них прилягає документ Гаврила Бореїча, депутата від Батуринського й Ніжинського повітів в Уложенну комісію (1). З документів церковних ієрархів представлені грамоти й листи київського митрополита Гedeона Четвертинського (1), чернігівських архієпископів Лазаря Барановича (2), Іраклія Комаровського (1), архімандрита Києво-Печерської лаври (майбутнього київського митрополита) Варлама Ясинського (1). Адресатами листів виступають не менш значні люди: Іван Мазепа (ще як генеральний осавул!) (1), гетьман Іван Скоропадський (1), цариця Анна Іоаннівна (1), охочекомонний полковник Ілля Новицький (6), наказний охочекомонний полковник Іван (1), охочекомонні полковники (1), архімандрит чернігівського Троїцького Єлецького монастиря св. Феодосій Углицький (майбутній чернігівський архієпископ) (4) та ін.

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ).

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

Відкриває дану публікацію лист запорожців 1631 р. до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Тут подаються важливі звістки про військову ситуацію напередодні Смоленської війни 1632–1634 рр. між Річчю Посполитою та Московською державою і події на Сіверщині (згадуються насамперед Путивль і Ромни). Листи Самойловича (№№ 10-12, 15, 17, 18) та й Ломиковського (№ 25) адресовані полковнику Іллі Новицькому, який, по суті, очолював прикордонну службу на південних кордонах Гетьманщини. З точки зору дослідників Сіверщини, особливий інтерес являють його листи (№ 17, 18), бо в них ідеться про маєтність Новицького – с. Нехаївку (нині – село на території Коропського р-ну). У відповідній довідці «Історії міст та сіл Української РСР» одним рядком згадується, що це село було засноване в першій половині XVI ст. і ні слова більше про дожовтневий період його історії. (1) У першому (1685 р.) з цих двох листів говориться про скаргу новомлинських сторожів на жителів села Нехаївки, оскільки ті відмовлялися сплачувати податки. Гетьман просив Новицького вжити заходів. У другому листі (1686 р.) гетьман повертається до цього питання, уточнюючи податки й повинності нехаївців. Цікаво, що він згадує таку міру сипучих тіл, як «коропское или глуховское». Ці листи є своєрідним доповненням універсалу Самойловича від 15(5).05.1681 р., в котрому надавалося Новицькому право на горілчану, дьогтеві й тютюнову оренди в Нехаївці для утримання охочого війська (2). В інших листах (1676 р., № 10, 11) Самойлович велить прибути в Батурин Новицькому та його людям і зазначається їхнє прибуття. В листі того ж року до охочекомонного полковника Івана (№ 12) гетьман велів йому з полком спішно виступити з квартир у Стародубському полку на Макошин і Сосницю в готовності до військового походу (очевидно, йшлося про похід на Правобережну Україну). У листі № 15 гетьман пише про відкликання генерального бунчужного (Костянтина Голуба –?) з Канева до його дому в Батурин, а на його місце поставити батуринського сотника (Ярему Андрієва). В універсалі гетьмана Апостола 1732 р. (№ 45), адресованого насамперед ніжинському полковникові й глухівському сотнику, затверджувалася купівля в Глухові будинку генеральним суддею Іваном Борозною (на вулиці Мостовій біля Київської башти). В універсалі 1687 генеральних суддів Михайла Вуяхевича та Сави Прокоповича (№ 20), адресованому шаповалівському сотнику (на жаль, не вказано його ім'я) та іншим представникам сотенної верхівки, йшлося про млин в с. Миколаївці Тимофія Костевича Забіли, борзнянського мешканця, який він придбав у братів Андрієнків, що було й підтверджено суддями. Нині Миколаївка є селом Борзнянського р-ну, а в «Історії міст і сіл...» про дожовтневий період згадується одним рядком (про заснування села) (3). Документ № 33 – це універсал 1692 р. прилуцького полковника Дмитра Горленка, звернений насамперед до іваницького сотника (ним був або Сава Миценко або Семенович). Тут мова йшла про надання с. Щуровки Івану Носу. Це дозволяє дещо прояснити родовід Носів, про який писалося в свіжому номері СЛ (4). Іваниця ж знаходиться на південний схід від Ічні. У листі 1716 р. генерального бунчужного Якова Лизогуба до гетьмана Івана Скоропадського (№ 38) містяться цікаві дані про обрання воронізького сотника, яким став Холодович. Цілий блок документів стосується св. Феодосія Углицького. У листах до нього 1688 р. (№№ 21-22) київського полковника Костянтина Солонини йдеться про монастирських підданих сіл «Серединки, Надиновки, Копачовки и Сеножацкогго» (на жаль, точно локалізувати двох сіл не вдається, а Серединка й Сіножацьке знаходяться між Козельцем і Черніговом на трасі Київ-Чернігів) і про ревізію-перепис населення в цих селах, яку проводив козелецький сотник (ним був, очевидно, Сергій Солонина). У листі 1689 р. (№ 26) київського полковника Григорія Карповича-Вольського знов підіймалося питання про маєтності і про підданих Єлецького монастиря, зокрема згадувалося про млин, поставлений з ініціативи видатного українського письменника, архімандрита Єлецького монастиря Іоанникія Галятівського. У листі 1688 року дівицького сотника Йосипа Шендюха (№ 23) йшлося про зменшення числа компанійців, які стояли на квартирах в Овдіївці, що на лівому березі Десни нижче Салтикової Дівиці. Тут є цікава згадка про «ралець», відомий з «Енеїди» Котляревського. Цим словом означали

тоді подарунок (грошами чи натурою) сотнику чи полковнику з okazji зайняття ними посади. Ще два великих документи стосуються візитів у Москву Феодосія Углицького в 1689 та 1692 рр. (№№ 24 та 34). У першому випадку архімандрит прибув як посланець Лазаря Барановича. Тут детально описується склад посольства, у котрому був і відомий гравер «монах Инокентий Щирский», норми провіанту, який виділявся їм щоденно. Відзначалося зокрема, що Углицький був у Москві у 1686 р. як ігумен Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві, згадувалося про приїзд у 1680 р. намісника Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського (майбутнього київського митрополита). У другому випадку Углицький прибув для висвячення на чернігівського архієпископа по смерті Лазаря Барановича. Цей документ за структурою та змістом нагадує попередній, але містить у собі лист самого Углицького, рекомендаційні листи гетьмана Мазепи і духовенства Чернігівської архієпископії, який підписали, зокрема, відомий письменник, ігумен Лаврентій Крщонович, Андрій Страховський (Стаховський), майбутній чернігівський архієпископ, митрополит Сибірський і Тобольський, святий (!). Тут же він підписався як «протопоп менский, сосницкий и березенский», а перебування його на цій посаді досі було невідомим. Документація попередника св. Феодосія Лазаря Барановича представлена двома грамотами. В одній з них 1690 р. (№ 29) надається Лазарю Матвійовичу (батькові воронізького протопопа Йосифа) місце на р. Івоті «в ключу Новгородском» для збудування млина. В іншій 1684 р. (№ 14) надається право о. Христофору збирати гроші на будівництво Свято-Михайлівської церкви в Ніжині для грецької громади. Пізніше у 1687 р. о. Христофор на її підставі, а також універсалу гетьмана Самойловича 1681 р. (його ще не виявлено) добився видання грамоти подібного змісту від київського митрополита Гедеона Четвертинського. Лист 1685 р. (№ 16) Варлаама Ясинського до Івана Мазепи проливає світло на особисте життя Іллі Новицького. Останній, одвоївши після смерті першої дружини Софії, уподобав киянку Мелашку (вірогідно удову по смерті Івана Забіли). Але Мелашка була вже заручена з якимсь Бугаєнком. Щоб подолати ці перепони, Новицький звернувся за допомогою до намісника Києво-Печерської лаври, архімандрита Варлаама Ясинського та до світських осіб: генерального осавула Івана Мазепи та гадяцького полковника Михайла Василевича. Ясинський відгукнувся на ці прохання, і справа скінчилася щасливо для Новицького, котрий одружився з Мелашкою і мав з нею кількох дітей. Відповідні послання Ясинський написав і до генерального осавула та Василевича, і лист до Мазепи наводиться нижче. У грамоті 1754 р. (№ 50) чернігівський і новгород-сіверський архієпископ Іраклій Коморовський (обіймав кафедру у 1752–1761 рр.) вирішував запутане питання про священників Свято-Троїцького храму с. Ріпок. Тут певною мірою можна простежити послідовність настоятелів у храмі у першій половині XVIII ст., а згадка про священничий рід Стаховських дозволяє припустити про його зв'язок з св. Антонієм Стаховським, про якого вище говорилося. До згаданих документів церковнослужителів прилягають два (№№ 52–54). Перший з них, складений не раніше 1769 р., починається з 9.01. 1745 р., з цього моменту йде історія цих писарів, бо до 1745 р. відповідні обов'язки виконували кафедральний писар і реєнт. Тут представлено два уривки із списку писарів київської митрополичої консисторії, в котрих ідеться про о. Антонія Почеку, вихованця Києво-Могилянської Академії (далі – КМА), ігумена Видубицького та деяких інших монастирів. У ній зазначається досі невідомий факт з біографії Почеки: до зайняття посади писаря він був священником у Ніжині. Подаються і розлогі біографічні дані про уродженця Козельця ієромонаха («дикого попа») Кирила Тарловського (1709–1784), вихованця КМА.

Уже 13.10.1748 р. дану посаду обійняв вихованець КМА ієромонах Антоній Почека, замінивши ієромонаха Антонія. Почека до того був кафедральним писарем, а ще раніше – священником у Ніжині. Куди ширшою і важливішою є довідка про Кирила Тарловського, прозваного «диким попом» за часті блукання землями Війська Запорозького. Досі про нього було відомо небагато. Підняв це питання Лев Мацієвич на сторінках журналу «Киевская старина», спираючись на рукопис протоієрея

Оранського, який служив у Новомосковську (Самарі) (5). Потім Дорошенко на сторінках «Черниговських губернських відомостей» (№ 63) уніс суттєві корективи в життєпис Тарловського, спираючись на розповіді «козелецьких старожилів», в першу чергу Ф.І. Д-ського, та на «листи Тарловського до свого зятя» (на жаль, його листи збереглися дуже погано). Після цього якийсь автор, що сховався за псевдонімом Л.А., написав повнішу замітку про Тарловського в «Киевской старине» (6). У подальшому Тарловського згадували переважно в краєзнавчій літературі, інколи в енциклопедіях (7), але вони мало що додавали до згаданих статей. На жаль, про цього вихованця КМА не згадано в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія XVII-XVIII ст.». (К., 2001). Список же значно доповнює і уточнює біографію Тарловського до 1770 р. і зводить майже нанівець значення замітки о. Оранського, в котрій наводиться романтична історія про службу Тарловського в гвардії Катерини II, його розжалування в солдати за якусь провинність, праця мельником, лаврські і запорозькі пригоди...

У списку спершу подається нова дата народження «дикого попа» – 11.03.1740 за старим стилем, а не 1709. З цього випливає перша суттєва поправка: вінчати царицю з Розумовським у 1744 р. він ніяк не міг, бо йому було всього 4 роки. Може, вінчав його батько (о. Максим)? Майбутній «дикий поп» народився в Козельці в родині настоятеля Свято-Микільської церкви Максима Тарловського та Анастасії Олексіївни Крупянської (імена батьків досі були невідомі), хрещений у храмі, де служив батько, під іменем Григорій (цей факт досі був невідомим). По смерті батька (в ніч на 1. 12. 1742 р.) хлопчик, досягнувши 6-річного віку, став навчатися (очевидно в Козельці) і досягнув чудових успіхів, тому був узятий до Києва дядьком по матері Андрієм Крупянським, студентом КМА (цю особу не вказано в згаданій енциклопедії КМА). Після того як дядько переїхав до Глухова на службу в генеральній військовій канцелярії, хлопець повернувся до матері, вчився в полковій канцелярії в Козельці, а 26. 10. 1753 р. поступив до КМА. 8. 01. 1759 р. він був прийнятий на службу в канцелярію духовної консисторії, а пізніше (31.07.1761 р.) був пострижений у ченці в Свято-Онуфріївському монастирі в Жаботині під іменем Гарасима. У вересні 1762 р. він перейшов у Благовіщенський монастир у Ніжині до архімандрита Йосифа Миткевича і з ним прибув до Білгорода до рідного брата архімандрита – митрополита білгородського та обоянського Йоасафата Миткевича (каденція у 1758–1763 рр.). Там він був висвячений у диякони 19. 01.1763 р. з новим іменем (Кирило). Додамо, що на цей час Тарловський мав бути в шлюбі і в нього була дочка. По смерті митрополита він знову перейшов у Ніжин, а через деякий час – у Чернігів і видно навчався в місцевому колегіумі. У 1767 р. перейшов у клас богослов'я КМА, вивчав французьку мову (на додачу вже вивчених церковнослов'янської, грецької, латинської та німецької мов) і одночасно служив у Богоявленському братському монастирі. 5.02.1769 р. став писарем духовної консисторії на місце ієромонаха Мойсея Нестеровича, а 7.06.1769 р. – висвячений у священники (ієромонах). На цьому список уривається.

В іншому документі подається рідкісний документ – атестат КМА, виданий козацькому сину Федору Панасенку, уродженцю с. Шебер (на жаль, його не вдалося локалізувати) на Глухівщині. Ще два документи 1690 р. (№№ 27-28) стосуються Феодосія Гугуревича, вихованця КМА і її ректора, помічника Л. Барановича, ігумена Свято-Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині, Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а в цей час (1690 р.) ігумена Свято-Преображенського Максаківського монастиря. Однак, як відзначав О.М.Лазаревський (8), у 1690 р. вибухнула неприємна історія, внаслідок якої після розслідування комісії на чолі з Л. Кривоновичем його було скинуто з ігуменства. Як простий чернець він попросився до Свято-Микільського монастиря в Батурині, де його прийняв у братію ігумен Димитрій Туптало (Ростовський). Там же він і помер «в бідах і скорбях». Що це за провина Гугуревича, ясно говорять наведені документи.

Група документів стосується періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і Руїни другої половини XVII ст. Насамперед це реєстр листа литовського підканцлера Льва Сапіги до короля Яна-Казимира 1655 р. (№2). У ньому

говориться про дії наказного гетьмана ніжинського полковника Івана Золотаренка в Білорусі. Даний сюжет продовжують листи №№ 2-а, 3, 4, 4-а, 4-б, 7, написані вже в роки Руїни у 1662–1665 рр. Особливо цікавими є листи чернігівського сотника Стефана Силича до свого брата, чернігівського полковника Іоанікія Силича та о. Григорія Василевича, козелецького і остерського протопопа, до свого кума. Перший з них написаний Стефаном Силичем, який був чернігівським сотником у 1661 р. (дати початку і кінця каденції невідомі), також В. Кривошея називає чернігівським полковим хорунжим у 1672 р. Стефана Силича-Симоніва (чи того самого?). Цього листа (№ 2-а) було написано з польського полону на початку серпня 1661 р., отже, Стефан як мінімум не міг виконувати обов'язки сотника. Довідуємося трохи про сімейне життя Силичів: ще була жива їхня мати, згадується й дружина І. Силича, дядько Василь Мальцевич, приятель Михайло Слободецький, який у 1672-1673 рр. став писарем Чернігівського полку. Стефан був у полоні у польського воєначальника Стефана Чарнецького, який командував багатьма каральними операціями в Україні (не випадково козаки влучно прозвали його «рябою собакою», бо він полюбляв екзотичне вбрання із леопардової шкури); говорив про можливий обмін чи викуп полонених у Слуцьку і слізно просив брата визволити його з тяжкої неволі й голоду, через що вже думав врятуватися самогубством і лише страх перед Богом не дозволив цього вчинити. Другий лист свідчить про трагедію міста Димер на Київщині, доценту вирізаного московським військом. Цей лист розвінчує міф про споконвічну дружбу «братніх» російського та українського народів і зайвий раз засвідчує загарбницьку суть політики Москви. Документи 1663 р. (№ 4-а, 4-б) стародубського полковника Петра Рославця дозволяють уточнити час його каденції: він був повноправним полковником уже в лютому 1663 р. Крім того, тут названо імена полкового осавула та полковника (наказного?) відповідно Левка Козиревського й Івана Рошковського, яких не згадують сучасні довідники. Рошковський видно був покаяним шляхтичем, козакував і його батько Миколай (дружина Івана жила в Стародубі).

Інша група документів стосується Борзни. В ІР знаходиться велика тека, в котрій містяться справи борзненського сотенного суду та інші матеріали другої половини XVII – початку XIX ст. Тут подаємо тільки деякі з них. Насамперед це дві судові справи 1663- 1664 рр. (№№ 5-6) та 1671-1672 рр. (№№ 8-9), у котрих містяться записи про п'ять епізодів переважно кримінального та побутового характеру. У цих та інших судових справах (№№ 30, 32, 36, 37) цікавими є факти стосовно топографії Борзни провулок від «улиці Пробытой», прізвища, а інколи й посади мешканців Борзни, судової практики (зокрема взяття на поруки сина Максима Частового) тощо, згадки про події, що стосуються сіл нинішнього Борзнянського району (Адамівка, Оленівка, Ховми), Івангорода (нинішнього Ічнянського р-ну. У справі 1699 р. чернігівського суду знаходимо цікаву згадку про топонім «Сіверщина». До цих документів прилягає зобов'язання воронізького жителя Івана Плута сотнику Івану Холодовичу. Добре представлені й купчі, переважно з Борзни (№№ 13, 31, 35, 39, 53). У першій з них 1681 р. мова йде про продаж лісу на Кролевеччині генеральному бунчужному Костянтину Голубу (першому чоловіку Анастасії Маркович). Це вже не перша його купча і видно, що в останній період життя Голуб активно скуповував маєтності в Кролевцькій сотні. У купчій 1695 р. (№ 35) згадується незвісний досі мглинський сотник Іван Романовський (можливо, родич літописця Романа Ракушки-Романовського).

Дещо окремо стоять документи стосовно судово-купчих справ Глухівщини (№№ 40-41), Чернігівщини (Слабин під Черніговим) (№ 42) й Конотопщини (№ 44). Відзначимо згадку тут (№ 42) «личбы украинской» золотих грошей. Документ № 44 є дуже рідкісним. Це реєстр 1729 судових витрат Фросини Бабичихи у процесі з Левком Гавриленком.

Нарешті вкажемо на групу батуринських документів (№№ 46-49). Про один з них (№ 47) говорилося вище. В інших містяться скарги батуринських жителів за млини та рибні угіддя, які в них незаконно забрали.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені

пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область.–К., 1983.–С. 367.
2. Шекун В.Неопублікований родовід С. Д. Носа // СЛ.– 2017.– № 6.– 173–177.
3. История...– С. 238–239.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).– К.– Львів, 2004.– № 579.– С. 766.
5. Мацеевич Л. Нечто о диком попе//Киевская Старина.–1886.–№ 4.– С. 821–826.
6. Л.А. Еще сведения о «диком попе»//Киевская Старина.–1887.– №11.–С.577–580.
7. Лиман І. І.Тарловський//Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.– Запоріжжя, 2006.– С.561.
8. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии.–Т.ІІ. Нежинский полк.– К., 1893.– С.154–156. Тут історик стисло переказав зміст документів стосовно цієї події, які ми й наводимо нижче.

* * *

№ 1

1631 (?), грудня 29 (19).– Лист запорожців до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського.

«List od kozaków do j. m. p. het[mana] 19 decembra.

По написанію listu do w. m., n. m. pana, iż wiadomość [...] nam mamy o gotowości moskiewskiej, co (?) masz z stolicy, wyprawił (?); którzy przywiózł [...] powiedział, że [...] na głowę ku zamku sześć tysięcy, a tysiąc strzelców już do Wiaźmy posłano; którzy ten lud (?) pospołu z bojary naznaczono pod Smoleńsk, a car na Ukrainie ma być; będę car moskiwski dał sześć wódców: dwóch z Nowograda, dwóch z Woroniza, a dwaj z Oskola (?) ordzie Zawolskiej i Astrachańskiej; która to horda ma być prowadzona przez Siewier na Ukrainie; a do Ozowskiej hordy posłać i kaznę postąpił. Towarzysz nasz zaś z Donu przyszedł, który widział i wiedał, że pewne dwa tysiące ordy z Krymu do Putiwla i Moskwa też na Ukrainę naznaczona. To też w. n., n. mił., oznajmiwszy, iż tymi czasy z Moskwy do Putiwla, koni pod sto pod Romniom (?) przypadszy, tak towarzyszków naszych pozabijali, porubali, jako też i kupców; pytali się o wojsku j. k. m. koronnym i o Wojsku Zaporowskim, gdzie się obraca i co jest za zamiśl. My zaś wiedzieć nie możemy: czyli zimie, czyli też o trawie [...].

Jeżeli się co dali ponowi, oznajmić w. m., n. mił., nie omieszkamy. A z Zaporozża wiadomości mamy, że orda w polu koczuje, a zamyśliwa wpaść w państwa j. k. m.»

* * *

Після написання листа до в. м., н. м. пана, що маємо відомість, відправлену з столиці; той, хто її привіз, сказав, що [вийшли(?)] до замка всі поголовно шість тисяч, а тисячу стрільців послано до В'язьми. Це військо разом з боярами призначено під Смоленськ, а цар має бути на Україні. Цар призначив шість вожнів: двох з Новгорода, двох – з Воронежа, а двох – з Осколу (?) для заволзької та астраханської орди. Ця орда має бути проведена через Сіверщину на Україну, а до азовської орди [наказав] послати і надати їй гроші. Наш товариш прийшов з Дону, котрий бачив і знав, що певно дві тисячі орди з Криму до Путивля [підє] і московіти теж призначені на Україну. Також в. м., н. мил.[пану], повідомляємо, що в цей час з Москви до Путивля сто кінних підійшовши під Ромни (?), вбили й порубали наших товаришів, також і купців; вони питали про коронне військо й. к. м. і про Військо Запорозьке, де воно є який у нього задум.

Ми однак не можемо знати: чи взимку, чи також тоді, коли буде трава [...].

Якщо будуть дальші новини, не забаримося повідомити в. м., н. мил.[пана].

А з Запорожжя маємо відомості, що орда кочує в полі, але задумує напасти на державу й. к. м.»

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 2882. – Арк. 381. – Оригінал рукопису зберігається у ВР Курницької бібліотеки № 201)

№ 2

1655, березня 31. – Регест листа Л. Сапіги, підканцлера ВКЛ, до короля Яна Казимира.

«Для певнішого захисту Бихова сьогодні буде він зміцнений, а Золотаренко з Низу і з Задніпря стягує війська і цар йому обіцяє підмогу». На затримку мого просування до Дніпра вплинуло те, що маю всього 200 людей з порохом. Прошу у в. к. м. ще 300 душ німецької піхоти.

Цей ребелізонт (Золотаренко?) підходив з 5 000 кінноти.

(Ч. – ВР – № 2105. – Арк. 361. – Оригінал)

№ 2-а

1661, серпня 4 (липня 25). – Тикоцин. – Лист Степана Силича до брата, чернігівського полковника Іоанікія Силича.

«Список з белоруского писма, що писал вязен Степан Силич к брату своему к полковнику черниговскому к Аникию Силичу. Списан в нынешнем во 169-м году августа в 20 день.

Мні вельми ласковому пану, брату моему милому Аникию Силичу, полковнику черниговскому, здоровья доброго от Господа Бога желаю вашей милости как сам себѣ, купно с невіскою и с матерью нашою и с любезными приятели нашими.

Відомо чиню тобі о своем здоровье, что еще милостию Божиею жив и пребываю в вязеню у пана воеводы Чернецкого в Тикотине с московскими людьми вместе сижу. Изволь ваша милость в таком моем несчастливом припадке как можно вспомогать и радение имѣть; либо купом или розмною за какова ни есть чесново человека; и к пану воеводе написать, чтоб не велѣл з голоду уморить; а я великий голод терплю и вязенье місяца июля 24 дня договорились вязни тикотинские и петриковские с паном воеводою Чернецким на окуп; и отпустил ис Тикотина 3-х человек, а ис Петрикова 2-х к его ц. пресв. в-ву по деньги. А вязней имѣют вѣсть тикоцинских и петриковских до Слуцка на окуп. Изволь ваша милость провідав, гдѣ будут русских людей окупать, ково нибудь послать, чтоб меня там выменили, или изволь меня окупить; а я великую нужду и бѣду терплю, естли бы Бога не боялся, сам бы себѣ смерть учинил. Изволь ваша милость плач мой повсядневный утолить ис такие и из неволи меня освободить. А я должен за тебя Господа Бога молить и Пресвятую Богородицу и всѣх святых. По сем вашу милость Господу Богу вручаю.

Дан в Тикотине 1661-го місяца июля 25-го дня.

Вашей милости, моего милостивого пана, всего добра желательный слуга Стефан Силич, вязен тикотинский, рукою своею.

Пані матке моеї ниско кланяюсь и дяде моему Василью Мальцевичю ниско кланяюсь. Извольте о мнѣ радение имѣть. Пану Михайлу Свободецкому ниско кланяюсь, изволь пане Михайло всѣм сродичам моим и товариству поклонитца; а я многогрѣшный за свои грѣхи сижу окован. И вам всего добра желательный и слуга нижайший. И о том прошу у вас буде возможно пришлите сколько нибудь денег на прокормленье».

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 163. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Польські справи», 1661, стовбець 19 «Переїняті польські листи»)

№ 3

1662, не раніше травня 20 (10). – Відписка царського воєводи, яка містить вістовий лист Самійла Мотовила.

«Писал старец Самоил Мотовило о вѣстях.

И я, холоп твой, того писма у архимарита (І. Гізеля. – Ю.М.) взял список. Да маия ж в 10 д. в Нежине говорил со мною, холопом твоим, Мефодий, епископ мстислав-

ский и оршанский, что к нему писал черниговский полковник Аникей Силич Старого Быхова твоим В. З. (?) ратным людем о скудости запасов. Да он, Мефодий епископ, показал мне, холопу твоему, прелесной лист, писано польскими писмом из Могилева. И те, государь, листы у Мефодия епископа взял я, холоп твой, и список, что взят у печерского архимарита и запечатав в лист с сею отпискою, послал к тебе (*титул – прим.копїста*)».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. № 15576. Арк. 50. – Копія 20-х рр. XX ст. з перекладу XVII ст. в справі № 612 (арк. 138) ф. Сибірського приказу РДАДА. Нижче є дописка копїста: «2/V. Лист послушника С. Мотовила до архімандрита. Московська копія (див. Білгород. ст. № 475, л (?) 475– 76»)

№ 4

1662, червня 6 (травня 27). – Лист о. Григорія Василевича, козелецького і остерського протопопа, до свого кума.

«Перевод з белоруского писма.

Ко мні многомилостивому пану куму доброго здоровья от Господа Бога желаю тебі.

Об тех вестях изволил ты писати и о том извещаешь ты, что пошли до Чернигова един, что просил полковник черниговский пана гетмана, чтоб ево отпустили, то ево отпустили, а другие ув Остре остались. Об том роспущении войска того ж слыхати, хотя казаков наших много дома и сотник наш был, одно сказывают: изнова у войска итить. И об том извещаю, что был из листом у пана гетмана от Хмельницкого, наговариваючи Самка, чтоб с тою стороною мир узял. Дымор у субботу прошлую москали вырубили и выпалили, было козаков чотыреста у Дымери, то усех побили, и людей усех и детей малых, не боясь Бога. И я вскоре буду. Потом тебе много челом бью.

Писан ис Козельца мая в 27 д.

Григорий Васильевич, протопопа козелецкий и островский».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. № 15576. Арк.44. – Копія 20-х рр. XX ст. з перекладу XVII ст. в справі № 614 (арк. 140) ф. Сибірського приказу РДАДА)

№ 4-а

1663, січня 25 (15).– Стародуб. – Лист стародубського полковника Петра Рославця (Рославченка) до московського посла Микити Одоевського.

«Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича (*царський титул. – Ю.М., І.Т.*) ближнему боярину и наместнику астраханскому князь Никите Ивановичу Одоевскому с товарищи, добродієви моему многомилостивому от Господа Бога многолітнего и щасливого пребывания усердно міти желаю.

Великого государя нашего его царского пресвітлого величества Войска Запорожского од мене, Петра Ивановича Рославченка, полковника стародубовского, милости твоей, добродію моему, о вестях відомо буди, что тепер рада войсковая на том боці Днєпра в Чыгирині вся старшина зобралась. А на той раді Хмельницкий не хочет дальше гетманом быти и гетманство кладет, чтоб еще (?) инный який старший гетманом был, а орда одна стоит за Днєпром в Капустиной долині, а другая розно поблизу тоеи ж, ачей вскорі в Крым чы не пойдут, тьлько ж еще не знаем, що з тоей их рады покажется. Скоро відомость буду о той раді міти (...)*, тотчас милости твоей о всем ознаймовати буду як найскорій, а полских и литовских войск нигде потужных не маш, и в том краю если хоть якии вести, милость твоя, добродій мой, рач мні ознаймити. А особливе милость твою велице а покорне добродія моего многомилостивого прошу за черкашенина нашего Иваном Рашковским, который у вязеню сидить до сих час. А отец ево Рашковский Миколай сполне з нами козакует и жона ево тут же живет. Умилосердись добродій мой многомилостивый, вели тово Ивана Рашковского з вязеня выпустить и ко мні отпустить в Стародуб; бо уже б давно к твоей милости добродію моему об нем, Рашковском, писал, чтоб он высвободен был за твоею милостию да не знали тытулу об твоей милости як писати. Змилуйся и умилосердись добродій мой многомилостивый, кажи выпустить ево, Ивана Рашковского, з вязеня и к нам отпустить.

За тым милости твоїй до лица земли смиренно чолом бью. А послал я сюю грамоту к твоїй милости черкашенином своим Германом Шыряем с товарищи.

Писано в городе его царского пресвітлого величества Стародубе літа 7171-го місяця іануарія 15 дня».

(НБУВ.– ІР.– Ф. XIV.– № 163.– Арк.4-5.– Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Польські справи», 1661, стовбець 19 «Перейняті польські листи». Записи копіїста: «Писано на великому аркуші українською рукою. На звороті – адреса. Печатки не видно)

№ 4-6

1663, березня 5 (лютого 23).– Стародуб. – Лист стародубського полковника Петра Рославця (Рославченка) до московських послів.

«Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича (*царський титул. – Ю.М., І.Т.*) послам ближньому боярину и наместнику австраханскому князь Никите Ивановичу Одоевскому, боярину и наместнику тверскому князь Иоанну Семеновичу Прозоровскому да посольському думному дяку Алмазу Ивановичу да дяку Федору Михайлову, добродіям моим ко мне многомилостивым.

Великого государя нашего е. ц. прсв. В-ва Войска Запорожского полковник стародубовский Петр Рославченко милостям ваши добродіям своим вести ознаймую: за Днепром что ставало орды по городам, то на раду зіхалися, а с той рады якобы запевне у свою землю вскорі пойдут. А что инние есть вести, то все милостям вашим в писме Василия Никифоровича Золотаренка, полковника нежынского, написаны, бо я писалем к нему просячи, чтоб милостям вашим обо всем ознаймил, что там за Депром діється; а впред яких будет вестей, тотчас ознаймовать буду милостям вашим. А за показанную милость вашу, что по указу великого государя нашего е. ц. прсв. в-ва за вашим старанем, яко государ христианский милосердный велел з вязения полковника Ивана Рошковского выпустить, а тот Иван к нам пришел. За тую вашу милость и старане не можем як (?) одвдячить: да и еще де там быют челом покровне, тут в нас живучи в Стародубе и жоны их, об полонеников что у вязеню сидять, к милостям вашим, чтоб писал (...)» * о зволение великого государя нашего е.ц. прсв. в-во государя милосердного христианского будет, об тых выходцов, что их в полон побрано, которие х купецким ділам были у войску Ивана Нечайка, измінника; а тут в мае жоны их и приятели тепер, об которых полонеников милость ваша извольте писать к великому государю нашему, к его ц. прсв. в-ву, просячи о милостивое слово на тых полонеников, которые на рейстрику написаны будут. А мы милостям вашим за тое до лица земного будем челом бить. За тым милость вашу просячи о вести, что одтуль чути, рачыте з милости своей ознаймить, Всемогущему Творцу в сохранение вручаю. А послал я сю грамоту к милостям вашим есаулою своїм Леоном Козыревским.

Писано в городе е.ц. прсв. величества Стародубе літа 7171-го місяця февраля 23 дня».

(НБУВ.– ІР.– Ф. XIV.– № 163.– Арк.6– 8.– Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Польські справи», 1661, стовбець 19 «Перейняті польські листи». Записи копіїста: «Без підпису. Супровідної одписки нема. Наказ з Москви повертатися одержано коло 1/ІІІ(?). Писано на перших двох сторінках складеного надвоє великого аркуша. На одній сторінці – печатка і адреса. До листа додано маленький клаптик паперу, на ньому написано: «Реєстри, що в вязеню седят: быховець по іменю Гришка Остапов, что посполу седев з Иваном Рошковским, Патап Звонцов да Павел Скрабов»)

№ 5

1663 (?), вересень. – Борзна. – Справи з міської борзенської книги.

«[...]правди мовит Ярмола Бакало в жарт торкнул ногою, а оные малжонькове в жарт того не повернувши, барзо подпилого по волі своей міючи, так з ним обходилися як хотіли, бючи, оный Ярмола юж згола не боронился противко их. Уряд выслушавши жалобы и отпору и уважаючи свідков, же маючи от собі Сохацкий и жона его Ярмолу пьяного, по своей волі не оборонячогося противко их, як над ним

насмілилися, поступуючи ведлуг права святого посполитого, а выймуючи артикул двадцят семей з розділу одынадцятного параграф шестый ку концові в тые слова описующий: А хто бы кому поличок дал, або бороду, або волосы рвал, таковый за тое дванадцать рублий платити и у вязеню неділь тры седіти мает. Припозваного Сохацкого и жону его чинить обвиненъими, а жебы во всем Ярмоли Бакалу досыть учинили и поеднали, яко право святое описаное наказует, на що за потребованьем стороны до книг міських записать позволил, што есть и записано.

Того ж дня.

Ивашко Шумченко, обиватель ховменский, прибігши перед уряд наш, оповідал горячий учинок, сталый дядку своему Климу Шумъченъку, козакови и обывателеви ховменскому, от отца Хомутовского, инока монастыря Максаковского, старости Ховменского, о такое мордоване и битье киевое аж зостался ледве жив, а жебы тое з обварованьем живота было и жебы од того мала было смерть поткати збитого Клима (!) просил а жадал, абы тое в книги было записано, што есть и записано.

Септевриа 25.

На вряде борзенском становши очевисто Игнат Тесля, мещанин борзенъский, ясне, явне и доброволне без жадного примушеня признал, иж продал пляц свой власный, лежащий в місті Борзні на переулку от улицы Пробытой в тил Васка Мерочника, поміжника за одной стороны, а з другой – Павла Шапочника за золотых двадцят и один личбою литовского уцтивому п. Ивану Семеновичу, Забіліну зятєви, чого варовал, ствержаючи, абы волно оному тот пляц спокійно уживати нікого ся не варуючи и на нем будоватися и мешкати на вічные часы, як ему самому, яко по нем и потомком его. Уряд зезнания того выслухавъши, для певности за потребованьем сторон до книг міських борзенъских казал записать, што есть и записано.

№ 6

1664, жовтень. – Борзна. – Справи з міської борзенської книги.

Року 1664 місяця октоврія 1 дня.

На вряде нашом борзенъским становили очевисто Максим Частовый, жаловалъся на сина свого именем Олешъка о свое зелжение и якобы будучи запомятавшим (?) як же не только порвался до своего родыча, але и за особу, то есть за бороду, рвал и тое на него слухшим доводом было переведено. Уряд прето любо хотіл за тот его учинок ведлуг права святого описанъного покарати, однак пустивши оного за прозбою людскою волне варует, же еслибыся того учынку в другой раз важил напротивко родычови своему виконати, теды горлом юж без отпущу каран зостанется и для того для памяти записано в книги.

Місяця октоврія 9 дня.

Становъши на уряде борзенском Игнат Тесля, мещан борзенъский, просил, абы взял росправу з тещею своею именем Ганъною Хмелецкою по умертю жоны его, а дочки еи, которая з ними мешкала нероздільно в хлібі они юж по смерти небожчиной, хочияся розділити. Прето мы, уряд высылаем бурмистра Мойсия и Ярмолу Водовоза, мещанина, которые там в дому межи ними постановление учинивши, зезнали урядови в тие слова: иж Игнат за выналезном оных особ, а другое з волі своее дал ей платя білое в тещи (?) тилко небожчино было и манистов двое, так внесенъное яко и своего прыкладу, до того курту шуптуховую з кузами (*гузами*. – **Ю.М., І.Т.**) сребрными и плахту одну з шовком, а другую черчатую. Чим оная контентуючися, юж оному Игнатові жадной турбации в мешканю его чинить не повинна на вічные часы. Уряд выслухавши од особ помененных зезнания, для памяти веліл в книги записать, што и записано есть».

(НБУВ. – ІР. – Ф. – ІІ. – № 22908. Копія кінця XIX ст.)

№ 7

1665, травня 24. – Лист Яна Зебоцького до польного гетьмана литовського смоленського воеводи Міхала Казимира Паца (регест)

Маю відомість про козаків, що їхня старшина поїхала до Москви. Тепер до Стародуба прийшло 300 козаків і вони стоять в Дрогові (Drochowie). Я спеціально посилав до п. Мурашка, коли зрозумів, що він стоїть перед обличчям великої небез-

пеки, бо через великий голод чимало людей повтікало від нього. Пише мені, щоб я дав допомогу. Сповідіє про військові дії в Білорусі. Козаки не даремно сюди прибули, задумують іти на Гомель. Могилевські міщани не хочуть утримувати польський гарнізон, просять вивести його.

(Ч. – ВР. – № 159. – С. 161 – 162. – Оригінал)

№ 8

1671, березня 11 (1). – Борзна. – Запис в міських книгах про обрання сотенного писаря.

«Року 1671 місяця марта 1 дня.

Тарас Забіла, сотник.

Мы, уряд наш борзенский, Тарас Забіла, сотник Войска его црского пресв. велич. Запорозского борзенский, Семен Козаченко, атаман городовий, Вейліш (?) Гаврило, войт, Дмитро, бурмистр борзенский, такъже мешчане Данило Крамар, Андрій Прасол, Григорій Проскурня старий, и многие посполитие люде зацние, обивателие борзенские, чинимо відомо и латикуюм (?) до книг міських, иже سمو ново обрали писара всему місту Емелиана Середовича и поступили из виму посполитого члвіка по шагови, а который называется Войску Запорозкому товаришем, теди по полтораку, а из усей сотні н[...]. Що (?) для віри певной веліли смо в книгах записат, щ[о] ест и записано року и дня виш описаного».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50902. – Тогочасна копія)

№ 9

1672, вересня 1 (серпня 22). – Ухвала борзненського суду.

Року тисяча шестсот сімдесят второго мсяца августа двадцет второго дня, Иляша Киселя справа.

Пришедши на врьд наш борзенский, Иляш Кисіль оповідал нам, иж за поданям pozwu от нас, уряду борзенского, Костю Ивановичу, поповичу оленовскому, и отаману Науму Бурчаку, для усправедлиwienia на вишей назначений термін на ден 22 августа настановилися. Которим било заложено виною за нестаням правне коп 8 на его мл. пна полковника уряд, видячи таковое огурство в их непослушенстві, якоби розуміючи за бунти нежи(...)*ие под претекстом уряду ншого веліл для памяти записат на жаданя оного Иляша и права стому на послушних, що ест и записано августа 22 дня.

Оповедівши нам любовное поеднане Кост, попович, из Иляшом Киселем, иж из собою взявши міркованя в их заводе побою Кост попович принял противко Иляша Киселя прощение тот (...) * Иляш міл вернут Костю пулталяра и осм и своего остатнего накладу міет доходит на судях права skutecznego у вимисла (...) * чинячи квалт праву стому тиранско мордерованому в накладах, яко и в напйтках шинковых (?) (...) *

Уряду а в другое самоволе и по (...) * вислухавши потрете (...) * записат, що ест записано на жаданя их».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50911. – Тогочасна копія)

№ 10

1676, лютого 11 (1). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавий приятелю пане Новицкий.

Поневаж не так, якосмо перед сим пана буньчучного нашого посполу з в. м. в тие краї виправуючи постановили били, сталося. Теди тепер не маеш там в. м. чого большей бавитися и овшем за одобранем сего нашого писаня зо всіми тим[и] людми, которие при в. м. найдуються, до нас в Батурин прибували, жадаем. На том волю нашу обявивши Бгу в. м. полекаем.

Дан з Батурина 1 февраля 1676.

В. м. зичливий приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озским] рукою.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пану Илияшови Новицкому, полковникови компаний наших отдат».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14058. – Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «1676».)

№ 11

1676, травня 3 (3). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пане Новицкий.

Подавцы сего листу нашего товариство компанії вашой, прибувши до нас в Батурин, жадали позволения пойти на тую сторону для языка неприятелского. Которых мы прозбі давши місце, не отмовлялися в той міре, овшем позволивши, жадаем в. мсти, жебыс им того не бороныл. Толко міти хочем, жебы их болшей пятнадцати чоловіка в тую дорогу з компанії вашой не выбиралося; болш однак если захотят, можная будет напотом выправити. Тое наменивши, поручаем в. мстей Гду Бгу.

З Батурина 3 мая 1676 року.

В. м. зычливый приятель Іван Самойлович, гетман рука власна.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пну Илияшови Новицкому, полковникови компаний наших охочих отдати».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14057. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «W Zolotonoszy 1675».)

№ 12

1676, серпня 4 (липня 25). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонного наказного полковника Івана.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Якосмо пред сим писали до в. мсти, абыс товариство полку свого з становиска знявши, просто з оным змірал ку Макошину, так тепер повторяючи, пилно жадаем, абыс ведлуг першого указу нашего зараз як належит до военного походу з борошном и зо всяким належитым пожытком без омешканя спішно ишол на Макошин и на Сосницю, и на тых містцах зараз переправовался, чекаючи от нас далшее науки, которою информовати будем в. мсти, где маеш повернутися. При том Гсду Бгу в. мсти.* поручаем.

З Батурина июля 25 1676.

В. м. во всем зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озским] рукою.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пану Иванови, асаулови и наказному полковникови комонному и всім старшим и меншим товариства в полку Стародубовскому на становисках будучим, пилно одати в Кистрі».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14064. – Оригінал, завірений печаткою. Запис на конверті «1676»)

№ 13

1681, квітня 4 (березня 24). – Мглин. – Купча.

«Року Божого 1681 марта двадцет четвертого дня.

Перед зуполным урядом кролевецким Иваном Миколаевичом Маковским, сотником, Иваном Макаровичом, атаманом городовым, Аверкием Антоновичом, войт, Григорьем Мартыновичем, Петром Ивановичем, бурмистрами, ставши персональне Сава Андріенко, товариш сотні Кролевецкой, чыныл нам, выжей мянованным особам оповід, иж продал лісок свой, лежащий за Ретю, Комар прозиваемый, за золотых шіст его млст пну Костянтину Ивановичу Голубові, бунчучному Войска его црского прес. влчества Запорозкого енералному. До которого юж ліска мененный Андріенко он сам, жона и потомки его не міют вічными часы интересоватися под закладом вины на суд енералный коп десят варуем, а пану Костянтин Ивановичу Голубови ему самому, жоні и потомком его в вікуистой посессії тримати и кому хотіти волно дати, продати и

даровати. Що для ліпшого певности писмо оное печатю сотницкою есть стверджено.

Діялося в Крелевці року и дня вышшей мененного и пред звыш описанным урядом крелевецким.

(НБУВ. – ІР – Ф. І. – № 50923. – Оригінал, завірений печаткою. Запис пізнішого часу на звороті: Купчая данная з утверженем печати сотницкой от Сави Андрієнка, сотни Крелевецкой товариша, на лісок, лежачий за Ретю, Комар прозиваемый, ценою зол. за 6»)

№ 14

1684, травня 20 (10). – Грамота чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

«Копии копия.

Лазар Баранович, милостию Божиею православный архиепископ черніговский, новгородский и всего Сівера.

Всім вообщее, а особно каждому, кому сие наше писание показано будет, меновите их милостям панам полковником, асаулом, сотником, атаманом зо всім Войска их царского пресвітлого величества Запорожского рыцарством, также паном войтом, бурмистром, райцом зо всіми до майстратов и урядов належачими особами и всім духовного стану преложонным и посполитым людем церкви святой восточной и нашего смиренния в Духу святом возлюбленным сыном наше архиерейское препославши благословение, до відомости доносим, иж честный отец Христофор, пресвитер церкви святого архистратига Михаила в Ніжині, з побожности своей и горливости к хвалі Божой просил у ясновельможного его милости пана гетмана, яко ж и у нас, належитого тут, в Малой России, пастиря, абы церков мененную вольно было для греческой породы людей, которых немало в Ніжині промешкивает, збудовати. Но задолжавшись немало многим людем на тое и не могучи тепер до совершенной оздобы и окрасы оную, для всяких своих недостатков привести, он просил нас, пастиря, о просилном листі до всіх милостей ваших, от которых бы могл датками милостыни пополнити недостаточество святой церкви вышписанной и привести ея к должному украшению, а себе от всяких долгов, от которых много бідствия, избавити. На котораго горячую склонившись просьбу, всіх милостей ваших пастирско просим, абы высланные от него человеки два всюды при зуполной вірі были отреманы(?) и вы ласкове приймали бы их при в дома свои и милостынею святого, ведлуг каждого зможности, здарствовали. Тую милостыню Бог, богат сый в милости, тут дочасными, а в небі вічистыми вознаградити милостем вашим не занекает добрами. Повторяючи о том нашу пастирскую до милостей ваших просьбу, вторицею благословение наше архиерейское милостем вашим препосылаем.

Писано при катедре архиепископской нашей Черниговской 1684 року мая 10 дня.

В копии подписано: Лазарь Баранович, архиепископ черніговский и всего Сівера, рукою власною.

К сей копии в вірности ея подписался протопоп ніжинский Стефан Вельховский».

(НБУВ. – ІР – Ф. ІІ. – № 3480. – Копія з копії другої половини ХІХ ст.)

№ 15

1685 (?), лютого 20 (10). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пане Новицкий.

Умисливши мне пана бунчучного нашего (*Костянтина Голуба ?*. – **Ю.М.**) з Канева тут, ку домови, спрова[ди]ти, а на містце его сотника тутейшого батуринского (*Ярему Андрієва*. – **Ю.М.**) послати п[иса]лисами и до в. мсти через посланца пана полковника переяславского, у н[ас] на сих днях бувшого, жадаючи, абыс кгда будет пан бунчучный з [Ка]нева тут, в Батурын, простовати и в. мсть сам веспол з ним бувал, а взглядом компаніей писались до пана полковника т[утеш]ного переяславского, жебы по городках полку своего хоч по килка чол[овіка] для тим ліпшой самим и конем в звычайной живности выгоды и [...] зруйнованный (?) полегкости на малый час расположил, нім т[ут]юж колвек теперешной роскали (?) укажется просужа (?)

и нинійшое до слушного самим и конем выпочнения по немалых во[йскових] трудах и фатикгах вынайдет и назначит містце. Зачи[м] тую ж волю нашу взглядом компаніей в. мстиной до пана [полковни]ка тамошнего, жебы на час тилко певний в полку своем д[о]живши, задержал, поновляем, а в. мсть сам подлуг пе[рвого] листу нашего вспол з паном бунчучьним тут за нас пр[...] жадаем и Гду Бгу оного поручаем.

З Батурина 10 фе[вряля] 16[...].

В. м. зычливий пр[иятел] Иван Самойлович, гетман В[ойска] его црского величества З[апорозским] рукою власною.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пану Илияшови Новіцкому в Золотоноши отдати».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 141050. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «До Золотоноши (?) 1685»)

№ 16

1685, липня (21). – Київ. – Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського до генерального осавула Івана Мазепи.

«Panie asaule generalny Wojska ich carskiej mści Zaporozkiego, mój wielce mści pnie i dobrodziejju.

Tak na poważną instancją w. m. m. pana, jako i na mści pana полковника, mego mściwego pana, lubom jak już i zdał z siębie namiesnictwo, jednak jakowymże kołwiek sposobem mogę to sprawie u swieszczenników kijowskich, że nie dadzą szluby tej paniej, a mianowicie z panem Buhajenkiem, który tak dalece non instat, mając obicem od j. mści pana полковника hadziackiego alias jeśli kto przemyslny placidus na chwicisie, sine legitimo obstaculo trudno będzie zahamować, aby tak długo czekano poki się zawodnik w zawód puści. Modły moje zatym i życzliwe chęci z uniżonemi usługami memi łasce miłościwej w. m. m. pana rekomendując, zostawam w. mć, meo wielce mściwego pana i dobrodzieja całe życzliwy bogomodlca i sługa uniżony Barlaam Jaśniński, archimandryta pieczarski kijowski m. p.»

Z monastera Pieczarskiego kijowskiego 1685 July 21.

Адреса: «Мему wielce mmu panu dobrodziejowi jego mści panu Janowi Mazepie, asaulowi generalnemu Wojska ich caskiej mści Zaporozkiemu, m. m. panu, oddan bydz ma».

* * *

Пане генеральний осавуле Війська їх царської мості Запорозького, мій вельми мостивий пане і добродію.

Наповажнеклопотання як в. м. м. пана, такі мость пана полковника, мого милостивого пана, я, хоч вже і склав з себе намісництво, однак будь-яким способом можу добитися у київських священиків того, що вони не дадуть шлюбу цій пані з паном Бугаєнком, котрий так сильно не наполягає, маючи обісєм від й. мості пана гадяцького полковника (*Михайла Василевича. – Ю.М., І.Т.*), якщо інакше хто хитрий тихо вхопитьс(я?). Без законної перешкоди це важко буде зупинити, щоб так довго чекати поки учасник розчаруєтс(я?). За цим віддаючи мої молитви і зичливі бажання з моїми пониженими послугами милостивій милості в. м. м. пана, залишаюся в. м, мого вельми милостивого пана і добродія цілком зичливий богомолець і понижений слуга Варлаам Ясинський, київський печерський архімандрит рукою власною.

З київського Печерського монастиря 1685 липня 21.

Адреса: «Моему вельми мостивому пану добродієві його мості пану Іванові Мазепі, генеральному осавулу Війська їх царської мості Запорозького, м. м. пану, має бути відданий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14169. – Оригінал)

№ 17

1685, листопада 26 (16). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочекомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пане Новицкий.

Супликовали до нас сторожі новомлынські на жителей села Нехаевки, в державі в мсти застаючої, ускаржаючыся, же не хотять избороняся им умовленої за цілий рок заслуги, так як з иньших св(оего) уезду Новомлынського тяглые люде, хто поле пахает по четверце овса и по шагу дают, давали. Зачым любо постановлено им за заслуги при умовеню на рок четвертку овса и грошей шаг от робочого члвіка поле, вибирати. Однак в. мсть четвертку тую того (?) овса занежавшы, роскажіте нохавчанам, жебы з диму кождый тамошний обывател мененным сторожем толко по шагу неотмовне за их працу, кгда будут вибирати, давал, жадаем якобы они ставши контентными за свої услуги, болшей нам о тое не докучали. О що и вторе в. мсти жадаючы, поручаем Гсду Бгу.

З Батурина 16 ноеврия 1685 року.

В. м. зычливый приятель Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою».

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пану Илляшови Новицкому, полковникови компаний наших отдат».

Запис: «1685».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. № 14053. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 18

1686, червня 19 (9). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охоче-комонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику Новицкий.

На лист в. мсти о нехавских людей повинностях описуючы, любо не перечимо тому, абы они давали в. мсти в рок от вола робочого, так як в. мс. от них хочеш. Однак если они, посполитії люде, для своего убоства того не змогут вистатчати, то можно в. мсти перестати на четверику жита, а на четверику овса міри коропское или глуховское и принять по ползолотого от вола грошей, а от коня при такой же пашенной дачи и по шест шагов. Если зас около сівби и укошеню хліба робят, то нілзе на них того накладати, абы сіна и дров вистатчали колко потреба, бо той потребі и конца не будет и знести им того трудно а так постановляем мы, абы кождый тяглий чоловік сіна три возку косил и упрятал, а дров тож три вози привюзл в год. Що зас травы возом для коней в двор в. мсти привезти и сторожов двох рокових наймати и в чом бы еще слушность оказала послухати, од того они не мают отмовлятися. О чом волю нашу обяснивши, зычим в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина июня 9 д. року 1686.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчества Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. № 14664. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 19

1687, травня 11 (1). – Київ. – Грамота київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського.

«С копії копия.

Гедеон Святополк, князь Четвертинский, милостию Божиею православный архиепископ, митрополит киевский, галицкий и всей России, епископ луцкий и острожский.

Всім відати хотящим духовнаго и свіцкаго стану предложоним и посполитым людем церкви святой восточной и нашего смирения в Духу Святом возлюбленным и послушным сыном, Божое и наше архиерейское препославши благословенне, извiсно творим: Иж мы, пастырь, стосуючысь впрод до волі ясневельможного его милости пана Иоанна Самойловича, гетмана Войск его царского пресвітлаго величества Запорожских, року 1681 выраженной, яко теж и до листу року 1684 яснев в Богу превелебнаго его милости отца Лазаря Барановича, епископа черніговского,

на тот час блюстителя катедры митрополии Киевской, выданного, которые нам, пастыреві, презентовал честный отец Христофор, пресвитер церкви греческия в Ніжині обрѣтающася, просячи усердно нас, ныні належитого пастыря, о подтвержении свой вольности. Мы же, склонившись на его прилежное о сем моление, пастырски оные ствержаем сим листом нашим и благословляем, абы он, вышменованный иерей, яко истинным прилежанием старающийся от початку около того місця святого церкви греческия святого архистратига Михаила, ни от кого не имѣл жадное перешкоды, якобы могл спокойно застаючись при храмі вышреченном, архiereя небеснаго моли́твовать о крѣпкой державѣ их царского пресвітлаго величества о побѣді на враги и о умирении всего мира. Извѣстнаго же ради всім свидѣлства дано ему сие наше рукоподписанное и печатію нашею архiereйскою запечатанное писание в катедрѣ нашей святаы Софіѣ митрополитанской киевской року 1687 мая 1 дня.

На копии тако: Гедеон Святополк, князь Четвертинский, православный архиепископ, митрополит киевский, галицкий и всея России, епископ луцкий и острожский, рукою власною.

Прописанныя копии грамот архиепископа Лазаря Барановича и митрополита Гедеона Святополка Четвертинского хранятся в архиве киевской духовной консистории между делами за 1766 год.

Протоиерей Петр Орловский».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – №. 3480. – Копія початку XIX ст.)

№ 20

1687, листопада 18 (8). – Батурин. – Універсал генеральних суддів Михайла Вуяхевича та Сави Прокоповича.

«Их црского прсвтлого велчства Войска Запорозкого судії енералние, Михаїл Вуяхевич, Сава Прокопович.

Вам, п. сотникови шаповаловскому, атаманови и войтови тамошнему, так сотні тоое атаманові сілкому и войтови и всім обывателем миколаевьским, сим писаньем нашим тепер и в потомные и пришлые часы ознаймуемы, иж славетный пн. Тимофій Костантинович Забіла, козак и обывател борзненский, ставши перед судом ншим енералным, а показавший запис купчой на млын ве двоих колах и каменях мучных и на половицу греблі, лежащее на реци Борзнѣ в селѣ Миколаевцѣ, од чотирох братьов рожоних именем Прокопа, Паска, Леска, Яцка Анѣдреенков, мелников и обывателей миколаевьских, данный и речоному п. Тимофію на тые купным правом за пятсот золотих набытие добра служачий, а жебы той запис и посессия его на тые добра ку волному уживаню и шафунку была властію судовою змоцнена и потвержена пилко просил того и домовлялися, що теж на аффектацію свою з прихилности судовой отримал. А жебы и он тракт тот, в записи положонный, был додержан о продажи другое половици греблі и млына, такого межы обома сторонами, а до того, жебы в участицтве той гребли без перешкоды спокойно жили, приходы, належитые мелником, уживали под закладом выни до скарбу войскового такое ж сумы, за якую добра тые проданы. Суд того варует тою судовою нинешнею информациею, которую для певности ліпшой есть сторонѣ требующой под печатію судовою дана.

В Батуринѣ ноев[рия] 8 рок 1687.

Звышменованные судії войсковые енералные.

Справа потвержоная п. Тимофія Костантиновича на млын кулный Миколаевский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. №50914. – Тогочасна копія)

№ 21

1688, грудня 2 (листопада 22). – Козелець. – Лист київського полковника Костянтина Солонини до архімандрита Феодосія Углицького.

«Висоце в Бгу превелебный мсць отче архимандрито елецкий черниговский, велце мні мсц. отче и ласкавый здавна добродію.

На килкокротні превелебности вашой афектации, а особливо на сей до мене от превелебности вашей лист, писанный, в котором превелебност ваша змінковати

рачил, же в Серединце триста подимья остает, а все козаки, а другие поддании мої, а монастырских и десятка не маш подданных, зсилалем для ревизіи так козаков, мешчан и подсуідов, сотника моего козелецкого до Серединки, Надиновки, Копачовки и Сеножацкого, однак не так найшлося, як превелебност ваша писал, що и десятка подданных не маш, то в Серединці найшлося подданных сорок без одного, в Надиновці – болш десятка, в Копачеві – сім чоловіка, в Сіножацкой – пятнадцат, которые повинуются мнастиреви. Тих я, як превелебност ваша пишеш, в поданство собі не привлащалем, ані покажется тое, абы мні якое послушенство, albo роботизну, робили, так и тепер их не зневолюю, але под владіи их самых и подсуідки (которих и реестр, як много в яком селі остает, посилаю) превелебности вашей подаю: як сам превелебност ваша изволит, так имы владій, тилко за товариством войсковым превелебности вашей прошу: не рач, превелебност ваша, до них интересоватися и собі в подданство примушати, бо любо не кажен против себе бил у войску, однак одного был отец, другого – брат и послуга войсковая з них отбувалася и трудно их маю з реестру войскового выписовати и в повинност міскую отдавати и было бы то над право и давные козацкие волности, которых и их црское прстлое влчство ні в чом не нарушает, а как міщане в своей повинности, а козаки в своей козацкой волности здавна zostавали, так и тепер нехай остает. И я, як з превелебности вашою заводу не мілем и тепер не хочу и не зычу, але давному неотмінному добродіюству и млствам стым полечаюся, zostаючи превелебности вашей, м.м. пна и добродія, во всем зичливый в Дху Стом сын и слуга

Костантин Солонина, пол[ковник] Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого киевский.

С Козелца, ноевриа 22, 1688 року.

На другому боці: Висоце в Бгу превелебному его млсти гсдину отцу Феодосию Углицкому, архимандритові елецкому черніговскому, игуменови видубицкому киевскому, моему велце мсцвому пану и добродієви, належит. М.П.

Ишою рукою: Дане подсуідов козац[ких] в Серединце до монастыря Елец[кого].

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 27669. – Копія 20-х рр. XX ст. Запис: «Київський Центральний Архів, документи монастирів, № 807»)

№ 22

1688, грудня 25 (15). – Козелець. – Лист київського полковника Костянтина Солонини до архімандрита Феодосія Углицького.

«Висоце в Бгу превелебний мсці отче архимандрит елецкий черніговский, мой велце мсці отче и ласкавий блгодітелю.

Листовный вашей превелебности, м.м. отца и благодітеля, аффектаціи, через велебного в Бгу отца Сіюмашка ко мні принесеной, чинячы досіт, яко в той же реестр, котрим у владіне подсуідов именно дадем обители стой, казалем приписати, яких належало и подсуідов серединских, так и писалем до атамані серединского и надиновского, абы оны до тых юж подсуідов, вашей превелебности реестровне данных, не міли діла и жадного им не чинили загадования, так же, жебы атаман серединский слушную з тих козаков учинил управу и каранье, котории якобы старушка, городничого серединского, и слугу мнстрского важилися бити, приказалисмо сурово и жебы обидва тие атамани серединский и надиновский вперед постерігали того пилно, жебы там жаднии не діялися збродні, в чом бы вашей превелебности и нам не наносилася турбація напрасная, але жебы все мірковали промежку собою: если будет козак винен в яком діле, – повинен без жадной отволоки атаман чинити справедливост, а если мужик винен будет, – отец городничий визволяти будет своего мужика не повинен от справедливости, на що поволнійшого часу и отвористо нше писмо до тих сел обіцуюем видати. А тепер, будучи велце забавним, неотмінной назавше полічаюся вашей превелебности, м.м. отца, приязні, ласце и молитвам стим вручаюся.

Вашой превелебности, м.м. отца и добродія, зичливый всіх добр и слуга поволный.

Костантий Солонина, пол[ковник] Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого киевский.

З Козелца, декаврия 15 д., року Божого 1688.

На другому боці: Висоце в Бгу превелебному до его милости господину отцу Феодосию Углицкому, архимандриті елецкому черніговському, моему велце мсцівому отцу и ласкавому благодітелю, честно. М.П.

Іншою рукою: Придане подсусід[ков] козац[ких] до монастиря Елец[кого] в Серединце».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 27671. – Копія 20-х рр. XX ст. Запис: «Київський Центральний Архів, документи монастирів, № 808»)

№ 23

1688, грудня 21 (11). – Салтикова Дівиця. – Лист дівичького сотника Йосипа Шендюха до архімандрита Феодосія Углицького.

«Ясне в Бгу превелебний мсці отче архимандрите черніговский, а мой отче и блгодітелю.

Здравия телесного, найпаче душевного спасення от Хрста владки превелебности вашей, отцу и блгодітелю моему, зичу. Любо пишеш, милост твоя, до мене стороны козаков компанских, абым оних извел ис станції овдіевской члвка трох, теди я казалем оним козаком оттол изийти двом, а двом там зоставати на станції. По указу его млсти пана полковника нашого и подсусідков козацких казалем з охотою привернути в подданство вашей млсти, абы они помочними были тим же подданим вашей млсти. А о козаку том компанским, который голову розбыл подданому вашей млсти, з оного козака я не могу справедливости дати, не належит нам, тот их же атаман компанский может з оного справедливости дати. И еще пишете, млсть ваша, жебым виписал козаків новотних, котрих нема новоуписаних козаков; любо и виписал бы, тилко ж ни одного не маш. А стороны ралцу нашого, яко не бралем, и овшем не казалем брати. Тое млсти вашей свителской до ознаймения подавши, ласце и блгословению вашему свителскому самого себе полецаю.

З Девици Салтиковой року 1688 мсця декаврия 11 дня.

Святобливости вашей отцу и добродієви моему, найнижший слуга Иосиф Матвієвич Шендюх, сотник дівичький, рукою.

На другому боці: Ясне в Бгу превелебному гспдину его млсти отцу Феодосию Углицкому, архимандриті Престой Бци елецкой черніговському, отцу и добродієви моему, при униженом уклоні моем отдати належит.

Іншою рукою: Од дівичького сотника прказане атаману именем полковника ніжин[ского], абы подсусідков козацких в Овдієвце подал монастиру Елецкому в подданство».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 27670. – Копія 20-х рр. XX ст. Запис: «Київський Центральний Архів, документи монастирів, № 858»)

№ 24

1689, березня 17 (10). – Москва. – Приїзд чернігівського елецького архімандрита Феодосія Углицького.

«Малороссийские дела 1689 г. марта 17.-№ 9.

Приезд в Москву и отпуск черниговского елецкого монастыря архимандрита Феодосия Углицкого и кафедрального наместника Полуехта Росуновича с благодарением к государям от черниговского архиепископа Лазаря Барановича за присылку жалованных грамот на архиепископию черниговскую, о бытии ей в владетельстве у патриарха московского.

В доклад.

В нынешнем во 197-м году марта в 17 и день к великим государем царем и великим князем (останні 5 слів будуть передаватися скороченням – «ц. в.». – Ю. М., І. Т.) Иоанну Алексеевичю, Петру Алексеевичю, и великой государыне благоверной царевне и великой княжне (тут буде вживатися таке саме скорочення. – Ю. М., І. Т.) Софнии Алексеевне, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцем (цей титул пропускається. – Ю. М., І. Т.) приехали черниговского Елецкого монастыря архи-

мандрит Феодосий Углецкий да черниговского архиепископа Лазаря Барановича наместник Полихт Росунович да иеромонах Матфей Казнадей (*очевидно це треба писати з малої літери, бо «казнодій» означає «проповідник».* – **Ю.М., І.Т.**) да иеромонах Иполит, 3 человека дьяконов, да монах Инокентий Щирский, 12 человек слуг, 5 человек челядников. Да с ними 18 лошадей.

А что им великих государем жалованья на приезде в приказе дать и поденного корму и питья давати и о том выписано на пример.

В прошлом во 194-м году к великим государем был в приезде киевского Михайловского Выдубецкого монастыря игумен он же Феодосий Углицкий, да с ним казначей иеромонах Феодосий, уставщик иеромонах Авксентий, 2 человека слуг, 3 человека келейника, да с ним 6 лошадей.

Великих государей жалованья на приезде в приказе дано на харч денег 4 рубли да питья 3 ведра вина двойного, в ведре вина простого, 8 ведер меду вареного, 20 ведер пива. Да поденного корму и питья давано им: игумену Феодосию денег по 5алтын, питья по 3 крушки, меду вареного, пива по тому ж; иеромонахам и дьякону по 2 алтына по 4 денги, питья по 2 крушки меду, пива по тому ж. Слугам по 10 денег, питья по 3 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива. Келейникам и челядникам по 4 денги, питья по 2 чарки вина, по крушке пива человеку на день.

Да в прошлом меду во 188-м году блаженные памяти к ц. в. Феодору Алексеевичю были в приезде Киево-Печерского монастыря наместник Варлаам Ясинский да печерский блюститель Паисий, 3 человека монахов, 15 человек служек, 20 лошадей.

Великих государей жалованья на приезде дан в приказ денег 7 рублей. Да казенного корму и питья давано: наместнику денег 7 рублей по 4 алтына, питья по 3 крушки меду, пива по тому ж. Монахам денег по 2 алтына, питья по крупке меду, по 2 крушки пива.

А как они великих государей очи видели и на приезде и на отпуске у руки были, и в те дни давано им корм и питье с поденным вдвое. Да им же давано корму по возу сена да по четверти овса на 10 дней лошади. Да для вечерowego сиденья на свечи по 10 денег на сутки. А ныне ц. в. Иоан Алексеевич, Петр Алексеевич и ц.в. София Алексеевна о даче того великих государем жалованья вышеупомянутым архидиякону и наместнику со всеми при них будучими людьми что укажут.

197-го марта в 18 день по указу ц. в. Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Софии Алексеевны царственные большие печати и государственных великих и посольских дел оберегатель ближней боярин и наместник новгородский князь Василий Васильевич Голицын с товарищи приказали дать их великих государем жалованья черниговского Елецкого монастыря архимандриту Феодосию Углицкому да черниговского архиепископа Лазаря Барановича наместнику Полихту Росуновичу со всеми, при них будучими, на приезде в приказ на харч денег 4 рубли да питья с отдаточного двора 3 ведра вина двойного, в ведре пива простого, 8 ведер меду вареного, 20 ведер пива. Да им же давати поденного корму и питья с приезде их марта с 17 числа, покаместа они на Москве побудут, архимандриту Феодосию денег по 6 алтын, питья по 8 крушки меду вареного, пива по тому ж, наместнику денег по 4 алтына, питья по 3 крушки меду, пива по тому ж, да иеромонахом Матвеем да Иполиту по 2 алтына по 4 денги, питья по 2 крушки меду, пива по тому ж; 3-м человекам дьяконом да монаху Инокентию Щирскому денег по 2 алтына, питья по крупке меду, по 2 крушки пива, 12 человекам слугам денег по 10 денег, питья по 3 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива, 5 человекам челядникам денег по 4 денги, питья по 2 чарки вина, по крушке пива человеку на день. А как они на приезде и на отпуске великих государем у руки будут, и в те дни вместо стала дать им корм и питье с поденным вдвое. Да им же давати для топления палат и варенья еств архимандриту по 4 воза, наместнику по 2 воза дров на неделю, за воз по 2 алтына по 2 денги, да для вечерowego сиденья на свечи по 10 денег на сутки. Да им же давать конского корму на 18 лошадей по возу сена, по четверти овса на 10 дней лошади, за воз сена по 10 алтын, за четверть овса по 7 алтын. Денги давать из приказа Малыя Росии, а питье с отдаточного двора и о питье в приказ Большие казны, а о корму дать к росходу указ. Дияк Василий Бабинин.

197-го апреля в 20 день по указу ц.в. Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Софии Алексеевны царственные большие печати и государственных великих и посольских дел оберегатель ближний боярин и наместник новгородский князь Василий Васильевич да боярин князь Алексей Васильевич Голицын с товарищи приказали дать их великих государей жалованья черниговского Елецкого монастыря архимандриту Феодосию Углицкому да черниговского архиепископа Лазаря Барановича наместнику Полиехту Росуновскому со всеми, при них будучими людьми, на отпуске архимандриту Феодосию денег 12 рублей, обьяра 5 аршин, байборек да камка мерою по 10 аршин, пара соболей в 5 рублей; наместнику Полиехту денег 9 рублей, камки 10 аршин, также 5 аршин, пара соболей в 3 рубли, да иеромонаху казнодею Матфею денег 5 рублей, камки 10 аршин, сукно английское, пара соболей в 2 рубли, да другому иеромонаху денег 5 рублей, сукно английское, пара соболей в 2 рубли, 3-м человекам дияконам да монаху денег по 3 рубли да по сукну аглинскому, всем мерою по 5 аршин человеку, да по паре соболей по полтора рубли пара; 12 человекам слугам, 5 человекам челядникам по рублю да по сукну амбурскому по 5 аршин человеку; да им же дать в дорогу поденного корму на 10 дней по тому ж, почему им давано на Москве, да питья 3 ведра вина двойного, 6 ведер вина простого, 10 ведер меду, 20 ведер пива, и о том по приказам послать памяти, а к расходу указ диак Василий Бабинин.

197-го апреля в 13 день по указу ц. в. Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Софии Алексеевны царственные болшие печати и госудаственных великих и посолских дел оберегатель ближней боярин и наместник нагородцкий князь Василий Васильевич да боярин князь Алексей Васильевич Голицын с товарищи приказали купить в ряду книги пролог обе половины во весь год, 2 ленты опшие на дачу великих государей жалованья черниговского Елецкого монастыря архимандриту Феодосию Углицкому в Елецкий монастырь; а по уговору за те книги дати книжного ряду торговому человеку Ивашке Максиму 10 рублей из приказа Малыя Росии. Записать и деньги за тое покупку выдать с розпискою».

(НБУВ. – IP. – Ф. 121. – №. 94. – Арк. 201 – 209. – Копія кінця XIX ст. Оригінал знаходиться: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1689 р. – № 9)

№ 25

1689, вересня 16 (6). – Батурин. – Лист генерального хорунжого Івана Ломиковського до полковника Іллі Новицького.

«Мні велце мці пне полковнику охочокомонний, мой велце мсці пне приятелю любий куме и брате.

Респондуючи поважному до мене от в. мст. пна писаню я (?) бым певною о щасливом и помисльном з Москвы ясневелмож[ного] добродія, его мил. пна гетмана, повороті, в. м. м. пна упевнити відомостю. Только ж еще и сам на сей час не маю відомости: якого дня виехал и для того послалем сегодня умисльного козака в Сівск для подлинной відомости и за тоєю оказиею пишучи, лист в. м. м. пна з инними листами до ясневелможного добродія послалем. Прето скоро отберу відомост о добродійсном (?) з Москви виїзді и в. м. м. пану переслати оную не запомню. За сим тобі, гсдр мой Илья Федорович, много чолом бью.

З Батурина 6 д. септемвра 1689 року.

В. м. м. пну зичливий приятел, кум, брат и слуга их црского пресвітлого велич[ества] столник Войска Запороз[кого] хоружий генерал[ний] Ломиковский.

Адреса: «Его мил. пну Гелияшові Новицкому, моему велце мцівому пну коханому кумові и брату».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 13963. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 26

1689, грудня 25 (15). – Козелець. – Лист київського полковника Григорія Карповича-Вольського до архіандрита Феодосія Углицького.

«Висоце в Бгу превелебний мсці отче архимандриті елецкий черніговский, мой велце мосцівий отче и блгодітелю.

На поважну вашу превелебности, м. м. отца и блгодітеля, аффектацію засылаем я в маетности вашей превелебности пна сотника козелецкого из другим товаришем на розиск, абы извістно было досконале, з якої сторони, чи з войскових людей козаков, чи з подданих вашей превелебности монастирских чинятся ростирки и непокое домовие. Теды мої посланние яко, хвала Бгу, жадних там не знайшли непокоев, от козаков подданим монастирским діючихся, так смирно оттол к нам повернулися. А сторони річки Жидовки в селі Надиновце, яко не мілем еще з неї жадного и найменшого пожитку, так и не мію, и поневаж она пред тим належала до стой вашей обителі, то и тепер и я того не отмовлятиму. О млинку теж, на той же ріці стоячом, докладаю вашей превелебности, иж на войсковом козацком місці давном ест постановлений за блгословителним отцом преставлщагося в Гсді блженной памяти висоце в Бгу превелебного его млсти господина отца Иоанникия Галято вского, архимандрита с. обителі вашей, и по том листі виданом мні фундушу от бывшего гетмана, о яком обширній за презенталним повиданем ся розговорил лагодне з вшею превелебністю. Ясновецкого (?), же перед нами на сей час не згодилося при бытности посланого вашей превелебности законника, теды, распитавши, яким правом он держит млынок, дам знати вашей превелебности обширне. Зменшеня в селіх вашей превелебности не можно, хоч бысмо ради учинити, компанцов, поневаж згола нігде их діти: всюди их у нас ест много в полку, люб и проездами шляховими великая людем чиниться кривда непереставними. Такую на виражение од вашей превелебности листовне пункта чинячы реляцію, молитвам стим и давной приязні и ласце вашей превелебности, м. м. отца и блгодітеля вручаюся.

Вашей превелебности, м. м. отца и блгодітеля, всіх блг зычливий и поволний слуга их царского пресвітлого величества Войска Запорожского кивский полковник Григорий Карпович Волский.

З Козелца декаврия 15 д. року 1689.

На другому боці: Высоце в Бгу превелебному его милости господину отцу Феодосію Углицкому, архимандриту елецкому черніговскому, моему велце ласкавому отцеві и блгодітелеві.

Іншою рукою: О річці в Надиновці Жидовці, монастиру служачой».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 27672. – Копія 20-х рр. XX ст. Запис: «Київський Центральний Архів, документи монастирів, № 836»)

№ 27

1690, лютото 16 (6). – Борзна. – Скарга Мотрі на Феодосія Гугуревича, ігумена Свято-Преображенського Максаківського монастиря.

«Справа на отца Кгукгуревича игумена Максаковского виписаного есть.

Року 1690 мсця февряля шостого дня.

На врадї борзенском козацком сполне и міском перед нами, Тарасом Забілою, сотником, Петром Макаровичом, атаманом городовим, Филипом Нагорним, войтом и бурмистром, ставши очевисто Иван Шкута, стадник мнстра Максаковского устне, явне и доброволне визнал и обявил річ такую, иж якобы превелебний отц Феодосій Кгукгуревич, игумен мененного мнстра, препомгнівши боязнь Бжию способом нижей виражоним Мотру, дівку в дворці монастирском в той час мешкающую, сміл паненства позбавити и п[р]ез немалое время беззаконное сполкованье, міваючи на штетечную по всей час ему воли утіху, як хотіл, важился заживати. Которую то оного стадника мову мы, урад вишменований, вислухавши, а уваживши, иж таковие на таковых особ жалобы и протестации до ураду и суду ншого не належат. Так сюю справу лимитовалисмо, оповідаючи стадникови, иж кому кривда діється, той сам может права шукати. Прето и она, Мотра, прибувши в Борзну и сама собою ставши перед нами, устне, явне и доброволне на себе и на отца Кгугуревича так признала, иж отц игумен Кгукоревич поневаж мене збавил паненства, що так сталося. Поки мовит до мене велят (?) свою явне в ден отц игумен посилав якобы для якого діла мене потребуючи през Ивана Куделю, през хлопца свого упокоевого Иваньця и през Ивана Великого, поки аж запровадили мене и гвалтовним способом учинил там уже, зараз напавши,

зо мною сполковане и не одпустил мене скоро и овшем держал мене при собі таємъне в келіи для вшетечного гріха. А обіровал (*описка, слід читати «офіровал» – Ю.М., І.Т.*) мні так паненства, яко и по волности велце ласкавую нагороду. Едним словом (...) *шол зо мною мажучи мене и себе гріхом тілесним місяцей килка, яко нижей повім. Под час бытности ясне в Бгу преосвещенного его млсти архипастира ншого Лазара Барановича у Максакові на празник Преображення Господня отц игумен послал до мене челядника свого, которий убравши мене по панської науці у челядние сукманы и у боти жолтіе місто пахолка до келії игуменской запровадил. А так он, отц игумен, зараз учинивши зо мною сполкованье, тримал мене дний килка при собі, аж его млсти отц архипастир з мнстра поехал. По его зас архипастирской млсти одізьді килка дний згодивши, знову взяв мене до намету монастирського и чинил зо мною гріх тілесний по своїй волі, аже бым була поволна ему. Такий страх прекладал мні на очи, же през тую ж, мовит, челяд мою секретную утоплю албо забю тебе, ежели похоти моей не будеш чинити, а так мусілем ему подлічати. Потим, кгда отц игумен постеріг, же я вшетечное от него понесла бремя, усиловне за виньника Марка Тирского замуж мене видал. Еднак бідний муж мой нікди зо мною не міл малженської воли, бо и по шлюбі частокрот як хотіл през тих же зводников слуг своих отц игумен до покою свого бърал мене обеззаконно мною ся пахъвил, ледво по так усиловном, а праве мало не щоденним сполкованю. Подобно побоявшися караня Бжого и сроктого а посполитого на такихих блудьником ферованного права, виправил мене до села Ховмов до моих крвних. Одголь она, Мотра, прибувши в Борзну, а хочачи страченя паненства своего од отца игумена одержати нагороду, а стоячи перед нами як доброволне признала, так мы, урад вишменений, его млсти пну Стефану Петровичу Забіли, полковникови Войска их црского пресвітлого влчства Запорозкого ніжинському, ведлуг належной в том нашой повинности попрезентовавши, слово в слово в книги ратушние борзенские велілилсмо записат, што есть и записано.

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50910. – Оригінал(?))

№ 28

1690, лютото 26 (16). – Свідчення Івана Куделі, монастирського челядника.

«Року 1690 февраля 16 дня.

Як за увідоменьем певним узнавшися игумен Феодосий Гукгорович, що поважная особа духовная од архипастира ншого Лазара Барановича з Чернігова его млсти отца Крщоновича, игумена ілинского, з иншими особами поважными до Максовского мнстра присланих, будучих для певное иньквізицией в доложеною справу дукоментальной о замордованю отца иеромонаха Гавриіла. [И]ж то зараз игумен Кгукгуревич тое ж ночи против неделі числа мениного Ивана Куделя з Савьюкою, вірною челядю, у покоевого по отца Димитрия его мл. игумена Николского батуринского, и за одну тую ноч повернулися з батуринского мнстра до Максаковского. Тилко сей Иван Куделя пристал с конем и упился. Которого Ивана Куделя, вірного слугу, опознавши у Ховмах, здибали на отшибе у одного подданого Мірона члвка и там за роспитом признался о своем діле. Про що так прудко ездил (по росказаню игумена своего) и так як припроважен Иван Куделя у Борзну, то доброволне признавал без жадное вонпливости на игумена максаковского, якого часу и яким фортеlem на вшетечний учинок Мотру дівку до себе через Ивана хлопца, Ивана Великого у покоевих своїх впрод через Рикуню (?) бабу, ставши наметом у футора подли хати. В то[й] час звел ее и позбавил, мовит, паненства. А себе Иван Куделя вимерает. Хоч знал, мовит, о шпетном, нікому не сміл поводити (*описка, має бути «повідати» – Ю.М., І.Т.*) того явного учинку но злого и всі причини, на котором містцу облудние чинил. Ведлуг першое иньквізицией як Мотра вшетечница доброволне признавала, так и сей Иван Куделя, слуга игуменский, еще и болшие признает учиньки и поступьки зло-явние на игумена Кгукгуревича, же, мовит, безпечне, кури печение з маслом и голубы смажение уживал, а тот ему по уживаню Савка, челядник упокоевий, хоч купуючи готует, хоч усі монастирские знают о том, да нелзя говорити, кгдаж дался каждому з наших, як отца Гавриіла у перший раз через приказ игуменский тот Савка нещадно

збыл, то товим того часу чи боячись (Бга) кого ні сто мушкетов, оруже манастирское, слюсаром напогоотово певную приказал оханъждожовати и сторожу щоденно и ночу міти, так признает сей Иван Куделя: +».

(НБУВ. – ІР – Ф. І. – № 50910. – Оригінал (?))

№ 29

1690, травня 16 (6). – Чернігів. – Грамота Лазаря Барановича, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа.

«Лазар Баранович, млстию Бжиею православный архієпископ черніговский, новгородский и всего Сівера.

Всім відати о том належне потребующим рыцерского стану и міского так преложонным, яко и посполитым, нам в Дсі Свтом возлюбленным и послушным сном при засланю архиерейского блгословения ншого ознаймуем, иж міючи мы, пастыр, з премилостивой ласки от црского пресвітлого величества и ясневелможных рейментаров Войск Запорожских наданії нам до архієпископией ншой Черніговской отчины в ключу Новгородском з розними кгрунтами, лісами, сіножатмы и річками, межи которими річками, в кгрунтах нших пастырских пливучими, уподобавшы собі місце для збудовання млына способное на річці Ивоті пан Лазар Матвіевич, значный обывател воронизский, вносил свою до нас, пастыра, прозбу през сна своего, пречестного отца Иосифа, протопопа воронизского, абы ему волно было на вышпреченной річці власным своїм коштом млын постройти. З которого млына, поневаж в кгрунтах нших пастырских міється фундувати, повинен будет половина розміров мелницких до двору ншого пастырского отдаватися. При которого то фундуша прозбі вымовил собі, абы юж волным был мененный пан Лазар Матвіевич так от поколіцизны, яко и покабанцизны. Мы теды, пастыр, склонившыся на его, пана Лазара Матвіевича, покорную прозбу, казалисмо выдат сей нш ему на то фундуш, абы волно ему было безпечне тое діло сооружати и з него пожитковати. В котором его предсвзятю абы жадной так з рыцерского совіту, яко и посполитого, не было перепоны и турбациі, пастырско под неблгословением ншым варуем. А для ліпшой того твердости фундуша при печати ншой архиерейской рукою власною ншею пастырско подписалисьмы.

В катедрі архієпископией ншой черніговской року 1690 мсця мая 6 дня.

Рукою власною».

(НБУВ. – ІР – Ф. І. – № 50926. – Оригінал, завірений печаткою і підписаний Барановичем)

№ 30

1690, травня 17 (7). – Борзна. – Справа про крадіжку худоби й коня.

«Року тисяча шестсот девяностого місяца мая сегого дня.

Справа отца Феодора, сщеника Ивана городского, о покраденю худоби и коня. На враде нашом борзненськом так козацком, яко и міском.

Кгды постановившыся отц Феодор, священник ивангородский, впрод закладаючи скаргу свою, як ему негда сталася о стой неделі у вовторок перед ярмарком (...)* борзненском, в дому его ув Ивангородиши через наймита Яцка Потовченъка, борзеньского родимця, котрий препомнівши боязнь Бжиею и посполитое право срокное без бытности отца Феодора, под час ночное doby оный злочинца вирубавши стелю, и уліз зверху в комору злодейским своим фортеlem, скрал немалую худобу, як именует отц Феодор, же готових грошей коп 9 без семи шагов, женских кошул добрых три, серпанъков чтири нерозърізанных, срібних гапλικов пар тринадцат, ланцужки сребньє от кунътуша, чарку сребрную зламаную, при той же худобі и коня украл рижного. Про то за оповіданем и за скаргою першою тот злочинца не зиман и не опитано нигде, леч за упрошенем од отца Федора, иж будучи Матвейкови (...)* крамар и жител наш борзненский з инъшими людьми нашими в ярмарьку черниговском на стого Прокопия 20 июля там опознавши того явного злочинцу Яцка, доложили о нем поважному урадови тамошнему и взят был тот злочинъца до вязения, потом и

каран нещадно публиці (бо был уже и в Борзни приправлен о злодейство). На той кари признавался до попелненого першого своего злого учиньку и до сего другого також, як мовит, у отца Феодора всі тие мененные річи забрал в комори и з двора коня украл. Кгдиж, мовит, того коня, перестрашеним будучи, под Загоровкою в полю оставил, а тие едны річи в Борзне з иньшим товариством позаймовал, а потом якобы Мартину Проскурьченку дал до схованя, тим его опотварил и обелжил, тое при(...) * и поволене на Мартина Проскурченка од ураду чернігівського со всем виписаное. Кгды донеслося оное письмо к нам у Борзну (тилько то недобре, же злочинца з чернігівської турми утекл) того ж року мсца авьгуста 4 числа за повторним обжалованем отца Феодора, то взглядом, же без лица, тилко поволане через (?) злочинцу на Мартина Проскурченка нанеслося.

То мы, урад борз[енский] засівши у судовом дому, наказалисмо абы Мартин, отца Федора за всі шкоди погодил, то за упрощенем людей зацних мещан борзненских Васил Москалец, Васил Яловий, Пилип Клекотовской, солдат Якименко, Михайло Ніс, Дмитро Чорниш, котрие нибы порукою ставали, же ні в чом, мовят, Мартин злочинстви не был подизренный. С которыми людьми на том упростили отца Феодора и дал Мартин клячу з лошам у осми копах зол[отих] пят грошей, а злочинцу и (?) помененого, иж повинны зобополне поисковати. Про то мы, урад, то их незнане зє предложеном мещан вислухавши, оную скаргу до книг міських чорних веліли записат, що ест и записано.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50918. – Тогочасна копія)

№ 31

1691, квітня 18 (8). – Борзна. – Купча.

«Року тисяча шестсот девятдесят первого місяца апріля дня осмого.

Купля млына отца Василия Григориевича, свщника троецького, у Юска, Дмитра Водовозеньков.

На вrade нашом борзненском перед нами, Тарасом Тарасовичем Забілою, сотником, Петром Макаровичем, атаманом городовим, Иваном Ярмоловичем, войтом, Савою Даниловичем, бурмистром, и при многом товариству и мещанах при том будучих, як постановившиися очевисто, Юско, Дмитро Матвієньки Водовозовичи, родные братья жители борзенские, бывшие мелники греблі, лежачое на реці Борзенці, мененное Кустовское, ясне, доброволне и явне без жадного усилованя признали, иж маючи природним правом отчистим тоей мененной греблі половину з млыном долним лотоком з двома колами и камінми мучными (которой то греблі половину и до млына потребно з приналежным начиням желізным, также с хатою, дворцем, по половины огорода и гаю, там же лежачого близко млынов, тот гай на поправу всей греблі належит до гаченя, як Матвієвой бывшой части), так й Кирияновим небожчиковским потомком, писмами обдаровано есть. Опроч того млына од поля стоячого и половины тоеж лежачое греблі, ні в чом никому не интересоватися, бо тилко Матвієньки Водовозовичи Юско и Дмитро, свой млын власный уживаючи з половиною греблі, не пенный и в жадной суммі небожчиком Матвієм, отцем их, и ими, потомками, нікому ни в чом не был заведенный. Котрого то млына з доброй воли своей продали пречестному гспдну отцу Василию Григориевичу Величковскому, свщеннику свто Троецкому, намістьнику протопопі Борзненское за певную сумму и готовне пінязи, то есть за тысячу золотих сполна. Которую то сумму одличивши и до рук своїх одобравши, зрекалися уже Водовозовичи млына своего, и сим добровольным записом ствержали в моц таковую подаючи, иж волно, мовят, при честном отцу Василию Величковском тим млыном, як своим власним, владіти завідоват и на том зостаючи поссесором на свой ліпший пожиток оборочат, на вічност уживат с притомностью и с потомки своїми, по них походячими. А уже Юско, Дмитро себе самих, малжоньков, потомков и всіх крєвных своїх, близших и далних, у вічност пускаючи и себе отдаляют и варуют, абы до того млына и половины гребли ни хто з них жадного уступу и упоминку міти не повинні. А если бы хто важился в тую продаж на одмов близкостью доходит, таковий тое ж суммы вышгьреченной до скаргу войскового судові

поважному и належному урадови міському подпадаючий вині, под заложенъним их сторон сто золотих albo в совито платиты неопустъні будет.

Урад, вислухавши добровольного зезнання продажы и куплі, то на жаданье их до книг ншых міских борзненских принявши, велілисмо записат, што ест и записано».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 50913. – Тогочасна копія)

№ 32

1691, липня 12 (2). – Борзна. – Справа про крадіжку бджіл у Хвеська Солодкого.

«Року 1691, 2 июля

О покраденію пчол у конашовского жителя Хвеска Солодкого.

На вradi нашом борзненъском, постановившиися очевисто жалобник на имя Хвеско Солодкий з притомним значним козаком Борисенком, же (?) жители конашовские, оповідали й скаржилися о шкоді сталої покраденю з ліса уля едного з пчолами и взявши, по(...)*, же ему тая шкода сталася через Ивана Мірочника, котрий мешканцем был од килко літ конашовским и оний на житло вибралъся до села Адамовъки и был помежником тот Иван Мірочник и тим мимоходом своим, о тих пчолах знаючи, з улем узял своим фортеlem злодейским и донесши в село Адамовъку, до Семена, рожного брата своего, тые пчолы з того уля краденого перегнал у свой инший, а тот улей у (...)* сховал. А кгда за тим пошуком прислѣдивши и дійшли того слущним доводом, при тих же людех, жителей адамовских, як знайшли улей в землі то оголосили свѣдочним (?) обложилися, того ж часу и явние злочинцы Иван и Семен при том же же лицу поставлены были и стали за свой екセス (?) злый учинок шкодуючи, Хвеска просити и оным злочинцам через тих же жителей адамовских пофолкговано, то тим часом, понехавши худобку утиклы проч. Аже кгда справа конец свой міла узяти, за тим не стало кого правом за(...)* карати, тилко до далшого зисканя злочинцов, азилибы могли зымани, велілисмо записат».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 50914. – Тогочасна копія)

№ 33

1692, серпня 10 (липня 31). – Прилуки. – Універсал прилуцького полковника Дмитра Горленка.

«Их црского прстлого влчства Войска Запорозкого прилуцкий полковник Димитрий Лазаревич Горленко.

Пану сотнику иваницкому з товариством и войтові тамошнему зо всім посполством и кожному, хто того потребоватимет відати, сим нашим ознаймуем писанем, иж респектуючы мы на давные услуги в Войску Запорозком роненые пана Ивана Яремовича Носа, знатного товарища войскового, надаем оному селце Щуровку в ключи Иваницком найдуючоеся, позволяючи з оного селця всякими приходячими пожиткамы корыстовати. До якого абы уже войт иваницкий болше жадного не міл діла пилно варуем того, так же войт з мешчанами вышменованного селця Щуровки абы належающее ему, преречонному пану Носові, отдавал послушенство пилно міти хочем и приказуем.

Дат в Прилуце июля 31 1692 року.

Звыш менованный полковник прилуцкий рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50929. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 34

1692, серпня 3 (липня 24) – листопад. – Москва. – Приїзд чернігівського єлещького архімандрита Феодосія Углицького для висвяти на чернігівського архієпископа.

«Малороссийские дела 1692-го июля 24. – № 15.

Приезд в Москву черниговского елещького архимандрита Феодосия Углицкого для постановления во архиепископа черниговского, отпуске пожалованной ему грамоты на архиепископию и на прежние права и волности и отъезде его из Москвы.

Иван Мазепа, гетман с Войском вашего царского пресвітлого величества Запорожским, *(далі йде лист Івана Мазепи від 26(16).04.1692 р. до царів Івана V та*

Петра I, який уже опублікований по цьому ж списку: Листи Івана Мазепи. – К., 2010. – Т.2 (1691-1700). – № 45. – С.348-349)

Список с листа белорусского письма, каков прислал из Чернигова луцкого (описка, слід читати: «Елецкого»). – **Ю.М.**) монастыря архимандрит Феодосий Углецкий в нынешнем в 200 году июля в 29 день.

Мы, духовенство архиепископии Черниговской, игумены и протопопы и всех той епархии, желаем имети себе за архиепископа и по преосвященном архиепископе Лазаре Барановиче вместо наследника преподобнейшего архимандрита елецкого черниговского Феодосия Углецкого, на то и руками нашими подкладываем.

Писано в Чернигове в катедре архиепископской 1692-го году.

Игумен монастыря Свято-Троецкого Ильинского черниговского Лаврентий Крщонович.

Свято-Николского Рыхловского монастыря паствы черниговской смиренный игумен Лука Григорьевич.

И именем протопопов всех епархии нашае подписуюся Николай Синдаровский, протопоп черниговский, рукою власною.

Андрей Страховский, протопоп менский, сосницкий и березенский.

Илия Яхимович, протопоп борзенский, новомлинский и коропский.

7200-го году июля в 27 день пожаловали великие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцы, и с Чернигова Елецкого монастыря архимандрита Феодосия Углецкого со всеми при нем будучими людьми, велено им давать своего великих государей жалованья поденного корму и питья с приезде их июля з 24 числа покамест они на Москве побудут, архимандриту денег по шти алтын, питья по три крушки меду вареного, пива по тому ж, трем человекам иеродияконом денег по 2 алтына, питья по крушке меду, по 2 крушки пива, писарю денег по 2 алтына, питья по 3 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива; конюшему по 10 денег, питья против писаря 13 человекам слугам по 10 денег, питья по 3 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива человеку на день; а как они увидят их государские пресветлые очи и будут у руки на приезде и на отпуске, и в те дни дать им поденный корм и питье с поденным вдвое; да им давати по шти возов дров на неделю, денгами по 2 алтына по 2 денги за воз, да для вечерowego сиденья по 10 денег свеч салных на сутки, да конского корму на 7 лошадей, по возу сена да по четверти овса лошади на 10 дней, денгами, денгами за воз сена по 10 алтын, за четверть овса по 7 алтын, и о питье в приказ Большие казны послать память, а к росходу в приказе Малыя Росии дать указ. Думной диак Емельян Украинцов.

7201 го сентября в 11 день великие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцы указали зделать к своей великих государей жалованной грамоте на государственную большую печать, ковчег серебряной с кровлею и позолотить, которую велено дать преосвященному Феодосию, архиепископу Черниговскому и Новгородскому на архиепископию Черниговскую, и той архиепископии на прежние права и волности; а на дело того ковчега дать серебряного дела мастеру иноземцу Якову Буду 17 ефимков ис приказа княжества Смоленского, а на позолоту того ковчега ему ж Якову дать 3 золотых червонных, купя в ряду ис приказа Малыя Росии от росходу и о ефимках в приказ княжества Смоленского дать указ. Думной диак Емельян Украинцов.

Наше царское величество пожаловали нашего царского величества богомольца преосвященного Феодосия Углецкого, Черниговского и Новгородцкого архиепископа, велели ему дать сию нашу царского величества жалованную грамоту для того: в прошлом 7200-м году к нам, великим государям, к нашему царскому величеству писал подданный наш, Войска Запорожского обох сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа, что архиепископии Черниговский епархия нынешнего времени требует прислушающего ей в порядках церковних и во всех духовних делах управления и к тому усмотрил он, подданный наш, мужа добродетельна и в духовних правлениях искусна, а нам, великим государем, нашему царскому величеству, радетьельна, архимандрита елецкого черниговского Феодосия Углецкого и бил челом нам,

великим государям, нашему царскому величеству он, подданной наш, гетман со всею генеральною старшиною и с полковники и с Войском Запорожским, дабы по нашему великих государем, нашего царского величества изволению, тот вышепомянутый архимандрит рукоположением богомолца нашего, святейшаго и блаженнейшаго кира Адриана, архиепископа московского и всеа Росии и многих северных стран патриарха, получил власть и посвящение во архиепископы в вышепомянутую епархию Черниговскую; а при том челобитью и тот помянутый архимандрит Феодосий Углецкий в царствующий нам град приехал. И мы великие государи, наше царское величество, выслушав то вышепомянутое челобитье, пожаловали подданного нашего, Войска Запорожского обох сторон Днепра гетмана Ивана Степановича, и генеральную старшину и полковников и все Войско Запорожское, указали в ту епархию Черниговскую во архиепископы того архимандрита посвятить. И по нашему великих государей, нашего царского величества, указу в нынешнем 7201-м году месяца сентября 11-го дня Божиею поспешествующею милостию во святей соборной апостольской церкви Пресвятыя Владычицы наша Богородицы и Приснодевы Марии честнаго и славного Ея Успения при нас, великих государех, во Святем Дусе от отца нашего и богомолца, святейшаго и блаженнейшаго кир Адриана, нашего царского величества, архиепископа московского и всеа Росии и всех северных стран патриарха, тот избранный архимандрит посвящение и рукоположение в архиепископы на престол Черниговский восприял, и бил челом нам, великим государем, нашему царскому величеству, он, богомолец наш, преосвященный Феодосий, архиепископ черниговский и новгородцкий, чтоб мы, великие государи, наше царское величество, пожаловали ево, велели дать нашу царского величества жалованную грамоту. И мы, пресветлейшие и державнейшие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич, все Великия и Малыя и Белья Росии самодержцы и многих государств и земель восточных и западных и северных отчичи и дедичи и наследники и государи и обладатели наше царское величество ево, богомолца нашего, преосвященного Феодосия Углецкого, архиепископа черниговского и новгородцкого, пожаловали в подтверждение и укрепление той Черниговской епархии и чина духовного и прежних прав сию нашу царского величества милостивую грамоту дать ему повелели, и при Божией помощи сею нашего царского величества грамотою ту Черниговскую архиепископию и ево, преосвященного черниговского архиепископа, укрепляем и утверждаем и впредь ево, преосвященного архиепископа черниговского, и по нем иных и ту Черниговскую архиепископию при той же помощи Божии и за предстательством Пресвятыя Богородицы в таком же соблюдении и охранении имети хотим, в каком она была до сего времени в нашей государственной милости между великороссийскими архиепископиями первоначальною архиепископиею под благословением святейшаго Адриана, архиепископа московского и всеа Росии и всех северных стран патриарха, и впредь иных святейших патриархов московских, как в церковных православных греческаго благочестия догматах, так и во архиерейской чести, и во исправлении духовного чина и церковного начала и в сохранении прав и поведений обыклых, как о том писано в прежней нашей царского величества жалованной грамоте прошлого от создания мира 7196-го году, какова дана черниговскому Лазарю, архиепископу, и как ныне в данной ему, преосвященному Феодосию, архиепископу черниговскому и новгородцкому, благословенной и ставленной грамоте святейшаго патриарха о содержании той Черниговской епархии написано. А что прежде сего неправильно к той Черниговской епархии приписаны были в присутствии Киевской митрополии протопопии Глуховская, Конотопская и Борзенская и в жалованной вышепомянутой грамоте 196-го году по челобитью преосвященного Варлаама, митрополита киевского и галицкого и Малыя Росии, указали мы великие государи, наше царское величество, быть по-прежнему, как изстари бывало, при митрополии Киевской, а к Черниговской епархии ныне и впредь тем протопопиям в присутствии не быть; а ему, богомолцу нашему, преосвященному Феодосию, архиепископу черниговскому и новгородцкому, и по нем будущим архиепископам черниговским со всем причтом духовным Черниговской архиепископии по прежнему нашему

царского величества указу быти под благословением и послушанием во Святем Дусе у отца нашего и богомолца святейшаго кир Адриана, архиепископа московского и все России и всех северных стран патриарха, и по нем будучих у святейших патриархов московских навеки неотступно по своему обещанию, каково он учинил с надписанием руки своей при возведении своем на престол Черниговский во архиепископы во святей соборной апостольской церкви Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодевы Мариии честнаго и славного ея Успения, не отлучаясь под благословение и разсуждение святейших вселенских патриархов, и богомолцу нашему, преосвященному Феодосию, архиепископу черниговскому и новгородскому, и впредь иным по нем будучим архиепископам, и той Черниговской епархии влаstem и под властью сущих сие наше царского величества повеление исполнять непоручимо; а наша царского величества жалованная грамота государства нашего во дворе в царствующем граде Москве лета от создания мира 7201-го году месяца сентября 28-го дня, государствования нашего 11-го году.

Великих государем жалования грамота писана на пергаменном листу, кайма и фигуры писаны золотом, в начале Божиею и государево имя по- «московский» и мыслете, так же в середине государево имя писано все золотом, а дело чернил писал в лист Посолского приказу подъячей Михайло Родостамов, подписал думный диак Емельян Игнатьевич Украинцев; запечатаны государственною большою печатью; справа подъячего Кондрата Никитина. На ковчег серебра взято из приказа княжства Смоленского 17 ефимков, на позолоту 3 золотых червонных, да кустодия и снур и варварки да обьяри аршин куплено из ряду.

Государь Емельян Игнатьевич, великий мой благодетелю.

Смирный богомолец, архиепископ черниговский, бьет челом со слезами благородию твоему: умилосердися, изволь о моем во страны наша отпущении. Благочестивейшим и державнейшим великим государем, нашим царем и великим князем, их царскому пресветлому величеству, доложили; довольно бо zde пожих недель болши 12-и. А как из монастыря своего выехал я, есть уже недель з двадцать; ныне без меня в монастыре моем ведомо, что неприбыток есть всего, в епархии без меня никакой нет требующим росправы, также и дому архиерейского досмотрити некому; воистину все аки овцы суть, не имуще пастыря. Нам путь далек и зело ныне тяжел, зима наступила. А людишка мои без шуб, а иные без сапог. Сего ради покажи милость, Емельян Игнатьевич, покамест болшая не наступила зима и бездорожье.

От великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича все Великия и Малыя и Белья России самодержцев от Москвы по городам до Калуги и до Лихвина, и до Белева, и до Болхова, и до Карачева, и до Севска воеводам нашим и всяким приказным людям. По нашему великих государем указу отпущен с Москвы в Чернигов богомолец наш преосвященный Феодосий, архиепископ черниговский и новгородский, со всеми при нем будучими духовными особы и мирскими людьми, всего 21 человек, а с ним посланы в провожатых до Севска московских стрельцов капитан Федор Рагулской да московских стрельцов до Калуги 5 человек. И как он, богомолец наш, в которой город приедет, и по городам воеводам нашим и всяким приказным людям велеть за ним, богомолцом нашим, от города до города посылать в провожатых стрельцов по 15 человек, также и подводы давати им по подорожным без задержанья.

Писан на Москве лета 7201ноября в 13 день.

За приписью дьяка Алексея Никитина».

(НБУВ. – IP. – Ф. 121. – № 94. – Арк. 201–209. – Копія кінця XIX ст. Оригінал знаходиться: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1692 р. – № 15)

№ 35

1695, травня 3 (квітня 22). – Мглин. – Купча.

«Року 1695 апреля 22.

На вьяди мглинском Иваном Спасенком, атаманом городовым, Кондратом Савелевичом, войтом, Анъдрием Глупъченком, городъничым, очивисто ставши Демид Якимович Упаленко и Гришъко Иванович и Осип Тунеченко, жители

білогощенския, явъне доброволне на тым признали, иж вичъне на потомныя часы продали полосу отчины у Могилках, лежащую ув обрубѣ Білогоском сумеж луцъки Пуха и уз шлях самой дороги стародубовской не пенно и никому не заведенно пну Ивану Романувском[у], сотнику мглинскому, за готовую суму грошей за золотых восемьдесят. З которой отчины полосы могилковской вичъне мает пн Романувский всякий мити ужыток и як всъхочет на пожиток свой повернути, продати, даровати или дармо кому отдати, волно ему самому, жонѣ, дітем и потомству его. А мы, продавцы, Демид Угаленко и Гришъка з братом Тунеченком з тоей полосы вичъне зърекаемся и уступуемо, що от сего часу не будемо міти жадной потребности и не миєм. На тым мы, Демид и Гришъка, на върядѣ и писмо пну Рома[нув]скому выдали с подписом врядовых рук и при печатех.

Писан у Мглині року місяца и дня описанного.

Дописано іншою рукою: До сей купчей полосы могилковской и еще полътори полоси уступлено положение свое міучой к Білогощѣ по Крутий ручай. А так стало полтрети полоси, на що з книг міських мглинских и купчая видана от родител[ей...] моей и мене Владимира (?) не владания Р.(?) Романовского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50933. – Оригінал, завірений двома печатками)

№ 36

1699, червня 16(6).– Чернігів. – Постанова чернігівського суду.

«Року тисяча шестсот девяност девятого мѣсяця іюня дня шестого.

На урядѣ его царского пресвітлого величества Войска Запорожского в полковом чернігівском перед нами его ж царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковником чернігівским Евфиміем Лизогубом, Юрием Затиркевичом, суддею полку Чернігівского, Николаем Крембецким, асаулом полковим, Семионом Ялинским, знатним полку Чернігівского товаришем, Мартином Половецким, атаманом городовим, Иваном Тризничем, сотником слабинским, Петром Стефановичом, сотником роїским, Климом Стефановичом, сотником білоусовским, и многих на тот час у суду будучих товаришами ставши очевисто пред судом Ничипор Губар и брат его Тимуш, ускаржался на сиомакувских жителей, иж будто они отчину, п(р)озиваемую Сіверщину, неналежне себѣ присвояти менуют бити пустовскою, на що им же так сомому (!) Губареви, яко теж и его братови посвідчили имено сие люде Пилип Турчин, жител ріпцький, и Отрох Сергіенко, жител тамошній же. А кгда на отводи стали всі громадою симакувци, еде[н] по другому сознавали под сумленем души своей, иж то их власний от килкодесят літ им служачий кгрунт и отчина, зовемая Сіверщина. В которой таковая винайшлася з ріпчанами граница, взявши от буди через Брак старосвіцкими рубежами: ріпчанам лівий бок, а семакам правий бок до Олса (!), а з Олса пройшовши у Ляцкий, тими ж старими рубежами, то лівая сторона ріпчаном, а правая сторона семакам от Ляцкого, а отишовши з Омглай болота, котор[ое] з одного боку граничит от Ріпок, а з др[уг]ой стороны от того ж виш описаного Браку, взявши дорогою до Настасии старости рубежами, а от Настасии в Синець річку, Сінцем річкою по правой сторонѣ Губорова отчина, а по лівой сторонѣ Семаковщина аж знову до Зомглая болота. Судътеци в той справѣ засілий, уваживши обох сторон річи, яко при них (?) сиомаковцах речоний кгрунт Сіверщину заховует, так наказует: або Ничипор Губар и брат его Тимуш и з ними ж свідки их Пилип Турчин и Отрох Сергіенко, яко турбатори напрасние, до которого часу сиділи у вязеню, а з вязеня приналежне погодили и наклади правние повор[...]. До которого кгрунту Сіверщини, аби реченые турбатори вічними часи не втручались, але так собі у них заживали споко[й]не, як виш помянутая граница описивает под виною ст[а] золотих варует крипостою сего декрету.

Виш менований чернігівский полковник Евфим Лизогуб.

Сергій Затиркевич, суддя полку Чернігівского.

Николай Крембецкий, асаул полковий чернігівский.

Семион Ялинский, товариш полку Чернігівского.

Марциян Половецкий, Иван Тризнич, сотник слаб[инский].

Атаман городовой черніговский.
Клим Стефанович, сотник билоуский.
Петро Стефанович, сотник роиский, рукою власною».
(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56261. – Тогочасна копія)

№ 37

1699, серпня 11 (1). – Борзна. – Судова справа.

«За сотництва Тарасова Забіли 1699 августа 1 д. Максима Бр(...)»* справа.

На вряде нашом борзенском передо мною, Тарасом Забілою, сотником Войска Запорозкаго на тот час будучим, Лукьяном Шевченко, атаманом городовим, Григорием Филиповичем, войтом, постановившися Максим с притомністю жони своєю, на Евхима Козла ускаржался и на сина его Василя в таковий способ, иж бившими в товаристве в торгівлі, меновите, мілисмо товару рогатого, яко и дробини, якосмо стали рахунок ис собою чинити под Почепом в лісі, по сварі межи нами стал и оний Василий Максима син. Не помятуючи на карност права посполитого и не жалуючи здоровья Максимового, оного сродзе избил на тілі и на члонках. Которий Максим, поважаючи собі, оного Козленка в чужих краях правом не доходил, леч до свого пра[ва] ставился, который за преконанем свідков, Василий Козленко, есть обвинений, и абы Максиму во всем угодивши, чинил до сих наказуем, который ведлуг декрету Максима поеднал, уряд для ліпшой памяти оную справу до книг велілі записат».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50911. – Тогочасна копія)

№ 38

1716 травня 28 (18). Вороніж. – Лист генерального бунчужного Якова Лизогуба до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пане гетмане, мой велце милостивий и особливий добродію.

По именном рейментарском велможности вшой повелению хочай бым рад якнайскорій діло о избрании нового сотника в Вороніжи до извістія велможности вшой подати, однак нїм зехались курінное атамана з околичних сел з товариством мусілем, любо и небезділно днів зо два оного зезду чекати, а когда уже атаман городовой з значним товариством атамана куренное з сілским сотні Вороніжской козацтвом и войт тутейший з урядниками, з многими міщанами и зо всім розних цехов посполством на преличном місці зобраліся уряду. Первіе при том всем многонародном собранію велілем канцеляристї войсковому, рейментарский в кляр вчитати універсал, а потом атамана городского з значним товариством, атаманю курінную з их же войсковою черню и войта з міщанами и зо всім посполством питаем, кого би они желали себі міти за сотника. Прето всі так войскового яко и посполитого чина люде, доброволними голосами крикнули, даючи вотум на пна Холодовича и стали єдинодушно просити о него, жебы он им был за начальника в Вороніжи, на що тогді ж всенародно уряді подали мні карту місто крисок (?) своих при именах подписом крестом закріпленную, якую тут же до віденія велможности вшой посилаю и хочай у них того публіце всіх питаем: если они тое доброволне, не з примусу или з фавору якого учинили. Однак всі єдногласно признали, же з доброхотства свого на том карпелюші (?) подписались. Тилко ж з всего того многонародного компуту було таких чловіка з десятков, а не болш, что и на бувшого сотника Потапа и на Судиенка ніжинского давали слово. Я теди, исполняючи указ велебности вшой мні предложенний, хочай и килкокротне во всей уряді, яко бы им тое отражаючи, повідаем, жеби не турбуючи болш велебности вшой и висланных частих на трудност свою не затягаючи, отставивши тих трох вижеї наміненних персон, для такових причин, что на сотника бувшого, недавно о кривдах своїх от него починених, челобитчиками були и еще з ним отчасти того и не укончили заводу, а на Судиенка же еще чоловік в літех и в заслугах войскових молодь. Сторони зас пна Холодовича, что он часто употребляемый бывает до велможности вшой в посылках войсковых, який з между себе товариства справних и радітелних двох на тот сотника уряд избрали кандидатов, а потом, зазвавши на особ атамана городского,

атаманю куріннуу з значним товариством и войта з урядниками и з міщанами, тое ж самое им нібы з отражателством обявляем и виженаміненнуу волю панскую конфірмовалем. Однак они як у раді тое голосно повідали, же если пн. Холодович ест згоден до услуг ясневелможному пну, то может и нам бути угоден на началстві сотником, о которого просим его пнскої велможности, а между нами товариством такий способний члвік до того ураду не зишестя, так и на особности согласно на его, пна Холодовича, вотовали, опроч помянутих десятка члвіка зо всего народу. В той час у раді споминали о пну Олшанском, потому мало згодивши, прийшли всі атамане з товариством и войт з міщанами и посполитством, сполне з тими десятма члвіками, до стороны Холодовичовой склонившимися, до мене на госпду и всі уже единомушно просили о пна Холодовича, чтобы им дано за сотника, а инного ціле не винаходили (?) так (?) всі усилне о него стараються, же зневоляли мене прошением своїм, даби болш велможности вшой не турбуючи, зараз его на тот ураді конфірмовати. Я теди без именного велможности вшой указу у жадного совершенства в том не чинячи, весь виражений о избраніи вороніжского сотництва и направнем (?) до високого вшой пнскої велможности разсуждения и уваги, з ожиданием на тое ласкавого отвіту подаючи, его ж милостивому рейментарскому вручаю себе респектови.

Вшой пнскої велможности во всем вірне зичливий и слуга нижайший его царского прсвітлого прсвітлого влчства Войска Запор[озкого]. бунчучний енералний Яков Лизогуб

З Вороніжа мая 18 д. року 1716»

Адреса на звороті: «Пресвітліяшаго и державнішаго великого гідра ншого его царского священнішаго влчства Войска Запорозского обоих сторон Дніпра гетману ясне велможному его милости пану Иоанну Скоропадскому, моему милостивому пану и добродієви покорний. Од пна бунчучного войскового енералного».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50953. – Оригінал(?))

№ 39

1716, грудня_. – Борзна (?). – Купча.

«Тисяча сімсот шостогонадесят року мсця декамврия.

Ставши пред нами явне, ясне, доброволне житель села ншого и козак Юско Циганок, презентовал нам, врядові по доброволне чтосмо на нужду свою продал поля пахатного ораннеки (!) днюв чотири, лежачое в руку меж озера поміж Ивана Гаврука, Илли Мохна, жителей оленовских, за готовую суму денег шест рублюв, а в могоричі и за купчую оплатки пораховано чотири золотих и шаг. Продал козаку оленовскому Юскові Ляхові, жені и потомству его по нем, во вічное владіние и сам себе отдаляю и потомков своїх и родичов, близких и далеких, чтобы ему, Юскові Ляху, не бывало ніякой турбациі, но владіл би спокойно и діти его по нему и волю подаю чрез сие письмо як хотя владіт люб продати, зміняти по своей волі, а хто би мог турбацию вчинат, покладаю вини на турбатора, должен заплатит на повковий суд талярув пятнадцять, а на сотенний – талярув десят, на сілкий – куп восем. То ми, врад, такую річ од его, Юска Циганка, вислухали и по прозбі его велилі записат и сее письмо при нас вручит Юскові до рук его для кріпости.

Отаман берестовский Тимофій Панишко, Андрей Постул, Тимош Зіньовский, Хаско Никоненко, Иван Марченко и я, Ониско, яко неуміетний писма свтаго, и ствержаю и подписуюс своею руко[ю] свтим крстом +»

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 22413. – Тогочасна копія)

№ 40

1719, січня 31 (20). – Глухів. – Ствердження (запис приватної умови) генерального судді Івана Чорниша.

«Того ж вишей означенного року, мсця и дня з ратуша глуховского обі стороні з тим урядовим листом пришовши и на суді Войска его царского пресвітлого влчства Запорозского енералним, тое презентуючи, як просили для лучшего в потомний час віроятя его о потвержение. Так судя войскової енералний подписом руки и

притисненем печати конфірмає з тим докладом, аби вперед Иван Сухий, жител ямпольский, на сей час в пленіпотентах за Стефана Кириловича в молодих літах найдуючогося будучий, реченой Марії Михайлихи Лойчихи за должное по облігах свекрухою Лойчишиной ...коп сто, так же до совершенного возрасту и Стефан Кирилович пришовши, не важилися турбовати, поневаж передом сего сам кредитор отц Кирило двор в А ...пі лежачий, надомних грошей за комори зол. 57 и ползол. забрал, а тепер пленіпотент сей Сухий 183 и ползол. на ратушу принял и под. (...)*

Его царского прсвтлого влчства Войска Запор[ожского] судия енералный Иван Чарниш.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50958. – Оригінал, завірений печаткою. Запис: «Запис з майстрату глуховского виданий на двор в Глухові з коморами од куплений за двісті зол. квітуют Лойчичі в оплаті должних денег з уряду даная»)

№ 41

1719, січня 31 (20). – Глухів. – Квит ямпільського жителя Івана Сухого.

«Року тысяча седмсот девятогонадцят мсця януария двадцятного дня.

Я, Иван Илін син, прозванием Сухий, житель ямпольский, чиню відомо сим моїм писанием, иж взявши я до себе в опеку позосталого сина покойного отца Кирила, сщенника суходолского, Стефана Кириловича ні при яком кривном zostавшомся, хотячи его до совершенного возрасту привести, а міючи облік рукодаийний от покойной Лойчихи, матки Михайла Лойка, жителя глуховского, з подтверждением его покойника руки отцу Кирилу, священникові, данний в сто копах. Которой сумми еще отец Кирило, в живих будучи, всего одобрал грошей в седілцов (якие в коморах Лойчишиних в городі Глухові седіли) пятдесят сім золотих и полчварта золотого. А так не уплаченная сумма до сих час на покойной Лойчисі и измершом сину єї Михайлу залігла. Леч уже по измертвіи покойного Лойка заносилисмо жалобу велможному его милости пну Иоанну Чарнишу, судий Войска его царского прсвтлого величества Запорожского енералному, на Марию Михайлиху Лойчиху, вдову, жителку глуховскую, упоминаючис в ней остальных денег, где в суду войскового енералного по многих межи нами чинячихся контроверсиях наказано, чтобы Мария Лойчиха, удова, по обліку в нас будучом, сто осмдесят золотих и полчварта золотого отдала яко муж єї покойный двор той отписал. Якие гроши всі сполна одобравши, не мію я, ані син отца Кирила Стефан, тих уже уплачених грошей тепер и в потомние часы на той Лойшчисі упоминатися, в том и сию мою квітацію за відомом его милости пна Иоанна Мануйловича, сотника глуховского, пна Семена Уманця, атамана городского, п. Алексан[д]ра Ивановича, войта, з бурмистрами, при звиклой урядовой печати и з подписом рук до оног той Марії Лойчисі, удові, далисмо в Глухові року и дня звиш писанного.

Я, Стефан Кирилович, одобраем вижей значение гроше о[т] Марії Лойчехи сто осемьдесят [и] почварта золотого [...] вічне у кожного права [...] квітую. Року и дня више напис[ани]х.

Иван Мануйлович, сотник глуховский.

Семен Уманец, атаман городской.

Александр Иванович, войт глуховский, з бурмистрами».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50958. – Оригінал)

№ 42

1720, березня 6 (лютого 23). – Чернігів. – Випис з чернігівських міських книг, який містить в собі купчу.

«Випис з книг міських черніговских права майдебурского.

Року тысяча сімсот двадцятного мсця февруария дня двадцат третьего.

На магістраті его црского пресвітлого влчства міском черніговском перед нами Феодором Лопатою, войтом, Ерофеем Петровичом, конвысаром, субделекгованным бурмистром и всіми в лавици засілыми радными, ставши очевисто Марко Степанович,

житель слабинский, явне, ясне и доброволне до книг міських черніговських признал, иж он, міючи част певную кгрунту пахатного и непахатного з двором, з сіножатми, з лісами, погонами и прочіими до его принадлежащими угодиї, дховницею покойного Рокитного, тестя Маркового, в кгрунтах яготинских лекгованную за жоною, и другую част в тых же яготинских кгрунтах от Павла Григориевича, свояка своего (я[кая] ему, Павлу, также самого Рокитного тестаментом до владіния определена) купленную свої власній, никому ни в чом не пенные и не заведенные пустил в продаж и вікуистое владіние его милости пану Симеону Лизогубу, значному Войска его црского пресвітлого влчства Запорозского товаришові, за сумму гото[вых] грошей тысячей дві золотых личбы украинской, совито рахуючи ма[...] копійчаной и по одобранию грошей во всем уконтентован оставши, [...] на магистраті квитовал и вічне зрекшися писма всі до тых кгрунтов служащие, якие у себе міл, его милости пану Лизогубові вручил, даючи самому его милости пану Лизогубу, паней малжонці и потомству его милости зуполную моц и власт в цілостъ за гроши зведенными тыми все кгрунтами яготинскими покойного Рокитного яко ся своею власностю владіти и от себе дати, продати, даровати, кому хотячи записати подлуг волі и уподобания своего на ліпший пожиток обернути, а помененный Макар Степанович яко доброволне з поссессіи тых кгрунтов тестевских дховницею лекгованных и у Павла, свояка, купленных, правным поступком выдідичил и цале отдалил, не міючи жадного одозву до тоей продажи под заложением вины такой же суммы чинити. Так и от всякого турбатора в спокойном владінии тых яготинских тестя своего Рокитного кгрунтов своїм власным коштом и накладати у каждого суду и права боронити и заступати облігуется, субмітуется и записуется. Якое его, Марково, признане на потомност до книг міських черніговских принято и записано, з которых сей выпис требующой стороні его милости пану Лизогубу за подписом и притиснением печати маістратовой зостал выдан.

Федор Лопата, войт черниговский.

Ерофей Петрович, мещанин черниговский».

(НБУВ. –ІР – Ф. І. – № 50961.– Оригінал, завірений підписами і печаткою)

№ 43

1722, січня 16 (5).– Вороніж. – Зобов'язання воронізького жителя Назара Плута.

«Я, нижей подписавшийся, відомо чиню сим моим писанием, иж за певний мой виступок в ратушном вороніжском вязеню знайдовалемся. За который любо то з доброй волі моей по зможности моей кланяемся датком его млсти пну Ивану Холодовичу, сотникови вороніжскому, еднат якого то отнюд не жалую и поискovati того, тепер и впредь не имію, так и до ясневельможного добродія его млсти пна гетмана о том не супліковалем. А хто о том его пнской велможности доносил под именем моим, то тот ложне прекладал. Я зас не тилко того пну сотнику що далем правити и жаловати не хочу, але еще за его ж пна сотника до ясневельможного добродія инстанцию, по якой свободжен есть от вязения, Гсда Бга блгати до окончания жития моего облігуюся и на том руку мою подписую.

Я, Назар, прозиваемый Плут, жител вороніжский, неуміючий писати, крст святий кладу +».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50966. – Оригінал (?). Запис: «Ассекурация от Назара Плута року 1722»)

№ 44

1729, листопада 12 (1). – Підлиппе (?). – Реєстр судових витрат Фросини Бабичихи.

«Реест мні Евфросиніи Бабичисі для памяти, сколько, правуючись из Левком Гавриленком, утратила.

Пну сотнику конотопскому первого разу положила полталяра, другим разом ему ж пну сотнику гривню положила.

Писареві конотопскому гривню дала за причинное письмо.

Возили ми свідок три чоловік до старости подлипенского, також опят до Конотопу повернулися с тими свідками до пна сотника, дали золоти[й].

Гавриленка тож часу застал на порубі, отвели до пна сотника, другим разом дали гривню.

Котори заводцю заводил до ліса Василь, дала полталяра.

Проти (?) Василя и знову изскала тих же свідателей, исхарчила шість шагов.

Третім разом шкапу наняла, дала золоти[й].

На осавул роздала, посилаючи за посилками, полталяра.

Другим разом наняла тую ж шкапу, дала восьм шагов.

На себе исхарчила, живучи у Конотопі, за ним ходячи, золоти[й].

Ездила до Конотопу дувуйчи за ним же, давала по шагу.

До Глухова вибираючися, и збрала свідку, що руки попідписували, исхарчила шагов вусім на їх.

Урубався он у той притаманний ліс мов[ячи...] моя дорога. Людям роздали того ж часу свід..золоти[й].

Будучи ми из ним на праві у пна старости подліпенского и там мене побліковал золо... моему сину зажал (?) стало, роздал там же золоти[й].

Итого найдох (?) реестра.»

(НБУВ.– ІР.– Ф. І.– № 54991. –Тогочасна копія)

№ 45

1732, травня 11 (квітня 30). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорскаго величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Ознаймуем сим нашим універсалом пну полковникові ніжинському з п.п. старшиною полковою, а особливе п. сотникові глуховському з урядом, и всім кому о том відати надлежитимет, тепер и в потомние часи, иж судия войсковой енералный пн. Иван Бороздна доносил нам, понеже указом ея императорского величества повелено старшині енеральной жит при нас в Глухові, того ради міючи нужду в кватері для лутчой своей выгоды и без докучного здешным глуховским обываетелем в доміх их прожития, купил себі у бывшой сотниковой глуховской пней Федоровой Омеляновичевой и у пасинка ея Ивана Омеляновича двор со всяким хоронным строением в городі Глухові по Мостовой улици к башті Киевской, з одной стороны Евстафия Евфименка, а другой дунайского поповича Григория обрїтающийя, ценою за триста пятьдесят рублей, на что и купчий запис за руками оных продавцов и уряду здешнего глуховского на ратушу здешном же подлуг права справленный ему, пну судиі войсковому енералному, сего 1732 году марта 31 д. выдан. Который от него, пна судиі, и нам был презентован, и просил он, пн. судия войсковый енералный, на означенный свой купленный двор нашего універсального потверждения. Мы прето, гетман и кавалер, прошение его, пна Ивана Бороздни, судиі войскового енералного, принявши, рассмотрівши же правильную его ж куплею помянутий двор, ствержаем ему по силі купчого запису во вічное и безпрепятственное владіние и дабы он, пн. судия войсковый енералный, в том своем дворі ні от кого не узнавал ні в чом обиди и трудности, но яко своїм собственным владіл бы спокійно. Того для ему ж сей за рукою нашею гетманскою и печатю войсковою універсал дан в Глухові априля 30 д.1 року 1732.

Звишменованный гетман и кавалер рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50969. – Оригінал, особисто підписаний гетьманом і завірений печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Універсал на двор купленный 1732 от глуховских гетмана Даниїла Апостола»)

№ 46

1733, липня __. – Батурин (?).– Чолобитна батуринських козаків Василя, Михайла, Лаврина Проценків і Явдохи Черниш, удови генерального судді Івана Чарниша, до цариці Анни Іоаннівни.

«Всепресвітлійшая державнійшая великая гсдрня императрица Анна Иоанновна самодержица всероссийская.

В прошлом 732 году ми, нижайшие, били челом вшему императорскому величеству в войсковой егерский суд на Евдокию Константинову дочь, Иванову Чернишеву, вдовствующую судийную егерскую, о насильном завладении мельницы нашей дидизной и отческой о двух колах мучных, а третьем ступном, в селе Митченках на шляху стоячей мужем ея Иваном Чернишем, и по тому нашему члобиту то дело наше в оном же войсковой егерском суде следовано и по следствии решено и приговорено вышепоказанной мельнице бит во владении нашем наследственно. А ныне ми, нижайшие, поговоря между собою полюбовно, примирились и договорились на том, что показанной мельнице бит в прежнем ее ответчицином владении, а она, ответчица, за ту нашу мельницу и завладение оной мельницы чрез нескольконадесять лет, також за помолный хлеб, за протори и убитки и за всю утрату нашу дала нам готовых денег сто шестдесят рублей. Якие мы от ея, ответчицы, и отобрали и в приеме оных от себе дали ей, ответчице, росписку и купчую на ту мельницу с греблею, с ставом, с ловлею рыбною, с построением двух клеток на уряде ратуша глуховского, запись под печатью урядовою и за подписанием рук старшинских и уже в пред о той вышепоказанной мельнице овладении, також о помолном хлебе, о проторах и убитках и ни в чем по сему делу мы и наследники наши и ни кто с кровных наших, близких и далеких, как в чем записи показано на ея, Евдокию Чернишеву, и детей ее не истцы и не члобитчики, також и я, Евдокия Константинова, дочь Иванова Чернишева, и дети мои, также кровный, близкий и далекий, и ни кто с наследников моих на их, Проценков, не истцы и не чем [... отвіт](?)чики.

Всемлстивийшая гсдрия императрица просим вашего императорского величества да повелит державство наше сияющую мировую члобитную в войсковом егерском суде (при)няв, записать и к делу сообщить.

Вашего императорского величества нижайшие рабы, козаки полку Нижинского, сотні Батуринской, жители батуринские Василь, Михайло и Лаврин Проценки да Евдокия Константинова, дочь Иванова Чернишева, вдовствующая судийная егерская.

К поданию (?) надлежит в войсковой егерский суд 1733 году июля.

К сей мировой члобитной вместо козаков и жителей батуринских Василия, Михайла и Лаврина Проценков жител Ямполя (?) сотні Ямпольской по их прошунію руку».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55168. – Оригінал (?))

№ 47

1767, листопад. – Відповідь Гаврила Бореїча, депутата в Уложенну комісію від Ніжинського и Батуринського повітів, депутату від Хоперської фортеці Андрію Алейникову.

«В комиссию о сочинении проекта нового уложения на поданное прошлого 1767 года в ноябре месяце от господина депутата Хоперской крепости Андрея Илеїникова примічание представляется от депутата Неженского и Батуринского повітов Гаврила Бореича.

1. Господин депутат Алейников в поднесенном своем противу моего возражения почтенному собранию примічаний докладывая, что малороссыя многие от нестерпимых налогов и притеснений в Малой Росии от разных помещиков, оставя родителей, поросходились по великоросийским городам, предписал отписать на ея им(ператорское) величество поданных волных малороссян, потому что малороссыя пользуясь выным курением и всякими разными волностями, без притеснения имеют у себя по десяти – двадцати и сорока котлов, при заводах имеют лошадей и свиней до несколько сот. Також и мельницы, торговые лавки и восвращение (!) всяких нужд и притеснений книгу статут и некоторые пункта гетмана Апостола вовсе отменить.

2. Он, господин депутат Алейников, как о нуждах малоросийских неизвестен, так о том ему и представлять яко ж о том никакова и извирения от того народа не имеет, а как ея императорское величество, всещедрая мать отечества, по неограниченной ея к своему поданным любви и милосердия от 14 декабря 766 года манифестом своим изволила отвіт дав позволения всякому представлять свои нужды и как малороссыям свои нужды более посторонних извирения, так потому о нуждах своих и прошения свои, своим гспдам депутатам вручили.

3. Гспдину депутату Алейникову моего представления порочить несправедливым резону не било и нет для того, что я уже почтенному собранию докладывал как Малая Россия сначала добровольно вступления под высочайшую всероссийского престола протекцию и имеет совсем отменное основание и права, нежели прочие народы и войска и по примеру других европейских земель она розделена на разные людей состояньем и ползуеца своїми утверждениями высочайшими всероссийских государей грамотами, волностями и правами, как в оном моем возражении изображено.

4. Что ж написал оной гспдн депутат Алейников, я то я защищаюсь книгою статутом и пунктами гетмана Апостола, которые отставит приписует, и об отборе волных малороссийских поданих и об отписе оних на ея императорское величество, то ему о том, гспдну депутату, так дерзосно и представлять, не вступив прежде в точный существа предмет, надобности не предвидица, потому что малороссийские права и пункты гетманов высочайшими грамотами, как выше значит, утверждени и для того их без высочайшей власти нарушать никому не должно.

5. О волностях малороссийских что изволит гспдн депутат Алейников представлять, что ползуюца малоросияне всякими угодиями, но и то как не все одним жребием щастия одарен и всяк по своему состоянию и чину без жалования, но из собственных своих трудов военскую службу и подать отправляет, и с того доказуеца незнание его, гспдна депутата, о волностях малороссийских и как совсем ему оние неизвестны да и почтенному собранию еще об оних в обстоятельстве не представлено и потому почтеннейшее собрание не соблаговолит ли для достаточнѣшаго о том знания о волностях малороссийских, где надлежит потребовать списка высочайших всероссийских государем малороссийскому народу наданих грамот, а к тому и королей полских грамоти и другие обстоятельства иміют быть представлены, по розсмотрении которых в единственной высочайшей власти останется власть окончить тот разбор милосерднѣшим своим ея величества благоразсмотрением».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 1625 (Ун. 116)

№ 48

1750, вересня 12 (1). – Батурич. – «Доношение».

«В сотенную батуринскую канцелярию

Доношение

Понеже имію сие при рекі Сейму под городом Батурином озера на (...)» вгори Сейму от села Мелні: первое озеро Котелня, другое Великое Вирище в нем тоня ліновое, другая Сеймище, третье озеро Лаходи (...)» и ступ печиско, четвертое озеро Просторая, пятое Бубенная з річкою, шестое Гончая, в нем тоня купин (?), семое Ковилная, при нем тоня Сеймище, осмое Становое, девятое близ греблі батуринской Поповка всегда належали на куню (?) гетманскую за гетмана Скоропадского. А как описани на ея императорское величество, то присланный в 740 году генерал-майор де Вейсбах в Малую Россию к описним маестностям директором вишеписанние озера пустивши, в откуп пустил и другие издавна волние річки и озера при Батурині, а имянно річку под самою горою Гнилицю и Сеймище другую річку к Гончаровки Шовковую, третью річку за Сеймом под Городище, до которой присовокуплено Перевозное (...)» в крайнюю батуринских всіх обивателей обиду. Которые річки и понні в разних откупах содержатся. Того ради сотенной батуринской канцелярії донося всенижайше, просим, чтоб оние річки по прежнему были волни и в оних обывателям батуринским риби ловит возбраняемо не било, куди надлежит, представить. 1750 году сентябрі 1 д.

На копії підписано подлинном тако:

К сему доношению вмісто атамана рибалок Матвія Бузана и товарищей Кирила, Василя Харченков, Микити Бузини, Романана (!) Губенка, Мойсія Пугача, Левка Мунки неграмотних, по их прошению руку приложил козак житель батуринский Данило Колосовский.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57841. – Тогочасна копія. Угорі написано: «Копия копия», а також «Подлін[...]» сентября 4 1750 году»)

№ 49

1750, вересня 25 (14). – Батурин. – «Доношение» батуринського сотника Дмитра Стожка до Генеральної військової канцелярії.

«В войсковую генералную канцелярию

Доношение

Каково сего сентября 2 от батуринских рыбалок и обывателей в сотенную батуринскую канцелярию о иміючихся под городом Батурином нашом издревле бывших бывших волних (?) речках и озерах доношение; так с оногo, яко и взятых от тіх рыбалок и обывателей, сказки сняв точние за справкою копії при сем в генералную войсковую канцелярию к рассмотрению посилаем и что о том повелено будет, просим о резолюцию указа.

Сотник батуринский Димитрий Стожок.

Сотенный батуринский атаман Иосиф Чиж(?).

Городничий сотенный батуринский Антон Мелешко.

1750 году сентября 14 д. з Батурина».

(НБУВ.– ІР.– Ф.І.– № 57840. – Оригінал)

№ 50

1754, квітня 8 (березня 28). – Чернігів. – Грамота чернігівського і новгород-сіверського єпископа Іраклія Коморовського чернігівському протопопу Григорію Максимовичу і парафіянам с. Ріпки

«Епархії нашей пречестному протопопу черниговскому Григорию Максимовичу и села Ріпок церкви стия Живоначальниа Троици прихожанам и всім кому бы о сем відати надлежало Бжия при молитвах нших пастирских желая блгословения, объявляем:

Поданным нам прошлого 1753 года июня 25 д. сотник райский Леонтий Бакуринский и значковї товариши Андрей Бакуринский и Филимон Богданович доношением обявили, что от давних літ дїд их Юрий Бакуринский, бывший всего села Ріпок един настоящий владїлца, первоначально в том своім селі Ріпках своім коштом устроїл церковь во имя стия Живоначальниа Троици, а по умертвїи же его жена его, а их бабка, по волі и усмотрению ея, дочь ея Татияну за Иоанна Стаховского в замужье выдавши, до тоей же церкви ріпїцкой в чин сщєнства удостоїла. Почему он Стаховский чрез долгиа літа в Ріпках сщєннодїйствовал при глубочайшей же де до старости літ своїх старшого сына своего Матфея, сщєнника церкви Вознесения Гспдня березинского, и дочери его Улияниї приняла во вспомошествование себї в Ріпки на половинную часть парохї, покойного архимандрита елецкого черниговского Тимофея Максимовича, племянника его Андрея Максимовича ж. В то де время мимо их по единому его, отца Иоана Стаховского доношению ж без жадних презентов в прошедшем 1737 году упомянутой архимандрит старательством своім оногo племянника своего Андрея Максимовича исходатайствовал удостоїт в сщєнство на ту половинную часть парохї ріпїцкой и жил де он, Максимович, на половинной части при вишреченном сщєннику, дїду его Иоанну Стаховском, по смерть его, Стаховского. По умертвїи же Стаховского меншого сына его Василия (кой де по причині удовства его при нем, Стаховском, дому жил без произвождения во сщєнство) на осиротїли діти оставшиеся по нем, Стаховском, половинная часть парохї спадала. Егда ж де в тот дом Стаховского и старейшей удовствующаго Василя Стаховского дочери Екатерині в надїжду тоей половинной поосталой части парохї принят писар сотенный роїский Иван Никифоров всеобщим изволениямих владїлцов и согласиєм парохїян. И 1745 году на ту половинную часть ріпїцкой парохї придиленным осиротїлим дітям, по дїду их Иоанну Стаховскому оставшуюсь, во сщєнство он, Никифоров, поданным ему так от их владїлческим, яко и парохїянским презентам истарался; точию вышєписанной сщєнник Андрей Максимович и недопущению того упредив и возмути нікотрих прихожан чрез сильное тогда старательство дядю его покойного архимандрита елецкого Максимовича на всю парохїю ріпїцкую от антєцєссора нашогo умерлогo преосщєнного епска Амвросия грамот и універсал себї исходатайствовал, а осирот де Василия Стаховского дітей в том числі и его,

Никифорова, от тоей половины parroхи отдалили и тот де дом Стаховского при крайній нищегі и понні без всякаго и малійшаго к препитанию с parroхии приходу остался. И в таком де конечном бідствіи зостае, что и дневную пищу весьма с нуждою иміет. А он де, сщеник Андрей Максимович, во всем доволен и иміет parroхиянских по ревизіи на 753 год, асаулом полковим черниговским Стефаном Славатинским сочиненной, кромі владілческих дворов болше ста, к тому де и доволной пахотной грунт и сінокосы от давних літ на церков наданной. И желая де тім без вступления половины на осиротілие Стаховского діти сам доволствоватись, и нні де наміревает в нас иміючусь в него на всю parroхию грамоту и універсал к бытію ему на всей parroхії конфирмовать, с чего де тот осиротілой Стаховского дом вовся разорить может. Оны же де с parroхияни вишпомянутого Ивана Никифорова, видя его во всем добросостоятельного чоловіка и что де при оной parroхії и двом сщеникам можно жити на половинную часть діда его Иоанна Стаховского parroхії быти сщеником желают и для того просили нас оного Иоанна Никофорова во сщеника рукоположити и егда же сщеник ріпицкий Андрей Максимович нам иміл бы поднести к препятствию их соизволения, каковы прошения не принимать и ставилной де грамоти ему от покойного преосщенного Амвросия на всю ріпицкую parroхию при універсали данной не конфирмовать. Да в поданном нам реченный сщеник Андрей Максимович пришлого 753 года июля 3 дня доношеніи объявил, что з давних времен при церкви ріпицкой был еден настоящий сщеник жени его дід Иоанн Стаховский по глубокую свою старость з содержанием выкария и в той же де уже в старости он, дід жени его, до жизни своей принял его к половинной части parroхії ріпицкой и на той де половинной части с parroхияльных доходов жил он с немалою в препитаніи скудостію. По умертвіи же де оного діда жени его сщеника Иоанна Стаховского сотник роіский Леонтий Бакуринский в крайнюю его обиду, мужичого сина, не учившагося де в латинских школах Иоанна Никифорова, пасенка сотенного роіского писара на половинную часть parroхії к церкви ріпицкой мимо общее прихожан ріпицких желание упрезентовал был. О чем де в прошедшем 745 году от его февраля 13, а от прихожан знатнійших ріпицких майя 3 числ подани антецессору ншему, покойному преосщенному Амвросію, епску черніговскому, прошения и по тім де прошениям преосщенный Амвросій от половинной части parroхи ріпицкой помянутому пасенку отказал. Его же де грамотою и указом архипастирским данным ему на всю parroхию ріпицкую утвердил. Нні же де сотник роіский Бакуринский с товарищи своїми, иміючи гнів за неудовольствие покойним преосщенным Амвросіем в их неправом прошеніи, возиміли паки свое неправильное намірение его ж Иоанна Никифорова пасенка на половинную часть parroхи ріпицкой упрезентовать не наслідственно. Он же де, как з грамоти ставилной и указа от покойного преосщенного Амвросия ему данных, явственно утвержден на всю ріпицкую parroхию правильно, в надіжду де коей parroхії и иміючиеся в его два сина, еден старший именем Иоанн за силу высокомонарших указов обучается в училищи черниговском славенолатинском и в прошлом де 753 году ходил до синтаксими, другой же менший Александер руского писма обучается ж с немалым уроном его собственного с той же parroхії нажитка. И просил де он, сщеник Андрей, нас предписанному Иоанну Никифорову пасенку от половинной части parroхії ріпицкой отказать, а поднесенние того ж года июня 25 д. нам от его, сщеника, при доношеніи ставилную его грамоту и указ покойного преосщенного Амвросия скофирмовать и в ліпшее де утверждение к особливой с определения нашего повеліть на всю ту ріпицкую parroхию ему видать указ. При котором своем оний сщеник Андрей и означенного покойного преосщенного Амвросия мая 11 дня 745 года состоявшийся приложил указ, в котором сщеник Андрей Максимович своїм доношением между протчим объявил: яко де за прописанными в том указі скудостми р[...]-кових с parroхії ріпицкой и других малых доходов в половинной части двом сщеникам препитание иміть тамо трудно, просил, чтоб его Максимовича на всю parroхию указом утвердить, презентуемаго же де Иоанна Никифорова в село Ріпкі рукоположити на третью часть для вспомошествования ему, Андрею, во всяких нужно приклячающихся parroхияльных случаях. Оной же

покойний преосвященный Амвросий по тому его, священника Андрея Максимовича, прошению определил быть ему, священнику Андрею Максимовичу, на всей рипицкой parroхii з содержанием при себе для всяких нужных случаев викария. Да присланным того ж года июля 5 д. к нам полковник черниговский Иван Божич писанием объявил, что того ж 753 года июня 26 писарь сотни Роїской Иван Никифоров чрез поданное ему, гспдну полковнику, доношение представил: по умершему священнику рипицкому Иоанну Стаховскому внуки его меньшого сына Василя Стаховского дочери Екатерины parroхii рипицкой половинная часть наследственно спадает и в надежду де той половины parroхii он, Никифоров, в осиротилой дом реченного священника Стаховского и упомянутой его, Стаховского, внуки пристал и чрез минувшие де года до прибытия в епархию нас в сотни Роїской в должности писарской доселі он, Никифоров, жил, нні же к оной parroхii рипицкой на половинную часть тамошние владілци и прихожане быть священником его, Иоанна Никифорова, желают, в чем де и презент от себе к нам ему выдали. И просил де он, Иван Никифоров, его, гспдна полковника, яко командира и первйшаго рипицких прихожан рангових людей владілци, о удостоеніи его к той parroхii священником, от его, гспдна полковника, к нам рекомендаціи. А понеже де он Иван Никифоров, сколь ему, гспдну полковнику, извѣстно и из данного ему от parroхиян презента по довольно усмотрено чоловік достойный и в житіи доброобходителен и за ним же никаких препятственных к получению священства причин по усмотріию его, гспдна полковника, не состоит и просил он, гспдн полковник, нас его, Ивана Никифорова, к той рипицкой parroхii священником определить и рукоположить. Да и поданными ж нам двома презентальными доношениями, одним июля 9 д. прихожане рипицкие козаки и подданние разных владілцов, другим того ж июля 18 числ протопоп черниговский Григорий Максимович объявили прихожане, что бывший священник рипицкий Иоанн Стаховский имѣл в себе двоих сынов Матфея и Василя. С оных старшой Матфей произведен священником в Березное, меньшой же де Василь по причиніи вдовства з осиротѣлыми дітми при нем, Стаховском, жил. И егда тіх де сынов старшого Матфея и дочери он, Стаховский, принял Андрея Максимовича и половинную часть ему от себе parroхii рипицкой уступил, другую же де половину parroхii по себе оставил меньшого сына своего Василя дочери. И по смерти де его, Стаховского, в надежду той оставшейся по нем части половинной parroхи в дом его, Стаховского, и упомянутой его унучки, Василиевой дочери, в 745 году принят писарь сотенный роїский Иван Никифоров в то де время они его, Никифора, довольно, усмотря во всем постоянного и ко всім склонного честнаго обходительнаго чоловіка и к священническому сану способнаго единостаино желали имѣть на той діда жени его, Стаховского, половиніи parroхii священником и от себе де они ему всі прихожане рипицкие обще з владілцами за антецессора нашего епскапа черниговского Амвросия с прошением рукоположить его, Никифорова, во священство презент дали. Означенной же де Андрей Максимович, сожалія в том и недовольствуясь половиною частию по женіи ему доставшейся parroхii к притязанию себе всей parroхii, умислил, согласясь тайно мимо настоящих владілцов и нас, прихожан, з значковими товарищи однодворцами и своего владіния и не единого двора иміющими, Василем Бакуринским, да прежде бывшими в Ріпках старостами Григорием Корніцким и Павлом Маковским (коі де оба уже умерли) для лутчей их обмани к віроятію собою инних тайно других же де несоизволяющих на то обманно козаков и разных владіний посполитих людей, якобы его, Максимовича, на всю parroхию желающих, собрав, удобное время под час отлучки тогда з дому сотника роїского Леонтия Бакуринского и с ним реченного писара Ивана Никифорова; по некоторой чрез немалое время продолжающейся коммисіи в прошеніи своем к себе подписывали и по той де хитро умышленной причиніи в преосвященного Амвросия ускорив, на всю рипицкую parroхию грамоту виправили. Дом же Стаховского и в нем живущаго меньшого сына Василя Стаховского з осиротѣлыми дітми, в том числіи и Иоанна Никифорова, от той половины отдали, по сему де оной при всепоследнійшей крайній нищетіи вконец разорается. Они же видя в том их обиду и что в рипицкой parroхii реченному священнику Андрею Максимовичу самому за обширность parroхii

и по разстоянию оной деревнями управится весьма невозможно да и чрез случающиеся де его з дому отлучки в нужних потребах христианских немалые часто оказываются остановки. И нні де обще всі прихожане на половинной части ріпицкой парохії по діду жени его Стаховском, видя (?) де он человек доброобходительный и жития честнаго быть желают. И просили нас о рукоположеніи его, Иоанна Никифорова, к ріпицкой парохії во сщенника разсмотрения и определения. Протопоп черниговский объявил: відомства де его Черниговской протопопії села Ріпок церкви Стія Живоначнаї Троицы цілопарохияного сщенника умершаго Иоанна Стаховского сына его меншого Василя зять Иоанн Никифоров, сотні Роїской писар, объявил ему яко де составление к нам от гспдна полковника и коменданта черниговского Иоаннна Божича, також от сотника роїского Леонтия Бакуринского и от протчих владілцов оного села Ріпок и парохиян ріпицкой церкви прихода презента, и с прошением о удостоеніи его, Иоанна Никифорова, к вышеписанной ріпицкой Троицкой церкви во сщенника на половинную часть парохії им, Иваном Никифоровим, нам подани. А нні де он, Иоанн Никифоров, от (?) его, протопопа, за собою к нам просил обикновенного презента, а яко де он, Иоанн Никифоров, по его, протопопа, знанию о житіи трезвенного и добропорядочного состояния и книг руского писания чтению и писат искусен; и подозриния за ним так по его, протопопа, знанию, яко и по духовному протопопії Черниговской правлению сщенства возбраняющего не иміється, да и с указних де присягах 1741 и 1742 годов обыстїи его, Ивана Никифорова, письменное свидѣтельство иміет. Для того он, Иоанн Никифоров при том его, протопопа, доношеніи к нам с тїм свидѣтельством отправлен. Сщеник же де ннішний ріпицкій Андрей Максимович ставилную грамоту хотя на всю парохію ріпицкую в себе и иміет виправленню за умершаго преосщенного Амвросия, епископа черниговского и Новагородка-Сіверского, по его ж, Никифорова, ему ж, протопопу, объявлению, точию ж де вышеименованный сщеник ріпицкій цілопарохияльный Иоанн Стаховский при умертвїи своїм и при розділкі реестром сродникам своїм его имущества внуки своїй Екатерині, тогда бывшей в дівицах, означенного Иоанна Никифорова жені, за кого б она вышла в замуже, тому половинную часть парохії ріпицкой написал своею рукою. Который де подлennyй реестр его, сщеника Иоанна, нні иміється в дховном правленіи при ділі. К тому же де он, сщеник Андрей, к той ріпицкой церкви парохії и стился не на всю, но на половинную той ріпицкой парохії. Другою же де половиною той ріпицкой парохии владіл до смерти своей предписанный сщеник Иоанн Стаховский. А по смерти де его з его волі, как выше писано, оставлена для осиротілого его дому тому, хто поїмет в замуже внуку его, Стаховского, жену Ивана Никофорова. О чем де кроме онаго реестра свидѣтельствуєт иміючоеся в него Никифорова, Якова, Леонтия и Иосифа Бакуринских доношение до умершаго преосщеннаго Амвросия, епископа черниговского и новгород-сіверского, писанное. И по вышепрописанным так презентальним доношениям, яко и по доношению села Ріпок сщеника Андрея Максимовича с сообщением вышеупомяненого данного ему от антецессора нашего преосщенного епископа Амвросия на всю ріпицкую парохію указа нам поданному за зліценіем оных от нас к разсмотрению в консисторию в учиненном в оной консисторіи мніиї понеже показано: что он, сщеник Андрей Максимович, испросил себї в оного покойного преосщенного Амвросия тот указ и грамоту на всю ріпицкую парохію подложно, ибо утаїл в своїм прошеніи определение умершаго діда жени его, бывшаго цілопарохияльного ріпицкого сщеника Иоанна Стаховского. Которой дід, как от протопопа в презенті точно показано, при смерти своей при розділкі реестром сродником своїм своего имущества внуки своей Екатерині, тогда бывшей в дівицах, нні презентуемаго жені за кого б она вышла в замужье, тому половинную часть парохії ріпицкой написал своею рукою. И по такому свойству и дідову определению презентуемий Иоанн Никифоров иміет правильное к той ріпицкой парохии наслѣдство равное как и он, сщеник Максимович, якож бо и тесть его сщеника Максимовича Матфей Стаховский как з владілческаго и парохинского презентов является рукоположен сщеником не к ріпицкой парохии, но в вознесенской березинской и потому другого по тестю своему наслѣдства до ріпицкой парохії, кроме того, что по

діду жени своєї и он, Максимович, не имієт, да и ему ж, сщенику Максимовичу, как с показаного указа покойного преосвященного Амвросия значится и исправится самому на всей парохії невозможно. Почему он, сщеник Максимович, и сам своїм доношением в том покойного преосвященного Амвросия указі прописанном просил презентуемаго Иоанна Никифорова в село Ріпки рукоположить на третью часть для вспомошествования ему, // Андрею, во всяких нужно приключаящихся парохияльных случаях и для того тім мнііем разсуждено оного Иоанна Никифорова, яко он как по вышеизображенным в презентах засвидѣлствованіям показан в житії трезвен и добропорядочного состояния и книг руского писания, чтению и писать искусен и подозрения никакого сщениству возбраняющаго не имієт, во сщеника на половину парохии ріпичкой по діду жени его, оным дідом отписанную, утвердить. От сщеника же Андрея Максимовича данное ему по подложному его прошению ставилную грамоту и указ на всю парохію ріпичкую отобрать (коі и отобрани и к ділу сообщени) и владіть ему, сщенику Андрею Максимовичу, половиною парохіею, на которую он, Максимович, и рукоположен по прежней грамоті. Того ради и мы, пастыр, разсмотря тое консисторії нашей мнііе быть правильное, судили за блго оное подтвердить и показанного Ивана Никифорова в оное село Ріпки к церкви Троицкой во сщеника рукоположить. Которой минувшаго 1753 году августа 6 дня и рукоположен и ставилною грамотою на половинную часть парохії утвержден, а сего марта 2 дня 1754 года оной сщеник Иоанн Никифоров поданным нам доношением просил для лутчей впредь твердости выдачи от нас універсала. По которому оного села Ріпок сщеника Иоанна Никифорова Пасевича прошению для непремінного ему тої половинною ріпичкой парохії частию владіния сей от нас універсал с подписом руки нашей и печатю ему, сщенику Иоанну Пасевичу и выдан з катедрі нашей Борисоглібской черниговской 1754 года марта 28 д.

Черниговский и Новгородка Сіверскаго m[anu] p[ro]p[ri]a].

Катедральный писар иеромонах Герман».

(НБУВ. – IP. – 56372. – Оригінал, завірений підписом єпископа і печаткою. Записи по низу документа: «Смиранный смиренный Авраам (?) епскп черниговский Ираклий, еписп черниговский и Новагородка Сіверскаго смиренный Ираклий, епсп»)

№ 52

Не раніше 1769 р. – Уривок зі списку писарів київської митрополичої консисторії.

«Писари духовной митрополии Киевския консисторії.

Оных писарей до 1745 года генваря 9 д. при духовной митрополии Киевския консисторії не было, а отправлял и консисторского писаря должность кафедральный писар да реент[...]

1748

Консисторский по Антонию второй писар кафедрального монастыря иеромонах Антоний Почека, бывший ніжинский священник, определен он консисторским писарем 1748 года октября 13 дня. [...].

1765 февраля с 23.

Консисторский по Венедикту писар намістник ніжинский иерей Иаков Биелявский определен он, иерей Иаков Биелявский, по его прошению по мніію духовной митрополии киевския консисторії его пресвященством Арсением, митрополитом киевским, февраля 23 дня 1765 года подтвержденному на таком основаніи как прежний консисторский писари были консисторским писарем на місто вышепрописанного писаря иеромонаха Венедикта вступил он, Иаков, в ту должность априля 18 дня 1765 года и при вступленіи на ту должность он, иерей Иаков, к указной присягі того ж априля 18 приведен и при том подпискою обязал, чтоб он по крайній міри при заковом званіи был чрез три года, исправляя должность свою радітелно как присяжному подлежит чоловіку. Августа 18 дня 1765 года ему, писарю Биелявскому, по его прошению благословлено от его преосвященства скафью носить и между тім он 1768 года априля 21 д. на священномученика Иануария в протопопа

лохвицького преосвященным Арсением, митрополитом киевским, произведен был. Будучи ж он и протопопом, діла духовной консисторії писаря исправлял. А потом по указу из святїйшаго синода сентября от 10 дня 1768 года о опредѣленїи во всѣх консисториях для присутствїя из протопопов или из священников достойных к той должности он, протопоп, Иаков того 1768 года октября 17 д. опредѣлен в духовной консисторії присутствующим с тѣм, чтоб он и діла, должности писарской надлежащие, по прежнему исправлял и над канцеляріею о добром в оной порядкѣ и о скорѣйшем и порядком діл произвожденїи смотрение имѣл. За что и награждение получают таковое, которое и до толь он получал определено. [...]

1769 фев[раля] 5.

Иеродиакон Кирилл Тарловский, вступивший на мѣсто иеромонаха Мойсея Нестеровича в должность консисториского писаря, родился 1740 года марта 11 дня в малороссийском городѣ Козелцѣ на предмѣской слободки от родителей благочестивых, отца тамошнїй же предмѣской Стоникаевской церкви иерея Максима Тарловского и матери Анастасїи Алексїенковой Крупянской, крещен и миропомазан в той же церквѣ, причѣм имя ему дано Григорїй. 1742 же года ноября с 30 на 1 декабря числ с тѣх его родителей отец по долгой бывшей ломной в ногах и в головѣ его болѣзни умре и погребен соборнѣ внутр означенной Николаевской церкви, а он, Григорїй, с матерью в живых остались. На шестом же от рождения своего году он, Григорїй, отдан в научение русской грамотѣ и толико в том успѣл, яко всѣх тогда с ним обучающихся сверстников своѣх ко удивленїю многим превзошел, ибо не окончился и один год как он всѣ книги по обнїковенїю малороссийском для обученїя маловозрастных дѣтей употребляемыя, начав от грамматики, часослов, псалтир и осмогласник дѣйствительно изучил. По изученїи же на книгах читать, взят он, Григорїй, в Киев родным дядею его Андреем Крупянским в то время в академіи киевской школы риторики обучающимся, от оного и руководствован писать. Когда же оной дядя его отлучился из той академіи в Глухов в генеральную канцелярію, то и он, Григорїй, принужден остатся по прежнему с матерью. Но чтоб ему, Григорію, в праздности лѣт дѣтских не проживать, отдан он в полковую, что в Козелце канцелярію. А в 753 году по желанїю его отправлен в киевскую академію к обученїю латинского языка, котораго начатки ему, Григорію, пред тѣм по бытности его в дому довѣльно показаны. И того 753 года октября во 26 день вступил он тою академіею в школу, аналогію проходил безотлучно прочне школы и риторику, которой и учился первуѣм год, причѣм еврейского, греческого и нѣмецкого языков почасты обучался. А 1759 года генваря 8 дня по поданому от него доношенїю в число обрѣтающихся в канцеляріи духовной консисторії служителей принят и для обученїя діл первыѣ опредѣлен копїїстом в киевское повѣтье потом в протокол, а за отлучкою бывшаго в то время канцеляриста Алексея Кулаковского имѣл он в содержанїи своем всѣ до протоколу касающїеся діла. В маѣ же мѣсцѣ 1760 года по прошенїю его переведен он в катедральную кантору к ділам. Потом возимѣл крайнее желанїе монашествовать, из оной канторы отлучился и по предводительству случившисѣ тогда заграничных монахов он, Григорїй, выведен из области полской в украинскїй к епархїи Киевской принадлежащей Свѣто-Онуфреевскїй пустинный монастырь, в котором по желанїю его и по прошенїю того монастыря игуменом Ефремом Быковским по надлежащему в монашество 1761 года іюля 31 пострижен и преименован из Григорія Герасимом. А в 762 году в мѣсѣцѣ сентябрѣ не пожелав болѣе тамо жить по причинѣ полских неспокойств, с вѣдома оного игумена вышел он в Россїю и пожив в Нїжинском Благовѣщенском монастырѣ по бытности в то время средних числ отправился он, Герасим, с показанным архимандритом Миткевичем в Бѣлагород к родному оного архимандрита брату бѣлагородскому преосвященному епископу Іосифу Миткевичу, которым он, Кирилл, принят и того ж 763 года генваря 19 д. во дїякона рукоположен, причѣм из Герасима наименован Кириллом, с якого времени он, Кирилл, и находился в Бѣлагородѣ при оном преосвященном митрополитѣ, а за измѣртвїем того преосвященного с вѣдома тогда в бѣлагородской консисторії присутствовавших архимандритов Червака и Владимира, которїе

оба нынѣ епархїи Черніговской в Каташинском Успенском монастырѣ находятся, прибыл в Ніжин в тамошній монастырь к вышепоказанному архимандриту Иосифу и пожил при оном чрез нѣсколько времени по его совѣту отправился в Чернігов. За прибытием к черниговскому преосвященному Кириллу принят и опредѣлен в число его преосвященства диаконов причем с его приказанія начал паки обучаться латынскаго языка и греческаго, вслѣдствіе чего риторики год сзалишком, философїи ж два годы обучался. Потом был греческаго языка, також латинской грамматики и синтаксими учителем. При сем же том и в сказиванїи проповѣдей труждался. А 767 года по прошенїю его, Кирилла, с данным за рукою оного преосвященнаго Кирилла атестатом отпущен в Киевскую Академію для слушанія священнои богословїи. За прибытием его, Кирилла, по поданному преосвященному митрополиту киевскому Арсенію от него доношенію дозволено ему указом из духовной киевской консисторїи имѣть пребываніе в Киевобратском училищном монастырѣ при диаконском служенїи и обучался оной богословїи с какова года он тамо находился, обучаясь богословїи и французскому языку. 1769 же года февраля 5 дня опредѣлен он к дѣлам в канцелярїи духовной консисторїи для опредѣленія его въпредь по усмотренію при духовной консисторїи писарем и опредѣлено ему докладать дѣла в духовной консисторїи по двом повѣстям, по Киевскому и Ніжинскому. А по другим двом повѣстям: Полтавскому и Лубенскому докладать дѣла реенту Василю Самойловичу. А в ту должность он, иеродиакон Кирилл, вступил по приведенїи к присяги того ж февраля 10 дня, в яком званїи будучи назначено ему получать из канцелярских денег на мѣсяц по 1 р. и 50 копеек.

Потом он, иеродиакон Кирилл, того ж 1769 года іюня 7 дня рукоположен преосвященным митрополитом Павлом во иеромонахи. Октября же 17 дня того ж года по доношенію его опредѣлено ему, Кириллу, получать против реента на мѣсяц денег 2 рубли 50 копеек».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 312. – № 430/656. – С. – Т.1. – Тогочасна копія)

№ 53

1780, березня 15 (4). – Борзна (?). – Купча.

«Тысяча сімсот вісімдесятого года марта четвертого числа.

Я, нижеподписавшійся, всякому суду и праву кому нинѣ тепер и в потомніе часы о сем відаты надлежатимет будет сым моїм добровольным уступным купчим записом объявляю, что имѣв до сего в спокойном моем владѣнїи нї в чем нї с кем не спорное и никому пред продажею, закладом и никакими другими здѣлками не заведенное, но собственное мое до старости мнѣ по наследству от отца моего жителя борзенскаго Семена Ніжинця поле на четыре днѣ в дачах борзенских в Веку(...)* дуброву положеніе свое имѣющее, которому полю в смѣжность з сторон 1-й гна сотника Владимира Забіли, 2-й козака борзенскаго Тимофія Яковенка, а з 3-й гна Кочубея посполитаго Алексія Проскуры з доброй моей волѣ, а не с каковаго либо прынужденїи, за совѣтом и согласиєм жены, дѣтей и всѣх родственных моїх близких и далеких, продал я, козак борзенскій, Максиму Горкуші и Корнію (...)* за суму российской ходячей монеты сорок без совытостї, которым полем позволяю оным козакам Горкуші и Дейнеку как хотя владѣти, продать, даровать и к своему наилучшему хозяйственному распоряженію обратитъ. А я себя, жену и дѣтей и всѣх родственников своїх от того проданнаго мною поля вѣчно отдаляю, вышепоказаннаго числа денег сым квітуючи, выкупного себѣ права не оставляю. А все мое право и владѣніе оным козакам Гаркуші и Дейнецѣ вливаю с таким прытом условїем, что буды бы что с моей стороны до оного поля приискивался, то я оных на своем коштѣ защищать и охранять долженствую. В лутшее достовѣрне и твердость сїя купчая крѣпость в мѣстечку Борзнѣ году, мѣсяца и числа вышеписанных данна. На сей купчей крѣпосты продащик и прїемщик всѣх вышепоказаннаго челядника борзенскій Степан Ніжинец своеручно при печати подписалса

Дача сей купчей крѣпосты сверил и во свидѣтельство подписалса козак борзенскій ны[...] Савицкій, Иван Жебелип, а вмѣсто их [...] руку прило[жил...].».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. № 22914)

1787, березня 3 (лютого 20). – Київ. – Атестат Києво-Могилянської Академії студента Федора Панасенка.

«Объявитель сего наместничества Новгородско-северскаго уезда Глуховскаго села Щебер козака Игната Афанасьева сын Федор Афанасиев, находясь в киевской Академии с 1774 по сей 1787 год, обучался латинской грамматике, поэзии, риторике, философии и богословии год с успехом преизрядным, также французскому и еврейскому языкам, вел себя притом премногочестно, добропорядочно и ни в чем не подозрительно, к указной присяге в надлежащее время приведен, лет ему от роду двадцать восемь. А ныне по его желанию от той киевской Академии уволен, О чем ему, Афанасиеву, из оной сей аттестат дан, с которым должен он явиться в правление наместничества Новгородского.

Академии киевския ректор архимандрит Варлаам.

Академии киевския префект игумен Димитрий».

(Музей Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – Оригінал)

В публикации представлены документы Самойловича и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Samojlovych and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

Володимир Дятлов

ГЕТЬМАН МАЗЕПА І ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ (1708 – 1709) НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІННЕРІШЕС ДІАРІУМ»

На основі перекладів повідомлень газети «Віннерішес діаріум» за 1708 – 1709 роки висвітлено події Північної війни, що відбувалися в Україні. Центральне місце в оприлюднених документах, коментарях та аналітичних матеріалах до них посідає постать гетьмана Івана Мазепи. Публікація документів дає можливість збагатити джерельну базу для дослідження подій та процесів, що відбувалися в Україні на початку XVIII століття.

«Віннерішес діаріум» належить до найстаріших європейських газет, які мали давати щоденну хроніку подій. Заснована у 1703 році, вона швидко набула популярності і стала одним із потужних для того часу засобів масової інформації. Перша найрозлогіша рубрика газети висвітлювала життя австрійського двору, імператора та його оточення, оприлюднювала найважливіші державні документи. Щодня давалися подробиці прийомів, участь високих осіб у церковних та інших офіційних церемоніях, повідомлення про народження, весілля, діяльність та смерть високих осіб. Така інформація мала на меті підтримувати високий авторитет австрійської корони як всередині країни, так і серед інших держав.

Водночас «Віннерішес діаріум» особливу увагу приділяла висвітленню подій за межами країни. До того ж заснування газети співпало з двома масштабними подіями на європейському континенті – Північною війною (1701 – 1721) та війною за іспанську спадщину (1701 – 1714). Обидва військові конфлікти мали вирішальне значення у формуванні системи міжнародних відносин.

В обох війнах Австрія мала свої політичні інтереси і в різний спосіб брала в них участь. Приводом для війни за іспанську спадщину стала боротьба за іспанську корону, яка розпочалася після смерті Карла II Габсбурга Іспанського, який не залишив після себе прямого нащадка. Претензії Людовіка XIV після того, як його онук посів іспанський трон, на об'єднання Іспанії та Франції викликали протидію з боку європейських держав. Австрія виступає одним із найактивніших учасників великого альянсу (Великобританія, Нідерланди, Пруссія, Португалія) проти Франції. Вся територія Європи від Вісли до Атлантичного океану перетворилася на арену військових битв.

Інтереси Австрії та династії Габсбургів у двох війнах були обумовлені їхнім суперництвом з давнім і головним ворогом – Францією та Бурбонами за лідерство на європейському континенті. Франція, у свою чергу, намагалася використати дві важливі «больові точки» Габсбургів – повстання Ракоці, яке розгорнулось у національно-визвольну війну угорців проти австрійського панування, та «антиавстрійську партію» в Польщі. Відтак, зарубіжна хроніка «Віннерішес діаріум» формувалася відповідно до потреб та інтересів австрійського двору. Рубрики газети були досить стандартними й містили інформацію, що надходила із Франції, Нідерландів, Іспанії,

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка.

Португалії, Англії, Пруссії та інших країні. Повідомлення із Швеції та країн Східної Європи, що брали участь у Північній війні, газета отримувала головним чином через свої кореспондентські пункти із Польщі. Відповідно такі матеріали публікувалися під рубрикою «Із Польщі» з вказівкою на дату. В окремих випадках, якщо відбувалися певні дії при дворі, прийомі високих чиновників або перемовини, повідомлення про них подавалися у першій частині газети, де розміщувалась інформація про життя австрійського двору.

Цінність матеріалів «Віннерішес діаріуму» полягала насамперед у тому, що газета намагалася давати системну і регулярну інформацію на всьому європейському континенті. Такий же підхід вона зберігає у висвітленні подій Північної війни, що дає можливість простежити весь театр військових дій й осягнути події в Україні в загальноєвропейському контексті. Газета мала свою розгалужену мережу джерел інформації – офіційні донесення, повідомлення офіцерів учасників бойових дій, полонених і перебіжчиків. Як правило, газета посилалась на джерело інформації, вказувала на рівень її достовірності. Кореспонденти не оминали увагою чуток, що мали сенсаційне значення, які потім знаходили своє підтвердження або спростування в наступних номерах. Не виключно, що окремі чутки або недостовірні відомості передавались до газети з певною метою. Так, газета двічі оприлюднювала «сенсаційне» повідомлення про те, що наче б то гетьмана Мазепу московіти взяли в полон під Ромнами і тримають його у «залізних кайданах». Цілком, імовірно, що таку інформацію розповсюджували представники московського табору.

«Віннерішес діаріум» уважно стежила за суперництвом та військовими діями двох держав – Швеції та Московії. Саксонський курфюрст і польський король Август II опирався на підтримку Росії, а його суперник Станіслав Лещинський, коронований у 1705 році, потребував шведського захисту. У такому розкладі політичних сил на європейському континенті, суперництві Австрії та Франції, Швеції та Росії, між Августом II і Станіславом Лещинським Україні випала роль «золотої акції». Від її позиції у такому протистоянні значною мірою залежали результати Північної війни, що посилювало увагу віденської газети до постаті гетьмана Мазепи та українського козацтва в цілому. Слід підкреслити той факт, що в матеріалах преси і в офіційних документах європейських країн Україна визначалась і розглядалась як окрема держава і вважалась до походу Карла XII союзником Московії.

Особливу зацікавленість газети, а відтак і австрійського двору, викликало питання, хто вийде переможцем у протистоянні між шведами і Московією, оскільки від цього залежав пошук нових союзників для протистояння Франції. Найсенсаційнішим для австрійської преси стало рішення Карла XII піти не на Москву через Мінськ та Смоленськ, а в Україну. За таких умов Гетьманщина на чолі з гетьманом мали відіграти ключове значення у військовій та політичній ситуації, що складалася у Європі. Після переходу Мазепи на бік Карла XII доля політичного союзу України і Швеції залишається центральною як в офіційних документах того часу, так і на сторінках преси. Навіть після того, як було встановлено, що частина козацького оточення Мазепи пристала до царя, поведінка козацтва, його коливання мали особливе значення для результатів війни.

Перехід гетьмана Мазепи на бік Швеції змінив розстановку сил і послабив позиції московської держави, яку Відень також намагався використати в якості свого союзника. Т. Мацьків цілком справедливо звернув увагу на зміну в ставленні «Віннерішес діаріуму» до Мазепи після того, як той прийняв союз зі Швецією, що знайшло своє відображення у титулах та зверненнях до гетьмана¹. Газета намагалась давати інформацію без коментарів й у такий спосіб демонструвати свою об'єктивність, однак важливо при цьому враховувати тональність і підбір повідомлень, які в цілому відображали інтереси віденського двору.

Пропоновані переклади охоплюють матеріали газети, які висвітлюють події Північної війни на теренах України, починаючи з жовтня 1708 року.

Переклад зроблено за виданням: Wienerisches Diarium, 1708 – 1709, № 549 – 598.

«Віннерішес діаріум» (1708 – 1709).

Віденський щоденник, № 549, 3 – 6 листопада 1708 року.

З Польщі 28 жовтня. Король Станіслав² забажав, щоб литовська армія була під Оршею. З Вільди повідомили, що король шведів розпорядився повернути похід від московських кордонів до України.

Віденський щоденник, № 550, 7 листопада 1708 року.

З Польщі 1 листопада. Шведський король при наближенні до кордонів України знаходить спротив, однак, незважаючи на це, він продовжує похід, до того ж хоче уникнути чуми, сподівається, що вона може наступити з холодами.

Віденський щоденник, № 551, 10 – 13 листопада 1708 року.

З Польщі 4 листопада. На річці Вільда отримали нові відомості, туди прибуло багато шведських офіцерів, які розповіли, що відбулася битва між московітами і генералом Левенгауптом³, що тривала два дні. Сталося це, коли вони [шведи] з 12000 чоловік піхоти і 3000 коней, а також з 7000 возів уже знаходилися в місцевості в 9 милях від Могильова і 2-х від Пропойська. Саме там 24000 московітів під командуванням Його Царської Величності напали на них і після сильного опору отримали перемогу. Відтак, до 10000 шведів, більшість піхота, було вбито на місці, решту разом з кіньми було вбито під час утечі, захоплено вози, 2000 голів худоби, завойована вся амуніція.

Віденський щоденник, № 552, 14 – 16 листопада 1708 року.

З Польщі 8 листопада. Повністю підтвердилась [інформація] про нещодавню битву. З приводу цього до різних дворів направлені кур'єри. В той же час король Станіслав пішов до Ельбінгена, а далі до Тюкоцина, де знаходяться 10 000 чоловік, зібрані із валахів, шведів і французів; французький посланець звідти відправився до Данцига, а шведський – до Кенігсберга.

Віденський щоденник, № 553, 17 – 20 листопада 1708 року.

З Польщі 12 листопада. Армія Корони у відповідь на отримане від московітського генерал-ад'ютанта повідомлення про безперечну перемогу над шведським генералом Левенгауптом висловила державну подяку. Король Станіслав, дружина якого зараз не зовсім здорова, вимушений швидкими темпами продовжити похід до Тюкоцина, У всіх місцевостях, охоплених чумою, ніякого руху; шведи, яких вона також хвилює, відступили. [Ведуться] розмови про те, що далі передбачається похід до Литви.

Віденський щоденник, № 554, 21 – 23 листопада 1708 року.

З Польщі 5 листопада. Вдалося отримати листи із Вільди, Мітави і Риги, в яких різні шведські офіцери дають відомості з підтвердженнями їхніх нещодавніх великих утрат. Вони засмучені з приводу того, що генерали Левенгаупт і Штакельберг⁴ отримали тяжкі поранення, а також з приводу смерті полковників Заккена і Врангеля та підполковників Шталя, Левенгаупта, Игслнера і Розе.

Віденський щоденник, № 555, 24 – 28 листопада 1708 року.

З Польщі 28 листопада. В окремих місцях почалася чума, яка розповсюджується далі. Люблін уже закритий і бояться, що вона піде далі на Ярослав. Надійшли повідомлення із вищезгаданого Любліна з підтвердженням того, що 60 польських загонів вийшли назустріч литовському гетьману Добринському для того, щоб закрити йому дорогу на Лемберг, точно так як Мазепа позбавив короля Станіслава необхідності походу на Росію. Також російська пошта підтвердила ще раз про нещодавню битву московітів і шведів. У московітському таборі знаходиться багато перебіжчиків із шведів, які перейшли на бік Його Царської Величності, із яких утворено окремий полк. Згадані перебіжчики запевнили, що шведська армія втратила багато людей і коней у великому поході, а також підірвана нестачею продовольства; внаслідок цього шведські полки понесли значні втрати, так що жоден полк не має і половини свого складу. Нещодавня поразка шведів їх дуже засмутила, бояться, що це обернеться далі для них поганими наслідками.

Віденський щоденник, № 556, 28 – 30 листопада 1708 року.

З Польщі 20 листопада. Надійшли відомості із московітської армії про те, що

король шведів після недавньої поразки Левенгаупта захотів повернути з 4 полками в Україну. Він хотів би відійти від московитів, що перебувають там, і спочатку відновити втрати згаданих чотирьох полків, однак ті знову з усією армією їх переслідували. Козацький гетьман Мазепа з 20000 чоловік поспішив йому назустріч для того, щоб перейти на його бік, і разом довше протриматися, поки Шереметьєв⁵ з піхотою і генерал Гольц⁶ з кіннотою не догнали їх і не нанесли спільний удар проти шведської армії.

Віденський щоденник, № 557, 1 – 4 грудня 1708 року.

Його Царська Величність прислав з листами до високоповажного міністра, що перебуває зараз тут, пана барона фон Урбіга, уповноваженого ад'ютанта; той одразу доставив відомості про часто згадану нещодавню битву між московітами і шведами. Поряд з цим додаємо, що об'єднана армія Корони нещодавно нанесла удар палатину Київському і генералу Шмігельському і отримала над ними перемогу. З відповідей на низку листів із Конігполе можна побачити підписи від 22 листопада.

Віденський щоденник, № 558, 5 – 7 грудня 1708 року.

З Польщі 28 листопада. Нещодавні поразки [палатина] Київського і Шмігельського, у яких багато людей було порубано і залишилося на полі битви, а також Левенгауптська з кожним днем все сильніше перебільшуються. Так що тепер шведські втрати налічують 14000 чоловік. З обозами шведська армія тепер не сильніше, ніж 24000 чоловік всього. Московіти після отриманої перемоги відтепер стали дуже зухвалими, начебто їхні 50 важать проти ста ворогів. Унаслідок цього Його Царська Величність завоював велику любов; серед іншого, коли один шведський офіцер разом з іншими опинився в полоні, він після проведеного допиту таємно пробрався через Москву, а потім знову в битві попав у полон, то вищезгадана Царська Величність сам проводив допит московітських офіцерів, а згаданого офіцера поставили на коліно з піднятими руками перед Царською Величністю.

Віденський щоденник, № 559, 8 – 11 грудня 1708 року.

З Польщі 1 грудня. Король шведів остаточно наважився перебувати в Україні. В той же час прибули полк смоленського дворянства і московитів до Силова для того, щоб там стати на зимові квартири із задумом розташуватися вздовж річки Березіна.

Віденський щоденник, № 560, 12 – 14 грудня 1708 року.

З Польщі 4 грудня. Польський каштелян⁷ Києва пан Шмігельський щасливо повернувся із свого тривалого полону від шведів і прибув до Ройшлемберга⁸, там також знаходиться дружина гетьмана Корони в очікуванні свого чоловіка, який уже готує зимові квартири для армії Корони. Після Литви туди має прибути король Станіслав. З Чісова надійшли відомості про те, що після бурі 30 сіл на Вислі сильно пошкоджені.

Віденський щоденник, № 561, 15 – 18 грудня 1708 року.

З Польщі 8 грудня. Коронний гетьман Сенявський⁹ передав листа з таким змістом: король шведів в Україні оточений московітами, так що йому доводиться просуватися з великими зусиллями. До того ж московіти на шляху на 10 миль навколо вирубували ліси, а також забрали всі запаси, так що шведам не вистачає продовольства і тому вони змушені самі поповнювати нестачу.

Віденський щоденник, № 562, 19 – 21 грудня 1708 року.

З Польщі 12 грудня. Воевода Київський і генерал Шмігельський зі своїми залишками під Вишогрудом перейшли через Віслу, однак Рибинський тримається зараз платинату Ленцишена. Король Станіслав підійшов до Бяла, а звідти чекає із Пруссії прибуття трьох польських загонів і трьох шведських полків. Із України стало відомо, що там ще перебуває король шведів; у тій місцевості перебуває до 60000 московитів.

Віденський щоденник, № 563, 22 – 25 грудня 1708 року.

З Польщі 15 грудня. Король зі своєю армією намагається закріпитися між Стародубом і Черніговом, і про нові битви нічого поки що не чути. Однак достеменно відомо, що гетьман Мазепа зі своїм доволі численним військом захотів перейти на бік шведів. Коли ж він перед цим заявив про ці наміри, більшість козацьких полків повернулися до Його Царської Величності, так що згаданий вище Мазепа зміг пристати до шведів з військом, яке налічувало ледь тисячу чоловік, на які також не можна було покладатися¹⁰. Після цього козаки влаштували нові вибори й обрали

своїм військовим начальником Скоропадського. Стало відомо, що шведські полки, що прийшли із Померанії через Пруссію разом з королем Станіславом, одразу мають направитися в Україну. Король Швеції всюди настільки оточений московітами, що йому майже не можливо провести свою армію без значних утрат. Московіти по ходу знищують усі ліси й усі проходи на 10 миль навколо шляху; таким чином армія не може пройти, оскільки відрізаний підвіз харчів і провіанту.

Віденський щоденник, № 564, 26 – 28 грудня 1708.

З Польщі 20 грудня. Підтвердився перехід Мазепи до короля Швеції; сталося це за таких обставин: як тільки він зі своїм військом переправився через річку Десна, одразу прийняв бойовий порядок і пішов до шведської армії. При наближенні Мазепа переконував своїх офіцерів перейти [з ним], однак ті не виявили бажання і повернулися зі своїми полками до московітської армії¹¹. Так що Мазепа прийшов до шведського табору приблизно з тисячею чоловік і трьома офіцерами, яких силоміць забрав з собою. На третій [день] по тому князь Меншиков штурмом завоював Батурин, де перебувало 6000 чоловік Мазепи, і всіх скопом знищив. Як тільки Його Царська Величність отримав підкріплення 20000 свіжих сил із Москви, він розпочав нападати на ворога. Між іншим, Мазепа – чоловік 70 років, невеликий статурою, але великий своєю освіченістю; при цьому настільки слабкий, що він не може ні скакати на коні, ні ходити пішки, а більшою мірою його змушені переносити. Його Царська Величність за рік до цього стратив двох поважних козаків, які утворили таємну опозицію. Воля до цього була занадто твердою. Однак із часом дізналися, що ті змушені були вмерти як донощики, які писали правду.

Віденський щоденник, № 565, 29 грудня – 1 січня 1708.

З Польщі 24 грудня. Московіти і шведи зараз зупинилися і перебувають у своїх таборах. Між тим князь і воєвода Руський зі своєю кіннотою атакував Рибинського, який з 70 загонами розташувався в кількох милях від Ченхстова.

Віденський щоденник, № 566, 2 – 4 січня 1709.

З Польщі від 26 грудня. У Лемберзі під відкритий бій барабанів закликали кожного ополчення вступити до своєї роти. Надійшло повідомлення, що шведи, які знаходяться при королі Станіславі, вже переправилися через річку Буг, а 400 чоловік Лісовського пройшли 6 кілометрів від Любліна. Від Його Царської Величності прибув кур'єр до Німецького двору і доставив [відомості], що король шведів зі своєю армією рушив до Батурина, і коли шведи захотіли переправитися через невелику річку, їх рішуче атакували московіти і вбили понад 1700 шведів, а також 700 взяли в полон. Шведи везуть із собою 700 хворих, яких вони намагаються вивезти до небезпечних місць. Місто Батурин, колишнє місце проживання Мазепи, сплюндровано і зруйновано московітами. Всюди перед цим оголосили вирок з прокляттям Мазепи. У центрі міста на площі побудували сцену і поставили опудало, яке зображало персону Мазепи, потім князь Меншиков у супроводі поважних московітів розірвав орден Св. Андрія, а опудало кинув [на землю], після цього кат наніс удар у шию, зняв шаблю з боку і зробив нею кілька ударів в обличчя, а потім спалив все це у центрі площі.

Віденський щоденник, № 567, 5 – 8 січня 1709.

З Польщі від 29 грудня. Французький посланець відбув від коронного гетьмана для того, щоб обговорити разом його пропозиції зі стороною короля Станіслава. Натомість досягти цього досить важко. Деякий час до цього поляки деякі пункти виконали, далі вони потребують широкого обговорення. Разом з тим шляхта і прості люди у Великій Польщі дуже невдоволені, відмовляються сплачувати податок або поставляти провіант при осаді Познані. Набагато загрозливішим є запобігати до зовнішніх засобів для того, щоб позбавитися від такого ярма. Від короля шведів стало відомо, що той має спробу знову назад перейти через Дніпро. Бажання повернути в Литву з тим, щоб там, а також у Польщі дати [армії] відпочити цієї зими і забезпечити поповнення її свіжими силами.

Віденський щоденник, № 568, 9 – 11 січня 1709.

З Польщі від 1 січня. Король Станіслав прийняв французького посланця Бонака¹²; головнокомандувач Корони несподівано відбув із Вишнева до Бяла; люди

Рибинського розташувалися від річки Вісла до Сандомирського для того, щоб спостерігати переправу через Віслу. З Рейшлемберга стало відомо, що згаданий головний командувач Корони отримав від московського резидента особливо важливе повідомлення з підтвердженням того, що армія Його Царської Величності в 20000 чоловік кінноти виступила з Москви і поповнила згадану армію; крім того, біля Сосни знаходиться ще 10000 московитів з наказом нанести удар по армії Корони. Не менш важливими є те, що козаки після того, як вони перебували у Глухові з їхнім гетьманом Скоропадським, який став обраним замість Мазепи (решта з них ще досі сильно переслідується московітами), знаходяться в поході.

Віденський щоденник, № 569, 11 – 14 січня 1709.

Із Польщі від 5 січня. Литовська армія розділилась на три частини, з котрих: перша відправились на Волинь, друга – на Полісся, а третя частина через сувору зиму відійшла в район Гродно. Король Станіслав повинен зустрітися зі шведськими полками на кордонах Люблінського воєводства, а король шведів перебуває в Шептаках¹³ на річці Десна.

Віденський щоденник, № 570, 16 – 18 січня 1709.

Із Польщі від 9 січня. У Лемберзі зібралися різні польські магнати для того, щоб провести раду з деяких питань. Із України надійшли достовірні відомості про те, що князь Меншиков після того, як він завершив своє опанування Батурином (там серед усього іншого коменданту відрубали голову, а живих [мешканців] залишилося лише чверть) зі своєю армією вирушив до його Царської Величності для того, щоб стримати шведів, які мають знаходитися в 10 милях від Києва. Генерал Ренн¹⁴ з 3 полками піхоти вже встиг отримати повну поразку. Також полковник Мінор шведсько-валашського загону з 80 кіньми сильно побитий, більшість з них убито, а серед іншого полонено 3 шведських підполковників.

Віденський щоденник, № 571, 19 – 22 січня 1709.

З Польщі від 12 січня. Староста Накільський, який стратив деяких польських панів, потрапив у полон у Познані. Через Ліссу пройшло велика партія квартирантів на Мозир. Пан генерал Рибинський знаходиться в 14 милях від Каліша і бажає стати на квартири там і в Познанському воєводстві.

Віденський щоденник, № 572, 23 – 25 січня 1709.

З Польщі від 16 січня. Полковник Репловський, підпорядкований полковнику Рибинському, втратив із-за необачності кілька загонів, залишених київським воєводою під Пултовськом... Із шведської армії стало відомо, що вона продовжує марш далі, в напрямку Києва для того, щоб там знову переправитися через Дніпро і повернути до Польщі.

Віденський щоденник, № 573, 26 – 29 січня 1709.

З Польщі від 19 січня. Руська пошта генерала Ренна підтвердила про нанесення шкоди трьом шведським полкам. Також Рибинський здійснив напад проти литовських загонів з проведенням осади, так що Рибинський ще довго переслідував решту, поки ті разом зі шведами не заплатили військового збору. Внаслідок цього литовський Великий канцлер князь Радзівіл змушений був поставити із своїх маєтностей 200000 кінноти. З Варшави надійшли відомості, що внаслідок сильного холодів розпочалася чума і вже нещодавно, тиждень тому, на ринку налічувалось 5000 чоловік. Із Лемберга надійшли відомості, що король шведів укріпився серед багатьох боліт під Ромнами і добре там окопався; там же в 6 милях від згаданих Ромнів знаходиться Його Царська Величність і звідти потім хотів би пробитися на Гадяч, де має перебувати 5 шведських полків. Французький посланник шукає всілякими засобами зустрічі з головним командувачем Корони з тим, щоб схилити до іншої партії, лише польська сторона, більше ніж інші, покладається на короля Франції. Такі настрої розповсюджені, однак є не зовсім сильними. Деякі шведські перебіжчики передавали, що Мазепа не настільки вдоволений, як це думається, знаходитися у шведському таборі, оскільки свої обіцянки він не може повністю виконати.

Віденський щоденник, № 574, 30 січня – 1 лютого 1709.

З Польщі від 29 січня. Коронний гетьман пішов з Лемберга на Ярослав і там з конфедеративними маршалами та іншими магнатами вирушив на Тарнов. При завершенні [походу] армія Корони розділилась, так що німецькі полки стоять від Милиці до Ржешова, а польські мають стояти до Лежайська. Також коронний гетьман відправив загін, який мав забезпечити станіславський прорив, коли той, після допиту полонених, має піти мимо Замку і увійти до Волині. Тим не менше кур'єр, відправлений від гетьмана Корони, прибув до московітського генерала Іффланда¹⁵ для того, щоб порадити, який він має вибрати шлях для своїх загонів; вони вже прибули під Поломно, який знаходиться між Лембергом і на півшляху до України, і послані від Його Царської Величності для укріплення армії Корони.

Віденський щоденник, № 575, 2 – 4 лютого 1709.

З Польщі від 26 січня. У прикордонних містах розпочалася епідемія чуми і ці міста змушені чекати повного одужання. З Лісси стало відомо, генерал Рибинський знаходиться в Клячові і вимагає 400 кусків полотна разом з 2000 фланелі. Познань у небезпеці оточення. Зазвичай дійшов сигнал, що все-таки між московітами і шведами має відбутися зустріч. Достовірним є те, що шведська армія дуже потерпає від холоду і мала бажання піти після цього на Київ. Натомість московіти перешкоджають цьому всілякими способами. Конфедеративна польська армія, яка певний час проводила переговори з французьким посланцем Бонаком, стала дещо неспокійною із-за того, що знову буде все приведено до миру. Натомість французи не досягли своєї мети, і відповідь командувача не прийнята повністю з боку Станіслава.

Віденський щоденник, № 576, 6 – 8 лютого 1709.

З Польщі від 29 січня. Звістка про одну зустріч не підтвердилася, однак стало відомо, що московітський генерал Ренн трьома полками розбив значну групу, а Його Царська Величність виступив маршем і напав на п'ять шведських полків, які знаходились у різних місцевостях; також переконалися, що Мазепа перебуває в шведському таборі як полонений; після того тамтешнього переходу запорозькі козаки чисельністю 7000 чоловік разом з полковником Миропольського легіону також вступили в сутичку з Його Царською Величністю. Із України стали частіше курсувати кур'єри для того, щоб донести достовірні відомості гетьману Корони.

Віденський щоденник, № 577, 9–10 лютого 1709.

З Польщі від 1 лютого. Стали говорити, начебто Його Царська Величність захопив біля Ромнів у полон колишнього козацького гетьмана Мазепу в Україні і тягає його з собою у залізних кайданах. Король Швеції повинен підійти до Гадяча. Натомість король Станіслав знаходиться в Домаре Цевілезец; навколо Бихова, Могильова і Орші повно московітів.

Віденський щоденник, № 578, 13–15 лютого 1709.

Офіцер від Його Високої Князівської Достойності принца Гессена Дармштатського¹⁶, Його Царської Величності генерала прибув сюди із Москви; від нього отримано достовірні відомості про те, що вищезгаданий принц від рани в руку відійшов у кращий світ після того, як 8 жовтня 1708 року під містечком Лесная відбулася кривава битва, у двох милях від Пропойська, між Його Царською Величністю і шведським генералом Левенгауптом, в якій перший здобув перемогу.

Четвер 14 лютого. Невдовзі перед цим Його Імператорська Величність відправив міністра, приставлено до двох Корон, шведів і поляків, пана Людвіга графа Цінцендорфа і проч. до Бреслау зустрітися зі шведським послом паном бароном фон Штраленхаймом, що перебуває там, для того, щоб за допомогою притаманного йому державного розуму і досвідченості ще раз правильно вирішити гострі й важливі релігійні справи і прибрати зі шляху накопичені перешкоди.

З Польщі від 4 лютого. Французький посланець відправився до коронного гетьмана Ярослава з тим, щоб спробувати досягти згоди між королем Станіславом і згаданим коронним гетьманом або принаймні переговорити з ними, щоб він міг знову повернутися до Лемберга. У той же час король Станіслав (загони якого стали на зимові квартири) також змушений перебувати там. Була надія, що потім або

зараз вдасться досягти остаточного улагодження [позицій]. Особливо важливо те, що багато чого вдалося узгодити з попередніх пунктів. Між тим у Новоградку ще продовжується трибунал, який може допомогти винести найтяжчий смертний вирок Великому Прискарбію графу Сапізі.

Віденський щоденник, № 579, 16–19 лютого 1709.

З Польщі від 8 лютого. У листі із Вільди від 28 січня підтверджується, що згаданий колишній козацький гетьман Мазепа міг бути взятий у полон московітами. Листами із Риги [підтверджено]: там всюди перестали закликати до битви; про це дізналися від шведського фендрика¹⁷, якого московіти взяли в полон.

Віденський щоденник, № 580, 20 – 22 лютого 1709.

З Польщі від 12 лютого. Московітський генерал Голларт узяв штурмом місто Ромни, весь тамтешній шведський гарнізон знищив¹⁸, штаб і обоз, а також багато іншого захопив і зайняв з військами всю цю місцевість. Настільки багато було захоплено, що король шведів повністю відрізаний від об'єднаної армії Корони на чолі з генералом Крассау. Підтверджено, що той змушений залишитися у Польщі і ніяк не може пробитися до свого короля. Від Домасвика відомо, що у завойованій місцевості понад 600 чоловік померли від морозу і голоду і, крім того, втричі більше знаходиться тих, які змушені лежати хворими. Великі холоди заважають тому, що армії не можуть більше стояти в полі.

Віденський щоденник, № 581, 23 – 26 лютого 1709.

З Польщі від 15 лютого. Головний командувач Корони прийняв посланця нового козацького гетьмана з тим, щоб тому висловити завірення у дружньому ставленні. Прибув кур'єр, який доставив відомості про те, що загін у 10000 чоловік для допомоги під командування генерала Іфланда пройшов маршем Полонію і перебуває неподалік від Лемберга. Серед іншого головний командувач Корони дав наказ армії Корони без затримки прибути до Ярославля і нанести удар по московітським загонам.

Віденський щоденник, № 582, 27 лютого – 1 березня 1709.

З Польщі від 20 лютого. Полковник армії Корони Грабовицький зі своєю командою рушив через Гіцишов; після цього полковник Цуліх, який мав полоненого француза під Фрауштадтом, підняв полк, що знаходився у селі Тарло біля Лемартова, і зухвало напав на нього, багато там було вбито, а решта кинулась рятуватися втечею. Крім того, згаданий полковник Цуліх, під час, коли пробивався, попав у полон, поряд з цим з речами захоплено 150 коней. Король Станіслав у супроводі принца Костянтина рушив із Сімієна до Свіршова; шведський генерал Крассау стоїть біля Гусцова, у 3 милях від Хелма. Із московітської армії стало відомо, що коли полковник Галаган відправився зі шведського табору з кількома сотнями валахів і козаків, проти них було направлено загін шведів у 300 чоловік, так що більшість із них було загублено по дорозі і лише 24 офіцери і 67 рядових змогли перейти до Його Царської Величності. Між тим московітський майор, коли він зі 150 кіньми відправився на розвідку, то дійсно був оточений шведами і взятий у полон.

Віденський щоденник, № 583, 2 – 5 березня 1709.

З Польщі від 24 лютого. Коронний гетьман 16 [лютого] зустрів у Тарново спеціального посланця від московітської армії, що стоїть під Сумами, який 20 січня відбув звідти з повідомленням про те, що Його Королівська Величність шведів після того, як у місті Веприк московітська осада не давала спокою шведському люду у їхніх квартирах, генералу Реншильду¹⁹ наказав напасти на них з сильною командою, однак він залишив це без уваги, тричі атакував їх з тилу, у цій місцевості московіти кожний раз захищалися з надзвичайною хоробрістю і відбилися, так що було вбито 1700 шведів на місці і до 2000 поранено; серед останніх генерал Реншильд через напад одного гренадера отримав поранення в руку, а генерал Штакельберг отримав смертельну рану. Полковники Фріче і Шперлінг залишилися мертвими [на полі битви]. Після цього комендант побачив, що він не в змозі довго з такими силами протистояти осаді, добився почесного договору, передав згадане місто Веприк з тим, щоб врятуватися від осади. Оскільки вони самі знаходилися у великій небезпеці, то повністю потерпіли поразку. Із розповідей багатьох перебіжчиків стало відомо, що Його Королівська

Величність шведів відважився також на четвертий штурм. Комендант між тим не мав добрих намірів. Із Тарново надійшли відомості, що полковник Белдовський захопив у полон шведського комісара Магнуса Любліна разом з командою валахів, 30 шведських повністю екіпірованих драгунів, одного ротмістра і прапорщика і всіх 15 лютого привів до Тарнова.

Віденський щоденник, № 584, 6 – 8 березня 1709.

З Польщі від 27 лютого. Французький полковник Бонафус разом зі старшим лейтенантом прибули з Верхньої Угорщини до Тарн. Той повідомив, що поважні французи, які тривалий час були при Ракоці²⁰, нещодавно його залишили; перебування їхнє тут зараз завдає шкоди заколотникам; шойно прибув французький посланець Бонак із Лемберга до Мохната для того, щоб провести переговори з Ракоці. Із Лісси повідомили, що генерал Рибинський внаслідок вдалої компанії неподалік від Познані вбив 60 шведів разом з лейтенантом, інших 80 кіннотників разом з двома старшими лейтенантами, двома ротмістрами і двома фендриками, підлеглих станіславського полковника Скоржевського з полку Віндерзее, взяв у полон. Тим не менше команда валахів із познанського передмістя перейшла до армії Корони. У Смоленську в тамтешній церкві, яку збудовано за наказом Його Царської Величності, з великими почестями передано землі тіло нещодавно померлого від ран молодого принца Дармштадтського; стало достовірно відомо, що запорозьких козаків, що стали на службу Його Царської Величності, збільшилось до 20000 чоловік, і вони з наслідним принцом з 17000 чоловік, які сформувалися частково із старих полків, частково із наслідуваних команд, вирушили до московітської армії. Понад те, утворено 6 полків піхоти і 7 полків кінноти чисельністю 20000 чоловік, підпорядкованих генерал-фельдмаршалу-лейтенанту Гольцу з тим, щоб у середині березня нанести удар по армії Корони.

Віденський щоденник, № 585, 9 – 12 березня 1709.

З Польщі від 1 березня. Його Царська Величність мав відправити потужну команду до Курляндії. Його Королівська Величність шведів поки що знаходиться в Україні, а король Станіслав біля Заміжжя. Тим часом коронний гетьман зі своєю армією вирушив на Тарнов. Литовський гетьман має бажання зібрати армію під Луцьком.

Віденський щоденник, № 586, 13 – 15 березня 1709.

З Польщі від 4 березня. Коронний гетьман на цей раз знаходиться у Тарнові. Там він прийняв деяких персон із московітської армії і запевнив Його Царську Величність, що він ніяким чином не буде проводити переговорів із посланцями Станіслава. Воевода Київський вирушив до Дубно і встановив військовий податок для Волині і Подолії. Як тільки він вирушив у похід, прибули одразу 10 московітських полків (які вже наблизились до Ройшлемберга), він отримав відомості, після яких негайно дав наказ знову повернутися до містечка Броди. Згадані московітські полки змушені були відповідно до повторного наказу Його Царської Величності прискорити марш до армії Корони, щоб далі спробувати провести битву з королем Станіславом і генералом Крассау. Між тим генерал Рибинський мав оточити місто Познань.

Віденський щоденник, № 587, 16 – 19 березня 1709.

З Польщі від 8 березня. Коронний гетьман провів у Тарнові велику військову раду з приводу наступного походу і видав після цього наказ, за яким армія Корони мала вирушити до Ярослава і там уступити в бій проти генерала Іффланда з 10 московітськими полками. Одночасно туди мали прямувати інші для того, щоб єдиним кулаком нанести удар королю Станіславу з генералом Крассау і спробувати оволодіти Хелмською областю. Оскільки обоз щодня зменшується, то більшість із них ходять туди-сюди до армії Корони. Сапіга внаслідок несприятливих обставин змушений радитися з королем Станіславом. До того ж він зібрав команду для від'їзду. У той же час московітський генерал Гольц уже досяг зі своїми людьми Києва. Для нього там підготовлено 4000 саней, щоб швидше доставити піхоту до Польщі. Із московітської армії стало відомо, що шведи знаходяться в оточенні і до них не можна доставити продовольство. Внаслідок цього вони щодня потерпають від його нестачі.

Віденський щоденник, № 588, 20 – 22 березня 1709.

З Польщі від 10 березня. З Тарново отримано достовірні відомості про те, що

московітський корпус під командуванням генерала Іффланда вже розташувався під Ярославом, однак інший [корпус] під командуванням генерал-фельдмаршала-лейтенанта Гольца повністю перебуває в поході для того, щоб наблизитися і виступити проти об'єднаної армії Корони; від коронного гетьмана також когось направлено з наказом старшому вахмістру, щоб він зустрів корпус під командуванням згаданого пана генерала вже через 3 тижні по той бік Полонії, і той уже знаходиться неподалеку від Дубно. Коронний гетьман рушив, так що він 6-го [березня] від згаданого Тарнова відійшов для того, щоб наблизитися до об'єднаної армії Корони (яка вже була повністю на марші до Ярослава) для того, щоб вступити в бій з московітським корпусом. Згаданий коронний гетьман перед своєю відправкою ще раз прийняв французького посланника Бонака і одержав послання від короля Станіслава і дав відповідь, що вони не прагнуть виступи далі до нього. На цей раз він не став далі продовжувати переговори для того, щоб вислухати деякі інші пропозиції. Між тим молодий палатин фон Рава від царської армії прибув до Тарнова, він описав жалюгідне становище королівської шведської армії, те, що понад 4000 шведів унаслідок поганого забезпечення під час сильних морозів замерзло.

Віденський щоденник. № 589 від 23 – 26 березня 1709.

З Польщі від 12 березня. Коронний гетьман з армією Корони вже минув Ярослав і досяг Перемишля для того, щоб зіткнутися з московітським допоміжним загonom, однак єпископ Зулма із-за спроб пристати на бік короля Станіслава дав відповідь, згідно з якою Познанський платинат направив до них шляхетних людей, однак нічого цього не було передбачено. Цей ландтаг відбувся від імені короля Станіслава. Згаданий коронний гетьман одержав листи із московітського табору, в яких запевнялося, що шведський генерал Реншильд помер від ран, отриманих під Веприком. Також Його Королівська Величність шведів сам влаштував напади на московітські пости, однак, утративши кілька вбитих, змушений був відступити, отримавши поранення.

Із Хелма повідомили, що король Станіслав з генералом Крассау та їхнім ополченням вирушив до Волині; однак обидва московітські генерали, Іффланд і Гольц, не дають їм спокою; між тим пан Гробивницький обійшов Ертеванд точно так, як і пан генерал Рабинський влаштував осаду Познані, так що шведи не мають ніякої можливості зібрати військовий збір.

Віденський щоденник, № 591, 30 березня – 2 квітня 1709.

Із Польщі від 20 березня. Коронний гетьман вже здійснив свій похід через Самбур і Тернопіль і вже мав зіткнення з 20000 московітів. Потім староста Самогітієна пан Огинський добився того, що вони на марші до Дубно зустріли кілька київських загонів і кілька з них ледь врятувались втечею, а 5 були оточені і повністю знищені. А шведський генерал Крассау, який хотів перешкодити зіткненню, при їхньому відступі відправив кілька команд валахів для того, щоб оволодіти добром коронного гетьмана і вціліти його потрощив. Після цього пан каштелян Київський Чермінський з 35 командами відступив назад і не тільки їм перешкодив, а й навіть залишені важкі вози відвів у небезпечне місце і завдяки цьому зміг уникнути небезпеки і вивести їх до Польщі, до команди генерала Рибинського. Із московітської армії стало відомо, що Його Королівської Величності шведів 4000 піхоти разом із прикриттям вирушили до Дніпра з тим, щоб спробувати у тому місці переправити всю шведську армію і відступити назад. Одразу ж Його Царська Величність відправив 1000 своїх кіннотників, які напали на тих 4000 чоловік і розбили, при цьому захопили 12 штук [зброї].

Віденський щоденник, № 592, 3 – 5 квітня 1709.

Із Польщі від 24 березня. Шведський генерал Крассау²¹ попав у небезпеку від коронного гетьмана, після якого він з 130 командами вступив у зіткнення з 20000 московітів під командуванням пана фельдмаршала Гольца і Іффланда, які при наближенні влаштували напад. Із московітської армії підтвердили смерть генерал-фельдмаршала Реншильда, а також знову підтвердилось, що Його Королівська Величність шведів при згаданому нападі на містечко Сорочинці отримав поранення. До того ж князь Меншиков при осаді Опушного з перевагою в 500 чоловік наніс цілковиту поразку коменданту підполковнику Врангелю і, крім того, багато інших офіцерів узяв у полон.

Віденський щоденник, № 593, 6 – 9 квітня 1709.

Із Польщі від 28 березня. Після того, як коронний гетьман вступив у сутичку з московітами, король Станіслав разом з генералом Крассау відійшов до Лемберга. Туди надійшли відомості із Москви про те, що там помер ув'язнений архієпископ Лемберга. Із Литви стало відомо, що там склалися несприятливі обставини для короля Станіслава і Сапіги із-за погано підготовлених палаток. Із Великої Польщі повідомили, що до пана генерала Рибинського, який тримається у закритій Познані, перейшли 350 лейб-гвардійців короля Станіслава.

Віденський щоденник, № 594, 10 – 12 квітня 1709.

Із Польщі від 2 квітня. Офіцер із полку коронного гетьмана доставив підтвердження, що зіткнення московітських і польських загонів за Тернополем уже відбулося. Генерал Крассау тепер знаходиться зі всіма своїми шведами в Романії, а король Станіслав у Цолькиєві, воєвода Київський і Шмігельський у Ярославі.

Віденський щоденник, № 595, 3 – 16 квітня 1709.

З Польщі від 8 квітня. Стало відомо, що король Станіслав у супроводі генерала Крассау, палатина Київського і Шмігельського вирушив на Дубно; обидва командувачі Корони Сенявський і Кермуцький вирушили назустріч для зіткнення з московітськими загонами під командуванням генерала-фельдмаршала барона Гольца; навіть велика вода не завадила в короткий термін прибути туди. Із України підтвердили, що там шведи досі оточені московітськими козаками і калмиками, якими все навколо знищено.

Віденський щоденник, № 596, 17 – 19 квітня 1709.

Із Польщі від 10 квітня. Лейб-полк короля Станіслава знаходиться у Ройшлемберзі, і те місто дуже обтяжене. Велика кількість поранених потребує лікування і суворі умови утримання солдат, вже 10000 воїнів змушені заплатити, а іншим 10000 воїнам короля Станіслава як найманцям повинні видати задаток. Понад цього шведський генерал Крассау, який до згаданого міста прибув разом з королівським принцом Костянтином, також потребує великої суми грошей. Із Сатанова повідомили, обидва коронні гетьмани знаходяться разом з палатином Мазовії коронним вахмістром Потоцьким та іншими офіцерами армії Корони. Князь Голіцин стоїть біля Помецька з 10 полками з наміром прорватися до Ройшлемберга. Водночас із обох місць Ройшлемберга і Сатанова надійшли листи, в яких повідомляється про те, що відбувся бій між московітами і шведами. Спостерігаємо те, що там відбувається.

Віденський щоденник, № 597, 20 – 23 квітня 1709.

Із Польщі від 15 квітня. Ракоці зараз відправив емісарів до Оттоманської Порти, а також до двору Його Царської Величності, однак перші з них мали поганий прийом. Між тим є завіряння в тому, що жоден французький офіцер більше не буде служити у заколотників. Їхній король дав знати, що у майбутньому може бути укладений генеральний мир. Нещодавно згадані заколотники, як вони говорять, спілкувалися з королем у Франції, понад усього французи дуже засмучені, оскільки там їх багато порубано шаблями.

Віденський щоденник, № 598, 24 – 26 квітня 1709.

Із Польщі від 20 квітня. Безпритульні шведські й станіславські групи відійшли на кілька миль назад від Вісли до Кракова і від того там усі дороги стали небезпечними. В оточеному місті очікують найближчим часом пана Тарло зі станіславською осадою. Однак король Станіслав повинен зі своїми шведами піти від Вахнімеца до Бремена для того, щоб повністю оволодіти добром коронного гетьмана. Також стало відомо, що шведська осада Познані і Ельбінгена відведена для того, щоб піти на Ригу. Однак шведський генерал Крассау передбачає марш на Варшаву для того, щоб виручити Рибинського, який вступив у зіткнення з Литовським прискарбієм і каштеляном Києва.

1. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. Додатки. – Мюнхен, 1988. – С. 86

2. Станіслав Лещинський (1677–1766) – польський король у 1704–1712 рр.

3. Левенгаупт Адам Людвіг (1659–1719), шведський граф, генерал-лейтенант інфантерії (1706) у 1708 році зі своїм корпусом мав йти на з'єднання з армією Карла XII біля Могильова й доставити великі запаси продовольства, зброї та амуніції. 28 вересня (9 жовтня) потерпів поразку у битві під Лісною.

4. Штакельберг Бернд Отто (1662 – 1734), шведський генерал-майор, попав у полон під Полтавою.

5. Шереметьєв Б. П. – генерал-фельдмаршал, головнокомандувач російської армії.

6. Барон Генріх фон дер Гольц (1648–1725) – генерал-фельдмаршал-лейтенант армії Петра I. У грудні 1708 року був направлений на чолі окремого корпусу для підтримки дій проти прихильників Станіслава Лещинського.

7. Каштелян (пол. kasztelan) або кастелян (від лат. castellanus) – у Речі Посполитій службова особа, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) та навколишньою місцевістю.

8. Назва Лемберга.

9. Адам-Миколай Сенявський (1666 – 1726) – польський магнат, державний діяч Речі Посполитої, коронний гетьман з 1702, великий коронний гетьман з 1706, краківський каштелян з 1710. Противник короля Станіслава Лещинського.

10. Інтерпретація події за повідомленнями російської штаб-квартири.

11. Інтерпретація події за повідомленнями російської штаб-квартири.

12. Жан-Луї де Бонак – французький посол у Швеції та Польщі.

13. В оригіналі: Stepta.

14. Барон Карл Эвальд Ренне (1663–1716) – російський генерал від кавалерії.

15. Іффланд.

16. Гессен-Дармштадтський принц Фрідріх народився 1677 року. Розпочинав службу церковним каноніком. Пізніше залишив духовну кар'єру і перейшов на службу до російського царя у чині генерал-лейтенанта. 28 вересня у битві під Лісною був тяжко поранений і невдовзі, 13 жовтня, помер.

17. Нижчий військовий чин, прапорщик.

18. Насправді шведи заздалегідь покинули місто, росіяни грабували, палили житла місцевих мешканців.

19. Граф Карл Густав Реншильд (1651–1722) – шведський граф, за свої заслуги у 1705 році був призначений королівським радником і отримав звання фельдмаршала Швеції, командував кавалерією. Брав участь у Північній війні. На початку липня 1708 року наніс сильний удар по корпусу Репніна поблизу Головчина й оволодів Могилевом. У битві під Полтавою командував шведською армією замість пораненого короля й попав у полон.

20. Феєренц II Раакоці (1676 – 1735) – князь Трансильванії, керівник антигабсбурзької національно-визвольної війни угорців 1703 – 1711 років.

21. Эрнст Дитлев фон Крассау (1660 – 1714) шведський генерал, у 1707 році Карл XII пожалував йому баронське достоїнство, за часів походу Карла XII його було залишено у Польщі командувати окремим корпусом для підтримки Станіслава Лещинського.

On the basis of translated messages of the newspaper «Wienerisches Diarium», 1708-1709, the events of the Northern War occurred in Ukraine are described. The figure of hetman Ivan Mazepa takes the central place in the published documents, comments and analytical materials to them. The publication of documents enables to enrich the source base for the study of events and processes that took place in Ukraine in the beginning of the 17th-18th centuries.

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ З АРХІВУ ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО (Ч. 1) (коментар та підготовка до друку о. Юрія Мицика)

Ім'я гетьмана України Івана Мазепи в Російській імперії чи СРСР неодмінно супроводжувалося тавром «зрадника» і через те його документальна спадщина майже не вивчалася. Досить сказати, що за 70 років радянської влади практично нічого з універсалів чи листів не було надруковано. Лише в часи «перебудови» почали з'являтися перші журнальні публікації, а в самостійній Україні нарешті почали виходити фундаментальні наукові видання зусиллями насамперед І. Бутича, В. Ринсевича, Ю. Мицика, С. Павленка, В. Станіславського та ін. [1].

Останнім часом мені довелося знов працювати з архівом охочекомонного (компанійського) полковника Іллі Новицького. Постать останнього дуже колоритна. Новицький (бл. 1630–1704) народився в с. Нехаївці на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Ймовірно вчився у Києво-Могилянській Академії і, можливо, в її стінах він познайомився з Іваном Мазепою. Коли у 1669 р. гетьман Многогрішний створив полк особливого призначення, то саме Новицький його очолив, ставши першим компанійським полковником Лівобічної Гетьманщини. Потім два роки був комендантом на польській службі міста Димер. Знову ставши компанійським полковником у гетьмана Самойловича, а потім і Мазепи, він брав участь у всіх військових кампаніях того часу, неодноразово призначався наказним гетьманом. Пішов у відставку в 1696 р., хоча у 1697 р. брав участь у поході в пониззя Дніпра, а командування своїм полком передав сину Григорію, який увійшов в історію і як письменник, етнограф та місіонер.

Архів Новицького (6 томів документів, переважно оригінальних) знаходиться в Інституті рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в Києві (далі – НБУВ) і є унікальним. Усі документи (універсали, листи, промови тощо) Новицький дбайливо зберігав, як правило, в оригіналі, інколи в копіях, і створив, по суті, єдине зібрання такого роду в тогочасній Україні. Адже зазвичай старшина зберігала документацію, що підтверджувала їхні права на маєтності, та генеалогічні матеріали. Тут же бачимо масу листів, які стосувалися поточних питань військового життя, написаних до Новицького гетьманами Іваном Мазепою та Іваном Самойловичем, генеральною старшиною (генеральним осавулом Іваном Ломиковським) і полковниками Ілляшенком, Свічкою, Максимовичем, духовними особами (києво-печерський архімандрит, пізніше київський митрополит Варлаам Ясинський; києво-печерський архімандрит Інокентій Гізель; ректор Києво-Могилянської Академії (далі – КМА), архімандрит Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Гугуревич; ігумен Рихлівського монастиря Лука Григорович) [2]; ігумен Межигірського монастиря Феодосій Васьковський; намісник КМА Парфеній Родович, професор КМА Митрофан Орловський, студент КМА Григорій Новицький, св. Димитрій Ростовський (Туптало) – ігумен Крупицького монастиря, св. Федосій Углицький, Макарій Русинович – ігумен Мгарського монастиря [3] та ін. До цього архіву час від часу звертаються науковці, але публікація його матеріалів далеко не повна. Між тим в архіві Новицького знаходиться понад 150 (!) листів Івана Мазепи, зазвичай часів його гетьманства, хоча є й лист того часу, коли він був генеральним осавулом. Ще в дореволюційні часи була здійснена публікація понад 40 цих листів, здійснена в серії «Акты, относящиеся к истории Западной России» (Т. 5. – СПб, 1853), а в наш час передруковані С. Павленком [4].

І.Бутичем та В. Ринсевичем з матеріалів цього архіву були здійснені публікації бл. 50 гетьманських універсалів (Самойловича і Мазепи), адресовані Новицькому [5]. Оскільки такі масштабні публікації документації Мазепи з архіву Новицького були вже здійснені, у дослідників склалося помилкове враження, що всі його листи були надруковані. Щоб виправити прикре упущення, ми розпочинаємо публікацію ще недрукованої частини листів Мазепи. 22 недруковані листи Мазепи ми направили в «УІЖ», але більшість із них плануємо опублікувати на сторінках «Сіверянського літопису» і тут відкриваємо нову серію.

У першій статті цієї серії пропонуємо тексти 51 листа 1687–1698 рр., які по роках розподіляються наступним чином: 1687 – 1, 1688 – 1, 1689 – 3, 1690 – 17, 1691 – 6, 1692 – 6, 1693 – 9, 1695 – 4, 1698 – 1. Ще один документ представлений чотирма фрагментами недатованих листів, тому він позначений 90-ми роками XVII ст. Справа в тому, що вони, певно, являють дописки до листів, які відірвалися від оригіналу або це були не зовсім добрі тогочасні копії (без дати, місця написання, підпису). Через це вони були не зазначені як окрема архівна одиниця зберігання, тому подані сторінки тому 6, в котрому вони знаходяться. Хоча скопійовано більше листів (ще не всі!), але можна відзначити, що особливо інтенсивним листування було у 1690–1693 рр., а в деякі місяці цих років Мазепа писав Новицькому трохи не щодня (інколи листи дуже лаконічні, це швидше записки («цидулки», які містять якийсь наказ). Важливо, що подібних «цидул» майже не знаходимо у попередників Мазепи. Скажімо, у документальній спадщині Богдана Хмельницького (бл. 600 документів) знадимо лише кілька подібних листів, як от наказ Ярмолі від 22(12).07.1656 р. повернути сіножать Охримові Троцю та Байбузисі [6]. Але тут ішлося про земельні угіддя, і такі «цидули», як правило, зберігалися. Новицький же сумлінно зберігав усі (!) гетьманські листи, навіть коли вони стосувалися повсякденного військового життя: боротьба з ординцями, полювання за «язиками», переміщення полків, розташування їх на зимових квартирах, забезпечення їх кормом, сплата жалування тощо. У цьому і полягає унікальність архіву Новицького, який був наприкінці XVII ст. головною постаттю в обороні південних рубежів Гетьманщини. Після 1696 р. інтенсивність листування Новицького значно спадає. Це було викликано його відставкою в зв'язку з віком та хворобами. Спочатку до друку в СЛ було подано 25 листів, але в зв'язку із затримками друку був час удвічі збільшити кількість виявлених і набраних листів. Тому листи, набрані пізніше, подані в додатку і позначаються ще й літерою Д і відповідним номером. Майже всі вони адресовані Новицькому (деякі також й іншим охочокомонним полковникам), а кілька – генеральному осавулу Івану Ломиковському (Д3), полковникам лубенському (Леонтій Свічка) (Д20, 22, 23) та ніжинському (Стефан Забіла) (Д18). Оскільки листи адресовані Новицькому домінують у цій публікації, то в заголовку до листів ми не будемо на це вказувати, а от ті, що призначалися згаданій старшині Гетьманщини, будуть містити відповідний заголовок.

Відкриває дану публікацію лист 1687 р. (Д1). У відповідь київських міщан на козаків Новицькому, які чинили їм утиски, гетьман наказує Новицькому покинути Київ і виступити в похід.

Наступні листи (№ 2-6) датовані 1689 р. Перший із них був адресований усім охочокомонним полковникам, які стояли на р. Орлі, але, певно, вже тоді гетьман розглядав Новицького як головного з них. Тут містився дозвіл відійти цим полкам у зв'язку з настанням осінньої пори на зимові квартири. До речі, не тільки Новицькому, але й усім охочокомонним полковникам, скеровувався й лист № 15. У наступному (3) міститься похвала гетьмана полковнику за супровід піхотного полку (сердюків) Яворського, також повідомляється про надіслання в Полтаву гінця-чемериса (ще одне свідчення про участь частини цього племені у військах Гетьманщини) з листом генерального писаря Василя Кочубея (Д2). Ще один лист (4) зберігся не повністю і тому важко визначити точну дату його написання. Тут мова йде про необхідність судового покарання бунтівників, які діяли понад р. Сурою (впадає у Дніпро біля Старого Кодака (нині – м. Дніпро) і були «під караулом» московського воєводи

Л. Р. Неплюєва. Можливо, під «бунтівниками» треба розуміти прихильників колишнього гетьмана Івана Самойловича. Лист до Ломиковського (Д3) сповіщає про вдалий візит гетьмана до Москви і нагадує про необхідність бути пильними, щоб не допустити ворожого наскоку. Уже після повернення з Москви в листі до Новицького гетьман похваляє дії комонного осавула Івана Рубана (Д5)

Кореспонденцію 1690 р. відкриває лист від 23 (13) січня, який є типовим для листування Мазепи з Новицьким. Тут міститься подяка за інформацію (у даному випадку про запорожців, які везли полонених ординців). До речі, така ж подяка міститься і в листі 1691 р. (№ 16). Крім того, у цьому ж листі 1690 р. є дозвіл перемістити сотню Конотопову (неясно чому так її названо: чи від прізвища сотника, чи назви міста) з Ромна до Лукомля (ймовірно сучасне с. Лукомщина що на р. Перевід – притоці р. Удай) (Д4). Лист № 5 від 24 (12) лютого був написаний зв'язку з ординським наступом, що почався 11(1) лютого. Кілька листів з цього приводу Мазепа написав у лютому до Новицького [7], а цей трохи доповнює їх. Гетьман наказує Новицькому прибути до нього 28 (18) лютого. Цей наказ, як відомо із згаданих друкованих листів, не було чомусь виконано і невідомо було навіть місцезнаходження полку Новицького. У наступному листі (№ 7) гетьман віддає наказ щодо запиту Новицького про подальші дії. Мазепа велів у той час, коли Дніпро розтане (отже, є гарантія, що ординці не будуть переправлятися), можна буде відвести війська на їхні звичайні місця квартирування. Лист № 8 (квітень 1690 р.) торкається різних сюжетів. Мазепа свідчить про отримання подячного листа від Новицького (він це вказує в ряді своїх листів) за отримання плодів від царського столу і вказує на відведення військ на квартири. Є й особисті моменти. Полковник скаржився на хворобу («для болезни ножной» (подагра?, ревматизм?, артрит?), через що він мав поїхати додому. Гетьман давав дозвіл на це, співчуючи Новицькому і високо оцінюючи його моральні якості як воїна («честност, готовост и пилност до служб войсковых») і те, що в разі чого він негайно стане там, де «потреба указоватимет». До речі, листи, які були направлені нами до «УІЖу», проливають трохи світла на дружні, навіть родинні стосунки між гетьманом і полковником, свідчать про зовнішність Новицького й почуття гумору гетьмана. Так у короткій записці гетьман запрошував Новицького до себе в гумористичній формі («при полисковатой лисині явиш и до нас пресвітлое свое лице»). Зазвичай гетьман і полковник обмінювалися вітаннями з нагоди Різдва Христового, Великодня тощо (див., наприклад, Д6, Д13). У листі 1690 р. Мазепа поясняє, чому він не міг за прохання Новицького відпустити на хрестини (Д7) генеральних хорунжого й осавула (Ломиковського й Андрія Гамалію): указ Петра І. Цей осавул нерідко виступав як гонець-посередник у листуванні Мазепи й Новицького, а лист Д5 зайвий тому доказ.

У листі № 9 Мазепа сповіщає Новицького про прибуття в Батурин («в дом свой») піхотного полковника Яреми і передачу ним інформації від Новицького про якусь особу, що може свідчити про важливі речі. Гетьман дуже зацікавився цим і просив гарантувати невідомому інформатору безпеку і проїзд у Батурин для розмови. У листі № 10 Мазепа обіцяє розглянути скаргу компанійців Новицького, яку привіз у Батурин Василь Бордашевський. У листі № 11 Мазепа дає наказ прийняти під команду Новицького 40 «козаков семьяновских» (неясно чи названі так за іменем їхнього начальника, чи за назвою населеного пункту Семенівка). Лист № 12 викликаний необхідністю протидії черговому ординському наскоку. Гетьман, зібравши компанійські й сердюцькі полки, направляв їх до Новицького і закликав його бути пильним і обережним. Як відомо, Мазепа направив їх до гирла Тясмина. Тут же і в листі № Д8 він дякував за надіслані відомості, просив про постійне й оперативне інформування і про дії противників у долині Тясмина (полювання за «языками» і перехоплення ординців на шляхах), писав про надіслання гармат та боеприпасів і тому рекомендував поставити табір над Тясмином. В листі № 14 Мазепа сповіщає про лист до нього Палія з пропозицією спільних дій і надіслання до Новицького листа з інструкцією щодо дій Новицького в цьому напрямку. Лист № 15 був адресований усім компанійським полковникам Мазепи. Оскільки влітку 1690 р. козаки здійснили успішний похід на Казикермен, Мазепа обіцяв їм сплатити гроші

і дозволяв повернутися «на обыкльї ... становиска». У листі Д9-10 Мазепа узгоджує порядок видачі провіанту компанійцям і пояснює, що певні обмеження викликані тяжкими наслідками нашествия сарани (про що, до речі, писали й літописці). Про це ж ішлося і в листі 1693 р. до полковника Свічки (Д20).

У листах 1691-1693 рр. (про перший з них вже говорилося) тема війни знову стоїть на чільному місці. В листі № 17 Мазепа сповіщає Новицького про відправлення до Переволочної свого «молодика», котрий має зустрітися з Новицьким і щось передати на словах, причому полковник мав дати «слухний отвіт мені через него ж». Принагідно гетьман дякував за надіслання осетрів, що стало одним із традиційних подарунків Новицького. В ряді наступних листів ішлося про передислокацію полку (№№ 18, 21, Д21-25, Д12, Д16, Д25), про необхідність ретельного виконання справи (№ 19), навіть про заготівлю сіна (№ 20), про необхідність спільних дій з полковниками Пашковським і Леонтієм Свічкою (лубенський полковник), з силами яких треба рухатися до миргородського і полтавського полковників (відповідно Данила Апостола та Павла Жученка). Про надіслання відповідних універсалів у Лубенський та Миргородський полки говорилося в лаконічному листі (№ 23). У листі № 24 знову порушується тема переміщення полку. Згідно з попереднім наказом Мазепи, одна його частина мала виступити в поле для протидії ворогу, а друга – мала стати на зимові квартири (можливо, це війська осавула Івана Рубана, які наприкінці вересня мали воювати з ординцями на Правобережжі). На прохання Новицького, Мазепа написав листа до Леонтія Свічки, щоб в містах Лубенського полку (там найчастіше ставав полк Новицького) було видано його козакам провіант. У лист Д11, крім вищесказаного гетьманом, ставиться завдання завдати удару по Очакову. Наступний лист (№ 25) слід датувати, очевидно, 1693 роком. Мазепа закликає Новицького не виходити з квартир і бути обережним. Але полковник уже виступив до берегів Дніпра, і гетьман мусив погодитися з його рішенням і якщо ординці вже переправилися, то дати їм відсіч. У листі січня 1693 р. гетьман клопочеться про синів померлого військового товариша Коваленка (Д14). Ще в листах лютого 1693 р. (Д15) він обіцяє розглянути конфлікт між Новицьким і Свічкою на з'їзді на різдвяних святах, інформує про перебування у нього полкового писаря Дмитра (Д17). А в листі до ніжинського полковника Стефана (Степана) Забіли повідомляє його про загрозу ординського наскоку, причому ці дані принесли посланці Семена Палія (Д18). У липні 1693 р. Мазепа писав про скаргу Григорія Гамалії на козака Каленика з полку Новицького і дав наказ негайно відновити справедливість. Цей козак робив безчинства на стоянці в с. Хоружівка (на правому березі р. Сліпород на Лубенщині), зокрема побив двох юнаків і «музику розбил» (Д19). У листопаді 1693 р. (Д21) Мазепа сповіщає про небезпечні дії ординців, причому його повідомили про це з Новобогородської фортеці (нині – Новомосковськ Дніпропетровської області), наказував Новицькому скоординувати відсіч з лубенським та переяславським полковниками (відповідно Свічкою та Іваном Мировичем), котрих уже попередив. Можливо, мається на увазі наказ Мазепи Свічці від 12 (2).10. 1693 р. (8).

У січні 1695 р. гетьман похвалив Свічку за належне приготування для відсічі ворожому нападу (Д22). У наступному листі (Д23), адресованому як Свічці, так і Новицькому, Мазепа спростовував перебільшені чутки про ординський напад, принесені полковим осавулом Рубаном, скеровував сили у вірному напрямку, щоб ординці не вдарили на територію Ніжинського і Чернігівського полків. Тут згадуються полковники гадяцький (Михайло Борухович), миргородський (Данило Апостол), переяславський (Іван Мирович), полтавський (Павло Герцик) і Семен Палій. У листі (Д24) наказує попередити ординські наскоки, діючи на Правобережжі в басейні р. Тикич (на Корсунщині), а в наступному (Д25) висловлює невдоволення діями лубенського полкового осавула (ним міг бути Григорій Таволга або Яків Христич). У недатованих фрагментах (Д27), про які вже говорилося, особливу увагу привертають зауваження Мазепи щодо прохання Новицького поновити царську грамоту (стара дещо попсувалася, стерлася частина золотих літер). Гетьман як добрий знавець

документів та практики відповідних московських установ указує на необхідність представлення оригіналу грамоти, а не списку. У другому фрагменті цінними є його вказівки щодо перепису відбитого у ординців ясиру (із зазначенням імені та прізвища, з якого міста й коли було взято в неволю і т. д.).

Коли ця стаття була в друці, нам пощастило виявити в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК) невідомий універсал Мазепи призренському митрополиту Никодиму. Призрен – це старовинне місто на Балканах, нині – у складі напіввизнаної республіки Косово. Никодим з'явився в Україні не пізніше 1672 р., рятуючись від утисків турецької влади. Про це говориться в універсалі-привілеї від 20 (10) вересня 1672, виданим йому гетьманом Іваном Самойловичем, хоча про обставини цієї історії знаходимо лише рядок: у Никодима не було грошей, які від нього вимагав султан, і через це він не міг зайняти свій престол. Самойлович надав митрополиту с. Городище в Понорницькій сотні Чернігівського полку (очевидно сучасного Коропського р-ну) **(9)** 1.07. (21.06.)1694 – гетьман Мазепа надав йому с. Устя, що поблизу Сосниці. Того ж дня він видав ще один універсал, у котрому наказував жителям цього села виконувати повинності митрополиту Никодиму. В цьому універсалі-привілеї зазначається, що митрополит мешкав уже в Макошинському монастирі й збирався їхати в Київ **(10)**. 4. 10.(24.09.)1701 р. у відповідь на супліку Никодима Мазепа видав ще один універсал, яким підтверджував права Макошинського монастиря на куплену мельницьку частку в млинах на р. Убеді **(11)**. Пізніше Никодим став ігуменом Свято-Микільського Макошинського монастиря і в такій якості згадувався гетьманом Скоропадським. 12 (1).12.1734 р. жителька Нових Млинів Іваниха передала Макошинському монастиреві сіножаті й ниви, виконуючи останню волю свого покійного першого чоловіка Івана Бабського, старости с. Велике Устя. Цей Іван Бабський був племінником покійного митрополита й макошинського ігумена Никодима **(12)**.

При публікації заради економії місця ми пропускаємо адресу, яка має майже незмінний вигляд: «Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникови охочокомонному пану Илії Новицкому, моему ласкавому приятелю пильно подати». Інколи на звороті (своєрідному конверті) поруч з адресою були записи, внесені трохи пізніше. Вони повторювали у стислій формі суть листа або адресу, говорили часом про те, куди (в яке місто чи село) було направлено листа і хто привіз. У разі, якщо в них була важлива інформація, ми новодимо ці записи. Передача текстів здійснюється нами за правилами Я. І. Дзири **[13]** з незначними змінами, про що ми неодноразово писали на сторінках «Сіверянського літопису».

1) Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – Київ-Львів, 2002. – Т. 1; 2006. – Т. 2.; Листи Івана Мазепи. – К., 2002. – Т. 1; К., 2010. – Т. 2; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. Чимало документів Мазепи побачили світло на сторінках чернігівського журналу «Сіверянський літопис».

2) Мицик Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 12-24.

3) Частина цих листів опублікована: о. Юрій Мицик. Із невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської Академії останньої третини XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. – Т. 18 (історичні науки). – К., 2000. – С. 4-11; Мицик Ю. Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 160-173; Мицик Ю. З документації козацької старшини другої половини XVII-першої третини XVIII ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 186-203.

4) Доба гетьмана Івана Мазепи в документах.

5) Універсали Івана Мазепи.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004.

6) Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – № 387.

- 7) Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.141-143.
8) Універсали...Ч.ІІ.–№ 126.
9) Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ)//СЛ.–1999.–№ 3.–С.16-17.
10) Там само. – С.24-25; Універсали Івана Мазепи (1687-1709).–К.–Львів, 2006.–Ч. ІІ.–№ 134а.
11) Універсали....№ 242.
12) ЦДІАК.– Ф. 146.–Оп. 1.– № 172.
13) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 39-42.

* * *

№ 1

1688, вересня 28 (18). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Як скоро дойдет рук в. мс. сей наш лист, так абы в. мс. зараз а зараз без жадного омешканя до нас в Батурин прибував. О тое пилно жадаючи, зычим в. мс. доброго здоровья и затым Гсду Бгу оного поручаем.

З Батурина 18 септебра 1688 року.

В. мсти во всем зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14723. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 2

1689, жовтня 23 (13). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до охотницьких комонних та піхотних полковників.

«Мої ласкавії панове полковники комонній и піхотній охотницькій, на Орелі знайдуючийся.

Поневаж за наступленьем пори осінное и за скудостю кормов ваших и конских уже вы на том містцу стояти далее не можете, теды любо хотілисмо по монаршом их црского прсвтлого влчства указу працею вашею учинити над неприятелями крста стго и всего християнства военний промысл. Однак з донесенья вашего, уважаючи всі ваши трудности помененные и що отпалисте от коней, а и тые, которые zostалися, маєте знужілые, позволяем вам изыйти на обыклые ваши становиска. Кгды теды оттол рушите и на становисках звыклых станете, о то дайте нам знати. Пилно о тое жадаем. Зычим вам доброго здоровья.

З Батурина октоврия 13 року 1689 року от сотворения світа 7198, а от Рождества Хрстова 1689.

В. мстем зычливый приятел Иван Мазепа гетман В. их црского прсв. вел. Запор.»

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14730. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 3

1689, листопада 13 (3). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

П. Иван Рубан, асаул в. мс. полковой, был у нас, з которого мовы и з листа в. мсного відомо нам о проваженью піхоти охотницькое полку пна Яворского. З яких мір зрозумілисмо, же в. мс. придавал его, Рубана, до оноє піхоти для того, жебы людем не діялася прикрость. Той теды поступок в. мстин мы, гетман, похваляем в. мс. и его, асаула, отпускаючи, звыклое наше ласкавое засылаем в. мс. поздоровлене.

З Батурина ноеврия 3 року от сотворения світа 7198, а от Рождества Хрстова 1689.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман Войска их царского прсв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14722. – Оригінал завірений особистим підписом Мазепи)

№ 4

1689(?). – Лист гетьмана Івана Мазепи (?) до полковника Іллі Новицького та інших охочекомонних полковників.

«Писал ко мні ясневелможный боярин его милост кнзь Василий Василиевич Голицын, абысмо тых збродников и бу[н]товников, который над Сурою забойством и рабунками руки свої безбожне помазали, а нні у околничого его милости и воеводы Леонтия Романовича Неплюева под караулами найдуются, по наших войсковых правах покарали.

Зачим жадаем в. мстей, абысте сполне з иншими, там будучими, особами без откладу часу перед своим росходом засівши, судили и учинили декрет кого доведется на горлі карати, а кого киями обложити и по том декрету учиніте виконане караня, жебы жадним великих гсдрей людем караулами не было доуки. А о том ділі миете радитися околничого его милости [Неплюева...]»

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14778. – Оригінал (?))

№ 5

1690, січня 23 (13). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За ознаймене о Хведеви и Баришові товариству низовом запорозком, з языками татарскими до нас простуючом, дякуем в. мс. А що взглядом сотні свого полку Котоповой, у Ромні стоячої на станции, просиш у нас науки, теды позволяем в. мс. тую сотню з Ромна до Лукомля спровадити. При том зычим в. мс. доброго здоровья и затым поручаем оног Гсду Бгу .

З Батурина 1690.

А товариство тое з языками справте в. мс. на Ромен, жебы там нас перейняли.

Іван Мазепа, гетман Войска их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[оз кого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14721. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 6

1690, лютого 24 (12). – Гадяч.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Для яких діл тут до себе вашого полкового асаула п. Ивана Рубана мы займовали, о том всем он в. мс. сам устне скажет за приездом своим. Которого мы до в. мс. отпустивши, з умислу через сей лист наш пилно жадаем, абыс в. мс. прийдучого о вторка, то ест 18 феврал[я], влехці(?) до нас прибувал. А то для поради и зажитя от нас собі інформації в діле наміреном до походу военного належной. О що пилно в. мс. жадаючи, Гсду Бгу поручаем.

З Гадяча 12 феврал[я] 1690 року.

В. мст. во всем зычливий во всем пртел Іван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[ілля]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14729. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 7

1690 (?), березня 26 (16). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Пишеш в. мсти до нас, питаючися яко там на побережю поступити з полками, в. мсти придаными, міете. Теды таковую засылаем в. мсти нашу науку: кгда Дніпр в лиодех своїх попусется и ціле вже распустит, то хоти в. мсть, не описуючыся о том до нас, полки оные з товариством отпустити на их обыклие станції к домам, а сам з товариством полку своего до далшого указу нашего там же найдуйтеса. Таковий ординанс наш засылаючи, в. мсти доброго от Гсда Бга в. мс. здоровья.

З Батурина марта 16 1690(?).

А (...) * в.мсть з товариством своим так и иншие з охотничким товариством комонным мают до указу нашего там zostавати.

В. мсти зычливий пртел Иван Мазепа, гетман Войска рукою власною.

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14725. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 8

1690, квітня 9 (березня 30). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Лист от в. мсти благодарственный за приняе (?) овоей от радостного монаршого их царского пресвітлого величества столу присланих, дойшол рук наших. А що в. мс. панов полковников піхотних по розказаню нашом отпустилес на звиклие их становиска, о том відомо ест нам з листу вашого. Що теж прекладаеш нам о собі, же для болезни ножной маеш ку дому сам от пол(?) зехати, теде мы яко велце жалует тоей пригоди в. мс. и зычим вскоре поправу совершенную в здоровю узнати. Так бы намній за тое дивити на в. мс. не будем, кгда ку дому зедеш. А то відаючи вседашнюю в. мс. честност, готовост и пилност до служб войскових, до яких по случаю можеш в. мс. и одного часу там стати, где потреба указоватимет при зуполним здоровю. Котрого в. мст. зычачи, Гду Бгу поручаем.

З Батурина 30 марта 1690 року.

В. мс. зичливий во всем приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пр[есвітлого] величества Запор[озкого].

Адреса: «Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникови охочокомонному пану Илії Новицкому, моему ласкавому приятелеви пильно подати»

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14719. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 9

1690, квітня 12 (2). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Прибывши тут в Батурин в дом свой пан Ярема, полковник пехотный, донесл нам от в. мст. polecение річи от ніякого чоловік в. мст. обявление, а нам відати належные. Ми теде, не могучи совершенно з повісти пана Яреминой информоватися устной, з умислу пишем до в. мст. сей лист наш и ораз пильно жадаем, абист в. мст., заживши того чоловіка, который в. мст. тые річи обявит, (...) * себе лагодными своїми предложениями и упевнив его всяким безпеченством, сюда до нас при сем посланцу нашем прислал, жебисмо совершенно могли з устное его реляції о тих річах информоватися и увідомитис. О що все и повторе пильно в. мст жадаючи, Гду Бгу в.мст. поручаем.

З Батурина 2 д. априля 1690 року

В. мст зичливий во всем приятел Иван Мазепа гетман

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14737. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 10

1690, травня 31 (21). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Васил Бордашевский жалосную на в. мсти. тут, прибывши в Батурин, занесл до нас суплику, которая в собі якие замыкает его от в. мсти понесенные кривды; з вычитанья оной для того в. мсти посылаються, вырозуміеш яко теде каждый уквивжонный потребует от своего зад(...) * уконтентованья. Так и мы в. мстиной сего Василя жалост подаемо (?) увазе и розсудкови, которые помірковавшись хотіли в. мст его жалобливого находячи, чиним в далшый его ж скарг поступок так улатвити и успокоити, абы и пороку и неслави на в. мти з таких мір не походило. Що предложивши ему, поручаем Гду Бгу в. мти.

З Батурина 21 мая 1690.

В. мсти зичливый приятел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского прес. величества Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14728. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 11

1690 червня 22 (12). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охотницкий.

Козаков семяновских сорок члвка з атаманом их посылаем под команду в. мсти. Которих скоро там прибудут, хотя в. мс. до себе принять и иміти их под своїм послушеством, жебы на той службі при в. мсти до того часу найдовалися, поколя в. мсть там зоставати будеш. О що пилно жадаючи, звыклое наше рейментарское засылаем в. мсти поздоровлене.

З Батурина июня 12 д. року от сотворения світа 7198, а от Рождества Хрстова 1690.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14721. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 12

1690, червня 23 (13). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Ознаймуем в. мс., же скупивши мы полки комонные и пішые, ординуем до в. мсти. Хотя теде в. мс. до их к в. мсти прибутя полк там, на том боку Днепра знайдуючися, належитую осторожность и чулость у себе міти. Що предложивши, звыклую нашу засылаем в. мс. зычливость.

З Батурина июня 13 року 1690.

В. мсти во всем зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14720. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 13

1690, липня 8 (червня 29)(?). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За прислане нам відомостей, якие колвек суть, в. мсти похваляем и дякуем, а жадаем пилно, абыс в. мст и далшие відомости, якие з умыслу в. мстиного придадутся, нам доносить не омешкал. Сам теж в. мст з полком товариства своего и з инними полками собою по указу ншом получеными на місцу, в прежних листах нших до себе зас[ла]ных, о пилном зоставай при реці Тясмини и оттол з того то войска при собі будучого товариством з колко (?) будеш в. мст розуміти ординованим, неприятелские перебивати шляхи, яко наибольшую в том заховуючи осторожность прикажи и всіх языков при Бжой помочи для засягнення о их же неприятелских замыслах відомостей старатися (...)»* и нам ознаймовати часто хотій, ожидаючи от нас за таковым ознайменем далшого ншого и собі указу и ординансу. О том в. мсти предложивши, жичим (...)»* зо всім товариством доброго от Гсда Бга здоровья, щасливого на тоеи услугі воинской повоженя.

З Батурина 29 (?) июня 1690 року.

В. мсти во всем жичливый приятел Иван Мазепа гетман Войска их црского прес в[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14752. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 14

1690, липня 10 (червня 30). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Одозвался до нас Семен Палій, полковник королевского величества охотницкий,

з такою охотою, иж хочет сполне з войском нашим сам ити и все товариство свое провадити под жилищи неприятелские для чинения промыслов. Мы теды хочинячи (?) того, абыс в. мс. сполне зо всіми, з собою будучими панами полковниками и всім их товариством, на тыи ж выбрался труды и отваги, о том умыслу сим листом нашим в. мсти засылаем. О яком ділі выразную нашу в. мс. на особном писмі засылаючи інформацію, жадаем, абы в. мсть так чинил и так справовался, як в оной воля наша ест выражена. При том зычим в. мстам доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина июня 30 д. 1690.

В.мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман Войска их црского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. –ІР – Ф. II. – № 14750. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 15

1690 (?), листопада 15 (5). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до охочокомонних полковників.

«Мой ласкавый приятелі панове полковники охотничкие комонные.

Принялисмо миле тот лист ваш, через который в. мс. именем всего старшого и меншого полков своїх товариства приносит нам блгодарственный свой одозв, контенти будучи дорочное плати, з скарбу войскового в. мстем зо всім товариством через высланих наших розказаное, а иле кгда з тим отзывается, же будете пресвітліишим монархам нашим их црскому пресвітлому влчству служити вірне, исполняючи всегда наши, рейментара своего, розказаня. А же в том своем листі и тое в. мст. доложили, просячи нашего ординансу, жебысмо позволили вам з того місца, где тепер знайдуетеся, изыти на обыкльї ваши становиска. Теды мы ознаймуем в. мстам, же яко перед сим обявили вам нашу волю, абыс по станциях своїх, оттоль изыйшовши, стали так и тепер тую ж волю нашу поновляем, жебысте болш себе и коней на том містцу не нудячи, скоро за отобранем сего листа нашего изыйшли оттоль на станції свої звыкльї. Що предложивши, и з тим посланих ваших пп. сотников до вас отпускаючи, зычим в. мст. зо всім товариством доброго здоровья.

З Батурина ноеврия 5 року от сотвореня світа 7198, а от Рождества Хрстова 1690.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их црского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. –ІР – Ф. II. – № 14690. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 16

1691, лютого 2 (січня 23). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

В присланом от в. мсти до нас писмі выраженные відомости вичитавши, о всем том zostалисмо увідомлены, за которых ознаймленье дякуючи, похваляем в. мсти и вперед жадаем, абы в. мс. о вшеляких прилучающихся відомостях не омешкивал нас увідомляти. При том нашу в. мсти засылаючи приязн, зычим оному здоровья доброго.

З Батурина 23 генваря року 1691.

В. мсти. зычливый приятел Иван Мазепа гетман Войска их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[кого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14769. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 17

1691, квітня 4 (березня 25). – Батурин.

«Мой ласкавый пртелю пне полковнику.

Посылаючи в пилних ділах моих до Переволочной молодика своего, велілем оному и до в. мсти уступить, зе [св]оим (?) писанем, через которое яко доброго здоровья в. мсти навіжаю, так оногo ж о тое пилно жадаю, абыс на тие річи, которые велілем сему молодикові говорити в. мсти, слущный отвіт мені через него ж учинилес. О що и повторе жадаючи, в сохранение Гсду Бгу в. мсти поручаю.

З Батурина марта 25 року 1691.

В. мсти зичливий пртел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

Осетри свіжы сим ліпшу, а нас (?) (...) * так же мы будем тебе частовати бить (...) * ині».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14784. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 18

1691, травня 23 (13). – Глухів.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Якосмо устне в. мсти говорили и указ наш давали, так и тепер через сей лист наш тую ж волю нашу повторили, пилно жадаем, абыс полк свой з становиска стягнувши докупы, жебы оные болш людем не наприкрилися стоянем, поневаж пора наступила (...) *, станул в. мс. з оним где на слушном місцу таком, на яким би отнюдь людей (...) * и в жадних добрах не учинилася найменшая беда. А якого часу скупите свой полк по указу нашом и на яким власне місцу станете, о том зараз до нас хотіте в.мс. ознаймити, пилно жадаем и затим Гсду Бгу вас поручаем.

З Глухова 13 мая 1691 року.

В. мс. зычливый во всем приятел Иван Мазепа гетман Вой. их царского пресв. вел. Запор.»

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14698. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 19

1691, травня 30 (20). – Глухів.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Скоро дойдет в. мсти сей лист наш, за отобранем оногo зараз в. мсти старайся справити ведлуг цедулы нашої, якобыс могл тоєю справностю заробити собі на похвалу нашу. О що в. мсти пилно приказавши, зычим ему ж доброго здоровья и Гсду Бгу в. мс. в сохранение поручаем.

З Глухова мая 20 року 1691.

В. мсти. зычливый приятель Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[кого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14768. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 20

1691, вересня 28 (18). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охотницкий.

Сказуют нам того потреба, абысмы для всяких запасов в Лебединском лісе міли сіно, а на то такий способ даемо: пишем до в. мстина асаула п. Рубана, абы он до того пилного своего приложил старанья такого, жебы тое сіно албо чигириндубровскими албо тамобочными охотницкими людми за гроши нанятими уроблено было. А того сіна за зол. сто выготовати и порядне в лісе тамошнем на приличном місцу зложити. А на тое абы он, асаула, тую сто зол. свої выложил и поплатил, а мы ему тые гроши при засланой дорочаем заплаты обіцуем ласкаве отдати. За чим и в. мсть з своего місца его, асаула, хотій своим жаданьем за грунти (?), якобы он тое діло пилною своею печоловитостю завчасу совершил в выготованью того збыл сіна, упевняючися собі за то ншей вдячности и ласки. О що повторне жадаючи в. мти зичим ему от Гсда Бга доброго здоровья.

З Батурина 18 сентебр. 1691.

В.мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их прского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. –ІР – Ф. П. – № 14678. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 21

1692, липня 2 (червня 22). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный о[хотницкий].

Лист в. мсти до нас писаный дойшол рук наших, в котором же питаешся в. мс. нас, где маеш з полком своїм до боку нашего перебувати. Теды мы на тое в. мсти питане (...)», засылаем таковый наш указ: найдуйся [...] з полком своїм до далшого указу нашего на том [містцу, где] тепер застаеш, а и о лист и на яком власне містцу [в. мс. з пол]ком своїм к нам стягаться, засылаем наш о [том] до в. мсти указ. А тепер зычим в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина июня 22 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, В[ойска] их црского пресв[ітл ого] велич[ества] З[апорозкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14779. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 22

1692, серпня 12 (2). – Табір під Гадячем.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику [комонный].

Любо розказалисмо в. мсти найдоватися вкупі з полком пана полковника лубенского и пна Пашковск[ого], а простовати о(...)» до панов полковников миргородского, полтавского. Однак тепер засылаем в. мс. сим нашим листом, абысте гдеколько сей лист наш в. мс. зайдет на том містцу засти(...)» до даного указу нашего. О що и повторе жадаючи, засылаем ласку ншу.

З табору под Гадячим на оболоню августа 2 року 1692.

В. мсти зичливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14796. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 23

1692 (?).

«Універсали два еден в полк Лубенский, а другой в полк Миргородский, належные, посылаем мы до в. мсти, жадаючи, абысте оные, куда який належит, отсылали своими послаными.

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14791. – Оригінал)

№ 24

1692, жовтня 29 (19). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику ком[онный]

Мы уже засылалисмо в. мсти указ наш таковый, абысте част товариства полку своего зобравши, послали в поле для чиненя промыслу военного над неприятелями, а част позосталую того ж товариства велілисмо распустити по становисках, же прето в. мст з тым до нас отозвались, що послалисте полку своего част певную товариства в пол[е]. Теды тое в. мст похваляем, а остаток, якие в полю находятя, поневаж пора уже наспівает зимная, позволяем распустити по городах и на становисках, гдехмо перед сим найдовались зоставати. Для чого на жадане в. мст. пишем и до пна полковника лубенского, жебы тым, котрий на становисках в городах станут, корму веліл выдавати. А так и уставу нашу отворимо, велівши написати, посылаем подлуг какой мается тот корм товариству в. мст. выдаватис з становиск. Тое наменивши, зычим в. мст. доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина октоврия 19 д. 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Вой[ск] их цар[ского] пресв[ітл ого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14800. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 25

1692 (?), жовтня __. – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комо[нный].

Не веліли мы в. мсти з господ товариства рушати. Мы пилно рассказали обыслати в. мсти тоєю відомостю, щоб в. мс. о ней відаючи, міл осторожност и до отпору тым неприятелем готовост. А же в. мс. пишеш, що все товариство полку своего з господ зомкнулєс и послалєс их над побереже Дніпровое в крайній городки, а и сам (...) * в. мс. туда ж ку берегу пойти. Теды если вже послалєс з господ оное товариство и сам з ними туда выйшлєс (?), теды нехай так будет, як в. мс. тепер до нас пишеш. А если ж еще товариство з господ не рушило, то нехай в господах своих и зостають, тылко в. мс. мій осторожност и до отпору неприятелского належитую поготовост. Кгдыж хочбы (чого не дай Бже) и міли неприятели где через Дніпр перехватитися, а в. мст. будучи з товариством в неосторожности и поготовости, той тогді при помочи Бжой даси им належитий отпор. Що предложивши, [...] зычим доброго здоровья.

З Батурина (...) * октяб[ра] [...].

В. мст зичливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14791. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи. Запис: «До Красноколядина и до Лохвиці (...) * сей лист»)

Додатки:

№ 1

1687, жовтня 18 (8). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Писали до нас майстратовые киевские, ускаржаючи и прекладаючи утиски людей своих, якие чинятся им од товариства в. мсти. Принявши мы их прозбу и жалобу, пишем до в. мсти, жадаючи, абысте оставивши станцию, выходили в дорогу в. мсти назначеную, то ест на службу гдскую. Тому зас дивуємься непомалу, же то в. мс. без волі ншой учинил станцию в місті Києві, а відаючи их и так долегливост немалую. Зачим жадаем в. мсти, абы болш не чинячи людем своею станцією утямеження, выходили в свою дорогу и при том зычим щасливого в том пути повожения и доброго здоровья. До нас зас, о своем обороті абысте давали відомост, жадаем.

З Батурина октяврия 8 д. року 1687.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресв[ітлого] го] велич[ества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14756. – Оригінал)

№ 2

1689, квітня ____.

«[Мой] ласкавы[й] прият[елю пне полковнику комонный].

Виправилисмо сего чемериса в Полтаву з лист[ом] писара нашего войскового енералного. Ко[...] у провожатих, а те зараз з Нового Са[...] козака доброго и розумного, жебы его отпр[овадидит...] до назначеного містца. О тое приказавши [...] пилно, Бгу вас поручаем.

З табору [...] априля 1689 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14814. – Оригінал, підписаний Мазепою і завірений печаткою)

№ 3

1689, вересня 1 (серпня 31). – Москва. – Лист гетьмана Івана Мазепи до Івана Ломиковського.

«Мой ласкавый приятелю пне столник и хоружий войсковый енер[алный].

Якосмо перед сым до в. м. писали, ознаймуючи о нашем тут в царствующый град Москву прибутю и о щасливом во всем по милости Бжой и монаршой их црского прістлого влчства нашем же повожению, так и тепер через сей лист з умыслу ознаймуем

в. м., иж по ласце Бжой здоровы естесмо зо всею при нас будучою старшыною и отнюд ні на чом нам не сходит по милости великих гсдрей и великой гсдрини их црского пресвітлого влчства, овшем всюди не тылко от мірных станов, але й от высокопородных и знаменитих особ узнаем невыповідимую учтивост и пошановане зо всіми при нас будучими особами и по указу монаршом, яко упевнены естесмо, за певне сыми днями вскоре отпущены будем зо всім добрым до милой ншой отчизны к в. мтем. взглядом зас осторожности от утарчок неприятельских и захованя чулости в призвоітом порядку якосмо устне в.м. приказовали и через листы, перед сым пысанные не поеднокрот, наказовали, так и тепер упоминаем, абысте во всем том, яко напорадній и наслушній справилися до нашего повороту. Якобысмо при всем добром заставши в. м., могли дяковати за поднятые всі ваши труды й чулые поступки. Що предложивши и приказавши, зычим в.м. доброго здоровья и Гду Бгу в сохранение оное поручаем.

З царствующаго града Москвы августа 31 д. року 1689.

В.м. во всем зычливый пртел Иван Мазепа гетман рукою власною».

(НБУВ. – ІР – Ф. І. – № 14473. – Тогочасна копія. Запис: «Список листу ясневельможного его млсти пна гетмана поданого генвара 24 з Полтавы»)

№ 4

1690, січня 23 (13). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За ознаймене о Хведеви и Баришові товариству низовом запорозком, з языками татарскими до нас простуючом, дякуем в. мс. А що взглядом сотні свого полку Котоповой, у Ромні стоячей на станции, просиш у нас науки, теды позволяем в. мс. тую сотню з Ромна до Лукомля спровадити. При том зычим в. мс. доброго здоровья и затым поручаем оного Гсду Бгу .

З Батурина 1690.

А товариство тое з языками справте в. мс. на Ромен, жебы там нас перейняли.

Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – ІР – Ф. ІІ. – № 14721. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа)

№ 5

1690, лютого 24 (12). – Гадяч.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Для яких діл тут до себе вашего полкового асаула п. Ивана Рубана мы займовали, о том всем он в. мс. сам устне скажет за приездом своим. Которого мы до в. мс. отпустивши, з умислу через сей лист наш пилно жадаем, абыс в. мс. прийдучого о вторка, то ест 18 феврал[я], влехці(?) до нас прибувал. А то для поради и зажитя от нас собі информации в діле наміреном до походу военного належной. О що пилно в. мс. жадаючи, Гсду Бгу поручаем.

З Гадяча 12 феврал[я] 1690 року.

В. мст. во всем зычливый во всем пртел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[ского]».

(НБУВ. – ІР – Ф. ІІ. – № 14729. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа)

№ 6

1690, травня 3 (квітня 23). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За повіншоване свт урочистих Воскресения Гсдня дякуем в. мс., взаем зычачи и в. мс. оние радостно обходити и в многие літа таковых дочекивати и отправовати. А из того велце тішимся, же п. асаул в. мс. полковий своїм пилним старанем и дбалою чуlostю оказал прислугу в припроваженю добытых языков татарских. Котрого мы тут за поднятую в том діле працу чим належало уконтентовавши, знову туда за

Дніпр ординувалем для справованя полеценого ему давно діла, также и для промыслу военного. З якого абы он и товариство полку в. мс. могл [б]и вперед таким же похвальним поступком прислугу монархом православним их царскому пресвітлому влчству учинити и нам, рейментарови, приподобатся, того зычим. А товариство некоторое, кому довелось, з языками тими отпустилисмо в царствующий град Москву. Що в. мс. до ознаймения подавши, Гсду Бгу оного поручаем.

З Батурина 23 апрел. 1690 року.

В. мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] велич[ества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14760. – Оригінал, підписаний Мазепою і завірений печаткою)

№ 7

1690 (?), травень.

«Просилес в. мс. нас, абыс отпустили хорунжого и асаула енеральных до в. мс. на хрестини, а же не отпустилося для того, же зайшол вскори монаршый указ, абысмо предсвзятую дорогу отравили вскори. Зачим в туя дорогу маю виездити в пришлую среду 21 мая».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14727. – Оригінал)

№ 8

1690, червня 31 (21). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

По указу великих гсдрей наших их царского пресвітлого величества и по ухвалі всей старшині войсковой, яко в. мс. наперед ординовалисмо, так тепер к в. мс. виправуем полки комонные и пехотные на туя сторону Днепра для промыслу военного и при них посилаем к в. мс. через п. Ярему Андріевича, полковника піхотного, три штуці армат и до них три бочки пороху по шістдесят до одной штуки кули и свинцу для пехотного товариства с потребу. Зачим кгда тие помененные полки до в. мс. прибудут, так теды абыс в. мс. з ними порадившись и винайшовши такое слушное місце, жебы при дрових, (...) * паші и при надежных кріпих люб в устю Тясмина, люб де и вижей, станул обозом и подлуг універсалу нашего полецене порядку засилаючого, звірхност именем нашим над ними всіми полками ведучи, абис старался над неприятелями бесурмани при помощи Бжой, як даст Гсд Бг наставит, промысл военный чинити, пилност и чулост заховати, якобы тие неприятелі чатами своими краю нашому не могли шкодити, а в. мс. жеби собі через тое на ласку монаршую и нашу рейментарскую заробити. А где за породою всі панове полковники до стояния (?) собі у(...) * дитие місце и на оном станете, о том всем до нас не занежайте зараз ознаймити. О тое все пилно жадаючи, Гсду Бгу в. мс. поручаем.

З Батурина 21 июн. 1690 року.

В. мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14727. – Оригінал)

№ 9-10

1690, грудня 5 (листопада 25). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Хотячи мы слушний порадок учинити, так у себе за ухвалою всей старшини постановилисмо, жебы товариству охотницкому, всюди под рименътом ншим по городах и селах на станциях зростаючому, равное каждому в выживеню было оконтентоване, приказалисмо тут в Батурини особый створити [и] спорадити под печатми войсковыми и оный во всі полки порозсилати, щобы не городовою мирною, але тими войсковыми четвериками борошно в особливых уставах нших положоное товариству з становиском, яко кгда на оних зоставатимут, так когда и на службу монаршую по росказаню ншом будут ординовани, было засиповано и одавано, албовим не в каждом полку и городі еднаковая мира борошенная постановлена и

для того такое рознос помирковане спорадилисмо. Якой волі ншой реиментарской в. мсти извистивши, хочем того, жебы товариство полку в. мстного тим войсковим ухъваленим четвериком належное собі мисячное борошно подлуг устави ншой отбирали, а же в уставах нших зменшилисмо немного грошового мисячного датку товариству вшому, теди учинилисмо то для помочи (?) людзкой, же за ннишним прошълолітним з допущения Бжго учинившимъся от саранчи в пашънях убитком люде, миючи немалую на борошно оскудность, не могут з того и осмака роздобути. Що предложивши Гсду Бгу в. мсти поручаем.

З Батурина ноеврия 25 року 1690.

В.мсти ласкавий приятель Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14753. – Оригінал, підписаний Мазепою і завірений печаткою)

№ 11

1691, листопада 24 (14). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Жался Бже того заходу асаула вашого полкового и Ивана Ковалчука, же и самы порожне много часу утратили и людей многих при собі утрудили. Чи то не міли в своем наміреніи щастя, чи не хотіли приліжное в промыслах военных приложить дбалости. А нам здается, же если им не лучилося военное орды нигде постигнути, з которое бы могли набрати языков, то можно было так великой купою людей под город Очаков ударити, як тепер чьем в Очакові мало людей ест, поневаж всю ездю на войну за ханом выгнано. Где если не языков, то принамній бы добычей конских или овечих стад на свой поратунок придобули. Жаль теды и нам тцого их труда. А що пишеш в. мсть, просячи о задане оброков и яринных борошен, о том мы посылаем лист наш до пна полковника лубенского, приказуючи жебы той потребі сталося досит. При том звыклое наше рейментарское засылаем в. мс. поздоровлене.

З Батурина ноеврия 14 року 1691.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] велич[ества] Запороз[кого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14772. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа і печаткою)

№ 12

1692, липня 2 (червня 22). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный о[хотницкий].

Лист в. мсти до нас писаный дойшол рук наших, в котором же питаешъся в. мс. нас, где маеш з полком своїм до боку нашего прибувати. Теды мы на тое в. мсти питане (...)», засылаем таковой наш указ: найдуйся [...] з полком своїм до далшого указу нашего на том [містцу, где] тепер зостаеш, а и о лист и на яком власне містцу [в. мс. з пол]ком своїм к нам стягаться, засылаем наш о [том] до в. мсти указ. А тепер зычим в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина июня 22 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, В[ойска] их црского пресв[ітлого] велич[ества] З[апорозкого]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14779. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа і печаткою)

№ 13

1693, січня 9 (1692, грудня 30). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

За повіншованье свят хвалебных Рождества Гспдня велце в. мсти дякуем и зычим, жебыс и в. мс. сие урочистости опровадивши, в пришілие літа в добром здоровю и при радостных повоженьях дожидати сподобился. О ділах войсковых на се час потребных, як перед сим писано до в. мсти, так и тепер тие ж писма наши сим листом поновляем,

для которых то діл и ехати на зезд сюда, в Батурин, в. мсти не велимо. Тое в. мсти ознаймивши, его ж в сохранение Гсду Бгу поручаем.

З Батурина декаврия 30 д. року 1692.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14762. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№14

1693, січня 30 (20). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Небожчика Коваленка двоих сынов отпускаем до (...) *полку вашего, которым в. мсть за прибитем их яко [...] станцій подавайте. А тое для того мы чинимо, же их [...] небо]жчик отц на услужі войсковой от нас в певную дорогу посланий будучи, умер. О тое в. мсти жадаючи, ему ж рейментарское наше засилаем поздоровлене.

З Батурина генваря 20 року 1693.

В. мсти во всем зичливый во всем приятел Иван Мазепа гетман рукою власною.

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14812. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою. Запис: «Подан через Леонтия в Снітині февраля 1693 року»)

№ 15

1693, лютого 1 (січня 22). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Яко тепер з листу в. мстиного до нас писаного досконале есть нам відомо о недобротстві ку в. мсти полковника лубенского, так и перед сим днем оногo распру з в. мс., о що он не ест добротен до в. мсти. Але тепер широче о всем не выписуючи до в. мсти, откладаем тое все до зезду сего пришлогo о стех рождественских и того часу будем ему, полковникови, устне ганити, о чом и в. мс. будет відомо. О готовности всего товариства в. мстиного до отпору неприятелем хоти в. мсти при чулости своей быти исправителем яко потом в першом нашым листі выразылисмо, тое и тепер поновляем в. мсти и при сем зычливе наш засілаем в. мсти поздоровлене.

З Батурина генваря 22 1693.

В. мсти зичливый пртел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14766. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 16

1693, лютого 8 (січня 29). – Прилуки.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику ком[онный].

Два листи от в. мсти еден 26 д. генваря, другой 28 генв[ара...]ние дойшли рук наших, в которых щоколвек в[...] відомо нам о всем том зостало. Що выражаеш в[...] наше собі науки: як маеш з полком своїм поступи[ти...]сие тревожливые времена. Теды так на тое мы отвітством в. мсти: найдуйся в. мс. там з скупленным полком своїм, где и тепер найднешься, нікуди не двигаючися. А мы ознаймуем в. мсти, же дня завтрашнего понеділкового старатися будем з Прилуки прибыти з войсками при боку нашем б[удучи]ми в Лубні, где [...] в. мс. з нами повидавшися, посовітував[...], що будет належ[ати] до военного діла. Тое в. мсти наменивши, ему ж зычим здоровья доброго.

З Прилуки 29 генваря 1693 року.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14810. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 17

1693, лютого 10 (січня 31). – Пирятин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комо[онный].

Был тут у нас писар полковый Дмитро и щоколвек он в писмі [напи]сал, о всем том

зостало нам відомо. О поворотах бесурманских може до сих часов уже и без нашего уведомления [...] відомо, кгдаж и языки татарские поймание у в. мсти найдовалися. З тим tedy в. мсти писара назад отпустивши, зычим доброго от Гсда Бга здоровья.

З Ператина 31 генвара 1693 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14811. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа)

№ 18

1693, березня 1 (лютого 19). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепа до ніжинського полковника Степана Забіли.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику ніжинский.

Добрую в. мс. ознаймуеш відомост, кгда виражаеш, же жадних тривог там на побережю не чувати. Однак ми прекладаем в. мс., же донесено нам з Києва відати, что посланние пна Семена Палія, повернувшись з Бучаку, повідають, же буджацкие и білгородские орди всі в поготовости до походу военного знайдуются, а куда б власне бил им поганский поход, того не відомо. За чим вперше засланих нших до в. мсти листах виражений указ сим ншим листом поновляем, жадаючи в. мс. пилно, абис там на побережью Дніпровом будучи, вшелякую заховал чулост, осторожность и до отпору военного належитую готовост. О якую и повторе жадаючи пилно, засилаем в. мсти нше рейментарское поздоровлене.

З Батурина февр[уаря] 19 року 1693.

В. мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман Войска их црского пресв. велич(ества) Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 14471. – Тогочасна копія)

№ 19

1693, липня 13 (3). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику охотниц[кий].

Донесена нам есть супліка от пна Григория Гамалії дн[...] войскового и от подданих его хоружовщан, в которой своей [суппліці] ускаржался пн Гамалія на едного товариша полку в. мстиного именно [...], в Хоружовце на станції будучи многие починил людям обиди [...], а других забиваючи, яко то недавними часи мірочника старого, его пна [...]счиного, збил тиранско и двоих молодиков и музику розбил; в дру[...]ка хоружовця, в Смілом, в торгу будучого, шкапу отнял и не відат [...]где] поділ, якому отняттю вже немалый час ведется. При яком своем на его [...] Каленика ускарженню, просил от нас себї з него справедливости. Да с чим [...] видячи оного Каленика нестатечний поступки, нескромност и людям хоруж[о]вским подданим пна Гамалііним, многїй починение досадительства, а принявши суплічное ускарженне от пна Гамалії и от подданих его хоружовщан, слушне до нас занесенное, пишем до в. мсти сей лист наш, пилно жадаючи, жебыс в. мст. Каленика того, полчанина своего, за такие его досадительний людям поступили и починение обиди, сурово на помяну приказавши, абы он взятую шкапу у хоружовщанина отдал немедля. Так же из [...]стан]ції хоружовской кажите в. мст. его звести, жебы и инии якиеколвек в сел[...] станції міючий товариство от таких шатостей своїх и нескромнос[тей] удержовалися. И повторе о данне справедливости з того Каленика пну Гамалії и подданим хоружощанам в. мсти жадаючи, Бгу поручаем.

З Батурина июля 3 д. року 1693

В. мсти зичливый приятел Иван Мазепа гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 14813. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепа. Запис: «Подан в Снітині генвария 21 дня 1693 року сторони не[...] Павла Кованкового[...]»)

№ 20

1693, жовтня 12 (2). – Лубни. – Лист гетьмана Івана Мазепа до лубенського полковника Леонтія Свічки.

«Их црского пресвітлого величества Войска Запорозского гетман Иван Мазепа.

Пну полковнику лубенскому и старшине полковой, сотником, атаманам и всему старшому и меньшому товариству сим нашим ознаймует писанем, иж докладам нам пн. Илия Новицкий, полковник комонный охотничий, же товариству его полку харчи, якая им на два мѣстѣ была выдана, не стае. А вже термин тых мѣсей близко приходит, пилно теды сим листом нашим приказуем, абысте зараз подле устави нашею вам данное, велѣли знову на мѣсте для (?) харче грошовое выстатчити не (?) их час тот приидет, якого им тые гроши даются, отсилали до полку. А жебы тие гроши мѣсячные вскорѣ держат (?)кого ведлуг (?) из волоки были зобрани, о тое старания пилного своего старшина городовая прикладити повинни. А именно маєте им вы товариству комонному вистатчити грошей на мѣстѣ по полпята золотого.

Дан з Лубен февраля 12 1693.

Звышменованный гетман рука власна».

(НБУВ. –ІР – Ф. І. – № 14469. – Тогочасна копія)

№ 21

1693, листопада 26 (16). – Кам'янський монастир.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Дано нам знати з Новобогородицкого города, же орда в немо(...)*рех Днѣпра килка ден под Казикерменом переправлялас [...]годи Днѣпра для (...)*)того своего бесурманского промыслу. Пилно теды жадаемо в. мсти, абыс зехал, скупивши щоколвек полку свого товариства и шол до Днѣпрового берега и там станувши, провідовал о оборотѣ того неприятеля, куда он удався. А та[...], завзявши некую о том відомост, старайся в. мст. при помощи Бжой того неприятеля, кгда он назад восвоися поворочати будет, громити, знесшися з паном полковником лубенским и з паном полковником переясловским, до которых зослали по нашу [...пересто]рогу, о том же особливе неприятелском наміреніи (?). Що предложивши, зычим в. мсти доброго здоровья.

З манастира Каменского ноеврия 16 року 1693.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14809. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи)

№ 22

1695, января 23 (13). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до лубенського полковника Леонтія Свѣчки.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику лубенский.

Вѣдомо нам з листа в. м. о вѣстиу вашом з Пирятина до Яблунева и о расположеною сотен полку своего по слухных мѣстцах на отпор неприятелем. Яко тое выстѣ вше похваляем, так жадаемо пилно, жебы в всѣх полку вашего сотнях всякая захована была чулость и осторожность, ижбы от неприятеля жадная в людях не учинилася шкода. При том зычим в. м. доброго здоровья.

З Батурина генвар[я] 13 1693 року.

В.мсти зичливый пртел Иван Мазепа гетман Войска их цр. пр. величества Запор[озким]».

(НБУВ. –ІР – Ф. І. – № 14476. – Тогочасна копія. Запис: «Список листа панского»)

№ 23

1695 лютий (?). – Лист гетьмана Івана Мазепи до полковників Леонтія Свѣчки та Іллі Новицького.

«Мої ласкавії приятелі пнове полковники лубенский и комонный.

Пишете в. м. до нас, же радибысте з горливости своей ити з полками своїми в полк Миргородский, где указ наш гетманский вам ординовал, тилко уважаєте, же не мієте, ані от пна полковника миргородского, ані теж от п. Рубана відомости, задержалистеся в Лубнях. Нічого теды было таковых відомостей в. мстем уважати. Кгдаж не все то правда, що п. Рубан писал до вас, бо было тое в писмі его, що неприятелі Керберду зовсім збурили, а тепер з Полтавы мієм відомост певную, же хвала Бгу Керберда

ціла, тилко подварки спалени. Докладав он и тое, же орда білогородская у Крукова переправується через Днепр, але и тое не здалося нам за слушност, бо тая орда иньде показалася. А що от пна полковника миргородского будто не мієте відомости на сих днях, то до рушеня вам была незабара, бо неуставичне и он писати может. А у нас вчора был сторож миргородский з листом пна полковника полтавского, в котором тое доложено, же он, пан полковник полтавский, и пан полковник гадяцкий з пном полковником миргородским, полками своїми зкупилис, слушний бы теды и в. м. учинили, кгдабысте по указу нашом рушилися туди, куди вам ити велено. Бо часом в докладах и розваженнях значне діло теряется. Але поневаж тогды по указу нашому в назначоную дорогу не пошлисте, тепер теды в Лубнях цале задержтеся, кгдаж маемо відомост певную от полковника переяславского, же білогородские орды против Бубнова через Дніпр переправуются чили уже переправилис. Которий может схочут з кримскими ордами в сполную совокупитися силу. А чинити свої поганские межы городами нашими малоросийскими промисли. А так если бы міли тие неприятели межы городи україні усунутися, теды ми туда ж з войском поспішати будем. А если бы білогородские орды с кримскими ордами злучившиися и кошем станувши, похотіли внутр городов полку Ніжинского и полку Черніговского чати свої выправляти, теды повинен будет и в. мст. з полками своїми тягнути до нас. Яко ж и українним полковником, яко то полтавскому, миргородскому и гадяцкому приказалисмо в той час к себї прибувати, так же и черниговскому пну полковникові, тепер будучому в полку Переяславском и пну полковникові переяславскому, полковником киевским приказалисмо в належности поготовыми быти. А писалисмо и до пна Палія, жебы в час потребн(ый) з полком своїм прибывал до нас, абысмо собравшися (...) *но ополчение, всі обще при Бжой помочи могли над тими неприятелями чинити промисл и дати им належитий з прол(...) *отпор. Тое предложивши, Гпду Бгу в сохранение поручаем в. мсти зичливый приятель Иван Мазепа, гетман Войска Запорозкого их црского пресвітлого влчства».

(НБУВ. –ІР – Ф. II. – № 14472.–Тогочасна копія. Запис: «Список з листу реїментарского»)

№ 24

1695, березня 18 (8). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Поневаж тое вже время наступу, же на Дніпрі люды слабуют и річки инные малые роспушают. Теды мы позволяем в. мти отгол з товариством зыйти в доми и по станцию належитую им распорядити. А и сам в. м. бесурманское их обикновение відаеш, же звыкли оны поганці по роспущенью вже річок весною малыми своїми чатами бывати около пасік на том боку Дніпра знайдуючихся для облову своего поганского. Теды слушне то в. мть учинил, кгда выборного товариства своего сотце (?) якое з товариства полку Лубенского виправиш на той бок. Которие бы през час певный около Тікичов або (?) з около пасік на их поганские тые малые чати попилновали и при помочи Бжой упилновавши, громили и языка достали. Якая их праца была б им з значною прислугою. При сем зичливое наше засылаем в. мти поздоровлене.

З Батурина марта 8 року 1695.

В.мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[и]чства Запор[озкого]».

(НБУВ. –ІР – Ф. II. – № 14676.– Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 25

1695, серпня 20 (10). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Відомо нам учинилося з листу в. мстиного о повороте вашом з тамтое стороны Днепра на сей бок. Але зле учинил асаул полку Лубенского, же з полецонными собі полчаны в значной личбе не потрвал там на овых місцах, бо орду тую, которой триста коней под Білую Церковь подпавши и шкоды людям починивши, тим шляхом як Торговица положене свое мает, виборне (?) могли бы при Бжой помочи громити

повертаючи. А тепер и собі и вам славу потерал и жадной монархом прсвітлішом и нам рейментарови не учинили прислуги. О том предложивши, в. мсти зичим от Гсда Бга доброго здоровья.

З Батурина 1 августа 1695.

А стояти бы вам зо всіми людми належало на сем боку Днепра, на таковом місцу от Днепра ж недалек, якое бы уважилось быти не (...) * при зачный и тое до того из всякую готовость до указу ншого так заховати.

В. мсти зичливий приятел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их црского пресв. величества».

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14677. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 26

1698, листопада 16 (6). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Пишеш в. мсти до нас, прекладаючи о товариству полку своего комонном, которые находились в полю, на яких станциях их распорядити міете. Теды мы в. мсти позволяем, абысте оных на зімовлю на тих місцах порозстановляли, на яких оные и прошлой зіми міли станцію. За відомости нам от в.мст прислане, велце дякуем и дай Бже, жеби на ліпшие и потішнійшие товариство оное, которое за промыслом военным в полю найдуться, здобувалися, жебы з обловом добрым и при Бжой помощи з добычу расною оттоль повернулись. Потым зичливое наше рейментарское засылаем в. мсти поздоровлене.

З Батурина ноеврия 6 д. року 1698

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман В. их царского пресв. вел. Запор.»
(НБУВ. – ІР – Ф. II. – № 14691)

№ 27

90-рр. XVII ст. – Фрагменти листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького.

I

«Писал в. мс. до нас особливим листом, просячи о внесене причини до их црского пресвітлого влчства, жебы в. мс. грамоту жаловалну[ю] за сеею оказиею поновлено для того, же в ней літери з якої пригоди нарушени золотие. Теды мы яко во всіх жаданях в. мс. нікогда не отмовлялись, так и в том помощи нашей висвідчити не отмовилибисмося. Кгдибис в. мс. самую тую грамоту, а не список, прислал до нас, кгдаж відаем певне, же не дано б спискови віри там, але цале б доправлялися истной, хоч наверхеной грамоти оригинальной. За чим если бы хоч золотие слова через що отмінилися, еднак быле тая річ, котрая в. мс. ку пожитку стоїт, не позатиралася, то радилибисмо в. мс. оную держати и того певным быти, же такого ж валиовру будет она, що и новая б була».

II

«Тут же пишно жадаем в. мс., абы переписати велілі увес тот ясир отгромленный з неволі бесурманьской, колко его будет и хто по имени, як зовется, из якого города взят и колко в неволі найдовался. Так же и тих имена всіх небожчиков, котрие судом Бжиим в бою очаковском з полков наших zostали побити. Переписавши имена, реестр з собою в. мс. привозіте для досконалого увірення».

III

«А що в. мс. о войту киевском нам доносиш, теды мы обіцуем, даст Бг, пришлых свят рождественных при бытности в.м. одного гаразд пошановати.

IV

«Любо на той стороні з полку пана Павловского Стеблива (?) з товариства в.мс. найдется и найдовалется через певное время, еднак еще в. мс. доброго товариства измисливши злотце (?) зупол[не] на придате ему, пану Рубанови, котрому мы вже обовом далисмо словесную науку як маєт справоватися».

(НБУВ. – ІР – Ф. II. – «Архів Новицького». – Том 6. – С. 192-194. – Тогочасні копії)

Додаток № 2

№1

1689, квітня 7 (березня 28). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Иван Мазепа. Вам Федору и Петру Кулябченкам, обывателям лубенским, сим універсалом нашим відомо чиним, иж писал до нас превелебный в Богу отец Ипатий Горбачевский, игумен монастыра Мгарского общежителного з братиею, утискуючи на вас за тоє, же ви, міючи млини свои на греблі Лисогорской, на реці Сулі, под Лубнями построении, посполу з монастирскими, не хочети помочи, але в весь той тяжар на кошт монастирский складаете, от которого гаченя тоєй греблі великую они через вас поносят утрату. Що яко неслушне тоє діється, же ви з млинов своих пожитки отбіраючи, не есте до гаченя греблі монастиреві тамошнему помочними, так пилно и сурово вам приказуем сим універсалом нашим, абысте половину тоєй греблі Лисогорской, коли тилко потреба указувати будет, гатили як належит.

Дан в Батурині, марта 28, року 1689.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

Місто печати».

(НБУВ. –ІР. – Ф. II, № 27660. – Копія кінця XIX ст. Запис копіста: «Акты Мгарского Лубенского м-ря, л. 74»)

№ 2

1701, березня 22 (11). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до призренського митрополита, ігумена Макошинського монастиря Никодима.

«Ясне в Бгу преосвященний метрополито призрінский, мой велце ласкавий отче и приятелю.

Відомо з листу вашей стині, до мене писаного, учинилося, же ваша стиня склоняєшся до учинення згоды з паном сотником сосницким, абы он на реці Убеди вышей Сосницы, а нижей Маслачевских млынов занял греблю и построил млыны по зможности воды, поступивши вашей стині з братиею того ж мнстра половину всяких приходов. Зачим ма волі тоєй вашой стині з братиею даю, если не будет обители стой от того занятя греблі и строения млинов трудности и людям инним перешкоды в кгрунтах и угодиях. Тое вашей стині предложивши, отдаюся навсегда млтвам стим.

З Батурина марта 11 року 1701.

Вашей стині всего добра зичливий приятел Иван Мазепа, гетман Войск его царского пресв. велич. Запор.»

Адреса: «Ясне в Бгу преосвященному метрополиту призрінскому отцу Никодиму, моему велце ласкавому гспдну отцу и приятелю».

(ЦДІАУК. – Ф. 146. – Оп.1. – № 148. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою. Тогочасний запис: «С паном сотником Мазепа до ронен (?) дается (...) *мая о млині ковом (?) о воли обители»)

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 821

Стефан Яворський

ЕCHO GŁOSU... [ЛУНА ГОЛОСУ...]*

Переклад Ольги Циганок за участю Валерія Шевчука¹

Писаний польською та латинською мовами панегірик Стефана Яворського «ЕCHO GŁOSU...» [ЛУНА ГОЛОСУ...] (1689), що подається нижче у перекладі українською, цікавий для дослідників із кількох причин. Цим твором на 21 аркушах формату 2°, ілюстрованим гравюрами І. Щирського², Києво-Печерська лавра і Київська колегія привітали Івана Мазепу з 50-річчям³. Те, що саме 1689 р. Стефана Яворського, єдиного з київських творців відзначили почесним званням «роѣта laureatus»⁴, вважаємо не збігом обставин, а високою оцінкою, визнанням авторитетними сучасниками таланту тоді 31-річного автора, майбутнього високого церковного достойника і культурного діяча.

Глибокий історико-культурний аналіз цього панегірика Стефана Яворського – справа майбутнього, але вже зараз можна твердити, що маємо справу з одним із найвисоковартісніших творів української літератури кінця XVII ст.

ЛУНА ГОЛОСУ ВОЛАЮЧОГО У ПУЩІ-ПУСТЕЛІ⁵, ЯКА ВІД СЕРДЕЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПОХОДИТЬ, І ПРИ УРОЧИСТОМУ ВІНШУВАННІ З НАГОДИ ЩОРІЧНОГО СВЯТКУВАННЯ ІМЕНИН НЕБЕСНОГО ЗАСТУПНИКА СВЯТОГО ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ МИЛОСТИВОМУ П[АНУ]

* Редакція журналу «Сіверянський літопис» дякує історику Владиславу Яценку за сканування панегірика.

¹ Валерій Шевчук переклав два фрагменти твору (50 і 60 рядків), опубліковані у виданні: Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI–XVII ст. [Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Т. 2. Т.3] [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus140.htm>

² Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. У 2 кн. Кн. 1. (1574–1700). Львів: Вища шк., 1981. № 657.

³ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 68.

⁴ Łużny Ryszard. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. S. 109.

⁵ Аллюзія до слів Івана Хрестителя «Я глас вопіючого в пустелі...» (Євангеліє від Іоана 1:23).

П[АНУ] ІВАНОВІ МАЗЕПІ
ГЕТЬМАНУ ВІЙСЬКА
ЇХ ЦАРСЬКОЇ
ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ
ЗАПОРОЗЬКОГО,
РОЗКОЧУЄТЬСЯ
ГОЛОСНИМ ВІДГОМОНОМ
ПОЧУТТЯ ПРИЯЗНІ.

Найнижчого слуги Симеона Яворського, Вільних Мистецтв і Філософії
Магістра, Теолога, який пройшов повний курс.

Коли долина, що світу основа,
Луну послала Предвічного Слова.
Року 1689.

Гожа Пречиста Діва,	як Місяць осяйний,
Так про неї в Писанні	Панегірист гарно.
Святий Іван-Зірниця,	отак величають,
Коли Сонцем Предвічним	Правди управляє.
Під Хрестом чому Діва	з Іваном постала?
Тут вони, не дивуйся,	вже колись бували.

НА ГЕРБОВИЙ КЛЮЧ, інакше ЯСЕНЬЧИК⁶,

із кривного зв'язку великих Родин
дуже шляхетного Дому Їх Милостей ПАНІВ МАЗЕП

1

МАЗЕП шляхетних роду гордиться Чеснота,
Що завше до Шаноби відкриті ворота.
Збагне, вважаю, кожний, про що тут ідеться,
Де Ключ Гербовий, там-то і Прохід знайдеться.

2

Всесильності, що з Неба Одновладна Сила
Ключ Апостольській Владі колись доручила.
Глянь, як Дім МАЗЕП стали усі шанувати,
Бо і до них Клейноду вдалося дістатися.

3

Ох, багато як труду тим усім вартує,
Хто фортецю Небесну силою штурмує.
Дому МАЗЕП шляхетних тих штурмів не треба,
Ключ Гербовий відчинить сам Прохід до неба.

4

Видно, у МАЗЕП Домі Епохальна Слава
Улюблену палату на спочин обрала.
Тож і ключ на знак того на гербі сіяє
Від палати своєї Слава представляє.

5

Недоступна у інших суворість панує,
А при дверях сторожа у таких пильнує.
Тут із ключем ласкавість в ІВАНІ⁷ теплиться,
Хто у твій замок, вождю, зайти побоїться?

6

Хай там Мом⁸, що особи природу мордує
Виходи до людського серця потребує.
Як Ключ МАЗЕП шляхетних гербовий ясніє,
Певно, нам до їх серця шлях уже видніє.

7

Те, що Росії вірно МАЗЕПИ слугують,
Не лестощі, а правда, усі так вістують.
Навіть те зі спадкових знаків Герба знають,
Бо довірені нею в собі Ключі мають.

8

Мало кому вдалося до щастя добратись,
Щоб відкрилися врешті Монарші палати.
Там юного Чеснота тебе помістила,
Тому в Гербі блискучий ключ, Вождю, вручила.

9

Дізнай відси напевно, Пане усевладний,
Запорозької Раті Гетьмане відважний,
Що тобі серця наші повік віддаємо,
Коли від них Ключ шани у Гербі кладемо.

6 Інші назви: герб Ключ, герб Ясона.

7 Ім'я Іван запозичене з єврейської мови, у буквальному перекладі означає «Ягве милостивий».

8 Мом – божество глузування й лихослів'я у старогрецькій міфології.

НА ГЕРБОВИЙ МІСЯЦЬ ІЗ ЗІРКАМИ та СТІЛОЮ, інакше САС,

із кривного зв'язку великих Родин
дуже шляхетного Дому Їх Милостей ПАНІВ МАЗЕП

1

Лиш одна в Небі Зірка з багатьох незгасних
Від Астрологів Мудрих ім'я бере Марса.
Хто в Зодіак на Гербі глянути дерзає
Як Планет, стільки Марсів тут признати має.

2

Затемнення звичайно Місяця буває,
Як промені на нього Сонце не пускає.
Тут Сонячний Монархів Блиск сіяє ясно,
І як у північ Місяць на гербі погасне?

3

Скільки оті у битвах Місяці світили,
Стільки Місяць Турецький Блиском і гасили.
Не дивуйся, бо Мудрі згідно заявляють,
Що великі Світила блиск малих ховають.

4

Факели такі ясні, ті Місяці й Зорі,
Що дім МАЗЕП назвати Небом може кожен,
А як комусь ще й Сонця до тих Планет треба,
Мужній вождь Іван стане в тім небі за Феба.

5

Тут Титули й Чеснота – Місяці так світять,
Що на них сама заздрість плями не помітить.
Хіба те лише заздрість плямою зробила,
Що їх курява Марса трохи почорнила.

НА ТРИ РІКИ, інакше КОРЧАК

Із кривного зв'язку великих Родин
Дуже шляхетного Дому Їх Милостей ПАНІВ МАЗЕП

1

Там при Раю три ріки, Діяння голосять,
Вони втіхи немало Мешканцям приносять.
Раз у гербі МАЗЕПИ теж три Ріки мають,
Не схибить той, хто РАЄМ ДІМ Їх називає.

2

Є заворот у морі, назву Сцілла має,
Він жахливим виром судна пожирає,
Три побачивши ріки, кожний на ті речі:
Для ворогів то Сцілла, ніхто не перечить,

3

Блиск золота втрачає Аравія можна,
Що води золотом плинні доставляють гойно.
Ріки ті неоцінні, тож несуть багато
Пактолів золотавих, щоб Вітчизні дати.

4

Тому в Ціні у світу Море те буває,
Що Камені коштовні в собі й перли має.

О, яка ж тих Рік з Герба сила знаменита,
І в Доблесті, і в Раді цінні Хризоліти.

5

Ясон Руна зі злата дібрався водою,
Славних МАЗЕП велика фортуна у тому,
Що тут через три Ріки краще ніж Ясона
Вони коштовне мають РУНО ГЕДЕОНА.

6

Ці три ріки – Чесноти три Теологічні,
ВІРА, ЛЮБОВ, НАДІЯ в тім Домі діличні.
Той на Ріках тих гречно має веслувати,
Хто на Острові Влади злотім прагне стати:
Тож Човен Твій напевно, Можновладний Пане,
На бажанім тім місці через Ріки стане.

7

За Природою Ріки ту чесноту мають,
Інстинктивно до Моря вони добігають:
МАРІЯ – то Ласк Божих несходжене Море,
О, в яким же ті ріки Високім Фаворі!

8

В Письмі Святому згідні голоси лунають,
Що вище Неба Ріки якісь протікають.
Щодо Рік тих вагання мене охопили:
Чи не ті, бо Шляхетні, на Небо злетіли?

НА ГЕРБ ПІВ СТІЛИ, інакше ОДРОВАЖ⁹

Із кривного зв'язку Великих Родин
дуже Шляхетного Дому Їх Милостей ПАНІВ МАЗЕП

1

Як ворогів долає ота Стріла сміло
Добре видно із того, що вона не ціла.
Певно, такий ніколи шкоди не буває,
Яку в Колчані тихо іржа роз'їдає.

2

Глянь, куди саме рветься Стріла прямувати,
Видно, на меті в неї Небесні палати.
Тож аби з МАЗЕП Дому Стріла не зникала,
Марс самий узяв пера щоб Вежа стояла.

3

Зухвалою Ікара навіки згальбили,
Він був страдник, бо пера Сонце опалило.
На гербі ж Стріли слава просто величезна,
Бо їй полум'я Марса попалило пера.

4

У Посадах високо та Стріла злітає,
Хоч у Марсових битвах пера і втрачала.
Не дивуйся, що вгору далеко злетіла,
Їй Любов до Вітчизни пера прикріпила.

5

Витав високо завше Ти в Леті чудовім,
Коли мала всі пера Стріла МАЗЕП Дому,

9 Також Одровонж або Одривас.

А як у вогнях Марса пера ті утратив,
Диво, але від цього ще вище потрапив.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ
МИЛОСТИВОМУ ПАНУ,
ПАНУ ІВАНОВІ МАЗЕПІ,
ГЕТЬМАНУ ВІЙСЬКА
ЇХ ЦАРСЬКОЇ
ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ
ЗАПОРОЗЬКОГО,

Довголітнього здоров'я, успіхів і радості, всіляких над неприятелем
ТРИУМФІВ

Чи можна мовчати, ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ І ДУЖЕ МИЛОСТИВИЙ ДО МЕНЕ ПАНЕ, ПАНЕ І ДОБРОДІЮ, і не озватися з належним віншуванням з нагоди щорічних іменин Святого Небесного Заступника там, де і самі прихильні до землян Небеса *Красномовними устами*¹⁰ у той час до нас Слово Предвічне вирекли? Тобто, чи можна Вітанням стримати відповідні до Вашої Вельможності слова там, де і самого сьогоднішнього свята Голос волаючого в пущі-пустелі на приязний відгос від сердечної Рефлексії викликає обопільну Луну?

Чи можна врешті з підданським виразом люб'язного запалу *змовкнути* там, де при Щорічних урочистостях Твого Небесного Заступника і самі німі уста Захарії¹¹, які *незвичним перетворенням* замінилися на прекрасні оракули, до такого як *предвісники* спонукають змагання?

Мовити тоді треба, і мовити не тільки ораторськими періодами вишуканих Красномовних слів, але *до ІВАНА, у самому імені [якого] міститься значення «Милість»*, похвальні ті Три Милості треба, щоб затягнути Панегіричні Похвали-Енкомії, пам'ятаючи про те, що

Пера Великих Творців велич дають Іменам.

Знаю насправді, що від риторичної мови не хочуть *сіяти випрошеним Світлом* Гербові Планети Вашої Ясновельможності, які на Роксоланському Небі *на заздрість світу* ясніють такими променями вроджених чеснот (жодної на своїй блискучій поверхні не знаючи плями), що ясні Світила нітрохи не потребують або їх освітило невеликим блиском мізерного повчання, маючи від природи [той] привілейований дар, що *великі Світила затьмарюють світло*.

Однак так, якби Сонця, що світить ясно, на Небесних Сферах відважився хтось нечесливими дерзновенними задумами затьмарити блискучі промені, хто б позбавив Чесноту належної за Спадковим правом *плати* похвалою. *Сонце з неба зняв би всякий, хто відмовив би чесноті в заслужених похвалах-енкоміях*.

*Я б слушно того ім'я написав на кипарисі*¹² соком полину, хто б і для *Марсових зусиль* Вельможності Вашої, що іде до безсмертя важким шляхом, відмовивши у *заслуженому забезпеченні* належними похвалами, заборонив відповідний для такої щасливої дороги провіант панегіричної помпи.

Мабуть, звідти *благоговійної мовчанки* яке-небудь могло б бути виправдання, що

¹⁰ Тут і далі курсивом переклад латинських вставок.

¹¹ Алюзія до обставин народження Івана Хрестителя (Євангеліє від Луки, 1:63-64).

¹² В античності – символ скорботи, дерево, присвячене Плутону.

на війні музи мовчать, і чорнилу з його скорботним виглядом показувати себе там не належить, де саме блискуче красне місце для неприятельської крові похвальне ім'я Вашої Вельможності, Марсову мужність, військові труди і злигодні на неприятельських карках як на препишно побудованих Обелісах і Мемфіських Колосах прекрасними білилами залізного стилю, ніби живими малює кольорами.

Слушно відкласти на бік ораторські *Котурни*¹³ там, де самі *Голови*, мужньо відсічені *мечем месника* від Татарських і Турецьких туловищ, на належний достопамятної похвали *Капітолій* протореним шляхом кривавої Беллони Вашу Ясновельможність прагнуть підняти. Навіщо *слабке Світло* Риторичної мови [там], де самі Марсові спекотні дні, якими не раз *відблискував* Гербовий Місяць ніби сонячним промінням, розпалюють тріумфальні вогні Вашої Вельможності?

Не гине Місяць чеснот, його тільки інколи для світу затьмарюють страхітливі Затемнення. А якщо таке [станеться], тоді в дуже знаменитому славних Їх милостей П. МАЗЕП Домі прадавній *Місяць* може сильно гордитися таким привілеєм слави: *ХОВАЮСЯ, ТА МЕНЕ НЕ ПРИМЕНШУЮТЬ*. Десь багато століть [тому] Славні Предки заклали прикрашені Лавром мавзолеї, а ми маємо у Вельможності Вашої Гербовий Місяць незгасимий блиск і Булавовладних Предків *ясний образ зорі*. Правда, що теперішні часи *дивують і шанують* довгий і такий, що у пам'яті нащадків ніколи не зітреться, *ряд* Булавогромних Предків Вашої Ясновельможності, на похвалу яких треба не нікчемного аркуша, а діаманту. Чесноту і Лицарські діяння не легковажним Ораторського стилю чи віршопиським Муз *Захватом*, а *більш відповідним для похвали* тріумфальним пеаном чи ревучим шумом величезних гармат *осмислювати і прославляти* треба.

Скільки *Ран* їх мужньою рукою завдано неприємцям, стільки *красномовних уст* на належну похвалу Марсової мужності, скільки сукровиці, яка хлюпає з карків неприємців, стільки Тулієвих Рік Красномовства, скільки Лаврів Вітчизні, а диким Ординцям фатальних кипарисів, стільки *тріумфальних кривавих жнив*. Саме навіть Марсове поле хвалебним безстрашної мужності героїв і вікопомної хвали *Марсовим перетворенням* стає Амфітеатром.

Однак ми не заздriamo щастю давніх віків, які знали настільки велику мужність Предків Твоїх, коли з *однаковим щастям і Везінням* і наші віки виправдали Сподівання Роксоланських країв досить плідною втіхою, де Ваша Вельможність, живий Образ Предків своїх, міцну Хвалебних Пращурів Твоїх квінтесенцію собою являють, на що *враженням оком* дивлячись, признати мусимо, що

Не низька Кров тече з високої Крові,
Не коршака народжує Фенікс, і Тигри відважні
Не приведуть полохливого Зайця, орли ж – голубку.

Нехай хто хоче хвалебні Предків своїх *Імена* у вирізьбленому на твердому мармурі, достойним подиву нащадкам, які пам'ятають, презентує вигляді, однак легко ці на згадку виставлені види на камені *ряд років, що минають*, і *заздрісна Старість* без зуба, що хитається, зітре геть-чисто, а надуті пихою *смертних людей* статуї і уявні в очах людських зображення перетворивши в нікчемне попелище, з димом на вічне забуття з людських очей і пам'яті усуне. Не кам'яний образ, не чудесне *Зображення*, не закоптілу від диму подобизну, а *живий образ* Предків, не звироднілий *пагін попередніх поколінь*, а [як] уособлення вітчизняних чеснот вшановуємо Вашу Вельможність, довідавшись щасливим досвідом, що небагато шкодять Вашим гербовим місяцям визначені долею спади предків, коли *місяць, що зменшується*, за своєю природою *веде передвісника і посланця того, що росте*.

І така-то, а не інша, Вельможності Вашої *Обґрунтованість пошесті*, спочатку *кров із високої крові*, яка на відшкодування пролитої крові *полководницьке тонке полотно* Вашої Вельможності розписує *мовби кольорами Тірського*¹⁴ *пурпуру*.

¹³ Взяття трагічних акторів у Стародавній Греції.

¹⁴ Карфагенського.

Не останнє підвищення по службі до такої високої посади – кровні заслуги предків, які, будучи вагомими сходинками до славної Вищості, до привченої до Ваших Рук Булави, залишали Вашій Вельможності славно прокладений *Переможними кроками* шлях.

Найдієвіше *визнання заслуг* Вельможності Вашої в тому, що, давши *білий каміник*¹⁵ *кандидату*, воно не відразу скерувало в руки, чинячи опір скромності, гетьманську булаву, аж йому працююча чеснота дала вказівки [це зробити], і відважні *заслуги* при значному сприянні Найясніших Російських Монархів виявили належну Довіру.

Нехай кого [іншого], обтяженого Дедаловими крилами чванливих поривів, владне честолюбство *далі звичайної долі* виносить, нехай золоті, величні не завдяки ремісничій майстерності, а *із-за тихи високомірності, до високих звань* стелить сходинки. Однак швидко *під* не підходящим для плечей *почесним тягарем* [він] звалиться, *безславно упавши*, якщо *чеснота*, носій *почестей*, від *для таких тягарів* належного ухилившись *підпертя*, сама такої чудової будівлі не стане фундаментом.

Легко з мерзенним заняттям по дорозі через хибні шляхи в непрохідні вічної неслави забреде Лабіринти [той], хто собі за поводиря обравши честолюбство, без належного супроводу Чеснот і значних заслуг, на високі забирається *лави*.

Не впали ніколи і не можуть впасти такі *докори* на Вельможність Вашу, що від суперників, які таким шляхом рвуться до високої посади, дуже відрізняється, бо [всупереч] *заздрісним очам* роксоланського сподівання не відразу у Гетьманських Пурпурових шатах заяснів, а аж коли неприятельській крові уявними Білилами, краще, ніж Тірським скарлатом¹⁶, коралового додав рум'янцю.

Не раніше Гераклову для розгрому Фракійської Тісіфони¹⁷ прийняв у Твої руки Булаву¹⁸, яка напрошувалася, *щоб правити*, аж коли, важким булатом¹⁹ хоробру привчаючи до таких тягарів руку, Гербовою Твоєю Зірницею, яка палає *Марсовим жаром*, Свідомим Гетьманської прерогативи, при похвальній Довірі випередив Титана²⁰.

І не раніше ти героїським кроком вступив у Марсові Змагання із суперниками як за високі Почесті, так і за безсмертну славу, аж *провісний* Предків Твоїх *хід* відважним випередженням *також* твого палкого природного Дару *до високого* залишив значні сліди *у Марсовому поросі*.

Значні тоді в Преславному Домі Вельможності Вашої як до почестей, так і до безсмертя *Сліди*, коли і я ними ніби торованим трактом похвали з нікчемною своєю працею, що міститься *на цьому аркуші* – *н'едесталі Пошани*, смію *зухвалим кроком* вступати *в хорони* Вашої Вельможності. Признати мушу, що мене *з першого погляду вразила, аж почервонів*, Гербова Вельможності Вашої Зірниця, багряним, як скарлат, своїм рум'янцем, і то ні з яких інших міркувань, а тому лише, що *неосвіченої моєї Міневри простота* не могла *піднятися до відповідного рівня* там, де так високо Родові Вельможності Вашої своєю шляхетністю піднялися Планети. З Ікаром тут мусить падати тупе перо нікчемного римувальника, якому треба належно вшанувати Вашу Вельможність, коли будучи удостоєне спадковим Воском Предків Твоїх, незграбним летом під вогненні Марсовим жаром тліючі Вельможності Вашої Планети сміє *зухвало* вступати в Панегіричні змагання-парагони.

Тож не погордуй, Милостивий Пане, тим нікчемним подарунком, пам'ятаючи те, що при яскравих Планетах і зовсім незначна *тінь* також має свою природну *Неминучість*. Звичайно, яскраві кольори помітніше представляючи *видовище*, більшу в очах людських здобувають прихильність, коли непримітною бувають огорнені

15 Позитивний результат голосування.

16 Скарлат – коштовне сукно червоного кольору, прерогатива чільної верхівки.

17 Тісіфона – середня з ериній (фурій), богинь помсти.

18 Багато подвигів Геракл (Геркулес) здійснив за допомогою своєї палиці, що, як і булава у первісному значенні слова, належала до холодної зброї.

19 Булат – сталь високої твердості й пружності, з найдавніших часів використовується для виготовлення холодної зброї.

20 Геліос, також Титан, у давньогрецькій міфології – бог сонця.

тінню. Прийми тоді, Милостивий Пане, цей аркуш, більше із зичливістю слуги, ніж ученим сенсом скомпонований, який, будучи *більш красномовний Поклонінням, ніж Словами*, біля Ніг Панських ласкавого просить прийняття. А оскільки знаю, що всі похвали і зичення мої *нижче достоїнства* Вашої Вельможності упали, і я сам таке ж низьке становище усвідомлюючи, пишуся

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОСТІ ВАШОЇ
ПАНА І ДОБРОДІЯ СВОГО
ДУЖЕ МИЛОСТИВОГО

найнижчий слуга
Симеон Яворський

[Аркуш б]

[Вона приборкає чудовиська²¹. Нікуди далі²². Красивий, як сам Місяць, знесе голову твою²³. Великі світила завжди гасять менше світло²⁴].

*Семиголову було упокорив Геракл колись гідру,
Зараз Російський Алкід чудиська турків страшить.*

Напхай свою пащеку, фракійський драконе,
Чи ж іще не наповнив, прожеро бездонний,
Мішок-торбу Харонта²⁵, що у собі маєш,
Королівств і міст силу ти в черево пхаєш.
Чи ж Африка у тебе в пузі не велика,

21 Haec monstra domabit.

22 Non plus ultra

23 Pulchra ut Luna ipsa conferet? caput tuum.

24 Magna min[us] se[m]per restinguunt lumina lumen.

25 Харон(т) – міфологічний перевізник душ померлих через Стікс або Ахеронт у царстві тіней.

Яка сумно в зажері заходиться криком,
Неніями голосить, від болю ячала
Твоє пузо Харибди²⁶ її поховало.
Чи ж Аравія²⁷ більше жалем обійнята,
Зажерливий Тантале²⁸, ніж скарбом багата,
Тебе ж бо наситити злотом не зуміла,
На один тобі кусень Америка ціла.
І Азію обширну, усі її землі
У нутрощах у себе Плутон²⁹ держиш.
І у міцної Спарти забракло би сили,
Якби твоя пащека на неї відкрилась.
Щоб Цербера³⁰ як завше горла ухилялась,
І мужньо твоїм трутам щоб опір вчиняла?

Але, Цербера труто, святкувати рано,
Запроданством ти більше ніж мужністю знана,
Тобі, Медузо з пекла, щастя не всміхнеться,
Рука Алкіда мужня на тебе знайдеться.
Вона ті вогнедишні сім лобів, голівні
Кровицею погасить власною коштовно.
Не розводь, врешті, роги, звірюко зухвала,
У саму вись, бувало, стріла вилітала,
Із тятиви тугі посилали в небо,
Хоч і була високо, вертатися треба.
Чим більше комусь спершу погода сприяє,
Тим страшніші Юпітер громи посиляє,
Це забавки, буває, тільки гра фортуни,
З долу вверх, і вже знову згори на діл суне.
Отже, швидше на скелі, що Неба сягають,
З гір Вулканія стріли тризубі метає.
Більше від Аквілонів³¹ страшних потерпає
Кедр, що вище всіх інших дерев виростає.
І ти, сило Бусурман, не хвастай багато,
Тим, що тебе так щастя підняло пихато.
Може місяця щастя швидко блиск забрати,
І тебе у Харона піску закопати.
Тобі Орли Монарші, у строю хоробрі,
Лунатику частенько обламують роги.
На те свою відвагу хочуть спрямувати,
Щоб у твоєму Стамбулі могли вони стати.

На Росію не думай, Гідро віроломна,
Із пащеки трутизну кидати невтомно,
Є тут Орел Ясного Царя-Маєстату³²,
Він блискавку на тебе тримає з булату.

26 Харибда – небезпечний для мореплавців морський вир між Італією і Сицилією (навпроти Скілли).

27 Аравія – півострів Південно-Східної Азії.

28 Тантал, син Юпітера, цар Фригії, за розголошення таємниці богів засуджений на вічні муки голоду і спраги.

29 Плутон, бог підземного царства.

30 Кербер (Цербер), триголовий пес, який охороняв вхід у підземне царство.

31 Північний вітер.

32 Найяснішої Величності.

[Аркуш b2]

Є Геракл, мужній Гетьман, він тебе майстерно
Булавою розтрощить у Фракійській Лерні³³.
Він Межову Колону³⁴ відважно поставив,
І цим тебе притримав, ще й пихи позбавив.
Отож «НІКУДИ ДАЛІ», хай читає Мідас³⁵,
На своїй Алкід Руський пише піраміді.
Як Еврип³⁶, що потоки стрімкі й буйні має,
Кораблі об кремінні скелі розбиває.
Так і об ту Колону твої вперті сили
Розбиті, не уникнуть лихої могили.
А поки, Василіску, пнешся, що є сили?
Ось із Герба на тебе світло Планет лине.
У Подвигах славетних Гетьмана ясніє,
Твоя трута од нього, напевне, здиміє³⁷.
Куди³⁸, Місяцю³⁹, роги ти сунеш, скажений!
Знати, з пекла самого женеш, навіжений.
Відай: глянecь на зблідлій твоїй шкірі темній
На фатальнеє схоже затемнення певно.
Але скоро засвітить нам Марсове діло,
Вождя славного блисне гербове світило⁴⁰,
Бо звичайне звияжця не створює майво,
А Планета⁴¹, повніша великого саява.
Самé нам, роксоланам⁴², тріумф обіцяє
Та, що Місяць вожевий ясний укріпляє, –
Повна, теж наче Місяць, пречиста МАРІЯ,
Від якої потерта в Плютів⁴³ самих шия.
А тепер лоб трацької⁴⁴ змії вихруватий
Від отого тріумфу не буде без страти.
Сам ІВАН-бо⁴⁵ під сонцем правічним панує,
Що його Зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звияжства великої сили,
І турецький він гідрі насипле могили⁴⁶.
Куди, місяцю трацький, ти роги справляєш,
Знай, від більшого менше світило згасає,
Таж планету гетьманську фортуна помітить,
І проміння ясне на обличчі засвітить.
Згаснуть іскри костриська малого, що прийдуть,

33 Лерна – озеро, річка і болото в Арголіді, де жила багатоголова гідра, убита Геркулесом.

34 Алюзія до Геркулесових стовпів (так називалися дві гори, одна на іспанському березі, друга на протилежному їй африканському узбережжі).

35 Мідас – цар Фригії, славився своїм багатством.

36 Еврип – протока між Евбеєю і європейським материком.

37 На полях: Venenum consumitur igno [Отрута від вогню зникає].

38 Тут і далі переклад та примітки Валерія Шевчука.

39 Місяць у цьому разі означає *мусульман, турків*.

40 *Славний вождь* – Іван Мазепа. *Гербове світило* – тобто потуга його шляхетського герба, в основі якого був хрест.

41 *Планета* – у греків та римлян планети називалися іменами богів. До планет відносилися й Місяць, і Сонце; тут мається на увазі Місяць.

42 *Роксолани* – поетична назва українців, заведена в українській поезії ще в XVI столітті, а після того постійно вживана.

43 *Плутти* – чорти; тут виступають синонімом мусульман, яких порівняно до слуг підземного царства, – від *Плутон (Плутон)* – Бог підземного царства.

44 *Трацький* – від Тракії – історичної області на сході Балканського півострова.

45 Іван – гетьман Іван Мазепа.

46 Книжка С. Яворського вийшла в 1689 р., коли українсько-російське військо на чолі з І. Мазепою та В. Голіциним рушило в Другий Кримський похід. Автор сподівався на щасливе його завершення.

Скоро блиски вождеві на нього заблищать.
 Пожиток посполиті в ділах більший мають,
 Як вузлом нерозв'язним в єднанні бувають.
 Коли ГЕТЬМАНСЬКИЙ місяць у бігу проходить,
 То у руському небі до ранку приводить.
 Певне з того єднання, діяльної мочі,
 Трацький місяць фатально не вийде із ночі.
 Зараз є незначні до того задатки –
 Он недавно на кримських шуляк ішли хватко
 Найясніші монархи⁴⁷, Орел громовладний,
 Що напав і доценту зніс гмін⁴⁸ трацький звадний⁴⁹ :
 Показати те світу, що непереможні
 Кавалери діяльні, до бою спроможні.
 Хай те Марсове діло дасть більше охоти,
 Пожиток у гонитвах здобуде хай злотий.
 Хай Орел найясніших вождів горнолітний
 Буде в діях воєнних до мужності хітний.
 Дільна сила по трацькім по Місяці їздить⁵⁰
 І на лаврах звияжних в'є тріумфу гнізда.
 Нехай Марсових порох очорнить пір'їни
 І до хмар, тріумфальний, хитливо полине.
 До звияжного Криму, гнізда, войовниче,
 Хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе⁵¹.
 Хай сприяє учасно, нехай же так стане,
 Як тобі буде в волі, вельможний ГЕТЬМАНЕ.
 Не перо це пророчить, не вірш це віщує –
 Це постійно у серці своєму я чую.

47 *Найясніші монархи* – в той час Росією правили три монархи: Іван та Петро Олексійовичі і їхня сестра Софія.

48 *Гмін* – значний загін.

49 Мається на увазі бій зведеного російсько-українського війська з татарами в Чорній долині неподалік Перекопа навесні 1689 року. Татари спершу подолали слобідські полки, але потім були українським військом відбиті й зазнали великих втрат.

50 Тобто воєнні дії велися на території татар.

51 Вірш був, очевидно, написаний під час Кримського походу. Українсько-російське військо до Криму не ввійшло, зупинилося перед Перекопом і тут завершило кампанію.

[Аркуш С]

[Це небо осяяне своїми Планетами⁵² Ця блискавка проти ворогів⁵³].

Доки Планети-Зірки Твій родовід осявають,
Хто заперечить, самé небо – Оселя Твоя.

Хай хтось Сатурна золотий вік⁵⁴ хвалить,
А я – залізний, що із тверді сталі,
За Таги злоті⁵⁵ більш ваги він має,
Я так вважаю.

Хваліте⁵⁶ мир ви, я ж – криваві хвилі
Бійця-Беллони, котра важить сміло,
Далеко більше цінності у бою,
Як у спокою.

А як рука де мужнього Градива⁵⁷
Упале звикло пожинає жниво,
З воєнних плаців вибира potravу
На вічну славу.

Не зразу злото цінність виявляє –
Як у Вулкана гуті побуває

⁵² Suis caelum hoc illustre Planetis. Тут і далі примітки Ольги Циганок.

⁵³ Hoc fulmen in hostes.

⁵⁴ У «Метаморфозах» Овідія (кн. I, вірші 89–150) ідеться про чотири покоління людей, які жили в золотому, срібному, мідному і залізному віках, за яких життя від щасливого первісного змінюється до нещасливого теперішнього.

⁵⁵ Tag – золотоносна ріка в Іспанії, тепер Тайо, у давній поезії виступає як символ багатства.

⁵⁶ Тут і далі переклад і примітки Валерія Шевчука.

⁵⁷ Градив – епітет Марса.

І без каміння служить для оздоби
 Такої проби.
Залізний молот, противаги цноти –
Такі прикмети в часі та цінноти.
Тож буде мужність в Марсовім горінні,
 Як світло в тіні.

Бо на м'якому слава матраці⁵⁸
Лягать не звикла – на кривавім плаці.
Йде крізь огнисті Марсові до слави
 Шляхи пиляві.

Кого час в Книгах Вічності лишає?
Того, хто мужньо крівцю розливає.
Той запис ворог буде вишивати,
 Нас уславляти.

У вічнославнім коли пишеш стилі,
У Вічних Книгах заяснієш мило,
Залізним стилем, котрий є тривалий,
 Неначе скали.

Сама булатом вікопомна слава
В своїм компуті⁵⁹ вічно записала
Тих, котрих думка поклада амвони
 Міцній Беллоні.

Залізний вік тож добре таке віда:
Не той, що в бридї потопає Міда⁶⁰,
Не той, що знає стріл хитку облуду,
 Великий буде.

Покинь же трони гарні Парантену⁶¹,
З якого блиску стільки є явленно,
Не згасять навіть кіммерійські⁶² ночі
 Отої мочі.

Та їхню ясність все-таки посупить,
Коли меч Парки⁶³ – час його не тупить –
Учинить напад і почне рубати –
 Те не здолати.

Але ясніють ще Домів клейноди,
Ясніти будуть, поки Титан злотий
На звіздороднім небі ще ясніє
 І не темніє.

А звідти вийде і прерогатива⁶⁴,
Що знаменито плодоносить нива

58 Матрац – матрац.

59 Компут – список війська, реєстр.

60 Мається на увазі здатність фрігійського царя Міда перетворювати все, до чого доторкнеться, у золото. Отже, «бридь Міда» – золото, багатство.

61 Парантен (Перрантес) – круте узвишся на Епірі, гористій області в Західній Греції.

62 Тобто темні, непроглядні.

63 Парки – богині долі, яким відповідали грецькі «мойри»; отже, «меч Парки» – меч долі.

64 Прерогатива – тут: добрий знак, передвіщення.

Домів тих, котрі вічну славу двоять
В шляхетських воях.

[Аркуш С2]

Признає кожен, що вік булатовий
Тому причина; і не тільки слово,
А документи виставляє власні,
З'являє ясно.

Признай⁶⁵, хоч сором заздрості діймає,
Відкіль яскраво, гарно так палає
МАЗЕП дім славних, як при зорі небо,
Сказати треба.

Відкіль, питаю, Гербові Планети
Світлі дістались до такої мѣти?
Що Небом ясним нам на вигляд милий
Дім їх зробили.

Певно, те світло не від злота ясне,
Воно сіяє від Панцира Марса.
Не від Арабів, що багатства мали
Виду набрало.

Ні в золотому віці Сатурн, від природи
Слабкий, ні срібні Річки Пактол води,
Такого блиску, хоч перли ховають,
Зовсім не мають.

Це вік залізний що з Вулкана гути
Із криці Бронтом⁶⁶, із булату кутий.
Сам Марс залізний, його дії, чини
Блиску причина.

Сам Марс хай скаже, хай Хроніки дружно,
Відкіль так славні ті МАЗЕПИ Мужні,
Певно, ту славу принесла Беллона⁶⁷
В Русі простори.

Пініться кров'ю, щедро вона водить,
Пливе, їм Марса прикроці солодить,
Їх серце мужнє смерть, що всіх вбиває
Геть не лякає.

В їх Небі зорі й Місяці сіяють,
Не блиск природний лики відмічає,
Оздоба звична набагато краща –
То полиск Марса.

І скільки Місяць їх блідий яснішав,
Стільки прогноз на майбуття смілішав,
Зі свого карку неприятель жвавий,
Як дощ кривавий.

⁶⁵ Тут і далі переклад і примітки Ольги Циганок.

⁶⁶ Бронт – один із циклопів у майстернях Вулкана.

⁶⁷ Беллона – богиня війни у римлян, сестра Марса.

На Небі власнім погоду робили
Оті Планети, що гарно ясніли,
Чесноти роду є різні ознаки
У Зодіаку.

І не дивуйся, що високу славу
При блиску роду ясному надбали,
Бо ті Планети (бачимо на око)
Світять високо.

А тут би треба, як усіх згадати,
Відразу волю рясним сльозам дати,
Ми таких знаних богатирів мали,
А смерть забрала.

Та ти не тішся, Атропо⁶⁸ зухвала,
Що тих в Росії людей відібрала,
Хоч тіла вкрала, у темінь поклала,
Не вирвеш слави.

Тепер вікують у ІВАНІ славнім,
Військ Запорозьких Гетьмані Відважнім,
Бо не відходять в забуття, безсмертні
Такі шляхетні.

Із Твоїх Предків в Тобі, Вождю, кожний
Живе, від кого родовід Твій можний.
Без рим хвалебних, усякого шику
Ти й так великий.

З Дерева того чудового, знаю,
Плодів Негожих о ні, не буває.
Від джерела, мов Кришталь, кажуть люди
Твані не буде.

Бо Пактол⁶⁹ звично перлини ховає,
Яблуна злота і фрукт такий має.
Орли, що в небі поруч сонця водять
Сов не породять.

Мила Люцино⁷⁰, величайся з того,
Що в такім Домі сповила такого.
Предків таких він Шляхетних має,
Слідом ступає.

68 Атропа – третя із парок, яка перерізувала нитку життя.

69 Пактол – золотonosна річка, оспівана римськими поетами.

70 Люцина – богиня дітонaродження у Стародавньому Римі.

[Аркуш D]

[Твій добрий дух відведе мене на рівну землю⁷¹.
Якір Надії, Віри Хрест, його Любов горить вогнями⁷².
Для цього світить Кіносура⁷³.
Тут Сирени⁷⁴ захист Улісса⁷⁵.
Безстрашний б'ють хвилі і мучать Харибди⁷⁶.
Неушкоджений, нехтує сильними бурями⁷⁷].

Віра, Любов і Надія Твою плавбу направляють,
Завше тому на плаву буде Твій корабель.

О дай Ясону, розtrato- Фортуно,
Багату здобич – Колхів злате руно.
Якщо суденце вутле, що терзають
Нептуна води, коли їх долає,
Якщо Тефіда⁷⁸ мудра не засадить,
Вона ретельно своїм ділом править.
Певно, Суденце, й всі скарби у ньому,
Пісок покриє на тім дні морському.
Одне хай раптом Аквілонів сила
Роздує буря підняті вітрила,
Без Стернового непевна дорога,
Поплине човен на Харибду строгу.

71 *Spiritus tuus bonus deducat me in terram rectam*. Тут і далі переклад і примітки Ольги Циганок.

72 *Ancora Spei Fidei Crux his Amor ignibus ardet*.

73 *Huc Cynosura regit*. Кіносура – сузір'я Малої Ведмедиці.

74 Сирени – міфологічні істоти з тілами птахів і головами дів, заманювали своїм співом мореплавців і вбивали їх.

75 *Hoc Syrenes tutamen Ulyssis*. Улісс, тобто Одисей.

76 *Impavidam feriunt fluctus quatuntque Charibdes*.

77 *Contemnit tuta procellas*.

78 Тефіда, вона ж Тефія, Тетія, Тіфія чи Тетіс – у старогрецькій міфології дружина Океана.

Що, як по курсу трапляться Сирени?
Де мелодійні залунають Трени,
Принада мила моряків проймає,
Харон у Човен зразу свій хапає.
Без Стернового корабель у пастку
Ураз потрапить, на згубу остатню.
Забудь про сушу і Острова злото,
Де Стернового нема при роботі.
Кінець Суденцю, вітрило напнеться,
Вихром Еола кудись занесеться.

Пливе щасливо по світовім морі
Дім твій Шляхетний, Гетьмане Вельможний:
Судну Твоєму дають раду злоту
ТЕОЛОГІЧНІ тямуще ЧЕСНОТИ.
ВІРА Христову Щоглу тримає,
НАДІЯ якір⁷⁹ там само виймає,
А МИЛІСТЬ Божа Герба Твого ясно
Глянь, осяває факели незгасні.
ДІМ Твій – це СУДНО, що не заблукає,
Бо ним Чесноти ці три управляють.
В який тепер бік? Кораблю чудовий,
Де тебе тягнуть по морю Тритони⁸⁰?
Чи не до Колхів, де схильна фортуна
Злоте пошани обіцяє руно?
Ні, не твій спадок напередгін мчати, –
В Домі Гетьманську мав Булаву взяти.
Гість ти деінде, булави Гетьманські
У МАЗЕП Домі в пошані підданській
Приязні руки у люльку поклали,
Гетьмана титул дали тобі славний.
Не з кипарису, із Лавру самого
До Херсонесу мчить Судно злогого,
Де стати прагне, бо ним мудрий править,
В таких Покоях, що багатство мають.
В розмисел хіба мій і тут вкрадеться,
Бо скарбів сила у МАЗЕП ведеться,
Скільки відважних в герці Сципіонів,
І прозорливих у раді Катонів.
Бо знаменитих Домів скарби вірні –
Не ті покої золотом позірні,
Ані Арабські копальні зі злотом, –
Їх величає славетна Чеснота.
Тому що вихор безталання бурі
Все це фатальним куривом обкурить.
Великі статки, що той Крез їх має,
Смертельну клітку вони не здолають.
Час непостійний, що точить, кусає,
Все у бездонні льохи заховає.
Чеснота зроду перевагу має –
Найбільші лиха вона подолає.
Стержень шляхетства чесноту боронить,
То ж не злякають буруни Тритона.
Чи на те схоже, що з глиби морської

79 Річковий якір.

80 У давньогрецькій міфології – морські божества.

В гавань по дійствах прямує той Човен?
 Коли від Марса чинів утомився,
 Хочє спочинку, він Лавром укрився?
 Ці мої також думки безпідставні,
 Має шляхетних МАЗЕП ДІМ преславний
 Теологічні Чесноти, три Ради,
 Чи ж він глибинам морським не зарадить?
 Виклич, як хочеш Тризубе зубатий,
 Хвилі Нептуна – людей хочуть страти,
 Дай страшні бурі, Ахеронте⁸¹ строгий,
 На неспокійнім цього світу Морі.
 Те, що докучний, нам не набридає,
 Як Кіносура на Гербі сіяє.
 Славні ж Чесноти на штирі засіли,
 Гамують наступ Нептуна заїлий.
 Має Чудове Судно те в натурі,
 Що крізь криваві Марса воно бурі
 Мужньо вітрильник в тім жахитті лине,
 Не тільки сам він не втоне, не згине,
 Ще й фортуна Руську в хвилі, що нуртує
 Від прожери Сцілли завше урятує.
 Пливи вже, Човне, ГЕТЬМАНА ІВАНА,
 Військ Запорозьких відважного Пана,
 Пливи, Твій стержень мудрий, пречудовий,
 Тебе чекає там Вінець Лаврбвий,
 Нехай пассати вітрилу сприяють,
 Нехай Зефіри милі повівають,
 Хай у підступний Коцит⁸² не втрапляє,
 Де в смутний човен Харон забирає,
 Води Летейські забуття струміють,
 Хай туди плине, і зарум'яніє
 Титан одвічний в Елісії⁸³ водах,
 При милозвучних Зефірів погоді.
 Плинь, гожий Човне Гетьмана-героя,
 Кров'ю Фракійців збагаченим морем,
 І по трьох ріках, що на Гербі маєш,
 Злотом Вітчизні Пактола сягають,
 На берег щасний, де з Кришталю води,
 Вони над Небом не знають негоди.
 Хай по літах там Несторових⁸⁴ знаних
 У Порту тому Судно дивне стане,
 ІВАН ХРЕСТИТЕЛЬ, той Фáрос⁸⁵ незгасний,
 В Твоїй Зірниці на Гербі прекраснім,
 З блиском, як завше, хай першим рушає
 Й Чудове судно Твоє освітляє.
 Пливи невпинно і не знай утоми
 По Літах довгих до берегу того,
 Де ти вітрила вже спустиш широкі,
 Не підеш більше по морю високім.
 Нехай жахливі, що всіх потопляють,
 Нептуна хвилі шлях гладко встеляють,
 Щоб тих Наставниць весло прозірливе
 На берег щасний винесло щасливо.

81 Ахерон (т) – підземне царство та річка у ньому.

82 Кокит або Коцит – річка у підземному царстві.

83 Елісій – оселя блаженних у царстві мертвих.

84 Нестор – найстаріший учасник Троянської війни.

85 Фарос, острівець біля Александрії Єгипетської, славився гігантським маяком.

[Аркуш F]

[Місяць дарує переможцям тріумфальну арку⁸⁶. Нагорода не поступається за-
слугам⁸⁷. Так ідуть до зірок⁸⁸. Під проводом хоробрості⁸⁹].

Хороше як веде до вершини Марсова доблесть!
Одяг багряний, коли кров просочила його!

Тому в дорозі хай Бог посприяє,
Хто до безсмертя слави вирушає.
Нехай Фортуна такому пособить,
Кого блиск Марса уперед виводить.
Нехай Нарцисом стежки розцвітають,
Нехай дороги троянда квітчає,

⁸⁶ *Luna triumphalem praestat victoribus arcum.*

⁸⁷ *Pretium non vile laborum.* Девіз Ордену Золотого руна.

⁸⁸ *Sic itur ad astra* (Вергілій. Енеїда, IX, 641).

⁸⁹ *Fortitudine duce.*

Що виникає з великої крові,
 Аби вінчати Героїчні скроні,
 Яка ж дорога до слави гарніша?
 До влади, бérла яка красніша
 За той гостинець, що Беллони⁹⁰ сила
 Недруга злого кров'ю забруднила?
 Гасне багрянець природної барви
 Лиш від Мінери⁹¹ в золоті сяйва,
 А не залита кривцею Таврида⁹²
 Червінь зумовить, гарну на вигляд.
 Булаву добре такий зберігає,
 Кому дорогу булат прокладає,
 Тоді багрянець високо цінили,
 Як Обладунки спершу прикрасили.
 Хай Честолюбство, бо завше так йдеться,
 Почестей прагне, за ними женеться,
 Слава недовга, як скринька багата
 Ясні, високі Титули надбати.
 Той лише добре в багрянці сіяє,
 Кого Беллона сама одягає.
 Хто здобув червінь через Самоцвіти,
 Від стиду тому слід зарум'янітись.
 Нехай такому всі Таги зміліють,
 Нехай Арабські злитки враз змаліють,
 Щоб Честолюбство тим скарбом надуте
 Почестей злоті одягнуло пута.
 Мороком стане те світло пошани,
 Яке від злота полиску сіяє.
 Правда, що злото все перемагає,
 Однак оружжя більшу силу має.
 Як вік залізний, кращий булат кутий,
 У вогнедишній Вулкановій гуті,
 Яким Беллони рука не лінива
 З полів збирає переможне жниво.
 Лавру достойні найбільше бувають
 Скроні, що крові їх глиб не страхає,
 Мечем проклали охоче дорогу,
 Змагатись навіть з Беллоною можуть.
 Тоді падіння хай того лякає,
 Кого не Марса рука піднімає,
 Чи Чеснот роду порив неквапливий
 Значні, як завше дав прерогативи.
 А тут повідай, Честе Гетьманська,
 Що за тобою роди християнські
 МАЗЕП преславних, що ти саме маєш?
 Який з їх Дому декор здобуваєш?
 Свідчи, минуле, скільки у реєстрі
 Ти записало у Марса Палестри
 З Давнього Дому МАЗЕП Пречудових,
 Не уступала їх мужність нікому.
 Свідчіть Дніпрові струги⁹³, кров залила,
 Скільки Героїв багато родилось

90 Беллона, богиня війни у римлян, сестра Марса.

91 Очевидно, Афіна-Мінерва, покровителька наук і мистецтв.

92 Таврика (Таврида, Таврія) – давня назва Криму.

93 Струг – тут: козацький човен.

У МАЗЕП Домі, імен їхніх славу
 У свої Книги Беллона вписала.
 Свідчи Нашадкам, як шляхетно ходять
 Славні МАЗЕПИ, й булави доходять,
 Щоб бути стислим, я тут не розкажу,
 Як чи на Судні, чи у Плащі-Сагум⁹⁴
 Мужі преславні Шляхетного Роду
 За чини Марса взяли нагороду.
 Тих не згадаю, бо часу немає,
 Кого вже Вічність Ім'я записала,
 Залізним стилем Слава працюювита
 Вписала злотом, буквами у лікоть.
 Хай сама Слава їхні чини хвальні,
 Що Прозерпіни Тіней безпощадних
 Повік не знають, їх сліди в повітрі
 У Світ заносить за Гадес⁹⁵ безмірний.
 Тож Красномовців із Аттики дайте
 Усіх майстерних, Хвалу цим співайте,
 Парнас хай цілий забринить піснями,
 І славлять Предків хай твоїх пеани⁹⁶.
 Нехай та Слава мов Пегас літає,
 Чи прудкість вітру, як Флегон⁹⁷, хай має,
 Чи як Меркурій⁹⁸ із гори Олімпу
 Крильця причепить, хай літає стрімко,
 Діяння Марса славить безперервно
 Там, де при зорях минає ніч темна,
 І там, де Арктос Аквілон здійснює,
 Та на Нептуна кайдани вдягає.
 Хай Труба Слави Серце неймовірне
 Тих Твоїх Предків всім покаже вірно.
 Навіщо Предків славити вік давній?
 Їх героїзму документ є явний, –
 Ти, признаємо, Вождю наш хороший, –
 В тобі зібрались Предківські чесноти.
 Сам то світ бачить, за ними ступаєш,
 Лицарські Стопи в їхні сліди ставиш,
 Крізь пил і гуркіт страшний Гармат-зброї
 Йшов шляхом Предків до Булави тої.
 Була, я знаю, труднощів й тут сила,
 Як Тобі вперто до рук просилось
 Гетьмана Місце, і не так на вотум,
 Як на прохання ти відкрив ворота.
 Так-ото Геній, до Людей прелютій,
 На ту Посаду тримає спокуси.
 Тому гордиться Чеснота по праву,
 Що то за нею Почесті ступають.
 Хай Честолобство, що Шани навчило,
 Мало довіри до титулу чинить,
 Тобі зірниця на гербі, ІВАНЕ,
 Що з моря крові ввечері⁹⁹ повстане,

94 Сагум – короткий військовий плащ.

95 Ймовірно, Гадес – острів і місто в Іспанії. Очевидно, мається на увазі «дуже далеко».

96 Пеан в античності мислився також як урочиста переможна пісня.

97 Флегонт – один із четвірки коней у колісниці Сонця.

98 Меркурій зображався з крильцями на взутті та капелюсі.

99 В оригіналі Геспер – західна, вечірня зірка.

Гарним коралом у неї рум'яна,
 Білила з кров'ю, у скарлат убрана,
 День нам віщує ясний, – в її силах,
 В Пурпур Гетьманський викликала віру.
 Із Герба Твого ті Ключі блискучі –
 До посад двері вони неминуці,
 Їх через потяг до вічної слави
 Мужності легко Твоїй відкривали.
 Саме Ті Зорі, саме Кіносури
 У недоступну Пошани структуру,
 Не без довіри бійчині Белони,
 Дух Твій водили, що непереможний.
 Прав же, ІВАНЕ, булавою гарно,
 Хай вона стане тріумфальним Лавром,
 Нехай дракона в сім лобів у Лерні
 Фракійській громить булава майстерно.

[Таким чином не соромно прикрашатися¹⁰⁰ Служниця хіба що єдиному сонцю¹⁰¹].

О яка шана Планетам Твоїм, Вождю великий,
 Сонце оздоблює їх, ще й послухне воно.

¹⁰⁰ *Sic non pudet ornari.*

¹⁰¹ *Soli nisi famula soli.*

I

Має у світу достоїнств немало
Злотонебесних Сфер Місяць срібlistий,
По Емпірейських Покоях кружляє,
Блиск не бере він нізвідки огнистий.
Лиш з Колісниці ясної Титана,
От звідти чуда доказ очевидний
Тим демонструє, Сонцем свої лики
Звикла вбирати Чудесна Геліка¹⁰².

II

Вранішня зірка – не менша оздоба,
Дорогу Сонцю самому торує,
Нічну зі світу прогонить жалобу,
Осяйним блиском Сфери полірує.
Тим демонструє шляхетності пробу,
Що так Планети прегарно шикує,
Признати треба, найбільш на приміті,
Коли самому Фебу вона світить.

III

Вождю наш Мужній, звідти твоя слава, –
Твої Планети таким блиском світять,
Тобі ту Славу предвічну надбала
Твоя Зірниця, що жаром примітна.
Поперед Сонця земного ступала
Певно в обводі Дворів Королівських,
Тоді Зірниця ясніла правдиво,
Як вона Сонцю польському рядила.

IV

Свідчити можуть Двори Найясніші –
Твої Планети на Гербі світили,
Від Чеснот Блиску були найгарніші,
До похвалення постійно спішили.
Званням високим Підчасого¹⁰³ відти
Короля Милість тебе наділила,
Хвала велика у світі виходить,
Як свою юність отак хтось проводить!

V

Твоє найбільше на Гербі Світило
Місяця гідність найбільш виражало,
Коли Монархів Сонячна Планида
На неї ласку і добро зілляла,
Почесть, дорожчу за руно з Колхіди
За добрі справи тобі дарувала.
Ось яким чином Твій Місяць чудовий
Проклав до слави вічної дорогу!

VI

Як Твоя Зірка у Гербі відмінна
Колись Титану Польському світила,
Було вже знати, що ясний день світу
Всім Роксолянам і погода мила.
Зоря ранкова так яскраво світить,
Тож у Зірниці ми не помилились,
Бо до сьогодні кожному до смаку
На Роксоляннів світить Зодіаку.

102 Геліка – дочка Лікаона, яку покохав Зевс. Гера з ревності перетворила її на ведмедицю, а Зевс підніс на небо у вигляді сузір'я Великого Воза.

103 Підчасий, виночерпій – придворна службова особа у Речі Посполитій, Великому князівстві Литовському та ін.

VII

Нехай всі знають, що важність велику
 Мають в Сарматів МАЗЕПИ Преславні,
 Золотом Тагу – Благами їх лики
 Польські Монархи щедро осипали.
 Тому Твій Родич за свою сміливість, –
 На чолі в нього звияжні Лаври, –
 Силу залишив всяких добр у спадку
 Від Владислава Третього Монарха¹⁰⁴.

VIII

Тепер Росію більше осяває
 Твоя Зірниця¹⁰⁵, Вождю Переможний,
 Коли проміння Сонця розпікає
 Єдиновладдя Російське Вельможне.
 Для світу значно краще виглядає,
 Як піднялася у Шані на повну,
 Має на всякі противності тині,
 Сонця Російських Монархів проміння.

IX

Хай же щасливо довго так ясніють,
 Твої Планети, Гетьмане Вельможний.
 І промінь ясний хай гойно навіють
 На Дім Твій давній, Пане наш Можний.
 Нехай до жару Марса розігріє
 Роксолан мужніх Твоїх Планет племін,
 Пітьми сумної, що ніч страшна має,
 Нехай блиск Твого проміння не знає.

X

В Гербі Твоєму Зоряниці полиск,
 Що перед Сонцем завше походжає,
 Нехай залишить Гесперійське море,
 Де по щоденних трудах спочиває,
 Ясне у сяйві Віковічне Сонце
 В Твої Покої Прегарні ввіряє,
 Святий ІВАН Твій, що Сонцем керує,
 Хай шлях до Тебе йому проторує.

XI

Любі Планети, Ти, золотий Фебе,
 Сприйай Івану Мужньому ласкаво,
 Щоб був у кожній Марсовій потребі
 Страшним Алкідом Фракійській почварі.
 Хай ясно світить на Росії Небі
 Орлу Монархів, що рядить громами,
 Гарпії Кримські, Фракійські Медузи,
 Мечем Орлиним нехай разить клюзи¹⁰⁶.

104 Владислав III Варненчик (1424 –1444) – король польський, король угорський, володар та спадкоємець Русі (Руського королівства).

105 В оригіналі – Твоя Кінфія.

106 Клюз – елемент конструкції судна.

[Аркуш G]

[Ніколи не без супроводу виблискує¹⁰⁷]

Безліч зірок оточують Місяць на ясному Небі,
А твій Місяць завжди дружні Чесноти веде.

Кінфія зроду той привілей має,
Коли на Небі усе осяває,
Сама на сфері не звикла з'являться,
Зірок у світі завше пребагато.
Манеру, справді, панську у тім має,
Коли при світі зірок виступає,
Переважає Титана самого,
Таку з собою зір сонмище водить.
Такі в Твоєму Місяцю є цноти,
Вельможний Пане, як Твої Чесноти,
Що до безсмертя Слави не ліниві,
Таку чудову Громаду створили.
Йому у поміч як Зірки сяють
Твої Чесноти, значний полиск мають.
У Твоїй Зірці на Гербі ясніє
Найбільше Мудрість, ревно променіє,
Своїм йде ходом вона натуральним,
І всі Чесноти провадить моральні.
А далі – Зорі, гарні хризоліти¹⁰⁸,
Блиск Твоїх ширять Чеснот знаменитий.
Услід крокує Планета Меркурій,

¹⁰⁷ *Nunquam incommutata micat.*

¹⁰⁸ Мінерал, напівдорогоцінний камінь.

Має чесноту вроджену, з натури, –
 Свій чистий полиск, без сумніву, має
 Він від Паллади, що розумом сяє.
 Тому так гарно Твоя Мудрість власне
 На Роксоланів Небі світить ясно.
 Признати треба без лестоців звуку,
 Булава хоче собі твою руку,
 Вельможний Вождю, до слави ступаєш,
 Не булаву ти спочатку приймаєш,
 А на Парнасі з дитинства високім,
 І там, де Хвилі Туллія глибокі,
 Лавр Аполлона, багате жниво,
 Із місць збирав ти мудрих неліниво.
 До крові Марса тобі смакували
 Муз Гіпокрени¹⁰⁹, мудрість першість мала.
 Тебе до того, як зброя гриміла,
 Вабили кола, що Музи водили.
 За кігтем легко лева розпізнати,
 Тебе природа змогла показати
 Вже у дитинстві, так легко розкрилось,
 Що в Твоїм Серці чудовім таїлось.
 Як на світанні та зірка ранкова
 Покаже Барву, винирнувши з моря,
 Видно, чи блиском той день засіє
 І в під світилом краї завітає.
 В юності зорі на гербі явили,
 Легко багрянцем своїм зобразили,
 Що Роксоланам Шляхетним прекрасні
 Дні будуть – в Тебе життя усе ясне.
 А як в літа Ти потроху вбивався,
 Сил і талантів чим раз набирався,
 Також Чесноти, що хвалу знімали,
 Разом з Тобою швидко виростали.
 Так в Гесперіді¹¹⁰, золотом відомій,
 Дерево в рості швидко іде вгору.
 Гілочка кожна також виростає
 Дерева того – так завше буває.
 Так ото й Ти ріс, бо така природа,
 Із твоїм Духом, Вождю Хоробрий
 Вроджені Цноти значно виростали,
 У Могилянській Палестрі¹¹¹ бували.
 Як ти Парнасу справами зайнявся,
 То молодим ще за віком здавався,
 Хист і таланти, Цноти знамениті
 Були твої, як в зрілості, великі.
 У той час разом на концерти милі
 Цнота й сумлінність в науці ходили,
 Обоє разом вони були, в парі,
 Був тоді пильний Ти і не оспаний.
 Тож незабаром за свою дбайливість
 Сів на Парнасі¹¹² із двома плечима.

109 Гіпокрена – присвячене музам джерело на вершині Гелікону.

110 Міфологічні Гесперіди жили на щасливих островах на далекому Заході, стерегли золоті яблука вічної молодості. Автор вживає це слово на означення, очевидно, далеких земель на Заході.

111 Палестра у Цицерона – школа красномовства.

112 Гора Парнас має дві вершини.

Води Кастальські тому посприяли,
 Щоб твої сила й Вага прибували.
 А в красномовстві Туллієва Ростра¹¹³,
 Твоя дотепність від природи гостра,
 З усіх хвалою тебе піднімала,
 І від Міневри оплески зривала.
 І зараз видно з Аттичної Мови :
 В юності Геній Тобі був відомий,
 Високо мітив з іншими в реєстрі,
 У Могилянській лишався Палестрі.
 Ось як твій Місяць йшов до похвал мѣти,
 Вів за собою Чесноти-Планети,
 Із них найбільше у поміч Меркурій,
 Мудрістю сяє Твоєю з натури.
 Де Місяць, далі, в тій же Планет гурмі
 Марс Зірка, в жоднім не здолана штурмі.
 Правда, що трохи димом прокоптіла,
 Як вибухало, гармати гриміли,
 Однак їй саме шаблі і кончари¹¹⁴,
 Списи-оружжя, баклери¹¹⁵ та шаблі,
 Що у Вулкана, де Лемнос¹¹⁶, кувались,
 Полиски ясні усі подавали.
 Там же Юпітер, Зоря громовладна
 Має місцину за Місяцем гарну,
 Все дає сяйво своїх Цнот природних
 Йому – накази такі різнотонні.
 Інших немало зір у каравані
 Ідуть немовби за Місяцем вбрані,
 І проясніли від полиску лики,
 До ніг схиляють Святої Геліки.
 В юрбі немає одного Сатурна,
 Лик не з'явився без краю похмурий,
 У золотий вік ніяк не виходить,
 Знає, залізний вік краще підходить
 Місяцю Роду МАЗЕП Знаменитих,
 Ніж в часи злоті, Фортуна велика.
 Чи спостеріг він, що в красному Домі
 МАЗЕП преславних смутний Лик нікому
 Місяць фамільний не звичний являти,
 Ховатись мусить Сатурн не на часі.
 Так то буває, у щасті не можу
 Не говорити, о Ваша вельможність.
 Що таке пишне таких Планет гроно
 Гербовий місяць, Твоє, Пана, Лоно
 Ніби чудовий Олімп осяває,
 А то ж Зірниці, вони щастя мають,
 Що їх твій Місяць за собою водить,
 Мої Молитви хай щасно доходять,
 Таким же чином, за твоїм Світилом
 Підуть охоче, зазвучать мило.
 Гучно співайте, Російські Камени,
 Про жалісливі не думайте трени,

113 Трибуна.

114 Різновид списа.

115 Різновид щита.

116 Лемнос – острів, де виховувався Вулкан.

Хай милозвучні ваші корнети¹¹⁷
 Веселі грають танці і балети.
 Натягни краще, о Титане, Ліру,
 Запиши віршем той свій панегірик
 Вождеві мужніх та із Панів Пану,
 Ще й переможцю МАЗЕПІ ІВАНУ.
 Знаю чудово, той Муз крик-співання
 Та Інструментів Парнаських звучання
 Значення мало і Ваги набудуть,
 Якщо для Вух тих нав'язливі будуть.
 Вони із Марсом самим поріднились,
 І у капелі у нього закрились,
 [Аркуш Н]
 Більше смакують гучних справ Сонати,
 Ніж Інструментів Музичних кантати.
 Бо для вух Марса то звичні трофеї,
 А не спів-пісня, як та у Орфея,
 Що перед грізним Цербером звучала,
 Оплески Згідні належні приймала.
 Музика – інша, ніж у Аріона¹¹⁸,
 Дивної сили у Нептуна морі,
 А чинів грізних пронизливі звуки,
 І скрегіт зброї, яку взяли руки.
 Хоч душу й тіло звук цей розділяє,
 Однак він вуха Марса звеселяє.
 Моя Луна ця негучний звук має,
 Вождю, як в Двері Твої прослизає,
 Бо нащо зараз ті Марсові Співи?
 Коли МИР з Неба Святий і так милий
 Приходить в Бога й Людини натурі
 Марсові гарно утішити бурі.
 Справ, а не шуму для Тріумфу треба,
 Як тихе СЛОВО нам вирекло Небо,
 То ж і тут тиха віншувальна мова,
 У ній на ГОЛОС Предвічного СЛОВА
 Що від ІВАНА Святого, все гарне
 В тобі підносить ЛУНА моя хвальна.
 Вона не гідна такої Чесноти,
 Тому молитви наступні охотить:
 Фебом погідним хай ті часи сіяють,
 Які в щорічнім циклі посилають
 Твого Патрона нам день досить милий,
 На круглих сферах своїх прилетіли.
 Твого Патрона у той день щорічний,
 В коловороті зверху і всебічно
 Чи де Арктичне непорушне коло,
 Хай витлумачать там російську долю.
 Хай з Гіпокрени, що мудрою зветься,
 Зараз натхнення до віршів береться,
 Хай кожна Муза в чудові хвилини
 На віншування знайде хіть і силу.
 Будуть змагання, агон називають,
 Вийдуть Поети, що Римляни мають,

117 Корнет вважався духовим інструментом, що найкраще імітує людський голос.

118 Поет, що виконував свої твори під кіфару.

Чи хай здобудуть, раз славлять Патрона,
 Натхнення, рівне таланту Марона¹¹⁹.
 Чи з вод священних Кастальських нап'ються,
 І до оселі МАЗЕП хай проб'ються
 Натовпом дружним, у струни вдаряють,
 І при тім Святі нехай побажають.
 Вождю хоробрий, живи вік щасливо,
 Хай пощезають печалі журливі
 З Твоїх Хоромів, а весело щастя
 Планет сіянням чоло зробить ясним.
 Хай тобі щедро із Неба Альгани
 Злотом осяйні пливуть Еридани,
 Герми, де злотий пісок добувають,
 Твої Хорони скарбами вкривають.
 Нехай де ступиш хоч крок, з Панів Пана,
 Усе-все Лавром тріумфальним стане.
 Таким-от змістом ЛУНА звучить тиха,
 Твоїх Чеснот не може великих
 Панегірист цим представити досить,
 Пробач за хиби, в Ногах Твоїх просить.

СТИСЛИЙ ПІДСУМОК

*До такої міри Чеснота ніколи не ходить одна,
 НАЙСЛАВНІШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
 що справедливо свитою оплесків
 і розмаїттям мов
 ОТОЧЕНА.*

*Ось чому Тобі не Єдиною Польською Мовою
 служу покірним Панегіриком,
 НАЙБІЛЬШИЙ ГЕТЬМАНЕ.*

*Піднімається також Лацій у похвали-панегірики,
 бо відомо,
 що ані Ти робити [не можеш нічого іншого],
 ані Тебе хвалити не можуть [інакше],
 ХІБА ЩО НАЙБІЛЬШЕ.*

ЗВИЧАЙНО

*І з природою Іріди¹²⁰ змагаються великі чесноти,
 бо і одна без Розмаїття кольорів,
 і другі без різноманітності мов
 звичайно не ступають.*

¹¹⁹ Вергілія.

¹²⁰ Іріда – богиня райдуги, вісниця богів.

*ЗНАЧНА ВИСОТА ЧЕСНОТИ,
однією мовою не може бути виражена.
Їй не вистачає одного Світу.*

*Отже, щоб не була позбавлена Належного блиску Похвал
також Твоя чеснота,
НАЙНЕПЕРЕМОЖНІШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
до Грубого Оздоблення Польського Панегірика
намисто із перлів Латинської Мови
я вирішив одягнути,
щоб ще й таким чином незначну цінність праці
порядність кінця
ЗРОБИЛА ПРИВАБЛИВОЮ.*

*Бо золоті діяння Віnciaми, також залізні часто покриває золотом.
Польське Натхнення.
Латинською Мовою захотілося закінчити,
щоб навіть внаслідок цього приємніша Мова
виступила перед Твоїм Поглядом,
що Пістряве одягнула оздоблення.*

*І, без сумніву, не можна було сплести кращий
Вінок тріумфальний Переможцю,
Як не поперемінними кольорами Гортензія¹²¹.*

*Щоб детально розглянути більше ніж Гордієві Твоїх Чеснот вузли,
скупішої Польської Мови не вистачить,*

*ЯКЩО
більш високого рівня тлумачка речей мова Латинська
цей недолік
природною енергією
НЕ КОМПЕНСУЄ.*

*Щоб не тільки Польща піднялася хвалити Тебе, хотілося,
А Й САМ ЛАЦІЙ,
щоб стало відомо,
саме ця похвала Справжня і без фальші,
яку чужі мови виголошують.*

*ТАКИМ ЧИНОМ ЗАВЖДИ
ані Сонце незначним світлом,
ані Місяць малою свитою Зірок,
ані Велика Чеснота одною вервечкою Мови
не задовольняється.*

¹²¹ Гортензій – один із найвидатніших римських ораторів.

АЛЕ Я ВЖЕ ПЕРЕСТАЮ ДИВУВАТИСЯ,
що стільки і такі великі Мови Тобі на похвалу
разом звучать,
бо її відводить від своїх похвал-енкоміїв
ІВАН, тобто МИЛІСТЬ.
Без сумніву, більше ніж залізний,
хто цим магнітом не притягується.

ХАЙ БУДЕ ЦЕ ГАНЬБОЮ ДЛЯ ІНШИХ,
як лякати своїми іменами в Македонцеві і Амуратові,
так і метати блискавки в Сципіонові і Періклові;

ТВОЄ ІМ'Я ІВАНА
таке велике,
що навіть самою звучною його вимовою
поширює милість,
добивається любові,
очікує на оплески.

Ти такий великий,
НАЙСЛАВНІШИЙ ПАНЕ,
що, мабуть, самі Милості
Тобі в Ім'я проникають!

Без сумніву, така Висота
не пера стислістю
вимірюється.

Бо який Карлик наважується підійти до Гіганта,
як не став більший?

АЛЕ НЕ ТІЛЬКИ ІМ'Я ІВАНА КОРИСТУЄТЬСЯ МИЛІСТЮ,
Більша Тобі Енергія Імені
у справах,
ніж у Званнях,
бо відомо, що
ІМЕНА ЧАСТО СИЛУ СВОГО СЛОВА МАЮТЬ.
І як слово людину означає,
так часто Ім'я.

Самі Твої Дідівські Родоводи
ким, як не ІВАНОМ, тебе іменують,
тобто МИЛІСТЮ.
Бо немає жодного більш яскравого Символу Милості,
ніж Твій Родовий Місяць.

Одного лише Сонця хай буде цей сором,
і навіть для таких великих Світил така велика пляма,
що
чим у вищому місці розсіюється,
тим яскравіший блиск поширює землянам.

І не тоді безкарно Око споглядає віддаленого,
коли відчуває в зіниці караючі промені.

М'який Твого Місяця характер,
Тому що ІВАН,
ГЕТЬМАНЕ НАЙЛЮБЯЗНІЙШИЙ.

Нерівна Блиску велич
У Твоїй Спадковій Планеті відблискує,
ТАК ЩО
чим більш явно посилає промені Чеснот і почестей,
тим більше допускає глядачів.
Хай не відлякує погляд Очей.
крім того,
хто стільки раз злякав світ.

РОДОВА ж Твоя Аврора
чим є, як не символом ІВАНА?
Тому що як ІВАНОВІ,
так і Аврорі,
йти попереду Сонця кроком провісника
звично.

ЗВИЧАЙНО, І КЛЮЧ,
приєднаний Твоїми Предківськими оздобами,
від значення ІВАНА не відхиляється,
тому що не тільки високі святилища почестей,
а й щедрі скарбниці для бідних дуже охоче
уміє відпирати.

СЛОВОМ:
чи ім'я Твоє Тлумачимо Поштивими устами,
чи на рід дивимося простими Ликами,
Чи врешті більше заглиблюємося у значення Імені,
Усюди ІВАНА Лики,
Усюди МИЛІСТЬ.

ТИ ТАКИЙ ВЕЛИКИЙ,
НАЙЯСНІШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
що не можеш ані бути,
ані щоб про тебе говорили
БЕЗ МИЛОСТІ.

Але воістину ж
не так ти одягнув Милість,
як зняв також Марсову суворість,
не так носиш усюди тогу¹²²,
без того щоб не повідомляли про військовий плащ-сагум.
ПОДІБНО ДО НЕБА,
якому однаково властиво бути ясним
і метати блискавки,
ЗВИЧНО ТАК САМО
приємнішою погідністю
більш сувору непогоду
Знаменувати.

Хай шаленіє як завгодно
Той біснувато-лунатичний Ірод,
Візантійський Марнотратець Царств,
Ти допомагаєш, будучи поряд із цим розбійником,
ІВАНЕ,
НАЙВОЙОВНИЧІШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
із більш удалим кінцем
шалені почини
ЗГОДОМ ПРИБОРКАТИ.

На переможний Лавр Батьківщина,
на скорботний кипарис ворог,
як же вони не очікують?
Де під рукою в ІВАНА виблискує бойова сокира,
Тобто:
Чи дуже велика вправність у битвах,
Чи відзнака Пращурів,
Дієве для приборкання неприязельської невгамовності
ЗНАРЯДДЯ.

Існують, запевняю,
таких родоводів Предківські відзнаки,
які, здається, від Марсового запалу виродилися.

Твоєму родоводу Пращурів,
ГЕТЬМАНЕ ВЕЛИКОДУШНИЙ,
Ось таку велику дарував Марсову славу,
Незламний той Атлант Польського Світу
ШИМОН ОКОЛЬСЬКИЙ¹²³:

Руськими князями, каже він, які правили Волинню,
За дуже великі заслуги у військових походах
Ставилися поряд із князями¹²⁴.

122 Тога – цивільний верхній одяг римлянина.

123 Шимон Окольський (1580–1653) – автор гербівника «Orbis Polonus» [Польський світ].

124 Маргіналія: «Orbis Polonus», том 2, лист 510 (?).

Правильно сам рисунок гербів
показує
і хоробрих у бою,
і грізних по справедливості воїнів.

Тут уже
при полум'ї такого великого Блиску
невелике Світло моєї Свади¹²⁵
гасне.

Є нагода для благоговійної мовчанки,
коли самі Оракули
Твоїм Чеснотам
На належну Присягу Похвали
НАСТРОЮЮТЬСЯ.

ДІЙСНО,
щоб не здаватися таким,
що заважає твоїм вухам лестощами,
у чужі Уста Тобі ПОХВАЛИ-ЕНКОМІЇ
захотілося вкласти,
щоб було усім відомо:
ЧЕСНОТА СТВОРЕНА НЕ ДЛЯ ПРИВАБЛИВОСТІ, А ДЛЯ ДІЙСНОСТІ,
усюди заслуговувати на свої похвали-панегірики,
усюди високо
ЦІНУВАТИСЯ.

Наскільки ти великий,
НАЙБІЛЬШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
Велич Твою
навіть звідти визначити можна,
що ти вступаєш у змагання зі самим Небом,
тому що і воно своїм Атлантом,
і ти носієм «Польського світу» Окозьким
ПІДТРИМУЄТЕСЯ.

Так, певна річ,
Іріда-райдуга лише сонцем вимальовується,
Македонець лише Гомером славиться,
Океан лише Аквілонами піднімається,
Золото лише каменем із Лідії¹²⁶ перевіряється,
НАЙБІЛЬША ДОБЛЕСТЬ лише НАЙБІЛЬШИМ ПИСЬМЕННИКОМ
ПРОСЛАВЛЯЄТЬСЯ.

¹²⁵ Свада – богиня красномовства.

¹²⁶ Лідія – країна у Малій Азії.

Однак навіщо я
для ТВОЄЇ ЧЕСНОТИ Оздоб
з якогось іншого місця прикрас домагаюся?
Навіщо до найкращого винограду підв'язую плющ?
Навіщо погоже безхмарне небо удень освітлюю факелами?
Врешті-решт, навіщо даремно
випрошеними прихильними голосами з якогось іншого місця
вроджену Велич Вашого дому
прикрашатиму чи посилюватиму?

Прекрасно видно
ЧЕСНОТИ ТВОЄЇ ПІДНЕСЕНІСТЬ
при мороку повного незнання,
НАЙНЕПЕРЕМОЖНІШИХ
СЛАВНОЇ МОСКВИ
МОНАРХІВ
СВІТЛИСТЬ.

ЗВИЧАЙНО,
Ніколи так яскраво
ТВОГО РОДУ ПЛАНЕТИ
НА РОКСОЛЯНСЬКОМУ НЕБОСХИЛИ
Не могли засіяти,
ніж коли так багато-пребагато світла
від НАЙЯСНІШИХ цих СВІТОЧІВ
(хіба що вони не знають Заходу)
СТВОРИЛИ.

І Ти сам коли-небудь більш явно,
Високий НАЩАДКУ орлів,

І щоб про тебе говорили, і бути не зможеш,
ніж коли
погляд, відданий Марсовим блискавкам,
без жодної шкоди від караючого променя,
з найбільшою користю для споглядача
до ДУЖЕ ЯСКРАВИХ цих СВІТОЧІВ
ТИ СПРЯМУВАВ.

Фортуна для інших
Мати відкриті покої Монархів,
ЗДАЄТЬСЯ, ЩО ТОБІ ПРИРОДНЬО,
коли до дарів цього роду
відповідний до Твоїх Предківських Оздоб ключ
за правом успадкування
ПРИЙМАЄШ.

Скажу більше:
Іншим навряд чи дозволено бути гостем
У недоступних Царських Покоях,
ТОБІ, МЕШКАНЦЮ-ЧУЖАКОВІ
НЕ
тільки Високі Палати Короля Польщі,
але й також
Славний престол почестей
ключем, своїм колись родовим знаком,
ТИ ВІДКРИВ.

Більшість із ясності Палаців
Отримують ганебний морок,
ДЕ,
Коли все продають,
не дозволено, щоб були хорошими.
І
Нечесність таке велике, а чесність врешті, таке мале
має значення, що Ганьба майже не ганьба.

У тебе Інший дар:
Коли мешкав колись у Королівської Світлості,
Не засвоїв нічого іншого, крім ясного блиску Чеснот.

Таким чином, завжди
У безпеці також серед всіляких небезпек
СПРАВЖНЯ Чеснота.
Навіть під суцільним попелом тайться вогонь.
Із іскор часто полум'я великого блиску
ПІДНІМАЛОСЯ.
Самоцвіт також у корабельній аварії
має гавань.

Не іншим кроком також ти,
ГЕТЬМАНЕ НАЙНЕПОХИТНІШИЙ,
так через слизькі пороги Палацу,
як і через спокусливі приманки інтриганки долі
ІШОВ,
лише ходою, що не знає падіння,
стопою, укріпленою Марсовою сталлю:
таким, як,
ГЕТЬМАНЕ, ТЕБЕ БАЧИЛИ,
перед тим, як ти став [ним],
ЯКОМУ
ГЕТЬМАНСЬКИЙ БАГРЯНЕЦЬ
тоді рожевий колір сором'язливості,
тоді велична кров предків,

*тоді врешті кров із ворожого горла
ПРИКРАСИЛА.*

*І це Тобі,
НАЙСЛАВНІШИЙ ГЕТЬМАНЕ,
або до почестей,
або до слави
ОРБІТА,
яку
або ти знайшов, залишену Твоїми Предками,
або створив, проторовану Твоїми Марсовими подвигами,
скажу так, протоптав,
якщо до кого-небудь суворий у житті був.
Інші зобов'язані своїй світлості почеснями,
Тому що прославилися через почесні,
ТОБІ ПОЧЕСТЬ,
тому що від Тебе свою почесь вивела,
І ГЕТЬМАНСЬКА БУЛАВА
Більше ваги від Твоєї руки отримала,
ніж додала.
Не червоніє від сорому на Тобі гетьманський військовий плащ,
якому недостає необхідності почервоніти,
якщо він не почервонів від того,
що ворожою кров'ю
ПРОСОЧИВСЯ.*

*Отже, іди вже далі, щасливий, безперешкодним Кроком
то до високих Вершин Почестей,
то до вічного безсмертя слави.
Сама Чеснота Твоїм заслугам відкриває Капітолій,
сам Родовий Місяць чеснотами виявляє тріумфального Ареса,
саме врешті Предківське Світло світил
Марсовому Твоєму Завзяттю
Вогнища запалюють тріумфальні.*

*І щоб я також
не появився без належної Твоїй Високості данини,*

*Цей письмовий моєї Любові і покори
Твоїм Чеснотам воздвигаю
ПАМ'ЯТНИК.*

СПОГАДИ, МЕМУАРИ

ПОЛТАВСЬКИЙ ДІАРІЙ (витяги із щоденника священика Смоландського кавалерійського полку Йюхана Шемана за 1708 – 1709 рр.)

Від перекладача

Йюхан Шеман народився 1677 року в місті Нортел'є (Norrtälje) у родині судового засідателя Олафа Шемана (Olaf Siöman) та Інґрід Норман (Ingrid Norman). У віці 12 років Йюхан відправився до міста Уппсали (Uppsala), де він поступово, як і багато інших, захопився теологією, що з часом привело його до професії священика. У серпні 1704 року, через місяць після одруження, він опинився на посаді проповідника у лейб-гвардії кінному полку Карла Крейца (Carl Gustaf Creutz). Пройшовши разом із своїми братами-каролінами [1] через усі негоди Великої Північної війни, він, після катастрофи під Полтавою, потрапив до російського полону поблизу Переволочної. Довгі 12 років провів Йюхан Шеман на чужині, виконуючи обов'язки лютеранського пастора громади військовополонених шведів у Москві. Після підписання Ніштадського миру 1721 р. він повернувся до Швеції, де його зустріла дружина, що чекала на нього довгих 17 років. Незабаром Йюхан отримав пасторат Б'єрке (Björkö) в повіті Єстра (Östra), де у нього народився син Олаус, що з часом стане дияконом. Йюхан Шеман помер 1738 року у віці 61 рік. Його щоденник, що являє собою маленьку книжечку октавного формату, [2], був знайдений у архівному відділі бібліотеки землі Смоланд в місті Векше. Частина щоденника, що відноситься до подій 1708-1709 рр., була надрукована невеликим накладом у вигляді брошури (32 стор.) у місцевій друкарні в 1993 році.

Щоденник військового священика Смоландського кавалерійського полку Йюхана Шемана являє собою досить інформативне джерело даних про події Великої Північної війни в Польщі, Білорусі та в Україні. Автор, поза всяким сумнівом, може бути віднесений до найосвіченіших представників шведського армійського духовенства початку XVIII ст. Внаслідок цього лексичний запас Йюхана Шемана досить багатий. У документі часто трапляються слова і словосполучення, що їх використовували в XVI – XVIII ст., для перекладу яких був використаний Шведський академічний інтернет-словник (Svenska Akademiens Ordbok www.saob.se). Автор щоденника часто вживав вирази і окремі слова, запозичені з латинської мови. У зв'язку з військовою тематикою щоденника у ньому багато слів німецького походження. Слід також зазначити, що Йюхан Шеман досить вільно поводився з граматиною шведської мови початку XVIII ст., що істотно ускладнило збереження смислового і емоційного змісту документа. Не дуже шанобливо автор ставився і до орфографії тогочасної шведської мови, що призводило іноді до необхідності пошуку правильного написання слів, щоб переклад максимально відповідав смислового змісту запису щоденника. Ще одна проблема, яка виникла в процесі перекладу, пов'язана з пошуком відповідності назв населених пунктів у Польщі, Білорусі та Україні, що зустрічаються в щоденнику, і сучасних назв цих населених пунктів. Там, де не вдавалося знайти відповідність між назвами, що їх вживав Йюхан Шеман і сучасними назвами міст, сіл і річок, вказано припущення перекладача зі знаком запитання, а за відсутності припущення – тільки знак запитання. Знак запитання позначає також ті записи щоденника, сенс яких важко зрозуміти, незважаючи на те, що вони перекладені достатньо близько до оригіналу. Трьома символами тире (---) позначені місця щоденника, що вміщують лише дати і назви населених пунктів, котрі шведські упорядники визнали за доцільне не включати до видання. Для полегшення розуміння деяких речень щоденника до тексту додані стислі коментарі, помічені ініціалами перекладача (– О.Б.). Імена і прізвища командирів шведської і російської армій, державних

діячів і духовенства подані в тексті українською мовою, а також мовою оригіналу.

При перекладі фрагментів щоденника священика Смоландського кавалерійського полку Йюхана Шемана велику допомогу надали: Бенгт Юзелиус (Bengt Uselius, Åbo, Finland), Эйнар Літ (Einar Lyth, Skyllberg, Sweden), Патрік Нільссон (Partik Nilsson, Stockholm, Sweden).

Олег БЕЗВЕРХНІЙ

1708 рік

[Січень 1708 р.]

1 січня. Пройшли повз Gussin (Gostynin, Polska?) на Lupsin (Lucien, Polska?). Марш був недовгий, але було не дуже приємно, що зустріли Новий рік у дорозі. Гарний початок нового року. Кожен хоче знати, що на нас чекає в подальшому. Пройшли 3 милі.

2 січня. Переправилися через Віслу біля Брвильно (Brwilno, Polska) і Плоцька (Plozk, Polska) там, де на річці не було ні заторів, ні мілин і пішли на Prakasin (Brochocin, Polska?). Пройшли 3 милі.

[Травень 1708 р.]

12 травня. Загинув майор Карл Піпер (Carl Piper), котрий завжди прихильно ставився до мене. Я, разом з багатьма, широким сумував з приводу його смерті.

18 травня. Поховали згаданого майора у Воровіце (Worowice, Polska).

19 травня. Загинув Ніколаус Сігрут (Nicolaus Segeroth) у Воровіце.

22 травня. Я відспівував його також, у Воровіце.

29 травня. Почалися бойові дії під Лозицею (Lozice, Polska).

[Червень 1708 р.]

9 червня. Відправилися ми до Тростенцю (с. Великий Тростенець Мінської обл. респ. Білорусь). Пройшли півтори милі.

30 червня. Переправилися через річку Odzvas(?) біля Bialimså (?) і пішли на Lubiani (м. Любань Мінської обл. респ. Білорусь?). Того ж дня росіяни відкрили вогонь по наших волохах біля Haluzen(?). Пройшли 2 милі.

[Липень 1708 р.]

1 липня. Пройшли 1 милю до Skivara(?).

4 липня. Відбулася битва з московітами біля міста Головчин і проходу через річку Вабич з боку Могильова. Битва почалася о 3 годині ранку і тривала до 8 години. Правим флангом супротивника командував генерал Ренн (Carl Ewald Rönne), із ним були 8 драгунських, 6 кавалерійських полків і 9 полків піхоти, по яких ми завдали удару. Резервом знову командував генерал Флуг (Гебхард Карлович Флуг, Пфлуг нім. Pflugk), у котрого було 5 полків кавалерії і 9 полків піхоти. Разом – 33000 чоловік.

Лівим флангом росіян командував фельдмаршал-лейтенант Гольц (Генріх фон дер Гольц нім. Heinrich von der Goltz), під командою якого було 10 драгунських полків і 4000 калмиків. За ними знаходився генерал Репнін з 9 полками піхоти. Крім того, у росіян були три полки драгун під командою принца Дармштадтського (принц Фрідріх Гессен-Дармштадтський нім. Friedrich von Hessen – Darmstadt) і кілька полків під командуванням Меншикова були на підході. Разом – 26000. Загальна кількість росіян – 59000 чоловік.

При такій великій кількості військ супротивника ми змогли швидко пройти через важкий прохід (через заболочену річку Вабич. – **О.Б.**) і протистояти ворогові.

Там була наша піхота: 1) королівська гвардія, що прийняла на себе найбільший вогонь ворога, 2) Далекарлійський полк, 3) Вестманландський полк, 4) Упландський полк і 5) Остготський полк.

Наша кавалерія: королівські драбанти, лейб-драгуни, гвардія, Смоландський і Остготський кавалерійські полки. Вогонь був настільки сильний, що подібного не пригадають ті, хто брав участь у багатьох битвах. Його Королівська Величність був у пішому строю і командував лівим флангом. Нам не залишалося нічого іншого, окрім як дуже міцно попрацювати над ворогом, тим більше, що на один наш штандарт до-

водилося п'ять ворожих. Крім того, у супротивника була зручна позиція і гарний ретраншемент (добротні шанці).

Втрати супротивника становили 4000 вбитих, серед них – генерал фон Швенден (Шведен нім. Wilhelm von Schweden) і Голіцин (?). Серед поранених – генерал фон Дельден (?), Івановець (?), генерал Шамбер (?) і полковник Рооп (?).

Втрати з нашого боку :

на полі бою загинуло 265 чоловік, серед яких: генерал-майор Врангель (Wrangel), квартир'єр Ваттранг (Wattrang), генерал-ад'ютант Клас Хьєрта (Class Hierta), 8 драбантов, три капітани і ротмістри, полковий квартир'єр, 5 лейтенантів і два фенрики.

Поранено 828 чоловік, серед них: полковник гвардії Поссе (Posse), полковники Ульфспарре (Ulfsparre) і Врангель (Wrangel), майори Штернхек (Stiernhök) і Грісбек (Grisback), 33 драбанти, 20 капітанів і ротмістрів, 18 лейтенантів, 27 корнетів і фенриків.

Під час цього бою я майже осліп від каміння і пилу, що його піднімали у повітря коні, але, Слава Богу, все минуло через кілька днів. Ми захопили 12 артилерійських позицій, у кожній з яких було по 2 мортири, ще двоє литавр і два кавалерійські штандарти. Полонені: 1 майор і кілька десятків солдатів.

Ми віддали хвалу нашому Господові за цю дивовижну перемогу, тому самому Господові, до якого ми звертаємо наші молитви, що йдуть із глибини серця, про збереження наших життів у цьому довгому поході!!!

6 липня. Пройшли 3 милі до Княжиців (с. Княжиці Могильовської обл., респ. Білорусь).

8 липня. Рухалися до Могильова на річці Дніпро, приємне і красиве місце в мирний час. Тут шведська армія почала відчувати брак їжі. Ми платимо 2 кароліни [3] за буханець хліба.

9 липня. О 1 годині дня сталася гроза із страшним громом.

[на полях] 22 липня. Померла моя благословенна матінка.

[Серпень 1708 р.]

21 серпня. Рухалися до Черикова (м. Чериков Могильовської обл., респ. Білорусь) на річці Сож, де росіяни розташувалися на протилежному березі річки і відкрили сильний вогонь по нашій гвардії.

31 серпня. О 3 годині ранку росіяни підняли тривогу (атакували. – **О.Б.**) там, де знаходилися Остготський кінний, Йенчепингський, Вестготський і Вестерботтенський піші полки, що не пройшло без великих (?) втрат з нашого боку, всього 6 з 700 чоловік були убиті або поранені. З іншого боку, більш ніж достатньо ворогів залишилося лежати на місці, де була битва.

[Вересень 1708 р.]

10 вересня. Рухалися до Сабожу (Säbos?), де ворог нас уже очікував, але був відкинутий на 2 милі до Старишів (с. Великі Стариші Монастирщинського р-ну Смоленської обл., РФ) на російському кордоні. Наша кавалерія втомила від довгого і важкого переслідування супротивника і, до того ж, наближався вечір, що ускладнювало її просування. Коли почали переслідувати ворога, Король вирішив зупинитися і повернутися до місця, де знаходилася піхота і де ми залишили багаж. У півмилі від уже згаданого села Сабож знаходиться місто Мигновичі (с. Мигновичі Монастирщинського р-ну Смоленської обл., РФ), яке вже відноситься до Росії. Пройшли 2 милі.

11 вересня. По тій самій дорозі з усією армією рухалися до Старишів. Біля цього села починається Росія, і я був увечері на кордоні. Пройшли 2 милі.

20 вересня. Пройшли повз Кричева (м. Кричев Могильовської обл., респ. Білорусь) і переправилися через річку Сож. Усього пройшли 1,5 милі. Там почався великий і небезпечний ліс. У Кричевському замку були великі запаси горілки, що її московіти там зберігали. Вона стала в пригоді шведським солдатам, тим більше, що такий напій був досить рідкісним у таборі. Що ж до гарного хліба, то він закінчується. Звідсіля наша

армія рушила далі вже кількома колонами. Нашою колоною командував генерал-майор Крейц.

[Жовтень 1708 р.]

13 жовтня. Рухалися на Яскевичі (с. Яскевичі Гродненської обл., респ. Білорусь). Пройшли 2 милі.

Тепер забезпечення солдатів трохи поліпшилось, лише сіль ніяк не вдається дістати, а без неї доводиться їсти тільки свіже м'ясо (оскільки не можна його засолити).

[Листопад 1708 р.]

2 листопада. Загинув відомий підполковник Йон Столхаммер (Jon Stålhammar).

4 листопада. Відспівував покійного. Перше послання св. апостола Павла до коринтян, глава 15 вірш 32:

За міркуванням людським, коли я боровся із звірами в Ефесі, яка мені користь, якщо мертві не воскресають? Будемо ж їсти і пити, бо завтра помremo!

5 листопада. Рухалися до Мезина (с. Мезин Коропського р-ну Чернігівської обл.), де нам довелося лежати у відкритому полі в лютий мороз. Переправилися через Десну біля Царівки [с. Вільне (до 1918 р. – Царівка) Коропського р-ну Чернігівської обл.], де ворог спробував нас відтіснити від переправи, але його хоробро відкинули Вестманландський і Вестерботтенський піхотні полки. Ще нам добре допомогла наша артилерія. Генерал-майор Стакельберг (Bernt Otto Stackelberg) отримав наказ переправитися першим. Він сміливо діяв і уникнув втрат з нашою боку, тоді як багато ворогів залишилися там лежати. Біля берега ми знайшли близько 100 московітів, окрім тих, які лежали в заростях кущів і в інших місцях, багато хто з них відстав або заблукав. Ми провели ніч на відкритому лузі в лютий мороз і нам нічого було палити, окрім сіна, якого там вистачало. Пройшли 1 милю.

9 листопада. Грім прогрімів о другій годині дня, такого ніхто раніше не чув.

12 листопада. Переправилися через річку Сейм біля спаленого московітами міста Батурин (м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) і пішли далі на Crassenki (с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл. ?). Пройшли 3 милі.

17 листопада. Рухалися повз Schmilu (?с. Сміле Роменського р-ну Сумської обл.). Стоїть погана погода. Пройшли 2 милі.

18 листопада. Пройшли повз Ромен (м. Ромни Сумської обл.) на Pudvarki (с. Подставки Липоводолинського р-ну Сумської обл.?). Хороші місця. Пройшли 2 милі.

19 листопада. Рухалися на Гадяч (м. Гадяч Полтавської обл.). Оскільки Його Величність Мазепа був з нами, ми увійшли до міста з литаврами і розгорнутими прапорами. Козаки теж були з нами. Тут є традиція, коли старійшини міста або села зустрічають і проводжають знатних людей з хлібом у руках. Ми пройшли 6 миль.

[Грудень 1708 р.]

9 грудня. Росіяни з'явилися біля Гадяча і до 18 грудня вони турбували нас нападами, особливо діставалося нашим фуражирам. Ніхто не міг відчувати себе у безпеці. Подейкували, що цар три рази особисто побував біля міста і оглянув його розташування. У них була можливість підготувати і провести напад на нас, але Господь не дав їм це зробити, оскільки наш Король прийшов сюди з більшою частиною нашого війська і захистив нас. Коли б не це, росіяни здолали б нас.

18 грудня. Вдень багато ворожого війська підійшло ще раз до Гадяча і мали серйозний намір атакувати нас, проте коли дізналися, що прибув Король, вони відійшли від міста і спалили передмістя, де були запаси фуражу. Ворог направив не менше ніж 30000 війська, щоб узяти місто, з них 25000 несли фашини (пучки хмизу для облогових робіт). Вони повикидали їх за півмилі від Гадяча, коли дізналися, що ми отримали

підкріплення. Тож, як ми можемо бачити, ворог мав серйозні наміри узяти місто 19 грудня. У цей напружений час ми (тобто Смоленський кавалерійський полк, Вестерботтенський піхотний полк і драгуни Шрайтерфельта) двічі готувалися відбивати атаку ворога. Стояв жаклиивий холод, багато хто відморозив обидві руки, ступні ніг, ніс. Цей сильний холод тривав 13 діб до нового 1709 року, коли ми нарешті відчули деяке потепління. Місцеве населення було неготове до виживання в таких умовах, вони казали, що такого холоду не було вже сто років. На нашу радість, допомога приспіла до 8 годин вечора.

23 грудня. О 12 годині дня ми вийшли з Гадяча разом з усіма полками його величності, що там знаходилися. Два полки залишили охороняти наш багаж, складений у Гадячі. Коли під вечір ми прибули до Веприка, там було 3000 росіян, які підпалили передмістя і намагалися зробити щось проти нашої гвардії, втім, це не завдало їй ніякої шкоди. Тут Його Величність зробив невелику зупинку і потім, уже у сутінках, ми відправилися до Плішивця (с. Плішивець Гадяцького р-ну Полтавської обл.). Був дуже сильний холод, багато хто замерз і залишився назавжди сидіти в глибокому снігу, притиснувши до себе мушкет. Багато з тих, у кого раніше все було в порядку і які пройшли багато битв, стали інвалідами на все життя. Ми не знали, що можуть бути такі морози. Не менше 111 чоловік із Смоленського полку обморозились цього дня і вночі. Більшість із них втратили кілька пальців на руках і ногах. Багатьом відрізали і руки, і ноги, і це було страшною Божою карою. Можна подумати, а як же інші полки; проте нікому не вдалося уникнути тяжких наслідків такого страшного холоду. У вже згаданому селі Плішивець у нас були настільки погані різдвяні свята, що гірших і не згадаєш. Коли ще таке було, щоб лежати на страшному морозі просто неба і пити воду, це вже занадто!

29 грудня. Разом з 4 іншими полками нас відправили на марш до Polevka (Павлівка? с. Велика Павлівка Зіньківського р-ну Полтавської обл.). Хоча ми 23 числа цього місяця вже проходили повз Веприк (с. Веприк Гадяцького р-н. Полтавської обл.), проте інші прийшли сюди після нас, узяти місто в облогу і були там доти, доки воно не було зруйноване. Ми пройшли 3 милі.

30 грудня. Рухалися на Зіньків (м. Зіньків Полтавської обл.), де не було росіян, а тільки місцеві жителі й козаки, які не хотіли пускати нас у місто. Вони протримали нас перед зачищеною брамою до 5 години ранку 31 грудня. Між тим наш командир – полковник Ранкен (Rancken) поговорив з тим, хто був головним в місті, і рішуче зажадав капітулювати. Проте головний серед козаків не дав себе розжалобити і сказав, що вони битимуться до останньої людини і таке інше. Ми пройшли цього дня півмилі.

31 грудня. Прибув Його Королівська Величність особистою персоною з гвардією, з іншими полками і артилерією. Коли козаки це побачили, вони злякалися і о 5 годині ранку здали місто, за що усі вони отримали королівське помилування. У цьому місті ми завершили страхотливий 1708 рік. Господь Бог поліпшив наше становище у кінці року!!

Впродовж року ми провели на марші 110 днів і пройшли 257 і $\frac{3}{4}$ милі (близько 2570 км. – О.Б.)

Рік 1709 від Різдва Христового

[Січень 1709 р.]

7 січня. 7 січня Його Величність почав штурм міста Веприк, під час якого ми зазнали великих втрат. Ми не могли узяти фортецю до 10 години вечора, коли комендант здався на милість переможців. Росіян у гарнізоні фортеці було тільки півтори тисячі, але це без цілої купи місцевих козаків, які нанесли нам великих втрат. Билися навіть жінки і діти, які виливали окріп і гарячу кашу на голови тих, хто ліз на вал. Під час штурму загинули три хоробрі полковники: Якоб Сперлінг (Jakob Sperling), його брат Каспер Сперлінг (Casper Sperling) і Фріцки (Georg Fredrik de Friezsky) з Уппландського піхотного полку.

19 січня. О 8 годині ранку полковник Дюкер (Carl Gustaf Dücker) був відправлений з 2000 вершниками для атаки на 5000 росіян, які знаходилися в місті Грунь (с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл.) в 2 милях від Зінькова. Він убив 300 московитів, з нашого боку втрат не було.

28 січня. О 10 годині ранку 6 кавалерійських полків були відправлені до Опішні (сmt Опішня Зіньківського району Полтавської обл.). З ними відправився і Його Величність. О 8 годині ранку ми прибули до міста, де супротивник уже вишикувався у бойові порядки, тому Його Королівська Величність наказав генерал-майорові Гамільтону (Hugo Johan Hamilton), поквалити полки, після чого вони погнали коней учвал. Проте королю не вистачило терпіння чекати усі полки, які його супроводжували. Він узяв три перші полки, що прибули, а саме: драгунські полки Таубе (Gustaf Adam Taube), Дюкера (Carl Gustaf Dücker) і Смоленський кавалерійський полк, після чого з розгорнутими прапорами і стандартами почав наступати на ворога, який при цьому відступив. Ми не могли продовжувати переслідування, оскільки наші коні йшли день і ніч по глибокому снігу і втомилися від довгого переходу, а коні ворога були свіжі. Проте наші волохи і люди Мазепи переслідували ворога, доки той не вийшов на рівнину під містом і приготувався захищатися. Оскільки супротивник також довгий час готувався до атаки на наших волохів і кілька рот драгунського полку Таубе, король наказав, щоб усі, хто знаходився в місті (вони думали, що нас там багато), швидко йшли за ним (?). Ми негайно виконали наказ і як тільки могли швидко понеслися на поле, де ворог уже вишикувався для битви. Ескадрони не стали чекати решти і почали битву, а потім до нас приєдналися інші. Це підкріплення принесло такий результат: 500 росіян залишилися лежати на полі, а з наших не загинув ніхто. Крім того, ми узяли 53 полонеників. У цих місцях є висока піщана гора, що рідко можна побачити в Україні 4(?)

30 січня. Рухалися на Котельву (сmt Котельва Полтавської обл.), де ми відпочивали тільки до першої години ночі, оскільки хотіли напасти на ворога там, де він тоді знаходився, проте він відійшов за годину або дві до того, як ми прийшли туди. Після нашого відходу з Опішні, там залишилися 53 полонених росіян, яких охороняли 50 наших людей. Усі вони, після того, як супротивник дізнався, що ми звідти пішли, що наших там залишилося зовсім мало, були або вбиті, або захоплені у полон. Ми пройшли 2 милі.

[Лютий 1709 р.]

9 лютого. Рухалися на Хотза (?), де ми вбили 150 росіян. У цьому місці починається Росія. Пройшли 2 кілометри.

11 лютого. Рухалися на Краснокутськ (сmt Краснокутськ Харківської обл.). Сьогодні була битва під Городнім (с. Городне Краснокутського р-ну Харківської обл.), де Смоленська кавалерія зазнала важких втрат: ми втратили вбитими 95 чоловік, супротивник захопив 2 штандарти і пару литавр. Такі ось справи. Коли ми пройшли повз Краснокутськ, ворог розташувався на полі; у нас були Смоленський полк з драбантами і кілька рот полку Таубе, які вишикувалися і почали атакувати. Проте, як тільки ми наблизилися до ворожих військ, вони відійшли до Городнього, де було болото і де перебував у засідці цілий ворожий корпус. Врешті-решт ми пішли за ворогом з усім своїм військом. Неможливо уявити собі, як вони зуміли сховати таку кількість людей. Сталося так, що коли ми безтурботно переслідували ворога по лісу, по нас відкрили вогонь, залп за залпом, так що нам довелося скакати (утікати. – **О.Б.**) так швидко, як тільки могли. Коли супротивник це побачив, він почав переслідувати Смоленський полк і вбив 95 чоловік, які відступали. Я поховав їх і ще двох на тому ж місці, де вони загинули. Це сталося на нашому правому фланзі. На лівому фланзі, де знаходилися король і драбанти, становище було не краще. Ми пройшли 4 милі.

12 лютого. Рухалися на Мурафу (с. Мурафа Краснокутського р-ну Харківської обл.), красиве місто. Пройшли 1 милю.

13 лютого. Переправилися через річку Мерчик і пішли на Коломак (сmt Коломак Харківської обл.).

15 лютого. Йшли на Колонтаїв (с. Колонтаїв Краснокутського р-ну Харківської обл.), де 9 чоловік з роти повіту Естра (Смоленський кавалерійський полк. – **О.Б.**) потонули в річці Мерла. (13 лютого 1709 р. почалася сильна відлига, що її супроводжували зливи з грозою. Багато річок, що не звільнилися від криги, повиходили з берегів. – **О.Б.**) Пройшли 2 милі.

16 лютого. Рухалися на Рубльовку (с. Велика Рубльовка Полтавської обл.). Пройшли півтори милі.

17 лютого. Переправилися через Ворсклу і пішли на Опішню. Це був дуже важкий перехід, ми пройшли 1 милю.

20 лютого. Рухалися на Будища (с. Великі Будища Диканьського р-ну Полтавської обл.). Пройшли півтори милі.

3 березня. Рухалися на Жуки (с. Жуки Полтавського р-ну Полтавської обл.) біля Полтави.

25 березня. Відспівував гідного ротмістра Герхарда Вільгельма фон Кока (Gerhard Vilhelm von Kock). Послання до Римлян Святого Апостола Павла 8: 33, 34:

Хто висуне звинувачення проти Божих обраних?
Сам Бог оголошує їх праведними.
Хто засудить? Ісус Христос, що помер, а вірніше
воскреслий з мертвих, який сидить по
праву руку від Бога, – він клопоче за нас.

[Квітень 1709 р.]

12 квітня. Мене відправили на справу з генерал-майором Крузе (Carl Gustaf Kruse), у якого було 3000 чоловік шведської кавалерії, 4000 запорожців, з яких 3000 були піхотинцями. Ми пройшли повз Старі Санжари (с. Старі Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської обл.) і надвечір були у Нових Санжарах (сміт Нові Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської обл.), де відразу переправилися через Ворсклу і всю ніч йшли по рівнинній і пустинній місцевості. О 10 годині ранку ми були біля Сокилки (с. Правобережна Сокилка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), де стояв генерал Ренне (Carl Ewald von Rönne) з 4000 чоловік. Ми могли їх узяти як рибу в невід, проте через те, що 18 ескадронів разом з піхотою запорожців було відправлено для захисту нашого тилу, ворог, який не знав про наше прибуття, отримав час на те, щоб знищити нас. Тепер у нього не було іншого виходу, окрім як прориватися через нас, оскільки він був затиснутий між нами і річкою Ворсклою. Він це зробив без особливих зусиль, оскільки ми вважали, що нас набагато більше і у нас на правому фланзі був великий пролом (?). Ворог усіма своїми силами увійшов до цього пролому і вдарив у тил нашому лівому флангу, на якому знаходилися драгуни полку Альфенделя (Heinrich Otto von Albedyll). Велика частина їх загинула. Ті, хто захищали наші тили, не змогли швидко прийти на допомогу, оскільки знаходилися за півмилі від нас (≈ 5 км. – **О.Б.**) Коли ворог побачив їх, він відійшов, інакше він ще зробив би щось більше. Ми не наважилися залишатися там довго, оскільки ворог міг отримати підкріплення і повернутися назад. Ми швидко відступили назад, бо недооцінили сили ворога, крім того, ще була загроза, що він зруйнує міст у Нових Санжарах, бо нікого з наших там не було.

Якби він зробив так (тобто спалив міст через Ворсклу. – **О.Б.**), то небагато з нас повернулися б назад. Проте все ж калмики тут побували і спалили передмістя (Старих Санжар. – **О.Б.**). Мосту вони не чіпали і не напали на нас там. Ця вилазка була не-тривалою, але все це було досить прикро і неприємно. За ці два дні і ніч ми пройшли не менш ніж 18 миль без жодної травинки для коней. Назад ми йшли повз Кобеляки (м. Кобеляки Полтавської обл.) і Birka(?), що були праворуч від нас.

23 квітня. Відправилися на допомогу колоні генерал-майора Крейца до Koture(?). Пройшли 2 милі.

25 квітня. Повернулися назад до Жуків. Пройшли 2 милі.

У середині квітня почалася облога Полтави. Коли б не Божя воля, цього ніколи б не сталося(?).

[Травень 1709 р.]

8 травня. З Жуків вийшли на поле, розташоване поруч.

10 травня. Рухалися до Будищ (с. Великі Будища Диканьського р-ну Полтавської обл.). Пройшли півмилі.

Весь цей час ворог постійно нападав з фортеці та інших місць на наших, які рили облогові траншеї.

[Червень 1709 р.]

15 червня. Цього дня був напад на колону генерал-майора Крузе в Старих Санжарах. Ворог напав несподівано і наніс важкі втрати Південносконському і Третьочерговому полкам [4], а також пограбував їхнє майно і полкові каси. Де наша охорона?

16 червня. Московіти перейшли на наш берег (Ворскли. – **О.Б.**) і побудували за ніч 6 великих шанців з бруствером, що вони завжди роблять для підвищення безпеки, втім вони досі порожні. Шведи ж навпаки мають звичай не використовувати вали і шанці, а битися у відкритому полі, що доки їм краще вдавалося, хоча й не завжди.

17 червня. Нас підняли по тривозі і ми розгорнулися у бойові порядки навпроти ворожих шанців, але далі цього справа не дійшла. Було б краще, якби ми атакували ворога. Того ж самого дня Його Королівська Величність був поранений у ногу біля Полтави, що є дуже великою втратою для нас.

19 червня. Ми пройшли чверть милі й усією армією підійшли до Полтави.

20 червня. Була тривога (атака ворога. – **О.Б.**) під час недільної служби. Ми відігнали ворога до його редутів.

22 червня. Ми склали наше майно в одному місці, після чого усією армією вишикувались у бойовий порядок. Прибув татарський посланець.

24 червня. Ми відправилися до Рибців (с. Рибці з 1988 р. входить до складу Полтави), де у нас були запаси фуражу. Пройшли півмилі. Увесь цей день був дуже сумний. Нам немає спокою ні вдень, ні вночі. Крім того, у нас мало харчів і дошкуляє сильна спека. Коли всі ці труднощі додаються одна до одної, багатьом хочеться забратися якомога далі звідси або закопатися глибоко в землю. Незабаром багато хто буде в землі, але ще більше опиниться в чужій країні, де розмовляють мовою, яку вони не знають.

28 червня. Сталася невдача для нас битва під Полтавою, в якій усе відбувалося наступним чином:

Росіяни наступали зі своїх редутів біля Полтави з метою з'єднатися з оточеним гарнізоном фортеці і допомогти їм. Король вирішив завадити цьому плану і тому наказав усім приготуватися до битви; вийшла уся армія без 7 полків, які відправилися прикривати наш табір і обоз. Ранком цього дня ми були біля ворожих редутів, коли вони ударили підйом. Як тільки трьома гарматними пострілами подали сигнал тривоги, на сполох забили й барабани. Відразу після цього на редуті, що їх прикривав цілий ворожий корпус, почала наступ наша кавалерія (спочатку драбанти), за ними Смоленський полк, Лейб-драгунський полк і так далі. Атака кавалерії була такою, що ворогові довелося покинути редуті і перейти до інших редутів. Тоді наші посилили натиск і гнали ворога через усі редуті, незважаючи на жакливий вогонь і гарматну стрілянину, хоча у нас з собою не було жодної гармати. Усе це було добре зроблено без яких-небудь відчутних втрат з нашого боку. Коли нарешті ми прогнали ворожу кавалерію з того вигідного місця на поле, яке вона займала, Його Королівська Величність присів на полі зі своїми людьми і знаходився там деякий час, поки ворог не зрозумів, що у нього є можливість оцінити, наскільки ми сильні (тоді як насправді нас була зменшка в порівнянні з великою силою ворога). Тим часом ворог просунув свою піхоту ліворуч від нас і почав справжню битву, маючи не менше 107 гармат, тоді як у нас їх не було. Ворожа кавалерія пішла праворуч, так що ми мали ворожу піхоту перед собою, а його кавалерія була позаду нас. Тож до нас прийшов великий невід, щоб ловити маленьку рибку... У нас була можливість відійти з цього відкритого місця, проте ми продовжували стояти там, де було досить тісно і багато кущів.

Дехто казав, що фельдмаршал Реншильд (Carl Gustaf Rehnskiöld) має сказати Його Королівській Високості, що буде краще, якщо ми відступимо з поля, і що нам потрібні гармати. Проте, незважаючи на все це, ми пішли на ворожу піхоту і наблизилися до неї так близько, що могли бачити очі один одного. Тоді ворожі гармати відкрили жакливий вогонь, їхня піхота теж зробила багато залпів. Гвардія наша понесла великі втрати від одного тільки гарматного залпу ще до того, як пролунали наступні залпи. Така ж доля спіткала й інші піхотні полки і перш ніж вони побачили, хто і де б'ється, настала конфузія (поразка. – **О.Б.**). Коли нашу піхоту відтіснили, кавалерія просто нічого не могла вчинити і продовжувала відступати через ліс по той бік дороги на Будищі. Наші й інші кавалеристи вимушені були йти по болоту, оскільки міст через великий яр був дуже вузьким. І потім почалася повна конфузія; хоча генерал-майор Лагеркруна

(Anders Lagercrona) і наказав, щоб усі розташувалися перед селом, яке знаходилося на полі бою, нічого вже не могло допомогти; ескадрони відкочувалися один за одним. Під час битви можна було помітити, що шведи – хороші вояки, але якщо вони почали відступати або навіть бігти (з поля бою. – **О.Б.**), їх уже ніщо не зупинить. Ніхто не знав, куди йти, проте усі повернули у бік нашого табору (с. Пушкарівка. – **О.Б.**) – туди, де була наша артилерія і де усі ми зберемося разом.

[На полях] Граф Піпер (Karl Piper), фельдмаршал Реншильд, генерал-майор Стакельберг, генерал-майор Роос (Carl Gustav Roos), радник Хермелин та ін. потрапили в полон під час битви.

Оскільки король був поранений у ногу, він весь день з ранку до вечора, а також під час невдалої битви, переміщався на ношах, що їх везли коні. Нам було сумно від того, що у короля не було іншої думки, окрім тієї, що він також має бути в полоні. З Божою допомогою він дістався верхи до обозу. Пізніше росіяни підтвердили, що в останній битві вони дали 7 залпів з 107 гармат, що було жахливо, оскільки вогонь був такий сильний, що ніхто не був упевнений, що уціліє. Я не можу приховати від моїх нащадків, що піддавався великій небезпеці в 4 битвах: перший раз – у битві під Головчиним 4 липня 1708 року, де я майже осліп (див. бойові дії за 1708 рік), другий раз – у битві біля Городнього 11 лютого 1709 року, третій раз – під час битви у складі загону генерал-майора Крузе, де я був за крок від загибелі або полону, і зараз – у четвертий раз – у цій Полтавській баталії. У цій битві я разом з магістром Магнусом Ауривілліусом (Magnus Aurivillius) [5] опинилися трохи позаду і повинні були пройти два великі редути, коли гармати почали стріляти ядрами і картеччю; ще були залпи мушкетів і стояв такий гуркіт, що волосся ставало дибки. Усе це було так жахливо, що й описати неможливо. Люди сліпнули і були в шоці, кулі і ядра літали, як град над головою. У такій ситуації краще за все було передати своє життя в руки Творця, оскільки те, що робили люди, не давало жодного шансу на порятунок. Проте Господь врятував мене з цього бруд.

Коли ми вже близько години або двох стояли біля нашого обозу і чекали, що зробить ворог, Його Королівська Величність наказав обозу і артилерії рушати до Нових Санжар. Там знаходився підполковник Сільвергельм (Göran Silfverhielm) з кількома сотнями солдатів. Після того, як ми відправилися, ми нічого про наших ворогів не чули і йшли весь день до Нових Санжар з обозом і усім іншим. Пройшли 4 милі.

29 червня. Рухалися до Дніпра біля Переволочної. Пройшли 6 миль.

30 червня. Його Королівська Величність переправився через Дніпро разом з драбантами; Його Світлість Мазепа з прислугою також переправився разом із каретами. У цьому місці Дніпро досить широкий, і нам бракувало засобів для переправи, щоб потрапити на інший берег. Ймовірно, що там було трохи човнів, але для такої кількості людей це було ніщо. Цих човнів вистачило тільки для великих і знатних панів, які переправилися на інший берег. Переправитися верхи на коні було неможливо; багатьох, кого спокусила ця ідея, поглинула річка. У воді було багато коней. Коли бачиш те, що відбувається навкруги, тоді ти і багато інших обирають, що краще – залишитися (на березі. – **О.Б.**) з надією або лізти у воду на свій страх і ризик. І навіть якщо комусь і вдасться з труднощами дістатися іншого берега, там він також не буде у безпеці через козаків і калмиків, і хто знає чи не буде там ще гірше. Крім того, на тому березі лежить велика і рівнинна пустеля, де ніяких поселень не буде миль на 30, а то й на всі 50.

Тим часом у людей з'являлися різні думки, проте ніхто не міг порадити, як запобігти величезній небезпеці. Щоб якось її зменшити, відправили генерал-майора Мейєрфельта (Johan August Mejerfelt) вирішити деякі питання з Його Царською Величністю, проте все було марно. Прийшов також наказ спалити увесь обоз. Піднявся галас і почалися безлади. Багатьом був нанесений великий збиток, оскільки вони відразу ж виконали наказ і дуже швидко спалили як свої вози, так і свої речі, іноді дуже цінні й важливі, які можна було б навантажити на коней. Незабаром після цього надійшла команда припинити палити майно. Тим офіцерам, хто виконували в цей час службові обов'язки, пощастило і їх майно залишилося незайманим. Я оберігав свій віз від Дніпра до Полтави, але коли ми здавалися в полон ворожому полку, він зник і більше я його не бачив. Для мене це була дуже велика втрата, оскільки я можу сказати, що серед усіх священників королівської армії у мене був найкращий багаж.

[Липень 1709 р.]

1 липня. Після виконання певних пунктів угоди нас узяли в полон. Ці пункти були наступні:

1. Офіцери і солдати можуть покинути свій табір з холодною і вогнепальною зброєю.
2. Гармати, ядра, кулі й порох відтепер належать Цареві.
3. Офіцери можуть залишити при собі шпаги і пістолі, як і все своє майно.
4. Майно штабних працівників, капеланів, фельдшерів і аудиторів ніхто не має право чіпати.
5. Унтер-офіцери повинні залишити свої мушкети.
6. Офіцери, капелани і ті, хто був при штабі, мають право вільного переміщення.

Нам здавалося, що якби ми вирішили битися з ворогом, ми б змогли здолати його, але де і як ми могли розгорнутися (у бойові порядки. – **О.Б.**) на цій вузькій дорозі, цього я не знаю. Наша позиція дозволяла отримати перемогу, і це було б хорошим завершенням битви.

[На полях] На описаних вище умовах здалися в полон біля Дніпра: граф Левенгаупт, генерал-майор Крейц (Carl Gustaf Creutz) і генерал-майор Крузе.

Усього цього зла можна було б уникнути, коли б не прокляті самовдоволення і величезна самовпевненість, які оволоділи шведами. І, звичайно ж, є ще певна ознака того, що коли самовдоволення і самовпевненість править країною і людьми, крах не змушує на себе довго чекати. Так що це шведське самовдоволення і самовпевненість стали певним знаком, якщо врахувати, що такої жахливої поразки ніколи не було в нашої історії. Ось так на землю свеїв прийшла велика скорбота і біда. Язичники говорили, що незначні дії ворога нічого не означають, важливо знати, чого він хоче, проте більшість шведів насилу погодяться з цим. Потім це стало певною ознакою великої катастрофи, коли у кінці вже не було а ні віри, а ні любові, а ні чесності у стосунках між людьми, які часто-густо ображали один одного. Але головне в усьому цьому диявольському кошмарі було те, що люди втратили страх Божий. Тому й розкидав їх Бог по чужій землі, щоб там вони пізнали Його, бо раніше вони не хотіли слухати Його голос.

Ми пройшли півмилі до Kislinka (с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), де знаходився Цар, там ми зрозуміли, куди (у які умови. – **О.Б.**) ми потрапили.

3 липня. Рухалися до Кобеляк. Пройшли 4 милі.

4 липня. Рухалися до Старих Санжар. Пройшли 3 милі.

5 липня. Рухалися до Полтави. Пройшли 3 милі.

6 липня. Проходив спектакль (полонених шведів провели. – **О.Б.**) через Полтаву до шведських облогових траншей. Пройшли півмилі.

11 липня. Московіти салютували на честь перемоги 3 залпами з 106 гармат і 3 залпами з мушкетів піхоти.

14 липня. Йшли півмилі від Полтави до розташування полковника Нойтарда, який мене добре прийняв.

16 липня. Йшли 2 милі по полю.

17 липня. Йшли 3 милі до Рубльовки (с. Велика Рубльовка Котелевського р-ну Полтавської обл.).

19 липня. Пройшли півтори милі до Колонтаєва (с. Колонтаєв Краснокутського р-ну Харківської обл.).

20 липня. Пройшли 4 милі до Карліука (с.Копійки Великописаревського р-ну Сумської обл.).

21 липня. Пройшли 2 милі до Рябини (с. Рябина Великописаревського р-ну Сумської обл.).

22 липня. Пройшли 4 милі до Гайворона (с. Гайворон Бахмацького р-ну Чернігівської обл.).

23 липня. Пройшли 3 милі повз Kolzmin(?) на Борисов, де знаходиться новий маєток Шереметєва (Борис Петрович Шереметєв). З часом це буде красиве місто.

24 липня. Рухалися на Коропів. Там була межа між Московією і Україною.

[Серпень 1709 р.]

16 серпня. Переправилися через Paratva(?) біля Kak Sumina(?), в цьому місці знаходиться залізрудна копальня. Пройшли дві з половиною милі.

17 серпня. Рухалися до Varavof(?). Пройшли дві з половиною милі.

18 серпня. Перешли через Pachtra(Пахра?) і Jesna(Десна, притока Пахри?). Пройшли 3 милі.

19 серпня. Рухалися до Москви, пройшли 2 милі.

20 серпня. Здригнувся від феєрверку у фортеці (у Кремлі? – **О.Б.**).

21 серпня. Нас розпустили (розподілили по місцях проживання. – **О.Б.**).

24 серпня. Отримав квартиру у міщанина в Городній слободі [6], поряд з німецькою слободою.

26 серпня. Прикрий день (можливо, полонені отримали копію листа Карла XII до держради Швеції про поразку під Полтавою? – **О.Б.**).

Примітки.

1. Каролінами (від латинізованого імені Карл – *Carolus*) називали воїнів армій королів Швеції Карла XI і Карла XII.

2. Октавний формат – малий (кишеньковий) друкарський формат, при якому на друкарському листі розміщуються 8 сторінок (16 сторінок з урахуванням двостороннього друку).

3. Основними грошовими одиницями 1705 р. в Швеції були: 1 риксдалер (далер) = 4 маркам = 32 ере. **Каролін** (див. фото нижче) відповідав половині далера або 8 ере.

1 каролін 1713 року.

4. Індельта (від швед. indelningsverket) – система утримання армії і флоту, що існувала в Швеції впродовж XVII – XX ст., передбачала, що кожен льон (одиниця адміністративно-територіального поділу Швеції), після відходу одного солдата на війну, направляв другого до постійного полку, що служив для поповнення. Якщо і другий солдат ішов на війну, льон мав виставити нового рекрута. З цих рекрутів у разі потреби формували полки військового часу – так звані «**третьочергові полки**» (tremanningsregement). Ці полки зазвичай носили ім'я шефа (наприклад, Упландський третьочерговий піхотний полк, шефом якого впродовж 1700–1712 рр. був генерал Левенгаупт, мав назву «полк Левенгаупта»).

5. Магнус Аурівілліус (1673 – 1740) – головний проповідник при дворі короля Карла XII, його сповідник і глава польової консисторії.

6. Городня слобода (рос. Огородная слобода) знаходилася в Москві на території сучасного Басманного району. У слободі мешкали переважно городники, що постачали до царського двору різноманітні свіжі овочі й фрукти.

Переклад Олега Безверхнього
www.battle.poltava.ua

СНУМ ТА АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ МОЛОДІЖНО-ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В 1989 – 1991 рр. – З ЧОГО ВСЕ ПОЧИНАЛОСЯ?

Сергій Вікторович Шумило, 1976 р. н., з 2002 по 2006 рр. обирався депутатом Чернігівської міської ради, був секретарем профільної комісії міськради з питань підприємництва, приватизації та земельних відносин. На початку 1990-х рр. брав активну участь у молодіжному антирадянському русі та боротьбі за незалежність України. У 1989 – 1990 роках виступив учасником ініціативної групи зі створення в Чернігівській області першої альтернативної до комсомолу Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ), виконував обов'язки її секретаря. У 1990-ті рр. працював журналістом газет «Черниговский полдень» та «Черниговский деловой курьер», генеральним директором ТОВ «Чернігів-інформ» (видання газет «Теледень» та «Славутич»), був головним редактором обласної газети «Чернігівські податкові новини», очолював правління ЧМГО «Міжнародний центр гуманітарних ініціатив та екологічних досліджень», працював директором прес-центру Асоціації українських банків. Нині очолює науково-громадську організацію «Міжнародний інститут афонської спадщини». Автор десяти книг та численних публікацій з історії та релігії.

– Сергію Вікторовичу, ви були одним із організаторів першої на Чернігівщині незалежної молодіжної організації. Що це було за громадське утворення і чим воно займалося?

– Перш ніж розповісти про організацію, варто нагадати, що то були за часи. Для більшості сучасних юнаків та дівчат, що вільно беруть участь у різноманітних молодіжних рухах, тодішні часи відомі лише з підручників, а там не завжди об'єктивно висвітлюються ті події. А події були такі: з проголошенням новим генсеком КПРС М. Горбачовим у 1985 році т. зв. «перебудови» люди з надією почали очікувати суттєвих змін, тобто припинення репресій з боку КДБ та скасування політичної монополії КПРС, запровадження справжньої свободи слова, гласності та демократії, децентралізації влади і реального суверенітету радянських республік. Проте такі сподівання невдовзі наштовхнулися на потужний опір з боку правлячої партноменклатурної верхівки, яка намагалась утримати владу за будь-яку ціну. У цьому відношенні знаковими виявилися події у Прибалтиці та на Кавказі. Зокрема, у Тбілісі в 1989 р. радянські війська за наказом правлячої партії саперними лопатками рубали мирних демонстрантів... Загинули десятки людей і сотні були поранені, це бачив увесь світ. Бачили або чули про це (як правило, з «мутних хвиль») і ми і, як не дивно, замість залякування це викликало в нас тільки повагу і захоплення подвигом і жертвністю постраждалих.

У такій атмосфері в Чернігові невеличкою групою місцевої національно-свідомої молоді на протидію монополістичному комсомолу й було створено нелегальну Спілку Незалежної Української Молоді (СНУМ). Спочатку це була молодіжна філія Української Гельсинської Спілки (УГС), але у квітні 1990 р. на всеукраїнському з'їзді вона виділилася у цілком окрему, суто молодіжну всеукраїнську організацію, що ставила собі за мету згуртування молоді й боротьбу за повне повалення комуніс-

тичного режиму та побудову дійсно незалежної Української Держави.

– Як це сприймалося оточуючими? Адже це були по тих часах «реакційні» прояви. Чи не чинився на вас тиск?

– Щодо оточуючих, зокрема серед молоді, то більшість, звичайно, на нас дивилася як на диваків. Особливо це проявлялося на Чернігівщині, яка тривалий час лишалася застійним «червоним заповідником». Тут поширення проукраїнських та антикомуністичних настроїв тривало досить повільно і складно. Певний прорив відбувся після т. зв. «ковбасної революції» січня 1990 року, але не сильний, тому до самого розпаду СРСР Чернігівщина по рівню громадянської активності й національної свідомості займала одне з останніх місць. Особливо вкрай важко на Чернігівщині було розчухувати і залучати до антирадянської діяльності молодь... Виховувана школою та вузами в дусі комсомолу і комуністично-радянської ідеології, переважна більшість наших однолітків неоднозначно сприймала нашу діяльність, якщо не завжди вороже, то переважно з байдужістю. А якщо хто і підтримував, то боявся про це навіть зізнатись. Інші настільки були загінотизовані комуністичною пропагандою, що дай клич, то вони самі пішли б нас відловлювати і душити. Такі були часи. Нас дійсно вважали «небезпечними», «агентами ворожих країн», адже вважалось, що «самостійництво» – це взагалі щось зі сфери злочинного і антинародного. Та що казати про простих, затруєних, забомбулених системою людей, коли навіть окремі «рухівці» вважали наші дії «передчасними» та «провокаційними». Взагалі-то Рух попервах за незалежність відверто і не виступав, адже він і створювався українськими радянськими письменниками-комуністами (Драч, Яворівський, Павличко та ін.) як «рух за перебудову», а не за незалежність. Гасло про повну незалежність вони прийняли не одразу, лише з кінця 1990 року, як ще пізніше, через рік, його підхопила і правляча комуністична партноменклатура на чолі з Кравчуком. Тому-то наша сучасна незалежність і мала ввесь час якийсь карикатурний вигляд.

А щодо тиску з боку КДБ, то він здійснювався постійно, починаючи від створення організації у 1989 році і аж до розпаду СРСР. Я був одним з наймолодших членів СНУМу. У 1989 – 90 рр. я ще навчався у школі (№ 24), тому про мої «витівки» там швидко дізналися. А коли я у 1989 р. почепив на груди саморобний жовто-блакитний значок із тризубом, то це було справжнє «ЧП» для школи...

Дирекція і вчителі намагалися створити навколо мене морально нестерпну обстановку, налаштовували проти однокласників, під час уроків при всьому класі вчиняли

Лл. 1. Активісти Чернігівського крайового осередку СНУМу під час акції на Валу, 9 березня 1990 року. На фото у першому ряду зліва направо: 1. Сергій Шумило, 2. Сергій Потапенко, 3. ..?, 4. Андрій Заєць. У другому ряду тримають синьо-жовті прапори (зліва направо): 1. Василь Ведерніков, 2. Олександр Вологжанін, 3. ..?, 4. Ростислав Яременко (без прапора).

мені показові «уроки політичного перевиховання», обзивали «фашистом» і навіть «божевільним», погрожували виключенням зі школи. Яюсь група комсомольських активістів, причепившись до мого жовто-блакитного значка на грудях і хрестика на ший, почали вимагати їх зняти, сильно побивши. Вчителі намагалися насильно змусити мене носити на ший замість хрестика червону піонерську ганчірку, яку я не давав на-чепити на мене. Досі пам'ятаю, як класна керівниця свої уроки розпочинала словами:

– Шумило, встать! Ты фашист! Тебе Ленин бесплатное образование дал, а ты, неблагодарный, нашего Ленина порочишь!

Чинився тиск і на батьків... Родину було поставлено на облік у «компетентних органах». У результаті морального тиску я таки змушений був покинути навчання у школі й перевестися до СПТУ. Цікаво, що з усіх шкільних учителів мене таємно підтримувала лише викладачка української мови та літератури Катерина Ревко і зовсім інакше було з викладачкою російської. З цієї причини з української у мене були п'ятірки, а з російської – штучно ставили трійки.

Доводилося перетинатись і з кедебешниками, які використовували практику то залякувань, то пропозицій співпраці і кар'єрного росту в комсомолі. Але ми настільки вірили у свої ідеали, що будь-яка можливість співпраці з КДБ для більшості з нас була ганьбою і безчестям. Так-так, саме безчестям. Таке поняття серед нас тоді було розвинуто.

Іл. 2-3. «Ковбасна революція» – перший масовий несанкціонований антиурядовий мітинг у Чернігові, під стінами Чернігівського обкому КПУ, 7 січня 1990 року.

– **Відомо, що вашого рідного брата Віталія Шумила тоді навіть судили... Розкажіть про це більш детально.**

– Так, це було в 1989 році. Наприкінці 80-х мій брат був організатором іншої чернігівської опозиційно-правозахисної антирадянської організації – «Центр демократичних ініціатив» (ЦДІ), на базі якої в 1990 р. було створено чернігівський осередок всесоюдної антикомуністичної партії «Демократичний союз» (очолювала партію відома дисидент і правозахисниця Валерія Новодворська). Ця організація була найпершою в СРСР опозиційною партією, яку створили у Москві дисиденти ще навесні 1988 року і яка ставила за мету «ненасильницьке повалення радянського режиму». Також брат був співзасновником і співредактором чернігівської антирадянської самвидавної газети «Народная свобода».

За організацію антирадянських зборів і агітацію серед населення його неодноразово піддавали затриманням і тиску з боку КДБ і міліції. Одне з таких – 29 жовтня 1989 року. Він був з двома однодумцями під час збирання підписів на підтримку альтернативного проекту Конституції Андрія Сахарова схоплений у центрі міста співробітниками міліції і доставлений в Деснянське РВВС м. Чернігова, де проти них порушили справу за статтями 185 і 1851 АК УРСР. 1 листопада 1989 року відбувся суд. Той судовий процес набув тоді в місті гучного резонансу. Адже це був перший у місті публічний процес проти опозиційних діячів. На захист молодих правозахисників виступило багато громадських діячів, під час засідання суду зал був переповнений людьми, які зібралися підтримати обвинувачених. Свою підтримку підсудним висловили видатні дисиденти і правозахисники академік Андрій Сахаров, Валерія Новодворська, радіо «Свобода» на увесь світ тоді передавало репортаж про цей чернігівський процес.

Суд хотів присудити обвинуваченим п'ятнадцять діб арешту і два місяці виправних робіт. Однак у результаті громадського тиску і міжнародного розголосу вдалося домогтися пом'якшення покарання. Постановою від 1 листопада 1989 р. Деснянський районний суд м. Чернігова за ст. 1851 ч. 1 АК УРСР присудив брату і двом його однодумцям виплату адміністративного штрафу, а провадження за ст. 185 АК УРСР припинив «за відсутністю складу злісної непокори працівникам міліції в їх діях» (при затриманні вони не чинили фізичного опору). Подібної правової перемоги чернігівська радянська судова практика в ті роки ще не знала. Гроші на сплату адміністративних штрафів вислав особисто академік Андрій Сахаров незадовго до своєї смерті.

За свої антирадянські переконання брат неодноразово піддавався побиттю з боку співробітників КДБ – МВС. Так, навіть уже в середині 1990 року, ввечері, при виході з будинку на брата напала група афганців, яка навмисно підстерігала його біля

Іл. 4. 1-й випуск чернігівської самвидавної газети «Народная свобода» від 9 січня 1991 р., стор. № 1.

будинку. Поваливши на землю і жорстоко б'ючи ногами по голові, вони кричали, що він «американський шпигун», «зрадник батьківщини», «агент Ватикану» і т. п. Після цього насильно доставили до Деснянського РВВС, де допитали, протримавши у напівсвідомому стані до самого ранку. У результаті жорстокого побиття він кілька днів не міг піднятися з ліжка, обличчя було просто чорним, усе запливло від ударів ногами по голові. Іншим разом, під час пікету з антирадянськими плакатами під будівлею облуправління КДБ його знову було побито працівниками КДБ, тоді навіть під час затримання йому покалічили руку...

– ***Виходить, у Шумил уся родина була «дисидентська»?***

– Не знаю, наскільки тут доречний термін «дисидентська», адже для мене дисиденти, у першу чергу, це Євген Сверстюк, Василь Стус, Андрій Сахаров та інші. Тобто «дисидентський рух» я більше ототожнюю з «шістдесятництвом». Те, що пройшли вони, ми, слава Богу, не проходили. Та й часи все ж таки трохи були вже інші... Але антирадянські настрої у нас у родині були досить сильно розвинені. На нашій квартирі тоді регулярно проводилися нелегальні молодіжні зібрання, творчі та релігійно-філософські вечори, диспути, семінари. Часто приходило чимало молоді...

– ***Тобто це була «дисидентська» атмосфера?***

– Можна сказати, що так...

– ***Як би охарактеризували ту добу? Чи вдалося домогтися того, за що виступали, боролися?***

– Можна сказати, що то був період справжнього пробудження після сімдесятирічної сплячки і терору. Тому чимало хто з людей з цікавістю ставився до всього нового, з ентузіазмом і надією брав участь у несанкціонованих мітингах і демонстраціях, антирадянських акціях протесту і непокорі, легко переймався будь-якою альтернативною ідеєю: чи то позитивною, а то й негативною. Ми намагались хоч якось розворушити людей, підштовхнути їх до більш активної суспільно-політичної дії. Щось нам вдалося, щось ні. Але в усякому разі ми не сиділи на кухні і не скаржилися пошепки, що у нас усе погано. Ми робили свою справу, наближали день проголошення незалежності України, як могли. І не наша вина, що вийшло не так, як ми хотіли. Що ті ж самі комуністи й кедебешники, які нас душили, з часом перефарбувалися, вкрали наші ідеї і гасла та, прикриваючись ними, остаточно довершили пограбування народу і України. У 1992 році наша країна не пішла шляхом Польщі та Прибалтики, де було прийнято закон про люстрацію, розпочато справжні економічні реформи, а тому, як казав наш головний компартійний ідеолог і демагог Кравчук, «маємо те, що маємо», тобто кланово-олігархічні режими, на проводі яких і досі стоять ті самі комсомольські чиновники і активісти-«стукачі», що і понад двадцять п'ять років тому.

І ще слід зазначити. Як це не дивно зараз, але тоді вся наша діяльність ґрунтувалася на голому ентузіазмі та ідейності, чого не скажеш про більшість сучасних організацій та їхніх лідерів. Грошей нам ніхто не платив. Навіть більше, за власний кошт підпільно випускали самвидав, нелегально перевозили його з Прибалтики. Так, для Чернігова ми у Литві за власний кошт випускали першу молодіжну незалежну самвидавну газету «Деснянські хвилі», яку КДБ намагався силою вилучати. Одного разу при перевезенні партії самвидаву з Прибалтики на вокзалі невідомі підійшли і підпалили увесь вантаж. Тому ми не тільки не заробляли, але навпаки втрачали...

– ***Організовуючи несанкціоновані, антирадянські акції протесту і непокорі хіба не боялися, що вас може спіткати доля інших дисидентів і в'язнів сумління?***

– Все ж таки це був кінець 80-х – початок 90-х років. Це вже інші часи настали. Проте і тоді бувало всяке. Можливість повернення до репресій і арештів була більше ніж реальністю. Але ми виховували себе на інших ідеалах, а тому в разі потреби готові були йти і на таке, як і на діяльність в умовах підпілля або взагалі громадянської війни. На щастя, цього не сталося, підірвати систему вдалося мирним шляхом «з низів».

Проте ми були одержимі ідеєю і, звичайно, психологічно завчасно налаштовували себе на будь-які ситуації, у тому числі й можливі арешти та репресії. Особливо гостро це проявилось у серпні 1991 року під час ГКЧПістського путчу. Якби історія пішла трохи іншим шляхом – усі ми опинилися б у «мєстах нє столь отдаєнных». І ми були свідомі цього, а тому з іще більшою наснагою і завзяттям ішли на акції протесту і непокори, які значною мірою і спричинили поразку «ГКЧП». У цьому є заслуга і нашого молодіжного руху, деякі з представників якого навіть поїхали тоді до Москви захищати «Білий дім». Якщо хто пам'ятає, то у ті трагічні дні там майоріло чимало синьо-жовтих прапорів, що були підняті нашими СНУМівцями. Тоді ж відбулися масові акції протесту у Києві й по всій Україні, в яких СНУМ брав активну участь.

Заслугою нашого молодіжного руху тоді була і перша в історії «радянської» України відставка у жовтні 1990 року уряду Масола, що відбулася в результаті ініційованих УСС, СНУМом та іншими молодіжними організаціями масових студентських голодувань та акцій непокори у Києві та по всій Україні. Ті жовтневі події тепер більш відомі з підручників як «революція на граніті». Одночасно з київськими студентами ми тоді організовували у Чернігові акції «сидячого голодування» на Красній площі (тоді площі Куйбишева). Пригадую, навіть обкомівська газета «Деснянська правда» тоді писала про наші акції у Чернігові... Тиск з боку КДБ був неймовірним, але розправитися з тисячами обуреної молоді їм уже було не під силу. То була перша перемога, що означувала початок кінця тоталітарної системи. Поразка «ГКЧП» – то було закономірним продовженням того природнього процесу, який вже не під силу було зупинити агонізуючій тоталітарній системі.

Іл. 5. Активісти СНУМу під час однієї з протестних акцій на Красній площі (тоді площі Куйбишева) спалюють портрети Леніна. Чернівці, 1990 р.

– Розкажіть коротко про діяльність СНУМу в цілому. Як вона зародилась? Чим відрізнялась від інших організацій, того ж НРУ?

– Як я вже казав, СНУМ виник у 1989 р. на базі молодіжної філії Української Гельсинської Спілки (УГС). Між старими і молодими членами УГС все більше поглиблювались розбіжності щодо бачення методів антикомуністичної боротьби. Молодь завжди трохи радикальніше і запальніше сприймає певні речі... Тому вже з травня 1989 року на базі молодіжних філій УГС почали створюватись осередки СУМ-СНУМ. Перший виник якраз на Сході, у Харкові. Потім був Львів, Луцьк, Київ та інші міста. По суті, це було відтворенням в межах України діяльності емігрантської Спілки Української Молоді (СУМ). Але наша організація була незалежною від центру в діаспорі. І щоб відрізнитись від емігрантської організації, у назві було додано слово «незалежна». Це слово символізувало ще й альтернативу до комсомолу – «незалежна українська молодь».

Уже з січня-березня крайовий осередок СНУМу діяв на базі УГС й у Чернігові. Початковий оргкомітет складався з менш ніж десяти хлопців. Одні з перших акцій, в яких брали участь активісти чернігівського СНУМу, – це перший «чернігівський майдан» у січні 1990 року, відомий ще як «ковбасна революція», участь у «Живому

ланцюгу єднання» 21 січня 1990 року, участь у мітингах на захист української мови у Чернігові 11 лютого 1990 р. та на День пам'яті Тараса Шевченка 9 березня 1990 р. на Валу, інші акції у «Гайд-парку» біля пам'ятника Б. Хмельницькому, зокрема 7 квітня 1990 р. – на підтримку незалежності Литви та 8 квітня – вшанування жертв Тбіліської трагедії. У мене в архіві збереглася дуже рідкісна фотографія активу чернігівського СНУМу під час однієї з цих акцій на Валу 9 березня 1990 р.

Станом на квітень 1990 року по всій Україні вже діяло 18 обласних організацій СНУМу. Тоді ж, у березні 1990 року, на виборах до Верховної Ради УРСР від СНУМу народним депутатом по Львівській області пройшов Ігор Деркач, голова Львівської крайової організації СНУМу.

Остаточне організаційне оформлення СНУМу як самостійної всеукраїнської молодіжної організації відбулося 26-27 травня 1990 р. на Першому Великому Зборі (з'їзді) СНУМу в Івано-Франківську. У його роботі взяло участь понад 220 делегатів з різних регіонів України. Голова УГС Левко Лук'яненко тоді на з'їзді підтримав створення на базі молодіжної філії окремої молодіжної організації. Він всіляко підтримував ініціативи молоді. Тобто це не був розкол в середині УГС. Тоді ж переважною більшістю голосів головою СНУМу було обрано голову Львівського осередку і молодого народного депутата, члена фракції «Народна рада» Ігоря Деркача.

З'їзд тоді прийняв рішення про згуртування регіональних осередків та активізацію молодіжної діяльності, посилення антирадянської агітаційної роботи в «середовищі студентської та робітничої молоді». Водночас під час з'їзду у складі СНУМу виявились дві різні ідеологічні течії: національно-демократичного та націоналістично-радикального спрямування. Більш поміркованими були представники східних областей, більш радикальними – західних. Аби уникнути розколу на ідейному та регіональному ґрунті, в Статуті та Програмових засадах СНУМу було закладено федеральний устрій Спільки та, по суті, автономний статус кожної обласної організації.

Діяльність Чернігівського крайового осередку СНУМу так само, по суті, була автономною, зорієнтованою на роботу серед молоді Чернігівщини. Переважно співпраця відбувалась з територіально близькими осередками в Києві, Сумах, Полтаві. У члени приймалась активна національно-свідома молодь з 13 і більше років. У той час мені довелось виконувати обов'язки секретаря організації. Тоді ж разом з Ростиславом Яременком я уклав і розмножив на друкарській машинці засадничий документ – «Основні принципи Чернігівської крайової організації СНУМу», в яких серед цілей організації я прописав відтворення самостійної соборної Української держави в її етнічних кордонах, включно зі Стародубщиною, Білгородщиною, частиною Курської і Ростовської областей, а також Кубанню. Цей пункт в організації тоді викликав чимало дискусій, через що від нього довелось відмовитись. А от інший мій пункт – про повернення в Україну історичних і культурних цінностей, вивезених з України, було залишено в «Основних принципах». Цей текст, після певного редагування, був затверджений на засіданні крайових зборів чернігівського СНУМу 7 квітня 1990 р. і надрукований у третьому номері нашої самвидавної газети «Деснянські хвилі» за квітень 1990 р. Тоді ж, на крайових зборах 7 квітня, співголовами чернігівського СНУМу були обрані Сергій Потапенко та Василь Ведерніков, а виконавчим секретарем – Сергій Чуйко (останній дуже швидко відійшов від діяльності, і посада секретаря тривалий час лишалась вакантною). Також було обрано делегатів від Чернігівщини на Перші Великі Збори (з'їзд) СНУМу в Івано-Франківську 26-27 травня 1990 р.

Уже в листопаді 1990 р. у СНУМі відбувся розкол, від Спільки відкололась націоналістична фракція Вітовича-Корчинського-Шкіля, яка утворила окрему організацію – Українську Націоналістичну Спільку (УНС), яка згодом склала основу УНА-УНСО. Наш чернігівський осередок був більш поміркованим, переважно зорієнтованим на демократичні цінності та ідеї, тому не підтримував таких дій.

Щодо «НРУ за перебудову», то ми з ними співпрацювали, проводили спільні демократичні заходи, мітинги, акції протесту. Але наші погляди були дещо відмінними від «рухівських». Якщо створений радянськими письменниками-комуністами Рух спочатку виступав не за повну самостійність України, а лише за «перебудову» і біль-

шу «автономізацію» в межах СРСР, то УТС і СНУМ від самого початку виступали за повалення комуністичного режиму, повну незалежність України, декомунізацію і проведення «нюрнберзького процесу» над діячами КПРС та КДБ. Такі наші погляди деякі «рухівці» вважали «передчасними», надто «радикальними» і навіть «провокативними». Інколи вони навіть перешкоджали нам організовувати наші акції. Зокрема, дехто з них категорично не підтримував і засуджував наші акції зі спалення радянських прапорів, комсомольських квитків та портретів Леніна. Оскільки в результаті якихось домовленостей після «ковбасної революції» у Чернігові для НРУ у центрі міста по вул. Щорса, 4 комуністичною владою було офіційно надано офіс, чого не мали жодні інші опозиційні організації (УТС, СНУМ та ін.), то керівництво НРУ, імовірно, в замін мало чимось відплачувати владі. Саме так ми сприймали їхню своєрідну лояльність до влади і намагання гасити наші більш радикальні ініціативи. Окрім того, в керівництві чернігівського РУХу були й колишні функціонери обкому комсомолу, з якими у нас по багатьох питаннях існували суттєві розбіжності. Навіть

Іл. 6-7. Молодіжна акція чернігівського СНУМу під час «Травневої» комуністичної демонстрації у Чернігові, 1 травня 1990 року.

у другій половині 1991 р. на мітингах окремі їхні лідери могли публічно закликати з трибуни до побудови «нехай і комуністичної, але нашої, вільної України». Зрозуміло, що така «демплатформа КПУ» для нас була категорично неприйнятною. Поняття «комуністична» і «вільна Україна» для нас були несумісними. Все це поглиблювало

існуючі ідейні розбіжності з «рухівцями». Як відомо, сама така їхня «платформа» перемогла наприкінці 1991 – початку 1992 років після проголошення незалежності України. Тож, аби почалась у країні декомунізація, довелося чекати ще цілих 25 років...

– *А з іншими організаціями була співпраця? Які ще акції ви проводили?*

– Так, була дуже тісна співпраця з УГС, яка згодом була реорганізована в Українську Республіканську Партію (УРП). З УГС у СНУМу було найбільше спільного. Та й сам СНУМ виник як молодіжна філія УГС за сприяння самого керівництва УГС. Цей зв'язок лишився і після виокремлення в окрему молодіжну організацію, чимало членів СНУМу одночасно продовжували бути членами УГС, а потім і УРП. Також була тісна співпраця з Товариством української мови ім. Т. Г. Шевченка, з «Меморіалом», з тим же НРУ. Пізніше у Чернігові виникли осередки ДемПУ, Студентського братства, асоціації «Зелений світ», інших організацій демократичного спрямування. З усіма ними у нас була одна спільна мета – повалення тоталітарного комуністичного режиму, демократичні перетворення та здобуття незалежності України. Тому з усіма ними ми тісно взаємодіяли, брали участь у спільних акціях та мітингах, у тому ж «Гайд-парку» та інших місцях. Такі відомі просвітницькі акції, спрямовані на пробудження національної свідомості населення області, як походи «Дзвін-90» та «Козацькими шляхами» (1991) також відбувались за нашої активної участі. До речі, переважна більшість активістів СНУМу одночасно була членами Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (майбутньої «Просвіти») і брала активну участь у його діяльності і заходах. Але проводили і свої, окремі. Це і акції «сидячого голодування» у Чернігові, протести і агітація проти мобілізації молоді до лав радянської армії, агітаційна робота серед молодих військових строкової служби, студентів і школярів старшого віку. Ми друкували і множили чимало антирадянських листівок, які розклеювали вночі по місту, поширювали їх серед молоді. Під час мітингів разом з представниками УГС утворювали дружини охорони (безпеки) з метою убезпечення від можливих провокацій, нападів і бійок з боку комсомольців і кедебістів. Проводили також акції вшанування жертв комуністичних політичних репресій та українських героїв – борців за волю України, інші просвітницькі акції. Зокрема, у Крутах представниками в 1990 р. було вперше встановлено пам'ятний хрест, тут проводились заходи на честь героїв-студентів. Також організовували релігійні семінари, дискусії, запрошуючи представ-

*Іл. 8. Посвідчення Сергія Шумила
від 22 березня 1990 р. про членство
в Товаристві української мови ім. Т. Г. Шевченка*

ників українських церков. Ми шили і поширювали національні прапори, іншу символіку. Під час «жовтневих» та «травневих» комуністичних демонстрацій, на знак протесту, ми виходили на площу з синьо-жовтими прапорами і плакатами антирадянського змісту. Проте комсомольські активісти, міліція та кедебісти в штатському намагалися

зірвати наші акції, влаштовуючи бійки та інші провокації.

До речі, пригадую, як, серед іншого, в рамках таких акцій на будівлі Чернігівського облвиконкому на центральній площі Чернігова я вночі підпалив червоний радянський прапор, який висів на вході (нині будівля облдержадміністрації). Якщо не помиляюсь, це було в листопаді, в дні святкування «жовтневої революції». Тоді вдалося втекти від міліції; у ті роки за «наругу над державним прапором СРСР» передбачалась карна стаття. А от у школі, в якій я навчався (№ 24), після того, як я зіпсував великий портрет Леніна, мене таки викрили... Для шкільного керівництва «наруга над вождем комунізму» була справжнім «ЧП». З міськкому комсомолу тоді влаштовували ціле розслідування. Був сильний тиск на батьків, мене хотіли виключити зі

Іл. 9. Пам'ятник Леніну на Валі в Чернігові, знищений СНУМівцями в 1990 р.

школи... Про це я вже казав. В атмосфері морального тиску тоді довелося залишити школу та піти в СПТУ.

До речі, члени нашого СНУМу були причетні і до «демонтажу» у Чернігові в 1990 р. голови Леніна на його пам'ятнику на Валі... Тоді там у парку стояла бездарна бетонна скульптурна група «Ленін і діти», на якій у «вождя» вночі неодноразово «зникала» голова... Оскільки пам'ятник був виготовлений з бетону, то голова дуже легко відтиналась. Не треба казати, що могло бути з тими, хто її відтинав, якби їх

спіймала міліція чи КДБ. Тому імена тримались у суворій таємниці. Після кожного такого нічного «зникнення» голову намагались приліпити заново, але вона погано трималась... Після чергового такого «зникнення» голови владі довелося демонтувати пам'ятник повністю, оскільки він не підлягав відновленню. Це було наприкінці 1990 року. Тобто це був перший демонтаж пам'ятника Леніну в Чернігові.

Намагались ми неодноразово, в рамках акцій протесту, зіпсувати і п'ятиметровий постамент Леніну в центрі міста, на тодішньому проспекті Леніна (нині – проспект Миру). Але це було набагато складніше. До того ж він завжди охоронявся міліцією. А під час антирадянських демонстрацій його оточували по кілька кордонів міліції з собаками. Тому під час таких акцій максимум, що нам вдавалося зробити, це кидати в бовдура банки з фарбою так, щоб швидко схватись у натовпі. Але тут завжди виникали проблеми ще й з окремими «рухівцями», які теж намагались зашкодити таким нашим акціям... Хоча і в самому СНУМі були такі, хто намагався загальмувати таку активність «зсередини».

Проте, одразу зауважу, що не варто ці протестні акції порівнювати з сучасними поваленнями пам'ятників, які інколи нагадують просто вандалізм і хуліганство, поєднанні з бажанням заробити на їх продажі чи переливанні на «цвѣтмет». Адже тоді це були вкрай ризикові акції, як прояв протесту проти пануючої тоталітарної системи. Тепер же, через 25 років після падіння СРСР, на такі дії не треба ані багато мужності, ані розуму. На моє переконання, тепер ці пам'ятники минувшини треба не нищити, а передавати до музеїв, створити такі собі музеї тоталітарної спадщини, де дітям розповідати біля бюстів і пам'ятників комуністичних «вождів» про ті страшні злочини, які вони чинили проти людства. На жаль, нічого цього немає. Немає і справжнього переосмислення і покаяння за минуле. Бо ламання пам'ятників при новій владі – це не подвиг цієї влади, а швидше такий самий «більшовизм», тільки обгорнутий в інші кольори і гасла. Ну і, звісно, відволікання уваги сучасного суспільства від реально існуючих нагальних проблем у державі...

Іл. 10. Під час подій «ГКЧП» на Красній площі у Чернігові комуністи і співробітники КДБ намагаються скрутити протестувальника і відібрати синьо-жовтий прапор, серпень 1991 р.

– Ви згадували, що СНУМ у Чернігові видавав власне видання. Що це була за газета? Хто її друкував, як і де розповсюджували?

– Так. У нас була власна самвидавна газета «Деснянські хвилі». Друкували ми її в Литві і таємно переправляли до Чернігова. Це було одне з перших самвидавних альтернативних видань у Чернігові разом з «рухівською» газетою «Громада». І найперша некомсомольська молодіжна газета Чернігівщини. Перший випуск вийшов у вересні 1989 року. Його друкували Славко Логін (нині архієпископ Білоруської автокефальної церкви Святослав. – Прим.) та Яків Гірін. Потім, з 1990-го редактором газети був Сергій Соловей, який продовжував їздити до Литви, де й друкував газету. Дописувачами в газеті були активісти СНУМу Славко Логін, Сергій Соловей, Сергій Потапенко, Василь Ведерніков, Сергій Лоневський, я та інші активісти чернігівського СНУМу. В якості емблеми, на мою пропозицію, на «шапці» газети з серпня 1990 р. ми використовували стародавній родовий герб чернігівського князя Святослава Ярославича – двоголовий орел, який колись був гербом Чернігівського князівства, а згодом і воєводства, а з 2000 року – знову став гербом Чернігівської області. Тобто наш СНУМ був першим, хто почав ще в

Іл. 11. № 3 за квітень 1990 року самвидавної газети «Деснянські хвилі» – періодичного органу Чернігівського крайового осередку СНУМу.

Іл. 12. № 4 за серпень 1990 року самвидавної газети «Деснянські хвилі» – періодичного органу Чернігівського крайового осередку СНУМу.

1990 році відстоювати ідею повернення Чернігівщині вкраденого у неї стародавнього герба.

Звісно, за сучасними стандартами наше видання важко назвати повноцінною газетою, більше це нагадувало самвидавний листок чи бюлетень формату А4 на чотирьох сторінках. Трохи примітивне, проте тоді майже всі самвидавні газети були саме такими. Це було дійсно періодичне видання, офіційний друкований орган Чернігівського крайового СНУМу. Ось збереглися номери 3 і 4 за квітень і серпень 1990 року.

Тираж був близько 500 примірників, розмножених на ксероксі. Розповсюджували переважно на мітингах та інших акціях. Пригадую, як я поширював її серед учнів та молоді у школі, навіть окремим учителям давав... Разом з «Деснянськими хвилями» роздавав й іншу самвидавну антирадянську літературу. Окрім шкіл та вузів, газету поширювали серед молодих

хлопців у військових частинах, вели роз'яснювальну роботу серед різних верств молоді. Тобто це була така агітаційно-просвітницька робота, адже тоді ще діяла жорстка комуністична цензура, і альтернативну точку зору дізнатись людям було вкрай важко. Переважно через самвидав ми і намагались це робити в межах наших можливостей.

– Чи можливо зараз визначити, яка з тогочасних опозиційних організацій (НРУ, УГС, СНУМ, УСС чи інша) найбільше зробила для здобуття незалежності України?

– Між нами було чимало розбіжностей у поглядах, нерідко різне бачення методів боротьби, але, попри це, ми всі разом, спільними зусиллями, як могли намагались наближати день повалення комуністичного режиму і здобуття незалежності України. І тут не можна казати, хто зробив для цього більше чи менше. Кожен, як міг, робив дуже важливу і корисну справу. Час вимагав спільних дій, без чого кожна окремо організація неспроможна була досягти цілей. Тому діяли всі разом. Тому і перемога ця була спільною. Її не може монополізувати чи привласнити собі якась окрема людина, організація чи партія. Ще раз кажу, кожен на своєму місці, як міг, наближав цей день. Усі згадані організації намагались заручитись під час проведення акцій підтримкою і співучастю інших. Хтось робив більше, хтось менше, але всі намагались опертись один на одного. Тут заслуга всіх разом. Тому не раджу навіть намагатись визначати, хто має більше чи менше заслуг... Це тупикова справа. А от об'єктивно дослідити, без перетягування ковдри, не лише окремі тодішні рухи, а всі без винятку, які тоді діяли, – це перспективна задача на майбутнє, до якої ще треба дійти.

– Як відомо, найулюбленішим методом боротьби спецслужб проти опозиції завжди були провокації. Чи доводилося вам мати із цим справу?

– Так. Навколо нас, окрім ідейно самовідданого ядра, завжди юрбилися якісь заслані «стукачі» і таємні провокатори. Десь з весни 1991 р. організація почала кількісно збільшуватись за рахунок несподіваної появи нових членів «комсомольської зовнішності», дехто з них намагався прорватись у керівництво, загальмовувати її активність та ефективність, посіяти розбрат і недовіру в середині, відштовхнути тих, хто діяв у СНУМі з 1989-90 рр. Ми стали відчувати, що наші розмови прослуховувалися, а у КДБ знали про усі наші плани. Якось ми вирішили це перевірити. Із кількома перевіреними однодумцями на зібранні членів крайового СНУМу ми оголосили, що буцімто у такий то день, о 15-й годині біля пам'ятника Леніну в центрі міста вчинимо акцію зі спалення комсомольських квитків, наказавши усім зберігати сувору таємницю, аби ніхто зайвий не дізнався. На сьогодні це може здатись дрібним юнацьким бешкетуванням, але тоді це були карані дії, за які можна було отримати арешт. Отже, коли настав той фальшиво оголошений час, ми вирішили перевірити, що буде біля пам'ятника Леніну. Ви не повірите, але він був оточений кількома ланцюгами міліції із собаками... Нам нічого не лишалося, як посміятися з наших «блюстителів порядку», які замість того, аби відловлювати злочинців, усі свої сили кидали на охорону Леніна, якого насправді ніхто не збирався чіпати у той день. З таких маразмів складалась уся тодішня система. Так от, завдяки такому фальшивому оголошенню під час наради ми змогли вирахувати, хто серед наших членів СНУМу був «стукачем». Через них, нерідко, ефективність діяльності організації гальмувалась...

Щодо інших провокацій, то бували й прикріпіші випадки. Особливо під час акцій протесту, мітингів і голодувань, коли міліція або невідомі молодчики вчиняли побиття чи провокували на бійки. Так, як я вже казав, моєму брату під час пікетування будівлі КДБ чекістами було викручено руку, його неодноразово піддавали побиттю і навіть судили... Багато кому з нас доводилось відчути на собі «дотик» міліцейської гумової дубинки... В усіх цих випадках міліція і КДБ намагались спровокувати нас на агресивні дії, аби притягти до відповідальності за кримінальною статтею. Розуміючи це, ми намагались не піддаватися на провокації, не відповідати «злом на зло», залишаючись вищими за них морально. У цьому була наша моральна перевага над ними, що не могло не вплинути на тих же міліціонерів. Адже у них теж були діти...

Оскільки серед членів СНУМу було чимало неповнолітніх активістів, то під час деяких ризикових акцій ми навмисно намагались стояти попереду, щоб міліція не застосовувала дубинки і насилля проти учасників. Інколи це спрацьовувало, бо не кожен з них був готовий чинити насилля і побиття дітей. До того ж на неповнолітніх неможливо було завести карну справу. Тому деякі акції ми свідомо влаштовували, знаючи, що нас не зможуть за це посадити.

Окрім усього іншого, для нас це була ще й молодіжна романтика, а тому будь-які провокації чи тиск з боку тоталітарного режиму нас не тільки не залякували, але ще більше утверджували у переконанні, що ми на правильному шляху, підштовхували до ще більш активного опору і протесту.

– ***А чим все продовжилось далі?***

– Звісно чим – падінням тоталітарного режиму і проголошенням незалежності України. СНУМ був першою в Україні незалежною молодіжною організацією, що постав як конструктивна альтернатива комсомолу і КПРС. З нього потім вирости інші молодіжні відгалуження і організації. Зараз це зветься молодіжним рухом. Тому СНУМ справедливо інколи кличуть «першопрохідцем». Проте із розпадом СРСР і проголошенням незалежності основна наша мета була досягнута, час вимагав нових методів роботи, рішень і підходів, а тому сенс подальшого існування СНУМу як альтернативи комсомолу вичерпався. Я тоді відійшов від політики, продовжив навчання у юридичному коледжі та інституті, займався журналістикою, науковою та релігійною діяльністю. Хтось подався у комерцію, а хтось взагалі в усьому розчарувався... Хоча я знаю, що деякі колишні активісти чернігівського СНУМу, попри все це, в 2014 – 2016 рр. знову в перших рядах були серед добровольців у АТО (Сергій Соловей, Василь Ведерніков).

Оскільки серед активістів СНУМу майже ніхто не пішов у «велику політику», не став після 1991 р. партійним функціонером, а відповідно і не нагадував про себе через піар і ЗМІ, то дуже швидко про діяльність СНУМу та інших подібних організацій забули. Сьогодні, коли пишуть про події 1989 – 91 рр., то переважно згадують НРУ, ну інколи ще про УГС. Це тому, що окремі їхні представники після 1992 р. стали партійними функціонерами, чиновниками та депутатами, деякі навіть міністрами та послами (наскільки ефективними і професійними – інше питання), тобто вони лишались на поверхні суспільної уваги. І вони, звісно, згадують лише про свої заслуги, інколи навіть применшуючи чи замовчуючи заслуги та участь інших. Не знаю, можливо, це і природно... Проте я знаю, що у багатьох учасників тих подій після остаточного пограбування країни 1992 – 93 рр. кравчуківською номенклатурою за участі й деяких «рухівців», які теж стали складовою тієї «воровської номенклатури», наступило глибоке розчарування, адже не за таку вільну Україну ми виступали. Дехто сьогодні навіть не хоче згадувати про ті події. У кожного з нас доля склалася по-різному, але, як би там не було, те, що було спільного – назавжди увійде до історії як України, так і опозиційного молодіжного руху.

Наш кор.

РОЗВІДКИ

УДК 94:929(477)«1900/1920»Єфремов С.

Світлана Іваницька

ОСОБИСТІСТЬ ІЛЛІ ШРАГА В ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ «ТЕОРІЇ ПОКОЛІНЬ»

Метою статті є висвітлення на методологічних підставах «історії поколінь» та теорії колективної пам'яті інтерпретацій постаті Іллі Шрага в творчому доробку Сергія Єфремова 1900-х – 1920-х рр..

Ключові слова: Ілля Шраг, Сергій Єфремов, покоління, пам'ять, публіцистика.

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) у своїй щоденній та не завжди вдячній праці журналіста й літературного критика на межі ХІХ–ХХ ст. невпинно, з усім властивим йому хистом та енергією у некрологах, посвятах, статтях прагнув увічнити пам'ять про сучасників, що відійшли у вічність. Імена деяких осіб лишилися у пам'яті нащадків, інших – внаслідок тривалого перебування під пресом сталінської «імперії пам'яті» – були викреслені з ментальної карти українців, затавровані як «буржуазні ліберали», «дрібнобуржуазні націоналісти», «реакціонери» та «консерватори»... Інколи це були постаті «другого ряду» в історії, що працювали заради нагальної справи, не жадаючи слави, статків, винагороди, проте через певний час їхня популярність згасала, а твори втрачали свою актуальність. Та доволі часто це були й видатні люди, що пішли з життя, лишивши тривкий слід в літературі, науці, освіті, публіцистиці, громадській та політичній діяльності. Особливе місце серед «галереї» єфремовських героїв займає Ілля Людвигович Шраг (23 серпня 1847 – 11 квітня 1919), праця і заслуги якого мала не лише регіональний, але й всеукраїнський характер.

Метою статті є з'ясувати, якими методологічними засобами та на якому документальному матеріалі було змальовано особистість Іллі Шрага в творчому доробку Сергія Єфремова 1900-х – 1920-х рр., як використовувався в єфремовських текстах концепт «покоління», нарешті, яким чином застосовувалися інструменти формування колективної пам'яті.

Один із найвідоміших іспанських екзистенціалістів Хосе Ортега-і-Гассет вважав, що приналежність до покоління визначається як збігом віку, «місця в історичному часі», так і «місця в просторі», до того ж життєвий вік людини в даному випадку повинен обчислюватися не «математично», а «історично»¹. Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що найважливіше в людині – то її здатність до *конструювання*: людина створює себе сама і створює тим самим нову соціальну дійсність. При цьому важливими є генераційні структури, де усталені традиції певних поколінь виступають як головна сила, що обмежує людський вибір. Життя – це сцена театру зі сценарієм, створеним самими людьми. Покоління – найважливіший елемент суспільного поділу². Слід

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя).

зазначити, що нині дослідники теж розглядають покоління як символічну єдність людей, пов'язаних не стільки датою народження, скільки переживанням спільних для них історичних подій, єдність, що творила самобутній комунікативний простір і соціокультурні коди, сприяла усвідомленню власної подібності і відмінності. В наукових студіях поняття «покоління» виступає як один з можливих засобів ідентифікації та самоідентифікації, спосіб осмислення і періодизації історичного розвитку³. Концепт «покоління» стає потрібним, перш за все, в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і карколомних подій. Необхідною передумовою його формування є історична свідомість як відображення і фіксатор соціальних і культурних змін. Концепт «покоління» – своєрідний прояв процесів модернізації суспільства і культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» й одночасно знаходять втілення в конфлікті поколінь⁴. На думку французького історика П'єра Нора, «структурна ознака, що формує покоління, проявляється або в критичні моменти життя суспільства, коли відбувається різке відмежування, виділення певної спільноти людей – з «фатальною», героїчною, трагічною і т. п. долею, або після закінчення часу... На відміну від кризових епох покоління в стабільному суспільстві – переважно вікова категорія; зв'язок між поколіннями здійснюється шляхом більш-менш плавної передачі традиції»⁵. Відкидаючи сумніви дослідників школи «Анналів» в інструментальній надійності «теорії поколінь», П. Нора зауважує: «Марк Блок, наприклад, говорив, що поняття «покоління» історики не повинні використовувати, бо воно не має ніякого значення – ні інтелектуального, ні демографічного. А я, навпаки, став використовувати його, щоб підкреслити всі складності і протиріччя і показати, що воно само є одним з «місць пам'яті», місцем, яке, як і гранітний меморіал, здатне зберігати пам'ять... «Покоління» – це досить специфічна категорія, яка не використовує конкретну категорію часу. Коли мова йде про місце пам'яті, зв'язок з часом, демографією, історією завжди дуже складний»⁶.

Відтепер проблема «поколінь» розглядається як особлива форма групової ідентичності, особливий режим соціалізації, особливий спосіб структурувати історію, особлива міфологія⁷. «Проблема поколінь уявляється однією з найбільш актуальних і, одночасно, заплутаних тем сучасного гуманітарного та соціального знання»⁸, – розмірковує історик Ігор Нарський, підкреслюючи, що «покоління як суб'єктивна – тобто сприймана, така, що проживається її членами – спільнота спирається на перебільшене «ми», яке служить простором колективних ілюзій і ідеалізацій. Так народжуються складні відносини між особистістю та поколінням, до якого вона належить»⁹. Не менш складні стосунки – від конфліктів до розривів – можуть існувати й між різними поколіннями.

Ярослав Грицак у своїх лекціях акцентує: «... Якщо ви шукаєте доброї теми для досліджень, то покоління є, по-перше, дуже продуктивною концепцією, а по-друге – дуже цікавою концепцією. Якщо коротко підсумувати роль і зв'язок поколінь в історії, то напевне найкраще використати фразу двох американських теоретиків, авторів класичних праць з поколінневої історії Вільяма Штрауса і Ніла Гове: історія творить покоління, але покоління творить історію. Тобто, важливо підкреслити, що не тільки класи чи нації, про які ми дуже часто говоримо, але й групи людей, об'єднані одним віком, можуть бути рушійною силою тих змін, що відбуваються серед нас, для нас і навколо нас... Тому хочу особливо підкреслити, коли ми говоримо про концепцію покоління як носія чи агента позитивних змін, ми повинні розуміти, що це концепція сучасного світу... Покоління є соціологічною концепцією, а не психологічною. Вона не твердить, що ми можемо пояснити кожен окремих індивідуальний випадок чи кожную окрему індивідуальну поведінку. Але вона дозволяє краще зрозуміти індивідуальну поведінку чи кожен окремих випадок, тому що вона творить контекст. І, насправді, покоління об'єднуються не ідентичностями, тому що якщо ми приймаємо за тезу, що існує щось таке як глобальне покоління (а вони є, покоління Першої світової війни, покоління Другої світової війни, чи покоління sixties, шістдесятників, очевидно що ці покоління глобальні і до них входять люди різних національностей, різних вірувань, різних політичних переконань), то тут важливими є не ідентичності, а система певних цінностей... Ми розуміємо, що покоління є, певною мірою, узагальненням, навіть

абстракцією. Але ця абстракція дуже конкретна. Тому що чим є покоління, що воно думає, визначається не сумою тих десяти мільйонів голів, а тих декількох десятків, сотень чи тисяч людей, які надають цьому поколінню голосу, є його сіллю»¹⁰. Ці міркування свідчать про актуалізацію в проблемному полі української історіографії такого перспективного напрямку досліджень, як «історія поколінь».

Концепт «покоління», як уявляється, тісно пов'язаний із теорією колективної пам'яті. «Пам'ять» – не даність, а продукт групи, еліт, соціуму. Ірина Колесник слушно наголошує, що пам'ять слугує «засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства та на противагу історії-науки пам'ять (соціальна, колективна, культурна, історична) конструює лише ті образи минулого, котрі актуальні для сьогодення»¹¹. До того ж, «пам'ять та історія були й залишаються контроверсійними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минувшини, а пам'ять – засіб розуміння власного сьогодення»¹². На думку П'єра Нора, колективна пам'ять складається із сукупності суспільних практик ритуального та символічного характеру. Загалом регулярні ритуали та заходи формують у суспільстві спільні уявлення та створюють спільну наративну конструкцію щодо подій минулого. Пам'ять окремих осіб не є в повному розумінні індивідуальною, бо кожен індивід є представником певної соціальної групи, і ця пам'ять актуалізується в думках, вчинках, діях. Тобто пам'ять виникає у процесі соціалізації особи, і зміст пам'яті визначається тим соціальним середовищем, в якому перебуває індивід. Пам'ять розвивається у часі разом із групами індивідів і залишається в пережитому ними досвіді як колективна («...спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий і/або перетворений на міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого...»)¹³. Колективна пам'ять, твердить П. Нора, концентрується і репрезентується як у географічних пунктах, так і в місцях, які можна визначити як своєрідні точки зіткнення, де формується і комеморизується пам'ять суспільства. Такими «місцями» можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурую, що сприяють збереженню колективної та групової пам'яті. «Місця пам'яті» – це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле. І в такому аспекті плекання пам'яті про славні імена й славетні родини знову ж таки є своєрідним внеском у творення «місць пам'яті».

Меморіальні збірки, некрологи, посвяти можна розглядати як своєрідну форму зв'язку української легально-народницької еліти модерної доби зі своїми «попередниками» й «спадкоємцями». Невипадково таке велике значення надавали створенню «пантеону героїв» найбільш енергійні і літературно обдаровані представники генерації 1890-х років. Одним із них був Сергій Єфремов – видатний історик громадських рухів, що виявляв постійне зацікавлення життям й духовною спадщиною людей, які ці рухи творили. Типовий і водночас неповторний представник «свого» покоління, С. Єфремов широко вживав у публіцистиці, літературній критиці, нарешті, у своїй популярній «Історії українського письменства» (1911) вислови «люди 40-х», «люди 60-х», «люди 70-х», «люди 80-х років», вимірюючи таким чином історію українського і ширше – визвольного – руху десятиліттями, розмірковуючи щодо потреби тривкого зв'язку поколінь, їхньої наступності у ділянці національно-культурної праці. У певному сенсі в його творах процес «конструювання» модерної української нації постає як «історія поколінь». Шанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») було, на його думку, гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй та дискримінаційних сплесків російської імперської політики. З глибоким пієтетом він писав про «українських шістдесятників» – О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича; щире його захоплення викликали «люди 70-х» – згадаймо некролог пам'яті Якова Шульгіна; поглиблено досліджував він також і біографії «людей 40-х». У цьому плані безперечно цікавими є тексти, присвячені С. Носу й М. Симонову (Номису).

У своїх численних «портретах на тлі доби» (у формі ювілейних посвят, силуеток, некрологів, вступних статей до перевидань творів або передмов до колективних по-

минальних збірок) С. Єфремов сформулював ті принципи, на яких він базував свій аналіз. Ось, наприклад, одна з таких його настанов: «Нічого, певне, на світі нема прикладнішого й цікавішого, як стежити за розвитком визначної людини, спостерігати, як складається світогляд її та розгортаються ті погляди, що ними збагатила вона людське самопізнання. Фізично людина, коли дійде повного зросту й дозрілості, перестає рости, і ми цю граничну межу напевне можемо сконстатувати й визначити. Не те з межею інтелектуального розвитку: рідко коли можна її означити, рідко коли можемо напевне сказати: отут саме край розвиткові, отут людина спинилася і вже далі не піде. А надто це стосується до людей великого, міцного інтелекту. Вони, можна сказати, ніколи не спиняються в своєму духовому рості, носячи в собі можливості необмеженого, незвіданого розвитку і спиняє його тільки смерть, тобто причина незалежна, а не внутрішнє вичерпання творчої сили. Ніхто, звичайно, не стає перед нами зовсім готовим і при повній розумовій зброї одразу, немов та Палада з голови Зевесової. До свідомості доходить людина довгим і важким шляхом, часто покрученим і поплутаним, часто манівцями, через нетри та пупці всяких помилок, хитання й непевности. Але коли й дійде людина свідомості, здобувши певний світогляд, то й тоді ще не можна вважати, що шлях її скінчено, що дійшла вона до останньої межі, поза яку не переступить. Досвід життєвий, з одного боку, допитливість інтелекту, з другого, й певному світоглядові дають багато матеріалу на творчу роботу; одкидаючи одно та поглиблюючи друге, вносячи додатки й виправляючи хибні деталі – він робить якраз оту роботу необмеженого розвитку, про яку я згадав на початку. І часто, коли бачимо перед собою самий лиш кінцевий етап інтелектуального життя, останнє – скажу так – слово з життєвого досвіду, то не зможемо ні оцінити його гаразд, ні цілком зрозуміти, якщо не знатимемо, якою власне дорогою дійшов чоловік до його, з яких часток склався той світогляд, та вироблена система, що так зачаровує нас у своєму кінцевому вигляді, в останніх формах. І тільки коли ми ступінь по ступіню пройдемо за людиною в її розвитку, коли наочно побачимо той шлях, що ним вона дійшла до останніх висновків, коли разом вистежимо, які помилки лишила вона поза собою, тоді тільки і діяч і людина стане перед нами на повен свій зріст і зробиться нам ближчою й далеко цікавішою, зв'язаною з нами інтимними зв'язками»¹⁴. Це сказано про М. П. Драгоманова. Але ці тези можна докласти і щодо формування особистості Іллі Шрага, самобутнього представника «людей 1870-х», одного з тих діячів, які розбудовували «інфраструктуру» українського руху, неухильно осягаючи політикою «малих справ» велику мету. Але, порівняно з М. Драгомановим, І. Шраг передусім являв собою тип не теоретика, а практика, прагматичного, енергійного та працездатного.

Життєвий шлях його в загальних рисах виглядає наступним чином. Народився він у містечку Седнів на Чернігівщині. Вищу освіту спочатку здобував у Петербурзькому університеті, завершував в Імператорському університеті св. Володимира в Києві. В подальшому – юрист, діяч місцевого самоуправління, один з лідерів ліберально-демократичного крила українського національно-визвольного руху. Гласний Чернігівської міської думи, член міської управи, заступник міського голови, губернський і повітовий земський гласний; діяч Чернігівської архівної комісії, активіст Чернігівської громадської бібліотеки, учасник місцевих комітетів для обговорення потреб сільськогосподарської промисловості¹⁵. У роки Першої російської революції 1905-1907 рр. входив у партію кадетів (кадет-«українофіл», чи «український кадет», як писали про нього) та одночасно – в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Очолював українську парламентську громаду у Першій Державній думі. Під час Лютневої революції обраний до Української Центральної Ради (УЦР), був найстаршим за віком її депутатом. Востаннє брав участь у роботі Восьмої сесії УЦР 12–17 грудня 1917 р. У 1918 р. деякий час виконував обов'язки Чернігівського губернського комісара. За доби Гетьманату Павла Скоропадського отримав пропозицію обійняти посаду голови уряду Української держави, але відмовився за станом здоров'я.

Тамара Демченко, найгрунтовніший знавець біографії Шрага, зазначає, що «уже на початок XX ст. він виріс у досить помітну постать, котра втішалася як загально-

імперським визнанням (діяльність у Першій Державній думі Росії викликала потужний резонанс у країні, а першодумці користувалися значною повагою), так і заслуженим авторитетом в українському національно-визвольному русі. Його високо цінували М. Грушевський, Б. Грінченко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, О. Кониський, які залишили у своїх спогадах, щоденниках, інших джерелах особового походження чимало інформації, суджень, оцінок щодо чернігівського адвоката. Ділові взаємини трансформувалися у стосунки, що обіймали всі сторони життя... життя Шрага стало своєрідним запереченням відомого вислову про відсутність пророків у своїй вітчизні. Ілля Людвигович був тісно пов'язаний з Черніговом та Сіверянським краєм, де він став для багатьох другом, соратником, однодумцем, радником, захисником, останньою надією на справедливість. Активна громадська діяльність здобула йому визнання по всій Україні. Знали й поважали Шрага і в Галичині... селянство Наддніпрянщини добре знало та шанувало Шрага. [...] Безумовно, І. Шраг, як і всі люди, мав певні вади та недоліки, але парадоксальним чином вони не зафіксовані у джерелах. Абсолютна більшість його сучасників відгукувалася про нього з тією не силуваною, показною або наказною, а справжньою щирою симпатією, яку можуть жити тільки позитивні риси непересічної особистості»¹⁶. Посилаючись на свідчення мемуаристів (О. Лотоцького, С. Єфремова, С. Русової та ін.), авторка підкреслює, що «...в українських колах Києва ще на початку ХХ ст. добре усвідомлювали роль Іллі Людвиговича в загальнонаціональному русі (в адресі відзначено, що його діяльність «обіймає собою інтереси України-Руси»). Його цінували насамперед за рідкісний талант легалізувати, переводити в практичну площину найскладніші проблеми, пов'язані з українським рухом... Шраг ради успіху справи був схильний чимось поступитися. Ще одна риса його вдачі полягала в тому, що він не любив псувати стосунки з людьми. Розходження на принциповому ґрунті він намагався не переводити в площину приватної ворожнечі»¹⁷. В іншій праці, присвяченій стосункам І. Шрага та письменника, літературного критика та публіциста Михайла Михайловича Могилянського, дослідниця говорить про вплив авторитетних очільників попередніх генерацій українського руху на процес залучення нових прибічників, слушно звертаючи увагу на пов'язаність проблеми наступності поколінь і безперервності процесу українського націєтворення: «Адже далеко не всі неофіти приєднувалися до руху, виходячи тільки з ідейних та політичних міркувань. Для багатьох, якщо й не визначальним, то дуже суттєвим був особистий приклад керівників і найбільш шанованих учасників уже існуючих осередків. Іншими словами, кожний рух (і український зокрема), щоб бути масовим, мав створювати свій «пантеон героїв». А оскільки українські громадські кола провадили далеко від зовнішніх ефектів діяльність, то для їхніх представників особливу роль відігравали високі особисті якості у поєднанні з внутрішньою привабливістю, яка асоціюється з щирістю, доброзичливістю, порядністю, обов'язковістю, неконфліктним, поступливим характером. Саме такими рисами наділила природа Іллю Людвиговича Шрага (1847–1919), якому судилося зіграти позитивну роль у житті багатьох діячів українського визвольного руху молодшого віку»¹⁸. Представник покоління 1900-х років, історик і громадсько-політичний діяч Дмитро Іванович Дорошенко з цілковитою підставою писав, що на Чернігівщині «український рух за останнє півстоліття нерозривно пов'язаний був з його участю: од виступів на земських зборах в обороні української мови й культури до виконання обов'язків губернського комісара Української Центральної Ради в 1917 р. «Батько Шраг» – був найбільш популярною, найбільш авторитетною й улюбленою постаттю в очах усієї селянської Чернігівщини»¹⁹.

Фактичний бік знайомства й співпраці Сергія Олександровича та Іллі Людвиговича вже висвітлено в літературі²⁰. Зосередимося на іншому, актуальному в світлі «історії поколінь» питанні: яким чином відбувалося конструювання меморіального образу «славного чернігівського діяча» (вислів Михайла Сергійовича Грушевського) в публіцистиці та мемуарах С. Єфремова, чи зазнавав цей образ змін й трансформацій протягом десятиріч та які функції виконував у процесі творення колективної пам'яті української ліберально-демократичної еліти?

Першим публічним проявом уваги молодого С. Єфремова до постаті І. Шрага були нотатки «Ювілей І. Л. Шрага», вміщені в львівському «Літературно-науковому вістнику»: «Д. 4 (17) марця в Чернігові святкували ювілей 25-літньої громадської діяльності Іллі Людвиговича Шрага, найбільше популярного там чоловіка, поважаного людьми всіх станів від найвищих до найнижчих (селяне, звертаючись до нього, яко заступника в справах судових, зовуть: «Велика Шрага»). Він має якусь чаруючу силу – ніколи і ні перед ким не таїться, не ховатися з своїми щирими думками – а проте не сварити, не обурювати людей проти себе і проти боронених ним думок і справ, а навпаки – прилучувати до їх людей різного стану. Нагоду до святкування ювілею дало те, що він 26 років працює в Чернігові яко адвокат. Ініціатива вийшла з сфер судових. І наше Наукове товариство вислало д. Шрагу, своєму давньому членові і співробітникові наших наукових видань, сердечне поздоровлення»²¹.

У квітні 1917 р. в інформаційному звітті щодо процесів реформування УДРП С. Єфремов, на той час співредактор щоденної газети «Нова рада», називає прізвище Іллі Шрага серед новообраних членів Ради партії (з червня ця партія приймає назву «соціалісти-федералісти»)»²². Дійсно, незважаючи на свій поважний вік і стан здоров'я, Ілля Людвигович після падіння старого режиму активно долучився до партійно-політичних трансформацій та взяв участь у розбудові нового життя.

У вересні 1918 р. на шпальтах «Нової ради» С. Єфремов, не називаючи прізвища І. Шрага, із сарказмом коментував відмову Міністерства юстиції Української держави задовольнити прохання голови Чернігівського окружного суду профінансувати курси української мови для місцевих правників: «Цікавий мотив такої відповіді: українська мова – рідна для судовиків, а через те її не треба вчити, бо її й так усі знають»²³.

У вересні 1919 р. у статті «Пам'яті В. П. Науменка (+ 8. VII. 1919)» Єфремов порівнював різні типи представників старшої генерації українського руху: «Вол. П. Науменко належав до того покоління української інтелігенції, що культурну роботу ставила в першу і може навіть єдину чергу своєї діяльності, викликаючи цим навіть протести од таких яскравих політичних темпераментів як Драгоманов, за «безполітич-ну», мовляв, культуру. Це була, звісно, помилка, але помилка натуральна за обставин, серед яких довелося жити й працювати В. П. Науменкові, надто зрозуміла в зв'язку з особистою вдачею небіжчика. Вихований у 70-ті роки, коли українська ідея не досягла ще була вершків свого теоретичного обґрунтування, В[олодимир] П[авлович] так і лишився типовим сином того половинчастого часу й не поступив наперед у своєму українському розвитку, як Драгоманов, Лисенко, Шраг і інші славні небіжчики, що йшли в ногу з поступовим розвитком українства і приймали останні його здобутки»²⁴. Як бачимо, Єфремов чітко відокремлював культурницьке українофільство багаторічного неофіційного голови Старої громади та редактора «Киевской старины» В. П. Науменка й «політичне українство» Шрага, надаючи свої симпатії останньому.

У 1919 р. в некролозі на сторінках журналу «Наше минуле» (кн. 1-2, січень – квітень, с. 123-124, 140), що виходив за редакцією Павла Зайцева у київському видавництві «Друкарь», С. Єфремов характеризував І. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», відзначав, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з невгасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботу людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рямці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростав з кожним роком»²⁵. Єфремов спинився на громадсько-політичних аспектах діяльності Шрага, зазначив його природжений талант лідера, тактовність, яка виробилася внаслідок «довгої й діяльної роботи на громадському полі», звичність і вміння («зручність») в керівництві дебатами на товариських зібраннях, ви-

соку моральність і порядність у поведженні як з друзями, так і опонентами, справжній, по суті юнацький, ентузіазм у громадських справах, скромність і безкорисливість... «Це був живий зв'язок сучасності з минулим, власне – саме минуле в романтичному ореолі, яке ні на крок проте не відставало від життя і вміло навіть її скороминучими інтересами перейматися»²⁶.

Друкуючи в цьому ж таки числі життєпис І. Шрага, Єфремов виклав історію появи цього «документа доби»: «Подаю тут автобіографію небіжчика, яку я прохав його скласти р. 1916-го, виставивши за привід потребу здобути матеріал для одного з енциклопедичних словарів, а насправді маючи на меті зафіксувати життя одного з найвизначніших діячів сучасного українства у його власному слові»²⁷. В післямові до автобіографії Єфремов окреслив громадсько-політичне поле діяльності І. Шрага періоду Української національно-демократичної революції (Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій, «Союз українських соціалістів-федералістів» (СУАФ), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), «Просвіта», УЦР). Події початку 1919 р. фатально відбилися на стані його здоров'я. «Хороше, на щиро-людські моменти багате життя урвалось...»²⁸.

Опублікований на шпальтах бібліографічного місячника «Книгарь» нарис Сергія Єфремова «Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага († 11 квітня 1919 р.)»²⁹ розпочинається такими переконливими рядками: «В українському національному русі аж до останнього часу перед величчям звичайно письменники. І це натурально в країні, де слово письменства, та й то придушене, було чи не єдиним проявом і єдиною ознакою скованого громадського життя, що в кайданах і не могло родити громадських діячів у широкому розумінні цього слова. Їм тут не було ходу і саме життя переводить на нашої Україні людей з інтересами поза обсягом письменства здебільшого в «общеруській» табор. І тим більше заслуга тих нечисленних діячів наших, котрі, можна сказати – наперекір стихіям, все-таки на українським ґрунті встояли і осталися на йому, хоча всі обставини тягли їх до того ширшого простору, що давало російське життя. До таких належить незабутній Ілля Людвигович Шраг, що упокоївся 11 квітня в Чернігові»³⁰. З'ясувавши головні факти біографії Шрага, Єфремов послідовно аналізує процес формування його особистості. Серед чинників первинного етапу соціалізації виокремлює наступні: 1) сприятлива родина аура («Зростав малий Шраг в атмосфері стихійно українській. Седнів і родина Лизогубів свято берегли й шанували спогади про перебування тут Шевченка...»³¹) (Т. Шевченко приїздив до Седнева і жив у маєтку Лизогубів у 1846 та 1847 рр.), роль українських традицій; 2) вплив друзів дитинства («Між товаришами дитячого світу у Шрага були – Дмитро Лизогуб і Микола Колодкевич, потім ватажки «народовольческого» руху: перший, відомий під іменем святого революціонера, за свої визвольні діла наложив головою як учасник одеського процесу 1879 року. Другий помер в'язнем у Шліссельбурзькій фортеці»³²); 3) впливи українського театру («Перші зародки української свідомості заклали Шрагові українські вистави: невмируща «Наталка-Полтавка», виставлена аматорськими силами в Чернігові, зробила на молодого гімназиста таке велике враження, що й потім він не раз згадував її, як початок і вихідний пункт свого українства»³³); 4) спілкування з непересічними індивідуальностями, які мали виразно українську ідентичність («Взагалі в Чернігові на початку 60-х років було досить сильне українське джерело: вчителями у ...Шрага були Л. Глібов та І. Дорошенко; тут же жив оригінальний пропагатор Данило Ніс³⁴, «курін» якого був завжди одчинений для всіх, хто хотів напитися з криниці української свідомості; мали чималий вплив О. Маркович, Ол. Тишинський, М. Вербицький та ін.»); 5) атмосфера «Великих реформ» 1860-70-х рр., що позитивно відбилася на стані середньої освіти («Гімназична наука Шрага припадала на гуманні часи Пирогова, коли формалістика по школах одступила перед моральним впливом справжньої педагогії... Молодь зростала в атмосфері вільнолюбних та народолобних змагань і набиралася тих животворних ідей, що потім на все життя були їм неугасними світочами»³⁵); 6) газета «Черниговский Листок» (деякі статті в якій друкувалися українською мовою), яку видавав у Чернігові у 1861–1863 рр. Л. Глібов та яку мав можливість читати Шраг;

6) захоплення ідеями російського революційного народництва (читання творів О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева³⁶); 7) 4-річне перебування в Петербурзі – «центрі розумового життя тогочасної Росії»³⁷, де 1865 р. Шраг вступив до Медико-хірургічної академії, а через півтора року перейшов на юридичний факультет університету; 8) праця в студентських таємних гуртках. За цю небезпечну з точки зору III-го Відділення діяльність 1869 р. він був виключений з університету з заборобою вступати до будь-якої іншої вищої школи у межах Російської імперії й висланий під поліцейським ескортом на «родину», до Седнева. «Так почалася його громадська тут діяльність, що не припинялася ні на один мент аж до самої смерті»³⁸. У 1874 р. піднаглядний І. Шраг добився дозволу на тримісячне перебування у Києві, щоб здати екстерном екзамени за університетський курс юридичних наук. Його науковим керівником погодився стати відомий вчений-криміналіст та історик права, діяч Старої громади професор О. Ф. Кістяківський. Отриманий ступінь кандидата права дала Шрагу змогу вступити до чернігівської адвокатури. «Великий хист і енергія та працьовитість молодого адвоката звертають на його загальну увагу.., – твердить Єфремов. – ... Ця участь не була тільки формальною, як часто траплялося у нас, бо кожній справі Шраг віддавався цілою істотою, робився душею її й єднав, умів єднати круг себе таких само щирих працівників, і невеличкий Чернігів своєю культурою і політичною роботою завжди визначався серед інших провінціальних міст. Не дивно, що коли прийшли часи визвольного руху, то Шраг був першим обранцем до Державної Думи, де високо держав прапор волі й українства, одбувши потім за це кару по так званому Виборзькому процесу»³⁹. Єфремов наводить рядки зі статті Григорія Коваленка, який, описуючи р. 1900 25-літній ювілей громадської діяльності небіжчика, зауважив: «Здається, ні одне діло не починалося і не робилося в Чернігові без І. Л. Шрага»⁴⁰.

Визнаючи, що в 1880-х рр., перебуваючи в Україні, Шраг брав участь головним чином в імперських виборчих інституціях («По повороті з Петербургу спершу Ілля Людвигович одійшов був од активної роботи в українстві, захоплений загальним рухом. Невидне животіння українства в 80-х роках не давало простору й виходу його енергійній вдачі»⁴¹), Єфремов переходить до аналізу вторинного етапу його соціалізації: «... На початку 90-х років Шраг знов, під впливом українських вистав товариства Кропивницького та поповнених знайомств серед київських українців (Лисенко, Кониський) і закордонної преси («Діло»), обертається до активної роботи й на українському ґрунті»⁴². Знову ж таки – чинниками, які сприяли «дозріванню» українства Шрага вже в зрілому віці, були український театр (приїзд у 1883 р. на гастролі до Чернігова трупи М. Кропивницького та М. Заньковецької), вплив національно-демократичної галицької преси (газета «Діло»), так звані «значущі Інші» (композитор Микола Лисенко, літератор і громадський діяч Олександр Кониський), нарешті, безпосереднє спілкування у Чернігові з українськими культурними й громадськими діячами (Борис та Марія Грінченки, Олександр та Софія Русови, Михайло Коцюбинський, Петро Червінський, Володимир Самійленко). На широкому фактичному матеріалі цей процес більш детально розкрито в монографії Т. П. Демченко «Батько Шраг»⁴³, де до кола осіб, які сприяли «українському вибору» Іллі Шрага, додано імена Олександра Тишчинського та Олександра Кістяківського. Поряд із іншими чинниками еволюції світогляду Шрага виокремлено такі, як спілкування за роки адвокатської практики з селянами та усвідомлення гостроти аграрного конфлікту, відвідини 1899 р. «Українського П'ємонту» – Східної Галичини, знайомство там із такими видатними діячами національного руху, як М. Грушевський, О. Барвінський, Ю. Романчук, В. Шухевич.

Після відновлення в 1893 р. діяльності Чернігівської української громади Шраг опиняється в епіцентрі її праці: «І своєю лагідною вдачею, – пише Єфремов, – Шраг робиться незабаром свого роду осередком чернігівської громади, що вмів єднати неоднакові змагання і вводити їх в рамці єдиної мети на добро рідного краю. З цього часу можна проказати тут наведені вище слова з ювілейної замітки – не було на Україні такої громадської справи, до якої не пристав би Ілля Людвигович і в якій

не брав би він найдіяльнішої участі. Володіючи добре пером (статті й замітки його російською та українською мовами друкувалися в «Юридическом Вестнике», в львівській «Правді», «Записках Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка», «Южных Записках», «Украинском Вестнике» тощо), Шраг проте більше нахилу мав до політичної роботи. Особливо відкрилося широке перед ним поле з заснуванням року 1897-го Всеукраїнської організації (пізніше Товариства українських поступовців), що потім перетворилося в Радикально-демократичну партію, реформовану року 1917-го в Українську партію соціалістів-федералістів»⁴⁴.

Зі свідчень Єфремова постає наступний образ партійно-політичної діяльності Шрага: «Небіжчик аж до останніх днів належав до найактивніших партійних робітників. Рідко коли який з'їзд з самого початку заснування організації обходився без його участі, як голови, що вміло провадив збір, вносячи завжди ту безсторонність і лагідність, що мирить гострі суперечки і вміє знаходити ту середину, на якій можуть погодитись, не вважаючи на часткові суперечки, люди, що йдуть до однієї мети. Таким він лишився аж до останніх своїх виступів у Центральній Раді, де його промови викликали велику увагу, хоча б ішли проти загального настрою. Не було, певне, на Україні свідомої людини, яка не знала б Шрага й не поважала його, як мало хто із селянства на Чернігівщині не чув про «велику Шрагу» – свого повсякчасного заступника й оборонця, якого двері були раз у раз одчинені для всіх, хто потребував оборони й допомоги»⁴⁵.

Наприкінці єфремовського меморіального нарису підкреслюється, що саме принцип гармонії визначав людську й громадську сутність Шрага: «Це була взагалі імпазантна, чарівна, особисто надзвичайно принадна людина. Висока, показна постать, могутий голос його й відкритий погляд немов створені були для трибуни; благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентльменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дрібні суперечки та рахунки. На перший виходять план самі вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвіювалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини. Може, через це й політичні вороги, – а їх у небіжчика було раз у раз досить, – не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сіяв круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї. Як громадянин, народився небіжчик за тих часів, коли люди найбільше шукали гармонії духа й силкувалися витворити гармонію ту і в житті кругом себе й вірили, що це можливо, що це неминуче. Ту віру Ілля Людвигович доніс до могили, хоча дійсність невпинно й неустанно била по ній важким своїм молотом. І любо було дивитись на цю молоду душею людину: літа і пригоди зігнули вже високу постать, поорали зморшками думне чоло, та не зігнули м'якої в поводженні, а мов криця та в ділах твердої вдачі небіжчика»⁴⁶. Єфремов передбачив (і, як бачимо, не помилився в тому – нащадки поцінували, хоч і зі значним запізненням, внесок Іллі Людвиговича в творення модерного українського суспільства): «Напевне, в пам'яті людській останеться він надовго, як зразок ідеального громадянина, невсипущого працівника та особисто прекрасної людини – щасливе поєднання внутрішнього благородства з околиціною величністю»⁴⁷.

У споминах «Про дні минулі», писаних у часи перебування на нелегальному становищі у Києві та його околицях із липня 1920 р. по квітень 1921 рр., Єфремов пригадує історію знайомства з Шрагом у політичному «салоні» свого «вчителя» Олександра Кониського⁴⁸. Наводить факти щодо діяльності Шрага у Всеукраїнській безпартійній демократичній організації (ВБДО) – цієї федеративної спілки українських громад Російської імперії: Ілля Людвигович брав участь як делегат від Чернігівської громади в установчому з'їзді в серпні 1897 р.⁴⁹, в подальшому головував на з'їздах ВБДО, що відбувались спочатку тричі, а потім двічі на рік⁵⁰. «Головував звичайно Шраг і головував дуже майстерно. Як тепер бачу його ставну огрядну постать, коли він під-

водитьсь з свого місця для заяв або резюме змагань і своїм густим голосом немов ставить крапки над «і», даючи влучну формулюнку усім думкам, що висловлювалися в дебатах»⁵¹. Згадуючи про переформатування організаційно-тактичних засад ВБДО, Єфремов свідчить, що «перше слово про політичну програму організації було вимовлене на літньому з'їзді 1902 р. Шраг од чернігівської громади заявив, що пора організації ступити на виразно політичний шлях, виробивши відповідну програму, що час вимагає повного самоозначення з політичного боку, що ми взагалі стоїмо, певне, перед подіями, коли кожного з першого ж разу запитуватимуть – «яко віруєши», що ми повинні йти тут за прикладом російських організацій, які на політичну сторону визвольної справи найбільше звертають уваги. Пам'ятаю, що жадних дебатів заява ця не викликала, з'їзд одноголосно згодився з промовцею й доручив Раді на найближчий з'їзд виготовити проект політичної програми й подати її на розгляд заїзду»⁵².

С. Єфремов у споминах розповідає також про свої клопоти в Петербурзі (листопад – грудень 1904 р.) в справі зняття заборон з українського друкованого слова в «добу довіри» кн. П. Д. Святополка-Мирського, «всесильного міністра внутрішніх справ, вельми популярного тоді»⁵³. Окрім аудієнції у князя, на якій Єфремов подав прохання про дозвіл українського періодичного друкованого видання, він зустрівся з гр. Г. О. Милорадовичем, до якого Шраг дав йому рекомендаційного листа, прохачучи, «щоб він з свого боку поклопотавсь приватним способом перед міністром про українську пресу...»⁵⁴. Офіційну відповідь Єфремов дістав уже через поліцію в Києві; в цілому вона була передбачуваною – «ходатайство не подлежить удовлетворению»⁵⁵.

Зауважимо, що в опублікованих та прокоментованих фахівцями листах І. Шрага до С. Єфремова виразно відбивається щира приязнь та повага до свого молодшого товариша, визнання наукової й громадсько-національної ваги його «Історії українського письменства». Так, 13 липня 1911 р. Шраг писав: «... ще раз щиро дякую і радію, що ми маємо Вашу вельми коштовну працю: Ваша «Історія» – велике придбання, надзвичайно корисне, Ви задовольнили пекучу потребу»⁵⁶.

Через багато років, у період ствердження підстав тоталітарного режиму в Україні, в своєму потаємному щоденнику Сергій Єфремов занотував 29 жовтня 1924 р.: «Писав некрологи для «України». Аж цілих 12 написав (Алчевської, Жебуньова, Кашенка, Кістяківського, Левицького І., Матушевського, Науменка, Стебницького, Стешенка, Сумцова, Широцького, Шрага)»⁵⁷. Більшість з цих некрологів були вміщені в виданні ВУАН – «Україна: науковий трьохмісячник українознавства» за редактуванням акад. М. С. Грушевського (кн. 3 за 1924 р.) в розділі «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1923» (с. 180–191). Про Іллю Людвиговича було сказано, що він син «захожого німця», друкувався в журналі «Юридический вестник», «Южные записки»; «цікава автобіографія» Шрага надрукована вже по його смерті в «Нашому минулому»⁵⁸.

У тому ж таки щоденнику в записі від 9 червня 1925 р. Єфремов передає розповідь дружини Шрага про його останні дні, коли з ВУЧК прийшли з наміром арештувати, і родина ледве вблагала, щоб помираючого лишили «під хатнім арештом». «Так під арештом він і помер, і може щасливий хоч тим, що не зазнав знущання в ЧЕКА»⁵⁹.

9 березня 1927 р. Єфремов занотовує свою промову, виголошену на Глібовському святі в Чернігові. Порівнюючи в історичному аспекті Київ з Черніговом, академік дійшов висновку про те, що «... потім, вже в 90-х і 900-х роках, Чернігів виступав як громадський конкурент Києву: згадаймо громаду часів Шрага, Грінченка, Коцюбинського, Самійленка. І знову от чернігівці наїздять до Києва, кияни наїздять до Чернігова, – але вже не з тим, щоб одне одного принижувати і на принижуванні конкурента власну славу будувати. За іншим відбуваються новітні походи – щоб тут, на місці, виучувати культуру нашу й використовувати скарби, нагромаджені роботою колишніх поколінь. Сталося це заходами і працею людей, що, працюючи на місцях, думками обіймали всю Україну, головою були в Європі і спільні думки загальнолюдського поступу прищеплювали до рідного ґрунту, засівали його не сепаратним, а спільним, не скороминущим, а вічним, не до ворогування і розбрату вели, а до єднання. І сьогодні ми бачимо наслідки такої роботи»⁶⁰.

У монографії «Михайло Коцюбинський» (К., Ляйциг, 1924) С. Єфремов згадує Шрага як постать із найближчого оточення письменника: «... в Чернігові він міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець. Була там громадка однодумців (І. Л. Шраг та інші), з якою так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці, – і гарні сліди цих громадських стосунків ми теж бачимо на Коцюбинському»⁶¹. Свідчив про намір Коцюбинського в 1906 р. «дати літературний портрет популярної тоді постаті І. Л. Шрага» для щоденної газети «Громадська думка»; письменник обговорював із Єфремовим деталі свого задуму. Цей намір Коцюбинського лишився «тільки в сфері задумів та планів»⁶². Про цей проект дізнаємося також із листів М. Грушевського: так, 23 лютого 1907 р. історик прохав Михайла Михайловича «для серії біографій наших діячів в «Раді» ... написати коротеньку біографію д. Шрага як громадського й земського діяча й депутата 1-шої Думи»⁶³.

У червні 1925 р. С. Єфремов, обговорюючи у взаємному листуванні спомини Євгена Чикаленка за 1861–1907 рр., які на той час друкувались в американській газеті «Свобода», подав уточнення, де саме Ілля Людвигович отримав вищу освіту («Шраг учився не в московському університеті, а в Петербурзі – спочатку в Медично-хірургічній академії, а потім в університеті»)⁶⁴.

Таким чином, у публіцистичних, мемуарних та епістолярних текстах Єфремова вимальовується неповторний образ Іллі Шрага як «людини 1870-х», сповненої надій і розчарувань «досвітньої доби» українського руху. Цінності Шрага, які були властиві й іншим видатним діячам цієї генерації та на яких акцентує увагу Єфремов, це – глибоке усвідомлення громадського обов'язку, політичний активізм, толерантність, уміння не тратити духу й знаходити оптимальне рішення в кризових ситуаціях, український патріотизм. Ці еталонні якості й чесноти мали стати певним «стандартом» для конструювання колективної ідентичності лідерів національних ліберально-демократичних політичних асоціацій у добу бурхливих революційних змін. Тому Ілля Шраг, як людина, оточена символічною аурою, пошанована однодумцями – сучасниками й нащадками, може розглядатися, згідно з теорією колективної пам'яті П. Нора, як своєрідне «місце пам'яті», постать, яка сприяла комунікації поколінь та збереженню безперервності традицій.

1. Ортега-и-Гассет Х. Вокруг Галилея // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Пер. с исп. / Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – С. 261–263.

2. См.: Шанин Т. История поколений и поколенческая история России // Человек. Сообщество. Управление. 2005. – № 3. – С. 8.

3. Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 34. – М.: ИВИ РАН, 2011. – С. 138.

4. Там само. – С. 155–156.

5. См.: Нора П. Поколение как место памяти / Пер. Г. Дашевского / Новое литературное обозрение. – М., 1998. – № 2 (30). – С. 48–72. Также см.: Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы. – С. 140.

6. Пьер Нора: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь». Вопросы задавала Александра Лозинская. Интервью записано 31 января 2010 г. в офисе общества «Мемориал» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/1049>

7. Докладніше огляд літератури щодо «проблеми поколінь» див.: Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Смена поколений // Савельєва І. М., Полетаєв А. В. История и время. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 360–371; Дубин Б. В. Поколение: социологические границы понятия // Мониторинг общественного мнения. – 2002. – № 2. – С. 11–15; Каспэ И. М. Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы. Монография. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 192 с.

8. Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историко-графический роман). – Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2008. – С. 213.
9. Там само. – С. 232.
10. Грицак Я. Лекція 9. Покоління // Грицак Я. Лекції курсу «Вибрані питання європейської історії». [Львів, 2016]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eg.usu.edu.ua/handle/1/841>
11. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – С. 477–478.
12. Там само. – С. 494.
13. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К.: «Вид-во «Кліо», 2014. – С. 188–189.
14. Єфремов С. Драгоманов серед співробітників російського журналу // Рада. – 1913. – № 256. – 8 листопада (21 листопада). – С. 2-3.
15. Див.: Демченко Т. Батько Шраг: [монографія]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.; Демченко Т. На схилі віку: останній рік життя Іллі Шрага // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 184–196; Демченко Т. П., Іваницька С. Г. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – 163 с.
16. Демченко Т. Батько Шраг. – С. 3, 8.
17. Там само. – С. 58.
18. Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могилянський та І. Шраг // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2013. – № 9. – С. 22-23.
19. Дорошенко Д. De Profundis: Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Ч. II-IV. – С. 141.
20. Демченко Т., Онищенко В. «Знов море праці розстилається перед нами...»: листи Сергія Єфремова до Іллі Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105-117; Єрмашов Т. Співпраця С. Єфремова та І. Шрага в українській справі // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 52–56. Т. Єрмашов, підкреслюючи, що їхня «щира дружба і плідна співпраця на рідній ниві стали свідченням духовної неперервності поколінь нації, спадковості української ідеї», відзначає як властиві обом риси демократизм в спілкуванні, приязнь і повага до співрозмовника незалежно від його стану і віку (Єрмашов Т. Назв. праця. – С. 52).
21. С. Є. [Єфремов С.]. [Персоналія] // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. X. – Кн. 4. – Цвітень. – С. 60.
22. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917-1920 рр.) / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К.: Дух і літера, 2014. – Т. 1. – С. 62.
23. Там само. – С. 197.
24. Єфремов С. Публіцистика революційної доби / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К.: Дух і літера, 2014. – Т. 2. – С. 358.
25. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – №1-2. – С. 123-124.
26. Там само. – С. 123.
27. Там само. – С. 124.
28. Там само. – С. 140.
29. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423–1427. Републікація: І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. У некролозі використані матеріали «Автобіографії» І. Шрага (Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 124–140).
30. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423-1424.
31. Там само. – Стовп. 1424.

32. Там само. – Стовп. 1424.
33. Там само. – Стовп. 1424.
34. Вірогідно, насправді згадується Степан Данилович Ніс – етнограф, історик, письменник, лікар, громадський діяч (1829–1900). Розпочавши в 1858 р. працю оператором Чернігівської лікарської управи, у місті він зустрів відомих діячів українства Леоніда Глібова, Опанаса Марковича, Олександра Лазаревського. Влаштувався у себе на квартирі гурток, де на громадських засадах діяла бібліотека. Став одним із фундаторів Чернігівської української громади. 1863 р. був заарештований у т. зв. справі І. Андрущенка за зберігання і поширення нелегальних видань («Колокола» О. Герцена, прокламацій народницької організації «Земля і воля»), висланий на Північ Росії, в м. Білозерськ (до липня 1872 р.). З 1886 р. знову в Чернігові, займався лікарською практикою (див.: Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 363-400; Єфремов С. Жертви нашого лихоліття. М.Т. Симонов і С.Д. Ніс // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XIV. – Кн. 4. – С. 38-55).
35. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1424-1425.
36. Там само. – Стовп. 1425.
37. Там само. – Стовп. 1425.
38. Там само. – Стовп. 1425.
39. Там само. – Стовп. 1425-1426.
40. Коваленко Гр. І. Л. Шраг: Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. X. – Кн. 6. – С. 214–217. Див. також: Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 63–66.
41. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426.
42. Там само. – Стовп. 1426.
43. Демченко Т. Батько Шраг. – С. 37-43.
44. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426. Всеукраїнська безпартійна демократична організація (інша назва – Загальна безпартійна українська організація) була заснована у 1897 р. Українська радикально-демократична (демократично-радикальна) партія утворилась у грудні 1905 р., у вересні 1908 р. трансформувалась в Товариство українських поступовців; своє існування УДРП відновила після початку революції, з червня 1917 р. прибрала назву «Українська партія соціалістів-федералістів». До керівництва всіх цих політичних об'єднань входили С. Єфремов і І. Шраг. Єфремов був членом Ради ВБДО з 1900 р.
45. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426–1427.
46. Там само. – Стовп. 1427.
47. Там само. – Стовп. 1427.
48. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упорядкування, вступна стаття: Ігор Гирич. – К.: Темпора, 2011. – С. 375.
49. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – С. 432.
50. Там само. – С. 433.
51. Там само. – С. 538.
52. Там само. – С. 540.
53. Там само. – С. 560.
54. Там само. – С. 562. Детальніше про це див.: Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 107-112.
55. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – С. 563.
56. Цит. за: Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 112.

57. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 156.
58. Єфремов С. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 [Шраг Ілля Людвигович] // Україна: науковий трьохмісячник українознавства / за редактуванням акад. М. С. Грушевського. – К.: ДВУ, 1924. – Кн. 3. – С. 191.
59. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – С. 242.
60. Там само. – С. 475-476.
61. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд. передмова та приміт. Е. Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 233.
62. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране. – С. 256.
63. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II: Горошовський – Іткін / Упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2002. – С. 81.
64. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 242.

Светлана Иваницкая

**Личность Илья Шрага в публицистике Сергея Ефремова в контексте
«теории поколений»**

Целью статьи является освещение с точки зрения «истории поколений» и теории коллективной памяти интерпретаций фигуры Илья Шрага в творчестве Сергея Ефремова 1900-х – 1920-х гг.

Ключевые слова: *Илья Шраг, Сергей Ефремов, поколение, память, публицистика.*

Svetlana Ivanitskaya

**The Personality of Ilya Shrag in Publicists of Serhiy Yefremov in the Context of
the «Generation's Theory»**

The purpose of the article is highlighting the interpretations of the figure of Ilya Shrag in the creative work of Serhiy Yefremov from the 1900s to 1920s with methodological grounds of «history of generations» and the collective memory theory.

Key words: *Ilya Shrag, Serhiy Yefremov, generation, memory, journalism.*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РОКІВ: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ

На основі історичної літератури та документальних джерел у статті здійснюється ретроспективний аналіз складних і суперечливих подій на українських теренах періоду 1917–1921 рр., звертається увага на несформованість національних державотворчих традицій, несприятливі внутрішні й зовнішні фактори, котрі у синтезі з прорахунками керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії призвели до поразки Української революції.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, Гетьманська держава, Директорія, УНР, ЗУНР, Армія УНР, Українська галицька армія, повстанські отамани, політичні партії, Універсали, Брестський договір, Антанта, Четвірний союз, більшовики, білогвардійці.

2017-го року відзначалося 100-річчя початку Української революції. Протягом тривалого часу в історичній літературі, перш за все радянській, події 1917–1921 рр. в Україні висвітлювалися в контексті іншої, радикальної, так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції. Незважаючи на той беззаперечний факт, що почалася вона задовго до жовтневого перевороту в Петрограді, практично після повалення самодержавства в Росії, до складу якої входили і українські землі.

З позицій сучасної методології історії події в Україні початку ХХ ст. розглядаються як окреме явище, звичайно, не ізольоване від процесів на теренах колишньої російської імперії, інтегроване не лише в контекст всеросійської громадянської війни, але й у світові глобальні зміни, що настали внаслідок Першої світової війни та встановлення більшовицького режиму на одній шостій земної кулі.

Отже, є сенс поглянути на події Української революції неупереджено, спираючись на достеменні історичні факти, погляди та оцінки як сучасників тих буремних років, так і останні історичні дослідження, що ґрунтуються на архівних матеріалах та критичному аналізі того, що відбувалося на українських землях у 1917–1921 рр. з тим, щоб здобути необхідні уроки та зробити певні висновки для сьогодення.

Як зазначалося у Зверненні Президента до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років, сьогодні ми не стільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим. Вивчити, засвоїти і не повторити – от що зараз головне. Медики дуже наполегливо радять холодний душ як дієвий профілактичний засіб. А для політиків вельми корисним є холодний душ історії. Саме таку назву має есе письменника і публіциста Володимира Базилевського, в якому він зазначив, що українці володіють незбагненним хистом заганяти хворобу у глиб душі, але зазирнути туди наважуються дуже рідко. Можливо, це несвідома форма самозахисту: інстинктивне відчуття безміру падіння. Значно легше шукати винуватців деінде. Винні сусіди. Винні несприятливі обставини. Винні самі державці, не підозрюючи, що вони – частина нас самих [2, с. 488].

У всякому випадку після Першої світової війни на авансцені історії повноголосно заявили про себе народи, над правом на самостійне існування яких у провідних європейських столицях навіть не замислювалися. На жаль, у нашому календарі, на відміну

© Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, кандидат історичних наук.

від Чехії, Польщі, Фінляндії, Естонії, Литви, Латвії та інших країн, дати століття відновлення чи проголошення незалежності немає. І лише у 1991 р. Україна стала на шлях, якого не змогла здолати на початку ХХ ст.

Разом з тим, і це є історичним фактом, революція 1917–1921 рр. не залишила українців без, хай і відносних, проте позитивних наслідків. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, «було би помилкою говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України...». Справді, навіть більшовики мусили рахуватися з розмахом і силою українського національного руху. Замість сукупності малоросійських республік та губерній з'явилася Україна, хай ще і не відокремлена, але вже виокремлена. І з юридично оформленим правом відділитися. Звичайно, в конституції Радянського Союзу ту норму твердо вважали мертвою, але українці її оживили, щойно склалися належні для того обставини. Про ці позитивні наслідки цілком слушно йдеться у Зверненні Президента до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років.

Історіографія питання досить обширна і суперечлива. Тому огляд її вимагає нелінійного мислення, інакше історія, за висловом відомого філософа Гегеля, повториться двічі: «перший раз як трагедія, другий раз – як фарс» [8]. Отже, потрібно мати на увазі, що історія складається не лише з героїчних, але й трагічних, якщо не драматичних, сторінок. Що ж, як говорив Микола Карамзін, «история должна быть злопамятной», інакше нинішнє покоління залишиться без історичної пам'яті, не здатне до адекватного реагування на виклики сучасності.

Виходячи із цього постулату, автор при аналізі подій на українських землях під час революційних подій початку ХХ ст. використовував як радянські, так і українські джерела. Справа в тому, що історичні дослідження радянської доби та окремих сучасних російських істориків відрізняються наявністю великої кількості фактичного матеріалу. Відкинувши ідеологічні трактування та упередження, їх цілком можливо використати для формування цілісної картини процесу, що відбувався того часу. Йдеться про роботи, у яких розповідається про події громадянської війни на території СРСР та України [3, 14, 15], збройні формування та генеза зародження і розвитку Червоної армії [16, 19, 34, 42, 49]. Окремої уваги заслуговує історична розвідка О. Щуса про військове будівництво в Україні у 1919 році [69].

Серед українських досліджень, у т. ч. написаних у діаспорі, варто назвати праці О. Божка [4], В. Верстюка, В. Горобця, О. Толочка, Т. Осташко [5, 6], К. Галушка [10], В. Головченка [12], Л. Гриневич [18], А. Грицака [20], А. Гриценка [21], Т. Гунчака [23], О. Копиленко та М. Копиленко [30], В. Креміня, Д. Табачника та В. Ткаченка [33], П. Мірчука [40], В. Солдатенка [54, 55], О. Старуха [57], Л. Шанковського [68], В. Яцюка [70]. Всі ці роботи написані в різний час і мають як спільні підходи, так і власне авторське бачення.

Багато уваги дослідники приділяють зовнішньополітичним факторам Української революції, що спричинили поразку національної державності. Зокрема, ці проблеми висвітлюються в роботах Н. Городньої [13], М. Держалюка [26], Л. Дещинського [27], В. Соловйова [56], а також у нарисах історії дипломатії України [45]. Ряд досліджень присвячені безпосередньо питанням створення та еволюції національних збройних сил України [29, 32, 37], діяльності українських та всеросійських політичних партій [44, 48, 64], ситуації з національними меншинами та стану ментальності [31, 46, 64, 66].

Доповнюють панораму революційних подій в Україні дослідження та мемуари сучасників із різних сторін протистояння, в т. ч. Володимира Винниченка [7], Михайла Грушевського [22], Симона Петлюри [36], Миколи Міхновського [41], Миколи Скрипника [53], Юрія Тютюнника [60], Олександра Удовиченка [61], Антона Денікіна [24, 25], Петра Врангеля [9] тощо, а також описи очільників отаманщини, серед яких – Євген Ангел [1], Никифор Григор'єв [8], Нестор Махно [11, 38, 39], Юліан Мордалевич [43], Костянтин Пестушко [47], Ілько Струк [58], Данило Терпило [59], Василь Чучупак [67] та інші.

При дослідженні складних процесів Української революції гарною підмогою стали

збірники документів, зокрема, періоду 1917–1927 рр. [28] та Центральної Ради [65]. Варто також звернути увагу на фундаментальну працю Л. Радченка, присвячену сучасній історіографії національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. [50] та публіцистичний твір Володимира Базилевського «Холодний душ історії» [2].

Історична література та джерела, що висвітлюють події Української революції 1917–1921 рр., дають досить широку фактологічну базу і різноманітні оцінки перебігу тих подій. Проте, за винятком деяких праць, у них зосереджується увага на окремих аспектах буремних років, що не дає змогу сконструювати цілісну картину із врахуванням різноманітних суперечливих факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, у т. ч. ментальних, що в сукупності призвели до поразки українських визвольних змагань.

Тому автор ставить перед собою завдання з об'єктивних позицій здійснити дискурс у події української історії 1917–1921 рр., спробувати знайти сутнісні, а не поверхові характеристики суспільно-політичних процесів того часу, віднайти глибинні причини поразки визвольних змагань.

Отже, розпочнемо з оцінки передреволюційної України політичним діячем, істориком, соціологом Вячеславом Липинським: «Погорда до батька, коли він слабкий, натомість рабство у чужого, коли він сильний – ось хамство, ось прикмета людей, що живуть на Українській землі. ...Нація отаманів, нація бунту і зради, з якими на кожному кроці тобі прийдеться зустрічатись. ...Не плачте! Завтра так само поскидають тих, що нині вас скидають. На кожного українського Хама завжди знайдеться ще більший український Хам. ...Українотворче діло Богдана спиралося на татар, українотворче діло Гетьманства 1918-го року – на німців. Допомога вичерпалася, й хамство розірвало Україну» [Цит. по 2, с. 482-483]. Це гірко усвідомлювати, але головною проблемою українства впродовж віків, у т. ч. у 1917–1921 рр. і після отримання незалежності у 1991 р., залишалася відсутність внутрішньої консолідації. Важко не погодитися з першим Президентом України Леонідом Кравчуком, який у програмі «Гордон» від 25 лютого 2017 р. заявив: «Ми 25 років воюємо всередині між собою. А тепер вимушені воювати і з зовнішнім ворогом. ...Менталітет росіян – рабський. Як і український».

Причини хвороби криються у «психічних заложеннях» – твердив Олег Ольжич (Кандиба), український поет, археолог, певний час Голова Проводу Українських Націоналістів. «Це є той Дух Руїни, дух степу, який покутує в психічному укладі нашого народу від княжої доби, через гетьманщину й визвольні змагання 1917-1920 років аж по сьогоднішній день» – писав О. Ольжич. [Цит. по 2, с. 488].

Справді, якщо говорити про національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., то, перш за все, варто згадати відомі промахи Центральної Ради. Її безхребетність і нездатність до ефективних дій очевидні. Її молоді керівники виявилися нікчемними практиками. Неспромога створити боездатну армію і дієвий адміністративний апарат визначили наперед сумну долю української державності.

Діячам Центральної Ради виявилось не під силу пов'язати соціальні питання з національним визволенням. Розходження між Винниченком і Петлюрою змушують озирнутися на добу козаччини. Нерішучість і неясність, що ж треба робити (знаменитий IV Універсал був прийнятий із явним запізненням), призвели до втрати історичного часу. Більшовицька агітація виявилася ефективнішою за українську ідею. Німці штовхнули Центральну Раду – і вона впала без найменшого спротиву.

За Директорії спостерігалось те ж саме. Знову з'ясовують стосунки Винниченко і Петлюра (як пізніше – бандерівці і мельниківці). Цього разу – на чий бік прихилитися: до Москви чи Антанти. Армія, поваливши Скоропадського, розповзається по селах. Винниченко подає у відставку. Петлюра – головнокомандуючий армії, якій не може дати ради. Як і в добу Руїни, процвітає отаманство й інертність мас.

Стосовно гетьманату Скоропадського з його опорою на німців та прорахунків самого гетьмана, то він, в принципі, був приречений. І все ж за своє короточасне перебування при владі Павло Скоропадський вписав в українську історію одну блискучу сторінку – культурницьку. Тоді як Директорія замість діла демонструвала мітингову суверенність, за вісім місяців Гетьманщини у більшості шкіл була введена українська мова. Побачили світ кілька мільйонів примірників україномовних під-

ручників, засновано 150 україномовних гімназій, національний архів та бібліотеку, що налічувала понад мільйон томів, створено два нових українських університети і українську Академію наук [20, с. 288; 21, с.195].

Звичайно, ганити державців періоду української революції легко. Проте причини поразки незмірно глибші. З найважливіших: темне, дезорієнтоване калейдоскопічною зміною подій, а тому й непередбачуване у своїх діях селянство, денаціоналізоване місто, мізерна кількість відданої українській справі інтелігенції і її аматорство, наївність і недосвідченість. Є й інші причини, про які ще буде мова. Але й перших трьох достатньо, щоб зробити висновок: на початку XX ст. ми ще не функціонували як нація, як історичній спільноті українцям бракувало якогось стержня.

Спробуємо розглянути більш детально суспільно-політичну панораму на теренах України періоду національно-визвольних змагань. Пожежа Першої світової війни призвела до початку об'єктивного процесу – соціальних революцій і розвалу колоніальних імперій. Першими стали Російська, Австро-Угорська, Німецька та Османська імперії, створення на їхніх теренах нових незалежних держав. Серед них могла б постати й Україна, якби не політика більшовицького керівництва Росії і країн-переможниць (але це лише зовнішні фактори). У положеннях Версальського договору місця УНР не знайшлося. З об'єктивних причин. Справа в тому, що вона зв'язала себе умовами іншого договору – Брест-Литовського з країнами Четвірного союзу, які програли війну.

Звичайно, таке бачення є поверховим. Бо політична і військова палітра тогочасної України була занадто строкатою, заплутаною і непередбачуваною. На політичній арені розміщувалися багаточисельні дійові особи і виконавці, серед яких – РСДРП (б), партія, котра разом із своїми лідерами зіграла найтрагічнішу роль у долі України.

Що ж взагалі представляли собою політичні партії в Україні у 1917 р.? Після Лютневої революції розгорнулася легальна політична діяльність українських національних партій. Наймасовішою з них була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), членів якої називали українськими есерами. Визначним лідером цієї партії був М. Грушевський, що перейшов до УПСР від українських лібералів. Серед інших відомих діячів цієї партії виділялися В. Голубович, М. Ковалевський, О. Сверстюк, П. Христюк та інші. Есери виступали за глибокі аграрні перетворення в інтересах селянства, ліквідацію поміщицького землеволодіння. В галузі національно-державних відносин обстоювали автономію України у складі Російської держави.

Другою за чисельністю і впливом політичною партією була Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), яку ще називали партією українських есдеків. Її керівниками були В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш та інші. УСДРП виступала за демократичний розвиток України з соціалістичною перспективою, за її автономність у складі федеративної Росії.

Частина українського суспільства ліберально-демократичної спрямованості об'єдналася в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ) або партію есефів. З соціалізмом ця партія не мала нічого спільного, а її назва була прийнята з тактичних міркувань. Есефи виступали за глибоке реформування народного господарства й аграрну реформу при збереженні приватної власності, за парламентську республіку. З Росією Україна мала будувати відносини на федеративних засадах. УПСФ була нечисленною партією, але у її складі були такі авторитетні діячі українського національно-визвольного руху, як А. Ніковський, Д. Дорошенко, І. Фещенко-Чопівський, С. Єфремов, О. Лотоцький, С. Шелухин та інші [48, 63].

Як бачимо, спільним у програмах цих трьох політичних сил була відсутність намірів будувати незалежну українську державу, а лише у рамках федерації з Росією. На відміну від консерваторів, яку представляла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), що об'єднала у своїх лавах заможні верстви українського суспільства (поміщики, багатоземельне селянство тощо). Спираючись на традиційні цінності українського суспільства – приватну власність і хуторянське селянське господарство, демократи-хлібороби на чолі з братами Сергієм і Володимиром Шеметами та Вячеславом Липинським не обмежувалися автономією України і були схильні визнати необхідність її незалежності. У цьому відношенні вони зближались з відкрито самостійницькою Українською народною партією (брати Макаренки, І. Липа, О. Андрієвський, І. Луценко) [48, 63].

Окрім українських національних партій, в Україні діяли загальноросійські партії: конституційні демократи (кадети), соціалісти-революціонери (есери), соціал-демократи (більшовики і меншовики) тощо. Ця строката політична палітра доповнювалася філіями загальноросійських єврейських, польських та інших партій національних меншин [48, 63]. Врешті-решт, саме політичні партії стали одним із важливих чинників революційного розвитку 1917–1921 рр.

Коротко зупинимось на хронології подій, починаючи з весни 1917 р. Враховуючи революційні настрої і домагання українського народу, Центральна Рада з самого початку почала висувати перед Тимчасовим урядом свої вимоги: відобразити у конкретному документі своє схвалення автономії України; при Уряді Росії ввести посаду комісара з українських питань, а в самій Україні – крайового комісара з Крайовою Радою при ньому; здійснити українізацію армії, середньої і вищої школи; відповідальні посади надавати особам, які користуються довір'ям у населення, володіють українською мовою, знають народний побут; звільнити галицьких військовополонених [64].

Як відомо, Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду за справжнього виразника волі українського народу і заявив, що не має повноважень розв'язувати питання про автономію, тому українцям треба дочекатися Установчих зборів. Враховуючи таку політичну ситуацію, Центральна Рада вирішила звернутися безпосередньо до народу, оприлюднивши I Універсал, яким проголошувалася автономія України. Услід за цим, 15 червня 1917 р., утворено Генеральний секретаріат у складі 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Генеральний секретаріат очолив Володимир Винниченко. За партійним складом соціал-демократи обіймали чотири, есери – дві, соціалісти-федералісти – одну і позапартійні – дві посади. Формування уряду за професійною ознакою зумовило посилення в ньому позиції соціал-демократів, хоча в політичному житті України найвпливовішою була партія есерів [64].

II Універсал започаткував загальну липневу кризу в Росії, яка певною мірою захопила й Україну. На підставі домовленості між Центральною Радою і Тимчасовим урядом склад Центральної Ради розширився до 822 членів. Більш ніж половина місць належала представникам українських Рад – селянських (212), військових (158) та робітничих (100) депутатів, а також загальноросійських Советів робітничих і солдатських депутатів (50). Другою за чисельністю групою були представники від соціалістичних партій – загальноросійських (40), єврейських (35), українських (20) і польських (15). Третьою за чисельністю групою були представники від професійних, просвітніх, економічних і національних (молдавських, німецьких, грецьких, білоруських та інших) організацій. Нарешті, останньою групою були представники від міст і губерній [64]. Як бачите, досить строкатий конгломерат, аби приймати узгоджені рішення.

Врешті-решт, певні досягнення в галузі національно-державного будівництва, яких домоглася при підтримці народу Центральна Рада, нівелювалися її нерішучістю в забезпеченні законності і порядку, втіленні у життя радикальних реформ, перш за все, утворення надійної регулярної армії, організація адміністративного апарату на місцях. У той же час серед робітників Донбасу, Придніпров'я, Харкова, в ряді міст півдня України, серед найбіднішого селянства та солдатів ряду тилкових і фронтових частин зміцнили свої позиції більшовики. Вони вступили в Центральну Раду й утворили власну фракцію з метою боротьби, як зазначалося в декларації фракції, «з буржуазією і буржуазним націоналізмом», за перемогу «пролетарської революції» [62].

Слід звернути увагу на одну важливу обставину: більшовицькі організації України не були українськими. Серед промислових робітників краю переважали росіяни та євреї. Вони становили 75% кількісного складу більшовицьких організацій України. У жовтні 1917 р. в Україні налічувалося 42 тисячі більшовиків. Інші загальноросійські політичні партії – кадети, російські есери, меншовики, бундівці – також боролися за вплив на маси. Наприкінці 1917 р. в Україні налічувалося 69 тисяч російських есерів, 33 тисячі меншовиків, 10 тисяч бундівців, 8-10 тисяч кадетів. Меншовики та російські есери становили більшість у Радах робітничих та солдатських депутатів, користувалися впливом серед солдатів фронтових частин, мали вагоме представництво в органах міського самоврядування [64].

Отже, три владні політичні центри в Україні – Тимчасовий уряд, Ради робітничих і солдатських депутатів і Центральна Рада, – спираючись на різні політичні партії, соціальні верстви і національні спільноти, готувалися до вирішальної боротьби за владу, за власні методи розв'язання соціально-політичних, економічних і національних проблем.

Далі – калейдоскоп подій: збройне повстання в Петрограді 25 жовтня 1917 р., повалення Тимчасового уряду і створення нового російського уряду (Рада Народних Комісарів); утворення Крайового комітету для охорони революції в Україні і вихід з нього більшовиків; прийняття III Універсалу 7 листопада 1917 р. (проголошення Української Народної Республіки у федеративному союзі з Росією, конфіскація приватного землеволодіння і перехід земель до рук трудящих без викупу, встановлення 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом, амністія за політичні виступи та скасування смертної кари, забезпечення народів прав і свобод слова, друку, совісті, зборів, страйків, професійних спілок, рівноправності всіх мов, вдосконалення місцевого самоврядування, встановлення найтіснішої співпраці з органами революційної демократії, якнайшвидше досягнення миру між воюючими країнами тощо); «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» від Раднаркому РРФСР [52, с. 18]; I Всеукраїнський з'їзд робітничих і солдатських депутатів 11-12 грудня 1917 р. у Харкові, створення першого радянського уряду України – Народного секретаріату [15, с. 302-310]; війна радянської Росії проти УНР; криза уряду Володимира Винниченка; проголошення самостійності України IV Універсалом від 22 січня 1918 р. та створення нового уряду на чолі з Всеволодом Голубовичем; бій під Крутами; Брестський мирний договір з країнами Четвірного союзу 27 січня 1918 р.; окупація України Німеччиною та Австро-Угорщиною; схвалення проекту Конституції України та обрання Михайла Грушевського президентом УНР; розпуск Центральної Ради; створення та крах Української держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським; доба Директорії та її державотворча діяльність; поразка Української революції.

Зазначимо беззаперечний факт, що в часи Директорії навіть більше, ніж за Центральної Ради, мали вплив ідеї соціалізму. Як зазначив авторитетний діяч Української соціал-демократичної робітничої партії Ісаак Мазепа, «революція почалася й розвивається під знаком ідей демократії та соціалізму, які були надзвичайно популярними в народних масах... Впливи поміркованих чи так званих буржуазних партій швидко звелись майже до нуля... Майже неможлива будь-яка ширша політична праця поза гаслами та програмами соціалістичних партій» [64].

Але домінування соціалістичних ідей було не єдиною проблемою Директорії. Становище, в якому вона опинилася, виявилось дуже тяжким: та велика армія, що забезпечувала повалення Гетьманщини, розтанула. Селяни роз'їхалися по домівках ділити панську землю. Україна була оточена ворогами. З півночі розпочався наступ більшовиків на Україну. На південному сході посилювалася армія Антона Денікіна. Південь України був зайнятий французами. У проводі не було єдиної думки щодо шляхів політичного і соціального розвитку України. Більшість його, зокрема, Володимир Винниченко, Микита Шаповал, прем'єр Володимир Чехівський, обстоювала радянську платформу і союз з більшовиками проти Антанти. «Права» частина уряду, яку підтримував Симон Петлюра, була за спільну дію уряду з Антантою проти більшовиків [55, с. 140-145].

Суперечку вирішили самі більшовики. На початку грудня 1918 р. їхні дивізії розпочали наступ на Україну, відкинувши тим самим можливість для союзу. Він супроводжувався масовою агітацією проти Директорії, звинуваченнями її в «буржуазності». Характерно, що більшовицькі лідери, зокрема, Георгій Чичерін, заявляли, що ніякого війська РРФСР в Україні немає, а є армія українського, цілком незалежного уряду (*як це нагадує сучасну «гібридну війну» Росії проти України!*). На бік більшовиків перейшли Матвій Григор'єв, Нестор Махно, Зелений. Україна вкрилася повстанськими загонами, що не визнавали влади Директорії і діяли на власний розсуд, довільно змінюючи орієнтацію.

Після сутички між арміями УНР та Антона Денікіна Київ опинився в руках останнього. Ця київська катастрофа виявила ще одну проблему – ідеологічне розходження між Українською Народною Республікою та Західноукраїнською Народною Республікою. Тоді як Директорія та уряд УНР не допускали й думки про союз з Антоном Денікіним, ЗУНР своєю головною метою ставила боротьбу з Польщею й охоче йшла на союз із білогвардійцями, сподіваючись, що Антанта допоможе їй у війні.

Директорія 24 вересня 1919 р. оголосила війну Денікіну, після чого опинилася між трьох вогнів – більшовиками, денікінцями, поляками. Генерал Мирон Тарнавський 7 листопада 1919 р. від імені Української галицької армії уклав конвенцію з Денікіним, за якою вона віддавалася в його розпорядження. Директорія ж розпалася, Андрій Макаренко і Федір Швець передали повноваження Симону Петлюрі і відбули за кордон. Симон Петлюра подався до Польщі шукати допомоги [64]. Результат відомий.

Палітра подій того часу буде не повною без хоча б конспективної характеристики збройних формувань, які діяли на теренах України. Ще на I військовому з'їзді його делегати висловилися за автономію України, обрали Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі із С. Петлюрою та окреслили заходи з українізації армії, що поклато початок формуванню українських збройних сил. Уже на II Всеукраїнському військовому з'їзді (червень 1917 р.), на якому В. Винниченко зачитав текст I Універсалу, зібралося 2,5 тис. делегатів, які представляли близько 2 млн військових-українців. Українізація армії набирає реальних рис, чому сприяв наказ О. Керенського, в якому наголошувалося: «З метою планомірного укомплектування українцями частин армії наказую поповнювати надалі українцями 14 піхотних, 1 стрілецьку дивізію та 2 важкі артилерійські дивізіони». Українізація мала здійснюватися «поступовим вливанням в частини чинів українського походження». При цьому мала зберігатися загально-військова організація, українізація названих частин повинна була здійснюватися у порядку, що повною мірою зберігав їхню боєздатність [62].

Разом з тим формування українського війська не виправдано затягнулося. Лише 26 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат визначив, що армія УНР має формуватися на засадах добровільності та оплати. Мала Рада ухвалила закон про створення народного війська «для оборони рідного краю». Передбачалося, що Генеральне секретарство з військових справ мало приступити «до повільної демобілізації сучасної армії», після чого регулярна армія скасовувалася.

Паралельно із створенням армії УНР почалося формування добровільних військово-міліційних підрозділів Вільного козацтва. Цей процес активізувався восени 1917 р., охопивши більшість українських губерній. Вільнокозацькі частини створювалися за територіальним принципом і структурно складалися з сотень, куренів, полків, кошів. У жовтні в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. Дві сотні його делегатів представляли 60 тис. «вільних козаків». З'їзд утворив керівний орган – Генеральну раду. Почесним отаманом Вільного козацтва був заочно обраний популярний генерал, командувач Першого українського корпусу Павло Скоропадський [62].

При аналізі військово-політичної ситуації в Україні 1917–1921 рр. не можна проігнорувати проблему кваліфікації збройного протистояння тих років, яке до цих пір відзначається різноб'єм. Його визначають як громадянську війну між різними суспільними класами, як російсько-більшовицьку окупацію України, як дві громадянські війни (перша – між різними групами українців, друга – між білими і червоними) тощо [4].

І в цьому немає нічого дивного. Адже на території України 1917 – 1921 рр. діяли такі збройні сили, як Робітниче-Селянська Червона Армія (РСЧА), Армія УНР (Центральної Ради і Директорії УНР), Українська Галицька Армія (УГА), Збройні Сили Півдня Росії генерала А. І. Денікіна, Російська («Русская») Армія генерала барона П. М. Врангеля. Окрім того, Українська Армія і Флот Української Держави гетьмана П. І. Скоропадського, які, правда, не були розгорнуті до боєздатного складу й помітного впливу на перебіг збройної боротьби не справили. Не кажучи вже про свого роду парамілітарні військові формування, про які буде сказано нижче.

При такому розкладі навряд чи можна заперечувати і громадянський, у т. ч., ха-

раakter воєнних конфліктів. Адже не слід забувати, що на численних фронтах протистояли земляки, уродженці одних і тих же сіл і міст, котрі билися насамперед за своє право повернутися господарями до рідних домівок, а не вселитися в «окуповані». Тому поширена думка про неукраїнський національний склад червоних та білих армій є, на думку дослідника Олега Божка [4], недостатньо аргументованою. Адже росіяни, поляки, євреї та інші цілком могли бути (і були) уродженцями українських губерній, отже, потенційно, – громадянами УНР чи Української Держави у повній відповідності до законів, оскільки ті визначали громадянство не за національністю, а за місцем народження чи постійного перебування та за деякими іншими, менш суттєвими, ознаками.

Зазвичай, у літературі РСЧА і білогвардійські армії характеризуються як російські (такі, що склалися з росіян), Армія УНР, УГА – як українські (такі, що склалися з українців). Але при цьому такий підхід не враховує кілька суттєвих факторів: по-перше, по часу неукраїнські збройні сили перебували в межах України не менше, ніж українські; по-друге, всі без винятку збройні сили не були добровольчими й залучали до свого складу населення України по мобілізації (насилно), незважаючи на національність новобранців. Тому до РСЧА і білогвардійських формувань вливалися українці, до Армії УНР та УГА – неукраїнці.

На основі відповідних розрахунків Олег Божко спробував приблизно встановити чисельність українців у різних військових формуваннях. Отже, білогвардійські збройні сили. Ядром Збройних Сил Півдня Росії з кінця 1918 р. була Добровольча армія. Найзначніші поповнення вона одержувала з Кубані, компактно заселеною українцями. На кінець 1918 р. на 50% денікінські війська склалися із кубанських козаків, а етнічні українці кубанського походження становили, ймовірно, 20%. Весною 1919 р. денікінці розгорнули стратегічний наступ на Москву через Україну, суттєво наростивши свої сили за допомогою мобілізації на зайнятих територіях. Учасник подій, один із керівників Армії УНР та її історик генерал О. Удовиченко писав: «Населення українське ще не уявляло собі, що принесе йому нова «біла» влада, тому, хоч без особливого бажання, пішло по оголошенню мобілізації до армії Денікіна» [61, с.132].

Червона Армія. Найбільшого свого успіху вона досягла наприкінці 1920 р., коли розгромила всі організовані збройні формування своїх противників. Наприкінці 1920 – на початку 1921 року на території УСРР дислокувалися формування РСЧА загальною чисельністю близько 1 млн 200 тис. чол., серед них українців було до 9% (108 тис. чол.), росіян – 85% (1 млн 020 тис. чол.), інших – до 6% (72 тис. чол.). Усього ж на кінець громадянської війни чисельність РСЧА становила 5,5 млн чоловік, із них 753 тис. (13,7%) були українцями. Таким чином, на час найзначніших бойових успіхів наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. РСЧА мала у своєму складі щонайменше таку ж кількість українців, як об'єднані українські армії (УГА і Армія УНР) в апогеї своїх перемог у серпні 1919 р. Це дозволяє дійти висновку, що збройне протиборство 1917 – 1921рр. за своїм характером було не лише національно-визвольним змаганням, але й громадянською війною [4], драматичність якої підсилювалася участю у ній десятків повстанчих збройних формувань різних політико-ідеологічних спрямувань.

Чільне місце серед таких формувань займала Революційна повстанська армія України під орудою Нестора Махна, яка вела збройну боротьбу проти австро-угорської та німецької окупаційних армій, Гетьманату, Директорії, білогвардійців, окупаційних військ Радянської Росії. Своє основне завдання загони Махна, як й інших селянських отаманів, бачили у захисті інтересів дрібних землевласників під гаслами анархізму. Район операцій махновців простягався від Дністра до західних меж Війська Донського.

Весною 1919 р. військо Нестора Івановича досягло 15-20 тисяч, згодом він домовляється щодо спільних дій з Червоною Армією проти Врангеля в Криму. Досягнувши бажаного результату, командування РСЧА розпочало винищення загонів Н. Махна, який у 1921 р. змушений був прийняти рішення про завершення своєї боротьби [38, 39].

Серед повстанських отаманів вирізняється Никифор Григор'єв, колишній офіцер царської армії, активний учасник українізації частин російської армії та створення на їхній основі регулярних частин армії Української Народної Республіки (у званні підполковника). У січні 1919 р. призначається Симоном Петлюрою на посаду Головного

отамана Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії, але через деякий час розчаровується у можливостях Директорії і заявляє, що «це люди не фахові і не на місці, я їм не вірю і переходжу до більшовиків...». За операцію по звільненню півдня України від військ Антанти був нагороджений найвищою тодішньою радянською нагородою – орденом Червоного прапора – і став начальником 6-ї Української радянської дивізії Української Червоної Армії. Проте незабаром у Єлисаветграді Херсонської губернії (нині – Кропивницький) начдив Григор'єв підняв антибільшовицьке повстання і розпочав наступ проти Червоної Армії, який у кінцевому рахунку не увінчався успіхом через неузгодженість дій окремих лідерів об'єднаної повстанської армії, зокрема, Нестора Махна. Після загибелі (застрелений Махном за звинуваченням у погромах) деякі повстанські загони Григор'єва приєдналися до махновців, а більшість під ударами більшовиків і денікінців просто розсіялися [17].

Не відрізнялися стабільністю своїх симпатій й інші повстанські ватажки – Данило Ількович Терпило (отаман Зелений) [59], Євген Петрович Ангел [1], Ілько Тимофійович Струк [58]. А Юліан Арсентійович Мордалевич, котрий був навіть командувачем Північним фронтом повстанських сил Правобережної України під час Другого зимового походу, після початку повальних арештів «з'явився з повинною» до більшовиків, написав «відозвув» до повстанців із закликом скласти зброю, опубліковану республіканською пресою, що справило деморалізуючий вплив на українські сили [43]. Невеликим винятком можна вважати діяльність Костянтина Юрійовича Пестушка, який послідовно боровся проти більшовиків, у Холодному Яру був обраний Головним отаманом, як Степовий-Блакитний [47], а також Василя Степановича Чучупака, що воював з більшовиками і денікінцями, брав участь у Першому зимовому поході Армії УНР [67].

Це – далеко не повний перелік самостійних повстанських отаманів на теренах України, які, хоч і трималися, в основному, проукраїнських поглядів, нерідко через різні тактичні міркування змінювали свої політичні орієнтації. І діяли вони на фоні калейдоскопічної картини різноманітних державних утворень – від національно-державних (УНР, Українська держава, ЗУНР, Кримська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка) до квазідержавних (Холодноярська Республіка, Республіка Гуляй-Поле, Баштанська республіка, Висунська народна республіка, Мліївська республіка, Республіка Чорного Лісу, Ямпільська республіка) і радянських (Українська Народна Республіка Рад, Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Одеська Радянська Республіка, Радянська Соціалістична Республіка Тавриди, Українська Радянська Республіка, Кубанська Радянська Республіка, Кубано-Чорноморська Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка, Бесарабська Радянська Соціалістична Республіка).

Безсумнівним дестабілізуючим фактором національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. виступали етнічні конфлікти, які загострилися на фоні революційних подій, в т. ч. завдяки діяльності неукраїнських політичних партій. Через обмежені рамки статті зупинимося на цій проблемі чисто фрагментарно, а для більш широкого розуміння процесів відішлемо читача до наукової розвідки Володимира Устименка «Політичні причини етноконфліктних ситуацій», опублікованій у збірнику «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.», 2013, випуск 9 [66].

Зазначимо, що у сфері національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Дещо пізніше вони були конкретизовані у І Універсалі Центральної Ради [65, с. 104-105].

Абсолютно протилежним виявилися настрої в середовищі російських політичних партій. І праве, і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували І Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні». Ухвалення І Універсалу

газета «Речь» кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради – як відмову підкорятися Тимчасовому уряду. [46, с. 70-71; 5, с. 442, 445].

Певною віхою у вирішенні національного питання в Україні став III Універсал Центральної Ради. «Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, – зазначалося в документі, – буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію» [65, с. 401].

Польські національні партії підтримали ідею проголошення державності України, разом з тим негативно оцінивши задекларовану Універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу [65, с. 302]. Це зумовлювалось, насамперед, їхніми економічними інтересами. Адже в руках польських великих і середніх землевласників Київщини, Волині та Поділля знаходилася половина усіх земель.

Засудила позицію Центральної Ради Партія народної свободи (кадети), соціальну базу якої становили вищі кола ліберальної інтелігенції і чиновництва, середня буржуазія, земці. За своїм національним складом партія не була чисто російською, її членами були також багато українців і євреїв. На VI з'їзді кадетів у травні 1917 р. чітко проголошено: «Збереження державної єдності Росії – це та межа, яку партія не переступить. Розклад держави на суверенні, хоч би й частково, одиниці для партії цілком неможливий...» [57, с. 66; 21, с. 47]. Тому природно, що більшість кадетів не підтримала IV Універсал Центральної Ради. Їхня політична платформа зводилася до пошуків співпраці з українськими демократичними партіями, які не визнали самостійності України.

Підтримували ідею унітарної держави і російські меншовики. У 1917 р. в Україні діяло 50 місцевих осередків РСДРП (м), чисельність їх членів становила 40 тис. [65, с. 537]. При обговоренні III Універсалу меншовики вимагали національно-персональної автономії для всіх національних меншин і, в першу чергу, для великоросів, поляків та євреїв. Узагалі ж вони продовжували свою політичну лінію на збереження «єдиної і неподільної Росії».

Програма більшовиків містила тезу про визнання права нації на самовизначення «аж до відокремлення», але висувалась вимога – не змішувати це право з питанням необхідності відокремлення тієї чи іншої нації в той або інший час. Факти свідчать, що більшовики підтримували українські вимоги лише в цілях підризу влади Тимчасового уряду.

Досить впливовою в Україні була партія російських есерів. Її осередки діяли в усіх губерніях. Загальна чисельність становила 69 тис. чоловік [65, с. 532].

Слід зауважити, що перевага російських політичних партій в Україні створювала великі труднощі для втілення в життя навіть найменших українських вимог, і без згоди російських меншовиків, есерів, кадетів українські визвольні сили не могли б вирішувати головні питання української революції.

Свою специфіку щодо національного питання мали й інші політичні партії національних меншин. Так, наприклад, єврейські партії мали досить широке представництво у Центральній Раді – 6% місць депутатів Ради [54, с. 55]. Однією з найвпливовіших єврейських партій в Україні був Бунд, чисельність якого весною 1917 р. значно зросла. [44, с. 46]. Програма партії з національного питання закріплювала такі вимоги: єдина і неподільна Росія, для кожної національності право на вільний розвиток, тобто рівноправність мов національних меншин, автономія територій, які відрізняються своїми економічними, національними і побутовими особливостями. Національно-персональна автономія стала також центральним пунктом партійної програми Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. В цілому ж усі єврейські партії, включно із

сіоністськими, визнавали Центральну Раду вищим органом влади в Україні, виявляли бажання з нею співпрацювати.

Заважали консолідації національних меншин навколо ідеї української державності погляди крайніх націоналістів, зокрема, М. Міхновського, оприлюднені ним ще у 1903 р.: «Усі люди – твої брати. Але москалі, ляхи мадяри й жиди – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами і визискують нас» [41, с. 9]. Тому М. Грушевський, як Голова Центральної Ради, змушений був від імені української влади виправдовуватися: «Чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратися, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого... Ні я, ні мої товариші, – організовані Українці, – не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки – звідси проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України. Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні... Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – Великорос, Жид, Поляк, Чех». [22, с. 32].

На жаль, після приходу до влади Директорії вона не поспішала відновлювати у повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді. Реально відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини – сформовано міністерство єврейських справ. Російська ж та польська, як, зрештою, й інші національні меншини, не мали в системі вищих органів державної влади та управління власних національних установ, які б опікувалися їхніми інтересами і втілювали в життя проголошене право на автономію, а до компетенції існуючих державних органів ці завдання безпосередньо не входили. Це, на думку П. Христюка, було однією із помилок Директорії. Хоча, з іншого боку, з історії добре відомо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономії України і якою недоброзичливою була її реакція на IV Універсал Центральної Ради. Що ж до польських політичних сил, то корективи в їхню діяльність внесли процеси відродження Речі Посполитої.

Багато істориків акцентують увагу на значному, навіть вирішальному, впливі на поразку Української революції зовнішніх чинників, у т. ч. політики держав Антанти. У своїх висновках вони солідаризуються з оцінкою С. Петлюри: «Ми потерпіли велику невдачу... через нашу ізольованість од світу і ту блокаду, в яку кинула нас Антанта... А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна...» [36, с. 106]. Микола Держалюк основну відповідальність за занепад української державності покладає на невизнання її Францією та Англією, які віддавали перевагу інтересам єдиної Росії, все одно – монархічної чи більшовицької. На його думку, в основу визначення майбутнього націй Східної Європи лягли їхні дискримінаційні критерії, що базувалися на поділі усіх народів на історичні й неісторичні, що найбільше вдарило по українській нації [26, с. 174–175]. Крім того, автор приходить до висновку, що політика країн Антанти і Радянської Росії в українському питанні, хоч і здійснювалася різними методами, все ж була спрямована на досягнення однакової мети – загарбати й поділити українські землі. Тож Антанта виявилася потенційною союзницею більшовицької Росії в руйнації української державності. Причому примирення цих сил значною мірою відбувалося на антиукраїнському ґрунті [26, с. 216–217].

Натомість представники консервативного напрямку зарубіжної української історіографії бачили причини краху української національної державності передусім у внутрішніх проблемах українського національного руху. Аналізуючи причини поразки української національної державності, Лисяк-Рудницький дійшов висновку про необхідність відмовитися від легенди про безчисленні полчища ворогів, що зруйнували українську державу. «Совітська експансія здібна була поширитися тільки на ті країни, – писав дослідник, – що їх власне безголов'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія, мініатюрні балтійські республіки, розташовані перед воротами Петрограду, то чи не повинна була встояти кількадесятимільйонова Україна, з її велетенськими ресурсами?» [37, с. 59]. Подібну позицію поділяв і В. Винниченко

у своїй праці «Відродження нації», а також сучасний український історик О. Павлюк, який підкреслює, що Радянська Росія також перебувала в несприятливих міжнародних умовах, але, незважаючи на це, змогла відстояти свою державність [45, с. 390].

Необхідно погодитися з тим, що українські вимоги щодо незалежності не були сперті на таку ж національну консолідацію, як у Польщі чи Фінляндії, інакше результати боротьби могли б бути іншими. Та й сама зовнішня політика Директорії відзначалася непослідовністю і непередбачуваністю вже з її перших міжнародних кроків. Так, 19 грудня 1918 р. вона направила відверто недружню ноту урядам країн Антанти, у якій попередила, що «не потребує помочі держав Антанти, про яку благов гетьман», і вимагала пояснень «цілей висадження їхніх військ на Україні», здійсненого без узгодження з Директорією. А вже через тиждень запевняла Антанту у своїх намірах виконувати «всі міжнародні зобов'язання, що успадкувалися УНР від колишньої Російської імперії пропорційно силам України» [12, с. 607–608].

Значною мірою такі карколомні гамбіти пояснювалися глибокими розбіжностями в українському керівництві щодо пріоритетного зовнішньополітичного курсу відновленої УНР. Основні положення зовнішньої політики Директорії, офіційно оголошені в перші дні її правління, передбачали дружній нейтралітет щодо німецьких військ, дружбу і згоду з Радянською Росією, недопущення окупації України союзниками. Тож одним із факторів, що мали суттєвий вплив на ставлення держав Антанти до України, була лівизна Директорії. Той же В. Винниченко визнавав, що держави Антанти розглядали рух, очолюваний Директорією, як більшовицький [7, с. 228]. Отже, такий, що здатний зруйнувати «санітарний кордон» проти радянської Росії у Східній Європі за участі відродженої Польщі, Дону, Кубані і білого руху. Не додавали довіри до Директорії її переговори про співпрацю та взаємодію то з Антантою, то з Німеччиною, то з Радянською Росією, то з Польщею, то з білогвардійським рухом. Хоча, з іншого боку, часта зміна військово-політичного курсу, на думку В. Яцюка, свідчила про активний пошук Україною свого місця в геополітичній системі інтересів [70, с. 13]. Натомість О. Павлюк обстоює думку, що така політика була вкрай шкідливою, фатальною [45, с. 391].

Суттєвий вплив на політику Антанти щодо України мали її відносини з німецько-австрійським блоком як під час війни, так і після її завершення. У липні 1919 р. Директорія спробувала відновити військово-політичні відносини з Німеччиною. Більше того, частина професійних офіцерів – українців УГА наполегливо пропонувала створити незалежну Українську державу під керівництвом ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, а це не лише створювало проблеми у відносинах між УНР і ЗУНР, але й мало вплив на політику держав Антанти [50, с. 99, 106, 112]. А найвагомішим аргументом у політиці держав Антанти щодо України став той, що її зміцнення могло посилити Центральні держави, з якими в Україні склалися кращі взаємини. Усі інші фактори – слабкість збройних сил, певна неконсолідованість суспільства і політичної еліти відігравали другорядну роль [26, с. 216 – 217].

Узагалі, основним чинником, що визначав політику Великої Британії, Франції, США, Польщі щодо України, були не їхні антиукраїнські настрої, як це часто фігурує в дослідженнях вітчизняних істориків, а їх національні інтереси. А вони у 1920 р. вимагали встановлення торговельно-економічних відносин з Росією, що мали якимось чином компенсувати жахливі матеріальні втрати періоду Першої світової війни. Окрім того, в умовах, коли вирішувалася доля війни і миру, майбутнього всього світу, українське питання і не могло отримати достатньої уваги з боку світових лідерів. Крапку в остаточному визначенні політики держав Антанти поставила сама Радянська Росія, що визнала п'ять прибалтійських держав, відмовилася від революційного походу на Європу, прийняла лінію Керзона за кордон між Росією та Польщею, примирилася з Румунією щодо Бессарабії, припинила втручання у справи Середньої Азії тощо.

Отже, можна зробити висновок: хоч зовнішні фактори, особливо в умовах воєнного перерозподілу кордонів, мали серйозний вплив на поразку української національної державності у 1919–1921 рр., однак вони визначалися, передусім, внутрішніми характеристиками українського національного руху, а також національними

інтересами держав-переможниць. Низка факторів, що характеризували тогочасний український національний рух та дії його проводу – слабкість, відсутність зваженої зовнішньої політики Директорії, її лівизна, зв'язки українських дипломатів з Німеччиною й Австрією тощо – не створювали стимулів для держав-переможниць підтримати українську національну державність.

Таким чином, є всі підстави погодитися із загальними висновками щодо причин поразки Української революції 1917–1921 років, що містяться у відповідному Зверненні Президента

По-перше, хибні ідеологічні установки: орієнтація на федерацію з Росією та дурман соціалістичної та комуністичної доктрин, які розпалювали класову та соціальну ненависть між різними верствами українського суспільства і робили його вразливим перед зовнішнім ворогом.

По-друге, недалекоглядний, короткозорий пацифізм українських очільників, який завадив вчасно створити справжнє українське військо, тверезо оцінити загрозу з боку Росії для незалежної України і твердо підготуватися до зовнішньої агресії що з боку білих, що зі сторони червоних.

По-третє, відсутність міжнародної підтримки України в роки вирішальної сутички з росіянами, що залишило її сам-на-сам з агресором.

По-четверте, брак внутрішньої єдності, політичні чвари, анархія, отаманщина, як головні перешкоди на шляху до української державності.

1. Ангел Євген Петрович. Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: wikipedia.org.ua.

2. Базилевський В. Холодний душ історії. /Володимир Базилевський. – К.: «Ярославів Вал», 2008. – 673 с.

3. Белые армии, черные генералы. – Ярославль, 1991. – 286 с.

4. Божко О. Українці на фронтах громадянської війни 1917-1921 рр. /Олег Божко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.google.com.ua>.

5. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. /В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко – К., 2004. – 370 с.

6. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. /В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.

7. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – /В. Винниченко. К.; Відень, 1920. – Част. 3. – 542 с.

8. Вікіцитати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikiquote.org

9. Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля: В 2 ч. – М., 1992. – Т. 2. – 543 с.

10. Галушко К. Український вимір Лютневої революції 1917 року в Російській імперії. 24 лютого 2017 р. /Кирило Галушко. Дзеркало тижня. Україна. 2017, №7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/HISTORY/ukrayinskiy-vimir-lyutnevoyi-revoluciyi-1917-roku>

11. Герасименко К. В. Махно; Деникин А. И. Большевицкий переворот. /К. Герасименко, А. И. Деникин. – Запорожье, 1990. – 70 с.

12. Головченко В. Українсько-антантівські переговори 1919. /В. Головченко // Українська Дипломатична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 2. – 765 с.

13. Городня Н. Зовнішньополітичні фактори поразки української національної державності 1917-1920 рр.: критичний аналіз. /Н. Городня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://papers.univ.kiev.ua/1/istorija/>.

14. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1987. – 712 с.

15. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 2. – К., 1967. – 654 с.

16. Гречко А. А. На страже Союза Советских Социалистических Республик. /А. А. Гречко //Военно-исторический журнал. – 1972. – № 12. – С. 2 – 10.

17. Григор'єв Никифор Олександрович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
18. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська (1917 – 1995). – Львів, 1996. – 435 с.
19. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. – М., 1993. – 532 с.
20. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. / Я. Грицак. – К., 1996. – 389 с.
21. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). – К., 1993. – 275 с.
22. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 35 с.
23. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. / Тарас Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 46 с.
24. Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). / А. И. Деникин. – К., 1990. – 265 с..
25. Деникин А. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Минск, 2002. – 305 с.
26. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. Держалюк – К., 1998. – 240 с.
27. Дещинський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України. / Л. Дещинський, А. Панюк. – К., 2001. – 355 с.
28. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.). – К., 1999. – 435 с. Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – 1962. Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – 755 с.
29. Історія українського війська. Третя частина. Збройні сили сучасної доби. – Львів, 1936. – 568 с.
30. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 – 1920. / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К. 2000. – 232 с.
31. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К., 1997. – 211 с.
32. Кравчук М. В. Правові основи будівництва національних Збройних сил України в 1914 – 1993 рр. (організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 285 с.
33. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 1996. – 155 с.
34. Крушельницький А.В., Молодцыгин М.А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов. / А.В. Крушельницький, М.А. Молодцыгин // Боевое содружество советских республик. – М., 1982. – С. 23–29.
35. Липинський Вячеслав Казимирович. / Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org
36. Лист до Д. Антоновича // Симон Петлюра: Статті. – К., 1993. – 150 с.
37. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 2. – 355 с.
38. Махно Нестор Іванович. / Составитель В. Ф. Верстюк. – К.: Дзвін, 1991. – 192 с.
39. Махно Нестор Іванович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
40. Мірчук П. Українська державність 1917– 1920. / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 235 с.
41. Міхновський М. Самостійна Україна. – К., 2003. – 35 с.
42. Молодцыгин М. А. Социальный и национальный состав Красной Армии в годы гражданской войны. / М. А. Молодцыгин // Армия и общество 1900 – 1941 гг.: Статьи, документы. – М., 1999. – С. 121 – 143.
43. Мордалевич Юліан Арсентійович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
44. Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925 рр.). – К., 1998. – 122 с.

45. Нариси історії дипломатії України /За ред. В. Смолія. – К., 2001.– 545 с.
46. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – 165 с.
47. Пестушко Костянтин Юрійович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
48. Політичні партії в умовах трансформації українського суспільства. Генеза багатопартійності в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: info-library.com.ua/books-text-6752.html
49. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. /Ю. А. Поляков. – М., 1986. – 150 с.
50. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. /Л. Радченко. – Х., 1996. – 288 с.
51. Революция на Украине по мемуарам белых. – М., Л.: Государственное издательство, 1930. – 435 с.
52. Романчук О. Ульгيماتум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. /О. Романчук. – К., 1990. – 62 с.
53. Скрипник Микола. Ленін про Україну. /Микола Скрипник. //ЛІВА. Інтернет-журнал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: liva.com.ua.
54. Солдатенко В. Єврейське представництво в Центральній Раді. /В. Солдатенко // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С. 54-66
55. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 195 с.
56. Соловійова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. /В. Соловійова. – Донецьк, 2004. – 185 с.
57. Старух О. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти. /О. Старух // Українська революція: 1917 – поч. 1918. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. – Запоріжжя, 1998. – С. 68 – 86
58. Струк Ілько Тимофійович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
59. Терпило Данило Ількович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
60. Тютюнник Ю. З поляками проти України. /Ю. Тютюнник. – Державне видавництво України, 1924. – 101 с.
61. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. /О. Удовиченко – К.: Вид-во «Україна», 1995. – 206 с.
62. Україна під час революції 1917 – 1920 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/khronolog-ya-rozvitku-pod-y/khronolog-ya-rozvitku-ukra-ni-p-d-chas-revolyuuts-1917-1920-rr/>
63. Українські політичні партії XIX – початку XX століть. //Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org/wiki
64. Українські політичні партії у боротьбі за державність. /Інтернет-бібліотека: навчальна література. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ibib.ltd.ua/index.html>
65. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 452 с.
66. Устименко В. Політичні причини етноконфліктних ситуацій. /Володимир Устименко. //Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр., 2013, випуск 9. – С. 45-64.
67. Чучупак Василь Степанович. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org.ua.
68. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. /Л. Шанковський – Вінніпег, 1974. – 274 с.
69. Щусь О.И. О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 (на примере деятельности Киевского военного округа). /О. И. Щусь //Украина в

1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 204 – 226.

70. Яцюк В. М. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920):

Автореф. дис. ... канд. іст. наук. /В. М. Яцюк. – Х., 2000. – 35 с.

На основании исторической литературы и документальных источников в статье осуществляется ретроспективный анализ сложных и противоречивых событий на украинских землях периода 1917–1921 гг., обращается внимание на несформированность национальных государственно образующих традиций, неблагоприятные внутренние и внешние факторы, которые в синтезе с просчетами руководителей Центральной Рады, Гетьманата и Директории привели к поражению Украинской революции.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральная Рада, Гетманское государство, Директория, УНР, ЗУНР, Армия УНР, Украинская галицкая армия, повстанческие атаманы, политические партии, Универсалы, Брестский договор, Антанта, Четверной союз, большевики, белогвардейцы.

Michael Koropatnik

Ukrainian revolution 1917-1921: view from the present

In the article on the basis of historical literature and documentary sources is made retrospective analysis of complex and controversial events in the Ukrainian territory of the period 1917-1921. The attention pay to undeveloped national public traditions, adverse internal and external factors, which in the synthesis of miscalculations of heads of the Central Rada, the Hetmanate, and the Directory led to the defeat of the Ukrainian revolution.

In fact, heads of the Ukrainian Central Rada were not under force to tie social issues with national liberalization. The same was observed in time of Directory where again sorted out relationship Petliura and Vynnychenko, whose side to take: Moscow or Entente. After the overthrow of Skoropadsky army was caught up with villages, Vinnichenko resigned, and Petliura became the Commander in Chief. As in the day the Ruins, the top has taken otamanstvo and inertia of the masses.

It is important that the programs of the leading ukrainian parties was not to build an independent Ukrainian State, but only within the framework of the Federation of Russia. Already, not to mention the all-Russian political forces.

A negative factor was the slow process of the formation of the national armed forces (the army of the UNR, the free Cossacks), and active work on the Ukrainian territory of the Red Army, the armed forces of South Russia (Denikin troops), a Russian army of Wrangel and various rebel groups with the unpredictable intentions of their atamans – Angel, Grigoriev, Makhno, Mordalevich, Pestushka, Struka, Terpylo, Chuchupaka and others.

In General, the defeat of the Ukrainian revolution lies in false ideological settings of the Ukrainian heads, their short-sighted pacifism and the absence of international support in the years of the decisive battle with Russians, lack of internal unity, political quarrels, anarchy, atamanschina .

Keywords: The Ukrainian revolution, the Central Rada, the Hetman State, the Directory of UNR, UNR army, insurgent atamans, political parties, Universals, Brest Treaty, Antanat, Fourth alliance, the Bolsheviks.

Людмила Студьонова

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ ОПІР НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 1917–1938 рр.

Автором статті порушується маловивчена тема боротьби різних верств населення Чернігівської губернії проти влади, яка насильницьким шляхом у 1917 році зруйнувала звичний уклад життя, кинувши тисячі людей у вир громадянської війни. Цей опір практично тривав майже до початку Другої світової війни. Тому тріумфальної ходи радянської влади, про яку пізніше писали історики і краєзнавці, в Чернігівському краї не було. Лише за період 1917–1932 рр. в області діяли 137 повстанських загонів. У наступні роки відбувалися поодинокі виступи.

Ключові слова: Ленін, більшовики, Центральна Рада, Українська Народна Республіка, повстанських рух, Надзвичайна Комісія, Лев Троцький, Михайло Шкільник, Петро Краснов.

7 листопада за старим стилем 1917 року Українська Центральна Рада ухвалила III Універсал. Цим документом проголошувалося створення Української Народної Республіки. Чернігівський губернський комісар Тимчасового уряду Дмитро Іванович Дорошенко у цей час перебував у Могильові у складі делегації Центральної Ради у ставці Верховного командування. Вирішувалося питання про утворення особливого українського фронту для захисту української території, який би об'єднав Румунський і Південно-Західний фронти. Однак 8 листопада вранці Дмитро Іванович вирушив до Чернігова. Він згадував: *«В Чернигове я застал приготовления к торжественному празднованию провозглашения Украинской республики. Это празднование состоялось в ближайшее воскресенье. На площади перед Спасопреображенским собором преосвященный Иоанн отслужил молебен и сказал приличествующее случаю слово. И. Л. Шраг, городской голова А. Верзилов и я произнесли речи, затем состоялся парад войскам черниговского гарнизона, который мне пришлось принимать. Последний раз выдали черниговцы стройные ряды войск, с офицерами во главе, с сине-желтыми украинскими знаменами, с музыкой, дефилировавшие в полном порядке и с песнями расходившиеся после парада. Празднование прошло при огромном стечении народа и с большим подъемом. После беспрестанной тревоги и напряженности последних недель, блеснул светлый луч; все ожидали, что независимая Украина, отделившись от большевистской России, сделаетя оплотом порядка, законности, что она сумеет сама лучше устроить свою жизнь»* [1]. Проте сподівання чернігівської інтелігенції не виправдалися. Місцева більшовицька організація у складі Ю. М. Коцюбинського, В. М. Примакова, В. А. Селюка, С. І. Соколовської, Л. І. Тіліса та інших розгорнула боротьбу проти Центральної Ради.

І тут необхідно поговорити про Леніна. Про Лютневу революцію 1917 року він дізнався випадково, бо, як і в 1905 році, жив за межами Росії. Ленін не був до неї готовий. Зрозумів, що революція і без нього здатна продовжуватися. Тому треба повертатися на батьківщину. У документальному фільмі «Кто заплатил Ленину?» (Г. Огурная режисер та автор О. Чавчавадзе) [2] підтверджена версія про те, що Жовтнева революція зроблена на німецькі гроші, що більшовиків до влади привів диявольський план кайзерівського МЗС, розроблений і реалізований одним із пер-

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України.

ших російських революціонерів Олександром Парвусом. В одному із інтерв'ю Олена Чавчавадзе розповіла: *«Ми пропонували телеканалу «Росія» зробити не одну, а хоча б дві серії. Керівництво не пішло на цей крок, очевидно, припускаючи, яку реакцію викличе наш фільм. У результаті до нього увійшла одна двадцята зібраного матеріалу. Нам з режисером Галиною Огурною вдалося одержати і зняти ексклюзивні документи у Державному архіві Австрії, в Політичному архіві німецького МЗС, у Гуверському інституті Стенфордського університету, в архівах ФСБ і колишньому архіві КПРС»* [3]. Олександр Львович Парвус (1867–1924) увійшов в історію як діяч європейського міжнародного соціал-демократичного руху, публіцист, теоретик-марксист, доктор економічних наук, ідейний автор-теоретик Жовтневого перевороту в Російській імперії. У березні 1915 року він був першим консультантом німецького уряду по Росії. Саме Парвус виклав МЗС Німеччини свій план щодо виведення росіян із війни революційним шляхом. Головну роль він відводив Леніну, якого переконував у тому, що Німеччина повинна перемогти у цій війні, і тоді в Росії спалахне революція. Обидві сторони прийняли цей план. Ленін – у травні 1915 року, а у грудні отримав від Берліна 1 млн руб. для проведення виступів у Петрограді. Виїзд на батьківщину німці організували йому в квітні 1917 року. Ленін запропонував зробити вигляд, що вагони, в яких належало їхати, запломбовані, аби притупити пильність прикордонників. Він украй здивувався тому, як його зустрічали у Петрограді. Очікував власного арешту за наказом Тимчасового уряду. Однак Леніна не заарештували. А зустріч з броньовиком і матросами влаштував Олександр Парвус. Авторство всіх гасел Леніна з броньовика також належало йому.

У липні 1917 року в російській столиці сталися численні заворушення. Більшовики платили робітникам за них німецькими грошима від 10 до 70 руб., а за стрілянину на вулицях – від 120 до 140 руб. Гроші для Леніна надходили з Берліна через Швецію. На ленінські газети німці виділили 5 млн марок. Французька розвідка встановила, що Берлін через різні банки перевів більшовицькому лідеру на потреби революції 37 млн руб.

8-9 листопада 1917 року Тимчасовий уряд мав укласти сепаратний мир з Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, військово-політичним угрупованням Антантою, основними членами якого були Велика Британія, Французька республіка і Російська імперія. Дізнавшись про такий намір, Ленін проголошує у колі своїх соратників історичну фразу: «Зволикання смерті подібне!» і приступає до жорстких і рішучих дій. 7-8 листопада влада в Петрограді опинилася у руках більшовицької партії. З перших днів намітилася відмова нової влади від демократії. Почалося встановлення диктатури пролетаріату під керівництвом ленінської партії, підготовка до здійснення найближчим часом світової революції та утворення Всесвітньої федеративної республіки Рад.

Одержимий ідеєю створення подібної держави, Ленін поставився до України як дволикий Янус. Звернемося до фактів. Документ, написаний Леніним 20 травня 1917 р., мав назву «Наказ обраним на заводах і в полках депутатам до Ради робітничих і солдатських депутатів» і містив наступні рядки: *«... великороси не будуть насильно вдержувати ні Польщі, ні Курляндії, ні України, ні Фінляндії, ні Вірменії, взагалі ні одного народу. Великороси пропонують братерський союз усім народам і утворення спільної держави за добровільною згодою кожного окремого народу, а ні в якому разі не через насильство, пряме чи посереднє. Великороси зобов'язуються, за умови такого миру, негайно вивести війська і з Галичини, і з Вірменії, і з Персії, надаючи цим народам, так і взагалі всім народам без винятку вирішити цілком вільно, чи хочуть вони жити в окремій державі чи в союзній державі з ким завгодно»* [4]. Цей документ був платформою більшовицької партії в кампанії по виборах до Рад і відіграв важливу роль в їх більшовизації. 30 травня 1917 року в Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд. Голова Тимчасового уряду О. Ф. Керенський послав телеграму, в якій визнав з'їзд несвоєчасним. Адже країна перебуває у стані війни. Українська Центральна Рада не погодилася з цим рішенням. Ленін відгукнувся на цю подію статтею в газеті «Правда» від 15 (2) червня 1917 року «Не демократично, громадянине Керенський!». Читаємо: *«Військовий міністр визнає «несвоєчасним» з'їзд українців і своєю владою забороняє*

цей з'їзд! Ще зовсім недавно громадянин Керенський «перетягував» Фінляндію, тепер він вирішив «підтягнути» українців, і все це робиться ім'ям «демократії»! Колиш О. І. Герцен указав, що коли подивився на «художества» пануючих класів Росії, то стає соромно визнавати себе росіянином. Тепер Росія скинула царя. ...й тепер мимоволі просяться на язик гіркі слова О. І. Герцена» [5].

Але після Жовтневого перевороту, коли Україна встала на шлях незалежності, тональність Леніна різко змінилася. Він пише «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», датований 3 (16) грудня 1917 року. Ленін визнає *«народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними»* [6]. І тут же обвинувачує Центральну Раду *«в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні [Центральною] Радою Рад і Радянської влади на Україні. ...Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати [Центральну] Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки...»* [7].

Далі Ленін ставить перед керівництвом УЦР питання, які за змістом є ультиматумом. Вимагалось не пропускати надалі без згоди Верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, на Урал або в інші місця. За цим «Маніфестом» Рада мала зобов'язатися сприяти революційним військам у справі їхньої боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням. Врешті-решт, припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії в Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята. Якщо ці «питання» протягом 48 годин Центральна Рада не вирішить і не дасть конкретної відповіді, *«Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»* [8].

Український уряд відкинув ультиматум Ради Народних Комісарів. З кінця грудня 1917 року між обома державами настав стан війни. Тридцятитисячна російська армія під проводом В. О. Антонова-Овсієнка чотирма групами вирушила з Гомеля і Брянська в Україну в напрямках: Чернігів-Бахмач, Глухів-Конотоп, Харків-Полтава-Лозова. Головнокомандувач арміями Лівобережної України Петро Федорович Болбочан (1883–1919) підписав наказ про оголошення військового становища в Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях: *«Підкреслюю, що ми боремося за самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, якою б вона не була – монархічна або більшовицька. В Українській Республіці будуть забезпечені права усіх груп націй населення, які мешкають на її території»* [9].

Становище склалося вкрай тяжким. 28 січня 1918 року червоногвардійські загони захопили Конотоп і станцію Бахмач. Війська УНР відступили у напрямку ст. Крути. Командувачем червоними військами у бою під Крутами було призначено М. А. Муравйова – одіозну постать колишнього штрафника, позбавленого офіцерського звання, та есера, який пристав до більшовиків. Він розробив план «блискавичної ешелонної війни», яка йшла без оголошення самої війни і використала паніку в стані влади УНР. «Ешелонна» війна передбачала швидке просування радянських військ по залізницях, при повній відсутності фронту, в напрямку Києва, Чернігова, Катеринослава, Донбасу на поїздах, нападаючи несподівано на українські гарнізони в містах і на станціях.

За спогадами Антонова-Овсієнка, 28 січня 1918 року розпочався бій під Крутами, який закінчився 30 січня поразкою українців. Аби надати собі неабияку значимість і очорнити противника, Муравйов інформував про цей бій Антонова-Овсієнка і Раднаком таким чином: *«Після дводенного бою, перша революційна армія Єгорова за підтримкою 2-ї армії Берзина біля ст. Крути розбила контрреволюційні війська Ради під проводом Петлюри. Петроградська Червона гвардія, Виборзька і Московська гвардія винесли майже одні весь бій на своїх плечах. Петлюра, під час бою, пустив поїзди з обеззброєними солдатами з фронту назустріч наступаючим революційним військам і відкрив по нещасних артилерійський вогонь. Війська Ради склалися із батальйонів*

офіцерів, юнкерів і студентів, які, окрім зробленого звірства із солдатами, що поверталися з фронту, були сестер милосердя, які потрапили під час бою до них в руки. Йду на Київ. Селяни захоплено зустрічають революційні війська» [10].

За останні роки трагедія поблизу станції Крути більш-менш у подробицях описана в українській історичній літературі [11]. Тому зауважимо лише, що твердження Муравйова про захоплену зустріч селянами революційних військ не зовсім відповідає дійсності. Так, ще у грудні 1917 року Новозибківська повітова управа та українці Стародубщини Чернігівської губернії надіслали до офіційного Києва прохання приєднати їх регіони до складу УНР [12]. У відповідь на звернення людей до українського уряду більшовики Новозибківського повіту почали створювати сільські загони Червоної гвардії. На засіданні виконкому Новозибківської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 січня 1918 року було ухвалено положення про сільську Червону гвардію «для защиты революционных завоеваний народа и для проведения в жизнь всех постановлений народной власти» [13]. Цікаві, на наш погляд, дві позиції у цьому документі: до складу гвардії можуть входити не запламовані і *тверезі* люди, не молодше вісімнадцяти років, які поділяють завоювання революції і підтримують радянську владу; там, де існують партійні організації більшовиків і лівих есерів, Червона гвардія *вербується* із членів цих партій, а прості селяни обираються на загальних селянських зборах.

Більшовики переконували населення Чернігівщини в тому, що Центральна Рада такий же ворог для них, як і Тимчасовий уряд. Почалися виступи проти УЦР. В. О. Антонов-Овсієнко писав: «Силы повстанцев внутри Украины не поддаются учету. Повстанческие настроения в Конотопском, Путивльском и Черниговском уездах. ... На Черниговщине повстанческие части сведены в бригаду, которая развертывается в дивизию и по 21 декабря [1918 г.] продвинулась в направлении из Почепа – до Новозыбкова (с боями у Клинцов), в направлении на Городню – до Почепы через Стародуб до Семеновки и в направлении на Сосницу, заняв Новгород-Северский...» [14].

За свідченням Антонова-Овсієнка, П. Ф. Болбочан восени 1918 р. зі своїм штабом переїхав до Полтави. Звідси він міг безперервно керувати полком ім. гетьмана Петра Дорошенка під командуванням Олександра Загородського (1889–1968) і дивізією сірожупанників підполковника Михайла Палія (?-?) в Конотопі, де він проводив посилену мобілізацію. У Конотопському повіті сформувалася 1-а резервна стрілецька дивізія, а у Сосницькому – полк імені Тараса Шевченка. 6 грудня 1918 року Михайло Палій захопив Бахмач, вигнавши генерал-лейтенанта Литовцева [15]. Необхідно сказати кілька слів про цього військового діяча. Його справжнє ім'я Костянтин Костянтинович Шильдбах (1872–1939), уродженець Москви. Прізвище Литовцев з'явилося після того, як він став командиром лейб-гвардії Литовського полку. У 1918 р. служив у армії УНР. На Полтавщині сформував і очолив Лубенський гайдамацький курінь. А потім перейшов на бік білого руху. Став начальником штабу Південної армії. Згодом пережив еміграцію, повернувся на батьківщину. К. К. Шильдбаха звинуватили в антирадянській діяльності і шпигунстві. Розстріляний у Москві 20 лютого 1939 року. Реабілітований 4 жовтня 1996 року.

Судячи із записів Антонова-Овсієнка, події на кінець 1918 року були складними для обох сторін. Селяни почали підтримувати більшовиків. Місто Новгород-Сіверський зайняв 2-й Новгородський радянський піхотний полк. Однак у районі Крут радянські військовики вступили у бій з наступаючими від станції Плиски і Британів січовиками, які мали артилерію і кулемети. Розвідка встановила, що до Вересоч швидко увійшов загін із 40 січовиків. Селяни до них ставляться дуже добре. Резюме Антонова-Овсієнка: «Сводка дает точную картину нашего продвижения на Черниговщину и свидетельствует о стремлении петлюровцев действовать совместно с гетманцами против нас. Она отмечает также ту дружественную связь, которая существовала между гетманцами и немцами. Кроме того, сводка указывает на борьбу с сечевиками в Нежинском районе» [16]. До 14 грудня 1918 року, за свідченням Антонова-Овсієнка, Ніжин, Ромни, Лохвицю, Прилуки, Кролевець, Борзну, Глухів і Шостку зайняли петлюрівці. Їм вдалося зібрати у Роменському і Прилуцькому повітах кадри трьох полків. Становище у Чернігові залишалося не визначеним.

До рук Антонова-Овсієнка потрапили два донесення Михайла Палія, які він відправив із Конотопа для П. Ф. Болбочана. Перше датоване 25 грудня 1918 року. Підполковник писав, що становище по всій Чернігівській губернії і частині Полтавської геть тривожне. Підпорядковані йому війська зайняли залізничну колію від Ніжина до Кролевця, вигнали різних більшовицьких комісарів. У Конотопі предводителі місцевого населення заражені більшовицьким духом. У другому донесенні від 26 грудня 1918 року М. Палій інформував про те, що у прифронтових смугах від Гомеля, Новгород-Сіверського, Кролевця, Глухова, Путивля кількість більшовицьких агітаторів збільшується. У Конотопі страйкували солдати, багато анархістів. Повсюди більшовицький настрій. Якщо більшовики захоплять Чернігівську і Полтавську губернії, загроза Києву неминуча [17]. Але сталося так, що українські військові частини оволоділи Черніговом.

Проте на початку січня 1919 року радянські війська підійшли на відстань 20 км від міста. Просуваючись у Київському напрямку, Богунський полк під командуванням Миколи Щорса 12 січня 1919 року увійшов до Чернігова. За спогадами колишнього губернського тюремного інспектора Дмитра Васильовича Країнського, життя чернігівців стало невпізнаним. Хліб, який коштував до приходу більшовиків 1 руб. 20 коп., зріс у ціні до 30 руб. за фунт. Були скасовані земські й міські установи, громадські й приватні банки, клуби, інші заклади. У міліції і НК (Чека. – **Авт.**) служили головним чином колишні арештанти. Комісари їздили на службу в екіпажах, відібраних у населення. До квітня у Чернігові та інших місцях запанував голод. У Борзні відбулося повстання. Виступили військові частини у Гомелі, що викликало посилення червоного терору. В цьому досягли успіху повітові НК. В'язниці заповнювалися заручниками. В Острії до тюрми потрапила практично вся місцева інтелігенція. Повсюди почалися масові розстріли. Так, в Остерській в'язниці чекісти з нечуваною жорстокістю розстріляли двадцять людей. Наглядачі підбирали трупи і закопували їх на чорному дворі. Той, хто розстрілював, одержував особливу оплату і весь одяг вбитої ним людини. Пораненого не добивали, а закопували живцем. Потім почали розстрілювати у потилицю для надійності. По Чернігову поширилися чутки, що за Черторийським мостом на шосе, поблизу села Коти, валяються обгризені собаками людські ноги, руки і черепи. На галявині і в ярах жінки бачили золоті зуби і щелепи, але ніхто не захотів брати до рук цього золота. Розстрілювали генералів, поліцейських, жандармів, чиновників, громадських діячів, селян, священників, купців, простих обивателів. Д. В. Країнський писав, що проти такого терору енергійно виступив розміщений у Чернігові загін Червоного козацтва. Козаки загрожували розгромити НК. Розстріли призупинилися на той час, поки більшовики не видворили козаків із Чернігова [18].

15 квітня 1919 року був опублікований декрет ВЦВК «О лагерях принудительных работ» (або концтаборах). Документ регламентував створення не менше одного табору на 300 людей у кожному губернському місті. Організація таких таборів покладалася на НК. У примітках зазначено, що табори примусових робіт можна влаштовувати як у межах міста, так і в приміських садибах, монастирях і тому подібне [19]. 20 липня 1920 року відбулося засідання Президії Чернігівського губвиконкому, на якому ухвалили рішення щодо Єлецького монастиря наступного змісту: *«Постановили: Передать Елецкий монастырь Губчека для организации там концентрационного лагеря. По оборудованию лагеря передать помещение Губотуправу под дом принудительных работ»*. [20]. Дослідниця історії Єлецького монастиря монахиня Вероніка (Терехова) писала, що документальних свідчень про масштаби організації концтабору на території святої обителі не збереглося. З усних переказів їй стало відомо, що в'язнів утримували у печерах під Петро-Павлівською церквою.

А на селі почалася пролетаризація. У селян відбиралося все – від реманенту, домашньої худоби, птиці до останньої зернини. Чернігівські більшовики керувалися промовою Леніна на I Всеросійській нараді з питань партійної роботи на селі, з якою він виступив 18 листопада 1919 року. На ній були присутні представники всіх губернських, багатьох повітових і деяких волосних комітетів партії більшовиків. Ленін наголошував: *«Среднее крестьянство, несомненно, привыкло к одиночному хозяйству.*

Это – крестьяне-собственники, и хотя земли у них пока нет, хотя частная собственность на землю уничтожена, но крестьянин остается собственником, главным образом, потому, что у этой группы крестьян остаются предметы продовольствия. Средний крестьянин производит продовольствия больше, чем ему нужно, и таким образом, имея хлебные излишки, он становится эксплуататором голодного рабочего. Но крестьянин, который эксплуатирует благодаря тому, что имеет излишки хлеба, – наш противник. Обязанность удовлетворить основные нужды голодной страны есть государственная обязанность. Но крестьяне далеко не все понимают, что свободная торговля хлебом есть государственное преступление. «Я хлеб произвел, это мой продукт, и я имею право им торговать», – так рассуждает крестьянин, по привычке, по старине. А мы говорим, что это государственное преступление. Свободная торговля хлебом означает обогащение благодаря этому хлебу, – это и есть возврат к старому капитализму, этого мы не допустим, тут мы будем вести борьбу, во что бы то ни стало» [21].

З таким ставленням до них українські селяни не могли змиритися. Спалахнули селянські повстання і масовий повстанський рух на Чернігівщині. Із членів численних осередків «Союзу хліборобів-власників» створювалися антибільшовицькі загони самооборони. Найактивнішими вони були в Сосницькому, Козелецькому, Городнянському, Новгород-Сіверському, Борзнянському, Прилуцькому, Бахмацькому повітах. З 1920 року у Новгород-Сіверському повіті діяли загони Шуби, Ващенко, Артамонова і Левадного. У Ніжинському, Бахмацькому, Ічнянському та Іванинському повітах – загони Ангела, Шекери, Сапона, Лося і Третьяка. В Остерському повіті – Кузнецова. В Новобасанському – Ромашка. Загони мали у своєму складі до 5 тис. людей. З 1918 по 1932 рр. на Чернігівщині відбулося 32 селянських повстання. Найбільша кількість припадає на 1918–1924 рр. – 23. Двадцять три стихійні виступи селян відбулися у 1928–1932 рр. Дванадцять з них – з фізичною розправою над радянським керівництвом [22].

За цими цифрами стоять живі люди. Лише кілька прикладів. Григорія Прохоровича Горбатенка та сімох жителів с. Бутівка Сосницького району, учасників місцевого збройного антибільшовицького повстання, що відбулося стихійно в березні 1920 року, засуджено до розстрілу. Жителя с. Зазим'є Остерського повіту Євдокима Марковича Барбона засудили до п'яти років ув'язнення в концтаборі за участь у місцевому антибільшовицькому повстанні, що відбулося стихійно весною 1921 року. До розстрілу – жителя Борзни Іларіона Абрамовича Луценка як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання 1919 року і члена «Воронківської банди», причетної до вбивства трьох міліціонерів у 1920 році. Амністований V Всеукраїнським з'їздом рад – смертний вирок замінений на п'ять років ув'язнення в концтаборі. Житель м. Ічня Федір Данилович Палагута і ще тридцять чотири особи із навколишніх сіл предстали перед Чернігівським губернським судом як члени підпільної повстанської організації «Патріотичне кубло», що здійснювала погроми пунктів хлібозаготівлі, поширювала антибільшовицькі відозви, мала стосунки із залишками збройних формувань унерівських отаманів Ангела, Скубана та Скрипченка. Надзвичайна сесія губернського суду засудила одинадцять осіб до розстрілу, решту – до різних строків ув'язнення в концтаборі. Голову унерівського повстанського комітету в с. Браниця Ніжинської округи Пилипа Сергійовича Циреня, його заступника Павла Івановича Опенька, місцевого отамана Панкрата Дем'яновича Хижняка та ще 26 жителів села судили за те, що у 1919–1924 рр. вчиняли самосуд над злочинцями, репресії проти представників більшовицької влади і збройний опір учасникам чекістсько-військових операцій, а також сприяли масовому піднесенню національної свідомості на культурній і церковній нивах. Чотирьох засуджено за вироком Чернігівського губсуду до розстрілу, заміненого на десять років позбавлення волі. П'ятнадцять осіб отримали строк від семи місяців до двох років, а решту звільнено з-під варти за недоведеністю провини [23].

У березні 1919 року спецам Особового відділу 1-ї української радянської армії вдалося викрити петлюрівського резидента Ксенію Сперанську, яка була пов'язана

з київським підпіллям. Вона намагалася знищити важливі документи, але їй це не вдалося. Особісти змусили Сперанську розповісти про «гнізда петлюрівських шпигунів і заколотників». Відбувся арешт редактора газети «Трибуна» лікаря Бійського, який направляв у Чернігівський повіт диверсантів для руйнування залізничних колій і телеграфу.

У липні-серпні 1919 року завдяки місцевим комуністам чекісти розкрили у селі Івашківка Городнянського повіту розгалужену змову. Заколотників очолював місцевий житель, колишній офіцер Онищенко. Загін складався із 500 людей, які відмовилися з'явитися на мобілізацію під впливом агітації заможних селян. Так вважали чекісти. Військовим табором стали у селі Хрипівці. Із Тупичівської волості прибула для них зброя. На всіх дорогах виставили застави. Проте шістдесят піхотинців і двадцять кіннотників під командуванням голови Городнянського виконкому рушили у Хрипівку. Безпорядки були ліквідовані без кровопролиття. Новобранці прибули на мобілізацію. А чекісти стали більш упевненими в тому, що в повіті діє контрреволюційна організація. «Допитливі» сільські бідняки з Івашківки з місцевими комуністами допомогли чекістам розкрити в їхньому селі групу, яка була частиною Чернігівської губернської підпільної організації денікінського спрямування під проводом полковника Пікуса. У ході розслідування виявилось, що івашківська група входила до складу Тупичівської волосної контрреволюційної організації, якою керував студент-медик Карл Лайкс-Шантель із Чернігова (його вбили, коли намагався втекти). Під приводом медичної практики він оселився в Терехівці Чернігівського повіту. Звідси виїздив по селах і створював повстанські групи у Городні, Івашківці, Куликівці, Тупичеві, Вихвостові, Хрипівці, Петрушині, Звеничеві, Седневі, Терехівці, на хуторі Глібівка. Найближчими помічниками Лайкс-Шантеля були колишні офіцери Н. М. Панченко із Чернігова, Онищенко (керівник спротиву мобілізованих у Хрипівці) і П. Е. Тищенко з Вихвостова, заможні селяни (куркулі) П. Я. Шик, Ф. І. Качний із Івашківки, А. Довгопол із Тупичева і С. Кашко із Куликівки, гімназист А. Н. Гвинтівка із Городні, син священника М. А. Митропольський із Тупичева. Чекісти виявили у заарештованих багато зброї і боєприпасів, список осіб, яких планувалося вбити в разі захоплення Чернігова. Близько сорока учасників заколоту за вироком ревтрибуналу були розстріляні [24].

У серпні 1919 року Секретний відділ ВУНК розкрив у Києві петлюрівську підпільну групу, яка готувала державний переворот і захоплення влади. У підпільників виявили листи, польові карти, гвинтівки, іншу зброю. Із листів з'ясувалося, що заколотники були тісно пов'язані з антирадянськими загонами Зеленого, Ангела, Соколовського. Серед документів чекісти знайшли наказ головного штабу петлюрівських військ на ім'я отамана повстанських військ на Чернігівщині Ангела. На нього покладалися дії на підтримку перевороту, що готувався у Києві. Одночасно військовики мали захопити Бахмач, Крути і Гребінку та утримувати їх до підходу повстанців із Києва. Однак ці плани були зірвані чекістами. У Конотопі існувала підпільна петлюрівська організація, яка працювала у співдружності із підпільниками Борзни і Гомеля. Їшла підготовка до збройного виступу проти радянської влади. Планувався на шосту годину ранку 30 березня 1919 року. Трагічний випадок обірвав намір повстанців. Напередодні вночі на вокзалі Конотопа патруль затримав зв'язкового. Під час обшуку у нього знайшли відповідні документи. Чекісти приступили до ліквідації повстання. Їм вдалося всіх підпільників заарештувати [25].

За дослідженнями П. М. Ісакова, кандидата історичних наук, доцента кафедри кримінально-виконавчого права Інституту кримінально-виконавчої служби, у 1919 році загалом у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях діяло не менш ніж 57 повстанських загонів (21745 бійців) [26]. Лише у липні 1919 р. на Чернігівщині відбулося 12 повстанських «контрреволюційних» виступів. У квітні 1920 р. – 19, а у травні – три [27].

У 1921 році розпочався так званий перехід до мирного будівництва. Громадянська війна зруйнувала не лише людські життя, побут і сімейний уклад людей. Вона звела нанівець скромні промислові підприємства Чернігівської губернії. У Чернігові при-

пинили роботу чавуноливарний, клінкерний, оцтовий, пивоварний заводи. Майже в двадцять разів скоротився випуск кустарних промислів. Рідко ходили поїзди. Не діяли пристані Чернігова, Остра, Макошина. У губернії на 30-40% зменшилися посівні площі, майже вдвічі знизилася урожайність. Не вистачало хліба, жирів, солі, одягу, взуття. І тим не менше Чернігівський губком партії не засудив розпорядження ЦК КПУ і ВУЦВК від 4 липня 1921 року про відправлення для російської Півночі щоденно по три вагони хліба [28].

З 1921 до 1932 р. комуністи займалися чисткою своїх рядів, боролися з опортуністами, троцькістами, а чекісти – з ворогами радянської влади. У 1928 р. ними ліквідовані групи «Народна воля» – «Набат», яку організував у Глухівській окрузі місцевий учитель М. Медведь. «Головну скрипку» в організації грала вчительська молодь Чернігова, Ніжина, Глухова, Харкова, Києва, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок антибільшовицького змісту [29]. У 1931–1933 рр. прокотилися судові процеси над учасниками повстанських організацій на території Чернігівщини. Серед обвинувачених Я. Г. Рябченко – уродженець і житель Тупичева Городнянського району як керівник такої організації. Селяни Корюківського та Менського районів під проводом С. І. Мосола, які здійснили збройний напад на Олександрівську сільраду Корюківського району, колгоспні майстерні, на окремих радянських активістів. Житель села Самсонівка Корюківського району І. С. Мотлох – керівник повстанської організації «Вільне козацтво». А. Н. Кириченко із села Калюжинці Срібнянського району обвинувачувався в контрреволюційній антирадянській агітації, у заклинах «хліб не здавати, а ховати, щоб при обшуках не знайшли». Л. А. Потоцький та інші жителі Ріпок – у саботуванні хлібозаготівлі та скоєнні терактів проти представників радянської влади [30].

Усіх учасників повстанських груп та загонів чекісти відносили до політичних банд. Наприклад, у Менському районі було до десяти таких угруповань. Останнє було ліквідовано у 1934 році. Ліквідація причетних до повстанських загонів та пропагандистів повстанських ідей тривала і в наступні роки. Так, безробітний із Чернігова Я. Є. Абламський (1892), уродженець села Андріївка Чернігівського району, був заарештований у квітні 1935 року за висловлювання контрреволюційних повстанських ідей. Через три місяці його випустили. Колгоспника Г. М. Авраменка (1899) із села Берестовець Борзнянського району заарештували у березні 1938 року за участь у діяльності антирадянського куркульського угруповання з вироком – вища міра покарання. У цьому ж було обвинувачено одноосібника К. Л. Акуленка (1889) із села Кархівка Чернігівського району. Його заарештували у лютому 1938 році, а в травні розстріляли у Чернігові. Бухгалтер із Чернігова В. К. Бажанов (1904) опинився за ґратами в липні 1938 року за участь у діяльності антирадянської націоналістичної повстанської організації та шпигунство і розстріляний. Колгоспник П. І. Басанець (1886) із села Кукшин Ніжинського району заарештований у квітні 1938 року. Звинувачення теж саме, що й у бухгалтера В. К. Бажанова. І через місяць розстріляний [31].

29-30 червня 1941 року, коли вже йшла війна, у тюрмах Чернігівської області утримувалося 1369 в'язнів. На 1 липня їх уже було 1500 (привозили з місць). Для евакуації інтернованих до тюрем необхідно було 52 вагони [32]. За документальними даними на 21 липня 1941 року з Чернігівської в'язниці було евакуйовано 700 утриманців на станцію Кустанай. Чи доїхали вони до казахстанського міста, невідомо. Із тюрми Прилук 250 людей відправлено на станцію Сизрань. Із Новгорода-Сіверського і Городні – відповідно 256 і 190 в'язнів на станцію Златоуст. Їхня подальша доля також невідома. Станом на 10 серпня 1941 року в тюрмах Чернігівської області залишалось 666 людей [33]. 4 серпня 1941 року всіх злочинців із загальної і внутрішньої тюрем Чернігова у кількості 684 людей погнали етапом пішки на Люботин. З них 260 приречених до вищої міри покарання (ВМП). У селі Терки Сумської області було виконано вирок по відношенню до 97 політичних: їх розстріляли. У Сумах знищено 108 людей із присуджених до ВМП [34]. Скільки було серед них учасників або пропагандистів антибільшовицького повстанського руху, невідомо. Адже термін «політичний в'язень» мав багато відтінків.

Так трагічно і криваво завершився двадцятирічний етап боротьби чернігівців проти свавілля влади, яка називала себе народною.

Яка ж причина того, що Україна втратила свою незалежність сто років тому? Відповідь можна знайти у свідченнях безпосередніх учасників тих далеких подій. Нашу увагу привернули три історичні постаті, які відігравали в долі України не останню роль, – Лев Троцький, Михайло Шкільник і Петро Краснов.

У 1920 році Л. Д. Троцький склав «Інструкцію агітаторам-комуністам на Україні». Він виголосив її у промові перед курсистками, яких відправляли на українську територію для проведення агітаторської роботи. Народний комісар сказав, що першим кадрам у 1917 році було легко працювати. Вони підривали довіру українських селян до Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Достатньо було натякнути, що цей уряд складається лише із генералів, як українські селяни остаточно відмовлялися від бажання підтримувати Центральну Раду. Під час другого походу в Україну вести агітаторську роботу було набагато складніше. Готувалися воювати з гетьманом Скоропадським, а довелося мати справу з Петлюрою. Необхідно було очорнити його в очах повстанців. Це було важке завдання. Адже Петлюра уславився поваленням гетьмана, передачею трудовому селянству України всієї землі без викупу і негайним скликанням трудового конгресу. Але, наголосив Троцький, допоміг випадок із полковником Болбочаном, який зрадив повстанців і перейшов на бік Денікіна. Агітаторам була дана вказівка пояснити цей перехід тим, що Петлюра скинув гетьмана, аби самому стати гетьманом. А самостійна Україна – це гетьманщина, це Петлюра, який охороняється від українського трудового народу німецькими штиками. Селяни повірили такої пропаганді. *«Спалахнули народні повстання проти Петлюри, і його армія майже вся була знищена без жодних зусиль з боку Червоної Армії. Ось що означають хороші агітатори»*, – констатував Троцький. Третій похід в Україну найскладніший, сказав народний комісар. Складність полягає в тім, що проти радянської влади повстало сите селянство (тобто куркулі). Селяни зненавиділи комуну, чека, продовольчі загони, комісарів до глибини душі. У кожному з них прокинувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків. Але українці довірливі і поступливі, у них відсутнє розуміння того, що необхідна постійна міцна згуртованість всіх членів держави не лише під час війни. Тому українці рано втратили самостійність. Жили або під Литвою, або під Польщею, або під Австрією і Росією, становлячи собою дуже цінну частину цих держав. Ці побутові особливості характеру українців необхідно пам'ятати кожному агітатору, і успіх буде забезпечений. Останніми напутніми словами Троцького були наступні: *«Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з Вами. Ідьте же на роботу, важку, відповідальну роботу»* [35].

Викинутий Сталіним за межі Радянського Союзу, Троцький оселився у мексиканському місті Койоакан, де багато чого переосмислив. У серпні 1939 року він писав: *«Ніде утиски, чистки, репресії і взагалі всі види бюрократичного хуліганства не мали такого вбивчого розмаху, як в Україні, у боротьбі зі стійкими підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої незалежності та свободи. Для тоталітарної бюрократії Радянська Україна перетворилася на адміністративну частину економічного цілого та військового базису СРСР. Сталінська бюрократія будує, щоправда, пам'ятники Шевченкові, проте для того, аби міцніше притиснути цими пам'ятниками український народ та примусити його мовою Кобзаря славити кремлівську кліку гвалтівників»* [36].

Михайло Шкільник [37], урядовець міністерств УНР, був свідком революційних подій із середини і з боєм сприйняв поразку визвольних змагань. Намагався знайти їхню причину. Він відчув усю тяжкість агітаційної роботи, на яку напучував молодих курсисток Лев Троцький. Михайло Шкільник писав: *«Ця підступна пропаганда отруйних утопічних гасел, киданих Леніним і його товаришами, не була без успіху: нищила мораль, дисципліну і вірність наших вояків на фронті та запіллі, серед населення ширила безлад, анархію, безчинства в соціальному, політичному і господарському житті. ... Військові частини, що недавно ще рвалися до Києва боронити українську*

державу своєю кров'ю і трупами, відмовляли в послуху йти на фронт проти большевицької армії, що наступала на українську державу, грабуючи і мордуючи населення та касуючи всякі здобутки волі й усамостійнення від Росії. Большевицька пропаганда була найгрізнішим і найбільш небезпечним для України середником боротьби; Центральна Рада недооцінювала тої небезпеки та не створила апарату для належної протиації» [38]. На думку М. Шкільника, Центральна Рада несла відповідальність не лише за відсутність протидії російській пропаганді, а й за те, що в існуючих обставинах не змогла подолати до кінця безліч тягарів у зв'язку з адміністрацією та обороною країни. Ще одна причина поразки визвольних змагань в Україні полягала в тому, як вважав М. Шкільник, що гетьман Скоропадський не був «великим творцем української армії і будівничим самостійної української держави». Більшовики кидали проти України свої найкращі військові частини регулярної армії (піхота, кавалерія, артилерія, кулеметні команди), а також найбільшовиченіші полки, які несли безлад і повну анархію, грабували населення. Але гідного спротиву з української сторони не отримували.

Навряд чи М. Шкільник зустрічався з російським генералом від кавалерії, отаманом Всевеликого Війська Донського Петром Миколайовичем Красновим, автором спогадів «Всевеликое войско Донское» [39]. Але дивним чином їхні погляди на гетьмана П. П. Скоропадського як на творця української армії збіглися. «У гетмана армії не було, – писав П. М. Краснов. – Немцы мешали ему создать таковую. Они боялись осложнений, они оккупировали Украину для своих целей, и им украинская армия была не нужна. Украинские верхи, посаженные волею немцев, боялись объявлять мобилизацию и собирать армию: большевизм был слишком силен в низах, и такая армия могла легко попасть под пропаганду большевиков или быть увлеченной авантюристами, коих много бродило тогда по Украине. Гетман и его приближенные считали, что в то время можно было рассчитывать только на немцев, а если уже придется создавать армию, то создавать ее на особых началах из вольнонаемных добровольцев, набираемых из крестьян-собственников. Создавались в Киеве из молодых земельных собственников прекрасная дивизия «сечевых стрельцов», были офицерские батальоны и нарядный Сумской гусарский полк, но это были тысячи человек, когда для защиты Украины и для борьбы с большевиками требовались сотни тысяч» [40].

Навіть ці приватні свідчення лише трьох політичних і військових діячів дають зрозуміти, що національно-визвольні змагання в Україні у цілому і на Чернігівщині зокрема потерпіли поразку з кількох причин: відсутність з боку української влади відчутних протидій більшовицькій пропаганді утопічних ідей; неможливість можливо-владців об'єднати всіх членів держави, аби зберегти тендітну самостійність України; стихійність повстанського руху, який не був об'єднаний, не мав єдиного керівного центру і одностайного плану дій; боротьба за владу і внутрішні чвари; нечисленність загонів армії УНР. Були й інші причини, але вони виходять за рамки теми даної статті.

1. Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990. – С.84.
2. <http://dokumentika.org/video/kto-zaplatil-leninu-2004-rus>
3. Там само.
4. В. І. Ленін про Україну. – К., 1977. – Ч.ІІ. 1917-1922. – С.17-18.
5. Там само. – С.. 22.
6. Там само. – С. 37.
7. Там само. – С. 38.
8. Там само. – С. 38-39.
9. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – М. – Л., 1932. – Т.3. – С. 79.
10. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – М., 1924. – Т.1. – С.146-147.
11. Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст. - культурол. т-во «Герої Крут» ; упоряд. Я.Гаврилюк. – К. : Просвіта, 2010. – 880 с.; Бій під Крутами в національній пам'яті : зб. док. і матеріалів /упоряд. : О.М.Любовець та ін.

- К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 288 с.; Сорока Ю.В. Бій під Крутами /Ю.Сорока. – Х. : Фоліо, 2014. – 118 с. – (Знамениті події історії України); Файзулін Я., Гінда В. «В 300 шагах от поезда их расстреляли разрывными пулями» : про езекуцію під станцією Крути 29 січня 1918 року збереглися свідчення в більшовицьких документах // Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття : постаті, факти, версії / Ярослав Файзулін, Володимир Гінда. – Х., 2015. – С.147-156 та ін.
12. Круцик Р. М. Народна війна, 1917-1932 : путівник до експозиції [Київського товариства «Меморіал» ім. Стуса] / Роман Круцик. – К., 2011. – С. 20.
13. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917-1919 гг.) : сб. док. и материалов / сост. : Г. П. Петрова, И. И. Рабинович, Е. П. Тессен. – Чернигов, 1957. – С.72-74.
14. Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – М. – Л., 1932. – Т.3. – С. 60, 64.
15. Там само. – С. 87.
16. Там само. – С. 88.
17. Там само. – С. 102.
18. Краинский Д. В. Записки тюремного инспектора /Дмитрий Краинский ; сост., предисл., прим. О. В. Григорьева, И. К. Корсаковой, С. В. Муценко, С. Г. Шевченко; ответ. ред. О. А. Платонов. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2016. – 896 с.
19. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. [Электронный ресурс] / Упр. делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – С.327-332. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/37918>
20. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: ист. очерк / сост. монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – С.68.
21. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.315.
22. Круцик Р. М. Народна війна, 1917-1932 : путівник до експозиції [Київського товариства «Меморіал» ім. Стуса] / Роман Круцик. – К., 2011. – С. 149, 155.
23. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): анот. покажч. арх. кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ / упоряд. В. М. Василенко. – Харків, 2015. – С. 156-159, 161.
24. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). – М., 1975. – С.399-403.
25. Там само, с. 400.
26. На бій за волю. Перемога через поразки : Україна у війнах і революціях 1914-1921 років /автор. кол. : А.Руккас, М.Ковальчук, А.Папакін, В.Лободаєв. – Х., 2016. – С. 348.
27. Там само. – С. 331-332.
28. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) : джерелознавче дослідження / Сергій Білоконь. – Дрогобич, 2013. – Т.2. – С. 128-129.
29. Савченко В.А. Розгром анархістського руху в Радянській Україні (1927-1929 рр.) / Віктор Савченко // Укр. істор. журн. – 2017. – №1. – С.90-91.
30. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довідн. /Людмила Аулова, Василь Даниленко, Валентина Лавренюк ; відп. упоряд. В.М.Даниленко. – Львів, 2010. – С.138-139,143-144,151,156, 188.
31. Реабілітовані історією. У 27-ми т. Чернігівська область / упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів, 2010. – Кн. 2. – С. 596, 598, 600, 606, 646, 662.
32. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : докум. і матеріали: у 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 240-241.
33. Там само. – С. 266-267.
34. Там само. – С. 278.
35. Десять заповідей від Льва Троцького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/desyat_zapovidey_vid_lva_trotskogo.html
36. Троцький Л. Про українське питання [Електронний ресурс] / Лев Троцький

// Українська правда. – 2013. – 20 листоп. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/20/139689/>

37. Михайло Шкільник (1891-1972) – видатний юрист, громадський й політичний діяч. За часів Української Народної Республіки працював спочатку в Міністерстві економіки та торгівлі, а пізніше очолював Департамент консульської служби в Міністерстві закордонних справ. Після повалення УНР М. Шкільник повернувся до Західної України, де працював суддею у місті Перемишляни. Після Другої світової війни емігрував до Канади. У Торонто вийшли друком його мемуари «Україна в боротьбі за державність у 1917-1921 роках».

38. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 рр. : спомини і роздуми / упоряд. В. Верстюк. – К., 2016. – С. 121.

39. Петро Миколайович Краснов (1969-1947) – монархіст, видний діяч антибільшовицької боротьби. Після закінчення громадянської війни емігрував до Німеччини. До війни писав книги і спогади. Навесні 1944 р. обійняв пост начальника Головного управління козацьких військ у Німеччині. У червні 1945 р. англійське командування видало його разом з тисячами козаків і козацьких офіцерів СМЕРШу. У січні 1947 р. страчений у Лефортовській тюрмі.

40. Краснов П. Н. Всевеликое войско Донское [Электронный ресурс] / Петр Краснов // Начало гражданской войны. – М. – Л., 1926. – Т.3. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – С.161. – Режим доступа: <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

Автором статті затрагується мало изученная тема борьбы разных слоев населения Черниговской губернии против власти, которая насильственным путем в 1917 году разрушила привычный уклад жизни, бросив тысячи людей в водоворот гражданской войны. Это сопротивление практически длилось почти до начала Второй мировой войны. Поэтому триумфальной поступи советской власти, о которой позже писали историки и краеведы, в Черниговском крае не было. Лишь за период 1917–1932 гг. в области действовали 137 повстанческих отрядов. В следующие годы происходили одиночные выступления.

Ключевые слова: Ленин, большевики, Центральный Совет, Украинская Народная Республика, повстанческое движение, Чрезвычайная Комиссия, Лев Троцкий, Михаил Шкільник, Петр Краснов.

Lyudmila Studionova Anti-Bolshevik resistance in Chernihiv region 1917-1938

The author of the article breaches the little-studied theme of the struggle of various strata of the population of the Chernihiv province against the authorities, which by violent way in 1917 destroyed the usual way of life, throwing thousands of people at the edge of the civil war. This resistance practically lasted almost before the Second World War. Therefore, in the Chernihiv region there was no triumphal procession of Soviet power, which was later written by historians and ethnographers. Only during the period 1917-1932 there were 137 insurgent detachments in the region. In subsequent years there were isolated performances.

Keywords: Lenin, Bolsheviks, Central Rada, Ukrainian People's Republic, rebel movement, Extraordinary Commission, Lev Trotsky, Mikhail Shkilnik, Petr Krasnov.

Олександр Салтан

СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НАРОДНИХ ШКОЛАХ ХАРКОВА У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 – 1943 рр.

Шляхом опрацювання низки першоджерел, що зберігаються у Держаному архіві Харківської області, здійснено дослідження процесу створення та облаштування «нової» української середньої школи Харкова впродовж 1941 – 1943 рр.

Виділено та розглянуто низку німецьких освітніх стандартів, серед яких дерадянiзація, українізація, п'ятибальна система тощо, які були введені чиновниками Харківської міської управи влітку 1942 року.

Автор дійшов висновку, що створенням народної школи (попри труднощі та негаразди воєнної доби) окупаційна влада ставила за мету переформатування свідомості підростаючого покоління шляхом виховання лояльних до німецького режиму нових українців.

Ключові слова: навчальний план, освітні стандарти, шкільна референтура, середня школа, система оцінювання, навчальні програми, шкільна адміністрація, школярі.

Події Другої світової війни залишили глибокий слід в історії першої столиці радянської України та її мешканців. Варто зауважити, що Харків був найбільшим за площею містом, захопленим Вермахтом на теренах СРСР. Як відомо, окупаційний період колишньої столиці УРСР з невеликими перервами тривав 641 день з 24 жовтня 1941 по 23 серпня 1943 року. Впродовж цього досить значного проміжку часу окупаційна влада була змушена здійснювати низку заходів, спрямованих на нормалізацію громадського життя. Разом з відновленням стратегічно важливих інфраструктурних об'єктів та комунікацій мегаполісу міська управа разом з німецькою воєнною адміністрацією вдалися до поновлення навчання у загальноосвітніх закладах. Фактична «реанімація» середньої школи була необхідною, адже діти, що залишилися у місті, підлягали обов'язковій реєстрації та контролю з боку окупаційної влади. Така турбота пояснюється прагненням окупантів завоювати прихильність серед дітей та юнацтва, які мали стати соціальною опорою нового режиму. Окрім того, за рахунок навчання німецькі чиновники та українські колаборанти прищеплювали підростаючому поколінню нові цінності, що базувалися на класичних ідеологічних постулатах Третього Рейху.

Слід зазначити, що з моменту захоплення Харкова німецька влада зіштовхнулася з об'єктивними труднощами, які унеможливлювали нормальне функціонування навчально-освітніх закладів. Школам не вистачало вчителів, засобів для опалення, нарешті найголовнішого – підручників, адже старі нова влада забракувала, а створити нові так і не спромоглася. Як результат: з кінця 1941р. – впродовж майже усього першого півріччя 1942 р. харківські школи фактично перебували на консервації [Див. додаток А].

У цей час нечисельний відділ освіти Харківської міської управи проводив титанічну роботу, результатом якої мало бути своєчасне відкриття шкіл на початку

нового навчального року. Загальні принципи та завдання освітньої галузі (і середньої школи зокрема) стала анонсувати і декларувати харківська окупаційна газета «Нова Україна». Так, 17 січня 1942 р. редактор газети Віктор Царинник у своїй статті «Завдання культурного будівництва» наголошував: «Маємо створити справжню українську початкову, середню і вищу школу. Школа має виробляти у юнацтва сталий науковий і політичний світогляд, високу культуру розумової і фізичної праці, гартувати міцну волю і характер молодого покоління, прищеплювати йому дисциплінованість і високі моральні властивості» [23, с. 2].

Уже 21 лютого 1942 р. харківська газета «Нова Україна» досить яскраво описала навчальний процес у середній політехнічній школі Південної залізниці [3, с. 4]. Вочевидь німецькою пропагандою цей, по суті, пілотний професійно-технічний заклад на початку 1942 р. подавався як взірцевий, а можливо, і єдиний більш-менш нормально працюючий. Навчальний процес у ньому розпочинався о 8 год. 30 хв., уроки тривали по 45 хв., а лекції (як наголошував журналіст П. Біляїв. – **Авт.**) читали кваліфіковані педагоги, більшість із яких була професорами вишів [3, с. 4]. Таке сумісництво харківської професури було необхідним, адже зарплатня викладацького складу була невеликою, а керівництво флагмана вищої школи Харкова – Політехнічного інституту – у квітні 1942 р. виступило з ініціативою щодо виділення присадибних ділянок для його співробітників [13, арк. 54 – 55; арк. 78.]

Німецька пропаганда наголошувала на тому, що «щоденно, з задоволенням, політехнічну школу відвідували 130 учнів, які наполегливо оволодівали знаннями, щоб стати у майбутньому електриками, механіками та експлуатаційниками». Викладання в ній велось українською мовою за умов дотримання принципу декомунізації [3, с. 4].

Станом на середину літа 1942 р., перед учителями та керівництвом шкіл стояло непросте завдання. Його сутність зводилася до створення середньої школи нового типу, яка б базувалась на ідеологічних та педагогічних принципах, притаманних нацистській Німеччині. Така школа отримає назву народна і проіснує до моменту остаточного визволення міста і області від німецько-нацистських загарбників. Починаючи з планово-проектної фази, нова німецько-українська школа традиційно протиставлялась радянській, де панувала суцільна русифікація, цензура, був присутній жорсткий ідеологічний контроль та патологічне засилля євреїв [17, с. 3].

Народна школа створювалась згідно з настановами відділу освіти міської управи, шкільної референтури міста Харкова та відповідних структур німецької окупаційної адміністрації. Саме ці керівні, керуючі та контролюючі інстанції розробили положення та єдиний план народної школи, які і стали нормативною основою її функціонування. Проекти вищезгаданих документів (у купі з шкільними програмами) зберігаються у Державному обласному архіві Харківської області (далі – ДАХО), фонд Р-2982, окремі описи якого містять інформацію про середню освіту Харкова у 1941 – 1943 рр. [7 – 12]. Саме матеріали окремих справ так званого «окупаційного» фонду ДАХО, які вперше вводяться у науковий обіг, і стали головною джерельною базою даного дослідження.

Згідно з ключовими засадами «Положення про народну школу», її метою було «...виховати дітей українців, як вірних синів нації і Держави, непримиренних борців за щастя українського народу; виховати у дітей кращі громадські чесноти, на яких будується національне українське суспільство, дати учням систематичний курс загальноосвітніх знань» [8, арк. 1].

Основними засадами, на яких повинна мала базуватись лінія поведінки учнів, повинні були бути:

1. Любов та пошана до своєї Батьківщини, до всього, що пов'язує з ідеалами нашого народу, з його минулим, з його традиціями.
2. Чемне поводження зі старшими: директором, учителями та взагалі старшими за віком.
3. Повага до праці інших [8, арк. 8.].

Народна школа мала охопити всіх українських дітей у віці від 6 – 7 до 14 років, хоча учнями першого класу могли стати 7 – 8-річні хлопчики та дівчатка. При

прийомі документів батьки були зобов'язані разом з метрикою надати відомості про національність, віросповідання та стан здоров'я своєї дитини. Школярі за рахунок влади забезпечувались щоденним харчуванням (сніданком), вартість якого становила від 2 до 5 крб на день [8, арк. 66 зв.; 10].

Для порівняння. «На кінець 1942 р. (у Харкові. – **Авт.**) пересічна вартість одного обіду становила: в їдальнях установ – 5 крб 69 коп.; споживчих кооперативів – 6 крб 76 коп.; приватних власників – 22 крб 73 коп.», – зауважував професор А. Скоробагатов [22, с. 286].

Дешевше за все – 5 крб на початку лютого 1942 р. на базарі коштував один кілограм дров. Навіть за коробку сірників на ринках міста продавці правили 50 крб [10, арк. 2 – 3].

Навчання у народній школі було обов'язковим. Воно здійснювалося винятково українською мовою за умови фундаментального вивчення німецької. Уроки з останньої запроваджувались ще у початковій школі, чого не було за радянських часів. На її опанування (починаючи з 3 класу) на гімназійному рівні відводилося по 4 уроки на тиждень [Див. табл. 4]. Таке при звичаювання до іноземної мови було цілком природним, адже молоде покоління мало засвоїти цей загальноживаний засіб повсякденної вербальної і невербальної комунікації. У той же час нацистські ідеологи вважали, що «добре знання німецької мови дасть змогу зрозуміти дух німецької нації, опанувати її культуру» [14, с. 3].

Зазначимо, що у звичайній школі німецьку мову школярі повинні були вивчати лише з 3 – 4 класу [Див. табл. 2 – 3]. Тут вочевидь прослідковується арійська тенденція до соціальної диференціації, яка передбачала поділ на «кращих» і «звичайних» учнів.

Загальна школа ділилась на початкову (1 – 4 клас) і вищу початкову (5 – 7 клас). Незважаючи на вік, уже з початкової школи запроваджувалась профорієнтація. Так, після закінчення 4-го класу 12-річні школярі могли вступати без іспитів до ремісничих шкіл. Колишні ж семикласники, склавши екзамени, отримували можливість стати учнями середніх фахових шкіл, які на кінець 1942 р. лише планували відкрити. При цьому випускники 4-го класу отримували довідку, а учні 7 класу – свідоцтво про закінчення неповної середньої школи. Відмінники навчання заохочувались похвальним листом міського відділу освіти. Як бачимо, вже на рівні завершення початкової школи було закладено класичний європейський соціалізаційний алгоритм: «учись або працюй».

У народній школі та гімназії лекційні уроки поєднувались практичною роботою, що є свідченням прикладного характеру середньої освіти, яка вибудовувалась за традиційними німецькими шаблонами. Кількісний склад класів становив 40 – 42 учні, а в окремих випадках по 30 – 35 осіб. За наявності малого контингенту школярів створювались класи з розрахунку 25 чол. на одного викладача [8, арк. 1].

Педагогічне навантаження (*тут і далі курсив і товщина шрифту наша. – О.С.*) на одного вчителя встановлювалось з розрахунку 20 год. у 1 – 2 класах і 15 год. на тиждень у 4 – 7 класах [8, арк. 2]. При цьому штат школи складався з директора, шкільного інспектора (завуча), учителів-класоводів 1 – 4 кл., викладачів-предметників 4 – 7 кл., учителя Закону Божого, лікаря, секретаря-рахівника, бібліотекаря, завідуючого господарством та технічних робітників: двірника, кочегара, швейцара та прибиральниці.

Директор школи був наділений майже абсолютною владою. Він завідував кадрами, керував усіма справами, ніс повну відповідальність за всі галузі роботи і життя очолюваної ним установи, складав кошторис на утримання школи, був відповідальний за стан і охорону її майна тощо.

Функції безпосереднього помічника і заступника директора (а, по суті, кадрового наглядача) було покладено на **інспектора школи**. На цю посаду його призначав відділ освіти міської управи Харкова. Інспектор школи, за вказівками директора, безпосередньо керував організаційно-навчальною поточною роботою школи і відповідав за точне виконання учнями правил внутрішнього розпорядку як у школі, так і поза нею.

Дорадчим колегіальним органом народної школи вважалась **педагогічна рада**, що традиційно скликалась 1 раз на місяць. Окрім директора та секретаря з

піврічної каденцією, до її складу входили учителі даного навчального закладу. В окремих випадках на засідання педагогічної ради запрошувались представники батьківського комітету школи. Педрада ухвалювала план роботи на поточний рік, вирішувала питання перевodu та відрахування учнів, розглядаючи загальні проблеми та перспективи, які стосувались навчально-виховного процесу.

Цікавим було те, що вчитель майже повністю відповідав за організацію навчального процесу, але повинен був використовувати методику викладання, розроблену та ухвалену відповідними управлінськими структурами. Однією з таких навчально-виховних настанов був «Педагогічний інформаційний бюлетень», перший номер якого побачив світ у Харкові 1 грудня 1942 р., а другий було надруковано у Полтаві 15 травня 1943 р. [18 – 19].

У травневому випуску (серед розмаїття педагогічних порад та рекомендацій), зокрема, санкціонувалось використання моральних та фізичних впливів на школярів з метою підтримання дисципліни під час занять. Покарання недисциплінованих учнів вважалося нормою і застосовувалось відповідно до принципу «*strafe muß sein*» (нім. «кара мусить прийти»). Так, моральні види впливу дозволяли: «виключати з гри, під час лекції з гімнастики, залишати після лекцій, задавати багато домашніх завдань, посилювати нагляд у дворі та коридорі під час перерви, доручати учневі збирати папір у шкільному дворі, залишати на позапланові роботи» [19, с. 3].

Згідно з низкою настанов другого номеру «Педагогічного бюлетеня», фізичні кари (в умовах війни) для підтримання дисципліни в класі також були цілком виправдані, санкціоновані та необхідні. Його упорядники рекомендували вчителям бути з цим у край обережними, щоб не завдати дітям тяжких тілесних ушкоджень. У той же час вважалося, що «... від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінькою» [19, с. 3].

Згідно з правилами народної школи, санкція за порушення дисципліни (як у школі, так і поза нею) передбачала також: зауваження, догану, попередження батьків, а за тяжкі порушення правил поведінки – виключення зі школи без права поновлення. Нова школа змінювала педагогічний статус учителя, який «...став справжнім господарем класу. Учень відчуває, що вчитель має владу над ним, що вчитель у школі не «старший товариш» (становище, до якого зводили його більшовики), а суворий і справедливий батько» [16]. Таким чином, нова українська школа була ще й патріархальною.

Проект положення про народну школу регламентував і успішність учнів. В основу оцінки знань, умінь та навичок школярів було покладено п'ятибальну систему, де найнижчі оцінки «1» і «2» означали «погано» і «недостатньо». Трійка вважалась «достатнім» результатом, тому з молодшого до старшого класу переводили учнів з посереднім рівнем знань. Іспити у школі вчителі організовували наприкінці навчального року з 15 по 30 червня. У разі отримання 2 – 3 оцінок найнижчого ґатунку школяр мав скласти повторні іспити з відповідних дисциплін напередодні початку нового навчального року – з 20 по 30 серпня.

Двієчників могли залишити на другий рік, при цьому літня робота шкільних педагогів з невігласами не передбачалась. У той же час повторне опанування навчального матеріалу за попередній клас не могло тривати більше двох років. Окрім того, батьки учня мали платити за повторний рік навчання своєї дитини. Примітно, що навчання у народній школі у 1941 – 1942 рр. було обов'язковим і безкоштовним. Така система існувала і в нижчих ремісничих школах. Що стосується середніх шкіл (гімназій та трьох перших класів реальної, а також технічної школи), на одного учня міський бюджет виділяв 200 крб на рік [8, арк. 9].

Слід зазначити, що особи, залучені до навчально-виховного процесу, ділились на вчителів та вихователів або класоводів. Вихователі, виступаючи в ролі соціального педагога, за вказівками директора або інспектора школи проводили виховну роботу серед учнів і роботу серед батьків свого класу. Таким чином, учителі-предметники не були обтяжені класним керівництвом. Це дозволяло максимально відповідально зосередитись на дисципліні, яку вони викладали, що підвищувало якість освіти у народній школі.

Викладання навчальних дисциплін регламентувалось відповідними директивами планування та обліку, які розроблялись і надсилались відділом освіти міської управи Харкова, а затверджувались відповідною регіональною штандарткомендатурою Третього Рейху. Навчальні плани та шкільні програми були частиною єдиної освітньої номенклатури з зазначенням тем та кількості годин, що виділялись на їхнє вивчення [Див. додатки Б-Г].

Сучасні поурочні плани в ті роки називались «щоденником учителя», який кожен педагог мав сумлінно вести, готуючись до уроків. На вимогу директора або його заступника свій поурочний «щоденник» учитель давав на перевірку. Форма щоденника не була стандартизована, але мала відповідати змістові навчальної програми з того чи іншого предмета. Поряд зі «щоденником учителя» регулярний контроль за виконанням програм здійснювався шляхом заповнення класного журналу; в кінці четверті – через звіти вчителів на педагогічній раді; в кінці року: у 1 – 3 класах через письмові роботи, у 4-му класі за рахунок іспитів.

Доволі оригінальною була і **система оцінювання навчальних досягнень учнів**. Зокрема, поточне виявлення знань передбачало систематичне опитування учнів на уроках та щоденне спостереження над їхньою роботою. У арсеналі педагогів були також і різноманітні письмові роботи, які школярі мали виконувати як у класі, так і вдома. У кінці четверті вчитель мав право давати спеціальні підсумкові письмові контрольні роботи, що впливали на виставлення оцінки за четверть. При оцінюванні письмових робіт учителю рекомендували враховувати не тільки кількісний характер помилок, але й мотиваційно-психологічний стан учня, який виконав щось неправильно. Саме це і впливало на розмір оцінки школяра. Для визначення навчальних досягнень учнів народна школа використовувала бально-оціночну систему. Так, якщо поточне оцінювання передбачало виставлення від 1 до 5 балів, то четвертне і річне втілювалось у виставлення у таблиці учнів словесних оцінок: «відмінно», «добре», «посередньо», «слабо» та «погано», що було новим у тогочасній Україні.

До четвертого класу використання учнівських щоденників не передбачалось, тому вчитель заносив отримані дітьми оцінки лише в класному журналі. І лише у четвертому класі оцінка ставилась одночасно у класний журнал і в учнівський щоденник. Щодо використання учнями щоденників у 6 – 7 класах інформації не виявлено. Загалом цей учнівський документ був дефіцитним товаром, тому про масове використання щоденників мова не йшла. Відповідно батьки (для з'ясування поточної успішності своїх дітей) повинні були або довіряти їм, або ж періодично спілкуватись із педагогами. Четвертні та річні оцінки виставлялись у таблиць, який учні отримували після завершення даних етапів навчання. Табелі, підписаний батьками, повертався до школи, де зберігався протягом року.

Організація навчального процесу передбачала і відповідне предметне забезпечення. Згідно зі змістом проекту, навчальний план народної школи складався з 13 дисциплін, більшість із яких учні вивчали, починаючи з 1 класу. Реєстр навчальних предметів був стандартним, а його ієрархія визначала ступінь пріоритетності шкільних дисциплін нової школи [Див. додатки Б – Г]. Від радянського його відрізняли наявність гімнастики (замість фізкультури), історії (еквівалент історії СРСР) та Вітчизнознавства або історії України (що замінювала історію УРСР) та Закону Божого, який в умовах радянського атеїзму взагалі не вивчався. Що стосується вищезгаданої релігійної дисципліни, її вивчення було добровільним і лише зі згоди батьків.

У початковій чотирирічній народній школі діти опановували десять предметів [Див. додаток В]. Автори навчального плану «чотирирічки» вважали, що педагогічний квартет та один техробітник – цілком достатній штат для забезпечення навчально-виховного процесу в початковій школі.

Найнасиченішим і найскладнішим був навчальний план гімназії, у якій діти «гризли граніт наук» 8 років. З-поміж стандартного набору предметів (кількість яких сягала шістнадцяти) вирізнялись латинська мова і філософія, які не входили до реєстру навчальних дисциплін задекларованих у навчальному плані народної школи.

Навчальний процес у гімназій мали забезпечувати: директор, з тижневим

навантаженням 8 год., інспектор, що працював 10 год., дванадцять з половиною викладачів з пересічним навантаженням 18 год. на тиждень, 1 бібліотекар, 1 секретар (він же завгосп), три прибиральниці, 1 швейцар та 1 двірник [Див. додаток Г].

Звертає на себе увагу і відсутність фізкультури з її постійними нормативами як своєрідної форми соціалістичного змагання. Як бачимо радянські архаїчні фізичні вправи з щомісячним складанням фізкультурно-спортивного заліку було замінено більш демократичною гімнастикою. Це пояснюється специфікою німецької школи фізичного виховання учнів, адже в Німеччині гімнастика вважалась універсальним видом спорту, який розвивав практично усі групи м'язів.

Варто наголосити, що заходи з організації навчального процесу були під пильним наглядом німецьких ідеологів та спецслужб. Фактичне керування освітньою галуззю покладалося на німецький відділ пропаганди окупованих територій. Саме він цензурував і диференціював радянські підручники на «бажані» і «небажані», визначаючи зміст навчальних планів та змістовність предметів. На початку окупації існування освітнього відділу при Харківській міській управі (далі – ХМУ) було суто формальним, адже станом на 20 лютого 1942 р. він складався з трьох чоловік [12, арк. 63.].

Матеріально-технічна база харківських шкіл була у жалюгідному стані. Як свідчить зміст протоколу наради у заступника обербургомистра ХМУ – пана Сеника від 19 листопада 1942 року, наявні радянські підручники (більшість з яких було знищено або спалено голодними та замерзлими харків'янами впродовж зими 1941 – 1942 рр.) підлягали жорсткій фільтрації. Окупаційна влада не повною мірою забезпечила школи і звичайними зошитами. Їх батьки та учні головним чином купляли або міняли на базарах. Як свідчать архівні джерела, не вистачало портретів національних героїв: Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Коцюбинського та І. Франка. Школи відчували брак кваліфікованих кадрів, особливо тих учителів, які досконало володіли українською [8, арк. 66-67 зв.].

Згідно з німецькими статистичними даними, станом на лютий 1942 р. на обліку ХМУ перебувало 126 середніх та нижчих загальноосвітніх шкіл, а також 28 середніх та нижчих фахових шкіл. При цьому окупаційна влада зі 138 довоєнних шкіл міста планувала відкрити 2 середні, 20 народних та 4 ремісничі школи [12, арк. 17].

Загалом запропонований освітній проект в окупованому Харкові був експериментальним і в процесі практичного втілення мав корегуватись. Окупаційна влада планувала почати навчальний рік 15 серпня 1942 р., але в межах Харкова та Харківського району він фактично стартував більш ніж на два тижні пізніше – 1 – 2 вересня. При цьому 21 початкова школа запрацювала вже 19 серпня 1942 р. [1; 5; 15].

Для усвідомлення специфіки нового викладання шкільні педагоги з 20 липня по 10 серпня 1942 р. мали пройти підготовчі курси (вдруге німці їх розпочнуть 21 січня 1943 р. – **Авт.**), на яких професори мали читати вчителям методико-педагогічні лекції відповідно до нового змісту середньої освіти. А за тиждень до початку навчального року – 7 серпня 1942 р. «Нова Україна» яскраво описала роботу курсів підвищення кваліфікації для вчительського складу початкової школи, що почали роботу з 25 липня [2, с. 4]. В їхній роботі брали участь більше двохсот учителів, яких обізнані лектори вчили викладати шкільні предмети по-новому. Цікаво, що умовою допуску до педагогічної діяльності напередодні 1942 – 1943 навчального року стали обов'язкові іспити, які здавали усі слухачі курсів [2, с. 4].

Традиційно освітянські ноу-хау окупаційної влади (так само, як і відкриття та функціонування шкіл) ставали однією з топ-тем періодичної преси, яка є одним з першоджерел у дослідженні даної проблеми. За німецькою пропагандистською традицією, помпезні успіхи нової влади в освітянській галузі були значно завищені і мало відповідали реаліям того часу. Так, 29 липня 1942 р. «Нова Україна» повідомила про відновлення роботи більш як у 500 школах області [4, с. 4]. Скілки ж їх реально відчинили двері для школярів і запровадили повноцінний навчальний процес, достеменно невідомо.

У середині вересня 1942 р. окупаційна влада на шпальтах газет анонсувала вихід щомісячного педагогічного часопису, який мав сприяти поглибленому опануванню

німецьких педагогічних методик викладання. Це видання патрунував головний відділ науки і навчання при уряді генерал-губернаторства. Того ж дня, 15 вересня 1942 р., Харківська міська управа згідно з наказом № 107 фактично заборонила будь-які приватні педагогічні практики, що означало цілковиту державну монополію освітянської сфери [20, с. 4]. А вже через тиждень «Нова Україна» звітувала про перші успіхи нової школи Харкова [5, с. 4].

Як свідчать репортажі журналістів (більшість з яких чомусь підписувались криптонімами), у 1942 р. лише у Харкові за парти сіли 8000 учнів з 10000 дітей, що мали піти до школи. Навчальний процес у Харкові забезпечували 225 учителів. Шкільний контингент у них був різний. Найменша (периферійна) – нараховувала 64 учні, найбільша (в самому центрі міста) – 537 [5, с. 4].

І хоча народна освіта визнавалась «найважливішою ділянкою роботи міської влади», з 40 мільйонів міського бюджету Харкова за третій квартал 1942 р. на освіту було виділено лише 2,6 млн крб. Для порівняння: на забезпечення функціонування медичної галузі витрати становили 8,5 млн, відновлення інфраструктури міста – 7 млн крб, суспільну опіку – 5 млн крб, дотації промисловим підприємствам – 4 млн крб [21, с. 3].

Як бачимо, незважаючи на декларовану пріоритетність, освітня царина перебувала на залишковому фінансуванні. Особливо важкими були зимові місяці, адже погане функціонування системи опалення робило навчальний процес малоефективним. Худі й бліді діти часто хворіли та погано вчилися. Давалися взнаки і перебої з харчами, періодичні спалахи голоду в місті. До цього варто додати періодичні бомбардування радянської авіації та бої, що точились навколо Харкова взимку та влітку 1943 року. Відсутність підручників та необхідної кількості наочних та технічних засобів навчання змушували педагогів виробляти альтернативні форми занять, до яких учителів спонукали численні методичні настанови та саме життя. Варто наголосити, що харківські вчителі перебували в не менш складних умовах окупаційного буття. Розмір їхньої місячної заробітної плати (330 – 400 крб) ледь дозволяв задовольнити мінімальні прожиткові потреби [Див. додаток А].

Утім, незважаючи на об'єктивні труднощі, німцям та міським колаборантам вдалося «завантажити» 1941 – 1942 навчальний рік, який все ж таки відбувся, про що вже у січні 1943 р. бадьоро звітувала німецька пропаганда [6, с. 4]. Нагадаємо, що це був перший великий досвід гітлерівської окупаційної адміністрації по відновленню та оновленню середньої освіти в найбільшому місті СРСР, захопленому Вермахтом.

Запроваджена система освіти передбачала ранню профорієнтацію, яка культивувалась у тогочасній Німеччині. У школах існувала гендерна рівність та етнічна сегрегація, були етнонаціональні навчальні дисципліни і в той же час дозволені непедагогічні методи впливу на учнів, а авторитет учителів та адміністрації був беззаперечним. Процес викладання здійснювався українською мовою, вивчення історії України та української літератури проводилося з антибільшовицьких позицій, що стало яскравим проявом декомунізації.

Поряд зі світськими дисциплінами батькам та школярам було запропоновано вивчати і Закон Божий, що мало сприяти формуванню релігійних цінностей у свідомості та підсвідомості підростаючого покоління. Освітня галузь Харкова перебувала на залишковому фінансуванні, тому у школах відчувався постійний брак кваліфікованих кадрів, підручників, засобів опалення, харчування тощо.

Таким чином, процес розбудови української школи у Харкові за часів німецької окупації можна охарактеризувати, як вельми складний і суперечливий. З одного боку, мінімум гуманістичних цінностей, притаманних середній школі, з іншого – досить жорстка дисципліна, декларована німецькими освітніми стандартами та потребою часу. Народна школа, по суті, виступала однією з первинних суспільних ланок, яка мала прищеплювати нову систему цінностей, привнесену з Західної Європи. Попри класичні постулати нацистської ідеології, навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах Харкова (а з ним і усієї України. – **Авт.**) мав сприяти швидкому та якісному накопиченню необхідних знань, умінь та навичок, формуванню нового

покоління, слухняного і покірного виконавця волі його визволителів від радянського ярма.

Нова українська школа де-факто створювалась згідно з тогочасними європейськими стандартами, але у чіткій відповідності до нацистського етичного шаблону. Школярі, їхні батьки та вчителі повинні були стати однією з ланок єдиного державного механізму Третього Рейху, слухняними виконавцями волі німецьких керівників в умовах освоєння життєвого простору на декомунізованих теренах Радянського Союзу.

Додаток А

**Кошторис прибутків та витрат на утримання 7-класної школи № 6 6го району
м. Харкова на І квартал 1942 року**

Зарплата адмінперсоналу

Назва посад	Число осіб	На ск. місяців розрах. зарплата	Ставка зарплати на м-ц	Зарплата всім на І-ІІ-ІІІ м-ці
Секретар-рахівник	1	3	300	900
Завгосподарством	1	3	250	750
Швейцар	1	3	90	270
Прибиральщиці	4	3	80	960
Сторож	1	3	100	300
Двірник	1	3	90	270
Істопник	4	3	90	1080
РАЗОМ	13		1000	4530
Назва посад	Число осіб	На ск. місяців розрах. зарплата	Ставка зарплати на м-ц	Зарплата всім на І-ІІ-ІІІ м-ці
Директор	1	3	600	1800
Ст. викладач (Завуч)	1	3	375	1125
Викладач І-ІІ кл.	6	3	330	5940
Викладач ІV-VII кл.	14	3	400	16800
За класне керівництво	8	3	50	1200
За завідування кабінетів	4	3	50	600
За завідування бібліотеки	1	3	260	780
За перевірку письмових робіт ІV-VII класів	3,55	3	142	426
РАЗОМ:				28 671

ДАХО Р-2982. Оп. 4. Спр. 246. Арк. 7. Оригінал. Чорні чорнила.

Додаток Б

Проект

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН НАРОДНОЇ ШКОЛИ

Предмети Класи	Початкова школа							Загальна кільк.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
1. Укрмова і л-ра	12	12	7	7	5	6	5	24
2. Історія	-	-	2	2	3	3	3	11

3. Закон Божій Вітчизнознавство (дописано сірим олівцем. – прим. О.С.)	2	2	2	2	2	2	2	8
4. Німецька мова	-	-	-	4	4	4	3	15
5. Математика	6	6	6	6	7	6	6	25
6. Фізика	-	-	-	-	-	3	3	6
7. Хімія	-	-	-	-	-	-	3	3
8. Природознавство	-	-	2	2	3	2	2	9
9. Географія	-	-	2	2	3	2	2	9
10. Каліграфія	2	2	1	1	-	-	-	4
11. Гімнастика	1	1	1	1	1	1	1	4
12. Співи	1	1	1	1	1	1	1	4
13. Малювання	1	1	1	1	1	1	1	4
Практичні роботи	-	-	-	1	1	1	1	4
РАЗОМ	24	24	26	29	32	32	33	126

Штат викладавців (так у документі. – Прим. **О.С.**):

1 директор – 10 годин навантаження.

7 викладачів з пересічним навантаженням 18 годин на тиждень.

3 класоводи.

Бібліотекар, він же завгосп.

2 прибиральниці.

ПРИМІТКА: 1/ Де потрібно, можна відкривати паралельні класи

2/ Навантаження класа (тут і далі класа. Так у документі. – Прим. **О.С.**) 30-40 учнів.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 12. Машинописна копія.

Додаток В

Проект

13. VII о 3 год. (чорні чорнила. – Авт.)

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН

Початкової народної школи /4-х річки/

Предмети Класи	Класи				
	I	II	III	IV	
Українська мова	12	12	8	9	41
Арифметика	6	6	7	9	28
Історія	-	-	2	2	4
Німецька мова	-	-	3	3	6
Природознавство	-	-	2	2	4
Географія	-	-	2	2	2
Закон Божій (так у документі. – Прим. О.С.)	2	2	2	2	8
Каліграфія	2	2	1	1	6
Малювання	4	4	1	1	2
Співи	1	1	1	1	4
Гімнастика	1	1	1	1	4
РАЗОМ	22	22	26	27	97

Штат: 4 вчителі,

1 техробітник.

ПРИМІТКА: 1/ Де потрібно, можна відкривати паралельні класи.

2/ Навантаження класа 30-40 учнів.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 13. Машинописна копія.

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ГІМНАЗІЇ
/8 р. навчання/

№№	Назви предметів	Кляси								Загаль- на
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1.	Україна і література	6	6	6	5	4	4	4	5	40
2.	Історія	2	2	3	2	3	3	4	4	23
3.	Німецька мова	4	4	4	4	4	4	4	4	32
4.	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	16
5.	Математика	6	6	6	6	6	5	5	5	43
6.	Фізика	-	-	-	3	3	3	3	4	16
7.	Хімія	-	-	-	2	2	2	2	-	8
8.	Природознавство	2	2	2	2	2	2	-	-	12
9.	Географія	2	2	3	2	2	2	2	-	15
10.	Латинська мова	-	-	-	3	3	3	3	4	16
11.	Філософія	-	-	-	-	-	-	1	2	3
12.	Малювання	1	1	1	1	-	-	-	-	4
13.	Каліграфія	2	2	-	-	-	-	-	-	4
14.	Креслення	-	-	-	-	1	1	1	1	4
15.	Гімнастика	1	1	1	1	1	1	1	1	8
16.	Співи	1	1	1	-	-	-	-	-	3
17.	Практичні роботи	1	1	1	1	1	1	1	1	8
	РАЗОМ	30	30	30	33	33	33	33	33	255

Штат викладачів гімназії:

1 директор з навантаженням 8 годин.

1 інспектор 10 год.

12^{1/2} шатних посад викладачів з пересічним навантаженням 18 годин на тиждень.

1 бібліотекар.

1 секретар, він же завгосп.

3 прибиральниці.

1 швейцар.

1 двірник.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 14. Машинописна копія.

1. А. Р. У рідній школі / А. Р. // Нова Україна. – 30 вер. 1942. – Ч. 219 (236).
2. Б. На вчительських курсах / Б. // Нова Україна. – 7 серп. 1942. – Ч. 174 (191).
3. Біляїв П. В новій школі / П. Біляїв // Нова Україна. – 21 лют. 1942. – Ч. 34 (51).
4. Ветухів М. Визволена область працює / М. Ветухів // Нова Україна. – 29 лип. 1942 р. – Ч. 166 (183).
5. Г.М. Народні школи знов почали працювати / Г.М. // Нова Україна. – 22 вер. 1942 р. – Ч. 212 (229).
6. Григоров Л. З новими силами / Л. Григоров // Нова Україна. – 30 січ. 1943. – Ч. 23 (337).
7. Державний архів Харківської області (ДАХО). Р-2892. Оп. 4. Д. 190. 48 арк.
8. ДАХО. Р-2892. Оп. 4. Спр. 184. 123 арк.
9. ДАХО. Р-2982. Оп. 4. Спр. 246. 129 арк.
10. ДАХО. Р-2982. Оп. 1. Спр. 378. 58 арк.
11. ДАХО. Р-2982. Оп. 4. Спр. 824. 111 арк.
12. ДАХО. Р-2982. Оп. 7. Спр. 7. 65 арк.
13. ДАХО. Р-3744. Оп. 1. Спр. 42. 81 арк.

14. Дрига П. На порозі навчального року / П. Дрига // Нова Україна. – 23 лип. 1942. – Ч. 161 (178).
15. Кор Р. Перший день / Р. Кор // Нова Україна. – 2 вер. 1942. – Ч. 195 (212).
16. Коротковенко Р. Перші враження / Р. Коротковенко // Нова Україна. – 20 вер. 1942. – Ч. 211 (228).
17. Л. В. Доля українських шкіл під більшовиками 1936 – 1937 роки в Харкові / Л. В. // Українські щоденні вісті. – 23 серп. 1943. – Ч. 42.
18. Педагогічний інформаційний бюлетень. – Харків. – № 1. – 1 грудня 1942. – 6 с.
19. Педагогічний інформаційний бюлетень. – Полтава. – № 2. – 15 травня 1943 року. – 7 с.
20. Семененко О.П. Обов'язкова постанова № 107 Харківської Міської Управи, м. Харків. 1-го вересня 1942 р. / О.П. Семененко // Нова Україна. – 15 вер. 1942 р. – Ч. 206 (223).
21. Сеник Г. Бюджет нашого міста / Г. Сеник // Нова Україна. – 1 жовт. 1942 р. – Ч. 220 (237).
22. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації 1941 – 1943 рр. / А.В. Скоробагатов. – Харків.: Прапор, 2004. – 376 с.
23. Царинник В. Завдання культурного будівництва / В. Царинник // Нова Україна. – 17 січ. 1942 р. – Ч. 6 (23).

Салтан А.Н.

Специфика организации учебного процесса в народных школах Харькова в период нацистской оккупации 1941 – 1943 гг.

Путем обработки ряда первоисточников, хранящихся в Государственном архиве Харьковской области, исследован процесс создания и становления «новой» украинской средней школы Харькова в течение 1941 – 1943 гг.

Выделен и рассмотрен ряд немецких образовательных стандартов, среди которых: десовиетизация, украинизация, пятибалльная система и пр., введенных чиновниками Харьковской городской управы летом 1942 года.

Автор пришел к выводу, что с созданием народной школы (несмотря на трудности и невзгоды военной эпохи) оккупационные власти стремились переформатировать сознание подрастающего поколения путем воспитания лояльных по отношению к немецкому режиму, новых украинцев.

Ключевые слова: образовательные стандарты, система оценивания, средняя школа, учебный план, учебные программы, школьная администрация, школьная референтура, школьники.

Saltan O.M.

Specificity of the organization of the educational process in the public schools of Kharkov during the Nazi occupation, 1941 – 1943.

By processing a number of primary sources stored in the State archives of the Kharkiv region, the process of creating and establishing the «new» Ukrainian secondary school of Kharkiv during 1941–1943 was studied.

A number of German educational standards have been singled out and considered, including desovietization, ukrainization, a five-point system, etc., introduced by officials of the Kharkiv city government in the summer of 1942.

The author came to the conclusion that with the creation of a national school (despite the difficulties and adversities of the military era), the occupation authorities sought to reformat the consciousness of the younger generation, by educating new Ukrainians loyal to the German regime.

Key words: educational standards, assessment system, secondary school, curriculum, curricula, school administration, school referral, schoolchildren.

Олександр Маврін

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ В 1960-ті РОКИ В ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглядається розвиток української археографії протягом 1960-х років та її особливості в умовах утвердження єдиних правил публікації історичних документів в СРСР. Аналізується процес розробки теорії та формування методології археографії в «союзних» археографічних осередках у зазначений період. 1960-ті роки в радянській археографії представляють окремий період. Його відмінною рисою є те, що вперше радянська археографічна наука спромоглася поставити питання теоретичного характеру, спробувала переосмислити методiku. Зміни в царині методики видання були зумовлені не так зовнішніми обставинами, як перш за все змінами в середині археографії, її готовністю перейти на вищий рівень розвитку, а саме, оформитися в самостійну науку. Українські радянські археографи спробували наповнити два ключові концепти археографії – «історичне джерело» та «пам'ятка» національним змістом, зосередившись у 1960-х роках на мовознавчих аспектах історичних документів, писаних староукраїнською мовою.

Ключові слова: археографія, теорія, методика, історичне джерело, писемна пам'ятка.

Попри те, що післявоєнний радянський період розвитку української археографії було визначено П. С. Соханем як «духовний Чорнобиль»¹, він все ж не є суціль монохромним. 1960-ті роки якраз були «світлим» періодом досить активного розвитку науки в Українській РСР. Історіографія цього питання має певні структурні особливості. Поступ української радянської археографії, як правило, прийнято розглядати в контексті розвитку загальносоюзної, вбачаючи елементи наслідування або впровадження новацій, започаткованих загальносоюзними археографічними центрами². Серед питань теоретико-методологічного плану фахівці досліджують переважно методiku видання історичних джерел³ або й загалом весь розвиток української радянської археографії ототожнюють з видавничим процесом⁴. Таким чином, недослідженими залишаються питання теоретичного плану, причому як самої української радянської археографії, так і загалом загальносоюзної. Відтак незрозумілими залишаються базові зміни в методології, що відбуваються в 1960-х роках. Визнаним є, що методiku визначає теорія. Теорія, за С. Шмідтом, це – визначення предмета. Методика – це шлях дослідження цього предмета.⁵ З огляду на недостатнє висвітлення цих питань у вітчизняній науці власне нерозкритим залишається потенціал української археографії.

Є підстави вважати 1960-ті роки в радянській археографії окремим період. Його відмінною рисою є те, що вперше радянська археографічна наука спромоглася поставити питання теоретичного характеру, спробувала переосмислити методiku. Зміни в

© Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

царині методики видання були зумовлені не так зовнішніми обставинами, як, перш за все, змінами в самій археографії, її готовністю перейти на вищий рівень розвитку, а саме, оформитися в самостійну науку. І в цьому плані знаковою була робота М. Селєзньова «Предмет і питання методології радянської археографії»⁶. Хоча ця книжка хронологічно відноситься до попереднього періоду радянської археографії, але підняті в ній проблеми зацікавили радянських науковців лише в 1960-х роках, а справжнього розвитку набули в 1970-х.

Знаковість цієї роботи полягає в постановці питання, адже суто теоретичні проблеми про предмет і метод його дослідження ставляться тоді, коли практика готова перерости в окрему самостійну науку. Власне, саме це (постановка питання) і було новим у цьому дослідженні, хоча саме вирішення не відрізнялося новизною. У роботі М. Селєзньова ставиться питання загалом про важливість визначення предмета археографії, адже у предметі «виражається основна мета і основний зміст цієї дисципліни, загальна спрямованість її теорії»⁷.

Насамперед, досить декларативним є вступ до цієї книжки. В I-му розділі «Постановка питання» визначення предмета археографії здійснюється на основі положень природничих наук, зокрема використана робота І. Кузнєцова «До питання про визначення предмета сучасної фізики».⁸ Таким чином, базові наукометричні принципи М. Селєзньов бере з природничих наук. Уже сам по собі цей факт є цікавим. Головною особливістю природничих наук є те, що предмет їхнього дослідження – це об'єктивно існуюча реальність, а не штучно створений концепт. Такий об'єкт, як «історичне джерело», виданням якого займалася радянська археографія, як правило був результатом синтетичної роботи по перетворенню пам'ятки минулого на джерело потрібної інформації. Отже, орієнтуючись на природничі науки, необхідно було віднайти «природний» об'єкт. У кінці 1950-х років уперше за кілька десятиліть актуалізується термін «пам'ятка». Приходить він в основному з досліджень історії археографії дореволюційного періоду. Також актуалізують його філологи та фахівці з допоміжних історичних дисциплін. З часом вага цього терміна буде лише наростати. Зокрема, в 1990-х роках російські археографи в якості об'єкта археографії частіше будуть вживати саме цей термін, замість «історичне джерело», а семантика терміна «пам'ятка» стане окремим предметом дослідження.

Ще однією особливістю роботи М. Селєзньова було те, що в ній був представлений інший образ археографії як науки. Для цього дослідник використовує результати досліджень з історії археографії. Він подає визначення археографії, дане у першій половині XIX ст. П. Строевим. За цим визначенням, археографія займається вивченням і публікацією писемних пам'яток і є науковою практикою з широкими функціями⁹. Вона мала не лише едиційні, як сучасна М. Селєзньову радянська археографія¹⁰, але й польові і камеральні завдання. Таким чином, у 1960-х роках поле діяльності радянської археографії було значно вужчим, ніж дореволюційної, що в свою чергу підштовхувало дослідників до певних роздумів. Слід зауважити, що у 1970-х роках у 3-му виданні «БСЭ» серед опису завдань археографії з'являються збір і опис історичних документів¹¹. Разом із тим відповідна стаття в «Радянській історичній енциклопедії» зафіксувала зміну лише ставлення до дореволюційного періоду археографії з негативного на швидше позитивне.

Отже, дослідження М. Селєзньова засвідчило появу нових тенденцій у радянській археографії: актуалізація питання про предмет археографії та спроба його переосмислення. Це стосувалося і методики видання історичних документів. Проблема полягала в тому, що в результаті застосування останніх, викладених в «Основних правилах» 1945 р. та «Правилах» 1955 р., втрачалася велика частка історичної реальності. Документ почасті втрачав не лише свою індивідуальність але й документальність. Тому в 1960-х роках усе частіше лунають протести проти принципу вибіркової (одного з базових засад «Правил» 1955 року) при публікації документів. Не задовольняли ці методи перш за все ту частину археографів, що бачила очевидну підміну предмета дослідження. У 1960-х роках до невдоволених голосів археографів, що займалися давніми текстами, долучаються дослідники більш сучасних періодів. Останні ви-

магають, щоб навіть джерела масового характеру видавалися без застосування принципу вибіркової, оскільки спотворюється уявлення про їхнє побутування як певної сукупності¹². У ці ж роки з'являються непоодинокі статті науковців різних спеціальностей, невдоволених якістю археографічної продукції. Так, О. Мжельська, аналізуючи якість чотирьох видань Псковської судної грамоти, зроблених у радянську добу, відмічає суттєві порушення прав пам'ятки: модернізація цілого ряду аспектів, неправильний поділ тексту тощо. Дослідниця зазначає, що спрощена публікація пам'ятки з метою отримання певної інформації робить її непридатною для роботи філологів¹³. Принцип вибіркової й широкого узагальнення, що панував у методиці, не влаштовував науковців і перш за все тих, для кого власне і була призначена археографічна публікація – істориків. Як зазначає І. Глебова: «Невдоволення професійних істориків станом археографічної бази породжувало дослідницький «негативізм» по відношенню до опублікованих джерел, недовіру до самого факту існування посередників між істориком і документом... археограф повинен був надати джерело «як факт», не претендуючи на інтерпретаторську роботу дослідника»¹⁴.

В археографії розпочалася тривала дискусія про «Типи, види і форми видання». Археографи розділилися на два табори. Одні вважали, що потрібно змінити методику видання, орієнтуючись на особливості самої пам'ятки¹⁵. Цьому мав слугувати новий тип видань. Науковий тип, заявлений у правилах 1945 р. та 1955 р. із-за базового принципу вибіркової, покладений в основу методичних рекомендацій, втратив своє значення. У 1960-х роках його вже називають науково-вибірковим типом видання¹⁶. Власне, тому деякі археографи пропонують ввести новий – академічний тип видання. Дискусії і відверта критика змушують археографів переосмислювати ряд положень, зокрема: методи дотримання точної передачі тексту¹⁷; мінімізація принципу відбору в деяких типах видань¹⁸; диференційований підхід до археографічного оформлення тощо.

У той же час частина істориків продовжувала відстоювати думку про доцільність тематичних добірок історичних джерел, про необхідність дотримання принципу вибіркової, уніфікації, скорочення при необхідності тексту джерел¹⁹. Несподівану підтримку (видавати історичні джерела, а не пам'ятки) і поштовх для розвитку такий підхід здобув завдяки здобуткам кібернетики. У світлі теорії інформації, історичні пам'ятки вже розглядалися як носії інформації. На цій хвилі почали з'являтися нові методики перетворення пам'ятки на історичне джерело²⁰.

Підсумком дискусії став перегляд «Правил публікації історичних документів» 1955 р. і вироблення нових. Якщо правила видання історичних документів 1955 р. продовжили започатковану «Основними правилами» тенденцію, то «Правила видання історичних документів в СРСР»²¹ виглядали певною альтернативою, навіть у деяких моментах контраверсією попередніх методичних розробок у царині едіційної археографії. Кардинальний поворот відбувся завдяки зміні базового принципу – диференційованому підходу до історичних документів. При цьому вибірковість перетворилася на локальний метод, прив'язаний до певного типу видання. Кардинально змінився базовий термін: замість «теми», почали орієнтуватися на «тип» видання. Від останнього залежав і вибір методики роботи з історичними документами. Найбільшого розвитку та змін у нових «Правилах» зазнав науковий тип видання.

Окрім наукового типу видань, були питання, що в «Правилах» 1969 р. зазнали суттєвого розширення. Це – робота з іншомовними текстами; специфіка роботи з документами, що належать до різних епох; особливості видання джерел радянської доби тощо. «Правила» 1969 року стали більш чутливими до індивідуальних особливостей пам'ятки. Враховувалась їхня часова відповідність; відтворювались особливості їхнього зовнішнього вигляду; було винесено ряд застережень по невтручанням в текст документа і його деформації. Правила зорієнтовувалися на відтворення цілісності й самобутності документа. Фактично до мінімуму був зведений принцип вибіркової.

У той же час напружувались методики підвищення інформативності документа як історичного джерела. Зокрема це стосувалося табличної та регестової форми публікації документів. Були випрацьовані правила публікації статистичних матеріалів

– важливих джерел для радянської історичної науки. На нараді архівістів України, проведеній у 1962 році²², статистичні матеріали визнавалися «одним з наймогутніших знарядь соціального пізнання». Окрім того, в нових правилах знайшли відображення нові типи історичних джерел, що з'явилися в новітні часи²³.

В українській радянській археографії 1960-х років теж відбулися суттєві зміни, пов'язані з необхідністю перегляду змісту археографічної роботи. На таку необхідність уже у 1960 році вказав у своєму листі до редакції «Науково-інформаційного бюлетеня» В. Романовський. У статті «Вміло користуватися історичними джерелами»²⁴ він піднімає ряд проблем, характерних для української радянської археографії: вказує на основні недоліки вітчизняної археографії; окреслює основні вимоги до наукового типу видання; говорить про необхідність змінити підходи до публікації історичних джерел за певною тематикою; торкається системи цитування архівних документів. Критикуючи практику публікації історичних джерел, В. Романовський вказує на необхідність подолання примітивного підходу до формування збірок історичних джерел за певною тематикою. Треба публікувати не лише ті документи, що прямо підкріплюють тематику, але й альтернативні документи, що містять протилежну думку, таким чином дотримуючись принципу об'єктивності й неупередженості. Джерельні матеріали повинні дати історикам можливість отримати ґрунтовні докази: «Для цього треба передусім показати, що факти, на які посилається автор, характерні, численні, а не випадкові. Слід уникати посилань на поодинокі випадки, що носять, можливо, епізодичний характер, а залучити велику кількість документів, що підтверджують факти. Тоді сила аргументації матиме значно більшу вагу, переконливість. Забуття цих правил приводить до того, що наші історики, особливо молоді і недосвідчені, користуються так званим ілюстративним методом, суть якого полягає в тому, що автор для прикладу наводить один-два факти, які підтверджують його думку, й ігнорує десятки фактів, що суперечать їй...»²⁵. Для уникнення таких перекосів у роботі істориків археограф повинен забезпечити повноту передачі джерельного матеріалу, тому: «...археографам треба вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливе для друку, а про решту документів повідомити коротко, виклавши їх зміст і давши наукову оцінку»²⁶.

Окресливши своє бачення наукового типу видання, В. Романовський у центрі уваги поставив пам'ятку як історичний об'єкт. Це зумовило необхідність відтворення і вивчення всіх аспектів, пов'язаних з нею: відтворення зовнішнього вигляду, точна передача тексту, публікація всіх варіантів тексту, вивчення історії побутування пам'яток тощо. Підсумовуючи, слід зазначити, що короткий лист В. Романовського став важливим етапом розвитку методико-теоретичних напрацювань у галузі української археографії, оскільки окреслив найважливіші напрямки розвитку археографічної думки в Україні у 1960-х роках, а саме: критика методики видання історичних джерел; робота над удосконаленням публікації історичних джерел; окреслення простору проблематики, пов'язаної перш за все з писемною пам'яткою. Про необхідність змін у публікації джерел і відходу від тематичних збірників говорять й інші дослідники²⁷.

Разом із тим частина істориків продовжувала розвивати тему публікації історичних джерел, вдосконалюючи напрацьоване. Найконцептуальніше цей напрям був представлений у працях В. Стрельського. Базовим у нього є такий принцип: публікація історичних джерел можлива, оскільки пам'ятки минулих епох є інформативними концептами. Такими вони є тому, що залишки минулого мають властивість відображати події минулого: «Розвиток історичної науки неможливий без знання джерел, що виконують роль своєрідного екрана, на який спроектований історичний процес»²⁸. Важливим тут є те, що теорія відображення інформації набуває в роботах В. Стрельського певного розвитку. Так, у дослідженні 1961 року «Основні принципи наукової критики джерел по історії СРСР» цього автора відображувальні властивості залишків минулого згадані в двох аспектах. Перший окреслюється в контексті загального визначення предмета джерелознавства і полягає він у тому, що невід'ємною властивістю залишків минулого є здатність відображати об'єктивну реальність²⁹. Другий аспект полягає в тому, що об'єктивна дійсність відображається в окремо взятих залишках

не повністю, а частково. Видові групи історичних пам'яток здатні відображати лише «певні сторони історичного процесу властивим даному виду джерел способом»³⁰. Уже у праці «Теорія і методика джерелознавства історії СРСР» (К., 1968) властивість залишків минулого безпосередньо відображати минуле підкреслюється образом екрану, а також підсилюється шляхом зведення уявлення про варіанти відображення історичної дійсності залишками минулого фактично до одного. Мова йде про традиційний для XIX ст. поділ пам'яток на історичні залишки й історичну традицію. Підсумовуючи викладені міркування, В. Стрельський зазначає: «...що історичними джерелами марксистсько-ленінське джерелознавство вважає пам'ятки, що виникли в конкретних умовах суспільного розвитку, органічно пов'язаних зі своїм часом, в яких так чи інакше фіксуються, відображаються реальні події і факти дійсності»³¹. Враховуючи ці обставини (властивість пам'ятки безпосередньо відображати, а отже, й інформувати), відкриваються широкі можливості для археографії історичних джерел. Варто зауважити, що кожна епоха накладає свій відбиток на способи і форми подачі інформації, але ці деформації, як правило, усувалися за допомогою наукової критики історичних джерел. Таким чином, археографи, озброївшись критичною методикою, можуть видавати повноцінні історичні джерела, полегшуючи тим самим роботу історика. У той же час, окреслюючи обмежені можливості пам'яток у безпосередньому відображенні повної картини минулого (кожен із їхніх видів відображає лише певні сторони історичного процесу), автор підсилює базовий принцип радянської археографії – вибірковість. Адже вибіркове, часткове, обмежене відображення є головною властивістю історичних залишків. Навіть якщо археографічні підходи зміняться, все одно публікація документів відобразить лише окрему сторону історичного минулого, не даючи уявлення про «всю сукупність явищ суспільного життя, всі його взаємозв'язки і взаємозумовленості»³². Щодо самої археографії, то протягом 1960-х років її характеристики в працях В. Стрельського не змінилися: археографія займається виданням і розробкою принципів видання історичних джерел.

Несподіваний імпульс для розвитку концепту «археографія історичних джерел» у 1960-х роках надала кібернетика. Саме в світлі теорії інформації свідчення минулого розглядались винятково як носії інформації. Успіх серед спеціалістів історичних досліджень із застосуванням кібернетичних методик забезпечив популярність і цій ідеї. Цей метод швидко поширився і в Українській РСР³³. В провідному фаховому періодичному виданні «Український історичний журнал» певний час навіть існувала спеціальна рубрика «Математику на службу історичній науці». Фактично за кілька років українські дослідники змогли віднайти власний напрям у цьому перспективному полі досліджень, що дало можливість говорити про «київську школу» впровадження кібернетичних методик до історичних досліджень³⁴.

Продуктивність ідеї застосування кібернетичних методик полягала в тому, що за короткий час потрібна інформація вилучається з великої кількості джерел³⁵. Найпридатнішим для перших експериментів виявились статистичні джерела, а найзручнішими темами – «соціально-економічна проблематика історичної науки, стосовно до якої нагромаджено великий комплекс цінних історико-статистичних джерел»³⁶. Нові методики давали великі можливості для побудови історичних моделей³⁷. З огляду на цей факт, а також на те, що подібні джерела були базовими для марксистського варіанту історичної науки, методика публікації масових джерел у 1960-х на початку 1970-х років була однією з провідних тем у радянській загалом і в українській зокрема археографії. Також актуальною була розробка методики надання історичним джерелам статистичного характеру для зручної обробки інформації. У свою чергу постало питання про публікацію джерела масового характеру у вигляді «скороченої публікації». «Малі форми публікацій», «публікації документів у витягах» – теми, що набули в цей час також певної популярності. Чому саме запровадження кібернетичних методик активізувало ці теми? Справа в тому, що для їхнього застосування треба було певним чином підготувати інформацію, «відформатувавши» текст історичного документа³⁸. Застосування обчислювальних машин у джерелознавстві вимагало виконання певних дій з «підготовки» історичного джерела. Наприклад, для застосу-

вання методу В. Устинова масові джерела необхідно було подати у вигляді таблиць³⁹. Таке дослідження кількісних відношень за допомогою арифметичних можливостей обчислювальної машини вимагало вибіркового підходу до інформації, ігнорування полісемії та інформативної різноплановості історичних джерел. Таким чином, щоб публікація історичних джерел була корисною для застосування новітніх технологій, треба спростити їхній інформаційний потенціал, залишивши лише все важливе по темі дослідження. Саме тому в цей час обґрунтовується раціональність і корисність публікацій у вигляді реґест, таблиць, витягів тощо⁴⁰.

Певним відображенням інформаційного підходу до історичних документів став розвиток методу передачі текстів методом транскрипції. Історичні документи розглядалися тут як інформаційні одиниці. Один із розробників цього методу в Українській РСР О. Бевзо у статті «Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою...» зазначає: «Головним завданням при передачі старого письма способом транскрипції є, безумовно, точне зберігання змісту документа»⁴¹.

Проте такий «інформаційний» підхід не вирішував головного питання археографії 1960-х років: вироблення адекватної форми публікації, що представляла історичний документ у його цілісності й природному контексті. Спрощений підхід не усував головної особливості пам'ятки минулого – полісемію, багатшаровість інформації. На ці особливості змушені були звернути увагу й прихильники впровадження кібернетичних методик дослідження в історію⁴². Саме на врахування цих особливостей пам'яток і пристосування до них логічних можливостей ЕОМ були спрямовані зусилля київських дослідників: «Другий напрям, що сформувався переважно в Україні, в Києві, основну свою увагу скеровує на методи точного дослідження якісних відношень. В даному випадку дослідники, відштовхуючись від досягнень математичної лінгвістики, орієнтуються на застосування в сфері історичних студій таких галузей математики як теорія інформації, теорія множин, а особливо – математичної логіки»⁴³. Нові тенденції в радянській археографії були пов'язані все ж не зі спрощенням публікації, а навпаки з її ускладненням. Тому поряд із надзвичайною популярністю методів скороченої публікації нарастає і вал критики. Частина археографів виступала взагалі проти будь-яких скорочень⁴⁴. Деякі – проти вибіркової в окремих групах документів. Зокрема, проти вибіркової публікації газетних статей: «У всіх відомих збірниках велика питома вага матеріалів з газет... Чи не настав час відмовитися від вибіркового передруку повідомлень з більшовицьких газет й перевидати ці газети повністю?»⁴⁵. Частина заперечувала лише певні форми скороченої публікації. В Україні противником скороченої форми публікації джерел, а особливо табличного методу, був Я. Дашкевич. За його думкою, археограф повинен мати справу лише з публікацією тексту документа: «Всяке препарування тексту не має нічого спільного зі справді науковим археографічним опрацюванням»⁴⁶. Дослідник зазначає, що опрацювання документів у вигляді таблиць – джерелознавчий метод, але ніяк не археографічний. Отже, в основі ці дві науки мають різні предмети. Для джерелознавства – це інформаційний концепт, тому на основі історичних документів можна утворювати таблиці для кращої концентрації потрібної інформації, а для археографії важливо представляти документ як факт історії, як історичне явище. Я. Дашкевич належав до тих фахівців, що вимагали іншого підходу до публікаторської діяльності, що була спрямована не так на забезпечення історичної науки джерелами, як на публікацію пам'ятки старовини. Багато в чому формуванню уявлень про останню посприяла діяльність в Україні Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, очолюваного в 1953 – 1962-му роках І. Крип'якевичем. В усіх своїх статтях, присвячених допоміжним історичним дисциплінам, цей учений орієнтується саме на пам'ятку. За таким підходом розвиток допоміжних історичних дисциплін дасть можливість об'єктивніше, точніше представити пам'ятку в археографічній публікації. У статті І. Крип'якевича «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів» представлена саме така видавнича культура, де пам'ятка представлена зовнішніми і внутрішніми особливостями, де відтворений її вигляд, постає зовсім іншим об'єктом і передбачає інший рівень археографічних досліджень. У той же час розвиток української дипломатики,

сфрагістики, палеографії формували уявлення про те, що українські пам'ятки мають свої особливі риси і становлять предмет окремого дослідження, відмінного, наприклад, від дослідження аналогічних російських пам'яток.

Важливим етапом у становленні уявлення про українські пам'ятки як про окремий об'єкт дослідження стала розробка правил передачі тексту пам'яток, писаних українською мовою. Є підстави вважати, що вперше в українській радянській археографії такий підхід до історичного документа як до пам'ятки був унормований в «Правилах видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.» М. Пещак та В. Русанівського. В цьому відношенні «Правила» мають досить промовисту назву, в якій фігурує слово «пам'ятка». Було заявлено, що писемні залишки минулого є пам'ятками історії. Тому їхнє видання має носити ряд особливих рис, а саме, якомога точніше передавати як внутрішній, так і зовнішній вигляд пам'ятки. У цьому плані важливими є такі параграфи, як «Порядок видання і коментування пам'яток», «Палеографічний аналіз пам'ятки» та «Зауваження до змісту пам'ятки». Палеографічний аналіз пам'ятки охоплює дуже широке коло питань, частину яких лише умовно можна віднести до палеографічних. Тут слід окреслити таке коло: це – оформлення заголовка, до якого входять окремі зауваги; аналіз матеріалу та його особливостей, на якому написана пам'ятка (якість, водяні знаки), що потрібно для визначення хронології недатованих пам'яток; характеристика печаток; стан збереженості пам'ятки; розмір документа; опис оправи (матеріал, оформлення, стан збереження; коли і ким була оправлена книжка); «характеристика застібок, зшитків тощо, вказується колір (а де можливо, і матеріал) чорнила та фарб, якими написана пам'ятка»⁴⁷; загальна характеристика письма пам'ятки; місце зберігання та історія публікованого документа як пам'ятки, а також історія її побутування⁴⁸; особливості публікації уривка пам'ятки або частини якогось цілісного документа; місце написання, особа писаря, особа, якій належала пам'ятка; спосіб передачі дат; вказується наявність малюнків, візерунків, нот і дається «їх найзагальніший опис»⁴⁹. Окрім того: «У передмові до видання дається палеографічний і текстовий опис не тільки основного тексту пам'ятки, але і його варіантів»⁵⁰. «Правила» М. Пещак і В. Русанівського вплинули також на подальший розвиток науково-критичного методу, за допомогою якого в Україні в основному видавали історичні джерела. Зокрема, це стосується методики, запропонованої Я. Дзирою. Тут слід зазначити, що цим та іншим аспектам передачі текстів, писаних староукраїнською мовою, планується присвятити окреме дослідження.

Отже, в 1960-х роках були здійснені важливі зрушення в бік переосмислення предмета дослідження. Радянські теоретики (М. Селєзньов) у своїх роботах поставили ряд запитань, що вказували – попередній концепт «історичне джерело» як предмет археографічного дослідження фактично вичерпав свій потенціал. Пошуки нового предмета дослідження активно розгорнулися в 1970-х роках, але вже в 1960-х були всі ознаки кризи, що поступово охоплювала теорію археографії. Вона торкнулася перш за все методики видання історичних документів. Через широку дискусію про «Типи, види і форми видання» радянським археографам удалося переглянути попередні принципи, зробивши нові «Правила видання» 1969 року більш чутливими до потреб відтворення власне історичного документа як пам'ятки епохи. У той же час завдяки ряду причин нового імпульсу в ці роки набув розвиток теорії про «історичні джерела» як головний предмет дослідження радянської археографії. Ці два напрямки знайшли відображення й в українській радянській археографії. У той же час українські радянські археографи спробували наповнити ці два концепти («історичне джерело» та «пам'ятка») національним змістом, головне зосередившись у 60-х роках на мовознавчих аспектах історичних документів, писаних староукраїнською мовою.

1. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Вип. I / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – С.15.

2. Прилепішева Юлія Анатоліївна. Археографічна діяльність українських установ України (в 1946-1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історич-

них наук за спеціальністю 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2003. – Арк. 101-123.

3. Бутич І. Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. Думка, 1968. – Вип. 3. – С. 161-170.; Прилепішева Ю. А. Вк. пр.

4. Дмитрієнко М. Ф. Археографічна робота в АН УРСР // Український історичний журнал. – 1969. – №3. – С. 27-33.; Швидько А. К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. – Днепропетровск, 1987. – С. 42-51.

5. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С.132-141/

6. Селезнёв М. С. Предмет и вопросы методологии советской археографии. – М., 1959. – 44 с.

7. Там само. – С. 5.

8. Там само.

9. Там само. – С. 8.

10. Большая советская энциклопедия – М.: Большая советская энциклопедия, 1950, изд. 2-е. – Т. 3. – С164

11. Большая советская энциклопедия / под ред. А. Н. Прохорова. – 3-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1970. – т. 2. – С. 280.

12. Губенко М. П., Литвак Б. Г. Конкретное источниковедение истории советского общества // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 3-16.

13. Мжельская О. С. К вопросу об издании древнерусских памятников (критический обзор изданий Псковской судной грамоты за советский период) // Учёные записки Ленинградского гос. университета. – Л., 1962. – Серия филологических наук. – Вып. 61. – С. 228-241.

14. Глебова И. Археография: попытка определения дисциплинарного статуса // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 69.

15. Булыгин И. А., Рейхберг Г. Е. О типах, видах и формах публикации документов // Исторический архив. – 1960. – №5. – С. 148 – 154; Литвак Б. Г. Назревшие вопросы археографии документов советской эпохи // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 186-195; Селезнёв М. С. О некоторых вопросах советской археографии // Исторический архив. – 1960. – № 4. – С. 189-196; Эпштейн Д. М. О видах публикации исторических источников // Советские архивы. – 1970. – № 3. – С. 50-56.

16. Чугаев Д. А. О методике археографии советской эпохи // Археографический ежегодник за 1962 год. – М., 1963. – С.359-365.

17. Булыгин И. А. О передаче текстов документов советской эпохи // Проблемы источниковедения. – М., 1963. – Вип. 11. – С. 67-79.

18. Чугаев Д. А. Вк. пр.

19. Шепелев Л. Е. О некоторых особенностях подготовки к изданию документальных материалов по истории экономики России периода империализма // Вопросы архивоведения. – 1960. – № 7. – С. 49-54; Носова И. И. Типы, виды и формы документальных изданий и подготовка научно-популярных сборников документов // Вопросы архивоведения. – 1964. – № 3. – С. 55-59.

20. Арапова Л. И., Рудельсон К. И. Новый этап развития советской археографии // Вопросы истории. – 1971. – № 6. – С. 55-69.

21. Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1969. – 112 с.

22. Народа архівістів Української РСР // Науково-інформаційний бюлетень. – 1962. – № 4. – С. 4.

23. Волков Л. П. Архивные фотодокументы и пресса // Советские архивы. – 1966. – № 2. – С.93-96.

24 Романовський В. (Ставрополь) Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – № 2. – С. 45-47.

25. Романовський В. Вк. пр. – С. 47.
26. Там само. – С. 46.
27. Бутич І. Л. Научно-публикаторская деятельность историков-архивистов УССР // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 3. – С. 32-38; Шаталіна Є. П. Ще про типи, види й форми публікацій // Архіви України. – 1967. – № 6. – С. 29-31; Сарана Ф. К. Фототипічне перевидання творів Т. Г. Шевченка // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 72-73.
28. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения СССР. – К.: Из-во Киевского ун-та, 1968. – С. 15.
29. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К.: Из-во Киевского ун-та, 1961. – С. 6.
30. Там само. – С. 6.
31. Стрельский В. И. Теория и методика... – С. 17.
32. Стрельский В. И. Основные принципы... – С. 6.
33. Брайчевский М. Ю. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины. – К., 1963; Добров Г. М. Вк. пр.; Коваленко Л. А. З досвіду програмування навчального матеріалу в історії // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 79-86; Брайчевський М. Джерелознавство і кібернетика // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 280-298; Добров Г. М., Смирнов Л. П. Про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 105-108.
34. М. Б[райчевський]. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 153.
35. Добров Г. М. Машинні методи... – С. 96.
36. Добров Г. М. Машинні методи... – С. 97.
37. Там само. – С. 99.
38. Саме так називалася доповідь М. Брайчевського на першій конференції з проблем запровадження комп'ютерних технологій в історичну науку: «Методи формалізації історичного матеріалу» Див.: Брайчевський М. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 153.
39. Добров Г. М. Рец. В. А. Устинов. Применение вычислительных машин в исторической науке (для анализа массовых источников). – М., Из-во «Мысль», 1964. – 231 с. // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 139.
40. Шаталіна Є. П. про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – С. 37-51; Місюра В. П. Про скорочену публікацію документів // Там само. – С. 167-173; Людковський Ш. С. Про підготовку публікації з історії радянського суспільства // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – К., 1965. – С. 178-192.
41. Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI – XVIII ст. // Вісник Академії наук Української РСР. – 1958 – №2. – С. 22.
42. Брайчевский М. Автоматический поиск полисемантических документов (с использованием ЭЦВМ) // Применение электронно-вычислительных устройств в исследовании по истории науки и техники. – М., 1965. – С. 153-161.
43. М. Б[райчевський]. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 153.
44. Дашкевич Я. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам // Архіви України. – 1966. – № 1. – С. 64-69.
45. Варшавчик М. А. Документы по истории Великого Октября на Украине // Исторический архив. – 1958. – № 5. – С. 201.
46. Дашкевич Я. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам // Архіви України. – 1966. – № 1. – С. 66.

47. Пешак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 31.

48. Там само.

49. Там само. – С. 32.

50. Там само.

В статье рассматривается развитие украинской археографии на протяжении 1960-х годов и ее особенности в условиях утверждения единых правил публикации исторических документов в СССР. Анализируется процесс разработки теории и формирование методологии археографии в «союзных» археографических центрах в указанный период. 1960-е годы в советской археографии представляют отдельный период. Его отличительной чертой является то, что впервые советская археографическая наука смогла поставить вопросы теоретического характера, попыталась переосмыслить методiku. Изменения в области методики издания были обусловлены не столько внешними обстоятельствами, сколько, прежде всего, изменениями в самой археографии, ее готовностью перейти на более высокий уровень развития, а именно, – оформиться в самостоятельную науку. Украинские советские археографы попытались наполнить два ключевых концепта археографии – «исторический источник» и «достопримечательность» национальным содержанием, сосредоточившись в 1960-х годах на языковедческих аспектах исторических документов, написанных староукраинским языком.

Ключевые слова: археография, теория, методика, исторический источник, письменный памятник.

The article deals with the development of Ukrainian archeography during the 1960s as well as its specific features in the conditions of the adoption of united rules for the publication of historical documents in the USSR. The process of development of the theory and formation of the methodology of archeography in the «Union» archeographic centers during the specified period is analyzed. The 1960s in the Soviet archeography represent a separate period. Its distinctive feature is that for the first time the Soviet archeography succeed to raise the theoretical issues, tried to rethink the methods. Changes in the field of the methods of the publication were conditioned not by external circumstances, but first of all by changes in archeography itself, by its readiness to move to a higher level of development, namely, to become an independent discipline. Ukrainian Soviet archeographers have tried to fill two key concepts of archeography namely, «historical source» and «monument» with national content, focusing in the 1960s on linguistic aspects of historical documents written in the old Ukrainian language.

Key words: archeography, theory, methodology, historical source, written monument.

ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ БЕЗБОРОДЬКО (1747 – 1799)

У статті подається життя та діяльність О.А. Безбородька – визначного державного діяча, дипломата, талановитого письменника і політика. Народившись у сім'ї генерального писаря козацького війська та отримавши добру освіту в Києво-Могилянській академії, Олександр розвинув неабиякі літературні здібності, які потім стали в пригоді на державній і дипломатичній діяльності. Його феноменальна пам'ять сприяла успішному просуванню по службі.

Ключові слова: Глухів, козацтво, державна служба, дипломатична діяльність, Сенат, Поштовий департамент, «Історія Русів».

О.А. Безбородько народився 14 березня 1747 р. у місті Глухові Чернігівської губернії в сім'ї генерального писаря козацького війська Андрія Яковича та матері Євдокії Михайлівни, привітної господині, турботливої і дбайливої жінки. У сім'ї, окрім Олександра, було ще двоє дітей – донька Тетяна і син Ілля. Біографи виводять рід Безбородьків від польського роду Ксьонжинських. За переказами, в одному з походів проти турок Дем'яну Ксьонжинському відрубали підборіддя і з тих пір він став називатися Безбородько (4, с. 132). Початкову освіту Олександр Безбородько отримав удома, навчившись читати Буквар, а за ним Часослів, Псалтир та Біблію. За спогадами сусідів, «в этом мальчике, одарённом от природы чрезвычайной памятью, малейшее самообразование, несомненно способствовало усвоению богатства и силы церковно-словянского языка, давших речи позднего Безбородько твёрдость и яркость выражений» (5, с. 15). Здібний і допитливий юнак продовжив навчання в Києво-Могилянській академії, яка дала йому добру освіту. У її стінах Олександр розвинув неабиякі літературні здібності, які потім стали в пригоді у його житті, особливо на державній службі, де цінилися вміння витончено та ясно писати. Розвиваючи під час навчання свою феноменальну пам'ять, він у подальшому своєму житті здатний був цитувати сторінки з Біблії та основних літописів, що сприяло його успішному просуванню по службі.

У 1765 р. Олександр вступив на службу до канцелярії президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора України графа П. О. Румянцева, діяльність якого була спрямована на остаточну ліквідацію автономії України та поширення на її теренах порядків, що існували у Російській імперії. На службі Олександр зумів завоювати прихильність та довіру начальника і вже в 1767 р. став правителем канцелярії. Коли П.О. Румянцева призначили командуючим російською армією у війні проти Туреччини (1768–1774), разом з ним на війну відправилася і його канцелярія. О. Безбородько досить швидко завоював довіру начальника і під час цієї війни проявив себе і хоробрим офіцером – командував Ніжинським, Лубенським та Миргородським полками, що відзначилися у битвах при Ларге і Кагулі, і здібним урядовцем – він вів таємну переписку фельдмаршала (15). Про цей час О. Безбородько писав так: «Командуючи спершу Малоросійським і Ніжинським полками, а потім, маючи під началом Лубенський, Миргородський і Компанійський полки, я перебував у походах на Бузі та між Бугом і Дністром» (9, с. 214). Увесь подальший кар'єрний шлях О. Безбородька свідчив про те, що в ньому вдало поєднувалися визначальні риси вдачі його

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

предків: відвага, розум і справедливість, уміння знайти вихід зі складних обставин, спритність і улесливість. Після ліквідації Гетьманщини головним правителем краю було призначено П. О. Румянцева, який узяв із собою О. Безбородька. Обов'язків на новій посаді виявилось багато, кожної хвилини виникали нові, нестандартні ситуації. «Коли одного разу при Олександрі Андрійовичу зайшла мова про одного літнього віку офіцера, призначеного недавно в якусь незначну фортецю, Безбородько, розповідаючи все, відоме йому про цього військового чиновника, тут же зупинився і на всіх до цього бувших комендантах у даній фортеці, назвав їх по іменах і чинах, указав точний строк, скільки кожний із них перебував на цій посаді. Один із присутніх, сумніваючись у справедливості сказаного, записав слова розповідача і, довідавшись у Воєнній колегії, на превеликий подив переконався, що його недавній співбесідник не помилився ні в чому. Зрозуміло, підвищення на посаді за таку меткість незабаром відбулося» (24, с. 188).

І все ж таки рішучий поворот у долі О. Безбородька стався не на військовій ниві. Йшов 1775 р. Катерина II не відчувала особливої симпатії до П. О. Румянцева, але віддавала належне його досвіду. Вона звернулася до нього з проханням вказати на талановиту молоду людину, здатну обіймати посаду статс-секретаря її канцелярії. Саме тоді П. О. Румянцев і відрекомендував цариці О. Безбородька. Відбулося це таким чином. П. О. Румянцев послав О. Безбородька до Санкт-Петербурга зі звітом про величезні суми, які мав у своєму розпорядженні під час війни. Результати доповіді задовольнили усіх зацікавлених осіб, а сам звіт сподобався імператриці і вона призначила О. Безбородька одним зі своїх секретарів у особливо важливих справах і дорученнях (9, с. 215).

Дослідники біографії О. Безбородька при цьому зазначають, що, посилаючи його в столицю, П. О. Румянцев писав Катерині II: «Представляю Вашій Величності алмаз в короні. Ваш розум дасть йому ціну» (17). Більше того, вони захоплено констатують, що О. Безбородько, відбуваючи до столиці, блискуче знав кілька іноземних мов, але ніхто з них не пояснює, коли і де він їх вивчив. Майбутній князь, прибувши до Санкт-Петербурга, знав лише латинь і грецьку мови, тому «першою його турботою було навчитися французької» (9, с. 216). І далі «Із заповзятістю спиритного хохла узявся він за роботу, і протягом двох років говорив німецькою та італійською мовами. Вивчивши французьку чудово, говорив, однак, не добре та із запинками, російською ж усе життя говорив з малоруським акцентом вельми потішним для великоруського вуха» (9, с. 217).

Разом з тим усе зазначене не завадило О. Безбородьку за якихось сім років при дворі, на загальне здивування всіх, хто домагався таких почестей, проявити свої таланти – «бездоганну ретельність, стислий і точний стиль при складанні ділових паперів, аналітичний розум та глибокі знання» (21, с. 8).

Феномен О. Безбородька полягав в умінні витончено висловлювати свою думку, високій стильовій майстерності, дивовижному володінні пером. Одержавши завдання написати листа, указ чи інший важливий документ, він виходив у приймальню і в найкоротший час повертався з готовим завданням, виконаним на високому державному рівні. Про його дивовижне володіння пером один із біографів писав так. Одного разу він отримав завдання написати важливий указ, що вимагав глибоких міркувань. Термін був короткий, але О. Безбородько, заклопотаний іншими справами, забув про доручення імператриці. Наступний день розпочався з питання, як виконане доручення. Не розгубившись, О. Безбородько вийняв із портфеля аркуш паперу і став читати все, що йому було звелено. Схваливши написане, імператриця, задоволена змістом, зажадала указ для підпису. Розраховуючи на доповнення і зауваження, О. Безбородько розгубився і zvolікав. На повторну вимогу О. Безбородько подав чистий аркуш. Замість очікуваного гніву імператриця відзначила особливий дар Олександра Андрійовича (11, с. 19).

Іншого разу великий князь Костянтин перед від'їздом до Відня прислав свого ад'ютанта до О. Безбородька довідатися, кому і які подарунки потрібно вручити при віденському дворі. О. Безбородько став йому розповідати, як ніби читав родовід

віденських вельмож, хто з них чим привітний і в який час мав відношення «до нашого двору». Ад'ютант слухав усе з великою цікавістю і нічого не занотовував. Тоді Олександр Андрійович сів за стіл і своєю рукою склав список усіх, кому потрібно вручити подарунки і які саме (17).

Офіційно Олександр Андрійович відав проханнями на найвище ім'я, але насправді йому доручалися особливо важливі справи різного характеру, а саме ті, які вимагали делікатності й такту. Він володів рідкісним даром знаходити кошти для вирішення найважливіших справ. З часом головним тереном О. Безбородька стала зовнішня політика. Російська імперія тоді виробляла нову зовнішньополітичну доктрину, в основі якої лежав так званий «грецький проект». Він передбачав відновлення Візантійської імперії зі столицею Стамбул і російським ставлеником на троні. Ця ідея вперше була сформульована саме О. Безбородьком у меморандумі в 1780 році і поданому імператриці. У тому ж році він супроводжував її при зустрічі з австрійським імператором Йосипом II в Могильові і брав участь у переговорах при таємному союзному договорі. Під час могильовської поїздки Олександр Андрійович не тільки успішно впорався з усіма організаційними справами, але і проявив неабиякі дипломатичні здібності. Ця поїздка поклала початок його зростанню. Незабаром він був призначений у Державну колегію іноземних справ і Державну раду, залишившись статс-секретарем імператриці (17).

О. Безбородька несподівано зацікавила розробка нових дипломатичних комбінацій, яка служила сполучною ланкою між імператрицею і Колегією закордонних справ. Після смерті в 1873 р. графа М. Паніна О. Безбородько став другим членом Колегії закордонних справ. На цій посаді він перебував аж до смерті Катерини II. Оскільки місце канцлера залишалося вакантним, то головним виконавцем волі імператриці і її радником у справах зовнішньої політики залишався О. Безбородько. Йому надсилали з-за кордону депеші російські послы, з ним вели переговори іноземні представники в Санкт-Петербурзі, він регулярно доповідав імператриці про все, що обговорювалося і вирішувалося на колегії (17).

Олександр Андрійович брав активну участь у створенні системи збройного нейтралітету країни, підписавши відповідні конвенції з Голландією, Пруссією, Португалією і Неаполем. Законодавчі акти 1770–1780 рр., що видавалися від імені імператриці, були написані власноручно О. Безбородьком. За вірну службу в 1784 р. він був нагороджений титулом графа, а в 1797-му – ясновельможного князя, крім того, були звичайні на той час нагороди: маєтки, кріпаки і гроші. До кінця життя О. Безбородько став одним з найбагатших тоді вельмож (14).

На відміну від багатьох своїх попередників О. Безбородько, залишаючись головним доповідачем імператриці близько двадцяти років, суміщав цю роботу з іншими важливими державними справами: був директором Поштового департаменту, членом секретної експедиції Сенату, а також всіляких комітетів і комісій. Головним же полем діяльності він вважав зовнішню політику, в якій фактично виконував обов'язки міністра закордонних справ (17).

Щодо Поштового департаменту. При О. Безбородьку ця галузь народного господарства зробила важливі кроки, які можна назвати епохою. Перш за все, відбулося облаштування приміщення центрального апарату. Імператриця, за словами нового керівника відомства князя В'яземського, розпорядилася купити будинок графа С. Ягужинського на Новій Ісаакіївській вулиці, тим більше, що там була велика кількість приміщень для Санкт-Петербурзького поштамту і, найголовніше, поштового правління; а на двох поряд пустих місцях можна було побудувати конюшні і все, що належатиме станції для пошти кінної і колясочної, коли вона означена буде. Налагодилася регулярна, двічі на тиждень, відправка ділової та приватної кореспонденції з «Північної Пальміри» до Риги, Москви й Києва, у провінції засновувалася «прикордонна, легка, ямська і важка пошта, прокладалися відповідного типу магістралі на Нову Лагоду, Олонець, Архангельськ, Петрозаводськ, Каргопіль, вводилася єдина такса на відправку листів та бандеролей. Зменшилася довжина поштової версти з 700 сажнів до 600, і все це з єдиною метою – збільшити прибутки від погонних платежів.

Тож не буде перебільшенням назвати О. Безбородька, з урахуванням ще й плідної праці в «Комиссии о дорогах в государстве», видатним реформатором загальнодержавної системи зв'язку (5, с. 144).

Міжнародні відносини. У жовтні 1787 р. російський посол у Стокгольмі повідомляв про наміри короля Густава III повернути собі Фінські береги і Балтійські провінції, відняті у Швеції Петром I. Імператриця доручила укомплектувати гарнізонні батальйони в Ревелі й Аренсбурзі, відправила туди відповідних воєначальників, а О. Безбородьку доручила вирішення глобальніших проблем. Суть цих проблем полягала в наступному. У січні 1788 р. до канцелярії надійшов проект «Положення, по якому можна набрати й утримувати військокінних козаків», автором якого був В. Капніст. Він пропонував, щоб кожен козак, хто поступив у означений реєстр зі своїм конем, амуніцією і брав участь у десяти походах, отримував від казни дванадцять рублів жалування, провіант і фураж, а його сімейство звільнялося від сплати подушного податку і відбування рекрутської повинності (5, с. 6-7).

О. Безбородько, розглянувши даний документ, визнав його оригінальність і відправив на ознайомлення князю Григорію Потьомкіну, якому була доручена організація відповідних регулярних полків із нерегулярного війська. Окрім того, ним ставилося питання про більш широке залучення на військову службу компетентних іноземних офіцерів, покращення інтендантського забезпечення армій, передислокування окремих корпусів на театр бойових дій, а також відповідні кадрові зміни їхнього командного складу (5, с. 28).

Невирішеною залишалася ситуація на Півдні. Армія і флот у 1790-1791 рр. здобули перемогу над збройними силами Туреччини і зробили неможливим для неї подальше ведення військових дій. Для остаточного врегулювання відносин з Туреччиною в Ясси прибув, наділений необхідними повноваженнями, О. Безбородько. Між ним та імператрицею встановлювалося листування. З цього листування та протоколів конференції в Яссах можна зробити висновки про важливу роль Олександра Андрійовича в укладенні вигідного для Російської імперії миру. У відповіді на листи О. Безбородька звучало: «для Бога ні вершка не давайте їм по сю сторону Дністра» (13). Перше засідання конференції відбулося 10 листопада 1791 р. На ньому О. Безбородько чітко поставив питання: «Хочете війни чи миру? Можете мати і те, і інше, Вибір за вами». Обговорення кожної статті пакету із шести артикулів і одного сепаратного пункту йшло не просто, деякі положення завдяки наполегливості О. Безбородька вдалося навіть поліпшити порівняно з тим, як вони були записані в тексті Кючук-Кайнарджийського договору. Так, жителі Молдови були звільнені на два роки не тільки від данини, як це було записано раніше, але і від інших повинностей. Для Східної Грузії було передбачено збільшення терміну вільного продажу маєтків, що залишалися переселенцями. Незважаючи на напружені відносини між учасниками переговорів, великий візир Юсу-паша так відгукнувся про О. Безбородька: «Доброзичливий, розсудливий, розумний і справедливий» (9).

І тим не менш, найжвавіші суперечки виникали навколо двох останніх статей договору: «Про закубанських народів» та «Про грошову компенсацію». О. Безбородьку наказували щодо закубанських народів наполягати, щоб у договорі було зафіксовано або Порта відповідає за всі безлади і набіги, від яких можуть бути заподіяння, або нам нададуть право самим вгамовувати їх, не вважаючи таке покарання порушенням трактату. Разом з тим було побоювання, що вимога щодо грошової компенсації за понесені збитки викличе заперечення з боку Англії та інших європейських держав. Остаточне вирішення питання надавалося О. Безбородьку, сподіваючись на його досвід і бажання одержати винагороду для своєї держави. Олександр Андрійовичу вдалося блискуче завершити переговори. Вони закінчилися 29 грудня 1791 р. Митний трактат було підписано. Порта погодилася бути відповідальною за всі негаразди, що можуть статися від закубанських племен і зобов'язувалася виплачувати зі своєї казни всі збитки, завдані підданим Російської імперії (13).

У березні 1792 р. О. Безбородько, повернувшись у Санкт-Петербург, зустрівся з новим фаворитом імператриці молодим П. Зубовим. Спочатку П. Зубов уникав всту-

пати в конфлікт з Олександром Андрійовичем, тим більше, що по особливо важливих справах імператриця продовжувала спілкуватися з О. Безбородьком. Але у зв'язку з тим, що фаворит потягнув за собою нових людей, всевладдя яких засмучувало і дратувало графа, він подав імператриці прохання про звільнення. Прямої відповіді не було. Зате відбулося нагородження за встановлення російсько-турецького миру Грамотою, Оливковою гілкою і селами з майже п'яти тисячами кріпаків. Катерина II дала зрозуміти, що, як і раніше, вважає свого секретаря і радника правою рукою (як вона його завжди називала), продовжує покладатися на нього в усіх найважливіших державних справах. Про своє перебування на державній службі при Катерині II цей самий видатний дипломат після М. Паніна казав у кінці своєї кар'єри молодим дипломатам: «Не знаю, як буде при вас, а при нас жодна гармата в Європі без дозволу нашого випалити не сміла» (13). (Зазначимо, що при всій повазі до оригінального по формі і по змісту афоризму Олександра Андрійовича, в дійсності в Європі було далеко не так).

У біографічних дослідженнях про О. Безбородька відзначається, що «він спритно володів пером, да так майстерно, що виділявся серед своїх сучасників у придворних колах. Зазначають, що якби він ступив на літературні терени, то з нього вийшов би чудовий для свого часу письменник» (9, с. 260). О. Безбородько надавав заступництво і підтримку Г. Державіну, І. Хемніцеру, О. Новикову, Д. Фонвізину, О. Радищеву та ін. Г. Державін називав його своїм ангелом-благодійником, а М. Пиляєв у своїй книзі «Забуте минуле околиць Петербурга», виданої ще в 1889 р., за словами автора, написаної як на основі різних історичних джерел, так і усних переказів, збережених старожилами, повідомляє, «що в 1782 р. О. Безбородько купив на березі р. Неви дачу за 22,5 тис. руб. і збудував тут розкішний замський будинок із величезним садом в англійському стилі, безліччю «примхливих» стежинок із каналами, острівцями, альтанками... Князь у пишності прагнув не поступитися Г. Потьомкіну. Майже століття потому в 1873 р. на дачі ще збереглися залишки колишньої помпезності. Зокрема, можна було побачити гранітний п'єдестал, на якому колись давно підносилися величезний мідний бюст господаря» (20, с. 269). М. Пиляєв стверджує, що в 60-х рр. (XIX ст., коли дачею володів граф Г. О. Кушелев-Безбородько) особисто бачив у будинку велику картину, написану олійними фарбами, із зображенням десяти найулюбленіших «одалісок» колишнього господаря... Старшою «одаліскою» була балетна танцівниця Ф. Д. Каратигіна, прихильність до якої Олександр Андрійович зберігав до кінця свого життя. Він мав від неї дочку, Наталію Олександрівну Верецьку (прізвище утворене на згадку про перше поселення, яке Катерина II «пожалувала» О. Безбородьку (11, с. 22).

Багато в чому зобов'язана своїм успіхом О. Безбородьку дипломатія, яку фактично з 1783 р. він очолив. Імператриця не забувала його заслуг і коли 1784 р. з Відня прийшов патент на «графа священної Римської імперії», вона йому написала: «Труды и рвение привлекают отличие. Император даёт тебе графское достоинство. Будешь граф! Не уменьшится твоё усердие ко мне. Сие говорит императрица. Екатерина же дружески тебе советует и просит не лениться и не спесивиться» (15).

Нова сторінка в державній службі О. Безбородька відкрилася з царюванням Павла I. Його єдиного зі всіх катерининських міністрів не відправив у відставку, а, навпаки, підняв: на третій день після смерті матері Павло I звів О. Безбородька «у перший клас зі званням фельдмаршала», до його порад прислухався і надалі був безмежно милостивий. При коронації О. Безбородько був її головним упорядником, подавав корону патріарху для коронації Павла I. Рід Безбородька був зведений у титул князя з присвоєнням звання «світлості», отримав землі в Орловській (10 тисяч душ) і у Воронежській (30 тисяч десятин землі) губерніях і право ще на 6 тисяч душ, «де сам вибере». Це породило чутки про те, що О. Безбородько надав Павлу I якісь особливі послуги – можливо, доставив йому заповіт Катерини II – передати престол онукові Олександру в обхід нелюбимого сина. Однак документальних підтверджень того, що заповіт дійсно існував, а О. Безбородько віддав його Павлу I, немає. Тому загадка особливої милості імператора до О. Безбородька залишається нерозкритою (14).

У 1796 р. О. Безбородько попросив Павла І звільнити його з державної служби, на що імператор відповів, що Вітчизна потребує його діяльності і доручив узяти участь в складанні конвенції з мальтійським орденом. За успішно виконану роботу він був нагороджений діамантовою зіркою та орденом Св. Андрія Первозданного. У цьому ж році О. Безбородько одержав чин канцлера. Далі Павло І прийняв рішення зайняти центральне місце в антифранцузькому союзі, спрямованому проти Наполеона. О. Безбородько ревно трудився над його організацією і виконанням (1, с. 120). Брав він участь і в упорядкуванні справи польського короля Станіслава-Августа, який проживав у Росії і помер у лютому 1798 р. (5, с. 320).

Олександр Андрійович брав участь в діяльності Опікунської Ради, міських дум Москви, Казані, ряду інших адміністративних центрів. За його участі нові елементи з'явилися в торговельній діяльності іноземців на терені українських земель, заохочувалася адміністративна робота вихідців із-за кордону, котрі служили в Російській імперії. Уряд О. Безбородька в січні 1798 р. провів систему заходів стосовно того, щоб відповідні документи готувалися заздалегідь й у повному обсязі. Кардинальні зміни вносилися у положення про колоністів: зокрема, упродовж травня-вересня 1797 рр. для албанців, греків, волохів та болгар Катеринославщини у відповідності до особистих статків, хто бажав записувалися в купці та міщани, а в Одесі було відкрито магістрат «на том основании, на коем оный существует в немецких городах Риге и Ревеле» (10, с. 46).

Російські посланці при європейських дворах, європейські дипломати, яким довелося спілкуватися з О. Безбородьком, високо цінували його дипломатичні здібності – вміння швидко і легко вирішувати найскладніші справи. Він був обізнаний у всьому, що творилося за межами Росії. Уже в кінці царювання імператриці О. Безбородько мав 16 тисяч душ кріпосних, соляні озера в Криму і рибні лови на Каспії. В урочисті дні він приїжджав до двору в прекрасно позолоченій чотиримісній кареті з вісьмома скляними віконцями. Гудзики на каптані носив діамантові. Пряжки на черевиках були теж діамантові. Будинок О. Безбородька на Поштамській вулиці вважався одним із найрозкішніших особняків Санкт-Петербурга, в якому знаходилася картинна галерея, що перевершувала строганівську за кількістю і якістю. Гордістю О. Безбородька була статуя Амура роботи Фальконет. При всьому цьому Олександр Андрійович зовсім не був схожий на вельможу, він не любив великосвітське суспільство і брав участь в урочистостях тільки за необхідності (17).

Найблискучішою стороною діяльності О. Безбородька була безпосередня участь у формуванні зовнішньої політики імперії в останній чверті XVIII ст. Ним було підготовлено та укладено близько 30 міжнародних договорів. Серед найсуттєвіших – підписання мирного договору з Туреччиною в 1791 р. та договори про розподіл Польщі в 1793 р. (21, с. 8; 22, с. 292). Саме цей поділ сприяв об'єднанню Лівобережної і Правобережної України, за винятком Галичини, Прикарпаття та Буковини, які перебували в складі Австрії. О. Безбородько добився від Павла І видання Указу 1796 р. про часткове відновлення в Лівобережній Україні адміністративних судових установ колишньої Гетьманщини. О. Ільїн, один із дослідників життя і творчості О. Безбородька, вважав таку позицію дипломата проукраїнською (2, с. 152). Саме тоді й розпочала відроджуватися Україна в нових кордонах усупереч знищенню Гетьманщини та Запорозької Січі. Простежується також участь О. Безбородька у сфері культури. Перу О. Безбородька належить кілька творів з історії України, Молдовії та російсько-турецьких воєн. Він склав повний список гетьманів України, генеральних суддів і підскарбіїв, генеральних осавулів, писарів, хорунжих, а також полковників дев'яти українських полків, які становили військо гетьмана. Олександр Андрійович наводить близько трьохсот прізвищ людей, які входили до вищих військових та цивільних органів управління України, даючи деяким з них короткі, але влучні характеристики. Ним зібрана унікальна колекція картин, бронзи й порцеляни, більшість картин (330 оригінальних полотен) О. Безбородька перебуває в Ермітажі та Російському музеї Санкт-Петербурга, а частина – в Ніжинському університеті (2, с. 1). Про любов О. Безбородька до України та її історії свідчать листи до батька,

в яких він з почуттям високої гордості згадує своє дитинство, сімейні урочистості й релігійні свята, які залишилися в пам'яті на все життя (10, с. 77). У 1798 р. на прохання свого племінника В. Кочубея, близького до спадкоємця престолу – великого князя Олександра Павловича, старіючий канцлер підготував «Записку про складання законів Російських», у якій виявив себе гарячим прихильником ідей французького Просвітництва і, зокрема, Шарля Монтеск'є. Дотримуючись ідей освіченого монархізму, О. Безбородько уявляв собі монархію у вигляді станового суспільства, де права кожного із станів, у тому числі селянства, визначаються тільки законом, допускався перехід з одного стану в інший. Представники усіх станів повинні засідати в Сенаті і Генеральному суді. Сенат розглядає законопроекти і робить подання государю (15).

На початку 1799 р. Олександр Андрійович, відчуваючи «с недавних пор странное расслабление всех членов и резкую боль в ногах», подає у відставку. Не маючи прямих спадкоємців по чоловічій лінії, він усе своє багатство заповів братові Іллі Андрійовичу, генералу, сенатору, дійсному таємному раднику, учаснику російсько-турецьких війн, багатому землевласнику. Помер Олександр Андрійович 6 квітня 1799 року на 52 році життя. Похований у некрополі Олександро-Невської лаври. Свою величезну суму грошей він заповів на благодійницькі цілі. На ці гроші (210000 золотих рублів) було засновано на його батьківщині Ніжинський ліцей (з 1875 р. історико-філософський інститут імені О. А. Безбородька, з 1920 р. – Педагогічний інститут імені М. В. Гоголя). У різні роки тут навчалися М. Гоголь, Л. Глібов, В. Забіла, Є. Гребінка... Тут і сьогодні актуальними є слова Г. Державіна, який склав на смерть О. Безбородька таку красномовну епітафію: «И не народный шум, не погребальный блеск, не звук, ему хвала – Дела» (10, с. 192).

О. Безбородько не любив говорити про себе. За нього це зробили сучасники. Луї Філіп Сюгер, французький посол, письменник і громадський діяч: «у товстому тілі Безбородько приховував розум найтонший». Адам Чарториський, польсько-литовський освітній і політичний діяч, близький приятель царя Олександра І: «із зовнішністю ведмеда він з'єднував тонкий проникливий розум і рідкісну кмітливість». Михайло Сперанський, граф, російський громадський і державний діяч часів Олександра І: «в Росії у XVIII ст. було тільки чотири генії: Меншиков, Потьомкін, Суворов і Безбородько» (17).

Досліджуючи життєвий і творчий шлях Олександра Безбородька, ми прийшли до висновку, що причетність його до написання «Історії Русів» підтверджується в листі до батька, який був опублікований в часописі «Киевская старина» у зв'язку зі сторіччям з дня його смерті в 1899 році у п'ятому номері на 77-78 сторінках. Мова йде про період у житті успішного чиновника, який у п'ятидесятирічному віці досяг майже всіх урядових почесностей і надавав постійну допомогу своїм землякам. Таким був і Василь Рубан, надворний радник (що прирівнювалося до військового звання – підполковник), автор «Краткой летописи Малой России», опублікованої за допомогою і при сприянні автора листа в 1777 р. Надсилаючи батькові книгу, Олександр зазначає, що в ній поданий не тільки географічний опис південноукраїнських земель, а також і «другие нужные сведения». Висловлюючи щире вдячність за виховання, за любов до рідного краю, «любезной отчизне нашей», він завжди проникався думкою про те, щоб «слава и честь предков наших ознаменующие, извлечены» были из забвения».

У листі до батька Олександр шкодує, що автор «Краткой летописи Малой России» поспішно оприлюднив кілька сторінок, в яких мають місце помилки як історичного, так і суспільного характеру, а також мова йде про «распространение различных нужных умолчанию обстоятельств», публікацію яких він би не допустив. Утім, цей твір послужив наміром для нього видати повну історію Малоросії, в якій всі погрішності «Літопису...» виправлені будуть, як тільки встигне зібрати всі необхідні дані. Займаючись у вільний від роботи час цією приємною для нього працею, він благословляв милостиві в юності його батьківські турботи «о приведении меня в точное и подробное познание земли, где я родился, и всех в оной случившихся событий».

Далі в листі О. Безбородько пише, що отримає велике і цілковите задоволення,

коли досягне успіху в цій майбутній праці і особливо, коли виконання її буде початком вирішення багатьох інших проблем, коли йому вдасться виявити цілеспрямовану щирість до своїх співгромадян.

Отже, незважаючи на те, що один із дослідників його життя і творчості в XIX ст. М. Григорович в коментарі до цього листа писав, що Олександр Андрійович ніколи було «упражняється над сим приятным делом, а начатый им труд был забыт», уважний аналіз листа сина до батька дає підстави вважати: «приятным делом» для О. Безбородька, як вихідця із козацького стану, була історія українського козацтва, історія південноукраїнського населення, дійсність, про яку можна було писати тільки при «умолчании обстоятельств». Враховуючи письменницький дар Олександра Андрійовича, гострий розум і організаційний талант, можна припустити, що саме він, виконуючи свою обіцянку в листі до батька, в умовах жорстокої конспірації царського режиму, міг таємно підготувати рукопис такого визначного твору, яким стала «Історія Русів», підписавши її іменем Григорія Кониського, архієпископа Білоруського.

Не випадково з цією працею пов'язано стільки таємниць і перша з них – це факт виявлення і введення в суспільний ужиток. Як свідчить М. Ханенко (нарис про якого в цій книзі), рукопис уперше було знайдено близько 1828 р. в бібліотеці містечка Гринєва Стародубського повіту Чернігівської губернії, що належало небозі Олександра Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Знайшли цю працю члени стародубського суду Лайкович та Гамалія – описувачі бібліотеки. Вони показали рукопис твору родичеві О. Безбородька губернському маршалкові С. Шираєву і той наказав зробити копію для нього. Рукопис, як спадщина, перейшов разом із бібліотекою до князя Голіцина, а з копії Шираєва зроблено ще кілька: для Д. Бантиш-Каменського і для О. Бодяньського. З цих копій «Історія Русів» і поширилася, а доля оригіналу залишилася невідомою. Можливо, він був знищений, щоб таємниця автора не була розгадана. Такі хрестоматійні відомості. Не заглиблюючись у подальшу історію поширення рукопису цього твору, зазначимо, що ми дотримуємося обраної нами точки зору, автором рукопису був Олександр Андрійович Безбородько.

Таким чином, О. Безбородько був визначним українським дипломатом і державним діячем, який показав себе талановитим письменником і політиком, постаттю, що доклала немало зусиль для розвитку своєї батьківщини і її культури, він постійно підтримував своїх співвітчизників як на державній службі, так і в повсякденному житті.

1. Архив князя М.Л. Воронцова. – М., 1879. – Кн. 12. – 379 с.
2. Безбородько Олександр Андрійович // Громадянин України. – № 11 від 06.12.2006 р. – 1 с.
3. Боярченкова О.И. А.А. Безбородько: личность и государственная деятельность. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рязань, 2005. – 21 с.
4. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородька: Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб, 1881. – 649 с.
5. Григорович М. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями его времени. – СПб, 1879-1881. – Т. 1-2. – 649 с.
6. Денисенко А.В. Канцлер Олександр Безбородько // Старожитності, 1991. – № 4. – С. 15.
7. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
8. Ільїн О. Олександр Безбородько в українській історії і культурі // Сучасність. – 1999. – № 5. – С. 152-154.
9. Карнович Е.Н. Замечательные и загадочные личности 18 и 19 столетий. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1884. – 520 с.
10. Коломинов В. Хвала йому – діла... // Вітчизна, 1990. – № 4. – С. 192-194.
11. Кучерявець В. Перший видатний державний муж з Росії з українських уродженців: князь Олександр Андрійович Безбородько // Ніжинська старовина. – 2010. – № 7. – С. 16-23.

12. Лазаревский А.А. Судьба наследства полковника Искры, казнённого Мазепой // Киевская старина, 1883. – № 11. – С. 519-520.
13. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородько в Нежине (1820-1832). – К., 1879. – 158 с.
14. Машкін Олександр. Князь О. А. Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kontrrev.ho.ua>bibl/Mash63.html (дата звернення: 18.05.2017). – Назва з екрана.
15. Мельничук Г. Найсвітліший князь Олександр Безбородько – «Права рука» Катерини II // День, 2002. – № 68. – 12 квітня.
16. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Ч. I. – К., 1908.
17. Олександр Безбородько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: biography.com.ua>diyachi/oleksandr-bezborodko.html (дата звернення: 18.05.2017). – Назва з екрана.
18. Полное собрание законов Российской империи. Закон 18342 от 25 января 1798 года «О подтверждении всех судебных мест секретарям, дабы они требуемые прокурорами ведомости и нужные по делам сведения доставляли бы к ним безо всякого промедления». – СПб. 1830. – 931 с.
19. По поводу столетия со времени смерти А.А. Безбородько // Киевская старина. – 1839. – № 5. – С. 77-78.
20. Пыляев М.И. Забытое прошлое окрестностей Петербурга (Вступительная статья А.А. Алексеева). – СПб: «Паритет», 2008. – 528 с.
21. Скворцов И. «Человек ума тонкого, дипломат превосходный...» // Сумское обозрение. – 1997. – 21 марта. – С. 8.
22. Соловьев С.М. История падения Польши. – М., 1863. – 292 с.
23. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми: «Ас медіа». – 2003. – 608 с.
24. Терещенко А.В. Опыт обозрения жизни сановников, управляющих иностранными делами в России. – СПб., 1837. – Ч. II. – 310 с.

Половец В.М.

**АЛЕКСАНДР АНДРЕЕВИЧ БЕЗБОРОДЬКО
(1747 – 1799)**

В статье освещается жизнь и деятельность А.А. Безбородько – выдающегося государственного деятеля, дипломата, талантливого писателя и политика. Родившись в семье генерального писаря казацкого войска и получив хорошее образование в Киево-Могилянской академии, Александр развил незаурядные литературные способности, которые потом пригодились в государственной и дипломатической деятельности. Его феноменальная память благоприятствовала успешному продвижению по службе.

Ключевые слова: Глухов, казачество, государственная служба, дипломатическая деятельность, Сенат, Почтовый департамент, «История Руссов».

Polovets V.M.

**OLEKSANDR ANDRIYOVYCH BEZBORODKO
(1744 – 1799)**

O.A. Bezborodko was born on 14 March 1747 in the city of Glukhiv, Chernihiv Province (now- Chernihiv Region) in the family of a general clerk in the Cossacks army Hetman's office. Besides Oleksandr, there were two more children in the family – a daughter named Tetiana and a son named Illia. Oleksandr completed his primary education course at home and continued his study at the Kyiv-Mohyla Academy. Upon graduation, he entered the public service in the office of the President of Malorossiya (Little Russia) collegium of the Governor-General of Ukraine, Count P.O. Rumiantsev. By the order of the latter, Oleksandr was appointed commander of Malorossiskyyi and Nizhynskyyi, and later also Lybenskyi,

Myrhorodskiyi, and Kompaniyskiy regiments in the war with Turkey (1768 – 1774). In this military campaign, he demonstrated his bravery, intellect, and fairness, capability to find the ways out of difficult situations.

The quick turn in the life of O. Bezborodko happened not due to his military activity, but his public service. According to the recommendation of P.O. Rumiantsev, O. Bezborodko was appointed secretary for special affairs and commissions of the Empress of Russia Catherine II. In this capacity, he showed his capability to express his ideas in a refined manner, demonstrated high style of writing and amazing wield of a pen. After the death of the Count M. Panin in 1873, O. Bezborodko became a member of the collegium of foreign affairs and counsellor on the matters of foreign policy of the Russian Empire. He took an active part in creating the system of armed neutrality of Russia having signed the Convention with Holland, Prussia, Portugal, and Naples.

He managed to combine his duties with other public affairs. He was the head of the Post-office department, section of expedition of the Senate, was actually an acting Minister of foreign affairs. In 1796, O. Bezborodko made the government to approve the decree on restoration of administrative courts in Left-bank Ukraine, re-establishment of the Hetmans' territory and Zaporizka Sich within new territorial boundaries. He is also known for his achievements in culture. He wrote several works on the history of Ukraine, Moldova, and Russian-Turkish wars. O. Bezborodko composed an exhaustive list of Hetmans, judges general, and treasurers of Ukraine. In the letter to his father dated 1777, Oleksandr Bezborodko wrote that he was collecting materials for the «History of Ruses». O. Bezborodko died at the age of 52 on 06 April 1799. According to his will, his rich heritage was used for charitable purposes. With his money (220 000 rubles in gold), the Nizhyn lyceum was founded in his native region. In 1875, it became the Institute for History and Philosophy named after O.A. Bezborodko, and in 1920 – Pedagogical institute named after M.V. Gogol. Now, it is Nizhyn Gogol State University.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ПРИЖИТТЄВІ ЗОБРАЖЕННЯ ПЛЕМІННИКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ А. ВОЙНАРОВСЬКОГО

Автор оприлюднює віднайдені ним зображення А. Войнаровського, сина сестри гетьмана І. Мазепи.

Ключові слова: *спудей, небіж, гетьман, Троїцька надбрамна церква.*

Небіж І. Мазепи Андрій Янович Войнаровський народився у 80-х рр. XVIII ст. Під час Бендерської комісії 1709 р. промайнула його фраза про компетентність старшин щодо скаргу І. Самойловича: «Не було Войнаровського на світі, але й України не було. Хто ж був тоді Орлик? Знає. Учився з бідой у школі на Литві»¹. Дослідники з цього висловлення зробили висновок, що небіж гетьмана народився після 1687 р. Наприклад, Л. Винар вважає, що він з'явився на світ «біля 1689-го року»². Отже, в Бендерах йому мало бути 20 років. Але у такому випадку навряд чи б він отримав перемогу у суперечці зі старшиною. З актів Бендерської комісії випливає, що небіж гетьмана вів себе досить упевнено, наступально, протистояв опонентам як досвідчений старшина.

Якщо П. Орлик та П. Полуботок завершили навчання у Києво-Могилянській колегії у віці 21-22 роки, то, вірогідно, що стільки ж літ мав і А. Войнаровський, котрий закінчив там курс освіти, як зазначається у панегірику на його честь, у 1703 р.³. Таким чином, правдоподібно, він народився у 1681-1682 рр. Хоча М. Битинський локалізує його появу на світ 1680 роком⁴. Отже, у 1708-1709 рр. А. Войнаровському було 27-29 літ. А його висловлювання щодо скарг І. Самойловича слід трактувати як метафору: мовляв, він не міг у ті часи їх бачити, спостерігати.

Мати Андрія – Олександра Степанівна – і в третьому шлюбі з Яном Войнаровським, київським земським суддею, не була щасливою. Чоловік спонукав її стати католичкою. Але вона вважала за краще порвати з чоловіком, аніж з православ'ям. Подружжя розлучилося. Причому Олександра Степанівна забрала до себе і дітей. Як згадував А. Войнаровський, він «дійшов на Україні до зрілих літ»⁵. У 1695 р. його мати померла, тому батько звернувся до гетьмана з проханням: «...Изволь меня подарить такою щастливостию, чтоб здісь в дому взирал на чада мои от родной сестры вашей милости рожденные»⁶. Не знаємо, як вирішив це питання І. Мазепа. Тоді Андрій, мабуть, став вихованцем Києво-Могилянської колегії.

Крім навчання у Києві, він деякий час студіював науки у Дрезденському університеті⁷.

Уже 1705 р. І. Мазепа використав його як свого посланця⁸. Тоді ж небіж уперше став свідком опозиційних висловлювань в оточенні гетьмана. На допиті 25 листопада 1716 р. він свідчив: «Але ще перед тим, як його царської величності похід був через Київ у Жовкву, були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за все стояв, то вас

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

би вже давно солдатами зробили». А полковник миргородський* на те відповів: «Так само як ми покійному гетьману Хмельницькому завдячуємо, що нас звільнив від ярма ляхського, так вас будемо проклинати, коли за нас стояти не будете, і нас погубите»⁹. Після смерті 1701 р. ніжинського полковника І. Обидовського, брата А. Войнаровського по матері, наближення другого небожа до І. Мазепи розцінювалось у старшинському середовищі як знак підготовки керманічем України собі наступника. У 1707 р. гетьман на ці настрої відповів полковникам так: «Може (каже), – читаємо у доносі В. Кочубея, – Ваш Мосць, разумеєте, же я, гетман, наміраю гетманство взити на Войнаровскаго, то не есть так; я того не желаю. Вольно Ваш Мосцем будет, кого хотіти змежи себе обрати на той уряд, а Войнаровский и без того на своем отчизном кутку и на моем собрании может виховатися; а того уряду я и теперь Вам готов уступить»¹⁰. Все ж І. Мазепа поступово залучив молодого племінника до виконання серйозних завдань. Так, у серпні 1707 р. 5000 козаків під командою Андрія Войнаровського поблизу Вісли очікували можливого нападу шведів¹¹. Щоправда, через погану дисципліну у підлеглому війську виконати місію стримання противника вдалося не повністю. Петро І у листі до І. Мазепи висловив невдоволення тим, що «уже 500 человек побежали, а достальные, чаю, недолго подержатца»¹². У жовтні 1708 р. А. Войнаровський був відправлений І. Мазепою до О. Меншикова з повідомленням, що гетьман не має можливості з ним зустрітись через хворобу. Небіж, мабуть, виконував і подвійне завдання: розвідати, з якими силами, намірами просувається корпус князя в Україну. А. Войнаровський, отримавши нові повідомлення від гетьмана¹³ (тоді вже генералітет визначився з повстанням), утік з Горська. Він ніби почув слова якогось старшини-німця: «Пожалій, Боже, тих людей: завтра вони будуть в кайданах»¹⁴. Згадане він розповів старшинам. П. Орлик висловив припущення, що небіж їх лякав за намовою І. Мазепи¹⁵. А. Войнаровський узяв активну участь в антимосковському повстанні – їздив до Туреччини, Криму зі зверненням про допомогу, відзначився у боях за Веприк та Гадяч. Карл XII про останнє повідомляв своїй сестрі Ульріці-Елеонорі¹⁶.

З актів Бендерської комісії, яка вирішувала долю гетьманського скарбу, постать А. Войнаровського вимальовується у негативному світлі. Він енергійно, цілеспрямовано виборював право на привласнення усіх коштів, які привіз із собою І. Мазепа у Бендери. Хоча, як зазначали старшини, коштовності, гроші належали військовій скарбниці, а не особисто гетьману. Однак, користуючись правовим неврегулюванням згаданого питання, підтримкою Карла XII, якому були потрібні фінансові запозичення, Андрій Войнаровський домігся передачі йому у спадок великого скарбу гетьманського уряду.

Вигравши розгляд справи, у подальшому він усе ж таки не порвав з мазепинцями. У 1710-1712 рр. А. Войнаровський їздив у Крим, Стамбул в українських справах, служив Карлу XII. Разом з емігрантами 1715 р. він пере-

Іл. 1. Мигура І. Фрагмент тези, присвяченої Андрію Войнаровському. 1703 р.

* П. Орлик у своїх споминах писав, що ці слова сказав Д. Горленко. Очевидно, А. Войнаровський, знаючи про повернення колишнього прилуцького полковника, не хотів йому зашкодити.

Гл. 2. Композиція
«Першого Вселенського
собору» Троїцької
надбрамної церкви (далі
ТНБЦ). Фрагмент.

Гл. 3. Композиція
«Першого Вселенського
собору» Софійського
собору. Фрагмент.

Гл. 4. Композиція
«Лик Святих пророків».
Фрагмент (ТНБЦ).

брався до Відня. А. Войнаровський вів дипломатичні переговори з європейськими урядовцями, аби створити антиросійську коаліцію держав, з допомогою яких можна було б відновити українську державність. Його життєва позиція, авторитетність стурбували Петра І. У 1716 р. він в ультимативній формі зажадав від міста Гамбурга видати мазепинця. У жовтні того ж року А. Войнаровський був підступно вивезений до Петропавлівської фортеці, де пробув аж до 1723 р.¹⁷. Потім його відправили на заслання в Якутськ. Там з ним у 1736-1737 рр. побачився російський історик Герард Міллер: «В бытность сочинителя сих известий в Якуцке, – зазначив він у своїх нотатках, – Войнаровский еще в живых обретался: но знания иностранных языков, искусства в науках и приятности в обихожении весьма мало в нем примечалось. Препровождая время в беседах подлых людей, сделался он чрез то к обхождению с приезжими, коих тогда по случаю второй Камчатской экспедиции в Якуцке не мало было, почти не удобным»¹⁸.

Гл. 5. Композиція «Зішестя
Св. Духа» (ТНБЦ).
Фрагмент.

Гл. 6. Тарасевич Л.
Освячення Успенського
собору. 1702 р. Фрагмент.

Гл. 7. Центральна апсида
Троїцької надбрамної
церкви. Літургійна сцена.
Фрагмент.

Іл. 8. Зображення
А. Войнаровського.
Композиція «Зішестя в
пекло». Фрагмент. Софія
Київська.

Іл. 9. Зображення
А. Войнаровського.
Композиція «Відсилання
учнів на проповідь». Фрагмент (ТНБЦ).

Іл. 10. Зображення
А. Войнаровського.
Композиція «Христос
з апостолами». Фрагмент. ТНБЦ.

Помер А. Войнаровський там же, це сталося орієнтовно у 1740-х рр. У своєму заповіті, який склав небіжчик у Швеції, він заповів 10000 талерів монастиреві св. Георгія в Галаці на поминання душі І. Мазепи¹⁹.

Завдяки родинній близькості до гетьмана, А. Войнаровський не раз потрапляв у поле зору художників Гетьманщини. У 1703 р. він у стінах Києво-Могилянської академії виголосив промову у присутності дядька, митрополита та інших знатних осіб²⁰. З ілюстрованого І. Мигурою панегірика, написаного на день його іменин 30 червня, довідуємося, що у навчальному закладі А. Войнаровський займав високе становище у спудейському самоврядуванні – називався аудитором і префектом содаліції²¹. Небіж І. Мазепи зображений під гербом гетьмана. Через юний вік ще не мав ні бороди, ні вус, носив зачіску «під макітру» (іл.1).

У композиції «Нікейського собору» Троїцької надбрамної церкви молодшого небожа маляр зобразив відразу за спиною гетьмана (іл.2). Він ще не набув старшинських регалій, як його брат, а тому розміщений на почесному місці, але не на передньому плані. У подібному сюжеті в Софійському соборі він (іл.3) поміщений з правого боку І. Мазепи (біля лівої його руки). Обличчя зображених схоже. Видно, що це один і той же юнак.

Іл. 11. Зображення
А. Войнаровського.
Композиція
«Лик Св. апостолів». Фрагмент (ТНБЦ).

Іл. 12. Зображення
А. Войнаровського.
Композиція «Лик
Святих праотців». Фрагмент (ТНБЦ).

Іл. 13. Зображення
А. Войнаровського /
Ієродиякон Ф. Успіння.
Фрагмент // Новий
завіт. – К., 1753.

А. Войнаровського також змалювали в образі пророка у сюжеті «Лик Святих пророків» (Троїцька надбрамна церква, **іл.4**), в образі апостола «Зішестя Св. Духа» (Троїцька надбрамна церква, **іл.5**). Аргументи щодо цього ми виклали у недавній публікації у журналі «Пам'ятки України»²².

Вірогідно він зображений відразу за гетьманом і на гравюрі, де показана процесія церковного ходу довкола Успенського собору (**іл.6**). Хоча А. Войнаровський ще був студентом, Л.Тарасевич помістив його як небожа і перспективного гетьманського урядовця позаду дядька. Зазначимо, що у 1702 р. найближчі за рангом старшини І. Мазепи мали поважний вік. Отже, змальований юнак не випадково, а тому, що був родичем гетьмана.

Маємо ще один образ молодшого небожа у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври у композиції «Літургійна сцена» (**іл.7**). Тут він (другий зліва) зображений у червоному жупані. У композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської А. Войнаровський поміщений у центрі своїх гетьмана (**іл.8**). Крім того, низку зображень племінника гетьмана знаходимо в інших сюжетах (**іл.9, іл.10, іл.11, іл.12, іл.13**).

1. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. // Праці українського наукового інституту (Варшава). – 1938. – Т. 46. – С. 128.
2. Винар Л. Андрій Войнаровський. – Мюнхен ; Клівленд : Дніпрова хвиля, 1962. – С. 12.
3. Сойко І. Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 100.
4. Битинський М. Мазепинці по Полтаві. – Варшава : [б. в.], 1938. – С. 68.
5. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 128.
6. Чтения ОИДР. – 1848. – Т. 5. – С. 68.
7. Борщак І. Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. – Львів:Хортиця, 1939. – С.13; Горобець В. М. Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст. / ред.: В. С. Брюховецький, З. І. Хижняк. – Енциклопед. вид. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 121.
8. Винар Л. Андрій Войнаровський. – С. 17.
9. Допит Андрія Войнаровського // Кресін О. Мазепинці. – К. : Фотовідеосервіс, 1994. – С. 87–88.
10. Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. 1. – С. 105.
11. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 228.
12. Там само.
13. Допит Андрія Войнаровського. – С. 88.
14. Кресін О. Мазепинці. – С. 7.
15. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – Раздел IX. Исторические акты. – С. 24.
16. Кресін О. Мазепинці. – С. 9.
17. Володар Р. Племінник гетьмана Мазепи // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10–12. – С. 13.
18. Там само.
19. Різниченко В. На могилі гетьмана Мазепи. – К., 1917. – С. 15.
20. Винар Л. Андрій Войнаровський. – С. 16.
21. Сойко І. Портрет Андрія Войнаровського. – С. 100.
22. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа та його оточення. Невідома іконографія Києво-Печерської лаври XVII століття // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2018. – №1-2. – С.14–40.

Автор ознакамлює с найденными им изображениями А. Войнаровского, сына сестры гетмана И. Мазепы.

Ключевые слова: *студент, племінник, гетман, Троїцька надбрамна церква.*

The author makes public found by him images of A. Voynarovsky, a nephew of the hetman I. Mazepa.

Keywords: *student, nephew, hetman, Trinity Gate Church.*

Борис Киричок

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ ЮГОСЛАВІЇ Г. ОХРІМЕНКО

У статті розповідається про уродженця Чернігівщини Г.Охріменка, який став Народним героєм Югославії.

Ключові слова: війна, міни, моряк.

Словосполучення «народний герой», винесене в заголовок, має в сучасній українській мові кілька значень. Одне з них вживають, коли говорять про діяча загальнонаціонального масштабу, незалежно від його соціального статусу, інше є частиною найвищого державного звання, на зразок Герой Радянського Союзу чи Герой України. У даному випадку йдеться про Народного героя Югославії, нашого земляка Г. М. Охріменка (1910–1996), першого з військових моряків Радянського Союзу, що отримали це високе звання.

Прізвище Богдана Охріменка вперше зустрічаємо в списку козаків Бахмацької сотні Чернігівського полку, всім відомому Реєстрі Війська Запорозького, підписаного Богданом Хмельницьким 1649 року. Зв'язок поколінь триває, і ми бачимо батька нашого героя Миколу, нащадка того Богдана, на давно обжитій нашій землі, повним георгіївським кавалером ще в роки Першої світової війни, тобто він мав таку ж рідкісну державну нагороду, як і його син Григорій Миколайович.

Народився Григорій Миколайович у гайворонському хуторі Восьме Березня, навчався в місцевій початковій школі, семирічну школу закінчив у Дмитрівці (існує версія, що навчався і у голінській школі), а потім перейшов на самостійні хліби, відправившись на заробітки до приморських українських міст, а там недалеко було і до кораблів та початку довгого, сповненого труднощів і, здавалось би, нездоланих перепон, життєвого шляху, який вів сільського хлопчину тільки вгору і вгору. І став він не просто адміралом, яких багато, а національним героєм. Хутір той межує з лісом і, відправляючись туди по гриби, я залишав, як правило, автомашину біля батьківської хати адмірала, інколи подовгу спілкуючись з його родичами.

Другу світову капітан-лейтенант Г. Охріменко зустрів на посаді молодшого флагманського мінера Чорноморського флоту. В обложеному Севастополі спеціально освоїв за кілька днів професію водолаза (був з нею трохи знайомий і раніше), аби розкрити секрет німецької магнітно-акустичної міни, про розсекречення якої нацисти, до речі, не знали до кінця війни. Про нього написані книжки, зняті кінофільми.

У цьому нарисі ми розповімо про цей героїчний подвиг нашого земляка, згадаємо про знаменитий рейд по Дунаю. Побіжно зупинимось також на парі побутових моментів, що супроводжують будь-яку людину все життя і також характеризують

*Капітан другого рангу
Г.М. Охріменко. Белград.
1945 р. Після вручення
вищої державної нагороди
Народний герой Югославії*

його особистість. Коротко скажемо ще про одного земляка, також Народного героя Югославії В. А. Улізька.

Війна велась не тільки на суші, морських просторах і повітрі, а і в наукових лабораторіях. Цим, звичайно, займалися всі воюючі держави. Цілком закономірно, що до Севастополя, головної бази Чорноморського Флоту, прибули провідні радянські фізики І. Курчатова і А. Александров і з їхньою допомогою в найкоротші строки було створено електромагнітний трал, обладнану станцію для розмагнічування суден. В усіх цих роботах найактивнішу участь брав молодший флагманський мінер ЧФ капітан-лейтенант Г. Охріменко.

З новим на той час досягненням німецької інженерної думки чорноморські моряки вперше зустрілись в Новоросійську у вересні 1941 року. Буквально поряд з бортом бойового корабля, на дні бухти, виявили невідому їм донну міну. З величезною обережністю водолази припідняли її за допомогою понтона і коли з нього була відпомпована вода і міна зависла в воді на тросі, катер відбуксирував її до Суджукської коси в безлюдне місце, а полуторка благополучно витягла її на берег.

До міни наближались троє військових фахівців, і в цей момент пролунав потужний вибух. Інженер Б. Дишневський та старший лейтенант С. Богачек загинули на місці, а капітан-лейтенант А. Малов, який знаходився трохи далі від міни, розглядаючи трос, пошкоджений при її транспортуванні на берег, був тяжко поранений. Про ці події і пригадав капітан-лейтенант Г. Охріменко, готуючись до знешкодження нової незнайомої і тому дуже небезпечної міни.

Усі спроби підірвати нові міни, скинуті німцями на фарватері, залишалися марними, вони не піддавалися впливу електромагнітних тралів. Ті міни нацисти почали скидати в севастопольську бухту в жовтні. Одну з них знайшли водолази і під водою доправили до Костянтинівського равеліну (давньої фортифікаційної споруди). Спроба знешкодити міну закінчилась вибухом і загибеллю людей. Авіація противника продовжувала скидати міни в бухту. Міну, застроплену на глибині і підняту з ґрунту, спробували витягти на берег, але уже при наближенні до нього, на мілководді, міна вибухнула. Аналізуючи побачене, Охріменко зрозумів, що в міні встановлено гідростатичний запобіжник, прилад, який провокував вибух, як тільки міна наближалась до поверхні води.

І ось тоді, отримавши дозвіл командуючого флотом особисто підняти і знешкодити міну, в Г. Охріменка виникла думка, що вибуховий пристрій має також якісь ще невідомі засоби захисту від магнітних полів і ними могли бути й акустичні прилади. Перша зустріч з міною, звичайно під водою, ледве не стала для Охріменка й останньою. У момент, коли він її оглядав, поблизу розірвався снаряд, і Охріменко, зазнавши важкої контузії і майже втративши свідомість, з трудом був піднятий товаришами на поверхню, де з'ясувалось, що їхній водолазний бот потрапив під обстріл ворожої артилерії. Довелось втікати з-під вогню.

Наступного дня, рано вранці, Охріменко знову спускається на дно. Ось і небезпечна незнайомка! Офіцер обходить її з усіх боків, обмацує. Виникає спокуса негайно відкрити горловину, де знаходиться інерційний запал і детонатор, та видалити їх. Та це була тільки спокуса. Треба ж було з допомогою мастики зробити зліпки з горловини, болтів та гайок. Того під руками не було, і довелося підніматись на поверхню.

І ось уже третя зустріч з незнайомкою. Цього разу Охріменко мав на озброєнні ключі з немагнітних матеріалів, тобто з латуні, виготовлені за знятими напередодні зліпками. В напівтемряві знаходить в каламутній воді горловину міни – тут знаходиться інерційний запал. Обережно робить ключем півоберта, і повільно інерційний запал виходить із свого гнізда. Обережно нащупавши його, спробував витягти його із гнізда, але зробити це до кінця не удалося, міна лежала на боці. Треба було підкопати під нею ґрунт або ледь-ледь повернути. Зробити це самостійно Охріменко через перевтому уже не міг, не вистачало сил. Тому вставив назад в гніздо запальний стакан і викликав на допомогу свого учителя-водолаза старшину Леоніда Вікулова, з яким удвох трохи і змістили міну, цього було достатньо.

Відпустив Вікулова і, залишившись наодинці з міною, почав усе спочатку. Оберт за оберт висував запальний стакан із корпусу міни. Здавалось, що діло зроблено,

та в цей момент потужний удар по голові приголомшив офіцера. Похитуючись знову, пішов на підйом. Дуже вчасно! Снаряди все ближче лягали біля водолазного бота, який зазнав пошкоджень і кренився на бік, отримавши в борту кілька пробойн. Стерновий і обоє мотористів були поранені. Та мотори ще працювали, і водолазний бот, накренившись на лівий борт, устиг відійти за північний мис, до Костянтинівського равеліну.

За ніч бот відремонтували, і рано вранці, в сутінках світанку, водолази застропили міну і притопили понтон. Коли із нього відкачали воду, міна повисла у воді і в такому вигляді на довгому тросі катер прибуksирував її у віддалену Пісочну бухту. Тут експедицію вже чекав Охріменко. Автомашина витягла міну на піщаний берег, де повинне було продовжуватись її знешкодження. Все повторилось, як свого часу в Новоросійську. Тільки закінчення операції було більш щасливим.

Пам'ятаючи про свою згодадку, Охріменко встановив проти гідрофона міни репродуктор з протягнутими від нього проводами до імпровізованого «командного пункту»: в приярку, де розмістили новенький патефон з набором пластинок. Завершивши підготовку до «концерту», він відправив в укриття всіх, хто йому допомагав, і розпочав перед незвичайним слухачем, тобто міною, свій концерт із записів класичної музики, на який міна ніяк не реагувала.

Продовжувати незвичайний концерт, очевидно, було не варто. Охріменко обережно наблизився до міни, обійшов її з усіх боків, прикидаючи, де краще зробити в ній вікно, щоб побачити, що там всередині. Однак робити це вдень було не варто, в корпусі міни міг бути вставлений фотоелемент. Як тільки денне світло проникне через вікно, спрацює патрон-пастка.

Оглянувши ще раз відділення для приладів міни, Охріменко відшукав гніздо, де був встановлений капсуль запального стакана і через якусь мить легенько повернув кільце, яке утримувало кришку капсуля. У ту ж мить пролунав удар в середині корпусу міни, ніби там щось вибухнуло. Охріменко упав поруч з міною. Тут він і почув, як в її корпусі почав працювати годинник. Проминула якась нескінченна хвилина. Охріменко звівся на ноги і кинувся геть, чекаючи з миті на мить вибуху. Було цілком можливо, що годинник з'єднаний з вибуховим пристроєм сповільненої дії.

Г. Охріменко дістався до групи офіцерів на чолі з контр-адміралом Фадєєвим, що перебувала у схроні, і доповів про зроблене. Адмірал наказав чекати. Пройшло багато часу, а міна не вибухала. Охріменко знову залишає товаришів і направляється до неї, уже здогадуючись, що сталося. Приставивши вухо до корпусу міни, зрозумів, що годинник уже не працює. Тоді зняв натискне кільце, яке утримувало кришку капсуля, і повільно став викручувати. Кришка відскочила, і він побачив рештки капсуля, який вибухнув у момент, коли він натиснув натискне кільце. Якби запальний стакан, який він напередодні видалив під водою, був на місці, міна б вибухнула.

Тепер можна було зняти прилади, на які замикався вибуховий патрон-пастка, бо ж вибух капсуля відбувся вхолосту. Та обережність не завадить, вирішив офіцер і, прикріпивши трос до приладів, відійшов, ліг на землю і, натягнувши трос, із силою його смикнув. Прилади від'єднались, усе обійшлося добре. На цьому знову зробив паузу аж до ночі.

Туманної світої ночі він разом з матросом-мінером просвердлили в корпусі міни вікно, просунувши руку в яке Охріменко обстежував зсередини кришку горловини, де розміщувались прилади керування міною. Вибухового патрона не було. Та обережність не залишала офіцера і, прикріпивши до кришки трос, із пристойної відстані зірвав кришку з місця. У суцільній темряві, неначе із зав'язаними очима, навромацки, видаляв прилади, неначе розчиняючи велику рибину. Тільки на світанку Охріменко завершив свою роботу.

Зійшло сонце, і офіцерові нарешті можна було подивитись в середину міни. Тільки десь опівдні він вийняв з неї останній прилад, завершивши знешкодження. На основі приладів, що їх видалив Охріменко, встановили, що вона була і магнітною, і акустичною. Необхідно було знайти засоби для боротьби з новою загрозою. На нараді у

*Охріменко Г.М. Капітан-лейтенант
біля знешкодженої ним
німецької магнітно-акустичної міни*

контр-адмірала Фадєєва той запропонував дотепне розв'язання проблеми: «Треба озвучити магнітні трали!» Перевтомлений Охріменко у відповідь тяжко зітхнув. Важко було навіть уявити, що він пережив у ці кілька днів, які стреси потрясли його душу. Але замість відпочинку треба було їхати з доповіддю командуючому флотом, адже попереду була ще важча робота по знищенню нових магнітно-акустичних мін. До закінчення війни було ще далеко, попереду чекали нові, ще невідомі випробування.

У завершальні місяці Другої світової Г. Охріменко курсував

нашпигованим німецькими та англо-американськими мінами Дунаєм у команді, яка забезпечувала рух кораблів з продовольством та боєприпасами до щойно звільненого Белграда. Офіцер-земляк врятував його від голоду, надавши тим самим необхідну і таку важливу допомогу Національно-Визвольній армії та населенню столиці Югославії. Григорій Миколайович, звичайно, знав про ті смертельні сюрпризи на фарватері й провів свій караван не по ньому, а паралельно з ним, скориставшись широким і глибоким розливом великої європейської ріки в ту пору року, тим більше, що мінували німці Дунай у середині літа, тобто в засушливу пору року, коли рівень

*Учні Дмитрівської середньої школи вітають контр-адмірала Г. М. Охріменка
На задньому плані стоять ветерани Другої світової зліва направо:
І. Ю. Новицький, Б. Г. Киричок, І. М. Пустовойт.*

води в річці був мінімальним. Короткою була зупинка в Белграді. Уже наступного дня надійшов наказ вирушати далі. Адже розпочалася битва за іншу європейську столицю – Будапешт. Тільки через півроку, коли не тільки Дунай, а і озеро Балатон

очистили від мін кораблі бригади капітана другого рангу Г. Охріменка, він знову потрапив до Белграда. Славного моряка зустрічали в залі засідань югославського парламенту. Голова Президії Антифашистського Віче Народного визволення Югославії Іван Рибар у своєму вітанні наголосив: «У жовтні минулого року Ви здійснили подвиг, який вписаний золотими літерами в історію визволення народів Югославії. Ви і керовані Вами офіцери і матроси вернули нам те, що найдорожче югославу після свободи – ріку життя, наш Дунай». За цей подвиг указом №183 від 30 квітня 1945 року Антифашистського Віче Народного визволення Югославії Охріменко був удостоєний звання Народного героя Югославії.

Цю високу відзнаку мав також наш земляк із Григорівки колишнього Дмитрівського району, льотчик Василь Андрійович Улізько (1915–1956). На початку війни молодий пілот виконував обов'язки штурмана в одному з бомбардувальних полків. Майже щодня доводилося вилітати на бомбардування захоплених ворогом радянських складів боєприпасів, пального, різної зброї та скупчення німецької техніки. У неймовірно складних природних умовах Балканських гір йому разом із членами свого екіпажу удалось вивезти з нацистського оточення і тим самим врятувати від загибелі керівника югославського опору маршала Й. Тіто та його штаб. Будучи досвідченим штурманом, гвардії майор В. Улізько здійснив близько 30 польотів з доставки вантажів і людей на різні мало пристосовані аеродроми Югославії.

Польоти ці здійснювались, як правило, уночі. З огляду на складні погодні умови в Балканських горах та здійснення польотів без радіонавігаційних засобів, для авіаз'єднання, головним штурманом якого був В. Улізько, була розроблена спеціальна система польотів за орієнтирами. Ці майстерні польоти, з одночасною подачею домовлених сигналів, забезпечували посадку у визначеному місці. Всі літаки з'єднання, орієнтуючись на ті сигнали, точно виходили на ціль. Блискучий пілот, В. А. Улізько став генерал-майором авіації. Уже після війни, 26 квітня 1956 року, при виконанні службових обов'язків він трагічно загинув.

Похований Василь Андрійович у Києві на військовому Лук'янівському цвинтарі. Особисто В. Улізька я не знав. Однак служив з його родичем Іваном Улізьком, моїм однолітком з тієї ж Григорівки, в 102 артполку на Далекому Сході. У 1950–1957 рр., відразу після демобілізації, я працював у Григорівській середній школі спочатку учителем німецької мови та історії, а останні три роки і її директором і, отже, щось чув про генерала. У школі навчались учні не тільки з Григорівки, а і з сусідніх сіл і хуторів, у першу чергу, звичайно, в 8-10 класах.

У ті роки стосунки з Югославією були напруженими, і ніхто навіть не заїкався про якісь нагороди від тієї «ревізійністської» держави. З іншого боку, добре знаючи учнів та їхніх батьків, а часто і родичів, смерть земляків-військових, а інколи і цивільних, не була для всіх нас якимось надзвичайним явищем. Повідомлення про їхню загибель надходили із Західної України, Прибалтійських республік, Кавказу. Потім надійшла черга Афганістану... Тому загибель льотчика, навіть генерала, сприймалась як щось цілком закономірне, тим більше, що літаки в різний час, і не тільки в ході війни, терпіли аварії і в недалеких звідси місцях. Тільки поблизу Дмитрівки сталися чотири таких аварії, три з нашими літаками і одна з німецьким. Хлопчаком бігав на місце події і бачив ті літаки та їхніх пілотів власними очима, за винятком того радянського, що повертався з фронту і впав поблизу хутора Восьме Березня, а весь екіпаж загинув. Як відомо, незадовго після війни Й. Сталін побив горшки з югославським керівництвом, і всіх, хто мав нагороди тієї країни, примушували «добровільно» від них відмовитись. До честі наших героїв вони цього не зробили.

Після війни Охріменко ще багато років залишався на військовій службі. Успішно закінчив академію, флот став для нього домівкою і змістом життя. У відставку пішов контр-адміралом. Древня Феодосія, вік якої сягав 26 століть, стала для нього рідною. І в похилому віці завжди був оточений людьми, спілкувався з ветеранами, призовною молоддю, земляками, приїздив на свою малу батьківщину... Мав честь бути знайомим з уславленим адміралом. Спілкувався з ним тут, у Дмитрівці, бачились і в Феодосії, де він поселився після виходу у відставку. Якось, після пам'ятної

зустрічі з учнями і вчителями Дмитрівської школи, Григорій Миколайович відвідав селищну поліклініку, непокоїли зуби, точніше їхня відсутність. Нові протези виготовила адміралові моя дружина Лідія Захарівна і вони так добре підійшли, що в знак особливої вдячності він подарував їй мушлю (раковину, виловлену в якомусь з тропічних морів). Той екзотичний сувенір, дорога для нас пам'ятка про видатну людину, десятки років прикрашав у нас книжкову шафу, а нещодавно опинився в мініквартирі нашої правнучки, студентки Анастасії. Це був дарунок бабусі до дня народження Настуні. Доля подарувала мені і кілька подорожей до Криму. Під час однієї з них вирішив нанести візит Григорію Миколайовичу, з яким уже був знайомий, і повідомив йому про це. Був здивований, коли на пероні залізничного вокзалу побачив адмірала, що підтюпцем біг назустріч мені, офіцерові, яких свого часу були десятки і сотні під його високою рукою. Бігання для літньої людини було незвичним, і адмірал спіткнувся... Зустрічав він, так поспішаючи, звичайно, земляка, якого давно не бачив. Переконалий, що далеко не всі, хто досягнув високого суспільного статусу, здатні на таку увагу до своїх колишніх, але простих земляків і людей, з якими зводили обставини. Адміралові були властиві такі риси характеру, які робили його визначним воєначальником, з твердою волею і аналітичним розумом і умінням переконувати і згуртовувати навколо себе людей.

Помер Григорій Миколайович 31 березня 1996 року в Феодосії і там же похований. Та уже наступного дня помешкання адмірала пограбували невідомі злодії та вкрали в числі іншого всі його державні нагороди, 37 орденів і медалей різних держав, у тому числі найвищого рангу, частина з яких була виготовлена з дорогоцінних металів. Найвірогідніше, що саме вони і були метою того грабунку. Тільки через рік ті нагороди впливли на зарубіжних аукціонах, принісши продавцю, грабіжнику чи перекупщику, зареєстрованому як громадянин США, скажені гроші. Таке наше сучасне, сповнене кримінальними злочинами, тривожне і неспокійне життя...

Помітну фахову допомогу при написанні цього нарису надав мені порадами та друкованими матеріалами відомий у нас у районі та за його межами краєзнавець з Білої Церкви Микола Іванович Сербин.

В статье рассказывается об уроженце Черниговщины Г. Охрименко, который стал Народным героем Югославии.

Ключевые слова: война, мины, моряк.

In the article told about the native of the Chernihiv oblast G. Ohrymenko, that became the Folk hero of Yugoslavia.

Keywords: war, mines, seaman.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477). Горленко

Іван Забіяка

ЄВРОПЕЄЦЬ З УКРАЇНСЬКОЮ ДУШЕЮ До 165-річчя Василя Горленка

У статті йдеться про Василя Горленка – одного з найвідоміших українських культурологів кінця XIX – поч. XX ст., ім'я якого, з одного боку, не належало до забутих імен: воно зафіксоване в усіх фахових енциклопедіях, про нього написано чимало статей, він згадується у спогадах сучасників, є навіть три монографії, з іншого боку, всього цього дуже мало, виходячи з того, що зроблено Василем Петровичем. Тем, проблем, порушених у працях В. Горленка, дуже багато. Є такі, які й на сьогодні надзвичайно важливі.

Ключові слова: Ярошівка, Ніжинський ліцей, Сорбонна, «Фігаро», «Труд», «Київська старина», Україна, історія, література, мистецтво, фольклор, етнографія, І. Мазепа.

Історія будь-якої держави не може бути написана більш-менш повно, якщо до цього не будуть вивчені й досліджені біографії тих, хто безпосередньо творив матеріально-економічну, духовну, культурну сферу цієї держави. Серед таких творців обов'язково має бути ім'я Василя Петровича Горленка – історика літератури, літературного критика, мистецтвознавця, етнографа, фольклориста, перекладача і просто – самовідданого патріота України, людини європейського рівня освіченості, виховання і відомого серед цього оточення.

Року 1853, 1 березня [1] (за старим стилем) у сім'ї ротмістра Петра Дмитровича Горленка в селі Ярошівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині це село Українське – перейменували на початку 60-х рр. – Талалаївського району Чернігівської області) знайшовся хлопчик. Назвали його Васильком. У цьому – 2018 – році Василю Петровичу Горленку виповнилося 165 років від дня народження...

Через півроку в сім'ю прийшло велике горе: помирає батько, не встигнувши намілюватися і провідчути батьківську гордість, що в нього – син, так як і його нащадок ніколи не відчує, що це таке – батьківське почуття...

Однак «родина була заможна, – пише Ілько Борщак про цей період, – але вже тоді Горленки недбало господарювали; в маєтку не було порядку, як зрештою й у садибі, завжди повній родичів, гостей, похлібників і похлібниць. Було то безжурне життя, типове життя тодішнього лівобережного панства з захованням української традиції й вживанням української мови, як не в панському оточенні, то в усякому разі в зносинах зі службою й селянами. Це там Василь Горленко придбав свій український акцент, що від нього вже ніколи не міг позбавитися в своїй російщині» [2, 860].

Та, вочевидь, не лише український акцент «придбав» цей хлопчик. Прекрасний старий сад, вікові липи і дуби ніби переливали в цю дитину неповторну красу рідного краю, любов до якої він пронесе через усе своє життя; нашіптували своїм листям про сиву давнину любого народу. Це були ті літописи, які не кожному вдавалося прочитати, збагнути, виховуючи таким чином поруч із протонародним оточенням

© Забіяка Іван Михайлович – український науковець, історик, літератор, лінгвіст, журналіст, громадський діяч, кандидат історичних наук.

у ньому доброго панича, розумну і ніжну людину... Один такий «літопис» довго зберігався. Його не одне покоління називало «столітнім» – це дуб, діаметр якого майже два метри. Кілька років тому він всох.

Велике враження залишилося в пам'яті Василя Петровича і від перебування його в дитячі роки у Миргороді, звідкіля походить рід матері. Часто в листах можна зустріти бажання Горленка перебраться в Миргород і в ньому дожити тихо і спокійно своє страдницьке життя.

Так і жив він, не в силі залишити прабатьківську Ярошівку, мріючи про спокійний Миргород.

«Молодому Горленку, – знову пошлемося на Борщак, – довго не судилося жити в родині: досить рано хлопця одвезли до Полтавської гімназії (очевидно, прямо з Миргорода. – **I. 3.**), а звідти він перенісся до Ніжинського ліцею Безбородька, за тих часів альма-матер лівобережного панства. Ось так від перших молодощів Василь Петрович не знав ані чару огнища, ані втіхи матері» [3, 860].

У нашому розпорядженні єдиний поки що лист матері Горленка, який частково заперечує останню фразу досить поважного вченого: «Пану інспектору Ніжинської гімназії Омеляну Максимовичу Белоброву. Посилаю коней і прошу Вас покірно відпустити додому сина мого Василя Горленка, «учня 4-го класу 2-го відділення», я хочу, щоб він говорив разом зі мною, то для цього щоб залишився вдома і перший тиждень пошту. Зі щирою моєю пошаною маю честь бути покірною слугою Марія Горленко. Ярошівка, 6 лютого 1868 року» [4].

Отже, як на мене, то швидше всього можна звинувачувати матір у тому, що відривала сина від навчання, яке не так уже й добре піддавалося малому Василеві. Навчання в Ніжині було уривчастим і з переекзаменовками. Вивчаючи документи, вражає те, що освітянські успіхи Горленка були трохи вищі за посередні, надто вже французька мова і та задовільно. Однак, як не дивно, це не заважає йому їхати у Францію, де, зрозуміло, не говорять російською чи українською мовою, вступати в один із найкращих у світі університетів – Сорбонну. «Властиво Париж і був, правдоподібно, за справжню школу Горленка» (І. Борщак) [5, 860]. Певно, цей момент більше з негативного боку характеризує тодішню систему освіти царської Росії, якій треба поставити оцінку Горленка з французької мови, а пошуки знань за кордоном розцінити як своєрідний протест. Чи не асоціюється це із сьогодишньою освітньою ситуацією в Україні?

Ще в Ніжині Горленко зачитується книжками з історії, літератури, мистецтва. Домашня і гімназична бібліотеки, очевидно, задовольняли потреби юнака. А читати там було що. І понині в бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя зберігається серед раритетних видань, скажімо, «Слово о полку Ігоревім» 1800 року видання...

Навчання в Парижі також не мало систематичного характеру. В одному із листів до художника і етнографа П. Мартиновича, характеризуючи невдачу свою діяльність у земстві, Горленко зазначає, що він «вийшов (добровільно, за чим глибоко шкодує, потім пропустив строки) з 2-го курсу університету» [6]. Хоча й не ясно, про який навчальний заклад іде мова, але відомо його причетність лише до Парижа.

Про перерви у навчанні й перебування Горленка у Франції дещо прояснює і згадуваний І. Борщак: «Коли саме Горленко перебував у Парижі? Нам не встиглося це точно встановити. Але з листів В. Горленка до Д. Роша ми знаємо, що він читав у Парижі статтю Вогює про Мазепу, коли вона друкувалася [...] в 1879 р., що він – Горленко – вчився сербської мови в професора Леже, а останній читав її в 1882 році. Десь між 1878–1882 роками Горленко й перебував у французькій столиці. Твердження автора некролога в київській «Україні» (Д. Дорошенка. – **I. 3.**), що Горленко, будучи в Парижі, співробітничав у газеті «Фігаро» – ми документально не могли перевірити. Сам Василь Петрович про це не згадує в своїх досі відомих листах; ані в збірці «Фігаро», ані в архіві редакції газети ми не знайшли документальних слідів співробітництва Горленка в тодішній визначній газеті. Автор некрологу мусив мати якісь особисті відомості в цьому питанні» [7, 861]. В усякому разі це вже значно більше,

ніж було відомо до цього. Хоча чомусь, констатує про повернення Горленка на початку 80-х років із Франції в Україну, дослідники творчості його з дивних причин не задумуються над тим, що в кінці 1878 року в журналі «Отечественные записки» з'явилася його перша стаття «Литературные дебюты Н. А. Некрасова» [8, 149–165], яка побудована не на французьких архівних матеріалах. Та чи й перша це була стаття його. Скажімо, в газеті «Новое время» також за 1878 р. є матеріали, що підписані криптонімами **В. Г.** і **Г.** Про те, що саме Горленко міг їх готувати, вказує географічне уточнення джерела публікації: Прилуцький повіт Полтавської області. Отже, справді до початку 80-х років Горленко бував у Франції кілька разів.

Що ж до співробітництва його в газеті «Фігаро», ще в кінці 80-х рр. минулого століття від імені Спілки письменників України через Міністерство закордонних справ я звертався до представника у Франції з тим, щоб допомогли розшукати матеріали, які б з'ясували зв'язки Горленка із газетою, університетом. Пошуки були безуспішними. Правда, ознайомившись із публікаціями в журналі «Україна», що виходив у кінці 40-х на поч. 50-х років нашого століття в Парижі, вселилася віра, що інші матеріали стосовно Горленка, можливо, колись і вдасться одержати, скажімо, його листи до французького літературознавця, мистецтвознавця, перекладача Д. Роша. А їх, як свідчить Борщак, – 180! І писані вони в найважчий період у житті В. Горленка: 1900–1907 рр. Однак, на наше міркування, творчість В. Горленка в другій половині 70-х років мали епізодичний характер. Горленко, як журналіст, дослідник, певно, працює лише для свого духовного задоволення, тематично ще не визначається, переважають освітні та літературно-критичні сюжети.

Дослідники творчості В. Горленка надто обережно говорять про повернення його до України М. Костомаровим. Ми ж схильні думати, що саме костомарівські «вівторки» та особисте спілкування сприяли цьому. Ось як він згадує про це у своєму нарисі «Дві поїздки з М. І. Костомаровим»: «Ці вечори на квартирі його на 9-й лінії Василівського острова, де він мешкав протягом двадцяти п'яти років, залишаться на завжди в пам'яті тих, хто їх відвідував. У цьому затишному закутку, звідки незліченні книги майже виживали господаря, все, з першого погляду, нагадувало батьківщину: і образ Ахтирської Богоматері, посередині стіни, поблизу робочого столу в кабінеті, і портрети Мазепи, Хмельницького, і малоросійська мова, і інтереси рідної народності. Зимового вечора, коли мороз міцнішав на Неві, ледь-ледь мигтіли ліхтарі в морозному повітрі і скрипіли полозки саней, гостинне світло у віконцях третього поверху манило до себе. Там відчувався начебто куточок далекого рідного краю» [9, 111].

Відкинувши високий стиль висловлених почуттів автора, можна з певністю сказати, що в даліні від батьківщини Горленко відчув справжню любов до неї: принижену й обкрадену і в той же час багату і нескорену. Нам невідомо, хто ще відвідував «вівторки», але, знаючи, що вони проходили у Костомарова, то й цього достатньо, щоб одержати величезний інформаційний і емоційний заряд. Адже в особі Костомарова історія має не лише глибокого знавця предмету, а й неперевершеного його популяризатора, лектора, а конкретно кажучи – оратора. Тому Горленко, як натура вразлива, захоплююча, одержав неабиякий урок з українознавства.

Першим «переломним» періодом можна вважати 1881 рік. Саме з цього року В. Горленко починає досить активно заглиблюватися в українські матеріали, об'єктом його дослідження стає Україна, її минуле, нинішнє в усій її багатогранності: етнографія і фольклор, музика і театр, література і старовина... Відбувається зміна столиць: з Петербурга переїжджає до Києва, хоча більшу частину часу проводить якщо не в Ярошівці, то, кажучи сучасною термінологією, в наукових експедиціях по Лівобережній Україні, намагаючись побувати у найвіддаленіших куточках кожного з повітів.

З 1881 року в Києві починає виходити «економічна, суспільна, політична і літературна» російськомовна газета «Труд». Ні до політики, ні до економіки Горленко відношення не мав і все своє життя старався від них відмежуватися. У газеті його цікавила література і мистецтво. На цей час Горленко набув неабиякого журналістського досвіду в північній столиці. Про широку обізнаність, глибокі знання з україністики, високий рівень майстерності як блискучого стиліста, літературного

критика, тонкого психолога довідуємося з публікацій Горленка в газеті «Труд», а потім у журналі «Киевская старина». Горленко, власне, намагається повторити спробу своїх попередників, скажімо, П. Куліша і його огляди української літератури, уміщені в журналі «Основа», створити обличчя цієї літератури з усіма її перевагами і недоліками, акцентуючи насамперед на національну гідність. Підстав для цього було більше ніж достатньо. З часу публікації кулішівського огляду минуло два десятиліття, недостатня увага критиків до українських творів і т. д. Ось що Горленко писав стосовно власної (національної) гідності: «На зорі малоруської писемності перші письменники, люди з талантом, присвоївши нашому сільському народові тупі і придуркуваті риси. Це могло знаходити пояснення в епосі, коли один вихід на сцену мужика здався вже зухвальством. Вихованці тієї традиції, пп. Ващенки-Захарченки tutti-frutti, дотримувалися старих переказів, але позбулися вже старих властивостей розуму й веселості. Караюча Немезида розправилася по-своєму з псевдонародними гаєрами, які упираються, і нагородила їх глупотою, що обеззброює обурення» [10, 155]. Горленко завжди був українцем і пишався цим, бо йому було чим і ким гордитися.

Одне з найсвятіших імен – Шевченко, – як художник, як письменник, як людина. Досить тривалий відрізок свого життя В. Горленко присвятив літературній і художній спадщині Кобзаря. Чи не перший він крикнув «пробі» на пошуки мистецьких творів Шевченка, врятувавши таким чином багато з них від загибелі, першим в Україні (в Росії – М. Костомаров) розпочав публікацію прозових повістей Шевченка і саме в газеті «Труд» [11]. Отже, тут дозволимо собі зупинитися тільки на одному моменті, на якому недостатньо звернено уваги в журнальній статті. В цілому до прозових творів, як і до художніх, Горленко ставився як до матеріалу, який має велике моралізаторське значення і особливо для біографії Шевченка, але висловлює своє незадоволення з приводу того, що ці повісті до того часу ще не побачили світ. «Їхня доля, – пише Горленко в передмові до публікації повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», – до останнього часу відома була небагатьом і, на сором шанувальників поета, цікавила також небагатьох. І не те, щоб про них не знали» [12].

Читач, певно, спостеріг, з якою делікатністю 28-літній Горленко робить докір і шевченкознавцям, і тим, хто його (Шевченка) любили, за пасивність до видання повістей, їхнє популяризування. Делікатність, вишуканість форм критики – це не маскування перед цензурою чи не зробити боляче опоненту, – це європейське виховання, це європейська культура Горленка, це його природна ментальність як українця, яких зараз нам так не вистачає практично на всіх рівнях, в усіх сферах діяльності нашого суспільства. Не образити, не принизити, не продемонструвати свою зверхність над одностороннім, опонентом, а дати йому знати, що він помиляється, неправильно чинить, розуміє, дати можливість виправитись... Такий був Горленко, таким його знали всі, хто його знав особисто чи опосередковано через його твори, листи...

Серед інших публікацій у газеті «Труд», автором яких є Горленко, виділяються такі: «До гоголівської легенди», «Думи селянина», «Сарра Бернар», «Майська ніч» у Петербурзі», «Літературні розкопки» (у двох номерах) та інші. Трудність у точних виявленнях матеріалів Горленка завжди полягала в тому, що інколи він їх не підписував. Для нього завжди була важливо не власна публікація, а сказати те, що було іще невідоме на той час. Стосується це газети «Труд», журналу «Киевская старина» інших видань.

Таким чином, уже на початку 80-х років XIX ст., коли Горленку не було ще й 30 років, багатьом стало зрозуміло, що в українську культуру прийшла людина з європейським рівнем освіти, яка однаково глибоко розумілася на проблемах літератури, мистецтва, освіти, історії і чи не найосновніше – керувалася у вирішенні їх національною ідеєю, ревно оберігаючи і захищаючи її від усіляких домішок, схрещень, перекручень. У цьому глибоко переконує вся його творча діяльність, що стосується українських тем, та й оцінка радянськими дослідниками 30–70-х років, які звинувачували Горленка в українофільстві, націоналізмі, лібералізмі та інших «гріхах», які зараз мають уже протилежний зміст і тлумачення, тобто такий, який і повинен бути в розвиненому, цивілізованому суспільстві. «Пишіть, будь ласка, швидше, – умовляє

Горленко П. Мартиновича, щоб той відповів на його лист. – Тільки від вас віє на мене справжньою Україною і народом нашим, його справжніми духовними рисами. У тутешніх (київських. – **І. З.**) українофілів стільки штучного і фальшивого, що з ними втрачаєш правдиве розуміння життя» [13].

Справді, життя Горленка проходило не безжурно. Ми матимемо ще можливість говорити про господарство, творчі аспекти, а зараз у кількох словах скажемо про його особисту долю, яка у багатьох моментах творчого життя будь-якої людини відіграє винятково важливе значення. Будучи надзвичайно скромною, сором'язливою і нерішучою людиною, Горленко (куди подінешся від долі) мав необережність закохатися в красуню-артистку М. К. Заньковецьку. Як згадує Гліб Лазаревський у своїх спогадах у «Київській старовині» [14, 98–103], Горленко їздив разом із трупою, в якій грала Заньковецька, писав про неї, але, очевидно, одержавши негативну відповідь вийти за нього заміж, не став їздити. Однак до останніх днів свого життя зберіг прекрасне почуття кохання до цієї жінки, як однаковою мірою повагу і захоплення до людини і акторки. Та це не проходило, думаємо, безслідно на душевному стані і, безперечно, на тривалості життя. «... з роками, – засвідчує І. Борщак, – перемога таки залишалася на боці меланхолії, головним чином тому, що Горленку не пощастило влаштувати своє особисте життя. Так він, як бурлака, й пройшов свою життєву путь» [15, 23].

1882 року в Україні відбулася велика подія: почав виходити журнал «Киевская старина». Навколо нього згуртувалися найкращі сили того часу: В. Антонович, І. Каманін, Г. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький і багато інших відомих тодішніх спеціалістів борців за українську культуру, правдиву історію України. Серед цього букету помітно виділяється і Горленко. Його багатогранний талант проявився саме на сторінках цього часопису. Хоча журнал був «историческим», однак удавалося друкувати фольклорно-етнографічні, мистецтвознавчі, літературно-критичні матеріали. Була спеціальна рубрика «Бібліографія», де розміщувалися рецензії, інформації як на історичні праці, так і на художні. І, ясна річ, мова йшла переважно про ті твори, які написані на українському матеріалі, про Україну. Треба тільки прочитати листи Горленка, щоб збагнути міру відданості його цьому виданню, дізнатися про переживання і стурбованість, які пов'язані були з фінансовими труднощами, цензурними утисками, іншими непорозуміннями, які торкалися «Киевской старины». На сьогоднішній день нам відомо 114 публікацій В. Горленка в цьому журналі, сюди не включаються ті, які він редагував, готував до друку. Тому даремно одного разу йому пропонували стати редактором цього видання. Він бачив каторжну роботу редакторів-попередників, які, віддаючи всю свою енергію журналу, самі не могли займатися творчою діяльністю: не вистачало ні сил, ні часу. Без активної і плодотворної літературної праці Горленко не міг жити і дня. Позбавити його такої праці – дорівнювало смерті [16].

Тематично публікації в журналі можна розділити так: етнографія і фольклор, мистецтвознавство і літературна критика (від інформації про вихід книжки до глибокого літературного аналізу), театр і минуле України, церковна археологія та історія. І в усіх цих тематичних напрямках Горленко намагався бути точним, усе звіряв до найменших дрібниць, опирався на першоджерела, від себе додавав лише те, що впливало на зміст і логікою, – і все це стосувалося тільки України. «Україна, – писав він у листі до свого приятеля із Франції Д. Роша, – це річ, що дорожче від неї для мене іншої не існує» [17, 857]. Так, як любив Шевченко Україну, то й Горленко, люблячи Шевченка, не міг любити її інакше, тоді б Горленка просто не існувало. І те, що вони померли в Петербурзі, а поховані на рідній землі, є не лише символічним, а й однаково схожим, лише з тією різницею, яка є між Шевченком і Горленком взагалі, – перший похований «на Вкраїні милій», а Горленко, «претендуючи» на дорогу йому Україну, в ролі якої, – Ярошівка...

Відкрив себе Горленко в «Киевской старине» одразу двома матеріалами. Перший – «Бандурист Иван Крюковский (текст девяти дум, с биографической заметкой)» [18, 481–518] – великий за обсягом, оригінальний за змістом уміщує, власне, й десятку думу, але не текст, а лише короткий виклад: «Олексій Попович», «Відчим», «Соколи»,

«Про сестру і брата», «Про вдову та сини», «Про озовських братів», «Самійло Кішка», «Тарас Бульба та сини» (в переказі. – **I.3.**), «Хведор Безрідний», «Іван Коновченко». Якби Горленко, досліджуючи народну творчість, залишив тільки цю публікацію, то й тоді б його ім'я залишилося назавжди серед найвидатніших фольклористів України. Серед інших матеріалів Горленка – «Кобзари и лирики», «Вариант песни о правде», «Малороссийские народные игры окрестностей Переяслава». Друкувалися фольклорні джерела і в збірниках. Багато роздумів Горленка про народну творчість «розсипано» в його листах до П. Мартиновича, Б. Грінченка.

Другий матеріал, яким розпочав Василь Петрович співробітництво з журналом, – це невелика стаття «Малороссийские старинные портреты» [19, 602–606], в якій продемонстрував свої здібності в описах живописних творів: портрети гетьманів Івана Мазепи та Івана Самойловича, митрополита Київського і Галицького Йосипа Тукальського і єпископа Білгородського Іоасафа Горленка і т. д. Частина цих портретів належала саме В. Горленку. Але не це в даному випадку найголовніше. Справа в тому, що Горленко не побоявся тоді досить спокійно говорити про гетьмана Мазепу, про якого мали право вести мову ще донедавна як про зрадника. Портрет гетьмана – належав Горленку.

Як мистецтвознавець Василь Петрович значно частіше виступав у журналі із публікаціями. Кілька статей уміщено про Т. Шевченка-художника [20], В. Боровиковського [21]. Горленко перший в Україні представив Шевченка-прозаїка, так само першим розпочав писати про Шевченка-художника. Поруч з описами, аналізом мистецьких сюжетів часто друкував списки відомих і невідомих картин цих художників, зазначав місця зберігання чи знаходження, якщо були відомі, закликав до пошуків, до вивчення творчості українських живописців. У мистецтвознавчій діяльності В. Горленка можна досить чітко простежити тенденцію утвердження української національної ідеї, розмежування її від російської. В 90-х роках позаминулого століття, скажімо, він досить активно збирає інформацію про художника Д. Левицького та його картини, веде активне листування з його нащадками. Пише кілька статей про його творчість. Одна з них, але вже як узагальнююча, була уміщена в книжці В. Горленка «Украинские были», що побачила світ 1899 року в Києві [22, 113–134]. А через три роки, 1902, в Петербурзі світ побачив розкішно виданий альбом «Русская живопись в XVIII веке. Д. Г. Левицкий (1735–1822)» [23]. І хоча на титулі його упорядником значився С. П. Дягилев (видавець цього альбому. – **I.3.**), однак фактичним упорядником був В. Горленко, як і автором передмови. Перші видруковані примірники одразу ж були подаровані царю. Чим гордився Горленко. Хоча авторський примірник довго не міг випросити у видавця для себе та для нащадків... Як Д. Левицького, так і В. Боровиковського (Т. Шевченка також) тоді вважали російськими художниками. Та й понині їх, особливо двох перших, не називають українськими. Горленко ж їх вважав національними художниками, хоча вони й жили тривалий час в Росії, там померли. Таланти, які народилися на українській землі, на ній вирости, сформувалися як особистості, професіонали, не можуть належати іншій нації, окрім своїй. Національний елемент (позитивний) завжди буде присутній в їхній діяльності. Таких постатей як Боровиковський і Левицький Горленко віддати не міг, як не міг віддати всього того, що стосувалося України.

Особливої уваги заслуговує творча діяльність В. Горленка в журналі «Киевская старина» як критика. Історик О. Лазаревський писав у листі до Г. Милорадовича: «Горленко найкращий майстер з теперішніх наших літературних митців» [24, 857]. Так як знав літературу сучасну й минулу (особливо, зрозуміло, українську) Горленко, в той час було спеціалістів небагато. Практично не було такого твору, який би не прочитав він. Більшість із них потрапляли в поле зору Горленка як критика. Особлива принциповість його проявлялася, коли необхідно було чітко визначити істинні корені витоку предмета, процес його розвитку, наявність національного елементу.

1884 року в Києві з'явилася книжка професора М. І. Петрова «Нариси історії української літератури XIX століття» [25]. Горленко одразу ж відгукнувся на її вихід, надрукувавши в журналі «Киевская старина» розгорнуту рецензію. «Солідна

праця професора Петрова, – пише критик, – заслуговує особливої уваги вже як перше самостійне дослідження, присвячене долі малоросійської літератури» [26, 664]. Справді, до цього часу існували дослідження з української літератури лише у вигляді статей, розкиданих по різних періодичних виданнях. Отже, тільки сам факт появи такого об'ємного дослідження має вже велике значення. Але для Горленка, цілком справедливо і закономірно, цього замало. Він ставить кілька актуальних і концептуальних запитань до книжки, на які вона мала б відповісти: «В якій же мірі використано автором історичний метод до його праці? Чи досліджені всі фактори, які впливають на утворення і розвиток писемної української літератури, чи простежена її двоїста роль: помічниці літератури загальноросійської і творця самостійного літературно-національного типу?» [27, 664]. Уважний читач, а надто вже професіонал зауважить, що В. Горленко знав, так званих, російських письменників – вихідців з України, – які творили російську (загальноросійську) літературу, цим самим українську літературу він ставить вище від російської. З іншого боку, він упевнений у спроможності українських сил творить національну літературу. Чому він ставить це питання у своїй рецензії? Тому що автор книжки, росіянин за походженням, не вирішує його у своєму дослідженні.

Актуальність поставлених запитань Горленком не зменшилася з плином часу, тим паче, коли Україна стала незалежною державою. Деякі з запитань на сьогоднішній день переросли вже в глобальні культурологічні проблеми, вирішувати які нинішнім і майбутнім новим генераціям літературознавців, філософів, істориків, політиків та ін. І в цьому дана рецензія Горленка стане корисною для вивчення не лише історії проблеми, а й методики і прийому. «Навряд чи можливе вивчення творчості будь-якого народу без усвідомлення його національно-духовних особливостей, – продовжує Горленко, – як вони відбивались в його історії, у всьому його моральному типі і більше всього в народній поезії. Такого вивчення не було, немає його і в книжці п. Петрова. Через те малоросійська література в нього є чимось відірваним від ґрунту, справою декількох людей-письменників. При такому погляді випускаються з поля зору ті внутрішні сили, які її народжують, те, яке не проявляється зовні, народне життя, яке є й існує, поки цей народ не втратив особливості свого духу, і показником якого служить література» [28, 665]. І далі: «На малоросійській літературі не міг не відбитися загальноросійський вплив. Загальне політичне життя обох народів, спільне створення загальноросійської словесності, в яку внесено багато південноросійських (тобто українських. – **І. З.**) рис, все це робило такі впливи необхідними і неминучими. Та ці впливи були взаємними і їх аналіз вимагає особливої старанності. [...] Які сторони внесено однією народністю, які іншою? Які переважали, залишили слід, створили новий напрямок? Чи можна назвати «впливом» риси, що вийшли з півдня і повернулися знову в його літературу? Все це важливо вирішити не в розумінні питання про якусь там першість чи ворожнечу, а в розумінні культурно-історичному...» [29, 665].

Задумавшись над сказаним Горленком, поміркуємо сам на сам відверто, щиро, чесно. Чи жили ми у взаємності зі «старшим братом», чи не згасала поступово українська культура, чи не розріджувалась «взаємним» перерозселенням народів українська народність, чи не ставала одна з найбагатших, наймилозвучніших мов світу мовою лише селяків та окремих груп професіоналів, більшість з яких у побуті вже говорили іншою мовою не українського народу? Багато ще запитань можна поставити і не в плані «ворожнечі». Одне зрозуміло, що теоретичні розробки, начерки з утвердження української національної ідеї В. Горленка надзвичайно актуальні для висвітлення як «в розумінні культурно-історичному», так і в практичному: для створення нових підручників, посібників, навчальних програм, власне, розвитку національної освіти, культури, науки, економіки і... політики.

У своїх міркуваннях В. Горленко глибокий, різносторонній. Ми лише доторкнулися до них, більше цитували, ніж коментували, аналізували його думки, твердження. Сьогодні – день Горленка і не можна позбавляти його слова. Надто вже часто стараємося когось представляти своїми устами, а не устами власника...

Перу Горленка в газеті «Труд» та журналі «Киевская старина» належать статті

і матеріали про письменників І. Котляревського [30], Г. Квітку-Основ'яненка [31], М. Гоголя [32], Т. Шевченка [33], М. Костомарова [34], Панаса Мирного [35], І. Франка [36], М. Кропивницького [37], І. Карпенка-Карого [38], Я. Щоголева [39], І. Манжуру [40], П. Куліша [41] та інших.

У 80-х роках, окрім творчої діяльності, Горленко займався і громадською – в земстві. Однак, як видно із спогадів самого Василя Петровича, ця кар'єра не мала успіху. «В тому, що говорили Вам про мою невдачу земську діяльність, – пише він до П. Мартиновича, – правильний загальний характер. Однак, крім того, що переконався я наскільки мало можна пробити кору егоїзму і вигоди, якими насичене суспільство, я повинен відверто сказати, що я був поганим земцем, не маючи нахилу до, так сказати, публічної діяльності» [42]. Яке прекрасне зізнання для роздумів декого з нинішніх громадських діячів різних рівнів, діяльність яких перенасичена «егоїзмом і вигодою» [43]. Навряд чи хто з них відмовиться на користь загальної справи чи бодай на користь ідеї, швидше всього організує на захист власних інтересів всенародний референдум.

Горленко, відмовившись від земства, ясна річ, зосередився на творчих проблемах. «Якщо ви стежите останнім часом за «Киевской стариной», – знову з листа до П. Мартиновича, – то бачили там дещо з того, чим я був зайнятий (з буквами **В. Г.** чи **Г.** або **В.**). Але я найбільше займався підготовкою себе до праць, які вимагають кращих знань, праць, які я частково розпочав, частково зібрався. По-перше, я пишу кілька історико-белетристичних нарисів про минуле Малоросії. За ними повинні піти інші, потім роман, потім популярно написана «Історія Києва»*, на яку я одержав уже замовлення. Все це вимагає, звичайно, часу і багато роботи. [...] Потім ми дуже серйозно були зайняті тут (у Києві. – **І. З.**) вивченням давньої малоросійської культури і літератури (до XIX ст.). Упорядковується історична хрестоматія цієї літератури, у значній мірі за рідкісними стародруками і за рукописами. Відкриті цілі автори і талановиті, цілий ряд думок, літературні течії і школи. Це величезна робота, але її значення в майбутньому також велике. Взагалі роботи тьма і такої роботи, без якої ми ніколи не станемо твердо на ноги. Одна з найбільших і святих – це етнографія і мистецтво» [44].

Наскільки нам відомо, багато що з перерахованого і вказаного не побачило світ, а значить, за Горленком, ми «не стали твердо на ноги». Заперечити це й зараз практично неможливо. Причини невиконання деяких пунктів із програми, їхнє пояснення знаходимо в одному з листів до П. Мартиновича: «Повинен сказати вам, що знемагаю від величезної кількості матеріальних справ і неприємностей, що нахлинули на мене. У лютому змушений віддуватися за давні фінансові зобов'язання, що пов'язані з землею. Не знаю, як і викручусь. Потім будь скільки-небудь душевного спокою, – повинен би наполегливо працювати для преси і за *внутрішньою потребою* [Виділення наше. – **І. З.**]. Та лиха доля пригнічує дух. Хапаюсь за все і нічого путнього не роблю [...]» [45].

Отже, на заваді стають матеріальні й господарські справи. До цього побутовала думка, ніби в кінці 90-х років Горленко стурбовується цими проблемами і намагається їх поправити заробітчанством у Петербурзі. Однак, як видно з листування до П. Мартиновича та інших, уже в другій половині 80-х років Горленко робить спроби мати незалежність від «матеріальних справ» для творчості. «Я ще не писав вам (до П. Мартиновича. – **І. З.**), що в кінці грудня чи початку січня, я передбачаю поїхати на короткий час до Петербурга. Мета моя: відновити відношення з газетами, щоб мати можливість що-небудь заробляти для поліпшення поганих своїх фінансів» [46]. А вже 18 лютого 1888 року Горленко пише листа з північної столиці, в якому повідомляє більше про спільні справи, аніж про особисті. З особистими, певно, було значно складніше.

Цікаву інформацію містить лист Горленка до Олександра Іполітовича Гаврилова, фольклориста: «Я приїхав до Петербурга [...] і потрапив у такий вир давніх знайомих і зустрічей, що голова пішла обертом» [47], достовірність і гіперболічність цієї фрази пояснюється тим, що Горленко таким станом задоволений, але не заспокоєний. Він не може всі дні, весь час проводити в колі знайомих, друзів. «Я ретельно відвідую

* Такого видання йому не вдалося підготувати. – **І. З.**

публічну бібліотеку заради кількох розпочатих праць, матеріалів для яких не знайдеш у Києві», – пише він до того ж Олександра Іполітовича від 29 лютого 1888 року [48].

До цього часу говорилося, що до Петербурга погнала Горленка матеріальна скрута. Не відкидаючи цього, паралельно припускаємо, що була й інша причина, яка більш властива Горленку, як людині творчій, – це петербурзькі архіви і бібліотеки. За кілька віків «возз'єднаного» життя Росія викачала не лише величезну силу українського інтелекту, вона вивезла все найцінніше з духовної сфери: книги, рукописи, вкопні артефакти і т. д., яке належало Україні, було присвячене Україні... Тому Горленко – український культуролог – міг угамувати творчу спрагу лише в петербурзьких, інколи в московських архівосховищах.

Лише через 10 років (1898 р.) Горленко переїжджає до Петербурга, співробітничав в основному в газеті «Новое время». Цей період, так званий «петербурзький», тривав також 10 років, власне, до кінця життя. Це був складний і суперечливий відрізок часу, практично не досліджений і не вивчений. Характеризувати його лише за листами, значить бачити тільки один бік. Необхідне вивчення його досить багатой друкованої продукції, рукописної спадщини, що зберігається в петербурзьких та московських архівах і доступ до яких ускладнений як матеріальними можливостями з нашого боку і в'язістю з протилежного, так і політичною ситуацією, коли в цілому московські архіви обмежили або й заборонили доступ українських дослідників до їхніх сховищ, до українських джерел. Але одне можна сказати про цей період: перебравшись до Петербурга, він найжджав туди лише на кілька місяців зимового часу (і то не кожного року). Отож, ні про який відрив від України говорити тут не можна. Співпрацюючи з кількома періодичними виданнями (в основному з «Новым временем»), Горленко там багато умістив матеріалів, що мали безпосереднє відношення до України. Частину їх уміщено в його книжці «Отблески» (1905) [49], яка була перевидана через рік після його смерті (1908) [50]. Багато часу, а це роки, Горленко саме в цей період присвячував українським темам, проблемам, особам. Один із найяскравіших прикладів – підготовка повного зібрання творів і листів П. Куліша [51].

Горленко був знавцем не лише літератури і мистецтва, фольклору та етнографії. Здається, не було такого факту чи епізоду з минулого України, щоб він про нього не читав, не знав. І що вражає, – це надзвичайно широка джерелознавча обізнаність. Певно, у справді культурного, інтелігентного оточення знання історії свого народу – першочергова основа, але історії такої, яка була в дійсності. В цьому відношенні Горленко відзначався надзвичайною чесністю: кого б і чого б це не стосувалося, він завжди намагався бути об'єктивним. Ось як він згадує одного з своїх предків, прилуцького полковника Дмитра Лазаревича Горленка, який після поразки 1709 року (Полтавської битви) пішов із Мазепою: «Дмитро був одним з найближчих людей до Мазепи [...]». Він відзначався тими ж перевагами і тими ж вадами, як і сам Мазепа. Був розумний, досить освічений (збереглися його латинські листи), але був і стяжатель [...]. Гріхи самого гетьмана і старшини того часу – було стягання за рахунок селянства і козацтва та відчуження від народних інтересів. Хороші, щирі риси – ненависть до абсолютизму і тиранії Петра та бажання зберегти за всяку ціну колишні політичні права [...]» [52]. Відомо, що Д. Горленко разом з іншими полковниками незалежно від гетьмана дійшли до думки про роз'єднання України з Росією. Наскільки такі факти актуальні і повчальні сьогодні – зрозуміло багатьом. Але, повертаючись до нащадка Дмитра – Василя Петровича, зазначимо й те, що він виявився і певним пророком (чесність і справедливість завжди пророчі) стосовно гетьмана І. Мазепи: «Коли історія відміє від цієї постаті весь бруд анафем і проклять, то справедливий суд скаже, що як особистість, як політик, Мазепа найвизначніший гетьман після Хмельницького, і що він був останнім гетьманом» [Виділення автора. – **I. 3.**] [53]. Справедливий суд прийшов і сказав, що Мазепа – захисник національних інтересів, прихильник і меценат високої культури,... хоча, як засвідчує Горленко, і стяжатель, але, додамо від себе, не заради стягання, а для могутності України, її розквіту і високого рівня розвитку. Лише зараз маємо можливість дізнатися про той чи той факт у розбудові церков, храмів, на які Мазепа щедро виділяв кошти... Отже, ті звинувачення

на адресу Василя Петровича про замилювання ним старовиною, минулим, своїми предками засвідчує не лише очевидність такого факту і збочене розуміння його, а й те, що справді було чим пишатися і захоплюватися. Нас настирливо відгороджували, оберігали всілякими засобами від такого сприйняття історії, бо вона не вкладалася в ті штучні, надзвичайно обмежені рамки світогляду, ідеологічні критерії... Горленко й тут витримав випробування часу.

В. Горленко належить до тієї когорти національних культурних діячів, яку починають вивчати і досліджувати, до якої звертають спрагли погляди в часи, коли перевагу в суспільстві набирають демократичні устрої над командно-адміністративними, центристськими. Так було в кінці 20-х років нашого століття, коли зусиллями Є. Рудинської було підготовлено збірку листів В. Горленка до Панаса Мирного [54], інші об'єми публікації. Сонячними зайчиками промиготіли кілька матеріалів у 60–70-х роках. Так звана перебудова відкрила бажання, але не дала можливості видати у двох видавництвах («Дніпро» і «Мистецтво») літературно-критичні й фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі збірники творів Горленка. Уже в роки незалежної України репринтно перевидано його першу книжку «Южнорусские очерки и портреты» [55] із передмовою автора цих слів. Нещодавно вийшла монографія «Епістолярна спадщина Василя Горленка» [56].

Висновок. Отже, в особі В. Горленка маємо неординарну творчу і психологічну постать, яка своїм інтелектом, знаннями і досвідом зуміла пробити товщу ідеологічних заборон, дійти до нас (хоча й не в повному обсязі) із думками, переживаннями, власним світом, цим, зрозуміло, найціннішим скарбом, знайшовши заслужене місце серед найкращих представників на творчій ниві.

Свого часу Горленка обзивали дідичем і лібералом, українофілом і чорносотенцем, його звинувачували у вузькому естетизмі і в боязні революції 1905 року... Усе це правда, якщо дивитися в криве дзеркало історії. Він був паном, та залишив у народі тільки хороші спогади, нікого з простих людей не образивши. У цьому й проявлявся його лібералізм. Понад усе – він любив Україну і клеймо українофіла, кажучи сучасною мовою, можна замінити на україноман, українолюб. Він працював у газеті «Новое время», яку називали реакційною, чорносотенною, але до цієї ідеології В. Горленко не мав ніякого відношення, навпаки, він використовував цей орган для пропаганди України, для висвітлення її минулого і сучасного. Він справді був естетом, але слово «вузький» не відповідало його європейському рівню освіти, бо він був естетом тонким і блискучим стилістом. Він часто ставав на стежку першопровідника і відкривача, пишучи про І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Франка, знаходячи і друкуючи припорошені сторінки історії України, її культури, сторінки біографій її найкращих представників. Піднімав із незаслуженого забуття великих українських художників Д. Левицького і В. Боровиковського, збирав залишки народної творчості й цінні речі української старовини... Він дійсно боявся революцій, але тих, які несуть з собою розруху, смерть, духовне зубожіння, варварство. Він не був революціонером, але постійно виступав за неперервний розвиток, відчуваючи себе невід'ємною часткою свого народу, малої і великої Природи. Тому й залишився для нас яскравою зіркою незмірного космосу української культури.

1. Існують різні точки зору з приводу того, коли народився В. Горленко. Дата 1 січня була зафіксована вже в некролозі, уміщеного в журналі «Україна» *Д. Дорошенком* (Україна. – 1907. – № 5. – С. 214). Знаючи джерела (про них нижче), в яких зафіксована дата народження 1 березня, нам важко пояснити природу появи першої дати. Проте вона, очевидно, з легкої руки Д. Дорошенка перекочувала в іншу літературу, де зазначається дата народження В. Горленка: словники, довідники, енциклопедії (*Українські письменники*. Біо-бібліографічний словник. Том другий. – К., 1963. – С. 188; *Краткая литературная энциклопедия*. Том 2. – М., 1964. – С. 279; Шевченківський словник. Том перший. – К., 1976. – С. 166. Всі видання УРЕ і УРЕС також зазначили січневу дату). Проте існують інші джерела, які фіксують дату народження

1 березня: *Модзалевський В. Л.* Малороссийский родословник. Т. 1. – К., 1901. – С. 326; на надмогильному пам'ятникові; *Общая ведомость Нежинской гимназии* за 1867/1868 учебный год. По всем предметам гимназического курса // Філіал Чернігівського облдержархіву у м. Ніжині, ф. 1367. оп. 1, од. № 5. с. 60. На наше переконання, є всі підстави **вважати датою народження В. Горленка саме 1 березня за ст. ст.**

2. *Борщак І.* Українець-європеець Василь Горленко // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – 1953. – Ч. : 10. – С. 860.

3. *Там само.*

4. Філіал Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині. Ф. 1367. – Оп. І. – Входящ. № 538. – Лист № 53.

5. *Борщак І.* Українець-європеець Василь Горленко. – С. 860.

6. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 5 вересня 1887 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – Архів рукописів). – Ф. 102. – № 25.

7. *Борщак І.* Українець-європеець Василь Горленко. – С. 861.

8. *Горленко В. П.* Литературные дебюты Н. А. Некрасова. (Библиографические материалы) // Отечественные записки, 1878. – № 12. – Отд. 2. – С. 149–165.

9. *Горленко В.* Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – Январь. – С. 111.

10. *В. Г-ко.* Юмористические рассказы и сцены из малорусского народного быта. В. П. Жуковского. Киев. 1884 г. // Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 155.

11. Про це детальніше: *Забіяка І.* Василь Горленко і Тарас Шевченко // Українська мова та література в школі. – 1992. – № 3–4. – С. 55–56. (Передмова до публікації передмови В. Горленка до повісті Т. Шевченка «Прогулка...». «З ненадрукованої повісті Т. Г. Шевченка»).

12. *В. Г-ко.* Из неизданной повести Т. Г. Шевченка // Труд. – 1881. – № 122. – 11 декабря.

13. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 23 листопада 1887 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 32.

14. Київська старовина. – К. : МАУП, 2007. – 624 с.: іл. – (Б-ка українознавства; Вип. 11). – С. 98–103.

15. *Борщак І.* Українець-європеець Василь Горленко. – С. 860; *Борщак І.* Василь Горленко: український літерат. – К. : Укр. письменник, 2014. – С. 23.

16. Див. детальніше: *Забіяка І.* Василь Петрович Горленко (1853–1907) // Українська мова та література в школі. – 1993. – № 1. – С. 63 + 2 світлини В. П. Г.

17. Подається за вид.: *Борщак І.* Українець-європеець Василь Горленко. – С. 857.

18. *Горленко В.* Бандурист Иван Крюковский. (Текст девяти дум, с биографической заметкой) // Киевская старина. – 1882. – С. 481–518.

19. *Горленко В.* Старинные малороссийские портреты. [И. С. Мазепа, И. Самойлович, И. Тукальский, Иоасаф Горленко] // Киевская старина. – 1882. – С. 602–606.

20. *Горленко В.* Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарновского // Киевская старина. – 1886. – Февраль. – С. 402–409; *В. Г-ко.* Иллюстрации Шевченка // Киевская старина. – 1888. – Январь, февраль и март. – С. 8–11; *В. Г.* Картины, рисунки и офорты Шевченка. [До статті додаються списки: Картины Шевченка масляными красками, с. 82–84. Офорты III-ка по годам их исполнения, с. 84–85] // Киевская старина. – 1888. – Июнь. – С. 80–85; [*Горленко В.*]. Рисунки Шевченка // Киевская старина. – 1889. – Октябрь. – С. 184–185; *В. Г.* Альбом офортов Шевченка // Киевская старина. – 1891. – Июнь. – С. 483–484.

21. *Горленко В.* Художник В. Л. Боровиковский. 1758(?)–1825 г. [Приложение: Список известных работ Боровиковского, с. 706–708] // Киевская старина. – 1884. – Апрель. – С. 701–708; *Горленко В.* Еще о Боровиковском // Киевская старина. – 1884. – Июль. – С. 538–541. *Горленко В.* Несколько данных о Боровиковском // Киевская старина. – 1894. – Октябрь. – С. 141–145.

22. *Горленко В.* Украинские были. – К., 1899. – С. 113–134.

23. Русская живопись в XVIII в. Т. I. Д. Г. Левицкий (1735–1822). Составитель С. П. Дягилев. Fol. Стаття Горленко на с. 73–92 альбома.
24. Подається за вид.: *Боришак І.* Українець-європеєць Василь Горленко. – С. 857.
25. *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1884. – IV+457+XV с.
26. *Г.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Н. И. Петрова. Киев, 1884 г. // Киевская старина. – 1884. – Апрель. – С. 664.
27. *Там само.* – С. 664.
28. *Там само.* – С. 665.
29. *Там само.* – С. 665.
30. *В. Горленко.* Из бумаг И.П. Котляревского. [Предисловие, примечания по всему тексту] // Киевская старина. – 1883. – Май. – С. 146–154.
31. *В. Г.* Сочинения Г. Ф. Квитки. Т. III. Повести и рассказы. Харьков. 1889 г. Стр. 341 // Киевская старина. – 1889. – Октябрь. – С. 207–210; [*В. Горленко*]. Повести и рассказы Грицька Основьяненка. Т. IV. Харьков. 1890 г. – Стр. 515 // Киевская старина. – 1891. – Март. – С. 534–538; *Глаголь.* Памяти Г. Ф. Квитки // Киевская старина. – 1893. – Август. – С. 290–293.
32. *Горленко Вас.* К гоголевской легенде // Труд. – 1881. – № 92. – 30 сентября; *В. Г-ко.* Воспоминания г-жи Смирной о Гоголе // Киевская старина. – 1886. – Февраль. – С. 381–387; *В. Г. В.* Шенрок. Ученические годы Гоголя. Москва. 1887 г. // Киевская старина. – 1887. – Март. – С. 561–564; *В. Г.* Юношеское письмо и портрет Гоголя // Киевская старина. – 1890. – Ноябрь. – С. 331–332; *Г.* Сочинение Гоголя, изданные под редакцией Тихонравова. – V т. – Москва. 1889–90 гг. // Киевская старина. – 1891. – Март. – С. 528–534.
33. *В. Г-ко.* Из неизданной повести Т.Г. Шевченка // Труд. – 1881. – № 122. – 11 декабря; *В. Г-ко.* Эпизод о памятнике Шевченку и его могиле – в Полтавском земском собрании 1882 года // Киевская старина. – Январь. – С. 218–220; *В. Г-ко.* Тарас Григорьевич Шевченко. (По книге Чалого и по «Кобзарю») С. Н. Кулябки. Киев, 1884 г. // Киевская старина. – 1883. – Декабрь. – С. 675–676; *В. Г-ко.* Т. Шевченко. Гайдамаки. Издание иллюстрированное художником А. Г. Слассёном. Спб. 1886 // Киевская старина. – 1886. – Февраль. – С. 371–375; [*В. Горленко*]. Два письма Т. Г. Шевченка. (1840 и 1847 гг.). (Передмова. – С. 209–211) // Киевская старина. – 1891. – Февраль. – С. 209–211; [*В. Горленко*]. Поминки по Т. Г. Шевченке, Н. И. Костомарове и П. А. Кулише в Петербурге // Киевская старина. – 1897. – Апрель. – С. 15–17.
34. *В. Г-ко.* Н. И. Костомаров. Эллины Тавриды. Историческая драма в 5 действиях. Спб. 1884 г. // Киевская старина. – 1884. – Сентябрь. – С. 137–141; *В. Горленко.* Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – Январь. – С. 111–123; [*В. Горленко*]. Поминки по Т. Г. Шевченке, Н. И. Костомарове и П. А. Кулише в Петербурге // Киевская старина. – 1897. – Апрель. – С. 15–17.
35. *В. Г-ко.* Повия, роман П. Мирного. Частина перша. («Рада», украинский альманах. Киев, 1883 г.) // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 366–370.
36. *Г. Ив. Франко.* – Захар Беркут. Образ громадского жителя Карпатской Руси в XIII веке. Львов. 1884 г. // Киевская старина. – 1885. – Февраль. – С. 369–376.
37. *Глаголь.* По поводу одной пьесы («Олеся», драма М. Л. Кропивницкого) // Киевская старина. – 1893. – Март. – С. 560–566.
38. *Г.* Три пьесы Ив. Карого. Херсон. 1886 г. // Киевская старина. – 1887. – Февраль. – С. 342–345.
39. *В. Г-ко.* Ворскло, лірна поезія Я. Щоголева. Харьков. 1883 г. // Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 151–154.
40. *В. Г.* Иван Манджура. Степовы думы и спиви. Спб. 1889 г. 37 стр. // Киевская старина. – 1889. – Сентябрь. – С. 788–790.
41. *W.* Не вышедшая книга. [Украинские народные предания. Часть первая: предания исторические. Собрал П. Кулиш. Москва 1847 г.] // Киевская старина. – 1888. – Сентябрь. – С. 78–80; [*В. Горленко*]. Поминки по Т. Г. Шевченке, Н. И. Костомарове и П. А. Кулише в Петербурге // Киевская старина. – 1897. – Апрель. – С. 15–17.

42. Лист Горленка до П. Мартиновича від 5 вересня 1887 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 25.
43. Там само.
44. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 11 квітня 1887 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 14.
45. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 14 січня 1888 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 34.
46. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 11 грудня 1887 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 32.
47. Лист В. Горленка до О. Гаврилова від 29 лютого 1888 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 37.
48. Там само.
49. Горленко В. Отблески. Заметки по словесности и искусству. – С.-Петербург, [1905]. – 236+4 с.
50. Горленко В. Отблески. Заметки по словесности и искусству. Издание второе. – С.-Петербург: Типография Т-ва М. О. Вольф, 1908. – 252+6 с.
51. В. Горленко та видання «Сочинений и писем П. А. Кулиша» // Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2013. – С. 361–393.
52. Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 5 вересня 1887 р. // Архів рукописів. – Ф. 102. – № 24.
53. Там само.
54. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905. Зладила до друку Євгенія Рудинська. – К. : Вид-во УАН, 1928. – IV+106 с.: іл. (Збірник істор.-філол. відділу, № 60).
55. Горленко В. Південноруські образи та портрети. – К., 1993. – XII+232 с. (Репринтне відтворення видання 1898 року).
56. Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – 248; К., 2013. – 397.

В статье говорится о Василии Горленко – одном из самых известных украинских культурологов конца XIX – нач. XX в., имя которого, с одной стороны, не было среди забытых: оно зафиксировано во всех профессиональных энциклопедиях, о нем написано немало статей, оно упоминается в воспоминаниях современников, есть даже три монографии; с другой стороны, всего этого очень мало, исходя из того, что сделано Василием Петровичем. Тем и проблем, затронутых в трудах В. Горленко, очень много. Есть такие, которые и на сегодняшний день чрезвычайно важны.

Ключевые слова: Ярошовка, Нежинский лицей, Сорбонна, «Фигаро», «Труд», «Киевская старина», Украина, история, литература, искусство, фольклор, этнография, И. Мазепа.

The article refers to Vasily Gorlenko – one of the most famous Ukrainian culturologists of the late XIX – early 20th centuries. XX century. The name of which, on the one hand, was not among the forgotten: it is recorded in all professional encyclopedias, many articles have been written about it, it is mentioned in the memoirs of contemporaries, there are even three monographs; on the other hand, all this is very little, based on what was done by Vasily Petrovich. There are a lot of problems and problems mentioned in the works of V. Gorlenko. There are some that are extremely important today.

Keywords: Yaroshovka, Nezhinsky Lyceum, Sorbonne, «Figaro», «Trud», «Kievskaya Starina», Ukraine, history, literature, art, folklore, ethnography, I. Mazepa.

**Віра Вересоцька,
Лариса Казакова**

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ: 120 РОКІВ У ЖИТТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Стаття є спробою ознайомити громадськість із історією створення та основними віхами розвитку та становлення Чернігівської обласної бібліотеки для дітей з 1898 року до сьогодення.

Ключові слова: найстаріша дитяча бібліотека; дитячий відділ; Чернігівська громадська бібліотека; найбільша книгозбірня дитячої літератури; промоутер творчих акцій; інформаційні технології.

Комунальний заклад «Чернігівська обласна бібліотека для дітей» – один з найстаріших в Україні спеціалізованих закладів для бібліотечного обслуговування дітей і підлітків, найбільша книгозбірня дитячої літератури в області. Це – центр з питань організації та промоції дитячого читання в регіоні, головна установа з надання методичної, консалтингової допомоги дитячим, сільським і шкільним бібліотекам Чернігівщини. Бібліотека розпочала свою діяльність 5 травня 1898 р. як дитячий відділ, виділений із загальної читальні Чернігівської громадської бібліотеки за рішенням загальних збо-

Іл. 1. Вестибюль бібліотеки.

рів «подписчиков» бібліотеки від 21 грудня 1897 р. Дитячий відділ обслуговував дітей найбільш прошарків міста, проте за розпорядженням губернатора за 27 місяців 20 серпня 1900 р. був закритий. Завдяки зусиллям правління громадської бібліотеки у 1901 р. відділ поновив свою діяльність і працював протягом 1901–1904 рр. Уже в газеті «Наші дні» за 9 січня 1905 р. є надрукована інформація про виступ видатного письменника, громадського діяча М. М. Коцюбинського на зборах членів громадської бібліотеки. Відомий літератор виступив на захист дитячої бібліотеки.

Протягом 1905–1919 рр. дитячий відділ кілька разів відкривали і закривали згідно з наказами влади, а в 1919 р. дитячій бібліотеці виділили окреме приміщення по вул. Бульварній, потім по вул. Святославській. Перша завідувачка бібліотеки – Олена Абрамівна Гозенпуд. Фонд бібліотеки становив понад 2000 книг, щоденно її відвідували до 85 дітей. З 1922 р. бібліотеку очолила Любов Іванівна Щелкановцева, фонд бібліотеки збільшився до 3 тис. книг. З 1923 р. дитяча бібліотека працювала за новою адресою – вул. Радянська, 12. Вона мала загалом близько 300 читачів – і учнів, і дошкільнят. Фонд бібліотеки майже 3 тис. книг, у т. ч. іноземних 300 примірників.

© Вересоцька Віра Михайлівна – заступник директора КЗ «Чернігівська обласна бібліотека для дітей».

© Казакова Лариса Миколаївна – головний бібліограф КЗ «Чернігівська обласна бібліотека для дітей».

Самостійна дитяча бібліотека наприкінці 20-х років знову увійшла до складу центральної міської бібліотеки і працювала як дитячий відділ до 1934 року в складі громадської, потім центральної бібліотеки (тепер ОУНБ ім. В. Г. Короленка).

За наказом Наркомосу УРСР «Про розгортання бібліотечної роботи з дітьми в УРСР» п. 4 від 5 липня 1934 року Чернігівське облвн організувало в м. Чернігові центральну бібліотеку для дітей та юнацтва з консультативно-методичним бюро в питаннях дитячого читання. У новому статусі в підпорядкуванні облвн вона продовжувала працювати в приміщенні бібліотеки ім. Короленка вже з фондом 17 тис. прим. книг. У грудні 1937 р. вже як обласна бібліотека для дітей та юнацтва отримала окреме приміщення у новому чотирисповерховому будинку вчителя.

На початку Другої світової війни під час бомбардування міста бібліотека і фонди майже повністю згоріли, а поновила вона свою діяльність лише в листопаді 1945 р. вже по вул. Пушкіна, 25, завдяки небайдужим чернігівцям, які збирали для неї книги. У 1949 р. бібліотеці присвоєне ім'я радянського письменника Миколи Островського, а 20 липня 2016 р. відповідно із законодавством України про декомунізацію рішенням Чернігівської обласної ради № 42/VII ім'я Миколи Островського вилучено з назви бібліотеки.

До 1963 р. бібліотека мала у структурі лише абонемент, читальний зал, відділ обробки та комплектування; у 1963 р. до них додався методико-бібліографічний кабінет, а з 1967 р. діє розгорнута структура бібліотеки: відділ обслуговування 1-4 класів (абонемент, читальний зал); відділ обслуговування 5-9 класів (абонемент, читальний зал); методико-бібліографічний відділ; відділ комплектування та обробки; відділ зберігання. У 1969 році створений відділ нотно-музичної літератури, з 2015 року він став відділом мистецтв, методичний і бібліографічний відділи працюють як самостійні відділи; бібліотека з обласної бібліотеки для дітей та юнацтва реорганізована в обласну бібліотеку для дітей.

До свого 90-річчя бібліотека отримала нове приміщення на вул. Рокоссов-

Іл.2. Вітраж за мотивами «Слова о полку Ігоревім».

Іл.3. Абонемент для читачів – учнів 5-9 класів

Іл.4. Інтернет-центр.

Читальний зал для читачів – учнів 5-9 класів.

Іл.5. Кімната казок.

ського, 22 а. Це – двоповерхове, вбудовано-прибудоване приміщення з чудовим оформленням відомих чернігівських художників: керамічне панно за творами Л. Українки (художник Т. Федоритенко), художня ковка на сходах (майстер-коваль художнього фонду В. В. Омеляненко), вітраж на два поверхи за мотивами «Слова о полку Ігоревім» (художній фонд).

На сьогодні структура бібліотеки складається з адміністрації та відділів: комплектування та обробки творів

друку; зберігання та реставрації бібліотечних фондів; обслуговування дошкільників та учнів 1-4 класів, обслуговування учнів 5-9 класів; мистецтв; інформаційно-бібліографічного; методології бібліотечної роботи з дітьми; господарського.

Станом на 01.01.2018 р. обсяг бібліотечного фонду становить близько 175 тис. прим., з них книг – понад 146 тис. од., періодичних видань – понад 24 тис. од., електронних видань – близько 800. Вдосконалюється і модернізується довідково-бібліографічний апарат бібліотеки для дітей та організаторів дитячого читання; електронний каталог ведеться з 2007 року, електронна база даних у ньому близько 30 тис. записів, електронна картотека статей – 67,5 тис. записів; створена база даних електронної картотеки статей з краєзнавства.

До послуг користувачів 3 читальні зали: для дошкільників та учнів 1-4 класів, учнів 5-9 класів, у відділі мистецтв. Щорічно бібліотека обслуговує понад 17 тис. користувачів; книговидача – понад 242 тис. од., кількість відвідувань за рік близько 200000 (у т. ч. 100 тис. звернень до веб-сайту); близько 20 тис. дітей відвідують творчі акції та масові заходи щорічно.

Крім обслуговування користувачів-дітей, підлітків та організаторів дитячого читання, основним напрямком діяльності бібліотеки є науково-методична, бібліографічна, видавнича діяльність.

Науково-методична діяльність обласної бібліотеки для дітей спрямована на аналізування та прогнозування бібліотечного обслуговування дітей і підлітків на Чернігівщині, вивчення і поширення кращого бібліотечного досвіду, підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів, що працюють із дітьми.

В області працюють навчально-тренінговий центр «Дитяча бібліотека XXI століття: Всесвіт інформації і культури», креатив – лабораторія «Бібліо-профі»; для дитячих і сільських бібліотекарів проводиться конкурс професійної майстерності «Діти не можуть чекати».

Бібліотека в контакті з партнерами є організатором і промоутером масштабних міських і загальноміських творчих акцій, пов'язаних з книгою, читанням дітей, зокрема, конкурсів «Читаюча родина Чернігова», «Хай весь світ дивують нині діти нееньки України», «Діти, що читають – майбутнє України», «Вчимося жити на Землі»; творчих починань: «Бібліо-Оскар», бібліо-кафе «Книжкова смакота» тощо. Важливою ознакою сьогодні в роботі установи стало волонтерство – проект «Читаємо другу» для дітей з вадами зору; «Словом і ділом допомагаємо захисникам Вітчизни». А під час акції «Подаруй книгу дитині Донбасу» бібліотека однією з перших в Україні збрала і надіслала дітям із Сіверодонецька понад 3 тис. прим. книг.

Бібліографічна діяльність проводиться за декількома напрямками: насамперед, створення і подальше вдосконалення ДБА, довідково-бібліографічне та інформаційне обслуговування користувачів, рекомендаційно-бібліографічна діяльність, формування інформаційної культури учнів. Впроваджуються веб-квести, бук-трейлери тощо, мо-

дернізуються форми роботи.

Пріоритетом у видавничій діяльності бібліотеки є краєзнавчі дайджест-читання «Роде наш красний» (видатні земляки), серія історико-бібліографічних покажчиків «Обереги пам'яті», історико-географічні нариси «Міста і містечка Чернігівщини», рекомендаційні покажчики «Захищай! Примножуй! Бережи!», серія пам'яток «Письменники Чернігівщини – дітям», календар пам'ятних дат (Література. Краєзнавство. Мистецтво); щорічник «Хай весь світ дивують нині діти неньки України» (збірка творів – переможців обласного конкурсу юних літераторів).

Впровадження нових інформаційних технологій розпочалося в 2000 р. з першого подарованого комп'ютера. У 2003 р. створений веб-сайт бібліотеки. Бібліотека в 2013 р. виграла грант за програмою «Бібліоміст» і отримала 10 комп'ютерів з доступом до Інтернету, створений і працює Інтернет-центр. Спільно з Чернігівським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського розроблений і впроваджується в дитячі бібліотеки області проект «Діти за безпечний Інтернет». З 2010 р. бібліотека бере участь у Корпорації дитячих бібліотек України з аналітичного розпису періодичних видань (КОРДБА), це дає можливість читачам отримати найповнішу бібліографічну інформацію.

Найбільший внесок у розвиток бібліотеки зробили директори, які очолювали її в різні роки: У. П. Кравченко (1955–1971 рр.), М. Д. Даниленко (1971–1975 рр.), О. І. Коцюбинська (1976–1977 рр.); Н. І. Лисенко (1977 – 2012 рр.), працівники: Г. О. Добровольська, Н. Г. Зотова, В. Г. Деркач, Г. В. Бондаренко, сучасні спеціалісти Т. М. Клюй, В. М. Вересоцька, Т. В. Тянутова, Г. М. Вечерська, О. Г. Ташлик.

З 2012 року бібліотеку очолює Т. М. Клюй.

Відомості про бібліотеку подані у Вікіпедії, у статті до «Бібліотечної енциклопедії України» (електронний варіант), що готується до видання; життя і діяльність бібліотеки розкриті на веб-сайті бібліотеки <http://ostrovskogo.com.ua>, матеріали про найцікавіші факти про обласну бібліотеку для дітей систематично друкуються в обласній та всеукраїнській пресі, звучать на обласному радіо, глядачі знайомляться з ними на обласному телебаченні.

Іл.6. Виставка-експозиція
«Мовою барв, орнаментів і крою».

Іл.7. Виставка-експозиція
«Моя родина – це вся Україна».

1. Бокатов В. Дитяча бібліотека / В. Бокатов // Більшовик. – 1938. – № 83. – 11 квітня.
2. Вересоцька В. М. Традиції зберігаємо і примножуємо / В. М. Вересоцька // Світ дитячих бібліотек. – 2008. – № 1. – С. 18-20.
3. Городская общественная библиотека // Известия (Чернигов). – 1919. – 16 июня.
4. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1904. – № 2. – С. 163-187.
5. Информация газеты «Наші дні» о выступлении М. М. Коцюбинского и Н. А. Черлончакевича на собрании членов общественной библиотеки с требованием отменить цензуру на прогрессивные издания // Наші дні. – 1905. – 9 января.
6. Казакова Л. Сучасне бібліотечне краєзнавство – традиційні та інноваційні аспекти в діяльності бібліотек для дітей [Електронний ресурс] / Л. Казакова // Бібліотека у форматі Д*. – 2016. – № 3. – С. 36-40. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/D0/Book/View/105#page/36/mode/2up>. – Назва з екрану.
7. Клюй Т. Читаймо родиною! [14-й конкурс «Читаюча родина» в Чернігівській обласній бібліотеці для дітей] / Т. Клюй // Деснянська правда. – 2016. – 3 березня. – С. 7.
8. Книга и книжное дело в Украинской ССР: сборник документов и материалов 1917-1941 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 364-365.
9. Очаг детской культуры // Красное знамя. – 1923. – 30 марта.
10. Протокол губэкономсовещания № 44а от 15.10.22 // Красное знамя. – 1922. – 8 июня.
11. Чепурний В. «Діти не можуть чекати»: [конкурс сільських бібліотекарів в Чернігівській обласній бібліотеці для дітей] / В. Чепурний // Голос України. – 2016. – 28 вересня. – С. 8.
12. Чернігівська обласна бібліотека для дітей [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія : [веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0_%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9. – Назва з екрану.
13. Вересоцька В. Чернігівська обласна бібліотека для дітей: 120 років в житті Чернігівщини / В. Вересоцька, Л. Казакова [Електронний ресурс] // Чернігівська обласна бібліотека для дітей : [веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: http://ostrovskogo.com.ua/news/chernigivska_oblasna_biblioteka_dlja_ditej_120_rokiv_v_zhitti_chernigivshhini/2018-02-05-735. – Назва з екрану.
14. Чернігівський ОДБ – 110 років [Електронний ресурс] // Youtube : [веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=HtWolJbrPsY>. – Назва з екрану

Стаття являється попыткой ознакомить общественность с историей создания и основными вехами развития и становления Черниговской областной библиотеки для детей с 1898 года до наших дней.

Ключевые слова: старейшая детская библиотека; детский отдел; Черниговская общественная библиотека; самая большая библиотека детской литературы; промоутер творческих акций; информационные технологии.

The article is an attempt to familiarize the public with the history of creation and the main milestones of the development and formation of the Chernihiv Oblast Library for Children from 1898 to the present.

Key words: the oldest children's library; children's department; Chernihiv Public Library; the largest library of children's literature; promoter of creative actions; Information Technology

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНА ГАЛАКИ НА ПІВНОЧІ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1919–1921 РОКАХ: ФАКТИ, ДЖЕРЕЛА, ОЦІНКИ.

Міжнародний круглий стіл, присвячений історії селянських антибільшовицьких повстань на Чернігівщині в 1919–1921 роках та, зокрема, діяльності одного з селянських ватажків того періоду – отамана Івана Галаки, – відбувся в Чернігові 6 жовтня 2017 року.

Метою заходу стало дослідження феномена особистості в історії, зокрема, ким був Галака – народним месником, «польовим командиром», національним героєм чи «кримінальним авторитетом» періоду подій 1919–1921 рр. в Україні.

Історичну тему обговорили історики з Чернігова, Києва, Гомеля, Мінська.

Доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії української революції (1917–1921 р. р.) Інституту історії України НАНУ **Владислав Верстюк** з Києва розкрив тему селянських повстанських рухів у контексті історії Української революції 1917–1921 років.

Про селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 році, про причини, спрямованість, наслідки говорила кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка **Ірина Еткіна**.

Голова правління Чернігівської міської єврейської громади **Семен Бельман** з Чернігова продемонстрував відеосвідчення жінки 1925 року народження, батько якої колись був прямим свідком нападу членів угруповання отамана Галаки на село Вихвостів Городнянського району. Під час нападу один з нальотчиків шаблею наніс тодішньому хлопчачу серйозні травми...

Історик-краєзнавець з Гомеля, учасниця Білоруської Республіканської

археологічної комісії **Валентина Мятлицька** зупинилася на окремих аспектах антибільшовицьких повстань, котрі мали місце у Гомелі, зокрема й повстання отамана Галаки.

Білоруський історик, кандидат історичних наук, доцент, учасниця Асоціації незалежних істориків Білорусі **Ніна Стужинська** акцентувала увагу присутніх на питанні «Галаківський фронт на Гомельщині: джерела, персоналії».

Також й інші дослідники взяли активну участь в обговоренні селянських протестів-повстань у 1919–1921 роках минулого століття: Т. П. Демченко (кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка), **С. М. Горобець** (кандидат історичних наук, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті), В. І. Моренець (прилукський історик-краєзнавець, дослідник повстанських рухів на Чернігівщині поч. XX ст.), **В. В. Скальський** (кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»), **А. І. Жагловський** (ріпкинський історик-краєзнавець), **О. А. Ясенчук** (краєзнавець, редактор сайту «Північний Вектор»), **В. В. Баров** (магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя), **В. В. Шуміло** (співробітник Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви ім. Лазаря Барановича Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни»).

Організаторами заходу виступили Український інститут національної пам'яті та Сіверський інститут регіональних досліджень. Функції модератора виконував Ігор Кондратьєв – доцент кафедри всесвітньої історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

«Навколо постаті отамана Галаки за советські та постсоветські роки виникло багато міфів та легенд. Ми хотіли вивести цю проблему на наукове поле, покласти початок саме науковому вивченню цієї неоднозначної особистості та її діяльності, розпочати наукову дискусію, бо всі суперечки навколо Галаки мали до сьогодні винятково політичний та ідеологічний зміст. Маємо надію, що це вдалося. Принаймні, початок покладено», – підбив підсумки один з організаторів конференції, дальній родич отамана Галаки Віталій Шуміло.

За результатами круглого столу його учасниками підготовлено низку студій, які друкуємо нижче.

Ірина Еткіна

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1918 р.: ПРИЧИНИ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ

Розглянуто проблему поділу Чернігівської губернії у 1918 р. між Українською державою гетьмана П. Скоропадського та Радянською Росією. Висвітлюються селянські повстання в обох частинах губернії.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, більшовицький режим, селянські повстання.

1917–1921 рр. стали часом тривалої та глибокої кризи легітимності влади. Крім політичної боротьби в українських містах, посилювалися непокоря й опір селянства будь-якій центральній владі¹. Значення повстанської активності в революційних подіях навряд чи можна переоцінити, оскільки подекуди вона вирішувала долю політичних сил та режимів.

Сьогодні, коли в умовах війни зі східним сусідом в Україні діють парамілітарні загони, інтерес до тематики повстанського руху значно зростає. Так, нещодавно вийшло друком колективне науково-популярне видання під дещо провокативною назвою «Війна з державою чи за державу?», яке об'єднало напрацювання істориків щодо повстанських рухів 1917–1921 рр.² Авторському колективу вдалося показати різноманітність та різновекторність повстанських рухів революційної доби. Характерно, що сучасні дослідники розширили хронологічне поле тематики: студія В. Лободаєва висвітлює вільнокозацький рух 1917–1918 рр., Ю. Митрофаненко досліджує українську отаманщину в 1918–1919 рр.³ Селянським антикомуністичним рухом на Лівобережній Україні у 1919–1921 рр. плідно займається П. Ісаков⁴.

Однак селянський рух у Чернігівській губернії у 1918 р. залишається практично недослідженим. Дана розвідка започаткує заповнення цієї прогалини. Питання спрямованості селянського повстанського руху на Чернігівщині у 1918 р. особливо важливе, оскільки тут збіглися в часі два протилежні режими. 144 волості Чернігівської губернії (з 187 дореволюційних) перебували у складі Української держави гетьмана П. Скоропадського. А 43 волості (об'єднані у 5 повітів) перебували у складі Чернігівської губернії з центром, як це не парадоксально, у м. Почепі, де перебував Чернігівський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та солдатських депутатів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Таким чином, у свідомості селянства Чернігівщини була альтернатива, вибір між двома наявними системами взаємин влади і суспільства. Такий унікальний і вкрай складний для населення губернії збіг обставин дозволяє розглянути у регіональному аспекті ментальні, правові, політичні погляди сільського населення у ставленні до обох режимів водночас, що й стали причинами селянських повстань.

Передусім варто окреслити проблеми адміністративно-територіального поділу губернії у 1918 році. 3 березня, підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РСФРР визнала суверенність України. Тимчасово за угодою 4 травня за участі представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відігравала демаркаційна смуга («нейтральна зона»). Її південна межа проходила

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

територією Чернігівської губернії через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів. Але підписання офіційних угод за посередництва Німеччини не завадило більшовикам прибрати і «нейтральну зону», і територію Української держави, що з нею межувала, до своїх рук, наділивши адміністративно-територіальним устроєм загального зразку Радянської Росії.

Практично це означало, що Чернігівських губерній стало дві: одна на основній території Чернігівщини, що увійшла до Гетьманату Скоропадського, до неї додатково були приєднані частини Гомельського, Путивльського та Рильського повітів (перший – Могильовської губернії, два інші – Курської)⁵. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, що практично входили до складу Радянської Росії. У нашому розпорядженні є фінансовий документ – кошторис видатків волосних земельних відділів Чернігівської губернії на друге півріччя 1918 р.⁶ Порівняння даного документа з територіальним поділом губернії на 1917 р.⁷ дозволяє стверджувати, що Мглинський повіт повністю опинився у складі Чернігівської губернії в межах РСФРР та був поділений на Мглинський та Почепський; там же опинилися 8 з 12 волостей Стародубського повіту, 12 з 14 волостей Суразького, а також 6 з 12 волостей Новгород-Сіверського повіту під назвою Середино-Будського повіту.

Прибрати всю цю територію до своїх рук більшовикам вдалося не відразу. Завідуючий повітового земельного відділу Суразького виконкому у своїй доповіді скаржився, що впродовж кількох місяців заважала працювати «роздвоєність в сенсі приєднання до України чи до Великої Росії», внаслідок чого комітети замінялися відділами, відділи комітетами, і все це відбувалося стихійно, існувала постійна загроза наступу німецьких військ. «З огляду на прикордонне становище, – зазначалося в доповіді, – у нас був великий вплив військових частин вкрай підозрілої якості, в результаті чого залишилися банди, котрі наводять порядки по-своєму, громлячи і розділяючи все». Далі доповідач уточнював, що в повіті орудували Романівські та Демидівські банди⁸. Однак ці складні обставини не завадили більшовикам створити всі місцеві органи влади за зразком Радянської Росії: з'їзди рад, у тому числі повітові, Чернігівський губвиконком у м. Почепі, повітові виконкоми, їхні земельні відділи для впровадження більшовицької земельної політики, які налагодили зв'язок з комісаріатом землеробства РСФРР з Москви, з Пречистенського бульвару, 6, приходили телеграфні накази (зі штемпелями, що засвідчували приналежність місцевих органів влади до Російської Федерації) з ідеями, що «було б добре, якби приєднати всі інші повіти Чернігівської губернії і утворити єдину адміністративну одиницю для спільних робіт»⁹. З більшовицької точки зору кордони завжди можна було легко пересунути, зважаючи на наближення світової революції. Сьогодні такі дії більшовиків цілком підпадають під визначення «гібридна війна» з УНР, пізніше Українською державою гетьмана П. Скоропадського.

Те, що відбувалося на півночі Чернігівщини у 1918 р., складно назвати навіть політикою «воєнного комунізму», швидше відсутністю будь-якої політики та владою озвірілої черні. Залізничники Новозибківського шляху, що знаходився на прикордонні, скаржилися, що «якби записувати всі бешкети, насильства, розстріли, знущання словом і ділом наймитів Леніна з амністованих каторжників, не вистачило б цілого номеру Чернігівської земської газети»¹⁰.

Найбільше тероризував населення більшовик П. Б. Шимановський, який у 1917 р. був есером та їздив до членів Тимчасового уряду Чернова та Авксентьєва, оскаржуючи рішення Чернігівського губернського виконавчого комітету позбавити його посади Мглинського повітового комісара¹¹. Чотири загони, набрані ним зі злочинного елемента, проводили безконтрольні ревізії хліба та худоби, грабували та гвалтували, проводили невмотивовані арешти, звільняючи людей лише за викуп. Гроші з казначейства Шимановський витрачав на ці загони, організувавши у Мглині склад зброї, і оголосив «загальну мобілізацію», переконуючи населення воювати з Україною. Рада робітничих та селянських депутатів у Мглині не обиралася, а призначалася П. Шимановським. Усіх, хто не дотримувався більшовицької ідеології, він звідти виганяв. Селяни, не в силах далі терпіти таку владу, кілька разів намагались протестувати, але натовп роз-

ганяли. Цікаво, що 3 січня 1918 р. селянський з'їзд ухвалив приєднати Мглинський повіт до України на умовах переобрання Центральної Ради¹². А вже через 3 місяці, 31 березня 1918 р. все населення Мглинського повіту, в основному селяни, влаштувало зібрання делегатів (від кожних 20 осіб по 1) для обговорення питання про приєднання до України та повалення влади ради робітничих та селянських депутатів (жодні умови до Центральної Ради вже не висувалися). У цей час з Унечі приїхав загін кавалерії на чолі з Шимановським. Він дав команду стріляти у натовп з кулеметів, виставлених у вікнах ради. Відразу вбили 6-х, поранили 15. Але розлючений натовп не здався, а лише щільніше оточив будинок, а коли врешті Шимановський вийшов на переговори, то був буквально розтерзаний. Селяни захопили склад зброї, де зберігалося 3 тисячі гвинтівок. Після тригодинного бою з повстанцями рада здалася, її члени та залишки червоноармійців були запроторені до тюрми.

Далі був створений загін самооборони, що очолили штабс-капітан N та підпоручик K, що мали військовий досвід (на жаль, нам не відомо, хто приховувався за цими криптонімами). Повстанці дізналися, що неподалік у лісі чатували близько 300 червоноармійців, яким Шимановський обіцяв уночі віддати Мглин на різню та пограбування. 1 квітня ці червоноармійці на чолі з місцевим кримінальним авторитетом (мав судимість за розбої) Лобановим підійшли до Мглина і стали вимагати здачі зброї. Повстанці, знаючи, що пощади не буде, відмовилися її складати. Натомість послали делегатів для переговорів у Брянськ та Унечу до більшовиків. В Унечі представників повстанців розстріляли, а з Брянська прислали на допомогу Лобанову загін у 700 осіб з артилерією та кулеметами. 2 квітня стався бій між повстанцями та більшовицькими військами. Повстанці воювали, допоки вистачало набоїв. Потім населення розсіялося по домівках, а керівники втекли через Орлівську губернію до Брянська. Блукаючи територією Росії та Білорусі, зайвий раз переконувалися: скрізь голод, анархія та насильства більшовиків над населенням. Цікаві, як на сьогоднішній день, враження вони отримали у Москві: у місті голод, хліб по картках, москвичі зляться на українців і погрожують іти на них, щоб відняти хліб. Пізніше керівники повстання дізналися, що більшовицькі загони вирізали та пограбували кілька родин у Мглині, крім того, 30 осіб було вивезено до Брянська та розстріляно. У містечку стояли близько 100 озброєних більшовиків та анархістів, що продовжували тероризувати населення. 16 квітня подібне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Суражі, але також було придушене загонами більшовиків з Унечі¹³.

Інформаційна складова «гібридної війни» також була наявна. При штабі західного фронту більшовиків видавалася газета «Боротьба з контрреволюцією», яка вже за кілька днів відреагувала на селянське повстання у Мглині статтею «Ще одна жертва», де зазначалося, що Шимановського вбито білогвардійцями, підкупленими буржуазією. Цю думку керівники повстанців оскаржували через Чернігівську земську газету, переконуючи, що Шимановського вбито демократією, яка не в силах була терпіти деспотичну та безглузду владу більшовиків.

Таким чином, антикомуністичні повстання селянства на Чернігівщині мали місце вже у перші місяці по приходу більшовиків. Навіть більшовики В. Щербаков і В. Биструков визнавали, що перед їхнім відступом відбувались антибільшовицькі заворушення, і німці просувались по території Чернігівщини майже безперешкодно¹⁴. Наприклад, у Козельці загін Вільного козацтва, «організований гімназистами та куркульськими синками», напав на комісара Дюкова, заарештував його та посадив у тюрму. Під ярликами «куркуль» чи «куркульський синок» комуністична пропаганда приховувала найпрацездатніше сільське населення, що хотіло захистити своє право на приватну власність. У північних повітах Чернігівської області влада більшовиків залишалася впродовж усього 1918 р., переповнюючи чашу терпіння селянства, що вилилося у більш потужні селянські виступи. Формувалася модель, за якою повстанський рух діяв уже у 1919–1921 рр. Для неї був характерний локальний характер, спроба захистити винятково свій невеликий район, відсутність взаємодії навіть між повстанцями сусідніх повітів. Але вже перші місяці перебування більшовиків при владі на Чернігівщині показали, що селянство не сприймало їхню ідеологію і, тим більше,

не готове було віддавати комуністичній державі результати своєї важкої праці в ім'я якихось абстрактних цінностей рівності.

Дві Чернігівські губернії жили за протилежним сценарієм. На основній території губернії у складі Гетьманату П. Скоропадського влада намагалася повернути до-революційний порядок землеволодіння, відновити поміщицьку власність на землю. Здавалося б, все зрозуміло: після року революційних змагань такі кроки прийдуться не до смаку більшості населення краю. Влада Конотопського повіту Чернігівської губернії на чолі з повітовим комісаром Бойком та місцеві комітети найвпливовіших соціалістичних партій подали німецькій військовій владі доповідну записку. У ній виступили проти відновлення поміщицької власності на землю, а переворот у Києві назвали «змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас», бо «розподіл захопленої колись польським та російським дворянством у українських селян землі є актом історичної справедливості стосовно селянства». Гетьманату П. Скоропадського пророкували: «У селянства знайдеться сотня способів не допустити поміщиків до їх колишніх маєтків, завадити обробці земель, або врешті-решт, знищити посіви. Влітку ми можемо стати свідками моря вогню на наших широких полях та, як наслідок, широкого голоду. Це селянин зробить без будь-якої агітації, йдучи за інстинктом самозахисту»¹⁵.

Однак кореспондент Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок» побачив зовсім іншу реакцію селянства: «Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію – посмішка осяяла багато облич, і було чути, як губи шепотіли: «Слава Богу, слава Богу»... По селах з'явилися каральні загони, в числі яких було не мало червоноармійців, і почалась нова епоха»¹⁶. Причина радості – не в новій земельній політиці, а в сподіваннях припинити анархію, самодурство земельних комітетів, більшовицьку навалу і перейти до мирної праці.

До мирної праці перейти не вдавалося – заважали каральні загони німців і місцевих «гайдамаків», найнятих за гроші. Серед таких гайдамаків селяни впізнавали і колишніх поліцейських, і вчорашніх червоноармійців. Відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами. Лише в серпні 1918 р. гетьманський уряд розгледів беззаконня на селі, і новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський наказав губернським старостам припинити діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які «без потреби тільки дратують людність»¹⁷. В очах селянина каральні акції дискредитували не лише владу Української держави гетьмана П. Скоропадського, а й саму ідею національної державності. Адже селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: «були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці – змушені боятися ще більше»¹⁸. Сількори Чернігівської земської газети наголошували, що для багатьох поміщиків відшкодування їхнього майна перетворилося на відверту спекуляцію та спосіб наживи, хоча від анархії 1917 р. постраждали і селянські господарства. Отже, ні про яку класову співпрацю, передбачену правилами про діяльність земельних комісій, не йшлося. На вимогу земельних комісій селянство повертало захоплені поміщицькі землі та майно під страхом репресій та тиском німецьких гарнізонів, а не через визнання власної провини. Тимчасові земельні комісії не бачили різниці у тому, хто реквізував худобу чи продовольство власників: органи Тимчасового уряду, прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення – всю відповідальність поклали на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них.

Частково під тиском окупаційних військ, частково від страху перед поверненням анархії та більшовицького терору селянин похмуро сплячував реквізиції, контрибуції, просив владу зменшити продрозкладку на село та врятувати від голоду. Основна частина губернії в складі Гетьманату П. Скоропадського знаходилась принаймні в якомусь правовому полі, хоча подекуди воно абсолютно не влаштовувало селянство. Але одна справа бути невдоволеним, інша – брати в руки зброю.

Гетьман П. Скоропадський у спогадах писав, що зовсім не багато селян готові були повставати у 1918 р., вважаючи таких «бездомною гололотою». Хоча він визнавав, що і влада була не налагоджена, і поміщики намагалися помститися селянам, і політика

німців та австрійців не сприяла повазі селян до Української держави, але була хоч якась влада, і намічався порядок, господар був впевнений, що результат праці не буде відібрано¹⁹.

Саме з цих причин антигетьманське повстання на Чернігівщині, організоване більшовиками, не стало масовим. Більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Преса повідомляла, що повстанцями живцем закопано в землю вісьмох заможних селян с. Дроздівки і спалено с. Мильники через небажання місцевих жителів підтримати повстання. Місцевими керівниками цього повстання на Ніжинщині були брати Точоні. П. Точоний згадував, як у серпні 1918 р. у с. Верківці «Частина наших хлопців розповзлась по селу ловити куркулів. Один з куркулів, на прізвище Попович, чинив опір. По нас застрочили кулемети. Ми перестріляли його родину: двох синів, жінку, доньку. Коли наші відступали, прийшлося розстріляти частину куркульства і офіцерів. Їх було близько 20 осіб. Жінок залишили»²⁰. З цих щиросердних зізнань більшовика ми можемо зробити висновок, що велика частина села не підтримувала повстання, більше того, заможні селяни чинили йому відчайдушний опір.

Часто траплялося так, що від партизанських дій більшовиків страждало все селянство. Німці доценту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після того, як більшовицький загін на початку серпня відкрив кулеметний вогонь по тих будинках, де були розквартировані німецькі солдати. Селянам заборонили відбудовуватися та збирати врожай, були заарештовані кілька жителів, з них 6 осіб розстріляні²¹. За таким же сценарієм розгортались події в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене²². Дуже типову реакцію на більшовицьке повстання продемонстрували селяни с. Ковчин Чернігівського повіту: шість озброєних людей примусили церковного сторожа дзвонити в дзвони, щоб скликати селян на сход. Темна селянська маса, яка нездатна розібратися у всіх політичних змінах, а до того ще й залякана останніми подіями, на всі пропозиції та запитання уперто мовчала. Сход мав дуже сумний вигляд. Промови «представників армії спасіння», що підбурювали селян на повстання, ґрунтувались лише на одному: «нам Московія все дасть». Але ця трагікомедія продовжувалася недовго, бо стали наближатися німецькі війська²³. Таким чином думка більшовика Биструкова про те, що після всіх німецьких та гайдамацьких езекуцій підняти селянство проти гетьманської влади не складе великого труда²⁴, виявилась хибною.

Повітовий керівник з Чернігівщини звітував, що антиурядові анархістські елементи становлять незначну частину населення повіту, оскільки банди складають максимум кілька сотень осіб, їхні керівники застосовують примусову, під загрозою смерті, мобілізацію, яка все одно закінчується втечею мобілізованих, все інше населення втомлене анархією і чекає на спокій, що забезпечить фізичне існування та мирну працю... Свою лояльність ця частина населення довела тим, що за першим наказом німецького командування вона здала зброю і зі своїми чисельними скаргами звернулася до німців, шукаючи у них захисту²⁵.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося як між молотом та ковадлом між двома режимами: авторитарною моделлю влади гетьмана Скоропадського, яка в очах селянства відверто дискредитувала ідею української державності свавіллям каральних загонів, несправедливістю завищених контрибуцій та відверто здириницькою продовольчою політикою, та неприхованим терором більшовиків на півночі губернії. Якщо основна частина губернії керувалась несправедливими з точки зору селянина законами, що повертали село в дореволюційний час, то революційна доцільність на півночі виявилась для селянина страшнішою, змушувала масово покидати насиджені місця. Селянський рух у більшовицькій частині був потужнішим та відчайдушнішим, повстанцям вдавалося на кілька днів звільнити повітовий центр, але більшовики, не вагаючись, його придушували. Маючи таку альтернативу, основна частина селянства губернії все ж залишалася з Українською державою, хоча відверто була не в захваті від неї.

1. Лободаєв В. Вільне селянство від самооборони до повстання (весна 1917 – літо 1918 рр.) // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017. – С. 22.
2. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017.
3. Українська отаманщина 1918–1919 рр. – Кропивницький, 2016.
4. Ісаков П. М. Загальна характеристика селянських повстанських антикомуністичних загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині протягом 1919–1923 рр. // 36. наукових праць Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. – 2011. – С. 75–80.
5. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 сентября. – С. 4.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 61–62.
7. Списокъ селеній и городовъ Черниговской губернии по уѣздам и волостямъ. – Чернигов: Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – 67 с.
8. ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 2.
9. Там само. – Арк. 9.
10. Черниговская земская газета. – 1918. – 12 июня. – С. 4.
11. Известия Черниговского исполнительного комитета. – 1917. – 2 сентября. – С. 3–4.
12. Черниговская земская газета. – 1918. – 22 февраля. – С. 4.
13. Черниговская земская газета. – 1918. – 20–27 апреля. – С. 11–12.
14. Щербаков В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. – Чернігів, 1927. – С. 64; Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 114–115.
15. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України), ф. 371, оп. 2, спр. 31, арк. 2–3;
16. Черниговская земская газета. – 1918. – 11 октября. – С. 6–7.
17. Черниговская земская газета. – 1918. – 23 августа. – С. 8.
18. ЦДІА України, ф. 371, оп. 2, спр. 28, арк. 21–22.
19. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 183–184.
20. Точеный П. Эпизоды августовских боев 1918 г. на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 83–84.
21. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 сентября. – С. 4–5.
22. Черниговская земская газета. – 1918. – 5 октября. – С. 7.
23. Черниговская земская газета. – 1918. – 23 августа. – С. 4.
24. Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. – С. 117.
25. Малиновський Б. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР) // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017. – С. 82–83.

Рассмотрена проблема разделения Черниговской губернии в 1918 г. между Украинским государством гетмана П. Скоропадского и Советской Россией. Изучены крестьянские восстания в обеих частях губернии.

Ключевые слова: Гетманат П. Скоропадского, большевистский режим, крестьянские восстания.

The problem of division of the Chernihiv province in 1918 between the Ukrainian State of hetman P. Skoropadsky and by Soviet Russia is considered. In the article peasant revolts are investigational in both parts of province.

Keywords: hetmanat of P. Skoropadsky, bolshevist mode, peasant revolts.

Володимир Баров

ДНІПРО В ТАКТИЧНИХ ПЛАНАХ ПОВСТАНЦІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ 1919–1921 рр.

У статті досліджується річкова війна українських повстанських формацій Північної України в період 1919–1921 рр. як складова частина української військової історії і в цілому історії України доби визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: річкова війна, Дніпровська флотилія, повстанський рух.

Доба визвольних змагань 1917–1921 рр. ще по сьогодні має чимало нерозроблених у вітчизняній історичній науці сюжетів. Одним з таких недосліджених аспектів є вивчення тактики українських повстанців, що діяли в різних регіонах, кожен з яких мав свої специфічні фактори, які могли впливати на тактику та методику повстанців. Цей аспект, пов'язаний з проблемою організації та тактики повстанського руху зазначеного періоду, ще не отримав вичерпного висвітлення.

У запропонованій статті розглядається річкова війна українських повстанців на Дніпрі в період 1919–1921 рр., яка виступає предметом нашого дослідження.

Об'єктом даної роботи є дослідження впливу Дніпра як тактичного чинника на бойові дії повстанських загонів Північної України, зокрема, на прикладі формування отамана Ілька Струка, район дій якого охоплював як Північну Київщину, так зачіпав і Чернігівщину.

Серед неопублікованих матеріалів основним джерелом стали архівні фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), що містять документи, які охоплюють досліджуваний період. Окремі документи стосовно річкової війни на Дніпрі 1919–1921 рр. раніше не були опубліковані. У контексті нашого дослідження був використаний ф. 5 «Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917–1938 рр.», який проливає світло на діяльність радянської влади, Червоної армії та Дніпровської флотилії, спрямовану на придушення повстанського руху на терені Північної України.

Серед опублікованих документів та матеріалів основними джерелами стали мемуари провідних політичних та військових діячів того часу. Саме до такого типу джерел відносяться спогади командира червоної Дніпровської флотилії Андрія Полупанова¹ та повстанського отамана з Київщини Марка Шляхового². Багатими на фактологічний матеріал є праці радянських військових істориків, написані у 1920-х роках, що базуються на даних, зібраних авторами в учасників подій. Серед таких можна відмітити колективну працю «Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах»³. Певною мірою, цю роботу можна вважати історичним джерелом.

Не менш значущим для дослідження річкової війни 1919–1921 рр. є доробок української історіографії з проблем організації та діяльності повстанського руху в зазначений період. Роботи Р. М. Коваля⁴, Ю. С. Митрофаненка⁵, В. А. Савченко⁶ присвячені розвитку повстанського руху на території Наддніпрянської України. Серед спеціалізованих досліджень слід відзначити працю І. Ю. Парнікози⁷, яка присвячена історії дніпровського судноплавства. Побічно в цьому дослідженні розглядаються

© Баров Володимир Володимирович – магістрант II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

деякі епізоди застосування повстанцями річкового транспорту у військових цілях. Тема війни повстанців на Дніпрі з Дніпровською флотилією червоних була поверхово окреслена в праці російського дослідника О. Б. Широкограда «Великая речная война, 1918–1920 годы»⁸. Проте тенденційний та упереджений виклад, попри значний обсяг зібраного автором матеріалу, зменшує цінність цієї роботи.

Отже, джерельно-історіографічна база з даної проблематики є репрезентативною для представленого дослідження.

Під час Другої україно-більшовицької війни, скориставшись зміною військово-політичної ситуації, російські більшовики розпочали масштабну військову інтервенцію до України. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні дозволила Радянській Росії анулювати умови Брестського мирного договору. У свою чергу антигетьманське повстання, завдяки якому до влади прийшла Директорія, сприяло внутрішній дестабілізації в Україні та дезорієнтації населення в нових політичних реаліях, що дозволило видати більшовицьку інтервенцію як внутрішній конфлікт.

Протягом січня-лютого 1919 р. більшовики захопили практично усю Лівобережну Україну. 5 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ. На зайнятій території поширювались більшовицькі порядки – економічний грабунок українського села у формі продрозкладки та знищення потенційного спротиву під виглядом боротьби з контрреволюцією. Ці провідні риси нового політичного режиму викликали активізацію повстанського руху.

У цих умовах під контролем більшовиків лишались лише міста, оточені повсталими українськими селами. Через це важливого значення для окупантів набували шляхи сполучення, перше місце серед яких посідали залізниці. Однак у Верхньому Подніпров'ї не менш вагому роль відігравали річкові шляхи. Для українського Полісся – Північної Київщини та Чернігівщини – сполучення по Прип'яті, Дніпру та Десні мало навіть більше значення, ніж залізниця. Ключове місце посідав Дніпро⁹.

Ще напередодні Першої світової війни на Дніпрі в цьому районі існувало розвинуте пасажирське та вантажне сполучення між Києвом, Чорнобилем та Черніговом. В умовах революції та військових дій інфраструктура, що забезпечувала рух водного транспорту на цій ділянці, з об'єктивних причин занепадала. Проте сам водний шлях по Дніпру та його притоках – Прип'яті та Десні – зберігав інтерес як транспортна комунікація¹⁰. З розгортанням повстанського руху в Україні навесні 1919 р. новостворена флотилія була залучена до придушення повстанського руху в Подніпров'ї¹¹. Власне, на той час у більшовиків на Дніпрі не було жодного іншого супротивника, окрім повсталих сел. На Дніпровську флотилію червоних покладалось як військові, так і каральні завдання, що було властиво військовій практиці більшовиків. Типовими методами боротьби флотилії з повстанцями ставали обстріли селищ та містечок, які знаходились на берегах Дніпра, в якості відплати за підтримку повстанців. Зрозуміло, що під час подібних акцій головним чином страждало мирне населення. Однак саме на це і робили ставку більшовики, які через цю практику намагались зламати опір українського населення. Закономірно, що терор та політика «воєнного комунізму» призвели до ще більшого розгортання українського повстанського руху.

Повстанські загони складались в основному з місцевих мешканців, завдяки чому вони краще знали район власних дій, ніж червоні частини. Природні умови, такі як: наявність чи відсутність лісів, рельєф місцевості, річки, озера та болота багато в чому впливали на тактику та організацію повстанського руху в тій чи іншій місцевості. З точки зору наявності сприятливих природних умов повстанці Північної Київщини та Чернігівщини знаходились в достатньо вигідному становищі. Великі лісові масиви могли забезпечити повстанцям надійний сховок. Болота та річки ставали перешкодою в разі переслідування їх загонів червоними. Необізнаність червоних з місцевою топонімікою (про це свідчать викривлення місцевих назв у тогочасних зведеннях Червоної армії) також грала на користь повстанців. Не менш вагомою була підтримка з боку місцевого населення, яке не сприймало більшовицьких порядків. За свідченням Київського губернського партійного комітету: «В северной части уезда население совершенно дикое, не имеет представления о советской власти, имеет

успех антисемитская агитация, запугивание крестьян коммуной, которая ведется жуликами, учительскими и поповскими слоями деревни»¹². Подібні настрої забезпечували надійну підтримку діючим у краї повстанським загонам та їх поповнення на добровольчій основі, завдяки чому ці загони мали більшу боєздатність, ніж частини Червоної армії, укомплектовані з примусово мобілізованих.

Утім, далеко не всі природні умови давали перевагу лише повстанцям Полісся. Деякі з цих факторів могли бути використані з подібним же успіхом проти них більшовиками. До таких факторів належали річки Полісся – Прип'ять, Дніпро та Десна. У випадку регулярних рейдів та десантів Дніпровської флотилії можна було досягнути розділення повстанських загонів між правим та лівим берегами. Крім того, висадка річкових десантів для боротьби з повстанцями в умовах Полісся була ефективнішою, ніж перекидання червоноармійських частин сухоходом. Уже наприкінці березня – початку квітня 1919 р. Дніпровська флотилія починає рейди вгору по Дніпру¹³.

У подібних умовах ватажки повстанських загонів мали зважати на Дніпро як тактичний фактор, що може бути використаний проти них більшовиками. Щоб уникнути цього, українським повстанцям необхідно було стати однією з активних сторін річкової війни – військових дій з використанням водного річкового транспорту.

Одним з перших значення Дніпра як тактичного чинника зрозумів отаман Ілько Струк – одна з суперечливих постатей визвольних змагань. Навесні 1919 р. загони отамана діяли на території Північної Київщини та частково Чернігівщини.

У ніч з 7 на 8 квітня 1919 р. загін Струка з 500 повстанців при 4 кулеметах звільнив від більшовиків м. Чорнобиль¹⁴. Місто мало доволі вдале розташування. З півночі підступи до містечка прикривала Прип'ять, зі східного флангу – Дніпро, на заході і півдні розташовувалися ліси. До того Чорнобиль був центром судноплавства на Дніпрі, мав затон та майстерні для річкового транспорту. Саме тут загін Струка захопив в якості трофеїв кілька пасажирських пароплавів та буксири. З них отаман вирішив створити власну «флотилію Дніпровську»¹⁵.

Як свідчать архівні джерела, ця ідея сильно заволоділа отаманом навесні 1919 року. Струк намагався налагодити за допомогою своїх пароплавів транспортне сполучення між населеними пунктами, що перебували під контролем повстанців – Чорнобилем, Шепеличами, Горностайполем та Іванковом. Організація струківської флотилії наслідувала загальні форми організації повстанців. Так, зокрема, кожен пароплав отримав свого отамана (очевидно, так була перейменована посада капітана)¹⁶. Крім того, в ході телефонних перемовин між Струком та представником Народного комісаріату військових справ Глінським щодо обміну полоненими, що відбулись через кілька днів після здобуття Чорнобиля, отаман завзято запевняв співрозмовника в тому, що відправив полонених до Остра ще «о 8-й годині ранку пароплавом». Також у ході розмови Струк з готовністю «відправляв» пароплави для подальших переговорів. Зрозуміло, що, попри властиву йому звичку до сильних ефектів, Струк, не бажаючи задурно втратити один зі своїх пароплавів, насправді відправив полонених червоноармійців не пароплавом, а підводами¹⁷. Постійні згадки отамана про свої пароплави під час цієї розмови, з одного боку, свідчать про увагу, яку він їм приділяв, а з іншого – отаман намагався продемонструвати, що в його розпорядженні також перебуває власна флотилія.

Невдовзі після захоплення Чорнобиля Струк взяв участь у повстанському наступі на Київ, який в радянській історіографії отримав назву «Куренівське повстання», хоча воно охоплювало не лише Куренівку, але й інші частини Києва – Пріорку, Поділ, Святошин. Окремі загони повстанців навіть прорвалися до Хрещатика та Царської площі (сучасна – Європейська площа).

Куренівському повстанню передувало селянське повстання проти більшовиків у с. Старі Петрівці. Селянам вдалось розбити каральний загін більшовиків та підготуватись до оборони. Встановивши зв'язок зі Струком, повсталі отримали підкріплення з кулеметним підрозділом, яке отаман надіслав їм на двох пароплавах. Завдяки прибулим струківцям селяни змогли дати відсіч червоній Дніпровській флотилії¹⁸.

Успіх спротиву більшовикам у безпосередній близькості від Києва, в якому зосе-

реджувалась більша частина їхніх військових сил у губернії, підштовхнув повстанців до спільного наступу. Певною мірою свою роль у плануванні цього наступу відіграв досвід антигетьманського повстання, коли саме селянство змогло здобути місто. Однак, попри сприятливі умови та чисельність повстанських загонів, план повстання був недостатньо розробленим. Ключовою проблемою українських повстанців, за свідченням отамана Марка Шляхового, стала відсутність координації своїх дій між загонами та відсутність зв'язку, що не дозволяло здійснити низку ударів по ворогу одночасно¹⁹.

Згідно з планом, загін Струка мав наступати на Київ Чорнобильським шляхом через Пріорку та Куренівку. Місто мало бути взяте в оточення²⁰. Зранку 10 квітня 1919 р. перші повстанські загони займають Куренівку. Підтримку в цьому їм надали пароплави Струка.

Варто зазначити, що одночасно з діями в Києві повстанці активно діяли вздовж залізничного шляху Біла Церква – Бобринська, намагаючись зіпсувати колію та не допустити підходу підкріплення до червоних. Більшовики у своїх зведеннях відзначали прямий зв'язок цих дій з Куренівським повстанням. Адже повстанці намагались своїми діями підтримати повстання у Києві. Полонених червоноармійців вони в першу чергу запитували: «Чи є в Києві повстання?» та «Як проходить повстання?»²¹

Однак повстанці в Києві, після дня боїв у незвичних їм міських умовах, під вечір почали відступати. При цьому вони використали захоплені трамвайні вагони, які дозволили їм швидше дістатися до київських передмість – Пущі-Водиці та Святошина²².

Між 12–14 квітня повстанці змушені були відступити від залізниці в районі Бучі, лінії Коростень – Київ, зруйнованої переправи через Ірпінь. Червоні також зайняли Вишгород, через що струківцям довелося полишити Петрівці та повернутись до Чорнобиля на пароплаві «Козак»²³.

Після Куренівського повстання Київ опинився в блокадному становищі. Метою повстанців було відрізати місто від підвозу продовольства та зруйнувати прилеглі військові комунікації²⁴. Зокрема, Струк у цей час блокував Київ з боку північних повітів – Чорнобильського та Радомишльського. Вздовж Дніпра, поблизу Сваром'є, отаман розмістив приблизно три-чотири свої сотні при 8 кулеметах для зупинки більшовицьких пароплавів та барж і конфіскації їхніх вантажів²⁵.

У зв'язку з цим більшовики спрямували проти повстанців з метою деблокади значну частину своїх військових сил, у тому числі Дніпровську флотилію. Струк був змушений укріпитися поблизу Чорнобиля. Проте він не полишав надії здійснити новий наступ на Київ. Спираючись на зв'язок з димерськими повстанцями Микити Павлюсенка, які при відступі пристали до його загону, отаман виробив план нового рейду на Київ. За допомогою двох пароплавів отаман збирався відправити свою піхоту до Глібівки в 4-х верстах від Димера. Їхні дії мав підтримати наступ повстанської кінноти з Горностайполя в напрямку Димер – Петрівці. Кінцевим пунктом наступу мала стати Куренівка, звідки планувалося підняти нове повстання в Києві²⁶. Також планувався наступ по напрямку Гостомель – Литвинівка – Катюжанка²⁷. На здійснення операції відводилося два тижні. Акція спиралась на авторитет Генерального Отамана: серед селян ширилась чутка, що під ім'ям Струка діє сам Петлюра²⁸. За свідченням більшовиків, Струк у цей час продовжував підтримувати активні зв'язки з Зеленим, який мав підтримати його наступ діями у Південній Київщині²⁹. Теоретично, в разі виступу струківців на півночі, зеленівці мали підтримати їхні дії на півдні.

Уже з 22–23 квітня 1919 р. Струк почав підготовку свого наступу на Київ. На той момент він мав два полки по чотири сотні та два полки з дев'яти сотень, що скоріш за все склалися з мобілізованих селян³⁰. Для агітації Дніпром були відправлені повстанські розвідники на човнах, що мали поширювати прокламації до селянства³¹. Ці прокламації швидко розходились між Києвом, Черніговом та Мозиром³². До села Сухолуччя в ніч з 23 на 24 прибув пароплав зі струківцями, які почали мобілізацію селянства. Проблемаю стало забезпечення їх озброєнням та боєприпасами, що викликало нарікання серед мобілізованих³³. За підрахунками більшовиків, на мобілізацію пішло до 10 тис. селян³⁴. Струк у цей час перебував у селі Ротичі, а зранку

24 квітня він прибув пароплавом у Сорокошичі³⁵. 26 квітня струківці організували спостережний пункт біля стратегічного моста поблизу Пічки, що мав стежити за рухом транспорту на Дніпрі. Що цікаво, струківські розвідники мали для зв'язку між собою телефонні апарати³⁶.

У відповідь на підготовку Струка до наступу більшовики вжили рішучих заходів. 23–25 квітня два судна Дніпровської флотилії – «Остер» та «Атаман» – здійснили розвідку вгору по Дніпру. «Атаман», крім того, висадив десант у Міжгір'ї. 27 квітня біля Глібівки був висаджений десант при підтримці пароплавів «Курьер», «Самуил» та бронекатера № 5³⁷. 28 квітня армійський загін розділився на дві групи: перша група – караульний полк – трьома загонами мав наступати на Горностайполь з півдня, друга група – Чернігівський загін – з двома тридюймовими гарматами мала висадитись біля Пічок, рухаючись в тому ж напрямку зі сходу. 30 квітня повстанці спробували відкинути десант червоних, але були зупинені вогнем артилерії з Дніпра³⁸.

Тоді ж пароплав «Остер» з'ясував чисельність сил Струка та їхнє розташування: 10 тис. повстанців, до 40 кулеметів, 9 бомбометів, 2 гармати, 5 пароплавів (чотири в Чорнобилі та один в Ротичах)³⁹. Найважливішим для більшовиків завданням стала ліквідація повстанської флотилії, за допомогою якої Струк міг би здійснити прорив Дніпром до Києва.

2 травня 1919 р. ввечері два озброєних буксири Дніпровської флотилії, скориставшись туманом, непомітно підійшли до Чорнобиля, піддавши його бомбардуванню⁴⁰. Згодом відбулась висадка десанту, який захопив затон, де знаходились сім пароплавів Струка. Деякі з них були зіпсовані при відступі⁴¹. Внаслідок цього нападу Струк утратив власний річковий транспорт.

Після втрати флотилії у травні 1919 р. загін Струка веде військові дії переважно на суходолі. Літній наступ Дієвої армії УНР активізував дії його загону на київському напрямку⁴². Внаслідок карколомної зміни військово-політичної обстановки восени 1919 р. Струк був змушений укласти тактичний союз з денікінцями проти більшовиків. Пізніше, внаслідок відступу Добровольчої армії, його загін опинився на півдні, далеко від свого основного району дій.

Лише навесні 1920 р. загін Струка повертається до Чорнобильського повіту. У цей період Дніпро знов стає вагомим чинником повстанської тактики. Фактично, річкова війна між більшовиками та повстанцями відновлюється. Через відсутність власної флотилії отаман повертається до тактики річкового рейдерства, успішно блокуючи навігацію по Дніпру та Прип'яті.

У квітні-червні 1921 р. струківці захопили на Дніпрі понад 20 пароплавів, барж та буксирів. Так, 2 травня 1921 р. між Межигір'ям та Пічками, біля села Толокунь, повстанці захопили дев'ять пароплавів, п'ять з них були ними затоплені. Чотири пароплави, на які були посаджені пасажери, відпливли до Києва, Чорнобиля, Мозира та Ковеля. Ось як сам Струк згадував про тактику захоплення пароплавів червоних: «Зупиняли ми більшовицькі пароплави так: я наказував піхоті скритно залягти, а сам з кіннотою стояв на березі і звертався до пароплавів, що пливли повз нас, щоби підїхали до берега і спільно перевезли нас на той бік для переслідування Струка, який напав на м. Остер. Коли пароплав підїздив до берега і більшовики виступали з пароплава, щоби дати місце для кінноти, тоді оточувала їх на березі моя піхота. Крім дев'яти пароплавів, ми затопили ще багато барж, чим перегородили Дніпро»⁴³. Звичайно, що ці дії викликали каральні рейди Дніпровської флотилії.

Однак Струк продовжував перешкоджати навігації червоних на Дніпрі. 10 червня 1921 р. загін з 12 повстанців на Київщині зупинив пароплав «Вега». Їхнім трофеєм став вантаж для Чорнобильського упродкома. Іншого разу, 16 червня 1921 р., загін Струка з 38 кіннотників при двох кулеметах, що діяв в Остерському повіті, зупинив на Дніпрі три пароплави «Нева», «Бурлак» та «Вера». Повстанці обеззброїли полонених, розстрілявши шістьох виявлених партійних працівників. Перед тим як піти, Струк виступив з промовою перед полоненими, в якій заявив, що йому набридло ховатися в лісах і він повернувся, щоб подивитись на Дніпро, чи глибокий він і широкий?⁴⁴

Цікаво відзначити, що саме річкова війна в 1921 р. сприяла тактичному збли-

женню між загонами отаманів Ілька Струка та Івана Галаки. 20 червня повстанці Струка при підтримці загону Галаки зупинили три пароплави: «Тенишев», «Заря» та «Планета». На першому з трьох пароплавів ними був знищений загін з 80 чекістів та червоноармійців⁴⁵.

У січні 1922 р. загін Червоної армії захопив штаб Струка з його канцелярією. На той час уже малочисельний отаманський загін зазнає надто великих втрат⁴⁶. Під впливом червоного терору та пропаганди послаблюється підтримка з боку селян, яка грала ключову роль для продовження опору. Загальна криза повстанського руху змусила Струка припинити дії в басейні Дніпра та Прип'яті, розпустивши рештки свого загону⁴⁷.

Отже, можна зробити висновок, що під час військових дій між повстанцями Північної України та військовими з'єднаннями більшовиків, Дніпро відіграв роль вагомого тактичного чинника. Активність повстанського руху в басейні річок Прип'ять, Дніпро, Десна перетворювала українських повстанців на головного супротивника більшовиків, бо саме цей район повстанських дій розташувався на перетині стратегічних річкових комунікацій. Маючи можливість заблокувати навігації на Дніпрі, повстанці неодноразово загрожували контролю супротивника над Києвом та іншими містами на обох берегах. Лише загальний занепад повстанського руху, що став наслідком більшовицьких репресій та виснаження ресурсів українського селянства – соціальної бази повстанства, – призвели до припинення отаманами ведення річкової війни на Дніпрі та згортання військової боротьби.

1. Полупанов А. В. Из истории Днепровской флотилии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>.

2. Шляховий М. Записки повстанця. – К, 1999. – 45 с.

3. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Л.: Тип. морского ведомства, 1925. – Т. 3: Юго-Запад. – 360 с.

4. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 223 с.; Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис. – К.: Стікс, 2010. – 384 с.

5. Митрофаненко Ю. С. Українська отаманщина 1918–1919 рр. – Кіровоград: Імекс, 2015. – 237 с.

6. Савченко В. А. Дванадцять войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

7. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки. Розділ 2.6: Заплава Дніпра в Києві під час Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>.

8. Широкоград А. Б. Великая речная война. 1918–1920 годы. – М.: Вече, 2006. – 416 с.

9. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі...

10. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – С. 117–121.

11. Полупанов А. В. Из истории Днепровской флотилии.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 4.

13. Широкоград А. Б. Великая речная война. – С. 240.

14. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 20.

15. Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис. – С. 82.

16. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 313.

17. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 31-33.

18. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі...

19. Шляховий М. Записки повстанця. – С. 14–15.

20. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі...

21. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 188.
22. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 220.
23. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 220.
24. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі...
25. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 21.
26. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 227.
27. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 196.
28. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 229.
29. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 267.
30. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 23.
31. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 229.
32. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 267.
33. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 268.
34. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 23.
35. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 8.
36. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 195.
37. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 196.
38. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах.
– С. 135.
39. Там само.
40. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 177.
41. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах.
– С. 135.
42. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 106.
43. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – С. 183.
44. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 2.
45. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – С. 184; Ясенчук О. Отаман Галака: жорстока відповідь на нелюдські знущання. – [Електронний ресурс].
– Режим доступу: <https://siver.com.ua/publ/4-1-0-6>.
46. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 263, арк. 2.
47. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. – С. 392.

В статье исследуется речная война украинских повстанческих формирований Северной Украины в период 1919–1921 гг. как составная часть украинской военной истории и в целом истории Украины периода Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: речная война, Днепровская флотилия, повстанческое движение.

In article is aimed at the research of the river war of the Ukrainian rebel formations of Northern Ukraine in 1919–1921, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the first liberation struggle of 1917–1921.

Keywords: river war, Dnipro flotilla, insurgency.

СВІДОЦТВА ПОЗА ЧАСОМ

У статті висвітлюються трагічні події часів Громадянської війни, які відбувалися в північних районах Чернігівщини та на півдні Білорусі. Оприлюднені й проаналізовані документи, які містять відомості про злочини, скоєні бандою отамана Галаки на цих територіях у 1920–1921 рр. проти єврейського населення.

Ключові слова: отаман Галака, «галаківщина», банда, погроми, антисемітизм.

Оцінка діяльності отамана Галаки від початку 1990-х рр. розділила громадське суспільство нашого регіону на дві нерівні частини. З одного боку, спостерігаються спроби героїзації цього персонажу, фактично з нього намагаються зробити ледь не місцевого «Робін Гуда». З іншого, чимало жителів північних районів Чернігівщини – саме тих місць, де діяли загони Галаки в 1920–1921 рр., – пов'язують діяльність його та його поплічників з жахливими проявами антисемітизму – вбивствами єврейських родин та єврейськими погромами.

Окрім народної пам'яті, про антисемітизм галаківців свідчать і численні офіційні документи, насамперед це звіти органів радянської влади, частина цих документів опублікована у збірці «Книга Погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.»¹. Як відомо, банди Галаки діяли не лише на території північної Чернігівщини, але й на Гомельщині. Дозволимо навести собі ці матеріали (подаються мовою оригіналу). Перший документ – це повідомлення службовця Цейтліна до Гомельського губернського відділу Народного комісаріату охорони здоров'я:

«Сообщение сотрудника 2-го сводного санитарно-эпидемиологического отряда Наркомздрава РСФСР и Евобщесткома Цейтлина Гомельскому губотделу по делам национальностей о погроме в с. Василевичи Речицкого уезда Гомельской губ., учиненном бандой Галака 15 апреля 1921 г.

г. Гомель

22 апреля 1921 г.

Село Василевичи Речицкого уезда Гомельской губ. находится у железной дороги на расстоянии часа езды от Калпыковичей и на таком же расстоянии от Речицы. До 1918 г. в селе было около 80 еврейских семейств, в большинстве своем ремесленники. В первый раз село пострадало от повстанческих банд Острокопытова, которые ограбили село и увели много скота и других вещей домашнего хозяйства. Ими же было убито 9 чел. В 1920 г. село было подожжено поляками, в пожаре сгорело до половины еврейских домов. Евреи остались без крова и были вынуждены оставить свои насиженные места и пуститься по миру. Следствием восстания Острокопытова и пожара было уменьшение населения до половины и общее обнищание. В городе осталось около 45 еврейских семейств, которые начали отстраиваться и уже почти успели оправиться от пережитого. В субботу, 15 апреля с. г., утром, во время молитвы, прибежал из Головни сотрудник Мозырской райлесконторы т. Урецкий и сообщил, что Галак с бандой наступает на село. Для евреев это было полнейшей неожиданностью. Было известно, что он где-то орудует в 50–40 верстах от села. Через полчаса Галак был уже в селе; с ним было не более 20 чел. – все верхом, и они сразу приступили к убийствам. Убивали только евреев – женщин и детей; среди убитых – мальчик 3-х лет и старик 86 лет.

© Бельман Семен Григорович – голова Чернігівського обласного об'єднання єврейських общин та організацій, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України.

Случаев изнасилования женщин не было. Всего убито ... человек, тяжело ранены двое. Наблюдались случаи убийства холодным оружием (топором) и разрывными пулями. На вокзале сейчас же были разоружены находившиеся там несколько красноармейцев. Насколько нападение это явилось неожиданным для всех, доказывает тот факт, что работа в ревкоме велась как обыкновенно и что предревкома бежал из ревкома без фуражки, захватив с собой лишь одну винтовку. Сейчас же после прибытия бандиты сняли телеграфный аппарат, лишив, таким образом, жителей возможности обратиться за помощью. Телеграфист успел передать лишь несколько слов в Калинковичи, откуда спустя пару часов прибыли 28 солдат и прогнали бандитов. Местное русское население относилось пассивно к происходящему: сидели взаперти и неохотно прятали у себя евреев. Евреи убежали в лес, куда за ними погнались бандиты и там их убивали. Убитыми оказались следующие лица: 1) Марголин Хая-Сора, 28 лет; убита в лесу, куда она спряталась вместе со своим 2-летним мальчиком. Убита от разрывной пули после предварительных ударов прикладом в живот. 2) Марголин – мальчик 3-х лет; расстрелян. 3) Арон Комисарчик, 38 лет, сапожник; расстрелян в лесу, оставил жену и 5 детей. 4) Урецкий, около 30 лет, сотрудник Мозырской райлесконторы; был по делам службы в Головне. Бандиты узнали о его присутствии и начали его разыскивать, он убежал в лес, где нашел крестьянина, который согласился проводить его в Василевичи. Он же сообщил о приближении бандитов. Бежал в лес, был настигнут и убит. 5) Бухман Шлейма, 28 лет, расстрелян. 6) Бухман Юдася, 18 лет, убита. 7) Бабицкий Мойша, тяжело ранен; отправлен в Гомель, где 22-го сего месяца скончался от ран. 8) Бабицкая Хася, 7 лет; тяжело ранена, находится на излечении в Гомеле, положение опасное. 22-го еще жила. 9) Бабицкая Мина, 18 лет, убита. 10) Каган Мордух, 70 лет, убит у себя на квартире. До убийства издевались над ним и заставили выдать все находившиеся при нем деньги. В него выстрелили разрывной пулей в рот. Лицо изуродовали до неузнаваемости. 11) Каган Хая-Сора, 50 лет; большую тифом вывели во двор и убили прикладом. 12) Амром Хася, 35 лет, зверски убита. Забрали все ценности. Долгое время издевались, били, размозжили голову топором. 13) Зальцман Лиза, 22 лет, убита дома. 14) Миневич Вольф, 85 лет, убит дома. 15) Председатель исполкома отстреливался от бандитов, ранил лошадь, убит. В настоящее время в селе не осталось ни одного еврея. Оставшиеся в живых бегут в паническом страхе куда глаза глядят. Настроение среди беженцев убийственное, разбиты морально и физически. Они не встречают ни малейшей поддержки со стороны местной власти. С большим трудом им удастся уезжать. Помощи пока ниоткуда не получают»².

Ще один документ – це доповідна записка уповноваженого по Гомельському району про єврейські погроми у регіоні:

*«Докладная записка уполномоченного по Гомельскому району И. Л. Злотника в Евобцестком о погромах в районе в апреле 1921 г. и помощи пострадавшим
г. Москва 30 апреля 1921 г.*

Бандитское движение в Гомельском районе, начавшееся после отступления Балаховича под руководством Галака, до сих пор не прекратилось; смежные уезды: Гомельский, Речицкий и Городнянский – охвачены этой бандой, которая производит поголовное вырезывание еврейского населения в небольших местечках, селах и деревнях, не трогая совершенно население других национальностей, даже ответственных советских работников: председателей волисполкомов, мельничных контролеров и пр., хотя в последнее время банда не щадит и отдельных красноармейцев, попадающихся ей на пути (последнее находится в связи с начавшейся борьбой красноармейских частей с этой бандой). Налеты свои банда производит исключительно с целью истребления еврейского населения, грабежи же являются привходящим обстоятельством. Места, где были произведены нападения, зарегистрированы следующие: Холмичи – 2 раза, Ручаевка, Омельковщина, Рашев, Ново-Барсуки, Репки, Яриловичи, Подобрянка, Василевичи, Бабицы, Микуличи, Кобылево. На станции

Василевичи 16 апреля с. г. бандиты, помимо того, что убили 13 чел., стариков и детей исключительно, имели намерение остановить пассажирский поезд и расправиться со всеми пассажирами-евреями, но их адский план не удался благодаря приходу отряда из Калинковичей. В настоящее время банда насчитывает, по агентурным сведениям, не более 40–50 чел. конных»³.

Антисемітизм галаківців підтверджується й іншими документами. Наприклад, у статті Г. Морозової «Єврейські погроми на Чернігівщині у 1918–1921 рр.» наводиться цікавий документ з фондів Чернігівського державного обласного архіву, який засвідчує саме антисемітське спрямування галаківських злочинів. Ось слова до місцевих селян, що належали одному з поплічників отамана: «Мы только евреев убиваем, русских, даже комиссаров, не трогаем. Довольно воевать. Но если вы выступите против нас, тогда мы и вас будем убивать»⁴.

Як бачимо, міф, породжений в стані прихильників отамана про те, що нібито бойові рейди Галаки були винятково зосереджені на боротьбі з радянською владою, не витримує ніякої критики.

Пам'ять про ці погроми ще й по сьогодні жива у споминах мешканців регіону, звісно, що живих свідків тих трагічних подій уже не залишилося, але ще живі їхні діти, яким з дитинства розповідали страшні сімейні перекази. Історику-краєзнавцю А. І. Жагловському вдалося зібрати чимало свідчень як у безпосередніх учасників тих подій, так і в їхніх родичів та опублікувати в книзі «Галаковщина: мифы и действительность». Немаловажним є й те, що бабця Анатолія Жагловського, Акулина, та його мати не тільки добре знали сім'ю Галаки (Васильчикових), а ще й мали з цією сім'єю тісні ділові відносини.

Наведемо одну з історичних реконструкцій дослідника, зроблену на основі споминів жителів м. Ріпки:

«Ровно в 11 часов утра 50 конных и 80 пеших галаковцев ворвались в Репки. Еврейское население заранее знало о возможном нападении и уже несколько дней пряталось в погребах и сараях. Это ожидание неминуемой резни, наверное, было страшнее смерти...

По распоряжению Галаки возле дома еврея Раскина, который в свое время заступился за отца атамана, была выставлена охрана.

Разгромив волисполком и уничтожив документы, галаковцы рассыпались по улицам села и начали погром.

Вот как описывал это побоище один из его очевидцев, учитель местной школы Ларионов: «Из еврейских домов, хижин, из погребов и сараев неслись отчаянные крики и напрасные вопли о помощи ... пощады не было никому – ни старым, ни малым. Расшибали о стены грудных детей, насиловали матерей. Издевались, калечили молодых девушек. С особой радостью издевались над коммунистами, комбедовцами и комсомольцами. Эта картина никогда не изгладится из памяти тех, кто наблюдал её». Эта запись была внесена председателем военного совета Городнянского уезда В. Быструковым в протоколы следствия.

В Репках Галака применил все виды пыток, на какие была способна его больная фантазия. Пожилых людей кололи штыками, рубили саблями и топорами, душили удавками, срывая с тел сережки и другие драгоценные украшения. А по отношению к молодым, особенно евреям, применялись различные методы издевательств. Наследуя в этом своего атамана, галаковцы наслаждались предсмертными страданиями своих жертв.

Так, прежде чем порубить молодую супружескую пару, мужа привязывали к стулу, а жену у него на глазах насиловали, а затем постепенно четвертовали. А еще большим душевным страданиям подвергали матерей и отцов, когда их тоже привязывали, а их несовершеннолетних дочерей насиловали у них на глазах, а затем четвертовали.

Не дрогнули руки у этих палачей, когда они брали за ножки грудных детей и расшибали их об стены или пол. Все это было установлено следствием и по рассказам соседей, которые утром заходили в залитые кровью еврейские дома, а также по рассказам самих бывших галаковцев.

Страшная трагедия также разыгралась на базарной площади в центре села. Вот как рассказывал очевидец этого зрелища Василий Лепко: «По приказу Галаки из еврейского магазина принесли несколько ведер керосина (в то время это был главный источник освещения в домах). Галаковцы с оголенными саблями стали в круг, затем привели евреев-кузнецов. По приказу Галаки облили их керосином, а затем подожгли... Люди, как живые факелы, метались в круге, а галаковцы под свист и смех покалывали их саблями, пока те не падали, догорая на земле. Здесь же стоял Галака со своим ближайшим окружением, отдавал короткие указания, подсвистывал, радостно смеялся и наслаждаясь этим зрелищем.

Из ближайших улиц сюда приводили все новые и новые жертвы – стариков, взрослых, юношей и девушек и даже маленьких детей. Здесь же срывали сережки прямо с мякотью, другие украшения, а людей кололи штыками или саблями, сносили головы. Такая же участь постигла врача и двух его дочерей – пятнадцатилетнюю Соню и семнадцатилетнюю Нелю – самых очаровательных девушек среди своих сверстниц, с которыми дружила моя теща Мария Степановна»⁵.

Зараз у нас на черзі, напевно, перший опублікований за часи Незалежності матеріал стосовно отамана Галаки, який з'явився майже 25 років тому в газеті «Чернігівські відомості», і пов'язана його поява з актом вандалізму щодо меморіальної дошки, яка була встановлена на честь людини, що ліквідувала цього кровавого вбивцю.

І перш ніж ми подамо цей матеріал, хочу підкреслити, що це не частий випадок, коли б і радянські, і українські ЗМІ та спеціальні служби часів Незалежності давали однакові оцінки щодо постаті, яка брала участь в протиборстві періоду Громадянської війни.

«НАРУГА». У Чернігові скоєно ще один акт вандалізму. З будинку по вулиці, що носить ім'я чекіста-героя Федора Гончарова, зірвано пам'ятну дошку, присвячену цій мужній людині. Помста мертвим – завжди дикунство. Навіть зараз, коли переглядаються сторінки нашої драматичної історії, зокрема тієї ж громадянської війни, ніхто не в змозі поставити під сумнів вищу справедливість, знаряддя якої став Ф. В. Гончаров, знищивши бандита-садиста Галаку. Ми надаємо належне всім, хто відстоював у ті роки притаманні їм ідеали, важко, але неухильно будуючи храм Злагоди, проте серед мучеників ніколи не буде вбивці-антисеміта Галаки, якому все одно було чию кров проливати – вояків УНР, більшовиків чи беззахисних селян. Наскільки мав право на життя цей перевертень, свідчать епізоди з кривавої трагедії під назвою «Галаківщина». Ось тільки один з них.

У 1921 році євреїв Радуля, Лоева та сусідніх з ними сіл галаківці зігнали на лід Дніпра. Посередині замерзлої річки на відстані тридцяти кроків прорубали дві ополонки. Приречених людей під загрозою смерті примушували поринати в першу з них по течії. Тим, хто зуміє виринути в ополонці, обіцяли життя. Один за одним зникали вони в крижаній могилі. Молода єврейка з немовлям благала катів помилувати якщо не її, то хоча б дитину. У відповідь Галака кинув до неї нагайку і наказав її підняти, і коли бідна жінка нахилилася, шаблею відтяв їй голову, а немовля втопив.

Тож чи мав моральне право Федір Гончаров убити цього звіра?

Мав! Що і зробив, ризикуючи життям. Слави не здобув, але, помираючи, забутий владою, у 1934 році, він, мабуть, сподівався на наш з вами здоровий глузд. І ось дочекався...

А ми знову стали свідками акту вандалізму, знайомого вже по зламаний огорожі пам'ятника М. Коцюбинському, потрощених могилах єврейського кладовища. Сучасні невігласи та неuki, знущаючись з пам'яті померлих, раз у раз доводять, що вони – недолюдки, яким ні до чого біль і гідність наших пращурів. І дійсно, нащо злодіям історія України? Вони її не знають і не розуміють, бо для цього потрібно бути громадянином і патріотом. А нелюди, як відомо, Батьківщини не знають.

За дорученням співробітників та ветеранів органів безпеки

О. Добриця, керівник прес-групи Управління СБУ»⁶.

На жаль, вже немає в живих прямих свідків галаківських злочинів, але ще живі

родичі постраждалих від діяльності цієї банди. 24 вересня 2017 р. автору цих рядків удалось зустрітися з однією з мешканок Чернігова, для якої злочини отамана Галаки стали жахливою сімейною трагедією. Це Хана Ізраїлівна Сімонтова, 1925 року народження, вчителька на пенсії із сорокарічним стажем роботи, відмінник освіти України. Розмова-інтерв'ю була записана у палаті Чернігівської міської лікарні. Подаємо її розшифровку мовою оригіналу:

«С. Бельман: *Хана Израилевна, в последние годы, уже, наверное, 25 лет назад у нас начали возрождать тему героизации людей сомнительных, часто преступных. Тогда же я услышал от Вас, что Ваша семья пострадала от банд Галаки. Есть история писанная, а есть история устная, и технические средства сегодня дают возможность записать такие видеointerview. И сегодня я бы хотел записать Ваш рассказ – рассказ живого свидетеля истории Вашей семьи.*

Хана Сімонтова: Родственники моего отца жили в селе Выхвостов. Семья Симонтовых имела шестерых детей. Глава этой семьи – это старший брат моего отца. Сообщили, что приближается банда Галаки. Дяди тогда не было дома, и получилось так, что всё-таки селяне помогли детям спрятаться, а мать с бабушкой и трёхлетняя дочечка остались дома. Бандиты ворвались в хату. Один схватил трёхлетнюю Машеньку за ноги и убил, разбив голову о стенку. Второй бандит выстрелил матери в лицо. Она залилась кровью и упала. Бандиты стали грабить хату, наткнулись на спрятавшуюся бабушку и тоже зверски убили. Потом тётя пришла в себя, выползла на улицу, и соседи ей оказали помощь. Значит, бандит выстрелил в щеку, пуля прошла навылет и оставила след в шкафу. И когда семья эта переехала в Чернигов, то незнакомые люди, которые интересовались тем, что же творит банда Галаки, приходили к ним домой послушать рассказ изувеченной женщины. В то же время, когда эта банда была, по улице бежал паренёк. Его догнал всадник, саданул шашкой по голове, по руке и помчался дальше. Парень выжил, но остался инвалидом. Это был мой отец. И мне теперь не нужно в архивах искать в подтверждение документы о банде Галаки, потому что я всю жизнь видела достоверные живые «документы». С самого рождения я видела лицо отца с глубоким, косым шрамом на лбу и его левую руку с искорёженными пальцами; лицо тёти с изуродованной щекой. Вот такая история.

С.Б.: *Хана Израилевна, они говорят, что Галака воевал с советской властью.*

Х.С.: С какой советской властью он воевал? Он делал еврейские погромы.

С.Б.: *Получается, что население как бы знало, когда прятало... Они знали: если он идёт – знали, зачем идёт.*

Х.С.: Он устраивал страшные еврейские погромы...»⁷.

Як бачимо, свідчень про жорстокий антисемітизм Галаки та його банди достатньо, у зв'язку із чим викликають подив спроби зробити з нього ледь не національного героя, тим більше, що достовірних свідчень про його підтримку саме української держави наразі немає. Однак у останні роки на сторінках окремих місцевих газет та інтернет-ресурсів розкручується тема героїзації отамана Галаки. Чи не першою публікацією зі спробою героїзації отамана була стаття Р. Ковалю, надрукована 24 березня 2000 р. у газеті «Просвіта», яка виходила тоді в Чернігові. У тому ж 2000-му цей же матеріал передрукував журнал «Сіверянський літопис». До честі редакції журналу, її коментар на початку публікації носив недвозначний характер: «Важко погодитися з оцінками автора статті Галаки як «захисника Вітчизни», національного героя. Оскільки отаман проливав кров не тільки ворогів – більшовиків, окупантів, але й безжалюдно знищував єврейських дітей, жінок, стариків, здійснював «зачистку території» від них. Орієнтиром його дій була швидше за все не Вільна Україна...»⁸.

Дозволимо собі навести лише один абзац з цієї публікації, де наводиться поширена на Ріпкинщині легенда про причини антисемітизму Галаки: «Іван з дитинства любив коней. Одного разу, вже після Лютневої революції, не втримався і вкрав коня, схоже, у містечкового єврея. Хтозна, може, Іван Васильчиков хотів їхати до Києва захищати українську революцію. І вважав цю реквізицію справедливою. Але господар був іншої думки. Коли Івана спіймали, власник коня та його товариші впрягли конокрада в хомут і у базарний день змусили «орати» центральну площу в Ріпках. Ще й батька

підпрягли на допомогу – знай, мовляв, як сина виховувати. Знали б ці містечкові душі, чим для них це закінчиться, напевно, не збиткувались би над юнаком»⁹. Залишимо на розсуд читача, куди і навіщо хотів їхати І. Васильчиков...

Ціла низка публікацій у газеті «Сіверщина» та інтернет-публікацій на місцевих сайтах останніх років висвітлюють постать Галаки винятково з позитивних позицій, малюючи з нього образ ледь не національного героя. Зокрема, згадаємо статті О. Ясенчука в цій газеті: «Отаман Галака: жорстока відповідь на нелюдські страждання» (25 червня 2007 р.), «Тремтіть, буржуї, Галака повертається» (17 липня 2008 р.), «Очі Галаки дивляться на нас» (12 серпня 2010 р.). Так і хочеться запитати, на кого дивляться очі дітей, убитих Галакою та його бандитами, і чи потрібні такі герої сучасній Україні?

Ось така історія, історія поза часом...

1. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. – М.: РОССПЭН, 2007.

2. Там само. – С. 669–670.

3. Там само. – С. 673–674.

4. Морозова Г. Єврейські погроми на Чернігівщині у 1918–1921 рр. / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 123.

5. Жагловский А. Галаковщина: мифы и действительность / А. Жагловский. – Чернигов: Чернігівські обереги, 2009. – С. 15–17.

6. Добриця О. Наруга / О. Добриця // Чернігівські відомості. – 1993. – № 6. – С. 5

7. Зберігається в особистому архіві автора.

8. Коваль Р. Чернігівський Робін Гуд // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 102.

9. Там само. – С. 102.

В статье освещаются трагические события времен Гражданской войны, которые происходили в северных районах Черниговщины и на юге Белоруссии. Обнародованы и проанализированы документы, содержащие сведения о преступлениях, совершенных бандой атамана Галаки на этих территориях в 1920–1921 гг. против еврейского населения.

Ключевые слова: атаман Галака, «галаковщина», банда, погромы, антисемитизм.

The article tells about tragic events of 1918–1921 Civil war in Russia that affected the northern part of Chernihiv Region and the southern part of Belarus. The documents that are published and examined contain information on crimes committed by ataman Halaka's gang against Jewish population in this territory in 1920–1921.

Key words: ataman Halaka, «Halaka's movement», gang, pogrom (mayhem), anti-Semitism.

Ніна Стужынская

**ЯНКА ГАЛАК.
ГІСТОРЫЯ ВАЯВАННЯ І ПЕРСОНА:
АГЛЯД КРЫНІЦ.**

Постаць народнага ваяска: агульнае і асабістае

У статті йдеться про селянське повстання на Чернігівщині та Гомельщині в 1920–1921 рр. під керівництвом отамана Івана Галаки, одного з суперечливих діячів періоду Громадянської війни, що охопила територію колишньої Російської імперії. На основі документів, що зберігаються в архівах Білорусі, показано, що збройна діяльність отамана Галаки носила антирадянський характер, йдеться про прояви антисемітизму і єврейських погромах як поширеного явища того часу, що супроводжували селянські повстання, спрямовані проти Радянської влади.

Ключові слова: селянські повстання, отаман Галака, більшовицький режим, антисемітизм.

Янка Галак, герой украінскай і беларускай гісторыі, фігура, як вынікае з розных крыніц, вельмі спрэчная. Але ён не выключэнне з галерэі вядомых ва Украіне і Беларусі паўстанцкіх і партызанскіх лідараў эпохі рэвалюцый і грамадзянскай вайны. Лакальныя войны, якія яны самі арганізавалі ў барацьбе за ўладу, былі па сутнасці для іх сацыяльным ліфтам, полем магчымасцяў для рэалізацыі амбіцый.

Галак, вакол фігуры якога і да сённяшняга дня раз параз разготваецца полымя жарсцяў, прадстаўляе даволі тыповы ўзор сялянскага тагачаснага ваяска і валодае абсалютна стандартным наборам рысаў, якія былі ўласцівы ваенным лідарам эпохі вялікай сацыяльнай калатнечы. Па-першае, трэба адзначыць наяўнасць моцнага характару, здольнасць падпарадкоўваць сабе людзей, «харызматычны», як казалі б сёння. Па-другое, адданасць выбару, нават пачуццё месіянства, адказнасці за сваіх прыхільнікаў і паслядоўнікаў (якасці, да рэчы, незаўсёды абавязковыя для такога тыпу лідараў), за тую сацыяльную групу, з якой выйшлі самі. Моцна ўкаранены ў сваю малую радзіму Галак быў моцна звязаны з асяродкам, які вылучыў яго лідарам, па месцу нараджэння, паходжання і сваяцкіх сувязяў. Як правіла атаманы, якія былі ў стане збіраць вакол сябе за кароткі тэрмін сотні-тысячы чалавек, карысталіся маральным аўтарытэтам ў асяродку, які дэлегаваў яму ўладныя паўнамоцтвы. Гісторыя яго гібелі сведчыць пра тое, што ён быў простым са сваім атчээннем і даступным у камунікацыях. Калі б гэта было не так, фінал яго жыцця выглядаў б інакш.

Час быў глыбока канфліктны, без устойлівых арыентаўраў. Таму можна назіраць пэўную «гнуткасць» маральных перакананняў і нормаў. Гэта – здольнасць праліваць чужую кроў, пры неабходнасці здрадзіць часоваму саюзніку, ці змяніць яго, адмовіцца ад узятых на сябе абавязкаў, як правіла не перад сваімі.

Ён, як сведчыць баявая гісторыя атамана, меў досвед знаходжання ў экстрэмальных сітуацыях: удзел у баявых дзеяннях, рабаўніцкіх і разбойных нападках, існаванне ў лясных, далёкіх ад нармальнага побыту, умовах і г. д.

© Стужынская Ніна Іванаўна – беларускі гісторык, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, Асацыяцыя незалежных гісторыкаў (Менск, Беларусь).

Вельмі часта народныя верхаводы мелі знешнюю прывабнасць (калі Галак сапраўды прысутнічае на распаўсюджаным фота, гэта яшчэ адзін доказ такой высновы), мускульную моц і сілу духа, высокі баявы парог. Немалаважная рыса ў партызанскім жыцці – талерантнасць да алкаголю.

Фігура Галака лёгка параўноўваецца з іншымі сялянскімі верхаводамі, якіе на пачатку 1920-х гг. стваралі баявыя адзінкі і змагаліся супраць большавікоў, прытрымліваючыся пэўных палітычных поглядаў і пераваг. Не гледзячы на недахоп і цяжкадаступнасць крыніц удалося рэканструяваць жыццёпісы каля трох дзесяткаў выбітных беларускіх кіраўнікоў узброенай антыбольшавіцкай апазіцыі з больш чым 200 асобаў.

Відавочна, што атаманская постаць, – не простая «героічная», «памяцэвытворчая» фігура агульнадзяржаўнага ўзроўню, здольная служыць падмуркам канструіравання гістарычнай памяці ў сучасных умовах, калі яшчэ цяжка адмовіцца ад савецкай спадчыны. Яны «неудобныя», і пакуль прымальныя не для ўсяго грамадства, часцей за ўсё аб'ект палітычных маніпуляцый. Афіцыйная беларуская гісторыяграфія нават выключае іх з пісанай гісторыі, ці карыстаецца старымі савецкімі штампамі – «бандыты», кулацкае ахвосце і г. д.

Рэканструкцыя жыццёпісаў такіх герояў як Галак патрабуе дасканалай працы па выяўленню архіваў, параўнанню з існуючымі крыніцамі інфармацыі, асцярожнага падыходу да мітаў, якіх існуе вялікая колькасць. Пэўным чынам постаць Галака «легендзіравана» мітамі, ў якіх з аднаго боку ён прадстаўлены як бяспрэчны герой, з другога – неміласэрны антысэміт і кат. Палітвязень Рыгор Клімовіч, удзельнік паўстанцкага руху ў Гулагу, распавядаў у 1990-е гг. пра нейкага настаўніка Янку Галака, які змагаўся з большавікамі да 1929 г., пра «дуб Галака» на Гомельшчыне, як сваеасаблівы знак народнай памяці. Разам з тым нямала успамінаў, у тым ліку і друкаваных, якіе малююць атамана выключна карнай антысэміцкай фігурай.

Крыніцы ў архівах Беларусі.

Са зняццем грыфу сакрэтнасці і адкрыццём фондаў рэвалюцыйных трыбуналаў крынічная база па даследаванні паўстанцтва ў Беларусі значна пашырылася. Для навукоўцаў цікавасць уяўляюць у першую чаргу крыніцы карных органаў: следчыя і судовыя матэрыялы рэвалюцыйных ваенных трыбуналаў, персанальныя і групавыя (на вёскі цалкам) следчыя матэрыялы сялян, удзельнікаў антысавецкай партызанкі; даклады і агентурныя зводкі ЧК. Матэрыялы даюць магчымасць высветліць профіль удзельнікаў аддзелаў, матывацыю удзелу ў акцыях, адносіны розных груп насельніцтва і ўлады да дзеянняў і асабіста Галака. Следчыя справы даюць карціну таго, што адбывалася, напрыклад дэталізавана нападу на м. Паддабранка. Працякол паседжання Маркавіцкага выканкама ад 20 лютага 1921 г. «О разгроме м. Паддабранка бандой Галакіна» – вельмі каштоўная крыніца, пакольку адлюстроўвае карціну падзей, што называецца, па «гарачых слядах». Дакумент падае праўдзівыя лічбы – колькасць нападнікаў і ахвяр, сапраўдныя імёны людзей, акалічнасці падзеі.

З крыніцы вынікала, што 17 лютага 1921 г., баючыся расправы (так яны тлумачылі свае паводзіны следству), члены выканкама м. Паддабранкі пакінулі выканкам, за імі ў паніцы пабеглі людзі ў накірунку Маркавіч. Міліцыянты скінулі форму, пераапануліся ў сялянскую вопратку і паехалі ў Паддабранку з мэтай выведкі. Там, як яны потым распавялі следчаму ЧК, ўбачылі ў цэнтры некалькі падвод, вакол натоўп узброеных людзей, якія распалілі вогнішча ў цэнтры мястэчка, парабілі факелы і пачалі разбегацца па вуліцах і кідаць іх у разбітыя вокны хат. У ноч з 19 на 20 лютага Паддабранка была ў полымі¹. Аперацыя папярэдне рыхтавалася, ў Паддабранку была заслана выведка. «Калі выведка вярнулася, то ў кузніцы паставілі 2 кулямёты і пакінулі 6 кулямётчыкаў. Аддзел накіраваўся па дарозе на Дабранку, на сярэдзіне шляху паставілі яшчэ 2 кулямёты, а калі вярталіся, то з маста зноў выслалі выведку». Пры ўваходзе ў Паддабранку адкрылі кулямётны агонь па дамах. Калі ж зразумелі, што чырвоных частак ў мястэчку няма, то «дасталі тапары і пачалі бурыць кааператыўную лаўку, а потым дамы. На вазы грузілі скуры, абутак, футры і інш. рэчы». Потым сышлі на Гарнастаеўку.

Карціну нападу дапаўняюць паказанні ўдзельнікаў пагрому, укрывальнікаў Галака, жыхароў мястэчка і навакольных вёсак. Як сведчаць крыніцы, кіраўніцтва выканкама спрыяла нападнікам і было пакарана за «непрыняццё мераў супраць рабаўніцтва і падпальвання, за супрацьдзеянне эвакуацыі жыхароў Паддабранкі»². Старшыня выканкама Нюхняеў нават ведаў, што напад рыхтуецца. Начальнік міліцыі Душко і міліцыянт Васіленка на судовым працэсе 29–31 сакавіка 1921 г. былі асуджаны да расстрэлу за садзейнічанне банде. Міліцэйскае кіраўніцтва забяспечвала Галака неабходнай інфармацыяй. Пасля першага нападу на Паддабранку, сведчыў прысуд: «начальнік міліцыі Душко паслаў Васіленка са скруткам і харчамі да палітработніка Драздова». Тут узгадваецца нейкі таямнічы Драздоў, імаверны кіраўнік ці крыніца інфармацыі для яўна несавецкіх выканкамаўцаў. Можна з асцярожнасцю меркаваць, што Янка Галак меў пэўныя сувязі з Заходнім (Гомельскім) камітэтам Народнага саюза абароны радзімы і свабоды пад кіраўніцтвам вядомага расійскага палітыка баевіка, эсэра Барыса Савінкава. Разгалінаваная арганізацыйная сетка Народнага саюза на той момант хутка стваралася на беларускіх тэрыторыях. Узгаданы Драздоў мог выконваць ролю каардынатора.

Такім чынам, гэтыя высновы следства ЧК і судовыя прысуды – сведчанне вельмі хісткай пазіцыі савецкай улады, адсутнасці аўтарытэту і легітымнасці ў вачах вяскоўцаў. Галак, інтэграваны ў пэўныя арганізаваныя антысавецкія структуры, трымае паралельную ўладу, якая абапіраецца на падтрымку часткі насельніцтва.

Следства выявіла, што ў мясцовасці на той момант дзейначала «банда – па паказаннях міліцыянта Змітра Васіленкі – 120 чалавек, палова кавалерыі на добрых конях, сваіх павозак (мела) 20 і 10 сялянскіх. На 7 павозках перавозілі вінтоўкі і кулямёты. Чалавек 15 мелі аўтаматы, ў некаторых бомбы і па 2 рэвальвера...».

Карціна ўварвання галакоўцаў у мястэчка выглядае так: «30–40 вершнікаў узброеных вінтоўкамі со штыхамі ў суправаджэнні 15–20 падводаў знаходзіліся ў Паддабранцы каля 3-х гадзін...». У першую чаргу рабавалі дзяржаўныя ўстановы. Калі на мястэчка ў нядзелю 20 лютага быў здзейснены другі напад, то галоўнымі рабаўнікамі былі ўжо сяляне навакольных вёсак – пасада Дабранкі, сёлаў Маркавічы, Гарнастаеўкі, Гадзічава, Владзіміраўкі і інш. Усяго следчыя налічылі ад 3 да 5 тысяч удзельнікаў крывавай акцыі. Нарабаванае дабро вывозілі на санях, выносілі ў вяліках вузлах.

Канешне, галоўнае пытанне, якое паўстае адразу, гэта – пытанне матывацыі ўдзелу ў жахлівай справе. Чаму не спрацавалі маральныя і інш. чалавечыя прынцыпы. Ахвяры – 9 яўрэяў – безабаронныя і даступныя ў якасці лёгкага здабытку людзі. Іх гібель ахвярна-сімвалічна ў вачах сялян. Яны прынялі смерць толькі за тое, што савецкая ўлада мела па перакананню мясцовых людзей выразны нацыянальны твар. Вясковыя людзі, маёмасць якіх была ўшчэнт разбурана вайной, татальнымі паборамі вайскоўцаў розных армій, асабліва чырвонай харчразвёрсткай, пазбавіліся ад шмат якіх маральных абмежаванняў. Сама ўлада паводзіла сябе ў адносінах да насельніцтва як рабаўнік. Сістэма маральных каштоўнасцяў, вертыкальныя і гарызантальныя сувязі, сямейныя і суседскія ў мясцовых супольнасцях былі моцна парушаны.

Пасля «аперацыі» ў клубе наладзілі выпіўку. Пад час следства з нарабаванага «ў Марыі Абразцовай адабралі дамскае паліто», ў Апанаса Грыгор'ева – кравецкую машынку». Трэба адзначыць, што некаторыя ахвяры пагрому падчас следства з прычыны ці то страху, ці то міласэрнасці паказвалі, што «пазычылі» тую ці іншую рэч знаёмым. Такім чынам крымінальная справа ЧК і судовыя дакументы Рэвваэнтрыбунала 1921 г. сведчаць, што палітыка ваеннага камунізму нарадзіла жудасныя праявы супрацьстаяння, канфліктаў, у тым ліку і ўзброеных, сярод людзей адной супольнасці, за плячыма якіх шмат гадоў сумеснага дабрасуседскага жыцця.

Крыніцы таксама карных органаў, дакументы карных ваенных экспедыцый захоўваюць некаторыя фонды Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь. Адна са спраў фонда 60 утрымлівае даволі падрабязную інфармацыю аб дзеяннях зводнага камуністычнага атрада 17 Ніжагародскай чырвонасцяжнай дывізіі па ліквідацыі банд Галака у Гомельскай губерні.

Сялянскі паўстанцкі рух меў такія памеры, што пагражаў умацаванню савецкай улады. Выкарыстанне супраць узброенай апазіцыі сілы рэгулярных чырвонаармейскіх частак сведчыла пра маштабы і сур'ёзнасць пагрозы.

У ваенных зводках, якія канцэнтравалі інфармацыю пра паўстанцкія аддзелы і імавернага ваеннага праціўніка, ёсць пералік дыверсійных акцый групой Галака. Так, «14 лютага банда Галака абезброіла атрад чырвоармейцаў у вёсцы Клубаўка ў 100 чалавек, забралі вінтоўкі, 4 кулямета, вайсковую маёмасць». (Пра забойства інфармацыі няма.) Канфіскаванай зброей забяспечылі сялян. 16 лютага атрад Галака заняў Рэпкі. Мясцічка было растрэляна з 3-х куляметаў. Спачатку выведка Галака пераканалася ў адсутнасці чырвонай арміі, потым баевікі ўвайшлі ў мясцічка. Спалілі паперы выканкама, забілі міліцыянтаў. Чутны былі воклічы: «Бей жydов, спасай Россию!» Забітых пасля нападу налічылі каля 150 чалавек. Бачна, што забівалі тапарамі, нажамі. Сам Галак аперыраваў ў раёне вёсак Папоўка, Плаван, Ярылавічы. 10 сакавіка, перадае аперацыйная зводка, здзейснены напад на харчатрад, чырвонаармейцаў абезброілі і адпусцілі, сышлі ў накірунку вёскі Змагарына»³.

«12 сакавіка спалучэнне 2-х галакоўскіх аддзелаў накіравалася на поўдзень. 13 сакавіка адбылася сутычка ў раёне Вышэміжы (назва магчыма памылковая, цяжка чытэльная) з кавалерыйскім дывізіёнам, чырвоныя адступілі. Таксама 13 сакавіка 50 коннікаў зрабілі налёт на вёску Бедрыцкая (Петрыцкая, Буда – Бедрыцкая?), абезброілі 2-х чырвонаармецаў, забілі 2 яўрэяў. 1 красавіка Галак з аддзелам ў 30–40 чалавек заўважаны ў раёне Міхалёўка – Казіміраўка. 7 красавіка банда з'явілася ў сяле Мікулічы ў 11 раніцы. Бандыты забілі міліцыянта, спалілі дакументы. Забілі таксама упаўнаважанага харчакмітэту Боруха Альбінскага і яшчэ 12 яўрэяў»⁴.

Выведка сабрала дадзеныя пра лідара атрада. «Бандыт. Каля 30 гадоў. Былы дзенікінец. Потым ў складзе камандзіраў Чырвонай арміі. Сапраўднае прозвішча Іван Васільевіч Васільчыкаў. Росту сярэдняга, русы. Нежанаты. Граматны. Сям'я ў Палтаве. Мае асабістага сакратара Сцяпана Байдужу (сапр. Якавенка). Жыхар Старой Паперны Ярылавіцкай воласці, каля 25 гадоў, яго ўсё ведаюць».

Штаб чырвонаармейскай дывізіі падрыхтаваў таксама матэрыялы, якія адлюстроўваюць палітычная пераканані верхавада паўстанцаў: адрозніваецца зціятым антыбальшавізмам. Лічыць савецкую ўладу незаконнай часовай, варожай сялянству, яўрэйскай па складу. Галак распаўсюджвае чуткі, што ў Маскве паўстанне супраць бальшавікоў, што ён чакае дадатковых сіл. Галак звяртаецца да сялян з заклікам не ваяваць супраць яго атрадаў. І галоўная выснова чырвоных аналітыкаў: Галак мае планы пабудаваць міліцыйную армію (народнае апалчэнне).

Выкарыстоўваючы агентуру, завербаваную ў вёсках, чырвоныя мелі дадзеныя аб арганізацыі і ўзбраенні аддзелаў Галака, наяўнасці і лакалізацыі складоў. «Паміж Удалёўкай і Петрыцкай (Бедрыцкай?) размешчана рэзервная конніца ў колькасці 20–30 чалавек». Былі сабраны паведамленні аб падрыхтоўцы Галаком да весновых баевых акцый. У Рэчыцкім павеце па сведчанню мясцовых жыхароў аддзелы Галака налічвалі да 500 чалавек пехоты і 100 конніцы, 6 кулямётаў, 1 гармата. Частка сіл канцэнтравалася ў лесах на поўдзень раз'езда Бабічы⁵. Хаця паступала інфармацыя, што да весны Галак прыпыніў набор партызан і сур'ёзных аперацый не планаваў. Свяджалася, што Галак мае сувязь з арганізацыяй Савінкава.

Штаб чырвоных перад пачаткам ліквідацыйнай аперацыі разглядаў прычыны резка канфліктнага становішча, адмоўнага стаўлення сялянства да ўлады. Сяляне былі абураны тым, што прымушаюць («подстрекают»), каб усю зямлю засевалі «апотым прыдуць атрады (па збору харчпадатку. – *Аўт.*) і ўсё забяруць». Сяляне жартавалі: «Раней пень біў Івана, а зараз Іван б'еца аб пень. Каму баліць?» Незадаволенасць злоўжываннямі савецкіх служачых (якасць ўлады), выказвалася крыўда на яўрэяў, якія занялі большасць кіруючых пасадаў... «яны пытаюцца (сяляне. – *Аўт.*), у чых руках ўлада. Што такія злодзеі...». Сяляне, якія падзязілі лозунгі Галака, казалі: «не суньце нам каллектываў і саўгасаў, дайце нам рэформы Заходняй Еўропы...».

У аналітычных паперах адзначалася таксама, што савецкая ўлада не ў стане даць адпор, што «дае магчымасць бандам Галака павялічвацца шматкроць. Што ён

мае лёгка сабраць ад 120 да 800 чалавек у кароткі тэрмін, мае ў сваім распараджэнні атрад вершнікаў і 9 кулямётаў. Сяляне лёгка паддаюцца яго ўгаворам»⁶.

Савецкую ўладу моцна падрываў пануючы ў розных групах насельніцтва антысемітызм. Настрой чырвонаармейскіх частак кіраўніцтва дывізіі знайшло нездавальняючым. 139-ы полк «настроены ў вышэйшай ступені контррэвалюцыйна і антысемітскі. У мірных жыхароў (яўрэяў) кідалі камянямі (будзёнаўцы. – *Аўт.*). З падачы мясцовых партыйных функцыянераў рабілі выснову, што на самой справе Галак змагаецца не з яўрэямі, а з савецкай уладай, з камуністычнай партыяй, з працоўнымі масамі»⁷.

Матэрыялы ўтрымліваюць інфармацыю пра колькасць, арганізацыю і ўзбраенне карной чырвонаармейскай групоўкі. Папярэдне атрад налічваў 120 чалавек, забяспечаных 4 кулямётамі Максім, 2 аўтаматамі Шоша, кулямётам Льюіс. У складзе групоўкі мелася 80 кавалерыстаў. Кіраўніцтва падобрана выключна з партыйных. Камандзіру была прадстаўлена неабмежаваная самастойнасць дзеянняў. Карнікі падпарадкоўваліся Ваенсавету дывізіі (старшыня – нейкі Іоська) і дыслакавалася ў Рэчыцкім павеце. З крыніц, аднак, вынікае, што зфармаваныя для ліквідацыі галакоўшчыны часткі адразу пачалі «разлагацца», ў іх былі заўважаны прравы жорсткага антысемітызму. Частка карнікаў была адазвана ў другіе раёны. У вёсцы Ястрабкі з прычыны пачатку ліквідацыйнай кампаніі з'явіўся асобны аддзел і школа камандзіраў⁸. Гэты камуністычны атрад атрымаў зброю ў колькасці 120 штыхоў, 25 сабель, 7 кулямётаў, патронаў 20 тыс»⁹.

Адным з галоўных пытанняў для чырвонага камандавання было пытанне тактыкі, метадаў ліквідацыі. Адкрытага фронту не існавала, таму тактыка рэгулярнай арміі патрабавала карэкцыі згодна з умовамі партызанскай вайны. Удзень ліквідацыя «лясных людзей» была немагчыма. Адзіны спосаб – аперацыя ў начы. Для гэтага патрабавалася выяўленне месцаў, дзе Галак мог спыняцца на ноч. Першае, што было прапанавана зрабіць, гэта – стварыць на тэрыторыях уплыву атамана агентурную сетку. Ад мясцовых уладаў да кіраўніка знішчальнай аперацыі, начальніка асобага аддзела Гомельскай камісіі па барацьбе з бандытызмам Я. П. Кутафіна быў накіраваны зварот аб выдзяленні матэрыяльных сродкаў, солі, цукру, мануфактуры для «ўзнагароды» за добраохвотную агентурную выведку і перадачу сведчанняў аб знаходжанні «бандытаў». Так, жыхары вёсак Удаляўка і Рудні Бедрыцкай атрымалі скураныя гарнітуры за каштоўную інфармацыю¹⁰.

У вёсцы Хатка знайшлі такое месца – Кіслаўскіе хутары, як магчымае для адпачынку атамана. Дзейнічалі пад выглядам галакоўцаў, рабавалі сялян, засылалі агентаў. Хутка сяляне гэтыя правакацыі разгадалі, з даверам ставіліся толькі да знаёмых.

Як кардынальныя меры ліквідацыі і выкаранення галакоўшчыны выкарыстоўвалі арышты сярод жыхароў, так званых «укрывальнікаў». За другім разам «пасобнікаў і укрывальнікаў» расстрэльвалі. Практыкавалі павальныя вобшукі. У Рудні Бедрыцкай былі затрыманы 4 падазроных у бандытызме, ўзята кантрыбуцыя, за ўзаемадзеянне з Галаком. Арыштаваныя перадаваліся адразу упаўнаважанаму Кутафіну. Так арыштаваны і пакараны былі старшыня сельскага савета Рудні Бедрыцкай Іван Лукашоў, сакратар таго ж савета Аляксей Камзолаў, старшыня сельсавета ўжо ўзгаданай вёскі Хаткі Пётра Лесяўскі¹¹.

Разведка ажыццяўлялася асобнымі раз'ездамі. Пры выкрыцці банды быў загад не страляць.

Захоп вёсак, якія быццам бы занятых галакоўцамі, адбываўся па падобнаму сцэнару налётаў аддзелаў Галака. Так, перад выступленнем камуністычны атрад дзяліўся на 2 групы для абхода вёскі і яе атчання. Абозы прыкрывалі кулямёты. Сілы злучаліся ў вёсцы, дзе пачыналіся вобшукі, праверка дакументаў, ператрасанне рэчаў жыхароў. Паток скаргаў ва ўладу сведчыць пра тое, што аперацыя суправаджалася рабаваннем сялян. Потым аддзел накіроўваўся ў другую вёску.

На мой погляд, крыніцы з беларускіх архіваў (іх нашмат больш, чым тут прадстаўлены) дапамогуць даследчыкам дапоўніць карціну развіцця і знішчэння

паўстанцтва на памежных тэрыторыях Беларусі і Украіны. Новые (ці забытыя) крыніцы – важны сродак канструявання такой сацыяльнай з’явы як сацыяльныя сялянскія рухі, інструмент пазбаўлення ад прадурзятасці і аднабаковасці падыходаў да гісторыі грамадзянскіх канфліктаў, спакойных узважлівых ацэнак мінулага і яго герояў.

1. Гомельскі абласны дзяржаўны архіў. Ф. 100. Воп. 1. Сп. 613. Арк. 56зв.
2. Цытуецца па справе Гомельскага Рэвваентрыбунала грамадзян сяла Марковіч, ўдзельнікаў пагрома і падпальвання Паддабранкі. Арк. 57-91.
3. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 60. воп. 3. Спр. 828. Арк. 49.
4. Тамсама. Арк. 25.
5. Тамсама. Арк. 4.
6. Тамсама. Арк. 12, 16.
7. Тамсама. Арк. 16.
8. Тамсама. Арк. 10.
9. Тамсама. Арк. 11.
10. Тамсама. Арк. 16.
11. Тамсама. Арк. 16, 13.

В статье речь идет о крестьянском восстании на Черниговщине и Гомельщине в 1920–1921 гг. под руководством атамана Ивана Галаки, одного из противоречивых деятелей периода гражданской войны, охватившей территорию бывшей Российской империи. На основе документов, хранящихся в архивах Беларуси, показано, что вооруженная деятельность атамана Галаки носила ярко выраженный антисоветский характер, говорится о проявлениях антисемитизма и еврейских погромах как распространенном явлении того времени, сопутствовавшем крестьянским восстаниям, направленным против Советской власти.

Ключевые слова: крестьянские восстания, атаман Галака, большевистский режим, антисемитизм.

The article focuses on the peasant uprising in Chernihiv and Gomel region in 1920-1921 under the leadership of Ataman Ivan Galaka, one of the controversial figures of the period of the civil war that has engulfed the territory of the former Russian Empire. On the basis of documents kept in the archives of Belarus, it is shown that the armed activities Ataman Galaka had an obvious anti-Soviet character, speaks of anti-Semitism and anti-Jewish pogroms as a widespread phenomenon at that time, was accompanied by a peasant uprising against Soviet rule.

Keywords: peasant revolts, Ataman Galaka, Bolshevik regime, anti-Semitism.

Валентина Мятліцка

ПАГРОМНЫЯ АКЦЫІ АТАМАНА ГАЛАКА ВА ЎПРЫНЯЦЦІ ГАМЯЛЬЧАН

Стаття являє собою публікацію двох різнохарактерних документів, пов'язаних з трагічними епізодами діяльності загону отамана Галаки – єврейськими погромами 1921 р. Матеріали дають підставу для порівняння офіційної реакції більшовицької влади і сприйняття подій населенням, для виявлення природи антисемітизму в повстанському русі.

Ключові слова: Галака, антисемітизм, погроми, генерал Данілов, боротьба з «бандитизмом».

Прыведзеныя ніжэй дакументы датычаць найбольш складанай і балючай праблемы паўстанцкага антыбальшавіцкага руху – праяў антысемітызма, які часам выліваўся ў крывавыя яўрэйскія пагромы. Матэрыялы з'яўляюцца непасрэднай рэакцыяй на пагромныя акцыі, здзейсненыя атрадам атамана Галака вясной 1921 г. у беларуска-украінскім памежжы.

Дакументы сведчаць, што пагромная дзейнасць сур'езна занепакоіла палітычныя сілы рэгіёна і ўзрушыла грамадскую думку, прымусіла шукаць тлумачэнне антысемітызма, як і меры супрацьдзеяння пагромам.

Першы дакумент ўяўляе сабой пратакол аб'яднанага пасяджэння Гомельскага гарадскога савета з прадстаўнікамі фабрычна-заводскіх камітэтаў і шматпартыйным актывам горада, сабранага непасрэдна пасля пагромных дзеянняў у мястэчку Радзіль у чэрвені 1921 г. Нягледзячы на аддаленасць месца падзеі, яна абумовіла надзвычайны характар пасяджэння і сабрала шматлікую аўдыторыю, што сведчыла пра вострую сітуацыю. У нарадзе прынялі ўдзел найбольш актыўныя і ўплывовыя персоны: старшыня губвыканкама Пястун, старшыня Гомельскага губернскага суда Ісак Драгунскі, мясцовыя сіяністкія і меншавіцкія лідэры. Дакумент цікавы і тым, што выяўляе тэндэнцыю да манапалізацыі бальшавікамі палітычнай ўлады: не будучы здольнымі належна абараніць ахвяр пагромаў, яны ў той жа час не дапускалі рэалізацыі ініцыятыў іншых партыйных сілаў, хаця ў гэты час яшчэ захоўвала дыялог з імі.

Другі матэрыял мае паходжанне з апазіцыйнага бальшавікам лагера. Ён ўяўляе сабой фрагмент з успамінаў генерала царскай, а затым Чырвонай арміі Ірадзіёна Данілава, які апынуўся ў Гомелі ў 1921 г. з мэтай нелегальна перайсці саўвасцка-польскую мяжу і пакінуць «бальшавіцкі рай». Паведамленне генерала мае характар пераказу са слоў відавочцаў аб дзейнасці Галака ў цэлым і яго пагромных дзеянняў. Гэты дакумент дае яскравае ўяўленне аб супярэчлівасці антыбальшавіцкага руху ў рэгіёне, аб спалучэнні ў ім справядлівых мэтаў са злочыннымі метадамі.

Абодздва дакументы сведчаць пра тое, што саўвасцкая палітыка распальвала нацыянальныя супярэчнасці. Паўстанцкі антысемітызм у скрайніх формах меў адной з крыніц нацыянальны склад бальшавіцкіх структур як у цэнтры, так і на месцах. У рэгіёне са шчыльным яўрэйскім насельніцтвам віна за гвалтоўна-рэпрэсійную палітыку саўвасцкай улады не толькі ўскладвалася непасрэдна на саўвасцкія органы і функцыянераў, але часам рабіла закладнікамі ў цэлым яўрэйскае насельнітва. Гэта вымушаны былі прызнаваць, пры ўсіх спробах «класавага падыходу», як

© Мятліцка Валентина Михайлівна – історик-краєзнавец, член Білоруськоі Рэспубліканскай Археаграфічнай камісіі (Гомель, Білорусь).

камуністычныя структуры, так і сама яўрэйская грамадскасць, пра што сведчыць «тураўскі» эпізод успамінаў генерала І. Данілава. Яўрэйская меншасць апынулася «паміж двух вогнішчаў»: з аднаго боку, яна несла ўвесь цяжар бальшавіцкага гнёту, а з другога – адказнасць перад змагарамі супраць гэтага гнёту.

Протокол № 4.

*Объединенного заседания Горсовета с правлениями фабзавкомов и комслужей
от 25 июня 1921 г.*

Представителей фабзавкомов и комслужей присутствует 150 человек.

Порядок дня: О борьбе с бандитизмом.

Т. ДРАГУНСКИЙ объявляет, что настоящее заседание посвящено исключительно вопросу о бандитизме, т. к. нужно чтобы рабочий класс знал о мерах борьбы с ним.

Слово для доклада предоставляется т. Пестуну, который обрисовывает бандитизм в общероссийском масштабе и указывает, что таковой носит характер организованный: доказано, что бандиты, действующие под лозунгом защиты крестьянства, являются оружием в руках Западной Европы и все выступления банд связаны с мировой контрреволюцией. Если перейти к бандитизму в Гомельской губ. и сравнить материалы и документы, то подтверждается, что в своей основе оперирующие здесь шайки того же происхождения, но главным образом, бандиты действуют там, где ввиду несознательности масс национальные взаимоотношения дают почву для выступлений, и где выступления построены с расчетом, чтобы бить национальность.

Самым кошмарным случаем, взволновавшим все еврейское население, является нападение бандитов на пароход у Радуля. После этого нападения в Губисполком начали поступать многочисленные петиции о созыве экстренного заседания Горсовета для принятия мер борьбы с бандитизмом. В этих петициях много суеты и болтливости и здесь также не обошлось без меньшевиков. Как меру борьбы с бандитизмом, многие предлагают организовать еврейскую самооборону, но эта мера далеко не рациональна, т. к. она поставит против еврейского населения всех крестьян. Гораздо больше пользы принесет организация так называемых летучих Советских отрядов, т. е. отрядов, составленных не исключительно из евреев, а из представителей различных национальностей.

Против бандитов принимаются самые суровые меры: по Радульской истории поймано 28 чел., 15 из них расстреляно.

В заключении т. Пестун указывает, что в отношении бандитизма Гомельская губерния находится в лучших условиях, чем соседние, т. к. нападения происходили за пределами губернии, поэтому Гомельская губчека не могла проявить там своих действий. Здесь же, в Гомельской губернии бандитов бояться не приходится, т. к. у нас есть достаточно сил, чтобы дать им должный отпор.

Прения

Т. РАФАЛЬКЕС указывает на то, что происходящие теперь убийства являются не контрреволюционными и бандитскими выступлениями, а еврейскими погромами. В доказательство он читает рассказ очевидцев-христиан об убийстве евреев на пароходе у Радуля, где указано, что издевались и убивали только пассажиров-евреев. Единственной мерой борьбы с бандитизмом он считает еврейскую самооборону.

Выступающие затем меньшевики Гезенцев и Иоффе указывают на то, что вопрос о бандитизме – вопрос большой и жгучий, говорят, что пора бросить тон бюрократической самоуверенности в своих силах; всякий удар по еврею – есть удар по советской власти, теперь нельзя отказываться от тех сил, которые идут на помощь и надо принять следующие меры:

- 1. Во всех местечках организовать самооборону под наблюдением милиции и Упрофбюро.*
- 2. В Гомеле устроить самооборону под наблюдением Г[омельской] С[оциалистической] П[артии] С[ионистов].*

3. Совет не должен разойтись до тех пор, пока не будет выделена комиссия для борьбы с бандитизмом.

4. Учитывая важность общественного мнения, устраивать гласный суд над бандитами.

5. Принять меры к размещению детей и больных и оказанию помощи пострадавшим.

Затем т. Чернявский также указывает на нерациональность организации еврейской самообороны, а предлагает создать добровольческие пролетарские отряды, руководство которыми должно находиться в руках Губисполкома.

Прения прекращаются

От имени фракции РКП т. Чернявский предлагает Совету принять следующую резолюцию:

«1. Бандитизм является одной из разновидностей контрреволюции, перенесшей свои силы с фронта военного на фронт внутренний, направляемой и поддерживаемой руками и золотом агентов Савинкова и всего международного капитала.

2. Совет признает, что антисемитский характер бандитизма не дает основания рассматривать его как чисто погромное движение. Избиение евреев есть в руках контрреволюции лишь один из способов подкапывания под основы Советской власти и ее окончательного свержения, что и является главной и последней целью международного капитала.

3. Задача борьбы с бандитизмом есть задача всего рабочего класса, его рабочей советской власти и руководящей партии пролетариата – коммунистов-большевиков.

4. Создание отрядов специальной еврейской самообороны является нецелесообразным, ибо такая постановка дела способна только усилить элементы антисемитизма, гнездящиеся в деревне, и тем самым сделать положение еврейского населения мелких пунктов губернии еще более опасным, чем теперь.

5. Единственным способом успешной борьбы с бандитизмом является сосредоточение и руководство этой борьбой в руках высших губернских советских органов при активной поддержке широкой рабочей массы в форме организации добровольческих пролетарских отрядов, вливания самоотверженных и стойких товарищей в уже функционирующие отряды и группы и укрепление свежими силами органов милиции и т.д.

6. Горсовет считает недопустимыми попытки мелкобуржуазных групп выдвигать план борьбы с бандитами через привлечение так называемой «общественной элиты», под которой в скрытом виде таятся зерна сионизма и др. непролетарских группировок.

7. Горсовет призывает всех рабочих и служащих города Гомеля сохранять спокойствие и не поддаваться агитации отдельных лиц и групп, стремящихся путем распристращивания лживых слухов обострить действительное положение вещей и тем самым дезорганизовать мирную работу Сов. органов. Для более успешной борьбы с бандитизмом горсовет постановляет мобилизовать из своей среды двадцать человек, которым поручить руководство борьбой с бандитизмом.

Т. РАФАЛЬКЕС оглашает свою резолюцию (21):

Принимая во внимание, что борьба с еврейскими погромами в Гомельском районе невозможна одними красноармейскими частями, т. к. нет возможности во всех местечках, деревнях и селах разместить для охраны столь огромное количество войска, обрекая их на полное безделье, ибо нападения бандитов имеют случайный, а не постоянный характер, Гомельский Совет находит, что:

1. Настоящее время самозащита еврейского населения в местностях, угрожаемых погромами бандитов, есть единственный выход и радикальный способ приостановки дальнейшего истребления еврейского населения.

2. Для уменьшения стечения в городах пострадавших от разных бандитских и контрреволюционных условий, обреченных их на голод и холод и др. лишения еврейских граждан – дать последним и их семьям возможность свободного передвижения по железной дороге и речным путям во все города Республики, а также из местностей РСФСР – за границу, так как во все времена у всех народов всякие общественные социальные и политические брожения или столкновения разрешались увеличением эмиграционной волны.

3. Немедленно организовать при Гомельском Горсовете Комиссию из представителей разных социалистических фракций и беспартийных для наблюдения и контроля за теми органами, которые призваны бороться с бандитизмом и оказывать помощь пострадавшим от социальных условий, а также в тех случаях, когда местные органы проявляют свою инертность или бессилие в указанных случаях, представить самой комиссии организацию и выработку мер борьбы с бандитизмом и оказания помощи погромленным или пострадавшим».

От имени фракции меньшевиков Т. Гезенцевей предлагает резолюцию.

«Заслушав доклад о бандитизме и о мерах борьбы с ним, Пленум Гомельского Горсовдепа находит:

1. Что бандитизм представляет собою самое яркое проявление контрреволюции, выражающейся в нынешней ее стадии в унаследованных от кровавого царизма формах в массовом истреблении евреев, не исключая женщин и детей.

2. Бандитизм, численно опиравшийся на незначительные группы крестьянства, находит опору в его среде как вследствие того, что бандитское движение инспирируется и поддерживается царистскими буржуазными реставраторами, так и потому что практиковавшаяся и проводимая до сих пор политика коммунистической партии оттолкнула от революции большие крестьянские массы, а потому постановляет:

1) В интересах защиты революции изменить политику в сторону экономического и политического соглашения с крестьянством.

2) Для непосредственной борьбы с бандитизмом необходимо провести в жизнь следующие меры: а) организацию отрядов самообороны на добровольческих началах в местечках из трудящегося населения под контролем и руководством местечковых профячеек, а в городах на тех же началах на членов профсоюза под руководством Губпрофсовета и Упрофбюро; б) Отряды самообороны ни в коем случае не могут быть использованы для иных целей кроме непосредственной борьбы с бандитизмом; г) Выделить специальную комиссию для борьбы с бандитизмом с участием в ней представителей социалистических партий, представленных в Совете. Избрать одного представителя в образованную Губисполкомом комиссию по расследованию событий у пристани Радуля. Гласный суд над участниками бандитских нападений и подозреваемыми в участии; д) Предоставление существующим еврейским общественным организациям возможности развития самостоятельности в деле оказания помощи населению, пострадавшему от бандитизма, а также предоставления права образовывать такие же организации для указанных целей; ж) провести широкую кампанию борьбы с бандитизмом и антисемитизмом».

От имени поалей-сионистов т. Старосельский предлагает резолюцию:

«Разгул бандитизма исключительно в местностях еврейского населения за последнее время принял эпидемический характер.

Целые местечки без малейшего сопротивления подвергаются поголовному истреблению, причем жестокости не знают пределов. В своем безумном порыве банды уничтожают все и вся, никого и ничего не щадя.

Нет сомнения, что вместе с антисемитизмом бандитизм — глубоко контрреволюционное явление.

Перед еврейскими рабочими массами встает неотложная задача создания в местах еврейского населения еврейской самообороны. Эта задача на Украине после целой погромной эпопеи и в результате десятков и сотен тысяч зверски замученных жертв давно решена в положительном смысле.

Постановление Совнаркома УССР о легализации еврейской самообороны лишний раз указывает, что еврейская самооборона является одной из реальнейших мер борьбы с бандитизмом и погромами.

Поэтому пленум Горсовета с участием правлений профсоюзов, фабзавкомов и комслужей в лице Гомельского пролетариата считает необходимым организовать еврейскую самооборону в местностях еврейских поселений на следующих основаниях:

1. Самооборона ставит себе целью вооруженную защиту населения по месту ее нахождения от банд, для чего: а) она несет по установленной для ее членов очереди

совместно с местным гарнизоном гарнизонную и караульную службу в пределах, диктуемых необходимостью и целесообразностью; б) в случае непосредственной угрозы по месту нахождения ее со стороны банды самооборона собирается в полном составе и подчиняется общему с местным гарнизоном командованию.

2. Еврейская самооборона организовывается для своих прямых задач и отнюдь не применяется для участия в карательных экспедициях, реквизициях и проч. отрядах, ибо лишь при этом условии их деятельность не поведет к развитию антисемитизма и ослабит, а не усилит погромную опасность.

3. Еврейские самообороны должны состоять исключительно из трудовых элементов как-то: рабочих, служащих, ремесленников и пр. и находятся под контролем органов Госуд. власти и идейным воздействием революционно-социалистических партий.

Большинством голосов принимается резолюция, предложенная партией РКП.

Председатель Президиума Горсовета Драгунский

Секретарь Цырлин

В Губком для сведения

Секретарь Горсовета Цырлин»¹

Иродион Данилов. О моей подневольной службе у большевиков.

Атаман Галах

Когда я еще был в Крыму, в Северной Таврии и на Украине, постоянно приходилось слышать разговоры о бандитах, о чем я писал раньше. При разобщенности местности, а также при правительственной советской печати, которая пишет только то, что выгодно коммунистам, нам ничего не было известно о бандитизме в Западном Крае, тем более что, будучи здесь в прошлом году, мы ничего про него не слышали, так как действительно в прошлом году его здесь не было. Отдельные слухи доходили до нас о постоянных восстаниях и о работе банд на Дону, Кубани и Северном Кавказе, но про Западный Край ничего не было слышно, и я предполагал, что здесь в этом отношении спокойно.

Каково же было мое удивление, когда, еще подъезжая к Бахмачу, мы услышали в поезде, что не только здесь мы можем подвергнуться нападению бандитов, которые скрываются недалеко от станции в лесу, но и далее у Гомеля оперируют банды знаменитого здесь Галаха. Это имя в Гомельской губернии было у всех на устах и окружено ореолом таинственности и святостью идеи борьбы с коммунистами и, увы, с евреями.

Действительно, прожив в Гомеле месяц, я почти ежедневно слышал о его лихих налетах на местечки, поезда и пароходы, ходившие по реке Сож, причем последние обыкновенно останавливались у местечка Лоев, при впадении Сожа в Днепр – где Галах, по-видимому, имел свою постоянную резиденцию.

Как рассказывали, Галах был крестьянин Гомельского уезда, участник Великой войны, произведенный за храбрость из солдат в офицеры. Вернувшись по демобилизации старой армии к себе на родину, в родную деревню, Галах увидел ту массу зла, которую причинили крестьянам коммунисты и выступил с протестом против них, а когда последние хотели его арестовать, он своевременно скрылся, набрал себе банду около 60 человек, от которой пошли разветвления по всей Гомельской губернии и которые в свою очередь образовали новые банды. И имя Галаха сделалось грозным как для коммунистов, так и для евреев, которых он отождествлял с коммунистами, играя в этом отношении на неприязни белоруса к евреям вообще.

Действительно, белорусы, видя во всех советских органах и в местных коммунистических организациях еврейскую молодежь на ответственных постах, которая отличалась своей жестокостью, переносили ненависть и на еврейскую массу, которая сплошь и рядом страдала точно так же, как и другие, от коммунистического произвола.

Это, конечно, было большое зло, но никто не мог убедить или доказать, что еврейская масса здесь не при чем. Обыкновенно по городу с особым удовольствием передавали слухи, что несколько дней тому назад, то в одном, то в другом местечке, Галах со своими молодцами вырезал местный совет, состоящий из коммунистов, и заодно

с ними всех евреев местечка, не щадя ни пола, ни возраста. В подтверждение этих слухов в Гомель начали прибывать из окрестных местечек беженцы-евреи, которых советская власть стала вселять в квартиры, уплотняя население. И мне пришлось самому слышать рассказ еврея, прибывшего из Городни Гомельской, о том, как бандиты, ворвавшись к ним в дом, убили его мать и брата, он же избег той же участи только потому, что в это время не был дома.

Обыкновенно после такого налета из города посылался отряд милиции, но когда он прибывал на место, то там уже никого не было.

Расправа под Лоевом

В конце июня месяца был случай, что в Лоеве были остановлены в один день два парохода – один из них «Восход», названия другого не помню. Это были два лучших парохода водного транспорта, образованного из национализированных судов частных владельцев. Один из этих пароходов отошел из Гомеля на Киев, наполненный публикой, а другой поднимался вверх из Киева к Гомелю. Местом встречи их была местность около Лоева.

Первым был остановлен пароход, шедший из Гомеля, на который были наведены с берега пулеметы, и капитан, видя последнее, исполнил требование бандитов и пристал к берегу, тем более что находившаяся на пароходе команда красноармейцев для охраны его, зная, что бандиты красноармейцам, не оказавшим сопротивления, ничего не делают, требовали у капитана исполнения приказа бандитов. Бандиты вошли на пароход вооруженные до зубов, прекрасно обмундированные, оставив на берегу с коноводами отличных верховых лошадей.

Как передавали впоследствии очевидцы, у них была строгая дисциплина и беспрекословное исполнение приказаний начальника. Пассажирам было приказано сойти на берег, причем коммунистам и евреям стать в одну сторону, а остальной публике – в другую. После этого была произведена проверка документов, и вновь обнаруженные коммунисты извлекались из общей толпы. В это время показался пароход, шедший снизу. С ним и с его пассажирами было поступлено точно так же. После сортировки пассажиров коммунисты и евреи были перебиты и сброшены в воду, а остальной публике было предложено идти, кто куда хочет, причем никакого насилия над ними не было сделано, равно как и над красноармейцами. Пароходы же были сожжены. Всего погибло при этом 72 человека. Этого происшествия в Гомеле скрыть уже было нельзя, так как туда явились очевидцы и рассказывали обо всех этих ужасах.

Гомельский Губисполком выпустил по этому поводу официальное сообщение, появившееся на страницах «Полесской Правды» и расклеенное отдельными экземплярами на стенах домов, в котором говорилось о происшедшем. И в заключение было помещено предупреждение всему населению, что в случае, если кто-либо из пассажиров, при следующем налете бандитов на пароход или поезд, будет себя держать пассивно и не окажет сопротивления, а также и не предпримет ничего к защите коммунистов и евреев, то будет предан суду, как соучастник бандитов. Это нелепое распоряжение только сократило число пассажиров на пароходах.

Удар по пароходству

На Соже появились канонерки. Это были товарные пароходы, с поставленными на них орудиями и пулеметами, но пользы делу они не принесли, так как, конечно, банды с ними в открытый бой не вступали, а нападения на пароходы продолжались в течение всего лета, ибо канонерки не конвоировали суда, а только занимались патрулированием по реке. И банды, всегда прекрасно осведомленные о месте нахождения канонерок, делали нападения на пароходы там, где канонерок не было [...]

Случай с нападением на пароходы был далеко не единственный. В течение лета были донесения о нападении на баржи с сеном, собранным на заливных лугах под Лоевом. Эти баржи были сожжены во время следования в адрес Гомельского Упродгуба, а также были сожжены стоявшие в затонах с прошлого года судна разных наименований, принадлежавшие к водному транспорту.

Нападения банд Галаха имели место ежедневно; но советской печатью обыкновенно это замалчивалось, и только какой-либо особенный случай расправы с коммунистами и евреями устно доходил до Гомеля, волнуя еврейское население, и тогда уже, когда нельзя было утаить шила в мешке, на страницах «Полесской Правды» появлялось об этом официальное сообщение Губисполкома...

[...] Разговаривая с евреем, содержанием гостиницы, а также с его тестем, евреем почтенных лет, приехавшим из местечка Турова погостить к дочери, я вынес для себя очень много интересных наблюдений [...] Жаловались они и на запрет торговли, на постоянные реквизиции и аресты – одним словом на все, от чего везде стонал обыватель. Когда же я возразил им, что евреи, казалось бы, теперь должны лучше жить, так как везде у Советской власти фигурируют евреи, и указал при этом на Троцкого, Зиновьева и других видных представителей центральной власти, то на это получил ответ: [...] Ой, господин, что вы говорите. Какие же это евреи, холера им в живот! Разве это евреи? Когда наши еврейчики ходили к Троцкому депутацией просить, чтобы он оставил всякие бесчинства и ушел бы из комиссаров, потому [что] за это евреям не поздоровится и им будут устраивать погромы; так-таки, что, вы думаете, он сказал? Он сказал, идите от меня прочь, я не еврей, а интернационалист, и мне до вас, буржуев, никакого дела нет. Правда, за это его предали хериму в синагоге. Ну, так, господин, от этого ему хуже не стало, он себе живет в Москве, а бедных евреев режут Балаховские бандиты. Правда, и здесь, в Гомеле, есть много молодых евреев, которые служат в Чека, ну, так ведь это все шруцим – никуда негодные люди, про которых в Талмуде сказано, что они будут у власти на вред людям, только ненадолго. Они и в синагогу не ходят, и в Бога не веруют. Нет, господин, мы их за своих не считаем и они нас тоже².

1. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 111. Арк. 71–73.

2. Данилов И., генерал. Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков // Архивы русской революции. Берлин, 1925. Т. 16. С. 206–209.

Статья представляет собой публикацию двух разнохарактерных документов, связанных с трагическими эпизодами деятельности отряда атамана Галаки – еврейскими погромами 1921 г. Материалы дают основание для сравнения официальной реакции большевистских властей и восприятия событий населением, для выявления природы антисемитизма в антибольшевистском повстанческом движении.

Ключевые слова: Галака, антисемитизм, погромы, генерал Данилов, борьба с «бандитизмом».

The article is a publication of two various documents related to the tragic episodes of the activities of the Galak Ataman detachment – the Jewish pogroms of 1921. The materials provide a basis for comparing the official reaction of the Bolshevik authorities and the perception of events by the population, in order to reveal the nature of anti-Semitism in the anti-Bolshevik insurgency.

Keywords: Galak, anti-Semitism, pogroms, General Danilov, fight with «banditry».

Тамара Демченко

ОТАМАН АНГЕЛ – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918–1919 рр.)

У статті проаналізовано сучасні наукові дослідження та стан джерельної бази до історії повстанського руху на Чернігівщині, очолюваного отаманом Ангелом, наведено архівні дані про його рід, названо дату народження селянського ватажка, визначені спірні питання та нерозв'язані проблеми, пов'язані з цією непересічною постаттю доби Визвольних змагань українського народу.

Ключові слова: Українська революція, селянський повстанський рух, отаман Ангел, Чернігівщина, біографічні дані.

В останні роки дослідженням селянського повстанського руху в Україні приділяють чимало уваги. І цей інтерес не пов'язаний з політичною кон'юктурою, а викликаний радше усвідомленням того незаперечного, підтвердженого тисячами неспростовних доказів висновку, що Українська революція була значною мірою масовим селянським рухом. Уперше такий підхід до наукового аналізу вищезазначеного явища обґрунтував В. Верстюк [1]. Через чверть століття після появи фундаментальної праці вчений наголосив: «Незважаючи на втрату в 1920-х рр. державності, революційний потенціал українського народу не було вичерпано. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ ст. Було б невірно розглядати революцію як велике, але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917–1921 рр. Цілком очевидно, що верхня межа – 1921-й рік – умовна. Затухання революції було повільним, а багато процесів – незворотними, передусім це стосується змін у масовій свідомості» [2, с. 21].

Крім науковців, над темою дуже активно і плідно працюють письменники, журналісти, члени клубу «Холодний Яр» під проводом його засновника і незмінного керівника Романа Ковалю. Останнім часом намітилася ще одна багатообіцяльна тенденція – готувати науково-популярні видання силами вчених у межах громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». Свідченням наукової перспективності й громадсько-політичної доцільності розгортання досліджень з селянської тематики в такому форматі може стати збірник наукових праць чи колективна монографія, що побачила світ у 2017 р. [3]. Група авторів охопила практично всі регіони поширення руху, прослідкувала етапи його становлення, визначила особливості. Дії чернігівських повстанців проаналізовано у розділі «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення», підготовленому П. Ісаковим – дослідником історії селянського руху в нашому краї доби Української революції [3, с. 282–317]. Автор, зокрема писав, що Ангел підпорядковувався «формально» УНР, а «Курінь смерті», яким він командував, рейдував не тільки Чернігівщиною, а переходив на Київщину й Полтавщину [3, с. 289–290].

На жаль, про цього повстанського ватажка зберглося мало архівних матеріалів.

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Зате отаман Ангел згадується в дуже багатьох виданнях, насамперед, мемуарах учасників Визвольних змагань. Генерал-хорунжий Дієвої армії Микола Капустянський (1879–1969) писав, що влітку 1919 р. «на Чернігівщині партизан Ангел взяв Прилуки і загрожує важливому залізничному вузлу Бахмач» [4, с. 122]. Сотник армії УНР, видатний український поет Євген Маланюк (1897–1968) створив стислий, але привабливий образ Ангела в статті про Крути, поставивши його на початку переліку «тих, кого вулканічно зродила сама земля наша, сам розколиканий революцією чорнозем»: «У засніженім морознім Києві смагляво-палке обличчя чернігівського Ангела – меткого, бистрого, влучного, постать, що якби винурилася з 17-го козацького віку й опинилася серед авт, трамваїв, телеграфних стрічок і незнайомих мундирів» [5, с. 226]. Генерал-хорунжий армії УНР Всеволод Петрів (1883–1948) писав про Ангела у зв'язку з процесом об'єднання отаманів довкола центральної української влади, яка на середину літа 1919 р. перебувала в Кам'янці-Подільському: «У Кам'янці почало оформлюватися щось, з чим можливо було рахуватися, а, може, необхідно було рахуватися, як з певним реальним фактором, певним гравітаційним осередком у первісному хаосі революції. А ця гравітація почалася не лишень утворенням спільної команди армій, але завдяки їй пішла далі: трипільський батько Зелений «зволив» особисто прибути до Кам'янця. Ангел вислав «посольство», навіть певна група махновських «молодців» перекочувала до Запорозької Січі...» [6, с. 361–362]. Правобережний отаман Кармелюк (Марко Шляховий, 1887–1921) теж залишив коротеньку згадку про Ангела: «а на Чернігівщині, в районі ст[анції] Дівоче [так у книзі, ймовірно, йдеться про станцію Доч. – Т. Д.] розгортався отаман Євген Ангел» [7, с. 18]. Нарешті, командувач армії УНР генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952) серед найяскравіших представників повстанських угруповань назвав і Ангела, щоправда, без зазначення його політичних симпатій [8, с. 282]. Очевидно, цей перелік можна продовжити. Звичайно, у спогадах політичних та військових очільників Української революції не бракувало й негативних оцінок. Микола Чеботарів (1884–1972) не терпів отаманської сваволі й послідовно боровся з нею. «Моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама (слава, репутація. – Т. Д.) залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції», – стверджував він, однак змушений був визнати: «А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілья) або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [9, с. 31].

Наведених даних й оцінок достатньо, щоб зробити висновок, що отаман Ангел дійсно був однією з помітних постатей доби Української революції. Власне, це підтверджується й дослідженнями сучасних істориків. У колективній монографії австрійських і українських учених зазначено, що на окупованій території України у 1918–1919 рр. діяли «великі селянські повстанські армії», серед чотирьох ватажків названо й Євгена Ангела, а також указано, що його загони діяли в Чернігівській губернії «під формальною егідою Директорії» [10, с. 131, с. 158].

Проблема в іншому – бракує вірогідної інформації про саму особистість отамана. Схоже, що це спільна риса життєписів багатьох повстанських ватажків. Свого часу В. Верстюк писав про Н. Махна: «Література про махновщину величезна, чимало сторінок в ній присвячено безпосередньо постаті Махна. Але відтворити його життя з повною точністю – не така проста справа. Воно обросло неймовірною кількістю найрізноманітніших деталей, часом фантастичних. Історикам ще довго доведеться сперечатися і вирішувати, що в тому правда, а що вигадка» [1, с. 19]. З тих пір обсяг публікацій про Нестора Махна значно зріс, а от біографії Ангела не дуже пощастило.

Власне, можна стверджувати, що й понині вона відсутня. У 1930 р. полковник армії УНР Михайло Середа (1887–1939), який після поразки революції викладав історію в українській гімназії у Каліші, опублікував серію історико-біографічних нарисів про селянських ватажків у львівському часописі «Літопис Червоної Калини». Всього їх було 11. Нарис про Ангела, починаючи від першого ж епізоду про втечу від чекіста в київському театрі, виглядає як сценарій для пригодницького фільму [11]. М. Середа

навів такі біографічні дані про героя свого нарису: «Євген Ангел походив з Чернігівщини з родини заможного селянина. Світову війну перебув він в ранзі поручника, і з першими кличами, що були проголошені в Києві на першому Українському Військовому З'їзді, як свідомий українець і націоналіст, покинув російську частину, маючи в проєкті сформувати український відділ з людей, для яких Україна мала бути лише незалежною». Тут же дано опис зовнішності отамана, який потім часто використовували дослідники: «То був молодий старшина 26–27 літ, високого росту, з чорнявою головою, грузинським обличчям, чорними булькатими очима, в яких завше палали вогники невичерпаної енергії і рішучої вдачі. Його жилава рухлива постать завше перебувала в напруженні всіх мускулів, потребуючи постійно гострих вражень і мінливих рухів. Був зодягнений як кавказькі інгуші: у чорну вовняну бурку, гостроверху чорну папаху і кавказькі вовняні чоботи, що знизу були обшиті шкірою» [11, с. 14]. Чи не єдина світлина-портрет отамана, що дійшла до наших днів, підтверджує і спостереження щодо зовнішності, й уподобання в одязі. Ангел був привабливим юнаком, у біографічному нарисі Р. Коваль назвав його «красенем» [12, с. 184].

Стосовно ж біографічних даних, то тут і нині існує плутанина. Для М. Середи отаман був уродженцем Чернігівщини, селянським сином, яким би не було його справжнє прізвище. Р. Коваль з посиланням на мемуари ад'ютанта начальника штабу Сірої дивізії Миколу Бутовича писав, що, можливо, справжні прізвище та ім'я отамана були Олександр Грудницький [12, с. 185]. Час від часу в літературі знову з'являється ця версія. Однак ще в 2000 р. полтавський історик О. Юренко, як на нас, переконливо довів, що уродженець Полтавщини реальний Олександр Грудницький (1892–1921) нічого спільного з чернігівським отаманом не мав, хоча «багато хто навіть з-поміж чекістів вважав, що Грудницький – це отаман Ангел або отаман Струк» [13, с. 7]. Утім, цю інформацію як незаперечний факт навів Я. Тинченко [14, с. 15–16] і повторив Ю. Митрофаненко. Останній в додатках до своєї монографії не тільки не зазначив у дужках «справжнє» прізвище отамана Ангела (О. Грудницький), але й указав регіон його повстанської діяльності – Чернігівську та Подільську губернії (насправді мала б бути Полтавська, адже курінь смерті брав Прилуки) [15, с. 207].

Щодо ареалу дії, то тут особливих розходжень не спостерігається. Наприкінці 1918р., десь в середині листопада, Ангел опинився в штабі Сірої дивізії на станції Конотоп як отаман Червоного куреня смерті. Само собою, нічого спільного з більшовиками вояки не мали, а назву отримали від червоного кольору шликів на шапках. «Козаки Ангела і сірожупанники здійснили спочатку переворот «у самому Конотопі». Під час роззброєння Державної варті Ангела було легко поранено ручною гранатою» [12, с. 186]. У книзі, присвяченій «невигаданим історіям вояків армії УНР», вміщена світлина приміщення в Конотопі, де в грудні 1918 – січні 1919 рр. перебував штаб куреня смерті [16, с. 25]. Потім повстанці обстріляли в Конотопі німецький військовий ешелон. Це викликало обурення українських військовиків, та й німці теж не сиділи склавши руки. Отаман з куренем зник. «Далі він вже провадив партизанську боротьбу на власний розсуд». Іншими словами, тривалого співробітництва з військовою владою УНР не вийшло. Р. Коваль також окреслив межі території, де діяв Ангел: Чернігівщина – (Конотопський, Ніжинський, Борзенський повіти); Полтавщина – (Прилуцький, Лохвицький, Лубенський повіти), він також воював і на Київщині. Повстанці Ангела билися проти частин Червоної і Добровольчої армій, тобто російських військ, однак у сучасній літературі не зафіксовано випадків, щоб вони виступали на боці червоних чи білих. М. Середя не без гумору описав, як Ангел обдурив денікінців на станції Ічня [11, с. 16]. Ми вже писали, що розповіді М. Середи виглядають інколи, як легенди про Робіна Гуда або Тіля Уленшпігеля. Однак насправді в них присутні й елементи реальності. Сюжет про перебування ядра загону Ангела в лісах між Ічнею і Бахмачем на «високих дубах» [11, с. 15] здається повністю казковим, але старезні дуби, де могла переховуватися значна кількість людей, дійсно росли в цій місцевості. Про це писав у своїх мемуарах Іван Петрунkevич. У 60-х рр. XIX ст. він гостював на хуторі місцевого поміщика Михайла Імшенецького й бачив на власні очі дуб, у дуплі якого «був поставлений стіл і дві лавки, сидячи на яких навпроти один одного, ми вранці пили каву й бесідували». На висоті людського зросту окружність дуба становила понад 9 м [17, с.

105]. Дубів таких розмірів, як запевняв мемуарист, було на Борзенщині чимало, отже, вони цілком могли простояти ще 60 років і дати притулок повстанцям.

Сучасні історики визначають політичну спрямованість дій отамана Ангела як помірковано-конструктивну щодо УНР (15, с. 207). З-поміж інших повстанських отаманів чернігівський ватажок найдружніші стосунки підтримував з трипільським отаманом Зеленим. Р. Коваль писав про суть цих стосунків: «московські хмари» над Трипільям занадто вже згустилися, і в «перших днях травня почався новий похід на Трипільля, [...] через витачівський міст Зелений перейшов на Лівобережжя до свого друга Ангела. Місцем збору призначив Баришполь і село Воронове Гніздо. З'єднавшись із Ангелом, здійснив рейд Полтавщиною та Чернігівщиною. Відомо, що 1 червня зеленівці билися під Борзною. Очевидно, болючих ударів завдали москалям, бо наприкінці травня Со-внарком оголосив винагороду в 50000 рублів за голову Зеленого й таку саму за Євгена Ангела – живого чи мертвого» [18, с. 84].

Не вдаючись до докладнішої характеристики власне повстанської діяльності Ангела, спробуємо навести деякі дані до його біографії. Найповніша інформація про це представлена в чернігівській періодиці, матеріали якої рідко потрапляють у поле зору істориків. Між тим, саме на цьому рівні з'явилися достовірні дані про походження роду, батьків Ангела [19; 20; 21; 22; 23 та інші]. Цікаві дані вміщені й в історико-краєзнавчій літературі останніх років [24; 25].

Інформативний матеріал щодо особистості Ангела та його рідні певною мірою можна розширити й уточнити завдяки церковним записам. Наведені нижче дані вилучені з метричних книг Георгіє-Хозевітської церкви (Георгія Хозевіта) в Качанівці, парафіянами якої були й мешканці с. Власівки, бо село розташоване на протилежному від Качанівської садиби березі Майорського ставу. Церква збереглася до наших днів, знаходиться в маєтку Тарновських. Її розпочали будувати на кошти тодішнього власника маєтку Г. Почеки ще у 1817 р., завершили уже при Г. Тарновському у 1828 р. [26, с. 11]. У краєзнавчих розвідках згадується, що батько майбутнього отамана був уродженцем Болгарії, якого нібито Тарновські вивезли із Болгарії, рятуючи від турок, Біженець працював єгерем у маєтку [19]. Якщо це й так, то ймовірно йшлося про діда Євгена Ангела. До речі, це прізвище писалося у метричних книгах як Ангелов, хоча навіряд, щоб представників родини так називали односельці, швидше за все, вони були Ангелами. Діда звали Микита Тимофійович Ангелов, у 1892 р. у віці 51 року від чахотки померла його дружина Уляна Данилівна [27, од. зб. 543, арк. 396 зв.]. Можна припустити, що Микита був такого ж віку або старшим. У нього був брат – Антон Тимофійович Ангелов [27, од. зб. 543, арк. 376]. Від першого шлюбу в М. Ангелова було принаймні двоє синів – Іван і Петро. Останній у січні 1891 р. одружився першим шлюбом з Клавдією Іванівною Бондарєвою (ймовірно, Бондар). Обом було по 20 років, але для нареченої це був уже другий шлюб, що, мабуть, означає, що вона стала вдовою [27, од. зб. 540, арк. 396 зв.]. Першою дитиною молодої пари була донька Олімпіада (народилася у січні 1892 р.) [27, од. зб. 543, арк. 367 зв.]. Потім, у серпні 1894 р., народився хлопчик Аркадій [27, од. зб. 555, арк. 445 зв.] На жаль, він помер, не проживши й року – у травні 1894 р. [27, од. зб. 560, арк. 146 зв.]. Євген Петрович Ангелов народився 3 березня 1896 р., того ж дня був охрещений в церкві Георгія Хозевіта [27, од. зб. 565, арк. 161 зв.]. Він був, якщо виходити із записів метричних книг, третьою дитиною Петра Микитовича та Клавдії Іванівни Ангелових. Краєзнавча література стверджує, що в родині батьків було 12 дітей [19], можливо, це й так, а, можливо, враховувалися й малі діти інших Ангелових, скажімо, діда Микити, який, овдовівши, одружився вдруге, і в липні 1895 р. у подружжя народилася донька Ангеліна, померла через місяць [27, од. зб. 560, арк. 127 зв., 148 зв.]. Добре було б переглянути всі метричні книги церкви Георгія Хозевіта і виявити відповідні записи. На цьому ж поки що достовірна інформація уривається: ми не знаємо, чому і коли малого Євгена відправили до татки на Кавказ, як він опинився знову в Україні, чи мав військову освіту [19].

Сумніву не викликає тільки наявність особливої харизми, що дозволила юнакові зібрати довкола себе земляків і підняти їх на захист власних, селянських, інтересів. Варто також наголосити, що збройна боротьба розпочалася не на порожньому місці: Борзенський повіт ще з 1917 р. прославився своїми проукраїнськими настроями. По них йшлося на шпальтах місцевої періодики і насамперед друкованого органу гу-

бернського земства «Черниговской земской газеты». У сучасних наукових виданнях оприлюднений високо оцінений В. Верстюком «Статут вільного козацтва с. Рожнівки Борзенського повіту», «де утворився козацький гурт ім. гетьмана Петра Сагайдачного в кількості 160 осіб». Документ «засвідчує, яку політичну дистанцію пройшло українське селянство протягом кількох місяців революції» [28, с. 435]. Текст статуту був оприлюднений у «Новій раді» (8 жовтня 1917 р.) і згодом у «Черниговской земской газете» (25 грудня 1917 р.).

Євген Ангелов зі своїми козаками менше всього скидалися на ангелів. У сучасній історіографії зустрічаються досить різкі оцінки характеру повстанського руху. О. Реєнт констатував: «Отаманська сваволя охопила цілі губернії: на Чернігівщині тероризував місцеве населення «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь смерті» отамана Гуцولا, на Поділлі «володарював» загін під командуванням Шепеля» [29, с. 168]. Селяни воювали на свій манер, без білих руквичок. Очевидно, що були й антисемітські виступи, і зайва жорстокість, і нездатність до жорсткого підпорядкування та військової дисципліни. К. Самбурський у своїх щоденниках детально описав, як за наказом отамана Ангела розстріляли його односельця, старшину Івана Мисечка [30, с. 28]. Всі ці й багато інших негативних атрибутів і жахливих особливостей повстанства революційної доби мають своє наукове пояснення. Один із дослідників селянського руху зазначив: «у сучасній історіографії селянство все частіше розглядають не як об'єкт маніпуляцій різних політичних сил, а як самостійну силу, що мала своєрідну правосвідомість та соціально-психологічні особливості. Дослідники доходять висновку, що культура українського селянства в добу революції була «переднаціональною» (А. Граціозі), його «ідеологія» – «дополітичною» (О. Михайлюк), демократичні ідеали – «архаїчно-локальні» й часто «антиетатистські», свідомість – «напіванархічна» й «аграрно-локальна» (В. Лозовий)» [31, с. 291]. Про світоглядні особливості отамана Ангела чітко уявлення дає зміст його прокламації кінця 1918 р., коли штаб перебував у Конотопі: «Навколо України вороги. Весь світ повстав, щоб знищити наш край, наш народ. На наших кордонах – ворожі нам румуни, поляки, французи англійці, а більшовики пруться в саме серце України і хочуть знищити наш народ. Вони хочуть не тільки розграбувати добро нашого народу, але й хочуть вкрасти його душу [...]. Записуйтеся в курінь Смерті імені Кошового Івана Сірка, оскільки в нього велика мета – знищити ворога. [...] Одне з двох – або здобудемо волю Україні, або зі славою загинемо» [Цит. за: 20, с. 14]. Збереглося цікаве свідчення Євгена Онацького, датоване кінцем грудня 1919 р. Італійська преса оприлюднила телеграму з Парижа, де йшлося про причини поразки денікінського руху. Це був лист, «надісланий місяць тому генералові (так. – Т.Д.) Петлюрі від Ангела, отамана повстанців на Чернігівщині та Полтавщині». У документі, зокрема, зазначалося: «Ми, повстанці Чернігівщини й Полтавщини, вітаємо тебе, невтомного оборонця української свободи, і все твоє військо, що несе нашій країні визволення. Більше шести місяців змагалися ми зі зброєю в руках проти російських комуністів за незалежність України, і, здавалося, що Україну вже звільнено. Але ми помилилися. Замість російських комуністичних напасників Україну облягли чорні гади, прикрашені золотом. Проти цих нових ворогів ми знову всі повстали. Борони нашу справу перед цивілізованими народами всього світу» [32, с. 148]. Звичайно, важко сказати, настільки щирими були ці запевнення, але, безсумнівно, війна 1919 р. проти червоних і білих окупантів мусила дечому навчити селянських отаманів. На жаль, доля відпустила надто мало часу Євгену Ангелу. Він загинув, ймовірно, наприкінці 1919 р. Сучасні історики зазначили: «Відділ отамана Ангела, що тривалий час діяв проти більшовиків під прапором УНР, у вересні 1919 р. перейшов на Правобережну Україну, де з'єднався з українськими військами. Від імені повстанців Чернігівщини і Полтавщини отаман Ангел вітав Головного Отамана С. Петлюру і воєнків армії УНР «на багнетах несучих волю обкраденому, проданому, закутому в кайдани нашому рідному краю...». Це «привітання» було надруковане в газеті «Селянська громада», 1919 р., 21 вересня, ч. 14. [3, с. 221]. Ймовірно, йдеться про документ, котрий ми подали в інтепретації Є. Онацького (відмінності викликані потрібним перекладом: з української – на французьку, з французької – на італійську мови, потім знову на українську). В. Моренець зазначив, що сліди отамана «губляться восени 1919 р.» [25, с. 211]. У літературі

наведено три вірогідні версії загибелі Є. Ангела – розстріл більшовиками; в бою – з денікінцями; смерть від тифу [12, с. 185; 21, с. 13].

Труднощі встановлення справжнього перебігу подій зумовлені багатьма обставинами. По-перше, повстанці загону Ангела на Чернігівщині не тільки продовжили його справу, але й тривалий час приховували факт смерті легендарного отамана [25, с. 45]. Останнім відголоском колись масового руху став суд над членами «Патріотичного кубла» (травень 1923 р.). Учасників цієї підпільної організації звинувачували «в співробітництві з петлюрівськими отаманами Ангелом, Скубаном і Скрипченком» [25, с. 35]. По-друге, очевидно, що був ще один «отаман Ангел», який діяв на Херсонщині. Про це писав і М. Серeda [11, с. 16]. Існують певні докази, що невловимого отамана бачили і після фатального для нього 1919 року. Утім, з цією постаттю якось не поєднується інформація про те, що він трудився під чужим прізвищем у залізничному кооперативі в Полтаві у 1921 р., тобто тоді, коли повстанський рух ще не був розгромлений, або ж працював інженером на нафтопереробних заводах Баку [14, с. 16].

У будь-якому випадку більш-менш повна й достовірна біографія отамана Ангела ще чекає на свого дослідника.

Підсумовуючи, зазначимо, що отаман Ангел зовсім не випадково потрапив ледь не до першої п'ятірки найвідоміших селянських ватажків України доби революції. Хоча він зі своїми козаками і воювали по-партизанськи, але становили грізну силу проти російських завойовників. Доброю прикметою видається також його рух до визнання української держави УНР, спроби підпорядкуватися командуванню Дієвої Армії. А сповнена таємниць і загадок особистість отамана додає якогось особливого шарму цій непересічній людині, перетворює її на легенду Української революції 1917–1921 рр.

1. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наук. думка, 1991. – 368 с.

2. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Укр. іст. журнал. – 2017. – № 3. – С. 8–23.

3. Війна з державою чи за державу: Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 400 с.

4. Україна. 1919 рік: Капустянський М. «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Маланюк Є. «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали. / Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.

5. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Упоряд., передм. Т. С. Салига. – Львів: Світ, 2005. – 496 с.+іл.

6. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2004. – 628 с.

7. «Так творилось українське військо»: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Ред.-упоряд. Р. Коваль. – К.; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – 200 с.: іл.

8. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Упоряд. М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.

9. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Вст. ст.: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

10. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

11. Серeda М. Отаманщина. Отаман Ангел // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 9 (вересень). – С. 14–16.

12. Коваль Р. М. Чернігівський отаман Ангел // Коваль Р. М. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси / Вступ. сл. І. Драча. – К.: Діюкор, 2005. – С. 184–187.

13. Юренко О. Олександр Грудницький: комуніст чи петлюрівець? Доля одного українського письменника // Літературна Україна. – 2000. – 15 червня. – С. 7.

14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.: іл.

15. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. – Вид. 3-є, випр. і доповн. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 240 с.
16. Подобєд П. К. З-під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. – 340 с.: іл.
17. Петрунkevич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / Упоряд. Шевченко В. М. та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.
18. Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»: Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 560 с. – (Серія «Отаманія ХХ століття». – Кн. 3).
19. Кравченко Л., Баранов В. Отаман «Куреня смерті» // Трудова слава. – Ічня, 2007. – 5 травня. – С. 5.
20. Моренець В. Як отаман Ангел Ічню брав // Сіверщина. – 2012. – 1 березня. – С. 14.
21. Моренець В. Отаман Ангел: бої на Ічнянщині // Сіверщина. – 2012. – 5 квітня. – С. 13.
22. Ясенчук О. Чорний ангел революції // Сіверщина. – 2008. – 7 лютого. – С. 12.
23. Ясенчук О. Чернігівщина отаманська // Сіверщина. – 2008. – 28 серпня. – С. 14–15.
24. Баранов В. З Києва до Качанівки через Ніжин; Качуровський І. Путівник для грибарів. – К.: Кий, 2011. – 120 с.
25. Моренець В., Шевченко В. Ічнянці в Армії УНР: Штрихи до літопису боротьби українців проти російської окупації у перше десятиріччя після більшовицького поверноту 1917-го року. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 296 с. іл.
26. Вечерський В. Палацово-парковий ансамбль у Качанівці // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 7–15.
27. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10.
28. Історія українського козацтва: Нариси у двох т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.: іл.
29. Реєнт О. У робітнях історичної науки / передм. акад. П. Т. Тронька. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»; Вид. центр «Просвіта», 1999. – 352 с.: іл.
30. Самбурський К. Щоденники 1918–1928 рр.: Гірка українська історія очима псаломщика з Гузівки / Упоряд. В. Моренець, В. Шевченко. – К.: Гнозис, 2015. – 1024 с.: іл.
31. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / Авт. кол.: А. Руккас та ін. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с.
32. Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова Хвиля», 1964. – Ч. 1. – 152 с.

В статтє проанализированы современные научные исследования и состояние источниковой базы по истории повстанческого движения на Черниговщине, возглавляемого атаманом Ангелом, наведены архивные данные о его роде, названа дата рождения крестьянского предводителя, определены спорные вопросы и нерешенные проблемы, связанные с этой незаурядной фигурой периода освободительного движения украинского народа.

Ключевые слова: Украинская революция, крестьянское повстанческое движение, атаман Ангел, Черниговщина,

The article analyses modern scientific researches and the condition of the source base related to the history of the insurgent movement in Chernihiv region headed by ataman Angel. It presents the archival data about his family, date of birth of the peasants' leader, determines controversial and unresolved issues about this outstanding figure of the Ukrainian liberation movement.

Keywords: Ukrainian revolution, peasants' rebel movement, ataman Angel, Chernihiv region, biographical information.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро / Упорядник-автор А. Бондарчук. Київ: Орієнтир; Видавець ФООП Мельник М. Ю., 2017. 608 с.

16 лютого 2018 р. у Луцьку презентували чималу за обсягом (608 сторінок) книжку «Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро», автором та упорядником якої виступив знаний на Волині письменник і громадський діяч Андрій Іванович Бондарчук. Післявоєнний голод, який перебуває у затінку більш масштабного і жахливого Голодомору 1932–1933 рр., і досі потребує систематичного та всебічного вивчення. Кількість праць, присвячених тим трагічним подіям, залишається, на жаль, незначною. Згадаємо збірник документів та матеріалів про голод 1946–1947 рр. в Україні, підготовлений у 1996 р. В. Смолієм та О. Веселовою, та видання матеріалів Міжнародної наукової конференції «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки», що відбулася в Києві у травні 1997 р.^{*} Протягом наступного десятиліття з'явилася низка праць, спрямованих на вивчення тематики на регіональному рівні. Передусім оприлюднювалися архівні документи обласних архівів Миколаївської, Полтавської областей та Донбасу^{**}.

Дві тези, винесені в заголовок книги – непокараний злочин і забуте добро – визначають характер усіх матеріалів. Перша, безумовно, стосується винуватців злочину – правлячої комуністичної партії та вищого державного керівництва СРСР. Про добро, яке теж не маємо право забувати, мова піде нижче.

Інтерес А. Бондарчука до теми голоду 1946–1947 рр., за його словами, обумовлений трьома факторами – це власний досвід голодування (автор народився 12 грудня 1936 р. у с. Сереховичі на Волині); спілкування з відомим дослідником Голодомору 1932–1933 рр. Джеймсом Мейсом; ігнорування сучасною владою післявоєнної трагедії.

Структурно книга А. Бондарчука поділена на п'ять різних за обсягом частин. Перша («Там, куди система принесла біду») являє собою збірку переважно наукових праць, що належать відомим вітчизняним історикам (С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, І. Білас, Ю. Котляр, В. Семистяга, В. Сергійчук, М. Коць), дописів громадських діячів, витягів з архівних документів і тогочасної періодики, спогадів очевидців.

Варто звернути увагу на назву другого розділу: «На «Западу», за порятунком». Власне, в дуже багатьох розповідях свідків, зафіксованих небайдужими людьми, йдеться про те добро, яке гріх забувати: порятунок голодуючим в Наддніпрянській Україні, а досить часто й жителям прилеглих російських областей надавали жителі Західної України й ті самі «страшні» бандерівці – вояки УПА. О. Веселова наголосила, що «це була справжня братерська допомога. «Західники» доброзичливо, похристиянськи спомагали стражденним» [с. 162]^{***}. Н. Мехед, уродженка с. Блистова Менського району, з розповідей матері знала, що «багато людей їхали на захід України

^{*} Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / В. А. Смолій (ред.), О. М. Веселова (упоряд.). К.: Вид-во М. П. Коць, 1996. 375 с.; Голод в Україні 1946–1947 років: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р.: матеріали / С. Кульчицький (відпов. ред.). К.: Вид-во М. П. Коць, 1998. 206 с.

^{**} Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятидесятиріччя трагедії): матеріали і документи / О. П. Єрмак (ред. та упоряд.). Полтава, 1996. 139 с.; Задніпровський О. І. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. 372 с.; Горбуров К. Є. Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. Миколаїв: Видавництво ПП Шамрай П. М., 2006. 280 с.; Голод 1946–1947 рр. на Миколаївщині мовою архівних документів / К. Є. Горбуров, Є. Г. Горбуров. Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2010. 300 с.

^{***} Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензоване видання.

за порятунком. Везли щось аби обміняти на хліб, їхали й просто так» [с. 335–336]. Н. Насіковська, яка народилася й виросла на Вінниччині, а нині мешкає в Одесі, навела приклади страшних проявів голоду, але найбільше впадає в око її висновок: «Спогади людей, які пережили голод 1946–1947 років, на жаль, нікого нині не цікавлять. І води історії незабаром зімкнуться над цим жахливим періодом життя нашого народу. А наші дурні сучасники продовжать споживати локшину про доблесний радянський союз [так у тексті. – М. Г., Т. Д.], про один народ і слухати Путіна, вирячивши очі від захвату. Сліпці глухі, кого і що ви хвалите? Губителів народу?» [с. 351]. А відкривається вищеназваний розділ історією вражаючої долі нинішнього мешканця м. Остра Чернігівської області підполковника у відставці А. Катеринича [с. 146–149]. Це готовий сюжет для захоплюючого фільму на документальній основі. Автор передмови до книги, відомий український громадський діяч Л. Лук'яненко не випадково відзначив: «Чорну голодоморну нитку спогадів не переривають часові ножиці. І це логічно. Вона йде паралельно голодоморній політиці червоної імперії, спрямованої на нищення села і національного українського духу» [с. 5]. Люди старшого покоління прагнули розповісти про життя своєї родини, рідного села чи міста, поділитися власними переживаннями, щоб застерегти нащадків, спонукати їх зробити висновки з уроків історії. Щирі слова подяки жителям Західної України, спроби через багато років відшукати своїх рятувальників свідчать, що пам'ять про добро таки не зникає з пам'яті людини, якщо це, звичайно, людина. Водночас оприлюднені у книзі тексти демонструють дію тих глибинних і складних процесів, що гуртували «Схід» і «Захід» в єдину націю, показують соборність у її людському вимірі.

До книги також увійшли художні твори, переважно поетичні. Добірку відкривають вірші Олександра Олеся, написані у 1922 р. як болісна реакція на голод 1921–1922 рр., відомі вірші В. Симоненка, поезія М. Петренка, публіцистика А. Бондарчука.

Особливо потрібно відзначити шокуючі сюжети, об'єднані в розділ «Солдатський голодомор: таємниці червоного режиму». Виявляється, що значна частина радянських солдатів 1944 р. призову на фронт не потрапила. «А тисячі юнаків, не досягши призовного віку, обманним шляхом запроторили на важкі непосильні роботи в Росію, де холод, голод і хвороби косили наших юнаків так само, як німецькі кулемети на фронті. Це була невідома складова сторінки геноциду українців, про який досі мовчали» [с. 555]. І ці факти, оприлюднені А. Бондарчуком, переконливо доказують, скільки ще таємниць таїть у собі наша, не така вже й далека, історія, котру ми нібито так добре знаємо...

Нарешті не можна обійти мовчанкою і світлини, що доречно й переконливо ілюструють тексти. З-поміж них варто виокремити фотографію літньої жінки, зроблену в с. Августівці Ічнянського району. Упорядник слушно зауважив, що портрет «баби Наталки» – «це ціла епоха, доля українського села, його невтомних трудівників, яке, як і Августівка, вмирає» [с. 518].

Насамкінець хочеться відзначити, що поєднання, на перший погляд, важко поєднуваних складових – наукових досліджень, публіцистики, матеріалів, що їх здобули шляхом послідовного застосування методу усної історії, творів художньої літератури, листів та розповідей, вийшло вдалим і переконливим. Автор-упорядник наголошує, що наслідки голоду 1946–1947 рр. відчуються упродовж останніх десятиліть і не лише на демографічному рівні, але й вкрай негативно позначилися на духовності, моральних засадах українського суспільства. Багато читачів, сподіваємося на це, прочитавши книгу, не тільки суттєво розширять свої знання з історії України, але, можливо, й переглянуть своє ставлення до міфів про Радянський Союз.

Микола ГОРОХ, Тамара ДЕМЧЕНКО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 12.04.2018. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 25,25. Обл.-вид. арк. 32,83 Тираж 300 прим. Зам. 0029.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664